

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ebuzziya Tevfik

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

*Son dönem Osmanlı siyasal tarihinin
çalkantılı yılları...*

DEVİRİN GÖRSEL BELGELERİ ve
"KİM KİMDİR?" EKİYLE

EBUZZİYA TEVFİK (1849-1913)

İstanbul Sultanahmet'te doğdu. Babası Maliye Sergi Kalemi memurlarından Hasan Kâmil Efendi'dir. Tahsil hayatına Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi'nde başladı. Babasının vefatı üzerine "peder-mande" usulünce onun yerine aynı daireye memur oldu. Şûrâ-yı Devlet ikinci sınıf mülkiye mülazımlığına getirildi. (1868) Aynı dairede görev yapan Hacı Edhem Paşazâde Kadri Bey'den Arapça, Farsça ve edebiyat dersleri aldı. 1864'te *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'te çalışmaya başladı. 1866'da yazdığı bir yazı vesilesiyle Namık Kemal ve Şinasi ile tanışarak *Tasvir-i Efkâr* gazetesine geçti. Aynı yıl Yeni Osmanlılar Cemiyetine girdi. İlk gençlik yıllarından itibaren çeşitli gazete ve dergilerin çıkmasını sağladı ya da bazılarının kadrosuna dâhil oldu. Kendi adıyla yayımladığı birtakım yazıların hükûmetin tepkisini çekmesi üzerine Şûrâ-yı Devlet'teki görevine son verildi. Şinasi'nin ölümüyle satılığa çıkarılan *Tasvir-i Efkâr* Matbaası'nı Mustafa Fazıl Paşa alarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarına hediye etti. Namık Kemal, Menapirzâde Nuri, Kayazâde Reşad bu haklarından feragat edince matbaanın sahibi Ebuzziya Tevfik oldu. Namık Kemal'in başmuharrirlik yaptığı *İbret* gazetesi burada çıkmaya başladı. (Haziran 1872) Gazeteye halkın büyük teveccüh göstermesi üzerine Mahmud Nedim Paşa hükûmeti, 19. sayısında iken gazeteyi dört aylığına tatil etti. (Temmuz 1872) Sonraki yıl Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* oyunu sahnelenmeye başladı ve arka arkaya gerçekleştirilen temsillerle halkın büyük desteğini gördü. Namık Kemal ve oyun hakkında *İbret*'te sitayişkâr yazılar yayımlanması ve Ebuzziya'nın *Sirac*'ta maaşlarını alamayan tersane işçilerini müdafaa eden yazılar kaleme alması üzerine *Sirac* ve *İbret* kapatıldı. (5 Nisan 1873) Muzır neşriyatta bulundukları gerekçesiyle 10 Nisan 1873 günü Yeni Osmanlılarla birlikte Rodos'a sürgün edildi. Rodos'ta kütüphaneye girme izni alarak geçimini sağlamak için matbaasını teslim ettiği Şemseddin Sami'ye yazılarını gönderdi. *Muharrir* adıyla bir dergi yayımlatmaya başladı. (Kasım 1875) Bir sürgünün kendi adıyla yazı yayımlaması yasak olduğundan o tarihten itibaren oğlu Ziya'ya atfen Ebuzziya takma adını kullanmaya başladı. 31 Mayıs 1876'da çıkan umumi afia İstanbul'a döndü. Rodos'ta *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniyye*'yi derledi. İstanbul'da Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasına katkı sağladı. 1900'de Konya'ya sürgün edilene kadar düzenli olarak yayımladığı salnâmelerin neşrine başladı. Kendi kurduğu devri için ileri teknoloji ile donatılmış matbaasında pek çok eseri yayımlandı. Çok defa yakalandı, uzun yıllar sürgünde kaldı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile çıkarılan af üzerine İstanbul'a döndü. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan mebus seçildi. Şinasi'nin vârislerinden *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin imtiyazını satın alarak *Yeni Tavsir-i Efkâr* adıyla çıkarmaya başladı. (Mayıs 1909) 31 Mart Vakası günlerinde tutuklandı. Babîâli Baskını ile iktidara gelen yeni hükûmet tarafından serbest bırakılmasının ertesi günü evine dönerken Kadıköy vapurunda öldü. Bakırköy'deki aile kabristanına defnedildi. (27 Ocak 1913)

DR. YAKUP ÖZTÜRK

1985'te Üsküdar'da doğdu. Eğitim hayatını İstanbul'da tamamladı. Farklı gazete, dergi ve yayınevlerinde çalıştı. Muhabirlik ve editörlük yaptı. 2013'te Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Hâlen aynı bölümde öğretim üyesidir. 2015 yılında "Sermet Muhtar Alus'un Eserlerinde İstanbul" başlıklı teziyle doktor unvanı aldı. Faruk Nafiz Çamlıbel üzerine bir monografi yayımladı. (Ebabıl, 2017) Bozoklu Osman Şakir'in *Musavver İran Sefaretnâmesi*'ni tıpkıbasım hâlinde, *Fatih'ten 1914 Kuşagina Türk Resim Sanatı* alt başlığıyla okura sundu. (Büyüyenay, 2018)

Kapı Yayınları 642
Tarih 7

YENİ OSMANLILAR TARİHİ
EBUZZİYA TEVFİK

Yayına Hazırlayan: Yakup Öztürk

1. Basım: Temmuz 2019

ISBN: 978-605-7838-05-6
Sertifika No: 43949

Editör: Süleyman Sertkaya
Karşılaştırmalı Okuma: Bengü Vahapoğlu
Kapak Tasarımı: Füsün Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı: Alfa Grafik

© 2019; bu kitabın yayın hakları Kapı Yayınları'na aittir.

Kapı Yayınları
Ticarethane Sokak No: 15 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76
e-posta: bilgi@kapiyayinlari.com
www.kapiyayinlari.com

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Matbaa Sertifika No: 12088
Çiftahavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa/İstanbul
Tel: (212) 674 97 23 Faks: (212) 674 97 29

Genel Dağıtım
Alfa Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 15 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00

Kapı Yayınları, Alfa Yayın Grubu'nun tescilli markasıdır.

Ebuzziya Tevfik

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

Yayına Hazırlayan
Yakup Öztürk

İÇİNDEKİLER

Yeni Osmanlılar Tarihi'ni Yayına Hazırlarken, 9

BİRİNCİ FASIL, 17

YENİ OSMANLILAR'IN SEBEB-İ ZUHURU	17
Mustafa Fazıl Paşa ve Meclis-i Hazâin	17
Hatt-ı Hümayun'un Sureti	17
Mustafa Fazıl Paşa'nın <i>Nord</i> Gazetesine Mektubu	23
O Zamanki Osmanlı Matbuatından Birinin Mülahazası	24
Mektubun Sureti	28
Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Hıdivliğe Teşebbüsü	43
Mülahaza	46
<i>Tavsir-i Efkâr</i> 'ın Mülahazası	49

İKİNCİ FASIL, 53

MUSTAFA FAZIL PAŞA'DAN GELEN TEKLİF	53
Mösyö Sakakini ve Yeni Osmanlılar'ın Tesisi	53
İstitrat	53
Tezkere Sureti	57
Veliefendi Sahrasındaki Son İçtima	61
İki Müzikalı Genç	63

ÜÇÜNCÜ FASIL, 70

Sarraf Karabet Ağa ve Mösyö Revelaki	74
İstitrat	91

DÖRDÜNCÜ FASIL, 105

Mektubun Sureti	143
İkinci Cevapname Sureti	152

BEŞİNCİ FASIL, 161

"Kaside-i Zaferiye" yahud "Zafername"	163
Kıta	170
Tuna Vilayeti	171

<i>Hürriyet</i> Gazetesi	173
Hubb'ul-Vatan Mine'l-İman	177

ALTINCI FASIL, 182

Ahlakın Fesadı Neticeleri	182
Mehmed Bey'in Hoca Nasuh Efendi	
Merhumla Mülakatı	183
Mehmed Bey'in Cemiyet Muhbiriyle Buluşması	186
Mehmed Bey'in <i>Hürriyet</i> 'le İlanı	190
Mülahaza	195
Hürriyet	216
Felatun Paşa	225

YEDİNCİ FASIL, 233

CEMİYETTE AYRILIKLARIN BAŞLANGICI	233
Şeytan İşe Karışıyor	240
Felatun Paşa'nın Muvaffakiyeti	241
Matla-ı Kaside	248
İnkılap	251
<i>Hürriyet</i> 'in Mütalaası	252

SEKİZİNCİ FASIL, 267

HÜRRİYET'İN ALİ SUAVİ ENTRİKASINA	
MAĞLUBİYETİ VEYAHUT ZİYA BEY'İN GAFLETİ	267
Cumhuriyet İdaresi ile Şahsi Hükümetin Farkı	268
<i>Hürriyet</i> 'in Tatili	277
Kemal Bey'in Daveti ve Dönüşü	279
Şinasi	280
Hüsnü Paşa'nın Mektubu	283
Âli Paşa'nın Vefatı	293

DOKUZUNCU FASIL, 297

<i>İbret</i> Gazetesi	301
Memuriyetlerimiz	310
Şehzade Murad Efendi'nin Tezkeresi	317
Kemal'in Gelibolu'ya Gidişi	330
İzmit Demiryolu'nun Açılması	332
Gelibolu'dan Sokak Köpeklerinin Galataburnu'yla	
Lapseki'ye Gönderilmesi	334

Diyojen'in Tatili ve Hadika	337
Mektubun Sureti	338
Vasiyetname	339
Cüzdan	348
Hususi İlan	350
Sirac	351
Abdülhak Hâmid Bey'le Kemal'in Mülakatı	352

ONUNCU FASIL, 354

Tiyatro, İbret'in Tatili, İki Gün Sonra Tevkifimiz,	
Üç Gün Sonra Sürgünümüz	354
İlganamenin Sureti	362
Umuma Veda	362
Yenişehirli Ahmed Efendi	376
Sürgünden Sarfınazarla Marsilya'ya	
Azimet Müzakereleri	401
Hüseyin Cemal-Bağdatlı Süleyman Bey-	
Abdullah Efendi	420
Zindana Tahvil-i Mekân	424
Mülazım Hacı Ömer	428
Mektupların Açık Verilmesi Emri	430
Zaptiye Tavaslı Mehmed Yahut Bertuccio	437
Zindan Mahkûmlarına Sanat Talimi	442
Saatçi Macar Topal Raif Efendi	444
Akka'dan Haber	450
Dehşet Verici Bir Haber	451
Valide Paşa, Rodos'a Geliyor	454
Baş ağının Gelişi	459
Berkemal Hanım	463
Manevi Annemle Mülakat	466
Çakıl Taşı ve Çakılcılık	470
Dülgerlik-Marangozluk	472
Hristofi Kalfa	473
Midhat Efendi'nin Para-allêlos'u	474
İstanbul'dan Prangalıların Gelişi	476
Kemal'den Mektup ve Manzume	482
Manzume	484
Kemal'in Şirvanlızâde Hakkı Bey Merhuma	
Olan Mektubu	485

Hakkı Bey'in Vefatı	486
Nuri Bey'in Mektubu	493
Bahçıvan Nuri'nin Rodos'a Gelişi	494
Hasan Rahmi Bey ve Validemin Vefatı	503
Biraderimden Bir Telgrafname	507
Pazartesi: 6 Temmuz 1874	508
Kaymakam Halid Bey	516
Kemal'den Cevap	518
Dilaver Paşa'nın Rodos Mutasarrıflığı	519
Haşmet'in Mezarı	530
Hapis İçinde Hapis	534
Külhanbeyi Sâmi	541
Lehçe-i Külhani	556
İstitrat	565
Bir Metre Çapında Musanna Bir Küre	572
YENİ OSMANLILAR'DA KİM KİMDİR?	587

DİZİN, 617

Yeni Osmanlılar Tarihi'ni Yayına Hazırlarken

Osmanlı siyasal tarihinin tefrika edildiği günden bu yana vazgeçilmez kaynaklarından kabul edilen *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ni bir grup genç adamın rejimi değiştirmek, Avrupa usulünde bir anayasayı yürürlüğe koymak uğruna sergiledikleri heves, heyecan, ihtiras biçiminde okumak mümkün. Öyle ya Mahmud Nedim Paşa, gazetelerinde muhalif sesler çıkaran bu isimleri Osmanlı mülkünün muhtelif şehirlerine memur tayin ettiğinde aralarından Reşad Bey'in "Ben şimdiye kadar başlı başına bir ev bile idare etmemiş bir adamım. Bakalım bir kazayı nasıl idare edeceğim. Zavallı kaza halkı!" dediği bilinir. Bu söz, bir çırpıda ağızdan döküldüğü intibahı uyandırır da Tanzimat sonrası Osmanlı idarî yapısında rejim değiştirmek, bir meclisi hayata geçirmek, altı asır padişah merkezinde cereyan eden hayatın devletin farklı coğrafya ve milletlerinden gelen vekillerle yeniden şekillenmesini isteyecek kadar büyük ideallere sahip olduğu iddiasında bulunanların yeterli tecrübe, malumat ve iradeye sahip olmadıklarını gösteren koca bir itiraftır. Öte yandan, Yeni Osmanlılar'a mensup aydınların özellikle Avrupa'ya sığınmalarından sonra yürüttükleri kalem faaliyetleri er ya da geç I. Meşrutiyet'in ilanını getirmiş, anayasal bir sistem tesis etmiş, muhaliflerin kısa süreliğine de olsa yurda dönüşlerini, hatta Anayasa metnini yazmalarını ve son iktidar sahibi Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ilan ettirebilmiştir. *Yeni Osmanlılar Tarihi* hevesin ardına gizlenmiş sebatın, cesaretin kimi zaman hızla, kimi zaman acemiliğin verdiği tökezlemeyle fakat sonrasında üç yılı aşkın sürgün belasına maruz kalmakla ödenen bir gençliğin hikâyesidir.

Ebuzziya Tevfik, bitip tükenmeyen modernleşme maceramızın en önemli kayıt tutucularından olsa da onu bugünün okuruna taşıyan metni Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'yle yazdı. Bu, adı tarih kendisi sanat ve estetik olan kitabın kaynağında bir başı Ahmed Cevdet Paşa tutuyorsa öte yakada Ebuzziya Tevfik vardır. Tanpınar, dilin

bütün sihrini yeniden kurabilecek bir üslubun adamı olduğunu yer yer unutarak Ebuzziya'nın *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nden uzunca alıntılar yapmış, pek az dipnotunu Ebuzziya'dan kullanarak bu eserin önemini teslim, hatırasını yâd etmiştir. Bu kadirşinaslık bizi Ebuzziya'nın dünyasına tedricen çekmiştir. Tanzimat'ın ilk günlerinden vefat ettiği Meşrutiyet yıllarına kadar Osmanlı edebiyatının kütüğünü tutan Ebuzziya'nın belki de hiçbir şey yapmasaydı *Yeni Osmanlılar Tarihi*'yle daima kapısını aşındıracağımız bir gazetecinin ömrüne, gayretine bir şükran emaresi olarak elinizdeki kitabı yeniden yayımlamak bize nasip oldu.

Türk modernleşmesi ve Ebuzziya Tevfik bahsini, *Yeni Osmanlılar Tarihi* üzerinden ileri bir vakitte müstakil bir kitaba dökme tasavvurumuzu saklı tutarak bu eserin daha önceki neşirlerinden kısaca söz açmak gerekiyor. İlki Şemseddin Kutlu'nun hazırladığı kitaptır ki üzerinde yorumda bulunmanın vakit israfından öte bir kıymeti yoktur. İlmî çalışmalarda kaynak gösterilmesinin tehlikesi bir yana işin ehli olmayan zevat tarafından kütüphane vasıtasıyla kullanımı dahi derhâl engellenmelidir. Metin, Kutlu'nun şerh düşme ihtiyacı hissetmeden yaptığı müdahaleleriyle tahrif edilmiş, müşkül kısımlar makaslanmış, hazırlayanın dünya görüşü uğruna birtakım karalayıcı ifadelerle yayımlanmıştır. Bu hususta metnin diğer neşrini yapan Ziyad Ebuzziya'nın yazdıklarını okumak kâfi gelecektir. Ziyad Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ni Mart 1973-Şubat 1974 tarihleri arasında Kervan Yayınları'ndan 3 cilt hâlinde bugünkü dile uygulanma kaydıyla yayımlamıştır. Bu çalışma, Ziyad Bey'in Ebuzziya ailesinin bir ferdi ve devrin siyasetine hâkim olmanın imkânlarından istifade ederek son derece zengin bir notlandırmayla kitaplaşmıştır. Elinizdeki çalışmanın hazırlanması sırasında ihtiyaç duyulması hâlinde bu metinden yardım almakta tereddüt edilmemiştir. Metin içerisinde bu kısımlar bilhassa gösterilmiştir. Ancak Ziyad Bey'in sadeleştirme tercihi, metnin orijinalinde olan birtakım ifade ve kelimelerin kaybolmasına sebep olmuştur. Gözden kaçan bazı kısımların metne alınamaması, kimi özel isimlerin ihtiyat kaydı düşülmeden okunması ya da okunmadan geçilmesinin doğurduğu eksiklikler elinizdeki bu çalışma yoluyla tashih edilmiştir. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Tanzimat nesrinin edebiyata, siyasete, coğrafya ve ilahiyata, hatta argoya yasla-

nan dilinin, Arapça, Farsça, Fransızca terkip ve kavramların bir arada bulunduğu ihtişamlı bir metindir. Bu metnin okunması sırasında kendimizi kâh sınavacak kâh doğrulayacak bir çalışmayı Ziyad Ebuzziya yapmıştır. Biz, önceki hâli bulunabilir olan bir kitabın yeniden neşrini yapmadık. Hem üslubu koruduk hem de metnin sonraki neşirlerinde gözden kaçan hata ve eksiklerini tamir ettik. Bu vesileyle Ziyad Ebuzziya'yı rahmetle anıyoruz.

Yeni Osmanlılar Tarihi gibi, sayfalarında Osmanlı devlet ve bürokrasi dilinin, belagatin, fikhî meselelerin tartışıldığı dinî terminolojinin yoğun olarak kullanıldığı metinleri bugünün okuruna ulaştırmakta aşılması gereken bir dil engeli daima oluyor. Bu engel bizi metnin ahengini korumaktan alıkoymadı. İlim-irfan ehlinin haklı taarruzuna maruz kalan sadeleştirme kelimesinin bu kitap için söz konusu olmadığı baştan ifade edilmelidir. Kitabın tam anlamıyla Latinize edildiği de söylenemez ancak berat, irade, mektup gibi özel evrakın doğrudan Latinize edildiği, dilin derinliğini gösteren kavram ve terkiplerin sayfa altlarında anlamlarının verildiği söylenmelidir. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, bu yönüyle ilk defa en özgün hâliyle okur karşısındadır. Diğer bir mesele metnin notlandırılmasıdır. Metinde geçen olaylar ve iddialara dair notlandırma yapılmamış, okurun doğrudan metninle muhatap olması hedeflenmiştir.

Kitabın sonunda, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup ya da bu cemiyetle irtibatlı devlet adamlarının, sanat ve siyasetçilerin biyografilerine yer verilmiştir. Ebuzziya Tevfik'in, henüz yirmili yaşlarının başında bulunan arkadaşlarının hayat hikâyelerine dair malumatta bulunduğu görülecektir. Ancak bu isimlerin cemiyetin önemini yitirmesinden sonra nerede, neyle meşgul olduklarının takip edilebilmesi için "Yeni Osmanlılar Tarihi'nde Kim Kimdir?" başlıklı bir bölüm kitaba ilave edilmiştir. Çalışma sırasında pek çok sözlük kullanılmış, büyük mikyasta İlhan Ayverdi'nin *Kubbealtı Lugatı*'nden istifade edilmiştir. Bununla beraber Tanzimat nesrinin dahi kullanmaktan uzak durduğu kelimelerin Ebuzziya tarafından tercih edildiği sıkça dikkati çekmiş, bu türden durumlarda devrin sair lugatlerine başvurulmuştur. Lugatçe ile birlikte bizim düştüğümüz notlar numaranlandırılmış, eser sahibinin notları ise yıldız (*) işareti ile verilmiştir.

Yeni Osmanlılar Tarihi'nin tefrikası, *Tasvir-i Efkar* gazetesinin 13 Mayıs 1909 tarihli nüshası ile başlamış fâsılalarla 317 sayı sürmüştür. Eserin yayıma hazırlanmasında bu tefrika esas alınmıştır. Tefrikada birkaç portre, Namık Kemal'in el yazısı ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin arması dışında fotoğraf kullanılmamıştır. Elinizdeki çalışma ise metni daha zengin kılmak adına bu görsellere ilaveten fotoğraf tedariğiyle yayımlanmıştır.

•

Yeni Osmanlılar Tarihi'nin bugünün okuruna daha özgün bir biçimde sunulması, değerli büyüğüm Ömer Erdem'in nazik teklifi sayesinde oldu. Çalışmaya dair kimi endişelerimi haklı bularak hareket sahamı genişletti, sühuletle yol almamı sağladı. Kendisine müteşekkirim. Kapı Yayınları'nın ve bu kitabın editörü Süleyman Sertkaya'ya da nezaketi ve azmi için teşekkür borçluyum. Sabırla, metnin biçimlenmesini sağladı, katkıda bulundu. Çalışmanın kusurları olacaktır. Yeter ki hata-savap cetveli beni mahcup etmesin. Gelecek çalışmalarda ilim ehlinin istifadesinden hâli kalmasın.

Yakup Öztürk
Bilecik, Haziran 2019.

**Yeni Osmanlılar grubunu oluşturan aydınların bazıları bir arada...
Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebuzziya Tevfik, Recaizade Mahmut Ekrem.**

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

YENİ OSMANLILAR'IN SEBEB-İ ZUHURU

Mustafa Fazıl Paşa ve Meclis-i Hazâin¹

1282 cemaziyelâhiresinin on beşinci cumartesi günü 1865 senesi kasımının dördüne tesadüf eder.² Babîâli'ye aşağıda sureti nakledilen padişahın Hatt-ı Hümayun'u gelmişti.

Hatt-ı Hümayun'un Sureti

Vezir-i mealî-semîrim!

Bu kere teşkil olunan Meclis-i Hazâin'in derkâr olan ehemmiyeti-ne mebni, riyasetinin ashâb-ı dirayet ve iktidardan bir zata ihalesi lazım geldiğinden ve Meclis-i Âliye'ye memur Mustafa Fazıl Paşa, sıfat-ı matlubeyi cami olarak, işbu hizmete ehliyeti müsellem³ idüğünden, kendisi celb ile riyaset-i mezkûre uhdesine bittevcih ilan olunmak üzere Babîâli'mize gönderilmiştir. Cenab-ı Hak mazhar-ı tevfiik buyura. Amin. Fi 15 Cemaziyelâhir 1282.⁴

•

¹ Meclis-i Hazâin: Maliye ile ilgili işlerle meşgul olan heyet.

² Metinde geçen Rumi ve Hicri tarihlerin Miladi tarihe çevirisinde Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır. Burada geçen tarih, 5 Kasım 1865'tir.

³ müsellem: Teslim edilmiş, doğruluğu ve gerçekliği herkes tarafından kabul edilmiş, inkâr edilemez.

⁴ Günümüz Türkçesiyle:

"Yüksek vasıflı vezirim!

Teşkil olunan Meclis-i Hazâin'in aşikâr olan ehemmiyetine binaen başkanlığının dirayet ve iktidar sahiplerinden bir zata verilmesi gereklidir. Meclis-i Âliye'ye memur Mustafa Fazıl Paşa talep edilen sıfatları kendisinde topladığı ve bu hizmete ehliyetli olduğu görüldüğünden kendisi çağrılarak söz konusu başkanlığın kendisine tevcih edildiği ilan olunmak üzere Babîâli'mize gönderilmiştir. Cenab-ı Hak tevfiike mazhar buyura. Amin! Tarih 5 Kasım 1865."

Bu Hatt-ı Hümayun, mutat olduğu üzere Vezir İskelesi'n-den Babıâli'ye kadar alay ile gelmiş ve fakat Mustafa Fazıl Paşa merhum âdet dışı, üniforma giymeyerek siyah bir setre giymiş olduğu hâlde saray ahırlarından gönderilen bir ata binerek Hatt-ı Hümayun'u takip etmiştir.

Üniformasız alaya binmek âdet olmadığını bilen İstanbul halkı, paşanın bu suretle gelişine hayret etmiş olsa da, Mustafa Fazıl Paşa fikir hürriyetinin her türlü teşrifat merasiminden önce geldiğini bu tavrıyla da payitaht ahalisine göstermek istemiştir.

•

7 Şubat'a tesadüf eden 4 Şevval 1282 [7 Şubat 1866] tarihinde ise gazetelerde şu tevcihat⁵ ilan olunuyordu:

"Meclis-i Âli-i Hazâin-i Riyaset-i Celilesi übbehetlü devletlü Mehmed Paşa Hazretlerine"

Hatt-ı Hümayun tarihi ile yukarıki tevcihat arasında geçen müddet tamam yüz beş günden ibarettir.

Tevcihatın ilan tarihi her ne kadar 4 Şevval'e tesadüf ediyorsa da işin doğrusu Fazıl Paşa, ramazanın son günü memuriyetten infisal etmişti.⁶ Bayram alayında ve Kubbealtı'ndaki bayramlaşma mahallinde göremeyen halk, Fazıl Paşa'nın memuriyetten infisaline değil mizacının bozulmasına ihtimal vermişti. Tevcihat ilan olununca azledildiği anlaşıldıysa da azledilme sebebi bilinmedi. Bundan dolayı dedikodu çoğaldı. Zaten payitaht halkı öyledir. Aslını bilmediği her hadisede herkes kendi tasavvur hayalhanesinde vücut verdiği sureti yaymaktan zevk alır.

Bir iki gün sonra bir şayia daha dolaşmaya başladı: Mustafa Fazıl Paşa, Memâlik-i Osmaniye'den teb'id⁷ olunmuş! Bu şayanın şekli, halkın alışık olduğu teb'id şekillerine muhalif olduğundan buna bir mana verilemiyordu. Çünkü bir paşa, bir bey, bir efendi sürgün ve teb'id olunur, olunur ama mutlaka Memâlik-i Osmaniye'den birine, yani vatanından cüda düşmek tabii bir ceza olduğundan, İstanbullu ise taşraya ve taşralı ise memleketinden, başka diyara sürülür.

⁵ tevcihât: Memuriyet tayinleri.

^{*} Mûteveffa Kıbrıslı Mehmed Paşa.

⁶ infisal etmek: Memuriyetten ayrılmak.

⁷ teb'id: Uzaklaştırma.

O güne kadar “memleketten tard” diye bir ceza görülmemiştir. Fransızca bilenler buna *expatrier*, “ihrac-ı ani'l-vatan” diyorlardı.

İşitenlerin çoğu bu cezaya gülüyor ve paşa servet ve zenginliğiyle parmakla gösterildiğinden “O nereye gitse padişah gibi yaşar,” diyordu.

Bayramın ikinci cumartesi günü sabah erkenden padişah yaverlerinden Miralay Rauf Bey,* paşanın mevsim sebebiyle ikamet ettiği Bahariye'deki yalısına gelerek hemen, *Messagerie Imperial*** vapuruna binerek payitahtı terk etmesi padişahın emir ve fermanının gereği olduğunu tebliğ etmiş ve hareme gitmesine dahi müsaade etmeyerek, esvabını ve sefer levazımını selamlığa getirtmesini ihtar ederek, giydirip kayığa bindirdikten sonra Tophane açığında demirli olan Fransız vapuruna nakletmiştir.

Bu da dedikodulara ilave olmak üzere milletin ağzında dolaşmaya başladı.

*

Tantanalı ve ihtişamlı bir şekilde Babıâli'ye gönderilen Mustafa Fazıl Paşa'nın Hatt-ı Hümayun ile teşkili ilan edilen Meclis-i Hazâin riyasetinden infisaline acaba ne hâl sebep olmuştu?

Bazı zevat vardır ki birtakım ahval ve tesadüflerin yardımıyla halkın sevgisini elde eder. İşte haddizatında halkın sevgisine layık olan Mustafa Fazıl Paşa dahi Mısır'ı terk edip de bilfiil Osmanlı saltanatında hizmette bulunmak üzere İstanbul'a geldiği günden itibaren hangi makamı elde etti ise oradan ayrılması kendisi için ikbal sebebi olmuştur. Bu ikbal ise şüphe yoktur ki hamiyet sahiplerinin kalplerinde hâsıl olan sonsuz bir muhabbetten ibarettir.

Bu tarihten iki sene önce Mustafa Fazıl Paşa birinci defa olarak Maliye Nezareti'ne memur olmuştu. O tarihte maliye nazırlarının aylık maaşları altmış bin kuruş olduğu ve bazı müstesnalarına ilave olarak bir de müşir tayini tahsis edildiği hâlde paşa, Maliye Nezareti'ne ayrılmış olan altmış bin kuruşu ihtiyaç duymadığı için hazineye terk etmişti.

---

* Hassa Müşiri iken geçende vefat eden Rauf Paşa'dır.

** O tarihte şimdiki *Messagerie Maritime* yerine *Messagerie Imperial* vardı.

Alışılmışın dışında, fevkalade olan bu alicenap cömertliği işiten hamiyet meftunları, Mustafa Fazıl Paşa hakkında tabii olarak samimi ve hakiki bir muhabbet hâsıl etmiştir. Buna ilave olarak o sırada giren oruç ayından dolayı muhtaçlar ile kavas ve Maliye hizmetçilerine kesesinden yüz bin kuruş ramazaniye dağıtması Hatemâne⁸ şöhretini bir kat daha artırmıştı.

Hatta bu yüce cömertliğin duyulması üzerine fazıl şairlerden Hayâlî merhum “Mekârim-i Fâziliye” namındaki kaside-i tannânesinde paşanın cömertliğine “Bâbında bir hâcib verir her saile yüz bin direm” mısraıyla tercüman olmuştur.

•

Meclis-i Hazâin! Bizde Tanzimat’ın bidayetinden beri mülki idaremize ait ıslahat hususlarında o derece garip tedbirler, tecrübelerle vakit kaybedilmiştir ki insan, nöbet be nöbet iktidar mevkiine geçmiş olan hükümet işlerinin bahtsızlarını bu garip tavırlarından dolayı ne sıfatla tavsif etmek lazım geleceğinde âciz kalır.

Bilhassa Reşid, Âlî, Fuad ve Mütercim Rüşdü ve Kıbrıslı Mehmed Paşa gibi devletimizin meşhur ricali, Garp hükümetlerinde devam etmekte olan idare usulü ile beraber Fransız lisanına vâkıf oldukları hâlde idare şeklimizi yeni bir tarza tahvil ettikleri⁹ zaman hiçbir esaslı şey yapmamış(lardır) ve mesela maliye işlerini yeni bir şekle soktukları hâlde maliye mütehassıslarından hiçbir Avrupalının fikir ve irşadına müracaata lüzum görmeksizin yalnız kalemlerle memurların unvanını değiştirmek, ıslah maksadını temin için kâfi sebep addedilmiştir.

İşte bundan dolayı Maliye Nezareti’nde kâh Meclis-i Maliye, kâh Meclis-i Muhasebe ve kâh Divan-ı Muhasebat adlarıyla türlü türlü meclisler teşkil edilmiş fakat herkes, mensuplarından azledilmiş veya ihtiyarlamış, iş yapmaktan âciz bazı eski memurları atamakla düzen kurmaya çalışarak maliyenin sıkıntılarını çoğaltmaya hizmet etmiştir.

⁸ Hâtemâne: Eski bir Arap kabilesinin reisi olan Hâtem-i Tâî’nin dillere destan cömertliğinden teşmil yoluyla Hâtem’e yakışacak şekilde, büyük bir cömertlikle.

⁹ tahvil etmek: Değiştirmek, çevirmek.

Bu Meclis-i Hazâin de o kabilden olan ıslah tedbirlerindendi. Birinci defa olarak 1276'da [1859] Mütercim Rüşdü Paşa'nın ve ikinci defa Maliye Nazırı Kâni Paşa'nın ve üçüncü defa da Mustafa Fazıl Paşa'nın riyasetinde teşekkül etmişti.

Vazifesi ne idi? Onu ne yapan bilirdi ne de memur olan. Şu kadar ki meclis teşkil edilir edilmez derhâl birkaç azledilmiş paşa, azalığına tayin olunur. Bir kalem teşkil edilir. Müdüriyetine bir bey, başkâtipliğine bir efendi, müsveddeleri temize çekmek gibi işlere de filan ve falan beyefendiler tayin buyurulurdu. Nitekim yukarıdaki Hatt-ı Hümayun ile kuruluşu ilan olunan üçüncü defaki Meclis-i Hazâin'e dahi Cemil ve Kabûli Paşalar ile sudurdan Cevdet Efendi (Cevdet Paşa) ve Baltacı Aristidi Bey aza tayin ve kâtipliğine Posta Nazırı bulunan Kadri Bey (Kadri Paşa merhum) ve kalem müdürlüğüne Tercüme Odası kâtiplerinden Sadullah Bey (Sadullah Paşa merhum) tayin olunmuşlardır.

Bu Meclis-i Hazâin şimdiki Divan-ı Muhasebat vazifesini ifaya memur olacaktı. Meclis teşekkül etti. Fakat nizamı henüz yapılmamıştı. Nitekim altı ay sonra feshedilmiş olduğu güne kadar dahi yapılmamıştır.

Meclis, Babıâli'de vaktiyle tekrar tekrar teşkil eden ve ortadan kaldırılan Meclis-i Tanzimat dairesinde toplanıyordu. Riyasete kırk beş bin, azasının her birine yirmişer bin, başkâtibe on bin, kalem müdürüne beş bin kuruluş tahsis olunmuştu. Fakat kalem teşekkül etmemişti!

Mustafa Fazıl Paşa ise Fransa Divan-ı Muhasebatı'nın kanunlarını derhâl bazı değişikliklerle tercüme ettirerek Sadaret'e resmen takdim etmiş ve tercüme ve takdim tarihinden itibaren iki ay geçmiş olduğu hâlde o vakit sadrazam olan Fuad Paşa nizamnameyi usulen Meclis-i Vâlâ'ya havale etmesi gerekirken her ne maksada mebni ise eline bile almamıştı.

Bundan dolayı zaten hiçbir şeyden çekinmeyen ve hakikatine kail olduğu şeyi pervasızca söyleyen Fazıl Paşa'nın sadrazamla araları açılacak kadar münakaşada bulunduğu iştilirdi. İşte bu sırada 1282 [1865] ramazanının kadir gecesine tesadüf eden günün akşamı tek başına Tophane Kasrı'nda padişah iftarına davet olunmasını güzel bir vesile addeden Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Hazâin'de henüz hiçbir şey yapılmadığını ve yapılmak ihtimali de olmadığını padişahı öfkeli edeceğine bir lisanla arz eder.

Ertesi günü saraya davet olunan Fuad Paşa ise macerayı huzura çıkmadan evvel mabeyincilerden haber almakla, vaki olan istizah sırasında Fazıl Paşa'nın bedbinliğini ve Mısır valisi hakkında padişahın mebzul miktarda iltifatta bulunmasını çekememesi, kendisini bedhahlığa sevk ettiğini, keza Sultan Abdülaziz'i aleyhine kışkırtacak bir lisanla sözü uzatır ve huzurdan çıkar.

İki gün sonra bayram olur. Paşaya teşrifattan tezkere gönderilmez. Kaide gereği davet tezkeresi almayan hükümet ricalinin alaya ve bayramlaşmaya gidemeyeceği malumu olan Fazıl Paşa, tabii olarak konağında kalır ve bunu padişahın darılmasına hamleder. Padişah ise gerek alayda ve gerek bayramlaşmada Mustafa Fazıl Paşa'yı göremeyince sebebini sual eder. Zaten Fuad Paşa'dan gerekli talimatı almış olan kurena¹⁰ paşanın kendisinden sonra sadrazamın huzura kabul edilmesinden dolayı münfail olduğunu göstermek için gerek alaya ve gerek bayramlaşmaya gelmediğini söylerler ve buna bir hakaret şekli verirler. İşte ondan sonra olan olur. Paşa, Osmanlı memleketinden çıkarılır.

•

Aradan birkaç ay geçince, halkın ağzında bir şayia daha deveran etmeye başladı:

Mısır'ın veraset usulü değiştirilecekmiş. Fazıl Mustafa Paşa veraset hakkından ıskat edilecek ve Mısır Valiliği, Avrupa hükümdarlarınca cari olan usule uygun bir şekilde daima birinci evlada intikal edecek, diğer evlat veraset hakkından mahrum olacak. "Veraset usulünün bu suretle değişmesine Mısır'dan başlanması ise Osmanlı saltanatının veraset usulünün değişmesine bir mukaddemedir," deniliyordu.

Hakikatte şayanın yayılmasını müteakip 1283 [1866] senesi ilk günlerinde Mısır veraset usulünün değişmesi kararlaştırılarak, iktiza eden padişah fermanı çıkarıldı. Mustafa Fazıl Paşa'ya da ıskat edilen veraset hakkıyla, emlakine karşılık Mısır hazinesinden dört buçuk milyon İngiliz lirası nakit tazminat verildi.

•

¹⁰ kurena: Yakınlar, bir hükümdarın yakın adamları.

Bu tarihe kadar fikirlerinin hürlüğüyle meşhur olan Mustafa Paşa bundan sonra hamiyetli bir vatanperver sıfatıyla millet hukukunu müdafaaya kendisini hasrederek savaş meydanına atılıyor.

Mısır'da ve İstanbul'daki muhalifleri, paşayı millet nazarında hasis teşebbüsler ile itham için Avrupa gazetelerinde aleyhinde neşriyatta devam ediyorlardı. Bilhassa Belçika'da neşrolunan ve Rusyalıların fikirlerini yaymakla meşhur olan *Nord* gazetesi, münhasıran paşaya müteallik¹¹ havadisle meşgul oluyor ve yokluğu hâlinde icat ediyordu. Hatta Mısır'da olan hususi emlakinden dolayı Oppenheim namında bir sarraf şirketi ile olan muamelesinin şeklini değiştirerek paşayı bir sarraf şirketi kurucusu olmak üzere ilan ederek zu'munca¹² şöret ve haysiyetini yaralamaya çalışıyordu. Bundan maksat ise paşayı kızdırmak ve gazetelerle mübahaseye sevk etmek ve bu suretle dünya matbuatının diline düşürmekti.

Hakikatte *Nord* gazetesi buna bir dereceye kadar muvaffak olmuştur. Fakat bu muvaffakiyeti bir defaya münhasır kalmakla beraber, Mustafa Paşa için mucib-i memduhiyet bir şekilde zuhur ettiğinden mağlubiyet hasımlarına yönelmişti.

Mustafa Fazıl Paşa'nın *Nord* Gazetesine Mektubu

Direktör Efendi!

Nord gazetesinin 1 Şubat tarihiyle neşrolunan nüshasını gördüm. Muradım gazete mübahaselerini takip değil, muhabirinizin verdiği havadisi tashihtir. Benim bir sarraflık şirketi teşkil edeceğimi ilan eden gazetelerin ifadelerini her ne kadar kamuoyu dahi reddederse de buna kanaat etmeyerek ben dahi hususi kâtibim vasıtasıyla yalanlanmasına giriştim. Bu gazeteler yine Oppenheim Kumpanyası'yla olan alım satım üzerine birtakım yalanlar neşretmektedirler. O muhabirler yakinen bilmelidirler ki, ben kendime ait işlerimi terk ederek, şu sırada mensubiyetiyle iftihar ettiğim Devlet-i Muazzama-i Osmaniye'nin giriftar olduğu¹³ idare buhranını bertaraf edecek vesileleri hazırlamayla iştigal etmekteyim.

¹¹ müteallik: Ait, dair, ilgili, alakalı.

¹² zu'm: Sanı, boş inanç; şüphe.

¹³ giriftar olmak: Yakalanmak, tutulmak.

Umumi işlerin, hususi işlerden önce geldiğini bilmeye, mezhep ayrılığının tesiri olamamak lazım geldiği, umumen itiraf ve tasdik olunur. Bundan dolayı insan olanda ıslahat ve vatan gayreti bulunmak iktiza eder. Mensubiyetiyle iftihar ettiğim Osmanlı milletinde yeni fikirleri teşkil eden gençlerin dahi muradı budur.

Şu fikirlere taraftar olanlar, ne tedbiri bırakıp yalnız “kader böyleymiş” demekle vakit geçirirler ne de ümidi kesip meysus olurlar. Girit ihtilali vesair karışıklıklar ise bu zatların sabit fikirlerini ihlal edemez.

Mustafa Fazıl

O Zamanki Osmanlı Matbuatından Birinin Mülahazası

Bu tezkerenin bir fıkrası vardır ki milletin ahvalini düşünenler için hususi surette dikkate şayan görünür. Bu da Osmanlı milletinden yeni fikir sahipleri nazarında umumi işlerin, hususi işlere üstün tutulduğuna dair olan fıkradır. Yeni fikir sahipleri paşanın mektubunda ‘Türkistan gençliği’ unvanıyla yâd olunmuştur.*

Avrupalılar, Osmanlıları tam bir vukuf ile itham ederek Şark meselesi hakkında birtakım resmi teşebbüslere dahi kalkıştıkları sırada gençliğin hayırlı zikrinin gazetelerin lisanında dolaşması, şüphe yoktur ki oralarda taaccüp nazarıyla görülür. Fakat bizce ispat gerektirmeyecek kadar açık bir bahistir.

Yenilik devrinde bulunanların temyizi nasıl inkâr olunur? Memleketimizde ilim ve medeniyetin herhangi dalında bir ilerleme görüldüyse, belki yüzde doksanı onların gayretinin semeresi değil midir?

Vakıa bu terakkinin, zamaneye nispetle pek cüzi olduğu inkâr edilemez. Ama şurasını da insaflica düşünmek lazım gelir ki tahsil vasıtalarımız hiç hükmündedir. Şahsi gayretlerimizden olsa olsa bu kadar istifade olunabilir.

Hâsılı, gençlik milletin gelecekteki muradıdır. Onda ne kadar terakki görülürse bizce vatanın ihyası ümidi o kadar kuvvet bulmak lazımdır.

İşte bu sebeptendir ki Osmanlı memleketinin ahvaline layıkıyla vâkıf olanlar, her ne türlü arıza zuhur etse yine milletin gelecekteki feyizlerinden ümitlerini kesmezler.

Avrupalılar varsın Osmanlıların saadet hâlini mezarda addetsin! Nazarımızda malumdur ki o mezarda değil, henüz ana rahmindedir.

---

* Jön Türk tabiri birinci defa olarak Avrupa matbuat sayfalarında bu mektup ile görülüyor.

Bir kere terakki dadısının terbiye kucağına düşüp de büyümeye başlarsa, fitratında olan istidada göre az zamanda mükemmel güzelliğine âlemi hayran etmesi güçlü bir ümittir.

•

Mektubun bu suretle Türkçe matbuatta görülmesi gönüllerde şevk ve sevinçle karışık bir taze ümit uyandırmaya sebep oldu. Çünkü 1867 senesinin ilk zamanlarına tesadüf eden bu günlerde hamiyet sahiplerini dilhûn edecek hadiseler birbirini izliyordu: O günlerdeydi ki Belgrad Kalesi'nin Sırbistan'a terk olunduğu (hükümetin vukuatı gizleme politikasına rağmen) gazete sütunlarında görülüyordu. Ve bir seneden beri ihtilal ateşi ile harabeliğe dönmüş Girit adasının Üçüncü Napolyon tarafından –hayırhahane surette!– Yunanistan'a terk edilmesinin tavsiye olunduğu yine o günlerde herkesçe bilinmiş havadistendi.

Siyasi meseleler hakkında gazetelerden bir ikisi her türlü mesuliyeti göze alıp da bazı ifşalarda bulunmadıkça kimse'nin siyasi ahval hakkında malumat almasına imkân yoktu. Memleketin zararına olan her şeyi halktan gizlemek ve ifşasına mecburiyet görülen bazı siyasi vakalar ise gayet ehemmiyetsiz bir şekilde ilan edilmek usulü, o zamanda dahi geçerliydi. Hâsılı cari meseleler hakkında milletin malumat sahibi olabilmesi bir iki gazetenin cüretkârca gayretine kalmıştı. Çünkü koca payitahtta –zaman ve mekânın müsaadesine mazhar olmuş bazı ekâbir çocukları müstesna olmak üzere– Fransızca bilenler hemen Tercüme Kalemi memurlarındandı denilebilir. Hatta o kalemde dahi –konuşamamak şartıyla– bilenler sayılıydı.

Beyoğlu halkından bazı Şarklılaşmış Frenkler ile dostlukları olanların haber dairesi ekseriyet içinde bir istisna teşkil ederdi. Bundan dolayı onların –eksik ya da fazla olmasını göz önüne almakla beraber– verdikleri havadisten istifade ediyorlardı.

Mesela o tarihin en mühim havadisinden biri de Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz Han'a hitaben neşretmiş olduğu Fransızca bir mektuptu ki, bunu aslında Cezâir-i Seb'a (Yedi Ada) ahalisinden olduğu için İngiltere tâbiyetini¹⁴ mu-

¹⁴ tâbiyet: Uyraklık; bir devletin tebaasından olma.

hafaza etmiş olan Revelaki isminde bir Rum, neşre himmet etmişti.

Bu zat, ta Reşid Paşa devrinden beri Osmanlı vükelası ile yabancı sefirler arasında irtibat kuran mühim şahıslardan-
dı. Bununla beraber Osmanlı muhipliğini zerre kadar ihlal etmemiş bir namus sahibi olduğunu burada zikretmek benim için bir vecibedir. Çünkü bu zat yeni fikirler ile basiret nazarını aydınlatmaya layık gördüğü gençliğe daima marifet yolunu gösterir ve milletin istikbalinin münhasıran gençlerin dirayet ve marifetiyle bir arada bulunacağını ifade ile yeni yetişen vatan evladını terakki yoluna teşvik ederdi.

Bu mektubu Sadullah Bey ile [Namık] Kemal Bey'den birinin tercüme etmesi kararlaştırıldı. Vefa'da Ahmed Efendi konağında görüşülmesi alınan kararlardandı.

Bu Ahmed Efendi hamiyet sahiplerinden, Karantina kâti-
bi olan Ahmed Efendi'dir ki sonradan Mabeyn'in şifre kâtip-
liğindeyken vefat etmiş olan Âsım Bey'in pederidir.

Âsım Bey o tarihte Babıâli Tercüme Odası'nda Kemal ve Sadullah Beylerin itimadını kazanmış gençlerdendi. Haki-
katen Âsım Bey'in geçmiş ahvali her türlü itimada şayan-
dı. Ahbaplarına karşı daima fedakârca samimiyetler besler,
kendisine emanet edilen bir sırrı, dünya ve dünyanın içinde
olan her şeyi verseler ifşa etmez ve memleketin selametine
olacak içtihat meselelerinin yayılmasına vasıta olmaktan çe-
kinmezdi.

Bundan dolayı 1283 senesi zilkadesi'nin ilk gününe tesa-
düf eden cuma günü [7 Mart 1867] öğleden önce bu konak-
ta buluşuldu. Mektubun aslı olan Fransızca matbu nüshası
ortaya konarak evvela bir iki cümlesi Kemal Bey tarafından
tercüme edildi. Ve o cümleler Sadullah Bey tarafından dahi
aynen tercüme olundu. İkisi de okundu. Kemal'in üslubuyla,
Tavsir-i Efkâr'daki neşriyatından dolayı havas ve avam ülfet
etmiş olduğundan mektubun tercümesinin Kemal tarafından
yapılması sakıncalı görüldü. Çünkü derhâl kimin kalemiyle
tercüme edilmiş olduğu anlaşılacaktı. Zira her cümlesinin
altında bilinen tabir üzere "Ketebehû Kemal"¹⁵ okunacağı-
ndan şüphe yoktu. Bundan dolayı *traduction libre*¹⁶ yolunda

¹⁵ Yazan Kemal.

¹⁶ *traduction libre* (Fr.): Serbest çeviri.

cümle cümle Sadullah Bey tarafından tercümesi kararlaştırıldı. Zira Sadullah Bey'in inşa tarzı herkesçe malum olduktan başka, bu tercümede ihtiyar ettiği üslubu dahi Tercüme Odası'nca benimsenen kitabet üslubuna tamamıyla muhalif bir yolda idi.

Bazı ibarelerin anlamını açıklayacak tabirlerin kabul ve kullanımı ise ikisi arasında müzakere ve tartışma suretiyle tayin ediliyordu. Mektubu Sadullah Bey bu abd-i âcize¹⁷ imla yoluyla tercüme ediyordu. Bir taraftan yazıyordum diğer taraftan Âsım Bey talik hat ile eczâlî kâğıt¹⁸ üzerine beyaz ediyordu.¹⁹ Çünkü litografya ile basılacaktı.

Tercümeyle saat sekizde başladı, gece yarısında son verdi. Hususi bir itina göstermek gerektiğinden ve talik hat ile yazıldığından temize çekilmesi iki gün sonra tamamlanmıştı. O tarihte fikir hürriyetinin en gayretli hizmetçilerinden olmak hasiyetiyle –Yeni Osmanlılar'ın– tek tercihleri bulunan *Courrier d'Orient* sahibi Giampietrie marifetiyle Beyoğlu'nda Cayol adında bir Fransız'ın litografya matbaasında elli bin nüsha olarak tab'a muvaffakiyet hâsıl oldu.

İşte Yeni Osmanlılar'ın İstanbul'ca sonradan elde ettikleri peş peşe gelen fetihlerin ilki bu mektuptur ki o zamanın neşir vasıtaları hakkında hususi malumatı olmayanlar bu zaferin, zaferlerin en büyüğü olduğu hakkındaki ifadeleri bugün hayret ederek okurlarsa mâzur görürüz.²⁰

Mektup basıldıktan sonra –her türlü taciz ve taharriden korunmuş olmasına binaen– *Courrier d'Orient* matbaasına nakledildi. *Tasvir-i Efkâr* müstahdemlerinden Yusuf Ağa ile Şakir isminde Şinasi'ye mensup bir delikanlı, Bayezid'de kâğıtçı Hacı Kadri Efendi, tersane muhasebesi kâtiplerinden olup *Tasvir-i Efkâr*'ın altına “İmtiyaz Sahibinin Vekili” imzasını koyan Raşid Efendi isminde bir hamiyet sahibi ve Beyoğlu'nda Danyel Silaki adında Macar mültecilerinden bir kitapçı ve *Tasvir-i Efkâr* başmürettibi Rıza Efendi ile birade-

¹⁷ abd-i âciz: Bir kimsenin kendisi için kullandığı “âciz kul, âciz köleniz” manasında tevazu sözü.

¹⁸ eczâlî kâğıt: Taş baskısı (litografya) tekniğinde kullanılan şeffaf, ince bir kâğıt cinsi. Üzerine kabartma olarak donan eczâlî mürekkeple istenen şey yazılır, sonra bu yazılı kâğıt taş plakaya yapıştırılıp klişe gibi kullanılırdı.

¹⁹ beyaz etmek: Mûsvedde hâlinde olan bir yazıyı temize çekmek.

²⁰ mâzur görmek: Hoş görmek, kusuruna bakmamak, affetmek, mâzeretini kabul etmek.

ri Rifat Efendi ve abd-i âciz, risaleleri biner biner evlerimize taşıyarak her birimizin itimat ve emniyeti olan ahababımız ile birlikte sabahları sabah namazını eda için Ayasofya, Sultanahmet, Bayezid, Süleymaniye, Şehzade, Fatih Camilerine devam eder ve paket paket kayyumlara verir ve bu suretle cemaate dağıttırırdık.

Bundan başka her gün cebimize birkaç nüsha büküp kor ve irşada muhtaç gördüğümüz bazı ahababımıza verirdik. Çünkü ince kâğıda basılmış on sekiz sayfadan ibaret bir risalecikti.

İşte bu yol ile İstanbul'da elli bin risale on beş gün zarfından tamamen dağıtıldı.

Şurası muhakkaktır ki o tarihte halkın ahlakındaki olgunluğun dahi bu dağıtmada büyük tesiri görülmüştür. Çünkü casusluk rezilliğini edecek sefil şahıslar henüz ana rahmine düşmemişti. Hatta casus kelimesinin o kadar aşırı bayağılığından ötürü sözdeki kusurdan himaye ederek hırsız ve katil arkasında gezen zabıta memurlarına bile “tebdil” denecek kadar faziletli ahlakımız muhafaza olunuyordu. Bundan dolayı hükümet kat’a neşreden ve dağıtanlardan haberdar olamadı. Ve bu da Mustafa Fazıl Paşa merhumun servet ve iktidarı ile kazandığı zaferlerinden addedildi. Hâlbuki o günlerde Fazıl Paşa merhum ile Yeni Osmanlılar arasında asla ve kat’a münasebet yoktu. Belki onu takip eden bazı vakaların zorlamasıyla yirmi yirmi beş gün sonra münasebet husule gelmiştir.

Mektubun Sureti²¹

Bugün Paris'te ikamet üzere bulunan Devletlü Fazıl Mustafa Paşa Hazretleri tarafından hâk-i pâyi hazret-i şahaneye takdim olunan arıza'nın tercümesidir:

Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur. Onların etrafında bulunan kimseler, doğruluğu kendilerinden bile saklarlar. Ve çünkü bunlar bakışlarını hasrettikleri hükümet lezzeti içinde ve merkezinde yaşadıklarından ahalinin çektiği zahmet yine ahalinin tembelliklerindendir zannederler. Ve devletlerin zaafa düşmesi, çaresi bulunmayan tabii hadiselerdendir za'mında²² bulunurlar.

²¹ Mektubun tercümesindeki bozukluklara müdahale etmedik.

²² za'm: Kelâm, söz.

Fesada uğramış hayallere düşmeksizin doğruluğu görmek için cesaretle bir sadakat lazımdır. Ve doğruyu padişaha söylemek için daha ziyade sadakat ve cesaret ister. Bu sadakat bendenizde hiçbir zaman eksik olmadı. Bunu ispat için gerek zat-ı şahanelerinin ve gerekse bendenizi gurbete sürdürmeye sebep olanların hafızalarına müracaat ederim.

Vakia bu sadakatin ve zat-ı şahanenize aşikâr olan ihtisasının elle tutulur eserlerini göstermek yani vatanımızın ıslahını ve belki daha doğrusu tekrar hayat bulmasını sağlayacak münasip hizmet de elime geçmedi. Lakin devletinizin yüzünden örtüsünü kaldırıp idarenin fenalıklarını ve hükümetinizin yaralarını zat-ı hümayunlarına en evvel bendeniz arz ettim ve bendenizin bütün fikirleri zat-ı şahanenizin hizmetine münhasırdır. Gerek zat-ı hümayunuza olan ihlasımdan ve gerek vatanıma muhabbetim olduğundan zahirde ve batında bizi muhasara eden fenalıkları uzaktan seyre asla tahammülüm kalmadı. Ve kalb-i şahanenizin muttasıf olduğu aşırı mertlik, yiğitlik malum olmakla beraber, daha vakit varken bir çare bulunup kendimizi kurtarmaklığımız için şu fenalıklardan hiçbirini gizlemeyerek bir kere daha ifade etmeyi vatandaşlık vazifesi addeyledim.

Şevketli efendim! Devletinize Hristiyan tebaanın izhar ettikleri²³ ihtilal eserleri bilcümle bizim hâricteki düşmanlarımızın fesatlarıdır. Bununla beraber şimdiki hükümetin dahi külli dahli vardır. Zira bir zamanlar icrasında beis olmayan hareketler bugünde her cins tebaaya zulüm ve haksızlık görünüyor. Avrupalılar zannederler ki Türkistan'da zulüm gören ve bela çeken ve her türlü tahkir olunan yalnız Hristiyan milletidir. Hâlbuki böyle değildir. Müslümanlar ki ecnebi devletlerin hiçbirisi onları himaye sadedinde bulunmaz. Onlar gayrimüslim milletlerden daha çok ezilip harap olmuşlardır.

Müslümanlar muttasıf oldukları merdane sabır ve intizar ile şimdiye kadar bu belaları çektiler. Avrupalılar ise bunu bilmezler. Ve hâlbuki Müslümanlar, hükümeti elinde tutan zat-ı şahanenizin kanından olmalarıyla saltanatınıza olan muhabbet ve boyun eğmelerini *Kuran*'ın emirlerinden addederler. Lakin şevketli efendim! Müsaade buyurun size söyleyeyim ki İslam milletinde artık fedakârlık edecek hâl ve tahammül kalmadı. Hoşnutsuzluk sedaları her ne kadar teskin olunmak isteniliyor ise de yine her taraftan işitiliyor. Şimdi, onları ta bu derece ümitsizliğe düşürmek hem sizin sülalenize ve hem de kendilerine pek zararlı olur.

²³ izhar etmek: Meydana çıkarmak, göstermek.

Hassaten rıza-yı şahaneniz ve belki vükelanın dahi rızalarına muhalif düşer olduğu hâlde şimdi mevcut olan idare usulünün fenalıklarından olan ve hatta zat-ı hümayunlarının kudret ve malumat-ı şahaneleri müsellem iken meneylemek ve belki vukuf kazanmak iktidarınızı yok eden zulüm ve insafsızlıklar arasında Türk sülalesine günden güne bir eksilme arızası düşmüştür. Bu asil sülaleden bulunmakla iftihar eden bazı sadık kullarınız vatan muhabbetleri icabınca bu milletin öyle azalmakta olduğunu görüp tam manasıyla teessüf etmektedirler. Lakin bunun en belli başlı sebebi askerlik usulünün yolsuzluğu olmakla bendenizi en ziyade korkutan bu mesele değildir. Belki yakın zamanda göreceğimiz gelecek hâllerimiz için beni pek korkutan şey mahkûm milletlerde görüldüğü gibi, bizim Osmanlı milletine âriz olan kötü ahlaktır ki her gün artmakta, derinleşmekte ve yayılmaktadır.

Şevketli efendim! Dört yüz sene evvel bizim babalarımız Şark devletini yeryüzünden kaldırarak ve Konstantin'in âlemin tahtgâhı ittihaz ettiği²⁴ meşhur beldeye tam bir şan ve zaferle gelip oturarak tarihince bu kadar şanlı fütuhata nail olmaları yalnız dinî gayret ve askerî yiğitliklerinden nâşi olmayıp belki dinî gayret ve askerî yiğitlik onların milli ahlaklarının yansıması idi. Çünkü onlar zabitlerine itaat ederler. Lakin bu itaat kendileri tarafından kabul olunmuş bir serbestlik ve hürriyet esasına dayanmakla her birinin kalbi ve aklı hür olma hâlinde idi. Bilmem ki ne yaratılıştan hür olma ve ne doğuştan gelen ulviyet birleşip, kendiliklerinden bir nizam yapar ve onların canlı olan ahlak ve meşreplerini muntazam hâle koyardı! Fazilet ve olgunluk onlarda mesken tutmuştu.

İşte asıl sebep budur ki onlar öyle büyük bir devlete suhuletle muzafer oldular ki o esnada onda da zulüm hükümeti cereyan eder ve bundan dolayı zillet vesair her türlü ayıp ve musibet, uyulması gereken düsturdu.

Vakıa bu dünyada güzel ahlak, milletler nezdinde ferdane bulunur bir kuvvet olmayıp, fenalıklar dahi hüküm ve fermanın yürütürse de ancak evvelkisi bir asıl ve esastır ki devletler onsuz payidar olamaz. Çünkü şu güzel ahlak galiba yalnız kendine mahsus bir yücelik taşıdığı içindir ki talihli oldukça terakki ve takviye bulup, bu ise fenalıklar artmakla belâsın buluyor!

²⁴ ittihaz etmek: Saymak, kabul etmek, öyle almak.

* Şu cümleye dikkat edilirse anlaşılır ki "fermanın yürütür" ve "belâsın buluyor" gibi tabirler o zamanın kalem ricaline mahsus olan beyan tarzına muhaliftir. Belki mütercimim izini kaybetmek için kasten ara sıra bu ifade sureti gerekli görülmüştür.

Şevketli efendim! Bizim milletimizde güzel ahlakın günden güne bozulması ve fenalığa tenezzül etmeme, namus ve hamiyet sıfatlarının azalması ve vatanperver olan ve sizin şanınızı ve vatanımızın sadetini arzu eden cümle gayretkeşlere endişe sebebi olmaktadır. Bu güzel ahlak bizim milletimizde nasıl bozulmasın ki onlar da vatandaşları olan gayrimüslim milletlerin uğradıkları belaları birlikte çekerler ve her türlü zulümlere ve haksızlıklara ve doğrudan doğruya zat-ı hümayununuz nazar-ı idareniz altında olmayan küçük memurların istedikleri gibi icra ettikleri münasebetsiz hareketlere mazhar olurlar. Ve onların yapıp ettikleri size malum değildir. Türkistan'da efkâr-ı milliye kuvveti olmamak hasebiyle birçok küçük memurlar yolsuz hareketlerinden dolayı asla mesul tutulmazlar. Bu hâlde o türden memurları istediklerini yapmaktan kim menedebilir? Bu sebepten sizin tebaanız iki kısımdır. Bir kısmı zalimlerdir ki hiçbir engelle karşılaşmadan diledikleri zulmü yapar ve bir kısmı mazlumlardır ki daima zulüm altında ezilirler. Ve birinci kısmı sizin taşımakta olduğunuz nihayetsiz kudretten istifade ile yapılmaması gereken her şeyi yapmaya cüret ederler. Ve ikinci kısım bu zalimlerin yakınlaşmasıyla güzel ahlaktan uzak düşerler. Çünkü bu takım mazlumlar zalimlerin her istediği şeyin icrasına alışık ve her ne vakit hâllerinden hâk-i pay-i hümayunuza şikâyet arz edecek olsalar kendilerine asi ve edepsiz muamelesi edilerek arzihâl etmekten yasaklanmış olmalarıyla, ahlaklarına bir nevi alçaklık gelir. Ve malumunuzdur ki bu alçaklık, akıbetinde korkaklık ve zihinlere zayıflık getirir.

Osmanlı kanı o kadar fütüvvet ve mürüvvete mâliktir ki ahlak bu mertebe bozulmuş iken bile vatanperverlik ve gayret, hamiyet, fedakârlık, askerî yiğitlik ve ölümden korkmamak ve ihtiyatlı davranmak ve kalp sükuneti ve Türk milletine mahsus olan ve her şeyden ziyade umumi müsavat kaidesini bize sevdiren temiz yüreklilik ve merhamet vasıfları hâlâ milletimizden zail olmayıp kalmıştır. Ancak bu faziletler bugün cari olan engellere ve müşkülata karşı durup, son günlere kadar kalabilirler mi? Ve padişahım! Malumun olsun ki, bunların da ortadan kalkacağı gün artık bizim perişanlık ve mahvolmamızın hiç çaresi bulunamaz.

Osmanlı Devleti'nde bulunan Müslim ve gayrimüslim milletler ahlakının o vechile bozulmakta olduğunu beyan sırasında onların doğuştan getirdikleri fetanetlerine musallat olan fenalıkları dahi hâk-i pay-ı şahanenize beyan etmeye kendimi mecbur bulurum.

Şevketli efendim! Bizim ecdadımız Rumeli'ye geldiklerinde fünün ve maarifte o kadar ilerlemiş değillerdi. Lakin bir akliselime sahiptiler

ki bu sağlam ve kuvvetli olan ruhun semeresidir. Ve faal bir akla sahip-tiler ki bindikleri küheylanların önünde firar eden ince fikirli kavimde o haslet yoktu.

Eyvah ki selim akıl sahibi, vatan evlatlarına iş teşebbüslerinde meydan vermeyen müstakil bir hükümet mengenesi altında ezilip kalır. Sizin hükümetiniz de Osmanlı milleti yaratılışlarına aykırı iken Rumlardan ziyade istiklal idaresi eserine inandılar. Biz ki Türk kavmiyiz İstanbul'un eski Rumları gibi sureta dirayet gösterip sonradan bağım-sız hükümetin muhafazasına gayret etmemek nazik hasleti bizlerde bulunmaz. Biz bir kavmiz ki dünyaya bakıp yalnız fikrimizin büyüklüğüyle taaccüp ederiz. Yahut fikrimiz taalluk etmezse²⁵ şaşkın kalırız. Bu sebeple eğer bugünkü idare bir müddet daha devam ederse hâkim millet içinde hükümet işine yarayacak adamlar pek güç bulunur. Bari mahkûm milletler bazı eşişsizlikleri münasebetiyle bizden daha iyi ve imtiyazlı bir hâlde olsalar. Neyse! Lakin eyvah ki öyle değildir.

Hâlbuki şevketli efendim! Bu zamanda Osmanlı Devleti'nin idaresi en dirayetli ve terbiyeli adamların elindedir. Lakin en namuslu ve en sadık kimseler, beyler, bütün Avrupa, ahalinin terbiyesiyle meşguldür. Ve bu arzuda orta derecede bulunan devletler bile bu meselede ziyadesiyle himmet gösteriyorlar. Buna misal olarak zat-ı şahanenize İsviçre'yi gösterebilirim ki ahalisinin içinde okuyup yazma bilmeyen bir adam bulmak güçtür. İngiltere Devleti ki kendini idare eden hükümet, hâkimane imtiyazlarını, tedricle terk etmekte gayet ağır davrandığı hâlde yirmi beş seneden beri ahalisine faydalı ilimler tahsil ettirmek için pek büyük himmetler etti. Prusya Devleti'nin Sadova Muharebesi'ni kazandığına sebep Prusya ahalisinin Avusturyalıdan ziyade malumatlı olduğudur. O hâlde Avrupa Devletleri bu kadar fedakârlıklar ihtiyarıyla ilerlemekte oldukları hâlde biz geri kalmaya nasıl razı olalım?

Padişahım! Ya boş kalıp duracak veyahut devamına beş on hakir görülmüş ve tembel çocuklardan başka kimse rağbet etmeyecek mektepleri yer yer çoğaltmak tedbiri, devletinize ilim neşrine kâfi olur zan buyurur musunuz?

Milletlerde nizamı koyan ve cümle nizamları doğuran ve onun yerini hiçbir nizam tutmayan şey hürriyet maddesidir. Esaret altında bulunan bir millet beyhude tahsile rağbet etmez. Ve her ne zaman bir milletin hukuku kendisini yöneten devletin altında sağlamlık bulursa bundan istifade etmek için o vakit olgunluk kazanmaya çalışır.

²⁵ taalluk etmek: ilgisi, ilişiği olmak, ait olmak.

Cehalet ve esaretle ülfet etmiş olan milletler hem alçak ve hem de hain olur.

Eyvah şevketli efendim. İçinde olduğumuz hâle nazaran bizdeki bela yalnız güzel ahlakın çökmesi ile fitri zekânın gerilemesi meselesinden ibaret olmayıp bir de fakirlik denilen korkunç bela ile uğraşmaktayız. Hazinenin parasızlığı kaç defa büyük bir üzüntüyle gözünüze çarptı. Asker ve memurların maaşları vaktiyle verilmediğinden dolayı kaç defalar kederlendiniz. Şark memleketlerimizde aylığı kâfi derecede olmayan memurlar ihtiyaçlarını ahali sırtından taviz edeceklerinden bu maaşların yeter derecede verilememesinden dolayı kaç kere kalb-i hümayunları müteessir olmuştur. Lakin Devlet-i Âliye'nin mali sıkıntıları hakikatine bakılsa öyle keder ve hayret verecek derecede değildir. Ve sizin hükümetiniz şu devletlerdendir ki mevcut nüfus adetlerine nispetle muvazenece en ehven ve mutedil surette geçimini sağlarlar. Şimdi muvazene bu kadar mutavassıt iken sebep nedir ki ve devletinizi ezmektedir. Bunun sebebi evvela verginin pek nizamsız yolda tahsil olunması ve ikinci olarak ahali gayet cahil ve tembel olmalarıyla bu fakirlik ve zarurete düşmüştür. Ve hikmet budur ki sair hükümetler ahalisince pek hafif görünen yükleri bile sizin ahalinizin kaldırmaya iktidarları kalmamıştır.

Sanat, ticaret ve ziraat günden güne o derece azalmaktadır ki güya ahali nelere ihtiyacı olduğunu anlamaktan âciz kalmış ve ihtiyacını nasıl giderirdi gibi sıradan bir sanatı bile kaybetmişler zannolunur. Zira bu haraplığı gördükleri hâlde dirayetleri kıyılamıyor. Bu haraplık onları hiçbir teşebbüse sevk etmiyor.

Şevketli efendim! Burada Avrupalılar bizim hem milletimizi hem de mezheplerimizi şikâyetten geri durmuyorlar. Ve diyorlar ki, bizim milletimiz askerlikten başka şeye elvermez. Ve tevekkül itikadı çalışkanlığımıza mâni oluyor. Hâlbuki bizim sülalemiz sair milletlerin aynıdır. Her ne kadar bizim ecdadımız kahraman asker sıfatı ile başlamışsa da bu hareket kendilerine bir mevki edinmek için lazımdı. Ve onlar bu hareketlerinde yalnız olmayıp kendilerinden evvel gelen Frenk ve Cermanyalılar ile Araplara taklit etmişlerdir. İnsanların mahiyetleri askeri hareketlerde ve sanayinin çeşitli dallarında da birdir. Bundan dolayı yiğitlikle vasıflandırılmış olan her kavim, kendilerini muharebeye sevk eden sebepler ortadan kalkıp rahat kaldıklarında ziraat ve sanayie pekâlâ yararlar. Fransa ve İngiltere ahalileri buna iki güzel misaldir. Bizim mezhebimize gelince: Allah'ın ezeli iradesine itaat etmek bahsinde sair mezheplerden farklı değildir. Hristiyan mezhebindeki "günah çıkarmak" itikadı kaza ve kadere iman ile tevekkülün aynı-

dır. Havarilerden Petros vaaz esnasında “İnsan ilahi kudretin elinde çömlekçinin elindeki çömlek çamuru gibidir,” demiştir. İşte bu itikat, Hristiyanları yine servet kazanmak için inanılmaz derecede akli çalıştırmaktan geri koymadı. Bu meselede bizim de onları taklit etmemiz akıl ve hikmetin gereğidir.

Bizim milletimizi sairleri gibi zanaatkâr ve çalışkan kılmaya mâni olan sebep, sadece mülki idare usulümüzün kötüye kullanılmasıdır. Herhangi mahaldeki insan kendi emsalini hakaretle kullanabilir. O insan kendi aklının ve arzın mahsulatını çıkarmak için zahmete katlanmak yoluna gitmez. Ve herhangi yerdeki zulüm ve tecavüz her tarafta hükmederse herkes el emeğiyle kazandığı şeyden kendisi istifade edemeyeceğini idrak etmekle çalışmaz olur.

İşte 1789 senesinde zuhura gelen ihtilalden önce Fransa’da hâl tamamıyla böyleydi. Şu güzel Fransa ki siz bugün şaşkınlıkla bakarsınız ve ben de şaşkınım. İşte bu Fransa münasebet mevkiince dünyada birinci iken etrafındaki sanayide biricik olan milletlerin kendisine tesiri olmadı. Sanayinin yükselmesine çaba gösterir birçok benzersiz vükelanın idarelerinde dahi bulundu. Fayda vermedi. Bu sanayi cesaret olmayan nice yerlerde gayet dikkat ve himmetle tecrübe gördü ama ahalide hürriyet olmadığından sanat fidanı oralarda meyve vermedi. Eyaletlerin bazılarında insan olduğu güçle anlaşılan bir köylü adam, ormanlarda gezip hayvan postları giyer ve bayağı bir elbise ona iftihar edilecek bir kisve görünürdü. İşte mezkûr ihtilalden hatta hürriyetin elde edilmesinden otuz sene sonra, evet efendim hesabım doğrudur, tamam otuz sene sonra her şey suret değiştirdi. Ve Fransa milleti hürriyet sayesinde dünyanın en faal ve en zengin milletlerinden sayıldı.

Bunun sebebi odur ki milletler maddeten dahi hürriyetle yaşarlar ve her nerede hukukun muhafazası olmaz, orada yiyecek ekmek bulamayacak dereceye inilir.

Şevketli efendim! Her ne zaman bir devlet şu zikrettiğim perişan hâle gelirse ve her ne vakit yaratılıştan gelen zekâ ve fazilet hasletleri günden güne yok olmaya yüz tutarsa ve halkı umumi fakirlik istila ederek devlet hazinesi bu sıkıntıya düşerse o vatanda yaşayan gayretli ve sadık tebaadan olanlar yalnız ıslahat talebiyle iktifa etmeyenlerdir. Bizde şimdiye kadar kaç defa ıslahat vaat olundu ve hem de icra edildi. Ve hâlâ bendeniz şu satırı yazarken yine ıslahat vaat olunmuyor mu? Şimdi, bugün biz bir derece daha ileri gidip bu resmi arizamızı hürmet dolu bir hâlde hâk-i pay-ı hümayununuza takdim ediyoruz.

Şevketli padişahım! İdare usulünün değişmesi ile devleti kurtarı-
nız! Serbest kanunlar ile süsleyerek şunu kurtarınız. Lakin öyle serbest
kanunlar ki, sahih, geniş ve münbit ola ve gerek icra vaktinde ve ge-
rek değiştirilmeden devam etmesi hususunda her türlü teminat ile
kuşatıla.

Evet padişahım o serbestçe nizam, İslam ve Hristiyanların, hukuk
ve vazifelerinin tamamında müsavattını mutazammın²⁶ olacağından
Avrupalıların hâkim ve mahkûm arasında gerçekleşmesini imkânsız
gördükleri dengeyi sağlayacaktır.

Ah şevketli efendim! Şimdiden görüyorum ki sizin müsteşarlarınız
olan hainler ve cahiller, serbest kanunlar lütfunu ne türlü manalara
çekeceklerdir. Onlar “Serbest nizam padişahın istiklal ve kudretini
elinden alıp onu bir alet derecesine indirir,” sözüyle zat-ı şahanelerini
ve Müslümanlara en sevgili olan dinlerini ve elbiselerine kadar bile
âdetlerini terk ve tebdile zorlar diyerek halkı aldatıp kandırmaya ça-
lışacaklardır. Bu müsteşarlar cahil, ya hain, her ne ise siz onların rey-
lerini tahkir ediniz. Ve ahali dahi onların fitnelerine kulak vermesinler.
Serbest nizam denilen şey yalnız istiklal kuvvetini sınırlar. Yani müsta-
kil kuvvetin lüzumundan ziyade olan cihetlerini küçültür. Ve padişah-
tan ancak şu hâli kaldırır ki padişah aldanmaz ve fenalık etmez olur.
Millet hakkında serbest nizam, milletin namus ve kurtuluşuna ters
hiçbir şeyi zorlamaz. Belki malı ve mülkü koruduğu gibi mukaddes
dini dahi himaye eder. Ve mekânda emniyet hasıl ettirdiği gibi şahsi
hürriyeti dahi kefaleti altına alır.

Diğer yolda mülahaza olunursa serbest nizam az vakit içinde ve
tabiatıyla Avrupa milletleriyle aramızda olan münasebeti ıslah eder.

Şevketli efendim! Kim bilmez ki ecnebi memurların bizim dâhili
işlerimize ettikleri müdahaleden dolayı ne türlü zararlar hasıl olmuş-
tur. Ve bu memurlar bin kere insanlık ve medeniyet usulüne girme-
miz için bağırıp çağırmışlardır. Lakin kaç kere bu vaziyetleri muhtelif
milletlerin ayrı ayrı menfaatlerini elde etme yolunda ifrat derecesine
götürmüşler. Ve bunun daha fenası fertler, menfaatleri hakkında dahi
bunu kullanmışlardır. İmdi serbest nizam yerleştirildiğinde devletin
esasına kuvvet gelir ve ecnebi müdahalelerden kurtulup ve muhtelif
mezheplerde bulunan her kavim hakkında eşitlik sağlayıp cümlesinin
koruyucusu olur.

Evet şevketli efendim! Devleti kurtarınız. Zira zaman acele ediyor.
Ecdadımızın devletini kurtarınız ve kurtarınız o devleti ki, bunca göz-

²⁶ mutazammın: İçine alan, içeren.

yaşları ve kanlar dökerek vücuda gelmiştir. Vakıa onun şanı tarihince yücedir. Ancak şimdiki hâli pek teessüf vericidir. Bu hâlin ağırlığı sizin kalbinize elbette ne derece ağır gelir. Hârişte her şey bizi korkutur. Dâhilde haraplık ve yok olup gitme alametleri korku verir. Zat-ı şahanenizin müsellemler olan dirayet ve fetanetiniz icabınca siz bunları hayaller gibi zannetmezsiniz. Vakıa hârici düşmanların tahrikleriyle memleket içinde zuhura gelecek her türlü ihtilalleri sizin yiğit askerleriniz teskin edebilir. Lakin bu asker galip oldukları ahaliye ekmek ve akıl ve bunlardan sonra da kendilerinin hürriyeti için teminat verebilir mi? Hakikatte size varis olmak arzusunda bulunan devletlere karşı yine bazı müsaadeler verilmesiyle bir büyük mücadelenin ortaya çıkmasının zamanını biraz erteleyebiliyorsunuz. Ancak bundan biz ne kazanabiliriz ki yine vakit ve buhran geldiğinde mademki bugünden ziyade zayıf ve müsekkim ve harap olmuş hâlinde bulunacağız, öyleyse bu mücadelenin biz önünü alalım. Lakin elimizde silah olarak değil. Belki etrafımızda medeniyette ilerlemiş müstahfız²⁷ askerleri olduğu hâlde ilerleyelim. Kendimizi hem ahlakça ve hem de akli ilerlemeyle ıslah edelim ve saadet bulalım. Buna teşebbüs ettiğimiz gün muvaffakiyetin yarısını kazanmış oluruz.

Padişahım! Geçen bir sene bizim üzerimizden ecnebi himayeyi kaldırıyor ve var olma kuvvetimizi biraz daha zayıflatıyor. İngiltere Devleti bizi muhafaza için on iki sene önce gösterdiği çabayı şimdi göstermiyor. Avusturya Devleti, Almanya'da muharebeyi kaybedeli artık Garplı devletler sırasından çıkıp bir Şark devleti hükmüne girdiğinden bizim hükümetimizdeki Slav milletlerini taltif ile onları kendine çekmek politikasındadır. Velhâsıl sakıncamız ve kendimize gelelim. Zira hâlimizin en fena yeri şurasıdır ki on iki sene evvel bize pek müsait görünen Avrupa'da kamuoyu tamamen aleyhimize dönmeye başladı.

Zat-ı hümayununuz tenezzül edip Paris, Londra ve Floransa gazetelerine nazar buyurunuz! Göreceksiniz ki bizi muhafazada bunca menfaatleri olan Garp memleketlerinde bizlere, yakında düşüp harap olacak bir devlet nazarıyla bakıyorlar. Fransa, İngiltere ve İtalya Devletlerinin vükelası her sabah kalktıklarında sizin vükelanızın ettiği işlere ve ahalinizin çektiği eziyetlere müteallik evraka nazar ederek "Bu devletin toparlanması kabil değildir. Ve toparlanması kabil olmayan devlet elbette mahvolur. Artık bu devleti hâline bırakalım varsın

²⁷ müstahfız: Yeniçeriliğin kaldırılmasından evvel, kale, hisar ve memleket muhafazasında bulunan kimseler için kullanılan bir tabir.

mukadder olan zevali bulsun. Zira onu bu zevalden, yıkılıp gitmekten korumak mümkün olamaz,” diye söyleşirler ve birbirlerine yazarlar.

İmdi padişahım! Onların keramet gösterircesine konuştuıkları bu haber vermeleri yalanlayalım ve sulh yoluyla bir değişim husule getirelim. Bu değişim sizin görüşünüz ve sizin elinizle olsun. Ve bize husumet gösteren kamuoyunu tarafımıza çekelim ki bize düşman olacağına dost olsun. Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya’ya gösterelim ki ne bizim sülalemiz ve ne de dinimiz şu zaaf hâlde ve fenalıkta kalmamıza bizi zorlamıyor. O zaaftan dolayı acı acı bizi ayıplıyorlar. Bize ölü diyorlar. Biz canlı olduğumuzu gösterelim ve size arz ettiğim çareler yeni icat edilmiş, tehlikeli ve başka yerlerde denenmemiş şey değildir. Cenab-ı Hakk’a şükrolsun ki Türk milleti miskinlik ve ataletten daima nefret eder ve tarihçe dahi bakıldığında evvelce böyle tehlikeli hâline girmiş olan sair devletlerin zamanında kullandıkları çareyi zat-ı şaha-neniz dahi icra ve diğer milletleri kurtaran vesileyi siz dahi kullanınız.

Şevketli efendim böyle tehlike zamanına uğramış olan yalnız sizin hükmettiğiniz ahali değildir. Avrupa’da hâlâ değişimlere muhtaç olan sair devletlerden sarf-ı nazarla geçen asır Fransa Devleti’nin perişan hâlini demin huzurunuzla arz etmiştim. Fransa’nın o asırdaki hâli sadece sanayinin yetersizliğinden değildi. Devlet hazinesi her on senede bir kere iflasa çıkmadıkça maaşlar açığının kapatılması mümkün olmazdı ve hatta zulüm ve tecavüz memleketin her tarafında o kadar ilerlemişti ki o asırda Fransa padişahı olan XV. Louise’ye bir gün politikadan anlayan bir zat hitap edip “Sizin hükümetinizde vükelanın nice intikamından uzak kalacak kadar kendini yüksek zanneder kimse bulunmaz ve bir küçük kasabada kâtip olan bir memurun zulmünden korunacak kadar zayıf itikat eden kimse yoktur,” demiştir ki hülasası memurların zulmünden kendisini kurtarabilecek bir adam yok demeye çıkar. Fransa Devleti o tarihte bir derece itibarını kaybetmişti ki hükümet hangi politikayı ittihaz edeceğini şaşırp her sabah yeni bir usul ve nizam icrasına kalkışıyordu. Velhâsıl Fransa bilhassa meşhur Yedi Yıl Muharebesi’nden sonra âdeta üçüncü derece bir hükümet seviyesine inmişti. Bu devlet birkaç sene geçer geçmez nasıl birinci dereceye çıktı ve intizam takibinde Avrupa Devletleri bilcümle aleyhinde ittifak etmiş iken Fransa cesur askerlerini mağlup edemediler. İşte Fransa’nın az vakit içinde bu kuvveti kazanması memleketinin nizamını tebdil etmesiyle hasıl oldu. Ve doğrusu bu büyük ve korkunç değişimin gerçekleşmesi Fransa’da nice gözyaşı ve nice kanlar dökülmesiyle olmuştur. İşte buna da talep edilen kanunlar vaktinde yapılmayıp geç kalması sebebiyet vermiştir. Ve bu zaman bizde de

hâlâ geçmekte olduğundan İslam ve Hristiyan cümlesi, vakit geçti diye bağırırlar.

Lakin böyle utanacak ve zahirde çaresi bulunmayacak bir korkulu hâlden devleti güya yeniden döker gibi kanunlar koymakla kurtaran yalnız Fransa değildir. Ne vakit ki küçük bir Sardunya kralı, İtalya Krallığı fikrine düştü evvela asker toplamaya başlamadı. Belki ahalisine serbest nizam verildi ve o günden itibaren bütün İtalyanların kalplerinde ve akıllarında hükümet icrasına başladı. Bütün Avrupa onun fikirlerini takdir etti. Ve tam vaktiyle meçhul serbestlik kelimesini ortaya koymuş olması sayesinde o küçük kral daha ölümünden evvel oğlu Victor Emmanuel'in devleti, mülklerini üç kat büyüteceğini ve başına Avrupa hükümet taçlarından bir âlâsını koyacağını idrak etmişti.

Sizin yüce mütalaanıza arz edecek veya daha açık misaller dahi vardır. Mesela Avusturya Devleti dahi tarif olunmaz bir çöküş mertebesine inmiş iken serbest nizam düzenlemesiyle kendisini kurtardı. Hususiyle Prusya Devleti'ne iğneli tüfek sebebiyle geçen senede Avusturya'ya karşı kazandığı zat-ı şahanenize ifade olunmuştur. Onun muzafferiyeti iğneli tüfekten ziyade ahalisine verdiği serbestlik sayesindedir. Velhâsıl bulunduğumuz asırda hükümetlerin kuvveti ahaliye hürriyet verilmesi yoluyla hasıl olunacağını ikna için söylediğimiz deliller ve misaller kâfidir. Şimdi yalnız bu umumi kaideden Türkistan mı müstesna bulunsun. Nice güzel eserleri malum olan Türk nesli sair milletlerden aşağı mıdır? Yaratılanlar içinde Türk'ün ne ayrı gayrısı vardır. Huzur ve asayiş dairesinden hâricte yaşamaya bizi dinimiz mi zorluyor?

Ancak padişahım efendim. Zat-ı şahaneniz benden daha güzel bilirsiniz din ve mezhep ruha hükmeder ve bize uhrevi nimetler vaat eder. Şu kadar ki milletlerin hukukunu tahdit ve tayin eden din ve mezhep değildir ve din ezeli hakikatler makamında durup kalmazsa yani dünya işlerine müdahale ederse cümleyi itlaf eder ve kendisi dahi telef olur.

Şevketli efendim! Hristiyanın ve Müslümanın başka başka politikası yoktur zira adalet dünyada birdir. Politika dediğimiz de gerçek adalettir.

Biz eski usulümüz sebebiyle telef oluyoruz. Bu eski usul bizim devletimizin memurlarını bozmuş ve berbat etmiştir. Bunlar da bozulduklarından eski usulü bir kat daha bozup berbat etmişlerdir. Artık bu usulü terk edelim ve hükümeti muhafaza edemediğinden başka ezip harap eden yılanmış eski kaideleri bırakalım. Vesair devletlerde yerleşmiş ve onlara saadet sebebi olmuş olan yeni kanunları kullanalım.

Bazı eyaletler ki devletinizi merkezi idaresinden ayrılmışlardır ve ne de mezhepçe ve ne de sülalece bizden farkları yoktur.

Bunlarda serbest kanunlar cereyan etsin de biz hâlâ tereddüt mü edelim? Sizin geniş hükümetiniz Mısır, Tunus, Eflak ve Boğdan ve Sırbistan ahalilerinden ziyade istihkaklı sadık tebaaya mâlik değil midir? Tebaanızın sadakatine ve güzel arzularına müracaat ediniz. Her eyalette azası serbest seçim ile bir araya getirilmiş birer büyük meclis teşkil ediniz ki bunlar size ihtarlar etsinler. Ve size pederane fikirlerinizi icra mevkiine götürmeye muavenet etsinler. Ve sizin hususi teşebbüsünüz ile bu meclisler tarafından Dersaadet'e vekiller gelsinler ve ahalinin ihtiyaçlarını ve hakiki ahvali doğrudan doğruya huzurunuza çıkarak arz etsinler.

Maharetli bir tabip "On arşın kumaşla ben bir namuslu adam yaparım," demiş ve darbimesel olmuştur.

Şevketli padişahım! Siz dahi kudretli elinizde olan padişahlık haklarınızla çalışkan, âkil ve sanatkâr tebaa tedarik ve icat edersiniz ki her iyiliği ve serbestliği sizden görüp müteşekkir olur. Zulüm ile soyulmazlar ve sizin için ve kendileri için çalışırlar. Ve maarif tahsili yolunda fikir yürütürler, zihinlerini çalıştırırlar. Ecdatlarının faziletlerini kazanıp kendilerini muhafaza eden tahtınızı gerektiği zamanda korumak için düşmanınızın karşısına çıkıp ya galip olurlar yahut can feda ederler.

Padişahım! Bendenizin maksadım burada Türkistan'ın ihtiyaçlarına, ahlak ve âdetlerine muvafık bir serbest nizam velev tamamlanmamış olsun kaleme almak değildir. Öyle bir nizam için bendeniz ile dostlarımın çalışmakta olduğumuz layihayı bundan sonra huzurunuza arz edeceğimdir.

Malumunuzdur ki, bendeniz şimdiki hâlimde ne memuriyet ve ne de herhangi bir ihsan talebindeyim. İlan ederim ki benim maksadım hükümetinizdeki İslam ve Hristiyan tebaanın ekseriyetiyle feryat ettikleri fenalıkları hümayunuza arz ve tebliğ etmektir. Kulunuz inzivadan sıkılmam. Ve mademki ne vakit bugünkü gibi her vechile doğruyu sizlere ifade edebiliyorum, sürgün dahi o kadar gücüme gitmez.

Cümleden evvel kalb-i hümayunuza müracaat ediniz. Bu uğradığımız tehlike arasında sizin ne büyük vazifeniz olduğunu size ihtar eder. Ve bu vazife o vazifelerdendir ki onları icra için bir akliselim lazımdır. Ve bir kere de icra mevkiine gelirse tarih sayfalarında son güne kadar kaybolmayacak bir eser bırakır.

Şevketli padişahım! Kaderin hükmü zat-ı hümayununuza ulu ecdadınızdan birinin olduğu gibi devlet kurmak imtiyazına nail etmedi. Lakin bu kader hükmü size devleti yenileştirmek hususi şerefini sak-

ladı. Cümle vatandaşların İslam ve Hristiyan milyonlarca tebaanızın sedaları benimle müttefik olarak sizi layık olduğunuz bu vazifenin icrasına davet ediyor. Bu hâlde sizin nam ve nişanınız insanlığın teşekküle birlikte hatırlayacağı güzel isimler sırasında ilelebet hayır ile yâd olunacaktır. İntiha.

Mustafa Fazıl

*

Bu mektubun halk üzerinde hâsıl ettiği tesir hükümeti cidden uyanışa davet edecek mertebede ehemmiyeti haiz idi. Fakat hükümet erbabı bu ehemmiyeti idrak edemedi.

O vakte kadar devletin bünyesine zarar veren yaraların hakikat ve mahiyetini bilenler pek sınırlıydı. Onlar da bunu çaresi bulunmayan hastalıklardan addederek şifasından ümit kesmiş ve bu devletin selameti ancak harikulade ilahi bir mucizenin zuhuruna bağlı bulunduğuna kanaat getirerek sathi nazardan ibaret kimselerdir. Fakat Mustafa Fazıl Paşa mektubu, illeti teşrih ediyor, hem de havas ve avamın akıl erdireceği açık bir surette teşrih etmekle beraber keşfettiği marazın bir zamanlar bu türlü illetler ile hasta olan devlet ve hükümetlerin deva ve tedbir hususunda tevessül ettikleri usulün bizim için tatbik edilebileceğini ve nihayetinde şifa vereceğini gösteriyordu. Yani hem illeti hem de ilacı bildiriyordu. Artık bunu tatbik etmekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. Hâl böyle iken devletin işlerini yürütmesi gereken vükela niçin bu vazifelerinde kusur ediyorlardı. Yahut "hasta adam"ın etrafındaki hekimler senelerden beri büyük doktor olduklarını ilan edip duruyor ve nöbet be nöbet kâh münferiden ve kâh hep birden hastanın tedavisine memur oluyorlardı. Niçin ciddi tedbirler ve çareler ile hastalığı defe çare bulan olmak istemiyorlardı. İşte Fazıl Paşa devlet vücudunun henüz dinç, sağlam daha nice yüz seneler hayatta kalacak bir istidadı haiz olduğunu ve ancak verilecek ilacın iyi seçilmesinden başka yapacak şeyi olmadığını ve o ilacın da muayyen ve malum bulunduğunu söylüyor. Ya bunlar haindir yahut Mustafa Paşa kasıtlı olarak böyle iddia ediyor diyorlardı. Hâlbuki Mustafa Paşa hastalıktan kurtulmuş ve yaratılışında var olan yaşama gücünü daha çok ispatlayarak sapasağlam bir vücutla meydana çıkmış olan devletleri misal olarak gösteriyor. Demek ki

yalan söylemiyor. O hâlde vükela haindir. Hastanın marazı, ölümünü gerektirecek, tedavisi mümkün olmayan hastalıktan olmadığı hâlde onlar şahsi istifadelerini hastanın şöyle böyle çarelerle hayat ve memat arasında bir hâlde bulunması suretiyle temin etmek istiyorlar. Verdikleri ilaçlar hastayı iyileştirmekten başka, günden güne vücuttan düşmekte olmasına nazaran yakında illet, bedeninin azalarının henüz sağlam olan sair kısımlarına da sirayet ederek yerinden kımıldamayacak bir hâlde yatağa esir edecektir. Acaba bu adamlarda hamiyetten eser kalmamış mıdır? Sayesinde bu kadar nimetlere, değerlerinden kat kat fazla servetlere, saadetlere nail oldukları bir vücudu diri diri mezara gömmekte ne menfaatleri vardır, diyorlardı.

Hâsılı mektubun muhteviyatı gaflet içinde uyuyan halkı gereği gibi ikaza hizmet etmiş ve devrin vükelasının hamiyetsiz olup bu devleti varlıklarına muhtaç gösterecek tedbirlerle oyalayıp vakitlerini hoşça geçirmeye müptela birer vatan haini olduğuna hükmettirmişti.

Bir taraftan halk bu türlü mülahazalar, muhakemelerle hükümet erbabını tenkitle iştigal ettiği gibi bir taraftan da Suavi Efendi yazı işleri riyasetini deruhte etmiş olduğu *Muhbir* gazetesinde hassaten amiyane bir lisan ile halkın hamiyetini tahrik edecek fıkralar, makaleler yazıyordu.

Mesela Ziya Bey (Ziya Paşa merhum) kendine mahsus halkı kandıran bir eda [eda-yı avam-firibâne] ile “baskısız tah-tayı el alır, el almazsa yel alır” darbimeselini yazının başlığı yaparak *Muhbir*’de bir makale neşrediyor. Bunda Belgrad Kalesi’nin Sırbistan’a terkini, o kalenin tarihî ehemmiyetini ve on sekiz defa Avusturyalılar tarafından zapt edilmiş iken, on sekiz defa Osmanlıların ihtiyar-ı fedakârı ile geri aldıklarını ve şimdi ise meydanda hiçbir sebep yokken millete yüz binlerce cana mal olmuş olan bir kalesini kendi elimizle tabii düşmanımız olan bir kavme terk etmek ve ecdadımızın karış karış fethettikleri yerleri bizim ülke ülke bahşetmek politikasında devamımız hâlinde garip kalarak oturacak yer bulamayıp geldiğimiz yere yani Maveraünnehir’e rezil ve rüsva olarak sefil ve perişan bir hâlde rû-be-râh²⁸ olmamız muhakkak bulunduğunu ilan ediyordu.

²⁸ rû-be-rah: “Yüzü yola doğru” Gitmeye hazır.

Ortada bir de Girit gailisi vardı. İhtilalciler Resmo'da, Kandiye'de bulunan İslam'ın hanelerini yakıyor, rastgetirdikleri Müslümanları genç, ihtiyar, kız, oğlan demeyip katledip bağlarını tahrip ve ekinlerini yok ediyor; bu hâllere takat getiremeyen Müslüman ahaliyi hükümet, muhafaza ve iâşe hususunda âciz kalıyor. Asilere, -Avrupalıların müdahalesini öne sürerek- haddini bildirmede ezici kuvvetimizle nispet kabul etmeyecek miskin bir ihtiyat ile vakit geçiriyordu.

Hele mal ve candan olmuş olan bunca Müslüman'ı sefalete düşmeyecek kadar olsun beslemek insanlık vazifesi iken hükümet ne insanlığı ne de hükümet vazifesini göz önünde tutabiliyordu. Hâlbuki Girit'ten peyderpey feryatnamelerle milletin cömertliğine müracaat ediyorlar. Gazetelere mektuplar gönderiliyordu. Eğer gazetelere gönderilmekte olan mektupların bir iki tanesi ilan olunmak lazım gelseydi şüphesiz memleketi hercümerc edecek bir ihtilal zuhura gelirdi.

Bu hâle vâkıf olan hamiyet erbabının yüreklerinden kan dökülüyordu. Fakat ne yapılabileceğini idrakten âciz olduklarından kan ağlamakla iktifa ediyorlardı.

İşte bu sırada *Muhbir*'in sahibi Filip Efendi "Giritlilere İlane" başlığıyla gazetesine bir makale yazdı. Müteakiben *Tasvir-i Efkâr*'da dahi onu destekleyen ve fakat daha müessir²⁹ ve müheyyiç bir lisanla yardım fikrine iştirak olundundan halk, böyle ahvalde yapılabilecek şeylerden biri de yardım olduğunu anlamayla *Muhbir* gazetesinde açılan deftere isimlerini yazdırmaya başlamıştır.

O tarihe kadar gazetelerin bu gibi hayırlı hususlara vasıta olması halkça malum değildi. Bundan dolayı yardıma bulunmak isteyenler bile mütereddit davranıyordu. Bir de toplanacak paraların mahalline gönderilmesine hükümet aracılık edecek olursa maksat hâsıl olmayacağını ve paralar mahalline vâsıl olsa bile yardıma muhtaç olanlardan ziyade hükümet müntesiplerinin müstefit olacağını da düşünenler

* Bu Filip Efendi'nin tercümeihâli yazmakta olduğum *Tarih-i Matbuat-ı Osmaniye*'de görülecektir.

[Ziyad Ebuzziya'nın aktardığına göre bu eser yazarın vefatıyla yarım kalmıştır. Müsveddeler de 1912-1925 yılları arasında, hükümetlerin ve işgal kuvvetlerinin Ebuzziya Tevfik'in oğullarının evlerine ve gazete idaresine yaptıkları baskınlarda yok olmuştur. (I. Cilt, s. 46) -Yay. Haz. N.]

²⁹ müessir: Tesir eden, etkili; dokunaklı.

vardı. Halkın bu tereddüt ve mülahazasına vâkıf olan Filip Efendi derhâl gazetesine bir ihtarname daha yazarak hamiyet sahipleri tarafından verilecek yardım, ihtiyaç sahiplerine çare olacak miktara erişince bizzat Girit'e giderek paraları kendi eliyle taksim edeceğini ilan ettiğinden, müteredit olanlara da emniyet gelmeye başladı. Ve yardımın miktarı hayli bir yekûn hâsıl etti.

Fakat hükümet kendisinin muvaffak olamadığı böyle hayırlı bir hizmete bir gazete tarafından teşebbüs olunmasını çekemediğinden ve yasaklanmasına da cesaret edemediğinden daima hayırları engellemede istihdam edegeldiği bazı alçak kimseleri halkça emniyeti ortadan kaldıracak şayialarda bulunmaya sevk etmişti.

Hükümetin bu teşebbüsü yine, bu işe verdiği adamlardan öğreniliyordu. Fakat hayret ve hiddetten ziyade nefreti mucip olan bu hâle Kemal'in kalemi, "Teâvenü Alel'l-birr" başlığıyla yazdığı hamiyet dolu bir makale ile müdafaa çaresi buldu. Birkaç gün sonra Asmaaltı'nda Girit itibarlı tüccarları tarafından dokuz zattan mürekkeb teşekkül eden bir yardım cemiyeti resmen iane toplamaya başladığını ilan etti. Hatta buna dair yazdığı bir teşvik fıkrasını Kemal Bey şu kıtasıyla tezyin etmiştir:

*Feryâd ehl-i hâcete imdâda sa'yi edin
Ey gayret-i vatan çeken erbâb-ı iktidâr
Ehl-i vatan muhabbetidir gayret-i vatan
Zannetmeyin ki toprak içindir bu itibâr*

•

Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Hıdivliğe Teşebbüsü

Bir sene evvel Mısır veraset usulünce vuku bulan teşebbüsünde istediği değişiklik şekline Babıâli'nin himmetiyle muvaffak olan İsmail Paşa bu defa da valiliği emirliğe tahvil ile bir bağımsızlık hazırlığına teşebbüs etti. Bu teşebbüsünde ise en güçlü muaveneti Üçüncü Napolyon'dan göreceğini muhakkak addeden İsmail Paşa, akıl hocası hükmünde olan Nubar Paşa'yı kış mevsimi münasebetiyle Biarritz'te bulunan İmparator Napolyon nezdine göndermişti. Doymak bilmez arzusunu sakinleştirme ve dindirmede cihanın serveti

bile âciz kalan Üçüncü Napolyon, o aralık Fransa'da sözü edilen yetmiş beş milyon franklık borçlanmanın, fakat yirmi beş milyonu kendi hesabına geçirilmek şartıyla, paşanın bu talebini yerine getirmeye vasıta olmayı taahhüt etti.

Bu bir hakikattir ki ihtiyaç hâlinde, İsmail Paşa'nın mahremane hususiyetlerinin buraca tek başına vasıtası ve bugün hayatta olan bir zatı şahit gösterebiliriz.

Avrupa gazeteleri bilhassa Fransa imparatorunun hususi müşaviri olan meşhur Emile de Girardin'in *La Liberté* adındaki gazetesi bu maksadı destekleyerek uzun uzun makaleler yazmaya başladı.

•

Sırası gelmişken şurasını da beyana lüzum vardır. İsmail Paşa bu gibi maksatlarını elde etmeye teşebbüsten evvel Avrupalılarca hoş görünecek ve kamuoyunun tarafına meyllerini hazırlayacak bazı cümlelerde bulunurdu. Bu defa da "Şûrâ-yı Nüvvab" namıyla Mısır'da bir mebuslar meclisi toplayarak bir de Şartname-i Esasi tanzim ve ilan etti.

Hakikatte Devlet-i Aliyye'nin mümtaz bir valisinin kendisine tâbi olduğu hükümet şekline muhalefeti düşünmeyerek, idaresinde bulunan bir memlekette "meşveret usulünü" kabul ve ilan etmesi mühim vakadan sayılır. Bu hareketi fevkalade bir cüret addolunsa da zuhur edecek bir itiraza karşı Avrupa kamuoyu gibi kuvvetli bir müdafî(in), bu hareketinde kendi tarafını iltizam edeceğinden³⁰ emindi.

Derler ki İsmail Paşa'ya Meclis-i Şûrâ-yı Nüvvab'ın açılışını Fuad Paşa merhum tavsiye etmiştir. Mahremiyetini haiz olan Midhat Paşa merhumun bu rivayete itimadı vardı. Hatta müşarünileyhin Âlî Paşa'nın hususi memuriyet ile Girit'te bulunmasını fırsat bilip Meclis-i Vâlâ'yı ilga ve Şûrâ-yı Devlet'i teşkil ve ilan etmesi de Osmanlı Mebusan Meclisi'ne bir mukaddeme hazırlamak ve günün birinde Sultan Abdülaziz Han'a ilan ettirmek içindi derdi. Nitekim Şûrâ-yı Devlet'i resmen açmaya gelen Abdülaziz Han merhumun kıraat ettiği nutukta "hürriyet-i amme"den³¹ bahsolunması merhumun bu zannını güçlendirmiştir.

³⁰ iltizam: Birinin veya bir şeyin tarafını tutma, onu tercih etme.

³¹ hürriyet-i amme: Halkın hürriyeti.

Hatta Meclis-i Şürâ-yı Nüvvab'ın ikinci devresinde Mısır'da umumi maarifin tamimini mucib olacak kararlarda bulunması üzerine –o tarihte Tercüme Odası mensuplarından olan Kemal Bey'e Fuad Paşa merhum yukarıda ismi geçen Revelaki ile gönderdiği haberde "*Tasvir-i Efkâr*'da Mısır Şürâ-yı Nüvvab'ından niçin bahs olunmuyor? İsmail Paşa'nın şahsı hakkında nefret ve düşmanlık beslenebilir. Fakat bugünkü günde milletlerin yegâne selamet kaynağı olan meşveret usulünü Mısır'da ilan etmesi İsmail Paşa'nın her günahını affettirecek siyasi işlerdendir. İşte bugün gelen *Ruzname-i Vekayi-i Mısriye*'de Şürâ-yı Nüvvab'ın maarif hakkındaki kararlarını okusun, *Tasvir*'de buna dair bazı mülahazatta bulunsun. Kendisine benden selam söyle," demiştir ki Kemal Bey de *Tasvir-i Efkâr*'ın "Eyalât"³² kısmında o kararlara gayet parlak bir lisanla övgü düzmüş ve hatta nihayetinde:

"Vatan evlatlarından hemşehrilerinin marifetlerini tamamlamaya gayret edenler, evladını güzel terbiye eden babaya benzer. Terbiyenin maddi menfaatlerinden evlat müstefit olur. Fakat manevi şanı pedere aittir.

Millet namına söz açan bir heyetin en büyük vazifesi halkın insanlığının gelişmesine hizmet etmektir. Meclis-i Şürâ-yı Nüvvab bu mukaddes vazifenin ifasına çalışıyor. Muvaffakiyeti samimiyetle temenni olunur. Himmetine bin aferin!" cümleleriyle bu sitayişe yeni bir şekil vermiştir.

•

O günlerde neşrolunan *Muhbir* gazetesi Mısır'a dair olan bu şayiayı şu fıkra ile ilan etmişti:

Mısır Hâriciye Müdürü olan Nubar Paşa mühim bir vazife ile Dersaadet'e gelecektir.

Kendisinin Dersaadet'e geleceği evvelce gazetelerin yazması üzerine yazılmış ve sonra tekzip dahi olunmuş idi. Yine bu defa gazeteler Mısır gazetelerinden aktararak yazıyorlar.

Gerek tevatüre ve gerek ecnebi gazetelerinin yazışına bakılırsa Nubar Paşa beş şeyi iltimas için gelecektir:

Birinci - "Aziz Mısır" unvanı.

İkinci - Kendisine mahsus arma ile sikke basılması.

³² *Tasvir-i Efkâr*'da "eyaletler" anlamına gelen bir köşenin adı.

Üçüncü - Müşirliğe kadar rütbe vermesi.

Dördüncü - Kendisine mahsus alamet ile nişan vermesi.

Beşinci - Askerinin yüz bine çıkarılması.

*

Muhbir'de bu fıkranın neşri üzerine –velev sahih tabir ile ya da layık olmasın– halkta bir galeyan, daha doğru tabir ile gazaplı bir heyecan husule geldi. İhtimal ki hükümet burasını fark etti. İhtimal ki *Muhbir*'e bu fıkrayı yine hükümet tarafından talimat almış bir adam yazdırmıştı. Ve yine ihtimalden uzak değildir ki bu fıkrayı halkın fikirlerine tesirini görüp anlamak için bir ikinci el ile gazeteye hükümet yazdırmıştır.

Bence hakikate en yakın olan ihtimal budur. Çünkü fıkranın *Muhbir*'de ilanından iki gün sonra Mösyö Revelaki cüzdanına kaydetmiş olduğu notları *Tasvir-i Efkâr* muharriri Kemal Bey'e okumak için –o tarihte gümrük karşısında bir sarraf dükkânı idare eden ve Yeni Osmanlılar'la Sultan Beşinci Murad arasındaki muhaberata (eğer tabiri caiz ise) posta kutuluğu hizmetini ifa eden Bünyanlı Garabet Ağa'nın dükkânına gelmişti. Ertesi gün de *Muhbir*'in fıkrasıyla beraber *Tasvir-i Efkâr*'da şu mülahaza neşrolundu:

Mülahaza

Bazı itimat veren kişilerden aldığımız malumata göre Mısır tarafından henüz resmi surette bir teklif vuku bulmamıştır. Bundan böyle dahi vuku bulması umulamaz. Çünkü bahsolunan taleplerde asla münasebet görülemiyor.

Evvla eski tarih eserlerinden anlaşıldığına göre “Aziz”, Mısır meliki Rayan'ın maliye nazırı idi. Hâlbuki Mısır vilayet-i celilesinde bulunan zevata cenab-ı Devlet-i Aliyye'den sadaret payesi veriliyor. Unvan gerelemesi ise talep olunacak bir şey değildir.

İkinci olarak arma ile sikke İslam memleketlerinde saltanatın hususi haklarından addolunmuştur. Bir vilayet, tâbi olduğu daireden bütün bütün ayrılmadıkça onlara iştirak iddiasında bulunamaz. Hatta müteveffa Mehmed Ali Paşa, Devlet-i Aliyye'ye silah ile mukavemet ettiği hâlde yine sikkeyi değiştirmemişti.

Üçüncü olarak, müşirlik, Devlet-i Aliyye için mertebelerin sonudur. Hatta Mısır verasetine dair Mehmed Ali Paşa'ya verilen yüce fermanda Mısır valilerinin dahi müşir payesinde bulunması apaçık belirtilmiştir.

Vilayet-i celile, kendisinin mukavele ile sahip olduğu bir rütbeyi nasıl diğerklerine tevcih edebilir? Bir de böyle rütbe tevcihinde ne zarar ve menfaat vardır ki talebine kalkışsın!

Avrupa'ca birtakım müstakil devletlerin bile müşir payesinde memuru yoktur.

Merhum İbrahim Paşa'ya halef olan iki zatın kötü idaresiyle' Mısır'ın mamur edilmesine epey hâle geldi. Onu müteakip pamuk ziraatından ahalinin istifadesi ümit edilirken çalışmalar yalnız ona hasredilerek diğerk mahsullerde bütün bütün ihmal olduğu için Mısır'a yayılan kıtlık ve pahalılık ve onun ardından gelen hayvan kırımı, halkı hayliden hayli harap etti. Devlet-i Aliyye ise Şark Meselesi'nden dolayı şiddetli bir buhran içindedir. Hâl böyle iken Mısır'ın mamuriyetine ve devletin istiklal ve tamamiyetine müdahale sebebi verecek birtakım tekliflere teşebbüs etmek aynıyla Rumların meşhur iskemle münakaşasına benzeyeceği için akıl kabul eder maddelerden değildir.

Dördüncü olarak nişan dahi Devlet-i Aliyye'de Saltanat-ı Seniyye'ye mahsus haklardandır. Bundan dolayı bu da sikke hakkında irad olunan mülâhazata dâhil sayılır.

•

Beşinci olarak, Mısır neden sakınır ki askeri artırmaya mecbur olsun! Onun muhafazasına Devlet-i Aliyye'nin bütün toprakları için geçerli olan muahedeler³³ kefil değil midir?

Bir de meseleyi tetkik edenlerin rivayetine göre Mısır'da yüz bin askerin bütün ihtiyaçlarıyla idaresi, asgari senede sekiz yüz bin keseye bağlı idi." Mısır'ın her zamanki varidatı ise ancak o derecededir ki onun da yüz elli bin kesesi vergi^{***} ve üç yüz elli bin kesesi borçlar karşılığıdır. Artanı öteki vilayet ihtiyaçlarına hiç harcanmayıp idareye sarf olunsa bile yine o kadar askerin yarısına yetmeyeceği malumdur.

Courrier d'Orient'ın geçen gün aldığı bir telgrafname dahi bu rivayeti tekzip ederek askerin artırılması değil yarı derecesine indirilmesi kararlaştırıldığını beyan ediyor.

Bu makale halkta önceleri hâsıl olan fikir galeyanını değiştirmeye hayli hizmet etmiştir.

* Abbas ve Said Paşalar.

³³ muahede: Bir işin yapılması için karşılıklı söz verme, ant içme, ahitleşme. Devletler arasında imzalanan yazılı anlaşmalara da muahede denir.

** Dört milyon İngiliz lirası.

*** Bugün [9 Haziran 1909 tarihli nüshada] Osmanlı Devleti'ne verilen vergidir ki yedi yüz bin İngiliz lirasıdır.

Şu kadar ki bu gibi siyasi meselelerin gazeteler lisanına düşmesi Âlî Paşa'nın bilinen siyaset anlayışına taban tabana zıt olduğundan o tarihte Divan-ı Hümayun tercümanı olan Arifi Bey marifetiyle Kemal Bey'e bazı ihtarlar duyurulur. Hatta gazeteyi terk etmesi de tavsiye edilir.

Kemal Bey tarafından ilk anda verilecek bir cevap bulunmadığından tabii olarak sükût ile mukabele olunmuştur. Üç gün sonra *Muhbir* gazetesi tatil edilir. Bu tatil üzerine *Tasvir-i Efkâr*'da *Muhbir* sahibinin ilan olunan beyanname-siyle *Tasvir*'in mülahazası ve yine o nüshada Reşid Paşa lisanını takliden "Şark Meselesi" başlığıyla neşredilen makale Âlî Paşa'nın hiddetini Kemal Bey'in neşriyattan men'i hakkındaki kesin kararlarını icraya sebep olmuştur.

Muhbir gazetesinin resmi tatilnamesinin³⁴ altına yazıp hususi varaka ile neşrettiği mütalaalar o tarihe kadar görül-müş şeylerden değildi.

Bundan dolayı ilk defa böyle bir beyanname neşri, o zamanı idrak edenler katında haylice cesarete bağlı hâllerden olduğu tasdik olunur. Beyanname:

İşbu resmi tezkereyi saat beşte aldım. Hâlbuki bugünkü gazetemiz mutat olduğu üzere evvelce çıkarılmış ve biraz nüshaları dağılmış idi. Emir gelince tatil ettim. Bu sebeple bugünkü sayımızdan müşterilerimizin pek çoğuna verilemeyeceğinden mâzuriyetim sebebiyle afklarını rica ederim.

Vakıa dünyanın en adaletli yerlerinde bile bir matbaayı bihakkın kapatmak hükümetlerin kudretli ellerindedir. Fakat yukarıda yazılmış tezkerede beyan olunan zihinleri yanıltma ve uydurma yayınlar ne gibi şeylerdir? Ve *Muhbir*'in hangi numarasında yazılmıştır? Müşterilerimizin caniplerinden ve hamiyetli taraflarından olsun beyan buyurulsun! Bundan böyle gazetemizi bu türlü kapatmak hükmünde bulundurmaktan kurtarmış olurduk.

Muhbir, Devlet-i Aliyye'nin ve Osmanlı milletlerinin iyiliğini isteyenidir. Osmanlı gazetesi olduğu için, hakkında, devlet kanunundan bu yolda hüküm icra olunuyor! Ve bir ay müddetle kapandığını müşterilerimize beyan ederim. Ve bu müddet içinde müşterilerimizi havadissiz bırakmamak için derhâl bir Türk gazetesiyle mukavele edece-

³⁴ tatilname: Bir gazetenin geçici bir süre için neşrinin durdurulduğunu bildirmek üzere gazete idaresine gönderilen resmî yazı.

ğim. Ve ileride hükümete hukuku muhafaza yolunda bazı mülahazat dahi beyan eyleyeceğim.

3 Zilkade 83 [9 Mart 1867]

Filip

Tavsir-i Efkâr'ın Mülahazası

Muhbir'in tatil sebebi olan maddeler, resmi tezkerede belirli olmadığı için o meselede muhakemeye giremeyiz. *Muhbir*'in bu hususta olan fikirlerine dahi iştirak etmeyiz. Şu kadar var ki her gazete matbuat nizamnamesini hayatına kefil bilmek cihetiyle onun icraatından cümlemiz hissedarız.

Bu tatilin icra sureti bizce dahi bazı mütalaa hasıl eyledi. Fakat *Muhbir*'in imtiyaz sahibi ileride hukukunu arayacağını beyan ediyor. Biz de onu bekleriz.

•

Bu mülahaza, *Muhbir*'in beyannamesine nispetle hiç hükümdedir. Hatta Kemal Bey amiyane olan sözler ve fikirler taraftarı olmadığı için "*Muhbir*'in bu meseledeki fikirlerine dahi iştirak etmeyiz," demiştir. Bu cümleyi o zaman hepimiz kınamıştık. Çünkü nasıl olsa her birimiz Kemal'den onar on ikişer yaş küçük olduğumuzdan hamiyetle kanlarımızın kaynaması bizlerde daha şiddetliydi. Bu kuvvet, muhakeme melekelerimizi tabii olarak harekete geçirmeye mâni oluyordu.

Bu beyanname ile mülahaza *Tasvir-i Efkâr*'ın 465 numaralı ve 28 Şubat tarihli nüshasıyla neşredilmişti. Ertesi nüshasında ise matbuatı belirsiz bir müddet için belirsiz bir had ile kayıt altına almış olan 8 Zilkade 1283 [14 Mart 1867] tarihli "Kararname-i Âli" ilan olundu.

Bu ise matbuat lisanı için felç hastalığı hükümdedir. Artık bundan sonra dimağın faaliyeti hükümsüz kalacaktı. Çünkü dil ve üslup böyle bir kayda giriftar olduktan sonra düşünmekte ne fayda tasavvur edilebilir.

Bu ani darbeyi ise diğer haber takip etti. O da Suavi'nin gece kaldırılıp Zaptiye Nezareti'nde tevkif olunmasıdır. Daha garibi Suavi o gece zaptiye muavini olan Mirliya Âsım Paşa'nın Hoca Hanı'nda ikamet ettiği konağında misafir bulunuyordu.* Hâlbuki paşanın bu tevkifte dahli şöyle dursun

* Bu Âsım Paşa sonradan Suriye Valiliği'nde vefat eden Müşir Âsım Paşa merhumdur ki bu vakıdan altı ay sonra Yenipazar kumandanlığıyla İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.

bilgisi bile yoktu. Zira Âsım Paşa o tarihte yaşça genç olduğu gibi fikren dahi hürriyet taraftarlarının güzidelerinden sayılarak o günkü idarenin şiddetle aleyhinde bulunuyor ve meclisini hürriyetçi fikirleriyle tanınmış zevat teşkil ediyordu. Konağı ise Suavi Efendi'nin daimî meskeni hükmünde idi.

Suavi, o tarihte, başında kocaman bir sarık taşır ve neza-fetine pek ziyade itinası olduğundan, iki tane sarığından her birini her gün nöbetleşerek sarmaya itiyat ettiği için bu sarıklar paşanın konağında yıkanıp ütülenerek hocaya verilir-di. Bundan dolayı Suavi, paşanın ev ahalisinden biri gibidir. Hatta kendisine bir de oda tahsis edilmişti.

Bizim için kulak tırmalayan bu türden haberi ertesi sabah *Tasvir-i Efkâr* matbaasında öğrenmiştik.

Tasvir-i Efkâr matbaası o tarihte henüz mevcut olan Bahçekapısı'nın üzerinde uzunlamasına bir kârgir daireden ibaretti ki ondan evvel *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi o dairede intişar³⁵ ederdi. Bundan dolayı Kemal'in birer habercisi hükmünde olan gençler orada etrafını ihata eder, orada fikirleri teati eyler, hatta dostlarına bile buluşma yeri olarak orasını bildirirlerdi. Daimî müdavim olanlar Ayetullah Bey, Reşad Bey, Nuri Bey, Musullu Sami Efendi, Küçük Faik Bey, Âsım Bey, Tercüme Odası memurlarından Rıfkı Efendi idiler.

Ben ise sabahtan akşama kadar vaktimi orada geçirirdim. Çünkü o tarihte mektebe gidecek bir yaştan beri -kâtiplerinden bulunduğum Maliye Nezareti Mektubi Kalemî'ne- "Kendi bazen gelir ama adı gelmez kaleme" mısraına tam manasıyla uygun olduğumdan -hemen ayda bir kere uğramazdım. Hatta o günlerde teşekkül etmiş olan Eshâm-ı Umumiye³⁶ Emaneti tahrirat kalemine bir zatın delaleti neticesi olarak memur edilmiş olduğumdan dahi haberdar değildim. Çünkü benim için geri dönülecek yer, elde edilecek kâr, sığınılacak mektep *Tasvir-i Efkâr* matbaası idi.

Bu sırada Kemal geldi, vakıa anlatıldı. Konuşuldu. Herkes birer fikir ve mütalaa beyan etti. Nihayet Suavi'ye bazı talimat verilmek kararlaştırıldı. Kemal, eline kalem alarak hemen bir sigara kâğıdı genişliğinde ince bir kâğıda beş on

³⁵ intişar: Yayınlanma, neşredilme.

³⁶ eshâm-ı umumiye: Tanzimat sıralarında devletin halktan alınan borç karşılığında verdiği senetler, hisse senetleri, aksiyon.

satır yazarak ve on on beş defa katlayarak bana verdi. Ben kâğıdı, yüzüğümle parmağımın arasına sıkıştırdım. Ben aldığım şifahi talimat iktizasınca bir tehlikeye maruz olduğumu hisseder etmez kâğıdı ağızıma atıp yutacaktım. İşte talimatın o kadar ince bir kâğıt üzerine yazılmasının sebebi bu idi.

O tarihte Zaptiye Nezareti şimdiki Postahane binasının olduğu yerdeydi. Derhâl nezarete gittim. Suavi ile görüşmek istediğimi, dostlardan bir müfettişe söyledim. Müfettişten aldığım cevap sabah erkenden Suavi Efendi'nin Kastamonu'ya gönderilmek üzere vapura bindirilmiş olduğunu öğrenmekten ibaretti.

Bu vakıadan iki gün sonra da bir cumartesi akşamı, matbaada merhum Ayetullah, Reşad ve Nuri Beylerle, Kemal Bey'i bekliyorduk. Teşrifat mehterlerinden biri elinde bir tevcihat³⁷ pusulasıyla içeriye girerek pusulayı uzattı. Tabii ne olduğunu anlamak için yüksek sesle okudum. Ne garip hâl! Birdenbire dördümüz de anlayamadık. Fakat bir an sonra birbirimize: "Nasıl Kemal? Nasıl muavinlik?" demeye başlamıştık. Çünkü pusulada şöyle yazılı idi:

"Babîâlî Tercüme Odası memurları ileri gelen kâtiplerinden izzetli Kemal Beyefendi'ye rütbe-i sâniye³⁸ ve birinci sınıf nişan ile Erzurum vilayeti vali muavinliği tevcih buyurulmuştur."

Demek ki Suavi, Kastamonu'ya sürgün, Kemal Bey, güya kendisine önemli bir vazife verilerek defediliyor. Ertesi günü de "Meclis-i Vâlâ azasından saadetli Ziya Beyefendi Hazretleri Kıbrıs Mutasarrıflığı'na tayin buyuruluyor," idi.

Bu tevcih, 16 Zilkade'ye rastlayan 11 Mart'ta icra olunmuştu. Biraz daha bekledik. Kemal geldi. Hepimiz el ele vererek sokağa çıktık. Reşad'la Ayetullah Beyler vapura yetişmek üzere köprüye doğru gittiler. Biz de Nuri Bey ile Babîâlî yolunu tuttuk. Hamidiye Türbesi'ne yaklaştığımızda karşımıza

³⁷ tevcihât: Memuriyet tayinleri.

³⁸ rütbe-i saniye: Osmanlı Devleti'nde mülki yönetimde bulunanlara ve ilmiye sınıfından olanlara verilen resmî paye [Mülkiye rütbeleri: Vezir, bâlâ, ûlâ evveli, ûlâ sâniye, sâniye, sâlise, râbia, hâmise... İlmiye rütbeleri: Rumeli kazaskerliği, Anadolu kazaskerliği, İstanbul kadılığı... müderrislik ... idi].

Kemal çıktı. Kalbindeki infial³⁹ tamamıyla simasına aksetmişti. Kaşlar çatılmış, soluk benzi biraz da sararmıştı. O mâilen şüphe uyandıran gözlerinden zekâ nuruna bedel infial ateşi saçılıyordu. İkimiz birden nasıl oldu dedik. "Nasıl olacak! Tercüman bey çağırdı. 'Hakkınızdaki âli lütfu tebrik ederim. İnşallah ikbalinizin bereketlenmesinin başlangıcı olur. Mütemayiz rütbesiyle⁴⁰ Erzurum Vali Muavinliği'ne tayin buyuruldunuz,' dedi. Ben de 'Pekâlâ! Zaten küçük yaşımda Kars'ta bulunmuştum. Pek isabet buyurulmuş,' cevabını vererek çıkacağım sırada 'Bu gece nazır paşa sizi konağa davet ediyor ve gidip gitmeyeceğinizi de öğrenmek istiyor,' dedi. Ona da 'Saat kaçta gitsem olur. Çünkü kulunuz nazır paşanın yemeği kaçta yediklerini bilmem,' sözleriyle mukabelede bulundum. Şimdi matbaada bizim malum setreyi⁴¹ giymeye gidiyorum. Oradan da bir beygire binip giderim. Yarın sabah ikiniz de bana eve geliniz," diyerek veda etti.

Biz de söylene söylene yolumuza devam ettik.

---

³⁹ infial: Gücenme, dargınlık duyma, kırılma.

⁴⁰ mütemayiz: Osmanlı devlet teşkilatında Tanzimat'tan sonra bir süre kullanılan ve mülkî rütbelerden sâniye ile ûlâ sânisî arasında yer alan bir rütbe [Askerî rütbelerden miralay (albay) karşılığı idi].

⁴¹ setre: Eskiden daha çok resmî dairelerde giyilen, düz yakalı, önü ilikli, etekleri uzunca, Avrupa kesimi bir çeşit çuha ceket.

MUSTAFA FAZIL PAŞA'DAN GELEN TEKLİF

Mösyö Sakakini ve Yeni Osmanlılar'ın Tesisi

Kemal'in *Tavsir-i Efkâr* muharrirliğinden Erzurum Vali Muavinliği'ne tayin suretiyle men'i, Rumi 11 Mart'ta vâki olmuştu. Gazeteler 13 Mart'ta ilan ettiler. Bu tarihten on dokuz gün sonra nisanın birinci cumartesi günü, Kemal Bey, *Courrier d'Orient* sahibi Jean Giampietri tarafından gazetehaneye davet olunmuştu.

İstitrat¹

Bu *Courrier d'Orient* gazetesıyla, zamanın terakkiperverleri demek olan yeni yetişen gençler arasında garip bir ruhi münasebet vardı. Mesela, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'le *Tasvir-i Efkâr* ve diğer bir tabirle Ayan Reisi Said Paşa Hazretleriyle Şinasi arasında meydana gelen "Mebhüset'ün-anha" nahiv meselesine, *Courrier d'Orient*'da neşredilmiş olan bir makalenin *Tasvir* tarafından tercüme ve nakli sebep olmuştu. Vakıa bu bir adi sebepti. Fakat memlekette o güne kadar benzeri görülmeeyen bir edebiyat tartışmasına sebep olmasından dolayı eski edebiyat ile yeni edebiyat taraftarlarını birbirinden ayırmaya hizmet etmiş ve *Tasvir-i Efkâr*'ın zuhuruyla beraber meydana çıkan yeni üslubun ki, Şinasi mektebinin içtihat mahsulü ve irfanıdır, kıymet ve meziyeti "Mebhüset'ün-anha" meselesinden sonra takdire mazhar olmuştur.

¹ istitrat: Asıl konuya ait olmayıp sırası gelmişken arada söylenen söz, ara söz.

Şimdi de *Courrier d'Orient*, memleketimizde o güne kadar, nazariyatıyla it'âb-ı efkârda² bulunmuş olan gençliği, siyasetin savaş meydanı demek olan neşriyat âlemine sevk ve bu suretle memleketimizde terakki ve hürriyet devrinin başlamasına aracılık ediyordu.

•

Courrier d'Orient gazetehanesi Beyoğlu'nda Asmalımescit Sokağı'nda dört katlı kârgir bir bina içindeydi. Sahip ve muharriri olan Mösyö Jean Giampiétri, Korsikalı bir Fransız olarak baştan ayağa teceddüt taraftarı, gayet ateşli bir fikir ve lisana mâlik, tabiat ananın bunca saadet nimetine mazhar olan memleketimizin kötü idare yüzünden giriftar olduğu fakirlik belasından dolayı, hükümet erbabına her fırsat düştükçe lanet etmeye münhemik³ bir adamdı. Bu sebeplerin gerekliliğinden olmak üzere Şinasi ile aralarında bir fikir rabıtası hâsıl olmuştu.

Hatta Şinasi'yi ikinci defa da Paris'e o göndermiş ve Şinasi ile Kemal arasında cereyan eden muhaberata kendisi vasıta olmuştu. Çünkü Şinasi, hiçbir ferde velev iki kelimeyi şâmil olsun, Paris'ten mektup yazmamıştır. Giampiétri'ye dahi Paris'teki bir dostunu araya koyarak yazar ve Giampiétri'den gelen cevapları yine o dostunun mektuplarında okurdu. Efendinin bu hâli, vesvesenin mecnunca mertebesiyle tefsir olunabilir.

Kemal Bey, *Courrier d'Orient* matbaasına çağırılmış olduğu saatte gittiği vakit odada Kıbrıs Mutasarrıfı Ziya Bey ile Sakakini adında bir İtalyan ve bir de matbaa sahibi bulunuyordu. Kemal, Ziya Bey'i o güne kadar uzaktan tanırdı. Ziya Bey ise Kemal'i şahsen de tanımazdı. Birbirinin yüce fikir ve irfanlarına neşredilmiş eserleriyle uzaktan meftun olan bu iki kemal sahibi, orada büyük küçük hasret çeken iki birader gibi derhâl kucaklaştılar. O anda ezeli olan fitri dostluklarının tabii zaruretlerine kendilerini bırakmaktan başka bir şey yapmamışlardır.

Sakakini, Mısır'da Fazıl Mustafa Paşa merhumun müesseselerinden olan şeker fabrikasının müdürü olduğu hâlde İsmail Paşa'nın Mısır veraseti kadar büyük bir istekle bu

² it'âb-ı efkâr: Fikrini yorma, anlamak için gayret sarfetme.

³ münhemik: Bir şeye aşırı derecede düşkün olan, müptela.

fabrikayı Fazıl Paşa'dan gasp etmesi üzerine, Paris'e paşasının yanına çekilmiş namus ve vicdan sahibi bir İtalyan'dı. O tarihte kırk yaşlarında kadar olan adam, ana dilinden başka fasih surette Arapça söyler, akıcılıkla Türkçe meramını ifade eder, gayet nezih, gayet zeki, sevimli bir adamdı.

Kemal Bey gelinceye kadar Ziya Bey, davet sebebini bilmiyordu. Yalnız mühim bir mesele müzakeresi için alafranga nisanın on üçüncü cumartesi günü saat sekizde *Courrier d'Orient* matbaasında bulunmak zahmetini lütfen ihtiyar etmeleri ricasını ihtiva eden bir gün evvel bir davetname almıştı. Kemal'e de aynen böyle bir davetname gelmişti. İmza, Sakakini idi.

Her iki davetname de şöyle bir tahşiyeyi⁴ içeriyordu: "Şayet söz konusu gün için icabete bir mâni olduğu hâlde, kararlaştırılacak mülakat gününün lütfen bildirilmesi" temeni olunmuştu. Bu hâlde nazaran her ikisi de davet sebebinden haberdar değildiler. Sakakini, kendisini de bu zatlara takdim ettirdikten sonra Fazıl Paşa tarafından Ziya ve Kemal Beylere hitaben Fransızca yazılmış olan bir mektubu yüksek sesle okumaya başladı. Mektup şu mealde idi:

•

Memleketimizin sevk olunageldiği tehlikeli işler cümlemizin malumudur. Zaman bizlere bir mukaddes vazife yüklemiştir ki o da henüz vakit varken memleketi bu tehlikeye düşmekten kurtaracak engeller vücuda getirmeye gayret etmek ve istikbal için muvaffakiyet temin etmektir.

Sizler memleketimizin münevver fikirleri ile şöhret bulmuş iki kalem sahibisiniz. Hamiyetiniz, gayretiniz, dirayetiniz sizi çekemeyen ve memuriyetle sürgün etmek isteyen vatanı harap hâlde getirenlerin bile kabul ettiği bir durumdur.

Gayet geniş olan hürriyet sahasında, vatanın saadet ve selametine, kaleminizle hizmet etmek zamanıdır. Sizi bu hizmeti birlikte ifa için Paris'e davet ediyorum. Yaratılışınızdan gelen hizmet ve vatanperverlikten ümitvârım ki aynı hamiyet neticesi olan bu davete icabet buyurulur.

Hiçbir diğer fikre hamledilemeyeceğinden emin olduğum için serbestçe beyan ederim ki maksadı hasıl edinceye kadar hepimizi ve

⁴ tahşiyet: Bir metnin kenarına not koyma, hâşiyet yazma.

beraber getirmeye lüzum gördüğünüz kalem ve hamiyet erbabını geçindirecek kadar param var ve emrinize amadedir.

Mustafa Fazıl

•

Uzun uzadıya müzakereye hacet kalmadan Sakakini'ye karşılık için cevap verildi. Ve Agâh Efendi ile Suavi'nin dahi birlikte götürülmesi yani hürriyetin bu dört direğinin azimetini kararlaştırıldı. Suavi'ye bir adam gönderilmek iktiza ediyordu. Bunu yine Mösyö Giampietri buldu. Matbaasının mürettiplerinin reisi olan Kalavasi^{*} adında bir adam, bu gibi bir hizmeti ifa edecek istidadı haiz idi. Çünkü Türkçe biliyordu. Suavi ise Fransızca bilmediğinden mutlaka böyle bir adama lüzum vardı.

•

Kemal Bey, memur olduğu günün akşamından itibaren geceleri, kâh Fuad Paşa merhumun konağına ve kâh onun delaletiyle Yusuf Kâmil Paşa konağına gidiyordu. Fuat Paşa merhum, Kemal'in Garp edebiyatı ve asri politika hakkındaki tetkiklerine hayran olmuştu.

Yusuf Kâmil Paşa ise Şark ilim meclisi ve irfanı yüce ri-yasetini haiz bir kemal sahibi olduğundan Kemal'in öyle genç yaşında Arap ve Acem'in en meşhur şair ve edipleri[nin] eserleri ve edebiyatı hakkında ileri sürdüğü fikir ve muhakemeleri dinledikçe, bu ihatasından dolayı irfan ve bilgisine hayranlıkla övgüler getirmişti.

Kâmil Paşa –bir nevi muziplik ile– ariflerin nidalarından neşet çıkartacak ifşaatta bulunmakla mütelevviz⁵ zevattan idi. Yine bir gece Kemal ile edebiyat ve edebiyatçılar üzerine sohbet ederlerken “Haberin var mı Kemal Bey! Nazır paşa hazretleri sizin için ne diyorlar? Kemal'i yola getiremediğim için mümkün olsa asarım. Astıktan sonra da altına geçip ağ-larım.”

Kemal de etraflıca düşünmeden “Kalp kalbin aynasıdır, derler. Meğer sahih imiş. Ben de nazır paşa hazretleri için aynı fikirdeyim,” cevabını vermiş. Kâmil Paşa bu açıksözlü-

* Bu Mösyö Kalavasi bugün [1909] Mekteb-i Sultani Dâhiliye Müdürü bulunan Kalavasi Efendi'nin pederidir.

⁵ mütelevviz: Tat alan, lezzet bulan, hoşlanan, zevk alan.

lükten son derece zevk almış. Katiiyen gücenmeyeceğinden emin olduğu Fuad Paşa merhuma dahi ertesi günü Kemal'in cevabını yetiştirmiştir.

Kemal Bey, bu iki büyük adamın o günlerde, hemen gece aşırı meclislerine devam ediyordu. Bu lezzetten yalnız Âli Paşa mahrum idi. Çünkü ne Fuad Paşa ne de Kâmil Paşa, Kemal'i, Âli Paşa ile görüştürmeye ikna edebilmişlerdi.

Kemal'in bu iki zatın konağına devam etmesi ve eğlenceli sözler ile onların teveccühünü kazanmaya gayreti zaruri idi. Çünkü vakit kazanmaya ihtiyaç vardı. Hâlbuki bir taraftan Babîâli, bir an evvel Erzurum'a gidişi için acele ettiriyordu.

Kemal ise Siyavuş Paşa evkafı mallarına bakma vazifesinden dolayı Evkaf Nezareti'nde idare ettiği muhasebeyi bahane ediyor ve ondan otuz kırk bin kuruş bir gelire intizar ettiğinden Babîâli'den gitmesi ısrarla istendikçe mazeret olarak bu vakıf muhasebesini haber veriyor ve lütfen Sadaret makamından Evkaf Nezareti'ne muhasebenin süratlenmesi emir buyurulsun diye istirhamda bulunuyordu.

Bu bahaneler ve leyte ve leallerle⁶ muharrem'in on ikisine yani 1867 senesi mayısının on altısına kadar vakit geçirildi. Fakat ondan iki gün evvel o tarihte Meclis-i Vâlâ Başkâtibi bulunan Mahmud Celaleddin Bey'den aldığı bir tezkerede zaruri masraflara yardımcı olmak üzere Âli, Kâmil ve Fuad Paşalar tarafından bir atıye⁷ tertip edildiği bildiriliyordu. Demek ki bir an evvel gitmesi için para da veriliyordu. Hâlbuki bu suretle Babîâli veya yüce zatlar acele etmemiş olsalar da o günlerde yola çıkması kararlaştırılmıştı.

Mahmud Celaleddin Bey'e, vakayı bildirmesi üzerine, Kemal Bey, şu tezkereyi yazmaya mecbur oldu.

Tezkere Sureti

Evkaf-ı Hümayun hazinesinde ödemesi olan bir kâğıdın tamamlanmak derecesine gelmesi dolayısıyla bugünlerde ele bir otuz bin kuruştan ziyade para geçeceğini geçen gün taraf-ı âli-i kerimanelerine ifade etmiştim. Elde mevcut olan akçeyi karşılık göstererek bugün bir borç almış bulunmaktayım. Bu para ile var olan borcumu kapata-

⁶ leyte lealle: "Bakalım, bugün yarın" gibi sözlerle oyalama, işi sürünce-mede bırakma.

⁷ atıye: Bir büyüğün küçüğe verdiği hediye, armağan, bahşiş, ihsan.

bileceğim gibi geri kalanı da yol masrafına kifayet edecek derecededir. İşte şimdiye kadar Dersaadet'te ikamet sebeplerinden biri olan ihtiyaç bertaraf oldu. Yüce sadrazam ve nazır hazretlerinin yardım etmek niyetiyle tertip buyurdıkları atiyeye de hacet kalmadı. Bu durumda sözü edilen atiyeyi almam lazım gelse, o yüce zatların yüce yerlere harcayacağı parayı asıl merciinden koparmış olurum hem de öteden beri şiddetle zaruret çekmekte iken, muhafazasında sebat ettiğim kanaatkâr meşrebime halel getirmiş olurum. Şimdiki hâlde böyle iyi bir niyet ispat buyurulan lütuftan istifade etmek istemediğimi fakat bundan iftihar duyduğumu belirtmek isterim. Gerektiği hâlde, gerçekten ihtiyaç hasıl olduğu vakitte faydalanabileceğimi efendilerimize iletmenizi istirham ederim.

Bugün borç meblağının alınması için erken gitmekliğim lazım geldiğinden ve beyan ettiğim hâlin tehirini dahi münasip göremediğimden zaruri olarak devlethanelerine gelmek şerefine mazhar olamayarak defeatle iftihar ederek gördüğüm af ve lütfunuza, alçakgönüllülüğünüze istinaden şu âcizane dileğimin dahi kalemle arz ve tebliğine cesaret eylediğim âli ilminizin kuşatması buyuruldukta ol babta.

16 Muharrem 1284 [16 Mayıs 1867]

Kemal

•

Bu tezkerenin yazıldığı ve gönderildiği günün ertesi olan cuma günü ki 1867 senesi miladi mayısın on yedisine rastlar, Fraissinet Bosphore namındaki vapur Ziya Bey'le Kemal'i alarak güneşin doğuşuyla beraber Sarayburnu'nu Marmara'ya doğru dolaşıyordu.

Kemal'in bu suretle Avrupa'ya azimetinden ne ailesi ne de pederi Âsım Bey haberdardı. Agâh Efendi de birlikte alınmamıştı. Suavi'nin Kastamonu'dan gelmesine muntazır olacak⁸ ve sonra onunla gelecek, Ziya Bey'le Kemal onları Mesina'da bekleyecekti.

Sakakini, iki beye tam olarak harcırahlarını vermişti. Ziya Bey'in iaşesi bilhassa kesesine ait büyücek bir ailesi, başka bir tabirle hatırı sayılır mükemmel bir dairesi vardı. Kemal Bey'in ise bir zevce ve bir küçük kız evladı olarak onları ise kendisiyle beraber zaten pederi besliyordu.

⁸ muntazır olmak: Beklemek, gözlemek.

Mustafa Fazıl Paşa merhum buralarına kadar herkesi her şeyi mükemmelen tahkik ettirmiş, hatta ne kendisi aldanmış ne de memur ettiği adam başkalarını aldatmıştı. Bundan dolayı Kemal Bey'e on bin frank ve Ziya Bey'e yirmi bini hanesine bırakılmak üzere otuz bin frank verilmişti.

Perşembe günü akşamüzeri saat on bir buçukta o tarihte Fransa Sefarethanesi'nin karşısında, şimdiki Karlman mağazasının bulunduğu mahalde kâin olan Valori lokantasında buluşulması kararlaştırılmıştı.

Ziya Bey, lokantanın cadde üzerindeki şehnişininde oturmuş bulunacak, Kemal'in geleceği semte bakacak, Kemal de uzaktan şehnişindeki Ziya Bey'i görecek.

Bu suretle güneşin batışına kadar orada kalınacak. Evvela Ziya Bey, yukarıdan inecek Kemal'e katiyen bakmadan kapıdan çıkarak karşı cihette Fransa Sefareti'ne giden yokuştan aşağı inecek. Lokantadaki Kemal ise evvela bakışlarıyla, biraz sonra da kalkıp beyi takip edecek.

Şu tarz ihtiyat ki bugün için istihza ettirecek hâllerdendir. O zaman için dahi bir aşırı ihtiyat idi. Fakat bu gibi fiiller ve hareketlere alışılmış olmayan bir zamanda ilk defa teşebbüs edenler ifrat ve tefritten kendilerini alamazlarsa mâzur görülmelidirler.

O tarihte Dersaadet Fransa Sefiri Mösyö Bourrée idi. Bu zat, Napolyon'un Osmanlı Devleti nezdine gönderdiği sefirlerin Marki De Moustier'den sonra en değerlisi ve onun halefiydi. Hatta, De Moustier buradan Hâriciye Nezareti'ne davet ve tayin edilmiş olmasına nazaran şarka gönderilen sefirlerin Fransa hükümetince fevkalade meziyet sahiplerinden seçildiği ve tayin olunageldiği sabit olur. Bundan dolayı hem Fazıl Paşa tarafından hem de Giampiétrie vasıtasıyla talimat almış olan Mösyö Bourrée, beyleri, sefaretin kabul salonunda bekliyor olacaktı.

Bundan dolayı bu iki siyaset arkadaşı, Mösyö Bourrée'ye mülaki olarak⁹ akşam yemeğini birlikte yemişler ve gece saat iki buçukta tebdili kıyafet ederek refakatlerinde maiyet vapuru görevlileri olduğu hâlde sefaretin arka kapısından çıkıp Tophane iskelesinde bekleyen sandala binerek Fraissinet vapuruna çıkmışlardır.

⁹ mülaki olmak: Kavuşmak, görüşmek.

Beylerin memuriyeti terk ederek Avrupa'ya savuştuklarından iki gün sonra, umum İstanbul halkı haberdar olmuştu. Fakat nereye ve ne maksatla gittiklerini tabii olarak kimse bilmediğinden herkes, aklınca bir şey yakıştırıp söylüyordu.

Azimetin hakikatinden haberdar olanlardan ise bugün hayatta olarak iki kişi mevcuttur ki biri bu âciz muharrir, diğeri de –ismini söylemeye mezun olmadığım için tabii olarak burada sükûta mecbur olduğum– büyük edebiyatçılarımızdan bir zattır.¹⁰

•

Bu firar şayiasından iki gün sonra İstanbul ahalisi için merak gereği ve bizim için hakikaten korku ve telaş sebebi bir vakıa daha meydana geldi:

Muharrem'in on altıncı pazartesi günü sabahleyin haber alındı ki Kapı Kethüdası¹¹ Azmi Bey ile Şakir Efendi, "Bab-ı Seraskeri memurlarından Tahsin Efendi," medrese hocalarından Hoca Veliddin ve Süleymaniyeli fazıl kimselerden Mehmed Efendiler, Cerrahpaşalı Salih Efendi evlerinden, medreselerinden kaldırılıp "Üç Ambarlı"ya¹² gönderilerek gemide tevkif olunmuşlar.

Vakıa sahih idi. Bu hâlde hepimizin başında bir büyük tehlike dolaşıyor demektir. Reşad, Nuri ve Mehmed Beyleri vakıadan haberdar etmek iktiza etti. Derhâl Köprü başında

¹⁰ Ziyad Ebuzziya, amcası Velid Ebuzziya'dan dinlediklerine dayanarak bu zâtın Rezaizâde Mahmud Ekrem olduğunu söylemektedir. Ebuzziya Tefvîk, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Bugünkü dile uygulayan: Ziyad Ebuzziya), C. 1, s. 73. Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.

¹¹ kapı kethüdası: Eyaletlerin, patrikhanenin Babıâli ve resmi dairelerdeki işlerini takip eden kimse, kapı kâhyası.

• *Karagöz* gazetesi sahibi Fuad Beyefendi'nin pederleri Şakir Efendi merhumdur ki Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa Divan Kâtipliği'yle meşhur, asıncı ricalinden bir hamiyet sahibi idi.

^{**} Suriye Valisi Nazım Paşa Hazretlerinin pederleridir.

¹² Üç Ambarlı: Hapishane gemisi. Türk denizciliğinde gemilerin özelliklerinden biridir. Üç ambarlı gemilerin en meşhurları 1799 tarihli Mesudiye ve II. Mahmud döneminde yaptırılan ve padişaha ait olan yandan çarklı, buharlı Mahmudiye'dir. Sivastopol Savaşı'ndaki öneminden dolayı halk nazarında "gazi" ünvanıyla anılmıştır. Metinde benzetme yoluyla koğuşları hatırlatan fiziki yapısından dolayı hapishane olarak ifade edilmesi muhtemeldir.

alışverişte bulunduğum tavukçu Karagöz'ün dükkânına giderek beylerin geçmesini beklemeye başladım. Mutlaka üç arkadaştan biri oradan geçecekti. Dediğim dükkân, bugün Kâni Efendi'nin ipek kumaşlar mağazasının kâin olduğu mahaldi ki her tarafı görebilirdi.

Yirmi dakika sonra Reşad Bey zuhur etti. İçeriye alarak vakıayı anlattım. Nuri Bey, o gece Eyüp'te kayıinvalidesindeymiş.

Saat beşte *Tasvir-i Efkâr* matbaasına gelmesi kararlaştırılmış. Demek ki Nuri tehlikede değildi. Çünkü nerede olduğundan hükümet haberdar olamayacaktı. Fakat Mehmed Bey! İşte onu düşünmeye başladık. Biraz sonra da aheste aheste gelen Nuri Bey, Bahçekapısı'na doğru görüldü. Onu da dükkâna aldık. Meseleyi anlattık. Üçümüz de *Courrier d'Orient* matbaasına, fakat ayrı ayrı birer kayıkla Balıkpazarı'ndan, Hasır İskelesi'nden, Yemiş'ten binmek suretiyle gitmeyi kararlaştırdık. Dükkândan da o suretle birbirimizi müteakip çıktık.

İnsan ne gariptir. Bir dakika evvel her türlü ihtiyat kayıtlarından azade olduğuna mutmain olacak kadar sakin bulunurken bir dakika sonra haberdar olduğu bir hadiseden dolayı her tarafını korku ve tehlike ile çevrili tasavvur eder de lüzumundan fazla ihtiyatlarda bulunur. İşte ifrat ve tefritten hâli olmayanların hâli daima böyledir.

Yarım saat sonra üçümüz de *Courrier d'Orient*'da toplanmıştık. Derhâl her birimiz evlerimizi haberdar ettik. Yeniköy'e de bir adam gönderip Mehmed Bey'i pederinin yalisından çağırttık.

O geceyi, ertesi ve daha üç geceyi orada geçirmeye mecbur olduk. Müteveffa Giampietrie, kendi yatak odasını tahsis ederek birkaç gün dışarı çıkmaktan bizi katiyen menetti.

Cemiyet mensuplarından Kemeraltı Tahsin Efendi, en cesur ve çevik bir hamiyet sahibi idi. Sabahtan akşama kadar her tarafı dolaşır, evlerimize uğrayacak vakit ve fırsat bulur, tevkif edilenlerin hâllerine kadar lazım olan malumatı alır, ya bir pusula ile ya bizzat bize bildirirdi.

Veliefendi Sahrasındaki Son İçtima

Bugün, bütün Garp milletlerinin selameti için kefil olan meşrutiyet usulü fikri şüphe yoktur ki bize Fransa'dan intikal etmiştir.

On sekizinci asrın sonralarına doğru başlayıp da on dokuzuncu asrın umum milletleri, ilerlemenin feyzinden istifade ettiren ne kadar ileri fikir ve bilhassa ne kadar siyasi kalkınma varsa hemen tamamı cihanın her tarafına Fransızların marifet ve himmet gölgesiyle yayılmıştır.

Bu muazzam milletin fertlerinde müşahede edilen insanlık sevgisi ve medeniyeti yaygınlaştırma temayülleri ve bilhassa bu temayüller uğrunda ihtiyar ettiği fedakârca gayret, hiçbir medeni millette görülmemiştir denilse mübalağa olmaz. Bu cihetle, insanlık şerefine ulaşan hiçbir kavim yoktur ki kendisini bu millete teşekkür etmeye mecbur olmasın. Bundan dolayı biz de bugün haiz olduğumuz meşrutiyeti, Fransızların siyasi eserlerine vukuf eden çok zeki kimsele-
rimizin Şark'ın asırlardan beri evlattan evlada intikal edip gelmiş ve herkesin zihinlerinde âdeta sağlam akideler gibi kökleşip kalmış olan büyük itaat veya hükümete mutlak itaat gibi esirce ve miskince bir fikirden yakasını kurtararak, insanlığın levazımı olan milletin hürriyetini geri alma hususunda gösterdikleri çarelerle istihsal¹³ ettik.

Çünkü biz, bulunduğumuz esaretin sefil seviyesini bilip de ondan kurtulmak çarelerini arama ve esbabına teşebbüs için gerekli olan vasıtalarından mahrumduk. Ne mekteplerimiz vardı ne de fikri nurlandıracak kitabımız. İşte bir Şinasi ve onun siyaset sahasında attığı adım ile vazifesi sırasında gösterdiği sebat ve metaneti, bizi bugünkü dünya siyasetinde hüviyeti ispat ettirecek meziyetleri elde etmeye kifayet etmiştir. Evet! Biz bu meziyetleri elde edinceye kadar maalesef pek çok zayıata, pek çok gecikmelere uğradık. Ve yine maalesef, en büyük zayıatımız, ahlaki hususlarca olan zayıatımızdır ki onu yeniden tazmin edecek mealiyi¹⁴ kazanmak için pek çok zaman ister. Bununla beraber iş o kazandıklarımızı korumaya karar vermek ve teşebbüs etmektedir. Küllü âtin karîb.¹⁵

¹³ istihsal: Meydana getirme; elde etme, ele geçirme.

¹⁴ meali: Beşer idrakinin üstünde olan yüce fikirler, ancak ilim ve irfan sahiplerinin çözebileceği ince ve derin düşünceler.

¹⁵ Her gelecek yakındır.

İki Müzikalı Genç

Biri beş yaşında Harem-i Hümayun'a alınarak dokuz yaşına kadar şehzadeler arasında yetiştirilmiş ve diğeri pederinin çoğunlukla taşra memuriyetlerinde bulunmasından dolayı tahsilden mahrum olmamak maksadıyla amcasının himayesine tevdi¹⁶ edilmiş iki çocuk onar on ikişer yaşlarında Muzika-i Hümayun kışlasında birleşirlerdi. Bunun evvelkisi Nuri, ikincisi Reşad Beylerdir. Nuri Bey, teyzesi olan dördüncü kadından dolayı saraya alınmıştı. Reşad Bey'in de amcası, Muzika Miralay Âtîf Bey merhumdu.

Muzika-i Hümayun ise bir vakitler Enderun-ı Hümayun'un haiz olduğu ilim ve fen vasıtalarından sayılabilir bir hâlde idi. Bilhassa güzel sanatların yücesi olan musiki mektebi de sayılabilirdi. Oraya ekseriya heva ve hevese tâbi olup da taze zamanlarını tahsilsiz heba eden İstanbul gençleri alınır ve mutlaka her alınan ilk tahsil ile mükellef tutulurdu.

İşte zavallı Nuri Bey harem dairesinin zenginliği ve gösterişine dalarak, altınla süslü kadınlar arasında aldığı terbiye ve gördüğü rahat nimetlerden uzak olup da müzika kışlasına düştüğü gün kendisini saadet cennetinden çöl vahşetine atılmış bir kimsesiz farz etmiş, birlikte düşüp kalkacak bir dost aramış, talih de önüne Reşad'ı çıkarmış. Bunlar bir günde birbirleriyle ikiz yaratılmış iki kardeş gibi his birliği etmişler.

Reşad musikide bir miralayın biraderzadesi olmak haysiyetiyle zaten ayrıcalıklı bulunuyordu.

Nuri ise, bir şehzadenin manevi validesi tarafından, hemşirezade sıfatıyla mümtaz olarak gönderilmiş idi. Bundan dolayı ikisi de müstesna bir hâlde bulunmaya layık addolunuyordu. İkisi de Miralay Âtîf Bey'in odasına kabul edildi. Hülâsa bu iki çocuk orada bulundukları müddetçe birbirlerinden ancak haftada bir gün ayrılabilirler, sair günler tahsilden azade olan vakitlerini birbirleriyle konuşarak geçiriyorlardı.

Reşad, Nuri'den üç sene daha büyüktü. Cismen ve sıhhaten de aralarında büyücek bir fark vardı. Bundan dolayı Reşad, Nuri'ye faik bir hâlde bulunduğundan onu himaye

¹⁶ tevdi: Verme, emanet etme.

ediyor, bazı hususta mesela tahsilin lüzumu hakkında irşatlarda bile bulunuyordu. Bilhassa Fransızca okumaya teşvik ediyordu.

Binaenaleyh bunlar orada iki üç seneden ziyade kalmaya tahammül edemediler. Başka bir meslek tutmak için musikiyi terk ettiler.

Bundan kırk sene evvel Harbiye ve Bahriye ile Tıbbiye-yi Askeriyye'den başka memlekette yüksekokul yoktu ki gençlik, dâhil olacağı meslek için onlardan birini seçmek istesin. Bu hâlde ya ticarete girmeli yahut hükümet kapısına iltica etmeli.

Reşad Bey'le Nuri Bey de bu ikinci yolu seçtiler. Meclis-i Vâlâ Tercüme Dairesi'ne girdiler. İşte ondan sonra zamanın fetanet ve zekâvet erbabından olan gençleriyle temas kurma ve arkadaşlık peyda ederek fıtratlarındaki irfan istidadını genişletmeye muvaffak oldular.

Bilhassa, Necip Paşa torunu Mehmed Bey merhum* ile tanışmaları, bu istidadın açılmasını gerektirecek hususların en mühimi addolunabilir. Çünkü Mehmed Bey, çocukluk zamanında Paris'te tahsil görmüş, edebi ve siyasi ilimlere intisabı sayesinde asrın temayüllerine ve içtimai meseleler hakkında zamanına göre mühimce tetkiklerde bulunmuştu.

Bu cihetle devlet nedir, millet neye derler, halk ile hükümet arasındaki karşılıklı vazifeler neden ibarettir? Bugünkü günde adi meselelerden olan bu gibi bahisleri arkadaşları olan Reşad'la Nuri'ye iptidai bir surette takrir ve tefhimi¹⁷ kendine iş edinmiş ve âdeta bu iki arkadaşına siyasi konferanslar vererek ne biliyorsa onları da o bilgiye ortak etmiş.

Nuri'yi hakikaten bambaşka bir vecd ve gayretle hislendiren konferanslar yine Nuri'nin himmetiyle gençler arasında inkılap fikrinin doğmasına hizmet ediyordu. Çünkü Nuri Bey, Mehmed Bey'den iktisap ettiği siyasi fikri, fetanetine itimadı olan dostlarına telkinden hâli değildi.

Bu sırada Nuri Bey, bir gençle daha tanışmıştı ki pederi sayesinde zamanındaki gençliğin tamamının üstünde bir tahsil hayatı geçirmişti. Ve pederinin hanesine müdavim

* Mahmud Nedim Paşa'nın biraderi devlet ricalinden Ahmed Bey merhumun oğullarındandı.

¹⁷ takrir ve tefhim: İfade etme ve anlatma.

olan Garp ulemasından Avrupa içtimai ve siyasi usulü hakkında bir hayli malumat edinmiş ve bu malumatını o meselelere müteallik eserlerden haberdar olarak genişletmeye ve tamamlamaya çalışmış, hâsılı bugünkü günde bile o yaşta bugünkü yüksek mekteplerimizden yetişmiş gençlere üstünlük ispat edecek iktidarı elde etmişti.

Kendi ise fitraten artist olduktan başka filozof, kritik, şair, diplomat, politik bir muharrir olmak istidatlarını haizdi. Fakat hiçbirinde tabii olarak tekemmül edememiş¹⁸ ve fakat her birinde tekemmül istidadını haiz bulunmuştu.

Yaratılıştan hatip ve ateşli bir lisanla söz söylemeye mâlik, aşırı derecede hürriyet sevdasıyla başı havada idi!

Bu genç kimdi!

Sâmi Paşa hanedanından yetişmiş marifet ve hamiyetin taze fidanlarından Ayetullah idi!

Zavallı Ayetullah! Seni hatırladıkça bugün dahi ve ömrüm oldukça içimin kan ağlaması benim mukadderatımdandır.

Seni! Evet! Sen ölmeden evvel seni kaybetmiştik. Bu ölmeden öncesinin hikâyesini tarih bilmeyecektir. Müsterih ol, varsın tarihin gizli ummanına bu bilinmezlik damlası dahi eklenmiş olsun.

*

Evet! Suphi Paşazâde Ayetullah Bey. İşte Nuri'nin propaganda yapayım derken şaşırıp hayran kaldığı irfan dâhisi! Çünkü Nuri, Mehmed Bey'den ne öğrenmişse onu söylüyordu. Ayetullah Bey ise Mehmed Bey'in Paris'te öğrenemediği daha birçok içtimai meseleleri burada öğrenmişti. Bilhas- sa Sâmi ve Suphi Paşa konakları zamanın birer encümen-i dâniş¹⁹ ve irfanı idi. Şark ve Garp'ın en meşhur ulemasına sığınak olan bu iki daire, mevcudiyetleriyle payitahta şeref veriyordu. Mirza Safalar, Hoca Abdülkerimler, Doktor Mortmanlar, Hind ve Sind'den, Fas ve Merakeş'ten gelmiş allameler. İlim ve edebiyat sohbeti ile o konaklara birer dârülulûm²⁰ meziyeti vermişti. O reislerin reisi, kemal ve fazilet erbabı

¹⁸ tekemmül: Kemale erme, olgunlaşma, mükemmel duruma gelme.

¹⁹ encümen-i dâniş: İlim meclisi, akademi.

²⁰ dârülulûm: İslam dünyasında özellikle dini ilimlerin tahsil edildiği bazı eğitim ve öğretim kurumlarının ortak adı. Burada daha ziyade söz konusu konakların birer ilim yuvası olduğu kastedilmektedir.

olan Sâmi Paşa, melekleri andıran nurlu bir sima ile meclisin başında bu sohbetleri nurlandırıyor ve idare ediyordu.

Hâlâ dahi devletimizin müzesinde tesadüf edilemeyen koca bir meskûkât²¹ takımı, Suphi Bey konağına Avrupa nü-mizmatlarını, eski meskûkât mütehassıslarını çekiyor. Orada, tarihin devirlerinin şek ve şüphe bulutlarıyla gizlenen safhalarını, bu takım içinde bulunan ve mesela darp zamanındaki kıymeti bugünkü rayice göre ancak beş paradan ibaret bulunan bir bakır sikke, binlerce altın sarfıyla yüzlerce emekler vermekle keşfolunamayacak bir ebedi muamma şeklini almış olan tarihi bir meseleyi hal ile bedâhet²² mertebesine erişiyor ve bu suretle sikkenin asli kıymetiyle izafiyesi arasındaki nispet, bu fenne intisabı olmayanlara şaşkınlık ve hayret sebebi olacak bir mertebeye yükseliyordu.

İşte Ayetullah Bey, pederinin bu hanesinin bir irfan fidanıydı. Yazık ki bir büyük ağacın yaprak ve meyve dolu dalı olup da lezzetli meyvelerinden memleketi istifade edecek zamana ermeden solup gitmiştir.

•

Nuri Bey, Ayetullah Bey'le tanıştıktan sonra fikren haylice terakki etti. Bunlar şimdi dört arkadaşılar. Günün birinde de Kemal'le tanıştılar.

Bunların Kemal ile tanışmaları bir adi sebep neticesindedir. Fakat sonradan aralarında hâsıl olan kardeşlik tek vücutça ezeli olan fikir akrabalığının gayesi olduğunu göstermiştir. Çünkü bunlar ve sair yol arkadaşlarımız, tek maksadımız olan vatanın kurtuluşu hususunda her tehlikeyi göze aldılar. Her tehlikeyi göze aldık.

Kemal Bey'in katılmasından sonra bu beş arkadaş, haziran günlerinden bir cumartesi akşamı, Yeniköy'de Ahmed Bey merhumun yalısında toplanırlar. Ve ertesi pazar günü Belgrad Ormanı'nda öğle yemeği yemek üzere sabah erkenden bir iki hizmetkâr ile aşçılardan birini karadan bendlere gönderirler. Kendileri de vapurla Büyükdere'ye çıkarak bir gün evvel sözleşmiş oldukları *Mir'at* sahibi Refik Bey merhumu –ki iki buçuk ay sonra koleradan vefat etmiştir– Bey-

²¹ meskûkât: Damgalanmış, üzerine sikke vurulmuş madeni paralar, sikkelere, akçe çeşitleri.

²² bedahet: İspatı gerektirmeyecek kadar açık ve belli olma, apaçıklık.

koz'dan geçerek iskelede kendilerine muntazır bulurlar ve arabalara binerek yola çıkarlar.

İşte sonradan Yeni Osmanlılar namıyla meydana çıkan inkılap cemiyetinin esası o gün bahis mevzuu ve müzakere olur ki 1865 miladisi haziranında bir pazar günüdür. Teessüfle kaçınıcı günü olduğu müessislerce²³ de belli değildi.

O günkü müzakere mutlak idarenin, meşrutiyet idaresine tahvili için ittihaz olunacak ilk tedbirlere, yani bir inkılap cemiyeti teşkiline teşebbüs hakkında cereyan eder. Refik ile altıya ulaşan bu gençler beraberlerinde birkaç da kitap götürmüşler imiş. Mesela Ayetullah Bey merhum, kütüphanesinden Carbonari İnkılap Cemiyeti'yle Lehistan Gizli Cemiyeti'ne müteallik iki mühim kitabı yanına almış imiş.

Belgrad köyünün Valide bendine nazır olan o eşsiz ağaçlık altında serilmiş hasırlar üzerinde, bu altı vatanperver nefer acaba o Carbonari nizamlarını, o Sardunya gibi küçük bir devleti, Avrupa'nın güneyinde biri Hristiyanlığı zulüm ve düşmanlık aleti eden Papalık'ı, diğer ikisi Toskana ve Napoli gibi mezalim üzerine hükümet bina eden iki müstebit idareyi devirip de adil ve müsavatperver bir İtalya Devleti'ne dönüşen Kömürcü namındaki genç fedakârların azimperverane teşebbüsleri ve engelleri yok edercesine fiillerini okudukça kim bilir nasıl bir kükremiş aslan, ne yolda neşeli bir hürriyetçi kesiliyorlardı. Talih beni henüz, bu civanmertler arasında bulundurmamak saadetine nail etmemişti ki bileyim. Hatta o benzersiz civanmerdin yani Refik Bey'in o tarihte yüzünü görmemiş ve yine çok yazık ki iki buçuk ay sonra naaşını taşıyan tabutunu görmüştüm.

Zaten bu genç kafile arasına o tarihten beş ay sonra karıştım. Cemiyete ise yine o tarihten on üç ay sonrasında dâhil oldum.

O gün bu arkadaşlar, Carbonari Cemiyeti'nin teşkil usulü ve nizamları ve kendine has işaretleri hakkında epeyce malumat edinirler. Ve bir nizamname müsveddesi yapmayı Ayetullah Bey'e havale ederek ertesi hafta pazar günü Yuşa'da toplanmaya karar verirler.

Cemiyetin nizamnamesi, Carbonari esası üzerine tanzim olunmuş olduğu hâlde sonraları ayrıntılar hususunda hayli

²³ müessis: Bir müessese veya binanın temelini atan, kuran kimse, kurucu.

tadilata uğramıştır. Çünkü o memleketin, o halkın muhit ve ahlakıyla, bizim muhit ve ahlakımız nazar-ı itibara alınarak kendi ahlaki hususiyetimize uydurulmuş. Her altı kişiye bir yedinci “baş” tahsis olunmuş ve her “baş”ın altı azaya hükmetmesi sağlanmış. Ve kaç altı kişi teşkil ederse yalnız yedincileri olan başlar diğer başlarla birbirini tanıma ve temas kurabilirdi.

Hâlbuki Carbonari’de her on dokuz kişinin, yirmincisi “baş” ittihaz olunmuştur.

Burada usul ve sair kısımlardan bahsetmeyeceğim. Yalnız yedilerin ne kadar müddette, kaç adede bâliğ olduğunu²⁴ sırasıyla söyleyeceğim.

Ben cemiyete dâhil olduğum zaman on dört “yedi” bulunduğunu sonradan on beşinci “altı”yı vücuda getirip de on beşinci başlığa hak kazandığım zaman öğrenmiştim. Bu cihetle benim adım ondan sonra 105 olmuştu. Malumdur ki on beş defa yedi 105 eder. Bu vechile her altı reisi kendisinden evvelki yedilerin toplanmasıyla yâd olunmak cemiyetin nizamından idi. Mesela sekizinci yedinin reisine 56 deniliyordu. Nuri Bey’in numarası 1’di. Çünkü ilk altıyı o bulmuş idi. Bundan dolayı yedilerin miktarı gittikçe fakat biraz ağırca artıyordu.

Bu ise tabii idi. Çünkü bir cemiyetin fertleri, başlarıyla sonlarına doğru talep olunan derecede süratle çoğalamaz. Öncelerinde ihtiyata tâbi olarak pek ziyade riayet edileceğinden kabul olunacak bir adamın kendisi haberdar olmadan hakkında icra edilecek tahkikat pek uzun sürer. Zira onu tahkik edeceklerin miktarı azdır. Tahkikat ise o adamın her şeyden ziyade ahlaki seviyesine ait olur. İkinci olarak ketum, dürendiş,²⁵ cesur ve memleketin hususi hâlleri hakkında oldukça fikir ve malumat sahibi olması esas şartlardandır. Bu hasletleri haiz olanların adedi, fertlerin adedi çoğaldıkça azalmak tabiidir. Diğer tabirle, cemiyete talep edilen vasıfları haiz aza kaydolundukça memlekette o vasıfları haiz fertler gittikçe azalacağından ve memleketimizin hâli yani ahlaki cihetçe olan hâli malum olmasına nazaran aza seçiminde ni-

²⁴ bâliğ olmak: Erişmek, ulaşmak.

²⁵ dürendiş: İleriyi düşünen, uzağı gören, her işin sonunu ölçüp biçen, tedbirli (kimse), müdebbir.

hayet derecede ihtiyat gerekliliği ile beraber birçok tecrübe-lerde bulunmaya ihtiyaç görüldüğünden efrat kaydı dahi o nispette zahmetli hâle gelmişti.

Cemiyette vezirlerden, âlimlerden, askeri amirlerden, mülkiye memurlarından, halktan olmak üzere iki yüz kırk beş kişi mevcuttu. En son numarayı haiz olan otuz beşinci yedinin başı, Kolağası Süleyman Efendi' idi. Çünkü onu 245 adediyle yâd ediyorduk.

Şirvanlızâde Rüşdü Paşa merhum dahi cemiyet azasından olarak fakat reislerden bulunanlar içinde bile merhumun cemiyet azasından olduğuna pek az adam vâkıftı. Bizce onların fiillerimize değil maksat ve emellerimize iştiraki talep edildi. Yani prensip noktainazarından kazanılmış olmaları menfaatimiz gereği idi.

Zaptiye muavini Mustafa Âsım Paşa merhum ile Dersaadet karakollar feriki olan ve şimdiki tabirce merkez kumandanı bulunan Macar Ömer Naili Paşa merhum ise cemiyetin iki mühim direği olarak evvelkisi cemiyet fertlerine, elindeki taklidi vasıtalarından dolayı daima bir bekçi, ikincisi riyasetini haiz olduğu silahlanmış kuvvetler itibariyle icraat gününde işi deruhte edecek bir kumandandı.

Ömer Naili Paşa zaten 1848 İhtilali'ne on sekiz yirmi yaşlarında iştirak etmiş ve buraya iltica eden Macarlar arasında yüzbaşı sıfatıyla gelerek, fakat Harbiye Mektebi'ne ihtida ederek²⁶ dâhil olmuş, bir hamiyet ve fetanet timsaliydi. Ana dilinden başka Alman, Fransız, İtalyan ve Türk lisanlarında okur, yazar, münevver, ağırbaşlı mizaç ile meşhur kırkılık bir zat idi." Bu iki zat bizim için fevkalade mühim olarak, çünkü birinin elinde zabıta kuvveti diğlerinin elinde kuvve-i müselleha²⁷ bulunuyordu.

* Bağdat'ta vefat eden Süleyman Paşa merhumdur.

²⁶ ihtida etmek: Başka bir dinden çıkıp İslam dinine girmek, Müslümanlığı kabul etmek.

²⁷ Bu zat Ayasofya'da bir aileye damat olarak dâhil olmuş ve meselenin hükümete ihbar olunması üzerine İkinci Ordu Merkezi olan Silistre'ye memur edildiği hâlde zehirlenerek vefat etmiştir.

²⁷ kuvve-i müselleha: Silahlanmış, silahlı kuvvet.

Şu kadar var ki bizim cemiyetin maksadı, silah kullanmak ya da elde etmek değil, belki maksadın hâsıl olmasını temin için silahlanmış kuvvetten yardım almak ve onu hükümete karşı yanımızda görmektir.

Cemiyet bu şekilde hemen hemen istediği dereceye ulaşmıştı. Reislerin tamamı birbirlerini tanımış yani her altı reis de birbirlerinin numaralarını isimleriyle beraber ezberlemişti. Bundan dolayı bir yerde içtima lazım gelirse yalnız reisler orada bulunurdu.

İkinci olarak her reis kendi altı kişisine mahsus olan numarayı ezberlemişti. Zaten bu pek kolaydı. Çünkü kendi numarasının öncesi olan sayı, geriden geriye altı derece küçülerek kişilerini teşkil ediyordu. Mesela ben 105 olduğum için efradım dahi 104'ten 99'a kadar olan sayıdan meydana gelmişti. Bundan dolayı 98 ile 105 arasındaki sayı bana aitti. Herkesin kendi numarasından gerideki altı dereceyi bellemesi ise o kadar müşkil bir şey değildir.

Üyelerden her biri kendi numarasını bildiği gibi kendisinden evvelki numaraların kime ait olduğunu da tabii olarak biliyordu. Böylece her altı kişi kendisinden başka reisiyle beraber diğer altı arkadaşını tanıyor ve fakat diğer altılardan hiçbirini tanımıyor. Yalnız hâiz olduğu numaradan dolayı mesela 107 numarayı haiz bir adam kendisinden başka 106 kişi daha bulunduğuna tabii olarak haberdar olmuş oluyordu.

Baş reisin ise umum reisler tarafından seçilmesi nizamname hükümlerindendi. Fakat cemiyeti Nuri Bey tesis etmiş ve bu cihetle ilk altının reisi olarak 1 numarayı haiz bulunmuş olduğundan yedi müessisin arasında ise zaten karşılıklı ve eşit bir kardeşlik ferman buyuran bulunmasından dolayı yaşça küçüklük ve büyüklük nazarıtibara alınmadığından Nuri Bey cemiyet reisi tanınmış ve öyle devam etmiştir.

Reis, bir meselenin müzakeresine lüzum gördüğü zaman reisler takımına üç gün önce toplantı yeri ve zamanını haber

vermeye ve haberdar olan reisler takımından biri şayet o gün gelemeyecek ise o da mutlaka ertesi günü haber vermeye nizamname hükmünce mecburdu.

Yeni bir adam kaydolunacağı zaman, tahkikat icrasına memur olanlar tarafından tanzim edilen raporlar, bu içtimalarda okunur ve birbirlerinden haberdar olmayan tahkik memurlarının verdikleri raporların imzasının gizlenmesi usulden olduğundan, raporlar arasında bazı mühim noktalarca ihtilaf bulunması halinde, eşkâl halledilinceye kadar başka başka adamlarla tahkikat tekrar olunur ve nihayet ekseriyet tahkikat, leh ve aleyhten hangisine taalluk ederse o sebeple ya kabul veya reddedilirdi.

İşte aza seçiminde bu derece iltizam olunan müşkülpeşentlik sayesinde cemiyet fertleri arasına, memleketin hayrı maksadını, şahsi menfaatine feda edecek bir alçak kimse dâhil olmamıştır.

Evvela cemiyetin programında asayiş ortadan kaldırabilecek adi bir nümayişte bile bulunulmayacağı açıkça bildirilmişti.

Programın hülasasının hülasası, muhteviyatı şundan ibarettir: Memlekette mutlak idareyi, meşrutiyet idaresine tahvil için tanzim olunan idare şartlarını ki şimdi Kanun-ı Esasi diye adlandırmaktayız, bir milletin meşru bir talebi olmak üzere muharremin on beşinde âdet olduğu üzere Babıâli'yi teşrif eden padişaha bir muhtıraya eklenmiş hâlde takdim etmek ve onun kabul ve icrası için zat-ı hümayunu, Hırka-i Şerife Dairesi'nde kendisini yemine davet etmek hususundan ibarettir.

İşte öyle bir günde böyle bir muhtıra, cemiyetin bütün fertleri Babıâli hâricinde ve padişahın görebileceği bir yerde toplandığı hâlde, içlerinden seçilmiş yedi zat, arzıhâlin takdimi için Babıâli'ye girerek Huzur-ı Hümayun'a kabul talep ve istirhamda bulunacak ve padişahın maiyetine memur yaverler buna engel olmayarak müstedileri¹ huzura alacak. (Çünkü Ömer Naili Paşa merhumun asıl vazifesi o sırada padişah yaverlerine bunu anlatmaktan ve aksini gerektirecek her bir emre muhalefet etmekten ibaretti.) Bun-

¹ müstedi: Bir makama dilekçe verip istekte bulunan, şikâyetçi, davacı olan kimse.

dan dolayı bu yedi kişi, milletin taleplerini münasip lisanla zat-ı hümayun-ı şahaneye şifahen dahi arz ederek kabulüne müsaade alındıktan sonra yemin etmesi için Hırka-i Saa-det Dairesi'ne davet edilecek; hiçbir nümayiş, hiçbir arbeye vuku bulmaksızın herkes lisanihâl ve bir itaat ve teslimiyet tavrı ile padişahın diyanet ve hamiyetine olan itimadını gösterecek.

Bu kadar basit bir talep ve arzihâle karşı Babıâli erkânı padişah huzuruna davet olunduğu hâlde dahi zaten Fuad Paşa ve Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa ve Mecâlis-i Âliye'ye memur Mısırlı Sâmi Paşa ile Yusuf Kâmil Paşa ve devrin şeyhülislamı Boşnak Refik Efendi merhum, maksada ortak olduklarından, yalnız muhalif tavır göstermesi muhtemel olan Âli Paşa tarafından vuku bulacak itiraza veya arzihâl sahiplerinin dağıtılması veya tevkifi hakkında vâki olacak görüşe, adı geçen vezirler muhalif bulunarak padişah hazretlerini dilekçenin kabulüne yöneltecek.

Görülüyor ya, şu hayırlı emirde bir ferdin burnu kanamayacak. Padişah ise zaten memleketin cari işlerinde vükelanın vazifelerince tek başına ve mühim işlerde meclis olarak toplu hâlde tedbir ettikleri hususları –bir nevi vükelanın mesuliyeti hükmünde– kabul ve iktizasını irade edegeldiğinden ve fakat mutlak idare tarzı hükmünce mesuliyet padişahın kendisinde bulunduğunu bildiklerinden, umumi arzu olan Şerait-i Esasiye kabul olunup da Bâbüali'nin işlerine karşı bir de *Şûrâ-yı Ümmet* gibi millet murakıpları² meydana gelince, o mesuliyetten maddi ve mavevi nefsi hümayunlarının serbestliğini kazanmış olacaklar. İçinde bulunulan zaman ise muharrem ayı ve muharremin on beşinde veyahut ayın sonundan evvel her sene Babıâli'de kâin Daire-i Seniyye'yi, padişahın teşrifi mutat olduğundan, cemiyet, iki seneye yakın olan yerleşme süresinden beri uygulamayı hedeflediği, fiile götürmeye çalıştığı maksada dakika be dakika yaklaşmakta olmasından dolayı –korku ve ümit– ile rahatsızdı.

İşte böyle bir zamanda cemiyetin ileri gelen erkân ve azasından bulunan zevatın kaldırılıp Mahmudiye gemisinde tevkif olunduklarını haber almak kadar korku ve heyecan sebebi bir şey tasavvur olunamazdı.

² murakıp: Bakıp gözetken, gözaltında bulunduran, denetleyen (kimse).

Acaba Ziya ve Kemal Beylerin Avrupa'ya savuşup gitmelerinden kuşkulanan hükümet, bazı gizli vasıtalarla müracaat edip de işe vâkıf mı olmuştur? Yoksa içimizden bir hamiyetsiz veya alçak, menfaat hissine mağlup olarak, mukaddes maksadı şahsi istifadesine feda mı etmiştir! Bir anda bu gibi fikirlerin envayı zihni ve fikri huzursuz ediyordu.

Fakat tevkif gününden beri tutulanlardan başka kimse- nin ele geçirilmediğine ve Reşad, Nuri, Mehmed ve Ayetullah Beyler hakkında takibatta bulunulmamasına ve Kemeraltılı Tahsin Efendi gibi en faal ve en cesur bir adamın hâlâ ortada dönüp dolaşarak hatta günde iki üç defa bizimle mülakata fırsat bulmakta olmasına nazaran bunu cemiyet fertlerinden birinin ihbarına atfetmek doğru olamazdı.

Faraza, altılar reislerinden biri haber vermiş olsa otuz beş reisin cümlesi tutulmak iktiza ederdi. Eğer bir reisin aza altısından biri tarafından vâki olmuş bir ihanet farz edilse, tutuklunun adedi, o adamın mensup olduğu yedilere münhasır bulunmak lazım gelirdi. Böyle tamamı reislerden bulunanları kim ve nasıl tahkik ve ihbar etmişti. İşin içinden çıkılmak ve faraziyeleri³ bir hakikate çevirmek kabil değildi.

Ya acaba reislerden biri kasten bazı reisleri ihbar ve bazı reisleri gizleme ve inkâr yolunu mu ihtiyar etmiş ve yahut umumunu haber vermiş de hükümet, işi dağdağaya vermiş olmamak için bu suretle davranmayı uygun mu bulmuş? Hülâsa bizce şüphelerin gölgeleri gittikçe kesafet peyda ediyor ve bir taraftan velev zayıf olsun, bir hakikat ışığı zuhur edip de bulunduğumuz müphemlik hâlini bertaraf edemiyordu.

Tam böyle bin türlü ihtimaller ile fikirlerimizi değerlendirdiğimiz bir sırada gece yarısına yakın bir saatte kapıyı tak ederek içeriye başında sivri ve biçimsiz bir fes ve sırtında uzun bir sako ile nahif ve köse sakallı bir adam girivermişti.

Suavi ile en ziyade ben ihtilatta⁴ bulunmuş olduğumdan, arkadaşlardan evvel kendisini ben tanıdım. Ve "Ay Suavi Efendi!" dedim.

³ faraziye: Bir iddiayı açıklayabilmek için ileri sürülen, farz etmeye ve tahmine dayanan, hükmü kesin olmayan düşünce, kurgu, spekülasyon.

⁴ ihtilat: Karşılaşıp görüşme, görüşüp temas etme.

Tabii olarak beşimiz de bir büyük arzu ile kucaklaştık. Giampiétrîe de uyanarak yanımıza geldi. Görüşüldü. Kasta-monu'dan kaçışı hakkında söyleşildi. Uzun uzadıya müzakereler edildi. Cuma günü yine Fraissinet vapuruyla, yine Sefir Mösyö Bourrée'nin vasıta olması ve himaye etmesiyle nasıl gidileceği kararlaştırıldı.

Zaten Agâh Efendi de yolculuk hazırlıklarını yapmış olduğundan, ona yalnız sefarete girilecek geceyi ihbar kâfi idi. Bundan dolayı ertesi günü seherî bir saatte Suavi'den başka dördümüz de *Courrier d'Orient* matbaasından çıkarak evlerimize gitmeye ve o günün akşamı sular karardıktan sonra yine gazetehaneye dönmeye karar verdik.

Mösyö Sakakini henüz İstanbul'daydı. Cemiyet azalarından Azmi Bey ile Şakir Efendi zaten Mustafa Fazıl Paşa'ya mensup olduğundan, tutuklamanın keyfiyeti, müşarünileyh⁵ ananesiyle ihbar edilmişti. Bundan dolayı Agâh ve Suavi Efendilerin kararlaştırılan harcırahları ile Reşad, Nuri ve Mehmed Beylere iktiza eden paralar da Sakakini tarafından hazırlandı.

Sarraf Karabet Ağa ve Mösyö Revelaki

Courrier d'Orient matbaasından sabahleyin erkenden birer birer çıkıldı. O tarihte, bugün Pera Palas'ın kâin olduğu cadde gayet fena bir sokaktı. Yalnız sol tarafta önleri setli binalar, karşı tarafta ise tahta perdelerle örtülmüş çukur çukur arsalar, daha doğrusu İslam münderislerinin⁶ kabirleri bulunuyordu. Ben o yolu, yani Şişhane Karakolu yoluyla Azap Kapısı'na müntehi⁷ caddeyi takip ettim. Bugün mevcut olan Altıncı Daire-i Belediye o tarihte inşa edilmemişti. Orarlardan böyle seher vaktinde değil gündüz bile geçmek için cesarete muhtaç daha doğrusu ihtiyatsızlık sayılırdı.

Fakat biz o zamanlarda delikanlılık ile kızgın ve çoğu hâlde korku ve tehlikeye ehemmiyet vermeyecek mertebede cesurduk. Bu cesaret ise birçok müşkil hâllere göğüs gere gere elde edilmiş bir haslet hâlini almıştı. Bununla beraber hükümet, ihtiyata lüzum göstermeyecek kadar lakayt ve daha

⁵ müşarünileyh: Adı geçen, sözü edilen, anılan, işaret edilen kimse.

⁶ münderis: Adı sanı, izi eseri kalmamış, tamâmen yok olmuş.

⁷ müntehi: Bir yere, bir şeye varıp ulaşan, son bulan.

doğrusu memlekette bir hafiye heyetinin varlığından habersiz bulunduğ u gibi haber alacak vasıtalar a da sahip değildi. Evvela her hususta gözü açık bulunması lazım gelen zabıta, bilakis uyandır ılmadıkça daima uyur bir hâlde idi. Ve bir hadise zuhurunda ittihaz edilen tedbirler o hadiseden sonra geçen günler ile beraber hüküm ve kuvvetten düşerdi.

Memleketin asayışı, ahalideki ahlaki saflık sayesinde ve hanelerin korunması, mahalle bekçilerinin copunun ağır gümbürtüsüyle temin olunuyordu.

Azapkapısı'na vâsıl olduğum vakit, saat tam sabahın sekizi olup güneş henüz doğuyordu. Köprü'ye doğru yürüdüğüm sırada Köprü'den henüz geçmiş olan Sarraf Karabet'e rastgeldim. Bana, Galata cihetine doğru dönmemi işaret etti. Saatimi çıkarıp bakarak güya vakti anlamış gibi bir tavır aldıktan sonra soluma döndüm. Perşembe Pazarı yakınlarına geldiğim vakit o da koluma girmişti.

"Ne haber?" dedim. "Reşad'la Nuri aranıyormuş. Dün akşamüzeri Revelaki gelip haber verdi. Bir an evvel ya Fransa veya İngiltere Sefaretlerinden birine girsinler diyor. Onu haber vermeye geliyordum. Hâlâ *Courrier*'de midirler?" dedi.

Sabahleyin hep beraber çıktığımızı ve ayrı yollardan evlerimize gitmek üzere ayrıldığımızı, akşam karanlığında yine *Courrier*'de birleşeceğimizi, Suavi'nin gece geldiğinden haberdar olamayan zabitanın, Reşad'la Nuri'yi karşısına çık-salar göremeyeceğini söyledim.

Bu adam bize ve vatanperverane maksada son derece sadık olduğundan benim bu derece müsterih bir lisanla aşıkâr ettiğim tavırdan memnun oldu ve "Öyle ise beyhude gitmeyeyim. Akşam gelirim," diyerek ve fakat ihtiyata âdeta esir denecek aşırı mertebede riayetkâr olduğundan, başka bir so-kağa saparak benden ayrıldı.

Eve geldiğim vakit saat dokuza yaklaşmıştı. Ortadan kaybolma müddetimde hiçbir taraftan aranmamış ve şüphe uyandıracak hiçbir hâl hissedilmemiş olduğunu öğrenerek ve çamaşırımı değiştirerek öğle yemeğine uyandırmalarını tembih ile yatağıma girdim.

•

Mösyö Revelaki, vaktiyle İngiltere baş tercümanı olduğundan, Babiâli ricaliyle pek samimi bir dostluk hâsıl et-

mişti. Mesela Hâriciye Müsteşarı Said Efendi'nin' hürmet ve emniyetini kazanmış olduğundan hemen her gün müşarüneyhin odasına gider ve pek çok sefaret tercümanlarının muvaffak olamadığı bazı emir ve muameleleri hiçbir zorluk çekmeden hallettirirdi. Bundan dolayı cuma ve pazardan başka her gün saat sekizle on bir arasında Hâriciye Dairesi'nde kendisine tesadüf olunmak muhakkaktı. Bunu bildiğim için saat onda evin Yerebatan'a açılan bahçe kapısından çıkarak Şengül yoluyla Babıâli'nin Hâriciye Dairesi'ne girdim. Ve yukarıya çıkarak müsteşar efendinin odacısından Mösyö Revelaki'nin gelip gelmediğini sordum. Odacı, "İçeridedir. Görmek isterseniz giriniz. Müsteşar efendi nazır paşanın yanındadır," cevabını verdiğinden perdeyi açıp içeriye girdim. Beni görünce güleryüzlülük göstermekle beraber Karabet'e tevdi ettiği haberi alıp almadığımızı sordu. Öğrendiğimizi ve karar neticesini anlattım. Bana "Pek çok malumatım var. Burası yeri değil, gece saat alaturka üçte *Courrier*'ye gelirim," dedi. Ben de veda ederek eve döndüm.

Ben yokken Şinasi'nin müvezzi Yusuf Ağası, o gün çıkan *Tasvir-i Efkar*'ı eve bırakmakla beraber "Beye söyleyin! İki gündür Ekrem Bey gelmiyor. Yarın matbaaya uğrasın," diyerek çıkıp gitmiş olduğunu haber verdiler."

Tasvir'i derhâl alıp ilk sayfasına göz gezdirdim. Başta, Sultan Abdülaziz Han merhumun Paris Sergisi'ni temaşa için Fransa'ya gideceklerine dair olan fıkra yer alıyordu. Onun altında da *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'ten naklen şu havadis ilan olunuyordu:

"Kıbrıs mutasarrıfı tayin buyurulmuş olan Saadetli Ziya Beyefendi Hazretleri önceden oranın su ve havasıyla uyuşmadığından bu kere memuriyetten istifa ederek Umumi Sergi'yi temaşa maksadıyla Paris'e azimet etmiş ve Erzurum Vali Muavinliği'ne memuriyeti icra buyurulan izzetli Kemal Bey dahi adı geçen mahalle gitmiştir."

* Dâhiliye Nazırı Said Efendi merhumdur.

** Kemal Bey, Erzurum Vali Muavinliği'ne memur edildiği sırada bugün âyan-ı kiramdan olan Mahmud Ekrem Beyefendi'yi yerine *Tasvir-i Efkar*'a muharrir bırakmış idi.

ların hapis ve tevkif olunmuş olmalarından dolayı birçok adamın ve bilhassa Veliddin Efendi, talebesinin çokluğuyla meşhur bir müderris olduğundan, onun bu suretle medreseden kaldırılarak Mahmudiye'de hapsedilmiş olması, Fatih dersiamlarıyla⁸ o civar medreselerindeki talebeler arasında dedikoduya sebep olduğunda şüphe yoktu. Hakikatte dört beş gün sonra kendi talebesine iltihak⁹ eden bin kadar talebe, Bâb-ı Fetva'ya¹⁰ azimetle, devrin şeyhülislamı olan Refik Efendi'den müderrislerinin tevkif sebebini öğrenmek istemişler ve gemiden çıkartıp medreseye iadesini istirham etmişlerdi. Hâlbuki sonra işitildiğine göre Veliddin Efendi sorgu esnasında, yiğitlik taslarcasına sert bir dille cevaplar vermiş ve hükümet ve devlet ricali haklarında söylemedik söz bırakmamış ve kendisi de zaten çabuk sinirlenen ve fevkalade hiddetli bir zat olduğundan sorgu hâkimine bir tokat atmış ve ondan sonra vuku bulan suallerin hiçbirine cevap vermemiştir.*

O akşam, yemeği evde yedikten sonra saat bire yakın sokağa çıktım ve Salkımsöğüt yoluyla köprüye indim. Hoca Paşa yangınından beri iki sene geçmiş olduğu hâlde oraları henüz tesviye görmemiş ve her taraf viraneden ibaret bulunmuş olduğundan öyle saat birden sonra o gibi virane aralarından geçmek, cidden tehlikeli bir seyahat ihtiyar etmektir. Her tarafta tuğla ve taş yığınlarıyla birer kümbet vücuda getirilmiş ve içlerine ayaktakımı güruhu yerleşerek şehrin en sefil iffetsiz kadınlarıyla oralarda geceler geçirmekte bulunmuş idi. Zabıta bile beyhude yere bir belaya uğramış olmamak için uzak dolaşıyorlardı. Ben oradan inmeyip de Cağaloğlu yoluyla şimdiki Sirkeci caddesini ihtiyar etmiş olsa idim, tehlike daha ziyade idi. Çünkü şimdiki *İkdam* matbaasının kâin olduğu mahal, Âli Bey merhumun pederi Yusuf Cemil Efendi konağının arsası olarak, içindeki taş oda ve mahzen-

⁸ dersiam: Eskiden büyük câmilerde öğrencilere toplu olarak ders veren müderris.

⁹ iltihak: Katılma, eklenme, ilave olma.

¹⁰ Bâb-ı Fetva: Osmanlı Devleti'nde özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra şeyhülislamların resmi dairelerine verilen ad.

* Veliddin Efendi ile bu tarihten yedi sene sonra 1291'de [1874] Rodos'ta mülaki oldum. Mahmud Nedim Paşa'nın ilk sadaretinde sair arkadaşlar ile beraber salıverilmiş olduğu hâlde İstanköy'de evlenme ve yerleşmesinden dolayı İstanbul'a avdet etmemiştir.

lerde geceleleyen sefiller, o mahalli Çamlıbel'e rahmet okutacak bir hâle getirmiş ve mürur ve geçişi âdeta yasaklamış idiler. Hâsılı, büyük korku ve heyecan ile Köprü başına vâsil oldum. Ve Köprü'den müsterihane adımlarla aheste giderek Yüksekaldırım'a yöneldim. O cihette bence hiç çekinmeye sebep bir şey tasavvur edilir değildi. Hatta Voyvoda Karakolu'nda çoktan beri tanıştığımız Mehmed Efendi isminde hamiyetli bir müfettiş bulunduğundan beni takip ve tevkif değil, böyle bir emrivaki olacak olsa bana himayet ve muhafazayı terdif etmesi¹¹ muhakkak idi. Bundan dolayı yokuşu yavaş yavaş çıkmaya başladım. Ve yirmi dakika sonra da *Courrier d'Orient* matbaasından içeriye girdim.

Yalnız Reşad gelmiş. Mehmed Bey'le Nuri henüz gelmemiş olduğundan Tahsin, Nuri'nin gelebilmesi muhtemel olan Azapkapısı caddesine gitmiş. Çünkü Nuri Bey, Eyüp'e gidecek, o tarihte hayatta olan yegâne kerimesini kucaklayacak, kayınvalidesine macerayı ve firar sebebini anlatacak, imkân müsait ise biraz da para alacaktı. Hatta Mehmed Bey'le Reşad Bey'in evlerine gidişleri de bundan dolayı idi. Vakıa, Sakakini bunları bolluk ve rahat içinde Paris'e ulaştıracak parayı hazır etmişti. Fakat onlar, Ziya ve Kemal Beylerle Ağâh ve Suavi Efendiler gibi Mustafa Fazıl Paşa tarafından davet olunmadıklarından dolayı onun parasıyla seyahate, mecbur kalmadıkça razı olmak istemiyorlardı.

Reşad'dan para alıp almadığını sordum. "Aldım, fakat evvela eve nasıl gittiğimi sorsana," dedi. "Nasıl gidebildin?" dedim.

"Buradan Salıpazarı'na indim. Bir kayığa binerek Ortaköy'e çıktım. Ortaköy iskelesinde henüz mangalını yakmış olan kahvehanelerden birine oturarak sade bir kahve ısmarlayıp içtim. Biraz sonra İstanbul'dan ilk vapur geldi. Binip Arnavutköyü'ne çıktım. Oradan bir kayığa atlayıp karşıya! Ya Beylerbeyi'ne çıkacağım yahut Kuzguncuk'a. 'Beylerbeyi'ne çıkacak olursam sana bir üçlük, Kuzguncuk'a çıkacak olursam bir çeyrek vereceğim. Nasıl işine gelir mi palikarya,'¹² dedim. 'Oristi kiri,'¹³ dedi. Ben de kayığa atladım."

¹¹ terdif: Arkası sıra yürütme, takip etme, ekleme, katma.

¹² palikarya: Rum. Delikanlı.

¹³ oristi kiri: Rum. Buyrun beyefendi.

“Buna sebep neydi?” dedim. “Ey kuzum. İhtiyat lazım. Ben uzaktan iskele tarafını seyredecek ve tetikte olacaktım. Zap-tiye, müfettiş filan görecektim olursam şemsiyeyi eğerek, Kuzguncuk’a diyecektim. İş dediğim gibi oldu. Daha bir hayli uzakta iken vapur iskelesinde iki zabıta ile bir müfettişin muttasıl dolaşmakta olduklarını görerek kayıkçıya ‘Beşli-ği hak ettin Kuzguncuk’a!’ dedim. Zaten kayık akıntı aşağı kayıp gidiyordu. Oraya çıktım. Yokuşlar tırmanarak arka taraftan bağa girdim. Bizim Boşnak Salih, beni görür görmez memnuniyetinden elindeki çapayı az kalsın kafama indirecekti,” dedi.

“Bizi iki gündür arıyorlarmış.”

“Evet, haberim var.”

“Kimden duydun.”

“Revalaki’den. Birazdan buraya gelecektir. Mühim haberleri varmış.”

“Evden gelip doğrudan doğruya sordukları vakit kadınlar ‘Üç gündür gelmedi, biz de merak ediyoruz,’ demişler. Meğer o gün kayınpederi de bizzat Âli Paşa çağırarak nerde bulunduğumu sual etmiş, o da ‘Üç gecedir gelmedi. Böyle habersiz bir yerde kalmak mutadı olmadığı için kerimem cariyeniz son derece korku ve heyecan içinde bulunuyor. Yoksa efendimizce dehşete düşüren bir haber mi var, merhamet buyurun kerimem cariyeniz mahvolur,’ demiş. Hakikatte kayınpeder hiçbir şeyden haberdar olmadığı için bu sözleri masumane bir tavırla söylemiş olduğundan Âli Paşa’ya da kanaat gelmiş. ‘Haber, dehşete düşüren bir haber değil, kendisini görmek isterdik,’ deyip kayınpederi savmış. Akşam eve gelince peder ve kız, birbirine o günkü vukuatı haber vermiş.”

“Ay! Sen bugün işi anlattın mı?”

“Ayrıntısıyla. Veda da ettim. Yine bağın arka tarafından çıkıp geldim,” dedi.

Müteakiben Nuri Bey de zuhur etti. Onu, çünkü belli bir ikamet yeri olmamasından dolayı olsa gerek ki kayınvalidesinin evinde aramışlar. Binaenaleyh kendisini, Paris’te birkaç ay idare edebilecek raddede para alarak kayınvalidesiyle kızına veda edip ayrılmış.

Bu sırada Mösyö Revalaki ile Mehmed Bey dahi içeriye girdiler.

Mehmed Bey, ta Yeniköy'den beri yaya geliyormuş. Çünkü deniz tarafından yalı, nezaret altında imiş. Bunu içeriye girdikten sonra öğrenmiş. Validesini yalıda bulamamış. Tabii olarak pederi Ahmed Bey merhuma hiçbir şey açmamış. Macerayı dadısına anlatmış. Dadısı da validesine ait on adet minekâri ve mücevher kakmalı zarf vermiş. Çünkü onlar dadısının elinde imiş. Hanımefendinin mücevherlerinden de meydanda olan tek taşlı bir yüzüğü ilave etmiş.

Mehmed Bey diyordu ki: "Evvela güneşin batışını beklemek için arka tarafta tanıdığım ve namusundan emin olduğum bir bahçıvanın kulübesine iltica lazım geldi. Bu bahçe yalıdan bir hayli uzak mesafede idi. Çünkü güneş battıktan sonra bahçıvanın sebze taşıdığı beygiriyle Maslak'a kadar gelmeye mecburdum. Hatta sonra, Mekteb-i Harbiye önüne kadar yine bu beygirle geldim. Zira beni yolda bir zaptiye merak edip de tutsa, ceplerimdeki mücevherli zarfları bir taraftan çaldığıma hükmederek en yakın karakola teslim edebilirdi. İşte bu mülahaza ile bahçıvanın beygirine binmek mecburiyetinde bulundum. Mamafih iyi etmişim. Hem ben yorulmadım hem de herif bir mecidiye¹⁴ kazanmış oldu."

Mösyö Revelaki, Âli ve Fuad Paşaların samimiyetini kazanmış bir zat olduğundan ve çünkü vaktiyle bu paşaların çevirmek istedikleri politika fırıldaklarına bir nevi zemberek vazifesini ifa eylediğinden, onların yanına, bilhassa gayet laubali meşrep ve mazmun söylemekten mütelevviz ve hoşsohbet olan Fuad Paşa'nın konağına keyfince girip çıkardı. Bundan dolayı bu iki zat, Revelaki'nin meşrep ve mesleğini bildikleri için yayıp herkese duyurmasını gerekli buldukları bazı mesele ve hususları gayet mahremane olarak onun emanetine tevdi ederler ve iki gün sonra Beyoğlu ecnebi mahfillerinde herkesçe duyulan bu rivayeti, bu güya gizli sırrı, başkalarının ağızından şaşkınca dinleme ile hayret tavrı gösterirlerdi. Bu, o zamana göre, bir nevi diplomasi veya eski Metternich diplomasisinin taklidiydi. Bununla beraber o zaman Babiâli, cidden hatırı sayılır bir Babiâli ve içindeki rical ise, hakkıyla devletin güvenilecek erkân ve ricali olduğundan, böyle entrika aleti olan veya bu türlü entrika-

¹⁴ mecidiye: Sultan Abdülmecid tarafından 1844'te bastırılmış olan yirmi kuruş değerindeki gümüş sikke.

larda parmağı olan ve paşalarla büyük işlerde aynı maksat ve emelde görünmek işlerine gelen ecnebilere çok iş gördürürler. Ve şu kadar var ki kendileri de onların istifadelerine hizmet ederlerdi.

İşte bu zat birkaç günden beri her türlü ihtimallere rağmen keşfine muvaffak olamadığımızı sırrı öğrenmiş yani hükümetin maksat ve cemiyetin fertlerine ne suretle muttali olduğunu¹⁵ tahkik ederek muammayı halletmişti.

Revelaki, muhbirin ismini söylediği anda Suavi'den başka dördümüz de sanki bir elektrik bataryasına merbut imişiz gibi bir anda:

"Ne!" diye aşırı hayretle yerlerimizden sıçramıştık.

Kendimizi topladıktan sonra Nuri Bey "Mümkün değil! Gözlerimle görsem, kulağımla işitsem yine onun olduğuna ihtimal veremem. Mutlaka onun şahsına benzemiş şeytandır derim," dedi.

Fakat Revelaki, o tarihte yetmişlik ve bundan dolayı çok tecrübeli bir adamdı. Müddet-i ömründe, imkânsız dediği pek çok hâllerin, ehemmiyet verilmeye değeri olmayan adi sebepler gibi imkân dairesine girdiğini görmüş ve bilhassa siyasi işlerle uğraşanlar arasında kâh fikir ve içtihat ayrılığı kâh aşağılık bir şüphe veya suizan ve tefehhümün¹⁶ ve kâh bir menfaat fikrinin veya meşrep farklılığının akla hayale gelmez birçok sebeplerin bir maksat ve vatanperveraneyi bir anda mahvettiği, her yerde, her kavimde görülmüş olduğuna vâkıf olmuştur. Zaten bizim gibi infiallerine mağlup olmaksızın soğukkanlılıkla düşünmek kendisince ya bir yaratılış hassası veya ikinci bir tabiat bulunduğundan, küçümsercesine bir tebessümle ve iki kelime ile "Bu bir hakikattir!" dedi. Ve ondan sonra vakıayı izaha başladı.

Revelaki: "Siz, Veliefendi Çayırı'nda son bir içtimada bulunmuşsunuz. Doğru mudur?"

Hepimiz birden: "Evet doğrudur."

Revelaki: "Takriben otuz kırk kişi imişsiniz. Orada yemek yemişsiniz. Bu cemaatin içinde yedisi sarıklıymış. Öyle mi?"

Yine hep bir ağızdan: "Evet doğrudur. Tam otuz sekiz kişiydik."

¹⁵ muttali olmak: Bilmek, öğrenmek, vâkıf ve haberdar olmak.

¹⁶ tefehhüm: Anlama, farkına varma.

Revelaki: "Zat-ı şahanenin Babîâlî'ye geleceği gün, her biriniz, yedişer yedişer Ayasofya Camii'nde toplanarak öbek öbek oturacakmışsınız!"

Revelaki bu sözleri söylerken biz tam bir hayretle birbirimizin yüzüne bakışuyorduk. Çünkü bize kararlarımızı söylüyordu.

Devam ederek: "Camiye, üç kapısından ayrı ayrı girecekmişsiniz. Öğle namazına kadar yediler kâmilten camide toplanacak, namaz cemaatle kılınacak, namaz bittikten sonra içinizden bir hoca efendi oradaki cemaate hitap ederek 'Ey Müslümanlar, size Allah'ın bir emrini ihtar edeceğim,' dedikten sonra bir beyanname okuyacak ve 'İşte biz burada iki yüz kırk beş kişiyiz. Asker de bizimle beraberdir. Şu arzihâli padişahımıza takdim edeceğiz. Allah'ın bu emrini yerine getirmesini talep edeceğiz. İçinizde, bizim bu hayırlı arzihâlimize iştirak edip de bizimle beraber gidenler sevap kazanmış olurlar. Gitmek istemeyenleri zorlamayız. Herkes istediği gibi harekette hürdür,' diyecekmiş. Bunlar doğru mudur?"

Hepimiz birden: "Evet, aynıyla böyledir."

Revelaki: "Bu kararlarınıza orada bulunan arkadaşlarınızdan başka vâkıf olanlar var mıydı?"

Hepimiz birden: "Hayır, hayır! Yoktu. Ve olamazdı."

Revelaki: "Öyleyse bunu içinizden birinin haber vermiş olmasına hükmetmez misiniz?"

Hepimiz: "Ederiz. Çünkü dâhil olmayanlar bilmezdi."

Revelaki: "Öyleyse muhbirin (...) Bey olduğuna niçin ihtimal vermiyorsunuz?"

Nuri Bey: "Çünkü şunun için ihtimal vermem. Vermeyiz ki bu adam cemiyetimizin âdeta ruhu, maksadımızın en sadık bir hâdimi, hatta esas tertiplerimizin mürettibi, bizim en büyük, en zihni açık, en dirayetli bir mürşidimiz. Şimdiye kadar ondan zerre kadar şüpheyi davet eder bir hâl görmedik."

Revelaki "Çünkü şüphe etmek istemediniz. Ah tecrübesiz gençler! Biliyor musunuz ki böyle işlerde şüpheden kuvvetli hami olamaz. Şüphe etmiş olsa idiniz, o adamı tetkike başlardınız. Tetkik ettikçe, daima fena tarafını görürdünüz. Çünkü şüphe daima fenaya nazırdır. Hâsılı, siz onu hep fena tarafından tetkik ve muhakeme ederdiniz. Nihayet vereceğiniz hüküm, o adamın sadık veya hain, hâsılı ya umumun menfaatine

veya şahsi menfaatine hizmet ettiğine taalluk ederdi. Maksada sadık ve halkın menfaatine hadim olduğu birçok imtihanlarla sabit olunca, artık ona emniyet edebilirdiniz. Ufak bir tereddüt kalmış ve onu ortadan kaldırmak kabil olmamış ise daima ihtiyata riayet ederdiniz. Bana, haber verdiği adamların defterini de gösterdiler. İşte kopya da ettim,” dedi.

Bu defterde on dört kişi yazılıydı fakat on ikisi yakalanmıştı. Giritli Cemal Efendi de dâhildi. Reşad Bey’le Mehmed Bey’in dahi isimleri vardı. Nuri Bey’le benim isimlerimiz yoktu. Nasıl haber vermiş olduğu hakkındaki sualimize de şu sözlerle mukabelede bulundu:

“Pazar günü sabahleyin (...) pederi Mütercim Rüşdü Paşa’nın yalısına gitmiş, cemiyeti, maksadını anlatmış. ‘Bunu gidip sadrazama haber veriniz. Zira kendisinin de tehlikede olmasıyla beraber birçok kan dökülmek ihtimali vardır. Biliyorsunuz ki ben sadrazamla dargınım, gidemem. Fakat zatları ve birçokları için tehlikeli olduğunu da saklayamam,’ demiş. Mütercim Rüşdü Paşa ise (işe bir dereceye kadar vâkıf ve kendisine değil, hiç kimse hakkında tehlike olmadığına emin olduğundan) ‘Zannetmem ki bu memlekette böyle fesat bir harekete cüret edecek adamlar bulunmuş olsun. Mahdum¹⁷ bey, yaşının küçüklüğü cihetiyle vehmine tâbi olmuş. Gördüğü karaltıyı fesat cemiyeti zannetmiş olsa gerek. Hem nenize lazım! Böyle şeylerle meşgul olmak adi şahıslara yakışır. Ve tahkik ve ihbarı da Zaptiye nazırlarına aittir,’ cevabını vermiş. (...) Bey ise, paşanın bu sözlerinde alay edencesine gizlenen manaları idrak edemeyerek yine teklifinde ısrar etmesi üzerine ‘Affedersiniz beyefendi! Ben ne casusum ne de casus aleti olurum. Azledilmiş vükeladan bir adamım. Hükümet-i seniyye, memlekete ait işleri haber almak için lazım gelen tedbirleri ittihaz eder,’ sözleriyle mukabeleden sonra da yüzünü çevirmiş. Ondan sonra da (...) Beyefendi, bizzat Âli Paşa’nın yalısına azimetle mahdumundan öğrendiği şeyleri anlatmış.”

Revelaki’nin işitilen haberlere değil, Fuad Paşa tarafından verilen malumata dayanan ifadeleri, her türlü şüphe-lenmeyi giderecek nitelikteydi. Bilhassa Şirvanlı Rüşdü Paşa merhumun, cemiyet erkânının manasından bulunmasından

¹⁷ mahdum: Erkek evlat, oğul.

dolayı, Fuad Paşa'nın dahi cemiyetin esas ve maksadına vâkîf olması muhtemeldi. Hatta cemiyetin arzıhâli, Babîâli'de padişaha arz olunduğu zaman, meftur¹⁸ olduğu cüret ve bilhassa hürriyet meyli cihetiyle, şayet Âli Paşa'dan muhalefet tavrı görülecek olursa mukabele ve müdafaada bulunabilmesi ümit edilirdi. Onun için Revelaki'ye bildiğini söylemekte ve defteri kopya ettirmekte –çünkü onun ilgisi olduğu sefaretleri de resmi olmayan biçimde haberdar ettiğinden– beis görmemiş ve belki fayda görmüştür.

Biraz daha konuşulduktan sonra Revelaki, öğreneceği malumatı peyderpey aktaracağını ifade ederek saat dört buçukta çıkıp gitti.

(...) Bey'in muhbirlik ettiğini Revelaki söylediği zaman bizim hâsıl ettiğimiz hayretin, Suavi'de görülmediğini söylemiştim. Revelaki gittikten sonra Reşad Bey "Hoca, sen bu meseleye ne şaştın ne de fikir ilave ettin. Senin mütalaanı öğrenemez miyiz?" dediğinden Suavi de "Benim şaşırmış olmayışım (...) Bey'i tanıyamayışımdan dolayıdır. Bu cihetle size olan tesiri bana olamaz. Siz onunla tek bir vücut gibi bulunmuşsunuz. Bu, şuna benzer, bir vücuttaki uzvun biri müteessir olursa sair azaların da elemli olması, acı duyması tabiidir. Bana gelince: Ben yalnız uzvunuzun birinin sakat oluşu, bütün vücudu atalet hâline giriftar etmiş¹⁹ olmasından dolayı teessüf ederim," dedi.

Hakikatte Suavi'nin mülâhazası doğrudu. Biz hepimiz bir vücut hükmünde idik. Hatta o mefkûre, kuvvetimiz addolunurdu. Biz onu böyle telakki ediyorduk! Ne fayda ki zehabımızda aldanmışız.

Ertesi günü Nuri Bey'le ikimiz çıkıp İstanbul cihetinde dolaşmaya karar verdik.

Sabahleyin ben, Nuri'den evvel kalkıp sokağa çıktım. Rahat tavırlarla Yüksek Kaldırım'dan inmeye başladım. Voyvoda Karakolu'nun önüne geldiğim vakit, saat birdi. Kapıda duran nöbetçi zaptiyeye Mehmed Efendi'nin orada olup olmadığını sordum. Meğer Mehmed Efendi' odasının kapıya

¹⁸ meftur: Yaratılıştan gelen, yaratılıştaki olan, doğuştan, fitrî, tabii.

¹⁹ giriftar etmek: Düşürmek, uğratmak.

* Sonradan Şûrâ-yı Devlet'in teşekkülünün başında bu Mehmed Efendi'yi müfettişlikten istifa ettirerek baş hademe sıfatıyla Midhat Paşa merhumun Riyaset Odası kapısına ikame ettirmiştim. Vefatına kadar o hizmette devam etmiştir.

nazır olan iç penceresinden beni görmüş imiş. “Buyurun be-
yım! Buradayım. Birlikte bir kahve içelim,” dedi. Odasına
girip oturdum.

Tavrında bence şüpheyi sebep olacak hiçbir fevkalade
hâl yoktu. Gece, Cihangir’de dostlardan birinin evinde ol-
duğumu, sabahleyin, yavaş yavaş Beyoğlu yoluyla indiğimi
söyledim.

Kahveler geldi. İçtiğimiz sırada bana önündeki kapağı
meyilli masadan bir pusula çıkarıp verdi. “Bakınız bu adam-
ları tanıyor musunuz? Bunları arıyorlar. Eğer dostlarınızdan
ise kendilerine malumat verin. Gizlensinler,” dedi. Pusulayı
açıp göz gezdirmeye başladım. Mehmed Bey’in ismi, eşkâ-
li başta yazılıydı. Nahif, soluk benizli, az ve seyrek sakallı,
önüne mail yürür, gözleri ve saçıyla sakalı kumral. Ekseriya
setre giyer, ağır ağır yürür. Takriben yirmi beş yaşlarında,
Beyoğlu’nda dört yol ağzında kitapçı dükkânına sık sık girip
çıkır. Daima elinde Fransızca bir kitap bulunur. Akşamları
köprüde Rumeli sahiline giden vapurların yanaştığı iskeleye
gelir, sabahları yine o iskeleden çıkıp ekseriya Galata ciheti-
ne gider. Yanında çok defa eşkâli aşağıda yazılı adam bulu-
nur. Pederinin ismi Sağır Ahmed Bey’dir.

Mehmed Bey’in evsaf ve eşkâlini okuduktan sonra “Evet!
Kendisini tanırım. Şöyle bir göz aşinalığımız vardır. Çok şey,
bunu niçin arıyorlar?” dedim.

“Geçen gün tutulup Üç Ambarlı’ya hapsedilenlerdenmiş,
dün birini daha tuttular ise de ya yanlışlık olmuş veyahut
beraatını ispat etmiş olmalı ki akşamüzeri zaptiyeden salı-
vermişler. Geç vakit son vapura binip evine gitmiş.”

“Kimmiş?” dedim.

“Sarıyerli Hoca Sadık Efendi namında ulemadan biri,” dedi.

“Evet, onun da ismini tanırım ama şahsını bilmem,” dedim.

İkinci olarak da Reşad’ın evsaf ve eşkâli yazılıydı. Orta
boy, alafranga giyinir. Gömleğinde yakalığı dik ve yüksek
tablalı fes giyer. Yüzü beyaz. Gözleri büyük. Sakalı az ve sık.
Saçlarına kır serpmiş. Takriben yirmi beş yaşlarında, panto-
lonu dar. İri süslü, elinde ekseriyet üzere topuzlu bir heza-
ren²⁰ baston bulunur. Akşamları Beylerbeyi vapuruna biner.

²⁰ hezaren: Bambu ve Hint kamışı denen bitki ve bu bitkinin saplarından
yapılmış olan (eşya).

Hemen her akşam yukarıda evsaf ve eşkâli yazılı Mehmed Bey'le köprüye iner.

Bu tarifnamenin aslı, ta birinci defa Rodos'ta sürgün olduğum tarihe kadar bende saklıydı. Tabii şu yazdığım evsaf, o pusuladaki ifadelere ne lafzen ne de tertip olarak mutabıktır. Yalnız hükmen ve tarifen muvafıktır.

19. yüzyılda Rodos Adası.

"Bu ikinci beyi de tanıyım ve onunla ülfetim daha ziyadedir," dedim.

"Aman beyim, mümkün ise haberdar et! Ele geçmesinler. Yazık olur. Bunlar, hayırlı bir işe teşebbüs etmişler. Allah belasını versin, içlerinden biri kahpelik edip haber vermiş. Bizde özü doğru adam kalmadı. Hani ya bizim eski Osmanlılarımız. Beyefendi, vallahülazım muhbiri tanıyacak olsam yapacağımı ben bilirim," dedi.

"Daha başka kimse aranmıyor mu imiş?"

"Hayır. On dört kişi için bir defter verilmiş. On ikisi tutulmuş, yalnız bunlar aranıyor. Fakat ben zannederim ki onlar çoktan gidecekleri yere varmışlardır. Ziya Bey'le Kemal Bey nasıl gittilerse bunlar da öyle gitmişlerdir."

"Hayır Mehmed Efendi! Bu ikinci beyi, iki gün evvel Beşiktaş iskelesinde vapurdan çıkarken gördüm. Hatta gülerek selamlaştık," dedim.

"Çok şey, burada ha. Ya ele geçerse!" dedi.

"Orasını bilmem. Hatta yaz kış Beylerbeyi'nde oturduğunu biliyorsam da neresindedir onu da bilmem," dedim.

İşte benim ikrarlarım hep bu zemindeydi. Mehmed Efendi'nin ahlakı on seneden beri bence malumdur. Hem zeki hem de hamiyetli olan bu adamdan kat'a şüpheye mahal yoktu. Fakat işin doğrusu şu ki yarısını söylemek yarısını gizli tutmak lazımdı.

Artık emniyet ve itimadın bazı kere böyle belalar da doğurabileceğine kanaat hâsıl etmiştik.

Reşad Bey, daima ve herkes hakkında tereddüt izhar edeceğinden kendisini kızdırmak için ona "Senin şüphelerin, korkaklığını gizlemek için kullandığın bir desisedir. Sen âdetâ korkaksın, fakat itiraftan hicap ediyorsun," diyordum.

O bana bir gün, daha yeni görüştüğümüz zamandaydı, "Seni içimize karıştırdığımıza çok fena ettik. Çünkü sen istemeyerek başımızı belaya uğratabilirsin. Çünkü rast geldiğin adama keşf-i râz²¹ ediyor, hiç kimseden çekinmiyorsun," demişti. Hâlbuki ben bu sırâ Harun Reşid'in dediği gibi gömleğim vâkıf olsa, sırtımdan çıkarıp yakardım. Bir ferde, hatta en yakınım olan ve zarar ve menfaatimiz müşterek bulunan şahsa bile ta mesele hükümetçe duyulduğu zamana kadar söylememiştim. O zaman dahi tamamıyla değil, kısmen anlatmıştım.

Reşad, bundan emin ve benim hiç kimseye safderunca itimatta bulunmadığıma, bulunmayacağıma tamamıyla mutmain idi. Fakat bana o suretle sırları muhafaza etmemi sağlamlaştırma maksadıyla söylüyordu. Ben onu da biliyordum. Fakat beni öyle telakki etmediği hâlde böyle söylemesine hiddet ediyordum. Hatta kendisine "Sen bu nasihati bana değil, Nuri'ye etsen iyi etmiş olursun. Cemiyetin müessisi kendisi olduğu ve bir belaya uğrayıp da yakayı ele verecek olsak hepimizin göreceği cezadan onunki daha şiddetli olacağına şüpheye mahal olmadığı hâlde herkese tereddütsüz emniyet eden yine odur," dedim. Reşad, "Hayır! Nuri boşboğaz değildir. Ketumdur. Safderun görüldüğü hâlde en zekimiz Nuri'dir. Cesaretle hepimizin fevkinde iken zevzeklik maksadıyla en ziyade korkaklık izhar eder. Sen onu henüz anlayamadın. Kemal de pek çok vakit anlayamamıştı. Nuri, fıtraten yalan nedir bilmezken cemiyeti teşkile karar verdiği günden beri yalan söylemeyi gerekli görmeye başladı. Ve ya-

²¹ keşf-i râz: Gizli bir şeyi meydana çıkarmak, açıklamak.

landa o kadar ustalık peyda etti ki şimdi hiç lüzumu yokken âdeta kendi kendine yalan söylüyor,” dedi.

“Anlayamadım! Kendine yalan söyleyecek kadar yalanı gerekli görmeye ne mecburiyet görüyor?” dedim.

“O mecburiyetin ne kadar mühim olduğunu başlarda ben de anlayamamıştım. Hatta acaba Nuri evvelden beri böyle imiş de ben mi bilememişim diye kendi kendimden sormuştum. Fakat sonra bu da Nuri’nin hususiyetlerinden olan bir zekâ eseridir ki pek çok hâllerde pek büyük tesir göstermektedir. Sana kısaca anlatayım. Nuri, cemiyete girişinde menfaat tasavvur ettiği bir adama mutlaka yalan söyler. Hatta sana da söylemiştir. Ve ne söylediğini de pekâlâ biliyorum. Çünkü her zaman herkese o yalanı söyler. Âdeta o yalan müessisin şiarı olmuştur. O, sana ‘Âlî Paşa’dan başka bütün vükela ve hatta ekser kudema, vüzera, bilhassa Sâmi, Fuad ve Rüşdü Paşalar ve ulemadan daha birçok zatlar, fetva emini²² Kara Halil Efendi gibi ulema arasında ahlak ve takva ile meşhur bir zat ve askeri amirlerden zekâ ve fetanet sahibi olan hamiyetli zevat bizimle beraberdir. Lakin onlar tam icra günü geldiğinde hüviyeti izhar edecekler. Şimdi görünmelerine lüzum yoktur,” dedi, değil mi?”

“Evet! Böyle söylemişti. Demek bunların hepsi yalan ha!”

Reşad da tam hakkıyla bana “Amma budala imişsin! Ben de seni zeki zannediyordum,” dedi.

“Niçin budala oluyorum? Bunları hem yalan diye sen söylüyorsun hem de ben yalan mı deyince budalalığıma hükmediyorsun. Bu tenakuzun²³ hikmetini anlayamadım.”

“A kuzum. Bu sözlerin hepsi yalandır. Fakat gerçek olmak ihtimali olan yalanlardandır. Mesela ilmiyelerde dört mezhebi tarif ederken ‘Herkes kendi mezhebine sevap ve diğer üç mezhebe hata nazarıyla bakmak lazım gelir. Ve benim mezhebim haktır. Hata olmak ihtimali dahi vardır. Ve diğer üç mezhep hatadır. Hak olmak ihtimali dahi vardır, demek iktiza eder,’ demezler mi? İşte onun gibi, Fuad ve Sâmi Paşaların bu fikre mütemayıl ve çünkü meşrutiyet idaresinin selametine kail oldukları bizce muhakkaktır. Eğer fiili te-

²² fetva emini: Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık’ta fetva işleriyle uğraşan dairenin başı.

²³ tenakuz: Bir sözün diğer bir sözle çelişmesi, çelişki.

şebbüslerimizde muvaffakiyet çehresinin bize teveccühünü görecektir olurlarsa onların da bize muvafakat veçhesi göstermeleri tabiidir.

Onların bu muvafakatini gören sair vükela ise, koyun sürüsünün kösemene²⁴ uyup manasızca ardından gidişleri gibi tâbi olacaklarında şüphe edilemez. Çünkü iş sahipleri ne mesleği ihtiyar ederlerse, onlar da o mesleğin doğru meslek olacağını tasdik ederler. İşte Nuri'nin kıyasları bundan ibarettir. Şimdiki hâlde biz şunu bilmeliyiz ki, Fuad Paşa bizimle hem fikirdir. Müteşebbisleri kuvvetli görüp de padişaha sunulacak arzıhâlin semereli olacağını idrak ettiği anda maksadımıza ilgi göstereceğini iki kere ikinin dört ettiğini bildiğim kadar muhakkak bilirim. Şimdi anladın mı?"

"Öyle ise Ömer Naili Paşa ile Mustafa Âsım Paşa da bu kabilden yani temayülü muhtemel takımından öyle mi?"

"Hayır! Onlar cemiyetin mühim erkânı ve icracısıdır. Ben sana vükeladan olanları söylüyorum. Hatta bilmiyorum ki onlar bizi daima irşatta bulunuyorlar," dedi.

İşte ben o güne kadar Fuad, Sâmi ve Rüşdü Paşaları maksada vâkıf ve cemiyete dâhil addediyor ve fakat görünmemelerini cemiyetin menfaati icaplarındandır diyordum.

Bundan dolayı Nuri'nin ahlakına itimat edip de cemiyete girişini arzu ettiği adamları, bu suretle ihtimaller üzerine tesis ettiği fikre bir hakikat şekli vererek ikna ettiğini, o güne kadar bilmezdim. Öğrendikten sonra da kendisine bir şey söylemedim. Çünkü belki, -bakalım benden öğrendiği bu sırrı Nuri'ye söyleyecek mi- diye Reşad'ın benim hakkımda tertip ettiği bir başka tecrübedir diye hükmettim. Fakat arada sırada Nuri, bu yolda iknalarda bulundukça eğer Reşad hazır ise yüzüne bakar tebessüm ederdim.

Mademki, kuvvede kalmış bir teşebbüsün, yani inkılap ve siyasiye teşebbüslerimizin tarihçesini yazıyorum, isterim ki bu eserim cemiyet ileri gelenlerinin bir ahlak ve evsaf tarifi dahi olsun.

Yazdıklarım nispetle unuttuklarım pek azdır. Fakat tafsile değer olan hâl ve olaylardan hiçbirini yazmakta ihmal etmiyorum ve etmeyeceğim. Çünkü bu bahiste dahi hakikat benim hâkim kuvvetimdir. Yazdıklarım da garip görülebile-

²⁴ kösemen: Sürünün önünden giderek ona kılavuzluk eden koç veya teke.

cek pek çok şey bulunabilir. Fakat onu hakikatten tecrit edip de mücerret bir latif çehre veya başka bir zarif şekil ile arz edecek olursam belki daha garip düşer.

Büyük Frederic “Hakikati severim. Zira yalnız hakiki olan şey latiftir,” demiştir. Ben onu taklit fikriyle değil, ancak hakikat için çalışacağım. Ve iktiza eden bahisleri vesikalar ile süsleyeceğim ki hakikat kendi kendine zahir olsun.

İstitrat

Söylemeye ve esef etmeye şayandır ki yalnız Kemal’in bin beş yüz kadar hem de sırf benimle olan haberleşmelerine ve birçok bahislere ait mektupları içinde bu bahiste şahit göstermeye değer yüz elli kadar mektup vardı.

Ne fayda ki bunların birtakımı bundan on beş sene önce Zaptiye Nezareti’nde tutuklu bulunduğum sırada Nâzım Paşa tarafından –dostane surette– zaptolunmuş ve bir kısmı dahi Konya’ya sürülmem esnasında istibdadın zalimleri tarafından kaldırılmış ve bugün elimde bu meseleyle ilgisi olmayan fakat bir iki mektuptan başka bir şey kalmamıştır.

Hele Suavi’ye dair olan on on beş mektubun bu meyanda bulunmasına ne kadar teessüf edilse yeri vardır. O mektuplar elde olsaydı, bugün muasırın pek çoğuna meçhul olan bir iki siyasi meselenin ve bilhassa “Çırağan Sarayı Kıtali”nin henüz keşfedilmemiş ve gizlenen bir sır olan safhaları fotoğraf ile alınmış gibi, mütalaa sahiplerine hakikati arz ederdi. Bununla beraber bu müthiş sırrın örtüsünün kaldırılmasında bana yardım edecek, yani bu meseleden vaktiyle beni irşat etmek lütfunda bulunduğu gibi şimdi dahi vakaların irşatlarını teyit edecek bir hamiyet sahibi mevcuttur. İhtiyaç zamanında onu şahit gösterebileceğimden eminim.

Kemal mektuplarının birçoğu, Magosa’dan ve mühim bir kısmı dahi Midilli’den yazılmıştı. Bu cihetle çoğu Sadrazam Hilmi Paşa Hazretlerine dikte ettirilerek yazdırılmış, yani kendilerinin el yazılarıyla yazılı bulunmuştur.

Hilmi Paşa Hazretlerinin hafızalarının çok kuvvetli olduğuna emin olduğum için bazı bahiste ve bilhassa Kemal ile olan kardeşçe dostluğun ve fedakârlığın gerekliliklerin-

den olan itimada dayanarak siyasetimizin mühim meseleleri hakkında cereyan etmiş olan haberleşmelerde kendilerini şahit gösteririm.

Bununla beraber yirmi beş kadar çuvala doldurulmuş ve bugün Yıldız Kütüphanesi'nde mühürleri kaldırılmaksızın mahfuz veya daha doğrusu hapis bulunmuş olan evrakım arasında bu mektupları dahi bulacağımdan eminim. O hâlde şu tarihçe, ihtiva edeceği vesikalardan dolayı ehemmiyetini muhkem duruma getirecektir. Hele Ziya Paşa ile Reşad Bey'in Londra, Brüksel ve İsviçre'den yazdıkları ve Kânipaşazâde Rifat Bey merhumla gerek aramızda ve gerek Reşad Bey arasında cereyan eden mübahase²⁵ ve müteallik birçok siyasi hakikatler ile cemiyet içinde dönen entrikaları anlatan mektupların çoğu, bu meselede pek çok sırlara tercüman ve pek çok karanlık noktaları tenvir ederek şüpheyi ortadan kaldırmaya hizmet edecektir.

Ben o tarihte, teşkil edileli henüz üç ay olmuş olan ve Sadık Efendi'nin' idaresi altında bulunan Esham-ı Umumiye Emaneti tahrirat kaleminde müsevvit²⁶ idim.

Cemiyetin azalarının kaldırılıp tevkif olundukları günün ertesinde *Courrier d'Orient* matbaasından Kemeraltılı Tahsin ile ilk müsevvit Hilmi Efendi'ye" bir pusula yazarak "Defterdar'da biraderin hanesinde birdenbire hastalandığımdan birkaç gün kaleme gelemeyeceğimi" bildirmiştım.

Voyvoda Karakolu'ndan çıktıktan sonra Köprü'den geçerek evvela eve uğradım, öğleye kadar vakit geçirdim. Saat yedi sularında da Babıâli'ye gittim. Maksadım, o tarihte Babıâli'ye müdavim olan muhbiri görmektı. Odayı biliyordum. Şimdi Şûrâ-yı Devlet olan Meclis-i Vâlâ'nın alt katında bir daire idi. Odacıya gelip gelmediğini sordum. "Evet geldi! Demin genç bir beyle birlikte Hâriciye'ye doğru gittiler," dedi. "Pekâlâ!" diyerek ben de o tarafa yöneldim. Tam koridorun girişini döndüğüm sırada karşı karşıya geldik. Hâlâ kendime

²⁵ mübahase: Karşılıklı konuşma, sohbet etme.

* Limni'de sürgün olarak vefat eden sâbık Başvekil Sadık Paşa merhum.

²⁶ müsevvit: Eskiden resmi dairelerde, daha sonra başkası tarafından temize çekilmek üzere bir yazı veya maddeyi kaleme alan, yazıların müsveddelerini hazırlayan kâtip.

** Üç sene önce [1906] Medine-i Münevvere'de vefat eden Divan-ı Muhasebat Reisi Hilmi Efendi.

hayret ediyorum. Nasıl oldu da kendimi zapta kadir oldum ve simamda renk değişimi göstermedim. Çünkü insan müte-hassis olmayınca siması dahi tabii olarak renk değiştirmez ve aynaya bakmaksızın duygu ve infial suretinden yüzünün kazandığı rengi görür. Ben hiçbir şey olmamış gibi onu aşırı gülyeryüzlülükle karşıladım. Onda da kat'a telaş eseri veya simasında bir kırmızılık veya sararma alameti görülüyor değildi. El ele vererek tam bir samimiyet ile şimdi mevcut olup olmadığı malumum olmayan Meclis-i Vâlâ dairesindeki camiye gittik.

Ben: "Birader vakıayı elbette duymuşsundur."

O: "O gün akşamı."

Ben: "Ben o günden beri Eyüp'te biraderin evinde saklan-mak ihtiyatında bulundum."

O: "Ben hayret içindeyim. Kaldırılanların içinde bizden hiç kimse yokmuş. On iki kişi tutuklu imiş."

Ben: "Ya! Reşad, Nuri, Mehmed yok mu imiş?"

O: "Hayır, onların hiçbirisi tevkif olunmamış."

Ben: "Hele ben kendimi Nasreddin Hoca gibi tebrik edil-meye layık buluyorum."

O: "Nasıl?"

Ben: "Hani ya gömleği yere düşmüş de 'Şükür Allah'a içi-n-de ben bulunmadım,' demiş. İşte onun gibi. Verilen defterin içinde demek sen, ben yok imişiz ki elimizi kolumuzu salla-yarak geziyoruz. (Tabii bir surette gülüştük.) Nuri falan oda-ya geliyorlar mı?"

O: "Hayır, gelmiyorlarmış."

Ben: "Baktırdınız mı?"

O: "Kendim baktım ve sordum."

Ben: "Ne dediler?"

O: "Odacı, 'Dört beş gündür geldikleri yok,' cevabını verdi."

Ben: "Demek ki onlar da vakıayı haber alarak gizlenmişler."

O: "Zahir öyle olmalı. Fakat Mehmed Bey'in aranmakta ol-duğunu dün akşam Salim söylüyordu."

Ben: "Ya!.. Yalıdan mı sormuşlar? Demek o da bir taraftan gizlenmiş. Acaba bize de bir serpintisi dokunmasın. Böyle gafil avlanmak pek de işime gelmez. İnsan hiç olmazsa ev-velce bir iki gizlenme deliği hazırlamalıdır. 'İki deliği olma-yan fare çabuk ele geçer,' meseli malum!" (Yine gülüştük.)

O: "Zannetmem. Çünkü ben o günden beri mutadımı hiç değiştirmedim. Yalnız, ilk günü haber alır almaz Vallaury'ye gittim. Ve T. Bey'e beni arayan olup olmadığını tahkik ve ihbar etmesi için bir pusula yazıp gönderdim. Akşam ezanında geldi. Hiç kimse tarafından aranılmadığımı haber verdi. Biz o gece Missouri Lokantası'nda yemek yedik. Naum'a gittik. 'La Traviata'yı seyrettik. Sonra Missouri'de yattık."

Ben: "Mutasarrıflık dairesinin tam burnunun dibinde. Bu da maharet değil mi? Kimsenin ummayacağı bir yer."

O: "Yok! Orası hatırıma bile gelmedi. Bir kere emin olduktan sonra ihtiyata lüzum kalmadı."

Ben: "Beni sormak veya aramak hatırına gelmedi mi?"

(İşte buna verecek cevapta bir lahza tereddüt gösterdi. Çünkü sordum dese kimden, aradım dese nerede sualinde bulunacağım.)

O: "Hatırıma gelmedin değil fakat senin hepimizden evvel haber alacağını bildiğim için merak etmedim. Çünkü ben bile verilen defterde yokmuşum. Demek ki sen de yoksun. Olsa idin aranırdın!"

Ben: "Daha aranıp aranmadığımı ben de bilmiyorum. Şimdi gidip evde öğreneceğim."

O: "Ümit ederim ki orada da öğreneceğin şey, kimsenin gelip aramamış olduğundan ibaret olacak."

Ben: "Allah vere öyle olsa. Arkadaşlar tutuldu diye kendimi tutturup iftihar edecek kadar sersemlik, ilelebet benden uzak olsun!" (Yine gülüştük.)

O: "Gazetelerden haberin var mı?"

Ben: "Hangi gazetelerden?"

O: "İlaveyi görmedin demek!"

Cebinden çıkardığı ilaveyi uzattı ki *Muhbir* gazetesi tarafından neşrolunmuştu. İlavede şöyle bir resmi emir ilan olunuyordu:

"*Muhbir, Vatan ve Utarid* gazeteleri zihinleri karıştıracak neşriyatta bulunmalarıyla külliye ilga olunmuşlardır."

Ben: "Demek ki bunlar tutukluların hakkında bir şeyler yazmış."

O: "Hayır! Öyle bir şey yazsalar, belki imtiyaz sahiplerinin de vücutları ortadan kaldırılırdı."

(Yine gülüştük.)

Ben: "Hakkın var. *Vatan* neyse ne ama *Utarid*'le *Muhbir*'e yazık. Sâmi'yi gördün mü?"

O: "Gördüm. Ne yapabilir. Âli Paşa'ya atıp tutuyor."

Ben: "Öyleyse gidip Filip'i göreyim bakayım, ne gün kapanmış?"

O: "Pazartesi günü. Dün. Şimdi gideceksen beraber çıkalım. Ben de zaten oraya gideceğim."

Ben: "Beraber gezmesek fena olmaz sanırım."

O: "Adam sen de. Şimdiye kadar bir şey olsaydı mutlaka bir taraftan patlak verirdi. Haydi gidelim."

Ben: "Evet! Hakkınız var. Ey oradan nereye gitmek niyetindesiniz?"

O: "Beyoğlu'na çıkarız. Lüksemburg'da yahut Jardin de Fleurs'de otururuz. Akşam da Beyoğlu'nda kalırız."

Ben: "Beyoğlu'nda kalırsız teklifiniz hâricindekileri kabul ederim. Jardin'den sonra ayrılıırım."

O: "Sanki kalsak ne var, bu gece Naum'da belki yine 'La Traviata' vardır. Zira ilanı öyleydi. Haftada dört gece oynayacak."

Ben: "Evet ama ben zaten musikiden bir şey anlamam. Hele 'Nasılsın, iyi misin?' mealinden ibaret olan iki kelimeli bir terkinin makamla söylendiğini işitince, herifin tımarhaneden kaçmış olduğuna insanın hükmedeceği geliyor."

(Yine gülüştük.)

Kapıdan çıkarak Nallı Mescit tarafından aşağıya doğru inmeye başladık. Şimdiki cadde açılmış idiyse de henüz kaldırımından da tesviyeden de mahrumdu. Her taraftan Acemler, merkeplerle moloz taşıyor, kâh çukurlara döküyor kâh kenarlara yığıyor. Hâsılı toz toprak içinde ki insan bunların arasından geçmeye mecbur oluşunu idrakinden dolayı kendi kendine lanet okuyor. O katile katile kazmacılarla kürekçilerin attığı topraktan, rüzgârın kaldırdığı veya bir girdap hâlinde savurduğu tozdan insan göz açmaya imkân bulamıyordu. Bin bela ile şimdiki postahanenin arka tarafına yani o zaman Zaptiye Nezareti olan binanın kapısı bulunan sokağa saptık. Kapının önünde bildik bir iki müfettiş duruyordu. Selamlaştık. Hatta birbirimize tebessüm bile ettik. Geçip gittik. Hiçbiri arkamıza düşmedi. Demek ki bize göre bir şey yok. Demek ki bizi ihbar etmemiş.

Bununla beraber Revelaki'nin onun hakkında verdiği haberi tasdiğe mütereddittim. Yahut gönlüm öyle istiyor. Muhbir kim olursa olsun o olmasın diyordum.

Aşir Efendi Kütüphanesi'nden karşı sırta geçerek Çiçek-pazarı'na Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye matbaasına vâsıl olduk. İçeriye girdiğimizde müteveffa Filip ile Çopur Tefvik ve bir de Said Bey oturuyorlardı. Filip asabi bir tavır almıştı. Said Bey yani Âyan Reisi Said Paşa Hazretleri sessizce ona bakıyor. Çopur Tefvik mutadî üzere hem gülüyor hem bağıra bağıra bir şeyler söylüyordu. Filip bizi görünce, arkadaşşıma hitaben "Şimdi ben de sizi bekliyordum. Sâmi Efendi'yi buldurabildiniz mi?" dedi. Arkadaşım saatine bakarak "Şimdi neredeyse gelir," cevabını verdiği anda idi ki Sami Efendi de kapıdan içeriye girdi. Yanında Arif Bey vardı.

Bu Sâmi Efendi, sâbık Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi azasından Musullu Sâmi Efendi'dir ki biçare adam bugün felçli bir şekilde yatağa mahkûmdur. O tarihte *Utarid* ismindeki gazeteyi neşre başlamış ve fakat beşinci nüshasında, malum "Kararname-i Âlî" ile ilga edilmiştir. Fakat ilga emrini veren Âlî Paşa'nın ve tatbikatında bulunulan "Kararname-i Âlî"nin hakkını inkâr etmek kabil değildir. Çünkü *Utarid*, Sâmi imzasıyla çıktığı hâlde, Sâmi Efendi'nin, gazetede tercüman-ı efkâr ve mütalaatı olacak bir tek kelimesi görülüyordu. Gazeteyi "o zat" yazıyordu. Ve beş sayının her birinde ileri sürdüğü fikirleri ise ondan evvelki makalelerini bozuyordu. Dünkü fikrine bugün neşrettiği makalesiyle yine kendisi karşı çıkıyordu. Böyle bir gazetenin çıkmaması, çıkmasına tercih edilirse de hükümet onu bu noktainazardan değil, sırf kendi tuttuğu yol olan matbuatın sınırlanması maksadıyla lağvediyordu.

Arif Bey! Bu da *Vatan* gazetesinin imtiyaz sahibiydi. Fakat gazete çıkaracak liyakat ve meziyet şöyle dursun doğru iki satırlı bir havadis yazmada muktedir değildi. Onun başmuharrirliğini ise, o tarihte eniştesi olan Mehmed Mansur Efendi ifa ediyordu. Bu Mehmed Efendi, frenklerin "orijinal" tabir ettikleri ve bizim "nevi şahsına münhasır" ıstılahıyla tercüman olmak istediğimiz medlulün müşahhas timsaliydi.

Kendisi, Tercüme Odası eski memurlarından olarak vaktiyle Kemal'e Fransızca ders vermiş olmasından dolayı "Kemal'in Hocası" diye şöhrat bulmuştu. Aslen Makedonya

ahalisinden olarak gençliğinde ihtida etmişti. Rum Eteryalarının en şiddetli hasmı olduğundan ona dair olan tahkikat ve araştırmalarıyla meşhurdur. Hatta Eteryalaların en sadık ve mutaassıp mensupları bile mensup oldukları cemiyetleri hakkında onun haiz olduğu malumatın onda birine sahip değildi dense mübalağa edilmiş olmaz.

Cenab-ı Ömer'e isnat olunan İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılması meselesini dahi bu zat tarih tetkiklerinin semeresi olarak reddetmiş ve çürütmeye muvaffak olmuştur. Ona dair yazdığı risalesi birinci defa olarak *Tasvir-i Efkâr'a* tefrika suretiyle dercedilmişti.

İşte gazeteyi bu zat yazıyordu. Fakat onun siyasette takip ettiği yolla, siyasi yollar arasında bir münasebet peyda etmeye kalkışmak beyhude yere fikir sarf etmektir. O zat, kendince siyasi bir usul tayin eder ve o usulden muhakemede bulunurdu. Bugün elde bir *Vatan* nüshası bulunmuş olsaydı burada mütalaa sahiplerine onun "siyasi tasavvurlarından" bir nümune gösterebilirdim. Ne çare ki koleksiyonlar tamamen yağma edilmiştir.

Arif Bey'e gelince. Bu zat, bundan on sekiz sene önce Beyoğlu mutasarrıfı iken vefat eden ve zalimlerin yardımcılarının güzidelerinden bulunan Arif Bey'dir ki Zaptiye Nezaretindeyken yetişebildiği kadar mazlumları himaye etmiş namus ve vicdan sahibi olan Kâmil Bey merhumun biraderi olması, iki kardeş arasındaki garip ahlak tezadını gösteren hâllerdendir.

Demek ki bizim arkadaş evvelce Filip tarafından davet edilmiş ve diğerlerini de ona davet ettirmiş. Said Bey'in huzuru ise bu üç gazetenin açılması için düşünülecek tedbirlerin müzakeresini idare maksadına mebni idi. Çünkü ta *Ceride-i Havadis*'ten beri Filip, onun fevkalade fetaneti ve isabetli görüşleri hususundaki kemallerini idrak etmişti. Vakıa, sonradan araları açılmış ise de Filip, daima Said Paşa'nın meddah-ı fetaneti olmakta sabit-kadem²⁷ kalmıştır.

Benim orada hiç göreceğim işim yoktu. Arkadaşıma tâbi oluştum ona karşı haberim yokmuş gibi davranmaktan ve mümkün olduğu kadar işi anlamaktan ibaretti. Onun tavır ve ifa-

²⁷ sabit-kadem: Verdiği karardan ve sözden dönmeyen, kararında sebat eden.

deleri beni ikna etti ki ne Nuri Bey'i ne de beni ihbar etmiş. Bu da kendince hususi bir desiseye mebni olacak. Fakat ben anlayacağımı anlamıştım. Hâlbuki onunla gece muayyen bir mekâna kadar Beyoğlu'nda bulunmaya söz vermiş olduğumdan kendisine "Saat on birde Fogel'de buluşalım. Ben seni beklerim," diyerek çıkıp gittim. Fogel şimdiki Osmanlı Bankası'nın bulunduğu yerde meşhur birahaneydi.

Tekrar eve döndüm ve yine Zaptiye Nezareti yolunu tuttum. Çünkü Kerim Bey isminde bir müfettişi görmek istiyordum. Bu zat, komşumuz ve samimi biraderimiz olduğu gibi Zaptiye Muavini Âsım Paşa merhumun dahi yaveriydi. (Sonradan Sultan Murad'ın cülus gününde Beşiktaş Karakolu'na memur olmuş ve hal edildiği²⁸ gün oradan azledilmiştir. Sür-
gün olarak Trabzon Alay Beyliği'ne gönderilerek orada vefat etmiştir.)

Hiç çekinmeden Zaptiye'den içeriye girdim. Alt katta bulunduğu odayı biliyordum. Kapısından baktım. Birkaç kişiyle konuşuyor. Fakat siması kederli olduğunu anlatıyordu. Beni perdeden görünce yerinden kalkıp kapıya geldi. "Defteri paşa gösterdi. Senin ismin yok. Akşam görüşürüz. Söyleyeceğim çok şey var," dedi. "Akşam yokum. Yarın akşam görüşürüz," dedim. Ayrıldım.

Kerim Bey, resmen cemiyete dâhil değildi. Fakat paşası dâhil, o ise paşasının hamiyetine, zekâsına meftun olduğundan ve paşa da Kerim Bey'in ahlaki faziletlerine inanmış olduğundan herhâlde yaverinin sır saklama hasletine inanmıştı.

Artık ben müsterih idim. Çünkü, muhbirin ifadelerini Kerim Bey'in vesikaya dayanan teminatı teyit ediyordu. Herhâlde Nuri ile beni –her ne maksada dayanıyor ise– istisna etmiş. Fakat otuz sekiz kişinin arasında daha başka tanıdıkları da vardı. Mesela Kolağası Süleyman Efendi (Süleyman Paşa). Acaba bunları niçin haber vermeyip de on dört kişiyi söylemiş? Bu hâlle edilmesi müşkil bir muamma idi.

Evde bir saat kadar daha oturdum. Sonra serbestçe Galata'ya geçerek Fogel birahanesine girdim. O, benden evvel gelmiş, tereyağla havyar eziyordu. Ben de istedim. Yarım saat kadar oturduk. Zaptiye'ye uğradığımı asla söylemedim.

²⁸ halletmek: Tahttan indirmek.

Çünkü o zaman benim hakkımda da muzır olmak ihtimali vardı. Yalnız lakırdı arasında "Tutulanların on iki kişiden ibaret oluşu, bana hem hayret veriyor, hem de beni endişelendiriyor," dedim. Bu girizgâh ile yine bir sohbeta girişmek istedim.

O: "Evet! Hayret etmekte ben de seninle beraberim. Lakin endişe hususunda seninle hemfikir değilim. Haftaya vardı. Başka hiçbir şahıs tutulmamış. Muhbir her kimse ya cemiyette bulunanların isimlerini tekmil bilmiyormuş yahut içlerinden bazılarıyla muhabbet derecesinde yakınlığı olarak ona binaen dostlarını korumuştur."

Ben: "Böyle olduğuna kani olsam, ben de senin kadar müsterih olurdum. Ben diyorum ki bu adam umumu haber vermiştir. Fakat hükümet içlerinde en azılı gördüklerini şimdilik tevkif ederek diğerlerini sonra birer birer avlamak isteyecek."

O: "Hayır. Sen kani ol ki muhbir ya isimlerini bilmiyormuş veyahut içlerinde bazı dostlarını muhafaza etmek istemiştir."

Ben: "Hayır beyim! Sen pek safderunca düşünüyorsun. Haydi ben kendimi katmayayım, fakat cemiyete dâhil olduğu hâlde seni tanıyan bir adam bulunabilmesine ben nasıl ihtimal verebilirim. Evet! Sen belki cemiyette gördüğün kırk elli kişinin yarısını tanımayabilirsin. Fakat ben, o kırk elli kişi içinde seni tanımaz bir şahıs tasavvur edemem. İşte burası bana garip geliyor. O hâlde dediğin gibi dostları hakkında muhabbeti muhafaza ile duygulu bir adam aramak lazım gelecek, bunu da nasıl bulacağız. Biz beş kişiyiz. Nuri, Reşad, Mehmed, sen ve ben. Mutlaka beşimizden biri muhbirlik etmiş olacak. Şimdilik biz ikimiz bu zilletten kendimizi tenzih ederiz. Diğer üç arkadaşımız namına da böyle bir zillet kabul etmeyeceklerini kendimizi bildiğimiz gibi bildiğimiz için iddia edebiliriz. Fakat yine muhbiri bulamayız. Ah şu saatte Nuri elimize geçse o mutlaka ya keşfeder yahut birine yamayırverirdi. Biz de rahat ederdik."

O: "Evet! Yamamak kolay, herkesin içimizde hoşlanmadığı bir adam bulunur ve daima o adamın fena tarafı matmah-ı nazar²⁹ olur. Binaenaleyh biri çıkar, çünkü kendisinden hoş-

²⁹ matmah: Göz dikilen yer, göz konulan şey.

lanmamış olduğundan hakkında suizanda bulunur. Belki de kulağıyla işitmiş gibi ona mal eder.”

Ben: “Ben isnat, iftira veyahut yakıştırmaya yollarına gidilsin fikrinde değilim. İş bununla bitse kolay. Herkes birbirini itham eder, olur biter.”

O: “Aman birader bırakalım artık zira sözlerimiz hiçbir netice hâsıl edemeyecek. Hatta ihtimaller bile bizden uzak kalıyor. Karanlığa kubur³⁰ sıkamak gibi hep boşuna.”

Ben: “Hakkın var. Ne çare ki insan meraktan patlıyor.”

O: “Şüphesiz! Bir de haydi herifi bulduk. Ne yapacağız?”

Ben: “Bir şey yapacak değiliz. Kim olduğunu anlayıp ona göre davranacağız.”

O: “Yani kendimizi şerrinden korumaya çalışacağız değil mi?”

Ben: “Hayır! Bundan sonra sakınmaya hacet var mı ya. Olan oldu.”

O: “Öyle ise beyhude yere ne düşünüp duruyoruz.”

Ben: “Şunun için ki o adama her gün rastgelmemiz, her gün samimi surette kendisiyle dertleşmemiz dahi muhtemel olduğundan hiç olmazsa böyle hâllerde bulunmamış, daima sakınırcasına davranmış oluruz. Bir de insan dostla düşmanı tanımış olursa fena mı olur?”

O: “Fena olmaz. Fakat nerede ve nasıl bulacağız? İşin gücü burası.”

Biraz daha oturup kalktık ve Okçu Musa yolunu, şimdiki Altıncı Daire’ye giden yolu takip ederek Beyoğlu’na çıktık. Eski Lüksemburg karşısındaki kitapçı Romep’in [Rumèbe] dükkânından ısmarlamış olduğu bir kitabı aldıktan sonra el ele vererek Jardin de Fleurs’e kadar Taksim caddesinde bir iki kere aşağıya yukarıya gidip gelerek nihayet akşamları Kör Sebuğ’un ince saz takımını bulunduran ve o tarihte pek ziyade şöhreti olan Arşak’ın kahvehanesine girdik. Saat bir buçukta da Missirie’de yemeğimizi yiyerek birbirimizden ayrıldık.

Ben İstanbul cihetine geçecekmiş gibi Kulekapısı Mevlevihanesi’ne³¹ müteveccih oldum. O da Naum Tiyatrosu’na gitmek üzere geriye döndü. On dakika sonra Sofya ve Jurnal

³⁰ kubur: Eski bir tabanca çeşidi.

³¹ Kulekapı Mevlevihanesi, Galata Mevlevihanesi’nin diğer adıdır.

sokaklarını dolaşarak Courrier d'Orient'a girdim. Arkadaşlar hep oradaydılar. Nuri de gelmişti. Getirmiş oldukları yemeği yiyorlardı. İptida ben o günkü vukuatı harfi harfine hikâye ettim. Ve Nuri'yle benim, ihbar edilenler arasında bulunmadığımızı, önce Mehmed Efendi'nin elindeki aranılanlar pusulasından sonra da Kerim Bey'in ifadesinden öğrendiğimi söyledim. Reşad, "Nuri'ye herkes aptal nazarıyla bakar. Sana da çocuk nazarıyla. Bittabi ehemmiyet verip de isimlerinizi yazmamışlar," sözüyle mutadı üzere eğlenmeye başladı. Ben de "Eğer muhbir (...) Bey'den başkası olsa idi, bu mülahazan doğru olurdu. Evet! Nuri aptal, ben de çocuk farz olunalım. Fakat bu adam, Nuri'nin aptal olmayıp cemiyetin müessisi olduğunu, senin benim kadar biliyor. Hatta ne suretle ve nasıl tesis edildiğini de yine hepimiz gibi biliyor. İşte bunu bildiği hâlde Nuri'yi istisna edişine bir türlü bir makul sebep bulup da atfedemiyorum," dedim.

Mehmed Bey "Evet! Buna ben de hayret ediyorum. Bu adam Nuri'den ziyade benimle samimi bir hâlde bulunurdu. Binaenaleyh Nuri'den ziyade beni ketmetmesi³² iktiza ederdi. Reşad'a karşı o kadar samimiyet göstermezdi. Çünkü Reşad, onu kalbini kıracak surette istihza eder dururdu. Hepimiz biliyoruz ki latife yolunda da olsa, onun böyle şeyler kibrine dokunur. Bundan dolayı Reşad'ı istisna etmemesini pek tabii bulurum. Yalnız kendisiyle içtiğimiz su ayrı gidecek mertebede olan muhabbetimiz beni de istisna ettirmeliydi. Ben buna iki mana veriyorum. Biri yazdığı isimler sırasında ya Nuri'yle seni unuttu. Ve ondan sonra da tekrar yazmaya lüzum görmedi. Yahut kendisince malum ve bizce bittabi meçhul bir mütalaaya dayalı ikinizi ve sair tanıdıklarını, mesela Tatar'ımızı' yazmadı. Her ne ise şimdi onu bırakalım da Nuri'yi dinleyelim. Çünkü onda da mühim havadis var," dedi.

Nuri, Unkapanı yoluyla İstanbul'a geçmiş. Fertlerinden cemiyete dâhil olanların ikamet ettikleri medreseleri birer birer dolaşmış. Bazı arkadaşları bulup görüşmüş. Medreselerin birinden başka hiçbirine zabıta memuru gelmemiş. Yalnız Veliddin Efendi'nin medresesine gitmiş. Onu kaldırmış. İki gün de sivil birkaç adam gelerek Veliddin Efendi hakkın-

³² ketmetmek: Saklamak, gizli tutmak.

* Kemeraltılı Tahsin Efendi'nin lakabı idi.

da medresedeki talebeden istintak³³ yollu açıklama istemiş. Onlar da zaten hiçbir şeyden haberdar olmadıklarından, hocalarına dair şahitlikten her neye vâkıf iseler onu söylemişler. Ve “Oraya kâtip kılığında bazı efendiler gelip de hoca ile görüşüyor muydu?” sualine de “Bizim müderris efendi kâtip kılığında efendilerle değil, başka müderrislerle bile görüşmezdi,” cevabını vermişler. Sahih olduğunda şüphe etmedikleri bu sözü ayrı ayrı her talebeden işitmiş olduklarından, ondan sonra ne bir daha gelip bir şey sormuşlar ne de başkaları gelmiş.

Nuri Bey, Hobyar’a, Kemal Bey’in evine gitmeyi de unutmamış. Pederi Âsım Bey merhumu bulmuş. Ondan epeyce malumat almış.

Çünkü ona da Hacı Ali Bey merhum malumat vermiş.

Bizim dostlarımız içinde muhterem bir zat vardı ki burada bilhassa kendisinden bahsetmeliyim. Bu zatın, asrın methedilecek vatanperverleri defterinde en başta olmaya layık yüce namıyla yazıyı süslemeyi, hamiyet icabından addederim.

Bu zat Hacı Edhem Paşazâde Hacı Ali Bey idi ki Trabzon Valiliği’nde vefat eden ve ta çocukluk devrimizde kardeşlik sözü vermekle beraber bu abdiâcizin ilk irfan hocası olan Kadri Bey merhumun biraderi ve Canik Mutasarrıfı Hüseyin Kâzım Beyefendi’nin amcaları idi.

Hacı Ali Bey, fıtrat olarak soylu bir yaratılışla süslenmişti.

Mertti, kerem sahibiydi ve eli açıktı. Her türlü istek ve ikbale karşı lakayt bulunmak gibi eyvallahı olmayan bir tokgözlülüğü haiz idi. Bilhassa kabiliyet ve zekâ erbabını himaye ile mütelezzez olduğundan herkesin hürmet ve muhabbetini çekmişti.

Cemiyetin ekser azasına ve maksatlarına vâkıf olduğu hâlde resmen cemiyete dâhil olmamış ve fakat fikren cemiyetin sağlam bir rüknü hükmünü almıştı. Cemiyeti ihbar ettiği zannolunan zatı pek sever ve irfanından dolayı hürmet ederdi.

İşte Nuri Bey, ravisi³⁴ bu zat olmak üzere Kemal’in pederinden yeni bir haber getirmiş ve onu da evvelce arkadaşlara hikâye etmiş olduğu gibi bana da söylüyordu. Ben söyledik-

³³ istintak: Sorguya çekme, soru sorarak söyletme.

³⁴ ravi: Söylentiyi, rivayeti anlatan.

lerini hem dinliyordum hem de zihnimde muhakeme ederek hükümlerini veriyordum. Çünkü Hacı Ali Bey'e matuf olan rivayetlerin ikisi de çürüktü. Zira rivayetin evvelkisi, muhbirin Fazıl Mustafa Paşa'ya mensup Niyazi Bey ve ikincisi Ziya Paşa'ya sıhren³⁵ müteallik Rauf Bey olduğuna dairdi. Bu iki zatın evvela cemiyetle kat'a münasebetleri yoktu. Hatta Ziya Paşa cemiyete dâhil olmadığı gibi Kemal ile firar günlerinden bir iki gün evvel görüşmüşlerdi.

Ali Bey'e bunu söyleyen adam ya hiçbir şeyden haberdar olmadığı hâlde her şeye vâkıf görünmek isteyip yüksekten atan veyahut muhbirin talimatıyla hareket eder bir adam olması lazım gelirdi. Bu da muhbir hakkındaki rivayeti ortadan kaldırmak veya inananların zihnini yanıltmak ve ilk rivayetin tesirini izale etmek maksadıyla olabilirdi. Bir de bu iki rivayetin birincisine Âsım Bey' dahi karıştırılmış idi ki bu da rivayetin bizatihi temelsizliğine bilakis kavi bir delildi. Zira Âsım Bey, yukarıda bahsedildiği üzere Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin en hamiyetli ve en ketum ve hele en cesur ve faal azasındandı. Hâsılı böyle karışık rivayetlerle her şey altüst edilmek ve ihbar meselesini birkaç şahsa atıf yoluyla asıl muhbirin adı unutturulmak istenilmişti. Ben gülererek "Bizim Hacı Ali Bey, âdetâ bizi aldatmak için alet olarak kullanılmış. Hem emin olun ki bu rivayetleri muhbir ona bizzat değil üçüncü veya dördüncü şahısla ulaştırmıştır. Maksat kendini unutturmak ve bir de Ali Bey'in kendine olan teveccüh ve muhabbetinden istifade etmektir. Çünkü Ali Bey onun haber verdiğini duyup bittabi beyninden vurulmuş gibi sersem olmuş ve inanıp inanmamak arasında hayret ve tereddütlü bulunmakla beraber herhâlde inanmamak ciheti kendisince kuvvet bulmuştur. Şimdi böyle iki üç türlü rivayet dolaştığını öğrenmesi kendisine rahat bir nefes aldırmıştır. Artık onu istediği gibi müdafaa eder," dedim.

Arkadaşlar bu mülahazamı kabul ettiler. Hatta Suavi, "Düşündüğün pek doğru. İnkâr ve müdafaasına mecal olmayan şeylerde halkın fikrini böyle çok sayıda şahıs üzerine çevirmek büyük bir şeytanlık eseridir," dedi.

•

³⁵ sıhriyet: Evlilik sebebiyle meydana gelen (akrabalık).

• Şifre Kitabeti'nde vefat eden Âsım Bey.

Agâh Efendi'nin görülecek işleri görölüp bitmiş olduğundan cuma gününe hazır olduğunu bir aracı yoluyla haber vermiş ve cevap istemişti. Tabii olarak bu taraftan da herkesin yola çıkmaya hazır olduğu bildirildi. Ve cuma gecesi saat bir buçukla iki arasında nekre³⁶ bir hâlde Fransa Sefarethanesi'ne girildi. Bir saat sonra da gemici kıyafetini giymiş ve gemicilerle karışık olarak Fraissinet vapuruna binildi.

Ziya Bey'le Kemal Bey, Mesina'da bekliyorlardı. Sakakini dahi ikinci kabileyle birlikteydi. İstanbul'dan miladi Mayıs'ın otuz birinci cuma günü sabah erkenden hareket edilmişti. Haziranın beşinci günü Mesina'ya vasıl olundu. Zaten Fransa Sefareti'nden Mesina'daki Fransa Konsolosluğu'na telgrafla malumat verilmiş olduğundan iki arkadaş, yoldaki arkadaşlarının gelmelerini dört gözle bekliyorlar. Çünkü onlar da bu vapura bineceklerdi. Bundan dolayı vapur, Mesina'da yarım saatten ziyade beklediğinden vapurdakiler hârice çıkmaya lüzum görmeden hâriçtekiler vapura binmiş, yedinci cuma günü de Marsilya'ya ulaşmıştılar.

---

³⁶ **Nekre:** Garip, tuhaf, meçhul. Burada daha çok gizlice anlamında kullanılmıştır.

Sultan Abdülaziz Han'ın Üçüncü Napolyon'un ekspozisyon davetine icabet etmek için Paris'e gidişinin 25 Haziran'da cuma selamlığını müteakip gerçekleşeceği, Hâriciye Nezareti'nden resmen Paris Sefaret-i Seniyyesi'yle Dersaadet Fransa Sefareti'ne bildirilmiş ve tebliğ edilmişti.

O günlerde ise Paris'te bir Leh delikanlısı tarafından Rusya İmparatoru İkinci Aleksandr'a suikast vâki olmuş ve fakat kurşun Üçüncü Napolyon'un omuz başına isabet etmişti. Napolyon, Mazzini vakiasından beri bu türlü kasıtların arkası kesilmeyeceğine kani bulunmakla, elbisesinin altına daima çelik tellerden örülmüş bir zırh giymeye itiyat eylediğinden, bundan dolayı isabet eden kurşundan bir zarar görölmemiştir.

19. yüzyılda Girit Adası.

Ortada ise iki seneden beri sürüklenmekte olan Girit meselesi bulunduğundan Yunanistan'a iltica eden Giritli Rumların zat-ı şahaneye karşı böyle bir kasıтта bulunabilmeleri ihtimaliyle önlem alan Fransa hükümeti, ticaret veya sergiden dolayı seyahat suretiyle Paris'te bulunan Elinozların itibarlı ya da tanınır olanlarından başkasını tamamen Paris'in dışına çıkarmışlar ve birtakımını da gözaltına almışlardı.

İşte Jön Türkü fırkası tam bu sırada Paris'e ulaştı. O esnada iki seneden beri Paris'te Champs-élysées'deki konağında ikamet etmekte olan Mustafa Fazıl Paşa'nın Jön Türk fırkasını himaye veya böyle bir fırkaya riyaset etmekte olduğu gazetelerin lisanına sermaye olmuştu. Bundan dolayı yedi kişiden ibaret olan ve içlerinde Suavi isminde ulemadan bir de mühim adam bulunan Jön Türk ileri gelenlerinin Paris'e varmasıyla beraber Fazıl Paşa konağına inmeleri, polisin nazardikkatini çekmiştir.

Zaten fırkanın Avrupa'ya varışını müteakip *Jurnal des Débats* ile zamanın en mühim gazetelerinden sayılan ve Émile de Girardin'in kalemiyle neşrolunan *La Liberté* ve *Siècle* gazeteleri bunları alkışlamış ve hatta *La Liberté*, fırkayı, "Türkiye'nin kurtarıcıları ve terakkiperverlerin öncü ordusu" tabiriyle tavsif ederek "Fransız milleti, ileri fikre sancak açan ve memleketlerinin en güzide kalem sahiplerinden bulunan bu genç vatanperverlere misafirperver kucağını tam bir muhabbet ve halisiyetle açar ve hürriyet yolunda onlara önder olmayı kendisine vazife addeder," demişti.

Fransa Hâriciye Nezareti'nde bulunan Marki de Moustier, dört defa Dersaadet'te sefirlik yapmış olduğundan Ziya Bey'le aralarında kadim bir aşinalık vardı. Ondan başka, Jön Türkler'in Fransa'yı sığınak edinmelerinde Fazıl Paşa tarafından ihtiyar olunan fedakârlığa vâkıf olarak, sefarette halefi olan Mösyö Bourrée'ye Hâriciye Nazırı sıfatıyla Jön Türkler hakkında himaye edercesine kolaylıklarda bulunmasını o emretmişti. Bu hâlde Jön Türkü namında bir fırkanın Dersaadet Fransa Sefareti'nce yardıma mazhar ve Paris'te bulundukça himayeye ve arka çıkmaya nail olmasında Napolyon hükümetinin dahli aşikârdı.

Ziya Bey, Paris'e varışının üçüncü günü Hâriciye Nezareti'ne giderek Marki de Moustier'yi ziyaret etmiş ve kadim yakınlığı sağlamlaştırmakta acele etmiştir.

Fazıl Paşa oteli ise, buradaki konağın Paris sosyetesine mahsus olan tarza tahavvül etmiş¹ yani şekline alafrangalık vermiş bir aynı idi. En meşhur siyasi ricalden en sefil *avanturier*² derbederlere kadar her sınıftan yüzlerce adam,

¹ tahavvül etmek: Değişmek, bir halden başka bir hale geçmek.

² avanturier: Fr. Maceraperest.

her gün paşayı ziyaret eder, bilhassa neşriyat erbabı burada hürmet ve kabul görür idi. Bundan dolayı Jön Türk fırkası pek az zaman zarfında pek çok ve hatta pek mühim siyaset erbabı ile münasebet ve dostluk hâsıl etti.

Yedi kişiden ibaret olan bu fırkanın azaları, Paris'e varışlarını müteakip gençler arasında hürriyet taraftarlarına yakışır şekilde fikri, ilmi ve edebi terbiyesiyle meşhur olan bir zatın katılması üzerine sekize yükselmişti.

1865'ten beri sefaret başkâtipliğiyle Petersburg'da bulunan Kânipaşazâde Rifat Bey'in Adile Sultan'ın yegâne kerimesi olan Hayriye Sultan ile izdivacı burada kararlaştırılmıştı.

Saltanat hanedanıyla evlenme yoluyla kurulan akrabalıkta, eğer ahlaki asalet gerekli ise Rifat Bey bittabi o hususta birinci mertebenin fevkinde bir makamda sayılırdı.

Fetanet ve irfan gibi manevi meziyetler aranıyorsa Rifat Bey o hususta da yaratılışın lütfuna mazhar olmuş bir genç olduğundan akran ve emsali arasında yüksek rütbe ona taalluk ederdi.

İyi bir tahsil hayatı geçirmiş ve kendisini bu yolda sağlamlaştırmış gençlerden birinin seçilmesi arzu edildiği hâlde dahi, memleketin tahsil vasıtalarındaki noksanına rağmen baba evinde ve pek mükemmel surette ilim kazanmış nadir bir zekâ olduğundan, bu hususta dahi akranı arasında kendisine rakip bulunamazdı. Bu cihetlerle bu seçime, doğru bir seçim deniyordu.

Bundan dolayı akrabalık keyfiyeti pederiyle kararlaştırıldıktan sonra padişahın hemşiresi tarafından Sultan Abdülaziz'e arz olunarak tasvibi beklenmiş ve feriklik verilerek Şûrâ-yı Askeriye'ye memur olarak alınmış ve ilan edilmiştir.

Bilinmeyen ve bilinmesi hâlinde dahi makul bir şekle sokmak mümkün olamayan bir rekabet fikri zorlamasıyla bir müddet sonra feriklik geri alınmış ve kendisi Paris Sefareti maiyetine tayin edilerek acilen azimete memur olmuştur.

Jön Türkler'in Paris'e gelişi üzerine Tercüme Odası'nda bulundukları tarihten beri aralarında esas olan tek vücutçasına kardeşlik vesilesiyle Rifat Bey tabii olarak Kemal'e müncezib³ olmuştur.

³ müncezib: Bir şeye, bir tarafa doğru çekilen.

Siyasi bir fikir ile gurbete çıkmayı göze alan bu vatandan ayrı düşmüşlere yakınlaşma, zaten aralarındaki fikri yakınlık gerekliliğinden başka bir şey değildi. Bundan dolayı Rifat Bey sefaretteki memuriyetini kendi isteğiyle terk etmiştir. Ve bu memuriyeti terke –çünkü o tarihte hukuki ve siyasi ilimlerle tahsili meşgul bulunduğundan– yazdığı istifanamede sefaretteki memuriyetin tahsiline mâni bulunduğunu sebep göstermiştir.

Sultan Abdülaziz'in Toulon'a doğru payitahtından hareket ettiğini telgrafla Paris'e haber verdiği günlerde ise Fransa Dâhiliye Nazırı bulunan Mösyö Marki de La Valette de Ziya ve Kemal Beyleri nezarete mülakata davet ediyordu. Bir davetname de ayrıca Rifat Bey'e gönderilmişti. Ziya Bey davetnameyi aldığını müteakip dostu olan Marki de Moustier nezdine koşarak davetin hikmetini öğrenmiş ve arkadaşlarına da anlatmıştır.

O günlerde Mustafa Fazıl Paşa, padişah hazretlerine, geldikleri vakitte sadık bir kul sıfatıyla kulluğunu arz etmek üzere Toulon'da bulunuyordu. Bu sebeple Fransa hükümetinin beyler ve diğer bir tabirle Jön Türkler hakkında ittihaz ettiği karardan haberdar değildi.

Davet gününde iki arkadaş nezarete giderek Mösyö de La Valette'in odasında hazır bulundular. Kemal Bey o tarihte, Babîâli'deki mütercimlerin tamamına üstünlük ispat etmiş bir mütercim olduğu hâlde Fransızca iki kelime konuşmaktan âcizdi.

Ziya Bey ise Fransızca'yı gayet dürüst, hatta metin bir eda ile söyler ve bu lisan ile yürüttüğü konuşmalarda anadilindeki cerbeze ve talakata⁴ benzer bir kolaylık gösterirdi.

La Valette⁵ anlatmak istediği hükümet kararını tebliğ için zihninde nazikâne bir ifade zemini hazırlamakla meşgulken Ziya Bey ondan evvel davranarak:

"Nazır Efendi Hazretleri! Arkadaşımla beraber Londra'ya gitmeye hazır olduğumuz bir sırada bir davetnamenizle müşerref olduğumuzdan lütfen davet sebebini izah buyurur musunuz? Çünkü treni kaçırmamaya mecburuz," demiş ve

⁴ talakat: Düzgün, güzel ve rahat söz söyleme, dil açıklığı.

⁵ Charles, marquis de La Valette: (1806-1881) Fransız devlet adamı. Kırım Savaşı öncesinde İstanbul'da büyükelçilik yaptı.

La Valette ise, beyin bu sualinden istifade ederek "Bu yolculuğunuzdaki isabeti tasdik ederim. Ben de size bunu ihtar edecektim. Çünkü imparatorluk hükümeti muhteşem misafirini huzursuz etmesi ihtimal dâhilinde bulunan şeyleri mümkün olduğu kadar azaltmayı misafirperverlikten adanmıştır. Şurasını ayrıca beyan ile iftihar ederim ki bu tedbirde nezaretin dahli yoktur. Benim vazifem yalnız ihtardan ibarettir. Çünkü seyahat hakkında nezaret size emir vermek için makul bir sebep tasavvur edemez. Bu (oradaki iki adamı göstererek) şu efendilerin lüzum gösterdikleri bir tedbirdir," demiş ve Ziya Bey zaten Marki de Moustier'den hususi olarak böyle bir tebliğ vâki olacağını bir gün evvel öğrenerek azimet planını hazırlamış olduğundan Dâhiliye Nazırı'na fakat "Hükümdarımızın istirahatinin temini bizce de gereklidir. İmparatorluk hükümetinin bu hususta gösterdiği itinadan dolayı teşekkür ederiz," dedikten sonra nazıra veda ederek şimal garında bekleyen arkadaşlarına katılmıştır.

Bu uzaklaştırılmanın asıl sebebi, malum Leh delikanlısının Rusya imparatoruna vâki olan suikastı idi. Fransa hükümeti Jön Türkler'in böyle bir alçaklık edeceğine ihtimal vermiyordu. Ne çare ki o zaman Paris Sefareti'nde bulunan Cemil Paşa, sahih manasıyla Âli Paşa'ya bir cemile göstermek⁶ istediğinden, sefaretin fevkalade tahsisat yekûnunu haylice kabartması muhakkak olan bu tedbiri para kuvvetiyle gerçekleştirmek istemişti. Napolyon zamanında Paris'te sürüler teşkil eden hafiye memurlarına müracaat ederek Jön Türkler'i kötülüğe sebep olabilecekleri ihtimaliyle şaibeli göstermiştir.

Hatta işe beş on gün evvele gelinceye kadar refakatinde bulunan Kânipaşazâde Rifat Bey merhumdan başlamıştır.

Rifat Bey, gayet nezih ve nazik bir tabiat ve terbiyeyi haiz olmakla beraber, laubali meşrebi ve bilhassa fazilet ve ırfa- nı makam mevki sahiplerine karşı dalkavukluk zilletine izin vermediğinden, dalkavukluk bekleyen amirlerini tabii olarak memnun edemiyordu. Zaten Cemil Paşa, Âli Paşa mektebinin yetiştirdiği zamane ricalinden olarak bu milletin siyasette yetiştirdiği tek rehberi bulunan pederinden hayatında iken

⁶ cemile göstermek: Gönül okşayıcı bir davranışta bulunmak.

rûgerdan olmuş,⁷ yükselmeyi ve ikbalini sürdürmeyi onun hilafında bulunanların ardı sıra giderek aramıştır. Biz hakikati söylemek ve sözlerimizi vesikalar ile sağlamlaştırmak isteriz. Kimsenin kendi kıyaslarının neticesi olan içtihadına taarruz fikrinde değiliz. Fakat asrımızın çocuklarına, milletimizin ricalini bulundukları hâlde göstermek vazifemizdir.

Bu ifademizi ise Rifat Bey merhumun müteveffa Cemil Paşa'ya olan aşağıdaki mektubuyla vesikalandırırız:

Devletli Efendim Hazretleri!

Bu arızamda⁸ vezirliğinizin kudretli mertebesine layık lisan kullanamazsam devletlerinin nazarında mâzur olur zannederim.

Malumdur ki bir iddianamede teşrifatlı tabirler aranmaz. Takdimine ise dâverâne⁹ muamelelerinin zorlaması üzerine cesaretlendiğimden edep erbabı nazarında dahi kendimi her türlü manevi mesuliyetten kurtulmuş bulurum.

Şimdi sadede geleyim. Devletlerinin malumudur ki kulunuz, Se-faret Başkâtipliği'yle Petersburg'da bulunduğum sırada, İstanbul'ca ferikliğim tasavvur olunarak çağırılmış ve altı ay kadar Dâr-ı Şûrâ'ya devam ettikten sonra tahsili tamamlamak bahanesiyle fevkalade bir surette Paris Sefaret-i Seniyyesi maiyetine gönderilmiştim.

Bundan bir ay önce sebepsiz bazı muamelelere maruz kalarak haysiyetimi tehlikede gördüğümünden ve zaten kendi kendime tahsili tamamlamak arzusu gönlümde sabit olduğundan memuriyetimden istifa etmiş ve fakat bu iki sebepten evvelkisinin ilanını istemediğim için istifanamemde yalnız ikincisini beyan etmiştim. Belki dikkat buyurulsa birincisinde de bazı imalar bulunabilir.* Bunun üzerine istifam hakkında alınacak emrin tarafıma tebliğine ve bu hususta sarahaten aldığım vezirlik makamınızdan çıkan sözün yerine getirilmesini beklemekteyken haziranın yirmi beşinci günü ikamet etmekte olduğum daireye üç saat içinde iki casus gelerek kapıcıdan "Rifat Bey sokağa fesle mi çıkıyor? Yoksa sefarethaneye mi

⁷ rûgerdan olmak: Uzak durmak, çekinmek, sakınmak.

⁸ arıza: Yüksek bir makama sunulan tezkire, dilekçe, yazı, arzuhal.

⁹ dâverâne: Osmanlı Devleti'nde resmi yazışmalarda vezirler için kullanılan klişeleşmiş unvan sözlerinde geçer.

* Fazıl Mustafa Paşa mektubunun tercümesi sefaret tarafından Rifat Bey merhuma isnat edilmesi ve Âli Paşa'ya o suretle bildirilmesi üzerine burada Kâni Paşa merhuma, Rifat Bey'e ihtarda bulunması mânidar bir lisanla tavsiye edilmiş ve pederi de oğluna bildirmişti. İşte istifa sebebi budur.

gidiyor? Ne yapıyor? Nasıl geçiniyor?" yollu birtakım yolsuz şeyler sual etmiş ve hatta biri bir bahane ile yanıma dahi gelerek odayı gözden geçirmişti.

Kullarının keyfiyetince son derece şaşkınlık getirecek neticenin ortaya çıkışını beklemektedirken ertesi günü sabahleyin yine bir herif geldi. Polis tarafından diyerek ve yanıma bir kâğıt bırakarak çıkıp gitti. Açınca gördüm ki pazartesi günü Dâhiliye Nazırı Marki de La Valette kulunuzu davet ettirmiş! Buna hiçbir mana veremeyerek belirlenen vakitte dairesine gittim. Ziya Bey ve Kemal Bey de henüz gelmişler. Oturmak üzereydiler. Meğer onlar o gün seyahate hazırlanmışlar imiş. Birlikte nazırın yanına girip hüsnükabule mazhar olduktan sonra Ziya Bey söze başlayarak "Londra'ya gitmek üzere iken davetnamenizi aldık. Fakat ne için çağırılmış olduğumuzu anlamak için geldik," dedi.

Marki de La Valette bu söze teşekkür etti. Cevaben "Bir müddetçik Paris'ten uzak düşmeye hazırlanışınız isabetin ta kendisidir. Ben de bunu gayriresmi rica edecektim. Zira padişahın seyahati sebebiyle Paris'te ikametinizden bu mösyöler merak içindeler. Sizi davetimin sebebi dahi budur. Lakin siz de itimat edersiniz ki bu benim teşebbüsüm üzerine bir şey değildir. Ben size seyahat için emir veremem. Sizden herhâlde memnunuz. Sizi hiçbir vakit dahi kınamayız. İsterse- nize bir cevap verin kendilerine ifade edeyim," deyince hasıl olan hayretimi onun yanında saklayamayarak "Bu tebliğiniz bana da ait midir, benim için de mi merak olunuyor? Ben sefaret memurlarıyım. Vakıa istifa ettim. Lakin hâlâ kabulü tarafıma resmen beyan olunmadı. Eğer kabul olunmuş olsa idi sefir paşa hazretleri bana bildirirlerdi. Bu yolda şifahen vaatleri de var," dedim. Bu lakırdıları söylediğim sırada sefaretimizin kadrine dokunmuş olmak mütalaası milli şerefimiz dolayısıyla hatırımdan geçmeye başlamıştı. Fakat derhâl anladım ki Fransa idaresi nezdinde dahi sefaretin hiç kadri bırakılmamış. Çünkü âcizane ifadelerimin şaşkınlığa sebep olması lazım gelirken, nazır "Sefaretin böyle usulsüz hareketleri malumdur," yollu tebessüm ederek tebligatın bana dahi ait olduğunu ispat için dolaptan bir kâğıt çıkardı. Mütalaa esnasında Ziya Bey, Kemal Bey, Suavi ve Agâh Efendi isimleriyle benim adım da yazılmıştı.

Sefaret-i seniyyenin, maiyet memurlarından birine, ecnebilere tebliğ vasıtası kılacak kadar hukukça lakayt davranması hiçbir vakit hatırıma gelmezdi.

Vatanımızda nefsinin bin türlü tehlikeye atarak, eline bir Hatt-ı Hümayun alarak, kürsü üzerinde halkın hürriyetiyle taarruzdan masuni-

yetini¹⁰ ilan eden ve devletin bu resmi vaadine Avrupa Devletleri'ni şahit tutan Reşid Paşa'nın oğlu olduğunuzu bildiğim için, serbest bir memlekette serbest bir adamın hürriyetine taarruz vasıtası olmayı vezirliğe yakışan zatınızdan kat'a ummazdım. Binaenaleyh bunlardan dolayı bir derece teessür ettim ki zat-ı devletlerine tarif edemem.

Her ne hâl ise. Tâbi olduğum devletimin sefaretine karşı ecnebler kuvvetiyle hareket elimde iken bunu velev misilleme karşılığı suretiyle olsun, kabul edemediğimden Paris'ten hemen çıkmaya mecbur oldum. O günden beri meseleyi etrafıyla mütalaa etmekte olduğum hâlde sizin muamele şeklinize makul bir sebep bulamıyorum! Buna sebep acaba âcizane istifam mıdır? Bu farza nasıl imkân olabilir? Bir memur resmi sıfatından istifa etmekle neden arkasına casus tayin olunsun? Bir memur resmi sıfatından istifa etmekle niçin sokağa fesle çıkıp çıkmadığı merak ve soruşturma sebebi olsun? Bir memur resmi sıfatından istifa etmekle niçin padişahın seyahati için endişe ediyoruz gibi muamma bir mana söylensin?

Yahut muamele sebebi Kemal Bey'le dostluğum mudur? Devletlerinin malumudur ki insan mademki hürdür, dostlarıyla görüşmekte de hürdür. Eğer sözü edilen kimse ile görüşmemek üzere devletleri tarafından vuku bulan gayriresmi ihtara tâbi olmamam kullarına kusur addolunabilirse ne derece usulsüz hareket olunmuş, belki ne kadar haksızlık edilmiş olacağını her vicdan sahibi akıl teslim eder. Çünkü mumaileyh [Kemal Bey] ile sekiz dokuz seneden beri biraderane belki tek vücutcasına ülfet ettiğim, devletleri nezdinde dahi malum idi. Hatta kendisi *Tavsir-i Efkâr* muharrirliğinde bulunduğu zaman Paris'ten bir muhabir tedariki bahanesiyle gazeteyi getirtmek için âcizane vasıtamdan istifadeye bile çalıştınız!

Devletlerinin ihtarının ise resmi bir şey olmadığını, âcizane mü-lakatım esnasında birkaç kere tekrar buyurmuştunuz. Mademki ihtar resmi bir emir değildi, onun hükmüne tâbi olmak, devletlerinin ikbaline hürmeten bir münasebetsiz sözünüze karşı durmamak için bunca senelik bir dostumu feda demek olurdu. Bendeniz bu kadar bi-vefa bir tavırda dalkavukluğu etmemekle arkamda casus gezdirmeye neden lüzum görülsün? Başıma fes giydiğim niçin tariz sebebi olsun? Fes giymek sefaret memurlarına has bir imtiyaz mıdır? Hakkımda ne sebeple ecnebi vükelasına şikâyet olunsun?

"Seyahat-i Hümayun münasebetiyle endişe ediyoruz!" manası niçin irat edilsin?

---

¹⁰ masuniyet: Korunmuş olma durumu; dokunulmazlık.

Bir de Kemal Bey’le görüşmek bu kadar hakarete layık bir kabahat ise acaba benden başka sefaret memurlarından olduğu hâlde görüşmüş olanlara neden bu türlü muameleler olmadı? Yoksa görüşen zatlar devletleri tarafından telakki ettikleri talimata uygun hareket ettikleri için mi muaftırlar?”

Yoksa en sonraki mülakatımızda, âcizane istifamın sıhhati temyiz mahiyetine intikal ederek devletleri tarafından kulunuza yalnız resmi sıfattan istifa etmiş nazarıyla bakıldığı ve tahsil için yine maaşım verileceği beyan buyurulması üzerine resmi sıfattan istifa ile bittabi maaş hakkında uzak olduğumu ve tahsili tamamlamaktan muradımın kendi kendime ders okumaktan ibaret olarak memurlar sınıfından talebe sınıfına tenezzül etmek niyetinde olmadığımı beyan etmiştim. Acaba gördüğüm muameleler bunun için mi vuku buluyor? Öyle olmamalı. Çünkü apaçık meydanda olan şu meselede yüce zehabınızın yersiz olduğunu alçakgönüllülükle devletleri tarafından dahi itiraf buyurulmuştu. Bendeniz hakkım olmayan maaş kabul etmedim. Hak ve vazifeden haberdar olanların hâli bu değil midir? Bunun için arkama casus mu tayin olunur, fesle gezişim endişe verici mi olmak lazım gelir? Aleyhimde Fransa vükelasına şikâyet mi iktiza eder? “Padişahın seyahati sebebiyle endişe ediyoruz,” gibi muammalar mı söylenmelidir? Netice-i kelim, âcizane davranışlarımda, gördüğüm muameleleri iktiza edecek hiçbir kabahat göremediğimden kendimi devletlerinin haksız muamelesi mağdurlarından biliyorum. Mağdur tabirine başka mana verilmesin! Muradım istirham değil, hukuk iddiasıdır. Nasıl hukuk iddiasında bulunmam ki, beni aldattınız. Namusumu ihlal ettiniz. Bari sebepsiz olarak böyle bir muamelenin icrasına mecbur olduğunuz hâlde beyan buyurmuş olaydınız, ecnebler nazarında idarenin muamelelerinin böyle en sade bir usulünde bile cahilliğimizi ilan buyurmamış olurdunuz! Buraların nasıl hatırlanmadığını hâlâ anlayamıyorum.

Her neyse. Keyfiyeti İstanbul’a bildireceğimden bir yanlışığa mahal vermemek için evvela âcizane istifam kabul olunmuş mudur? İkinci olarak kabul olunmuş ise niçin tarafıma beyan olunmamıştır? Üçüncü olarak arkama casus tayini ne içindir? Dördüncü olarak bir kabahatim var ise sefarette resmen tarafıma beyan olunmayıp da Fransa Dâhiliye Nezaretî’ni vasıta kılmakta sebep nedir? Beşinci olarak “Seyahat-i Hümayun münasebetiyle endişe ediyoruz,” ibaresi ne mana ile söylenmiştir? Resmen izahat talep ederim. Vermezseniz hak-

* Sefir paşa, Sefaret Başkâtibi Münir Bey’i talimat vererek Kemal Bey’le birkaç defa görüştürmüştü. Rifat Bey onu murat ediyordu.

kımı arayacak kadar meramımı ifade etmekten âciz olmadığımı belirtmek isterim. Ve el'an saltanat-ı seniyyeden bir zatın oğluyum ki, o zat, devlet nezdinde tekrar tekrar tartılmış, doğruluk terazisinde ayarı tam gelmiş Kâni Paşa'dır.

Şu gördüğüm hakaret için hukuk iddiasından hiçbir vakit geri durmayacağımı arz ederim. Ol bata...

Rifat

Paris, Faubourg Saint Honorée

23 Sefer 1284 [26 Haziran 1867] ve 30 Haziran 1867

•

Ziya ve Kemal Beylerle Agâh ve Suavi Efendiler Londra'ya gittiler. Reşad, Nuri ve Mehmed Beyler Guernsey Adası'na çekildiler. O tarihte Victor Hugo, henüz uzletgâhı¹¹ olan bu adada bulunuyordu. Hem onu ziyaret etmek hem de her türlü dağdağa ve medeniyetin hayhuyundan kurtulup biraz müddet olsun münzevice ve sessizce yaşamak istiyorlardı.

Rifat Bey ise o tarihte Paris'in en kibar mahallelerinden olan Fauborg Saint Honorée'de dört oda bir mutfağı hâvi gayet güzel bir dairede ikamet ediyordu. Binaenaleyh dairesini hizmetkârına bırakarak kendisi bazı elbisesinden ibaret bir çantasıyla sebük barâne¹² Brüksel'e gitti.

Londra'ya vâsıl olan dört arkadaşı Paris'te olduğu gibi ne Dâhiliye Nezareti'nden ne de polis idaresinden aranıp soruldu. Hatta bu nezaretlerce böyle dört şahsın Londra'ya gelişi malum bile değildi. Çünkü İngiltere'de işe ve hadiseye bakılır, niyet ve maksatlar üzerine ihtimaller tesis edilmez. Hâlâ bugün hiçbir fert polisçe mücerret merak sevki ile takip olunmaz. Mutlaka onun zararlı kimselerden olduğu hakkında teminat verilmelidir. O hâlde dahi polisin yapabileceği şey onun fenalık yapma düşüncesinin gerçekleşmemesine dikkat etmek hususundan ibarettir. Yani uzaktan uzağa dikkatli bir şekilde gözetleme icrasıdır.

Dört refik Londra'da Regent Street'te 13 numaralı bir hanenin birinci ve ikinci katlarında yerleştiler.

Sultan Abdülaziz Han ise Paris'e gelmiş, sergiyi temaşa etmiş, İngiltere kraliçesi müteveffa Victoria'nın davetine

¹¹ uzletgâh: Uzlet yeri, yalnızlık köşesi.

¹² sebük barâne: Hızlıca.

icabet edeceği, Osmanlı Sefareti marifetiyle resmen İngiltere Hâriciye Nezareti'ne bildirilmişti.

Acaba İngiltere'de dahi Fransa'da olduğu gibi Jön Türkler istiskal¹³ olunacak ve bir müddet için Londra'dan hârice çık-maları hakkında bir ihtar vâki olacak mıydı?

Ziya Bey hemen tuhaf denilebilecek bir garip tabiata mâ-likti. Buna yenilerek kalkıp Gazban Efendi'ye müracaat eder. Gazban Efendi,* Halep ahalisinden, uzun müddetten beri Os-manlı Devleti'nin fahri Londra başşehbenderi idi. Otuz seneye varan ikamet müddetinde gerek iffet ve istikameti ve gerek terbiye ve fazileti sayesinde Londra sosyetesine intisap¹⁴ ka-zanmış ve pek büyük zatların muhterem dostları sırasına geç-mişti. Bundan dolayı her tarafça hatırı sayılır olarak onun her meramı yerine getirilirdi. Bilhassa İngiltere ahval ve âdetleri-ne ve İngiliz örf ve ahlakına vâkıf olduğundan gayrikabil is-tekleri olduğunda bittabi müracaat külfetini ihtiyar etmezdi.

Ben kendisine vakıyı ifade etmekle beraber acaba sefa-ret böyle bir harekette bulunur mu, sualini sormuş ve Gaz-ban Efendi ise "Sefarette bulunan Müsürüs Paşa, Cemil Paşa olmadığından kendisine faraza İngiltere Hâriciye Nezareti nezdinde böyle bir teşebbüste bulunması Babıâli'den emir alınacak olsa bile ona tâbi olmaz, böyle bir emri şiddetle kı-nar ve reddeder," cevabını vermiştir.

Hakikatte Jön Türkler, Londra'da ellerini kollarını sal-layarak geziyorlar ve Gazban Efendi'nin hemşehrilerinden Rızkullah Hassun adında birinin delaletiyle British Mu-seum'daki nadir İslam yazmalarını etraflıca inceliyorlardı.

Bu Hassun Efendi o tarihte British Museum'ın Şark ki-taplarını tasnif ile bir fihristini tanzime memur olmuştu. Britanya Müzesi memurları sırasında bu mühim mevkii haiz idi. Vaktiyle *Ruzname* ve *Tasvir-i Efkâr* arasında cereyan et-miş olan "Mesele-i Mebhûset'ün-anha" bahsine de karışmak ve fakat *Tasvir-i Efkâr*'ın muhalif tarafını iltizam etmiş iken şimdi Jön Türkler'in ileri gelenlerinden bulunan *Tasvir-i Ef-kâr* muharririnden ayrılmaz olmuştu.

¹³ istiskal: Hoşnut olmadığını belli edecek tarzda soğuk davranma, yüz vermeme, aşağılama.

* Atina'da sefaret eden meşhur burunsuz Gazban değil.

¹⁴ intisap: Bir ailenin, bir iş yerinin, bir topluluğun içinde yer alma, oraya mensup duruma gelme, oranın ferdi olma.

British Museum

Kendisi İngiliz ve Fransız lisanlarıyla yazmaya ve konuşmaya muktedir olduğu gibi eski Arap'tan garip ve nadir sayılabilecek pek çok fıkralar ve kıssalar iktibas ederek hemen her on günde bir, küçük küçük risaleler vücuda getirerek mümessillere satıyor ve bu yüzden de para kazanıyordu. İkinci olarak kütüphaneye gelen müsteşriklerden pek çoğuyla yakınlık kurmuş olduğundan Jön Türkler'i bu ulema ekâbirine tanıttırıyor ve bu suretle fırkamızın temas kurma dairesini genişletmeye çalışıyordu. Kendisi Dersaadet Duhan [Tütün] Gümrükçüsü iken Kâni Paşa merhum ile bir hesap meselesinden dolayı araları açılmış ve muhakeme altına alınmak istenilmiş olduğundan o da İstanbul'u terk ederek Londra'ya çekilmiş ve fakat hemşehrisi olan Gazban Efendi'nin himmetiyle altmış İngiliz lirası bir maaş mukabilinde müzedeki memuriyeti istihsal ederek haysiyeti muhafaza etmekte bulunmuştu.

Gerek Gazban Efendi'nin ve gerek Hassun Efendi'nin bu tarihçede bahsedilmesi, bu iki zatın ve bilhassa Gazban Efendi'nin Jön Türkler'in takip ettikleri siyasi maksatta manen ve maddeten pek büyük himmet ve hamiyet eserleri göstermiş olmalarından dolayı bir şükran vazifesi sebebiyledir.

Sultan Abdülaziz, Londra'ya geldiği zaman yalnız Ziya Bey, Brighton kasabasına çekilmeye mecbur olmuştu. Çünkü Ziya Bey, Mabeyn-i Hümayun'da kâtip bulunduğu sırada padişahın has nedimi şerefini kazanacak kadar padişaha

yakın olmuş ve hatta sultanın tahta çıkışı esnasında Şam meselesinden dolayı bir buçuk sene önceden beri fevkalade memuriyet ile Suriye’de bulunan Fuad Paşa merhum Sadaret makamına bizzat Ziya Bey’in delalet ve himmeti sayesinde gelmiştir. İşte iki gün zarfında Zaptiye Müsteşarlığı’na, Atina Sefareti’ne ve üçüncü günü birinci defa olarak Kıbrıs Mutasarrıflığı’na tayin olunmak gibi cidden Sultan Abdülaziz’in şanına yakışmayacak tevcihat¹⁵ oyunlarına layık görülmesi dahi sonradan saray entrikalarında kendisine galebe eden fırkanın yani Âlî Paşa tutkunlarının gizli oyunlarının semeresi idi. Ziya Bey o tarihten sonra İstanbul’a gelmiş, beylikçilik¹⁶ filan gibi Babıâli’de mühim memuriyetler ifa etmiş iken yine Âlî Paşa’nın yalan dolanına mağlup olarak mutasarrıflıkla Amasya’ya uzaklaştırılmış ve hâsılı 1279 öncesinden beri Sultan Abdülaziz’in yüzünü görmemiş olduğundan kendisine tesadüf etmek ihtimaliyle Londra’da bulunmak istemiştir.

Evet! Londra’da her fert, misafir bir hükümdarın davetli bulunduğu umumi bir mahalde pek yakından kendisini görebilir. Nitekim Crystal Palace’ta bulunduğu gün kırmızı feslerle gözü önüne gelmiş olan Jön Türkler’den üç zatı Sultan Abdülaziz Han “Bunlar kimdir?” diye Fuad Paşa’dan sormuş ve o da –çünkü aralarındaki çekememezlik henüz bertaraf olmamış olmasından dolayı– “Mustafa Paşa kulunuzun teşkil ettiği muhalif fırka efradından bazıları,” cevabını vermiştir.

Bundan dolayı Ziya Bey, efendisiyle tesadüfen yüz yüze gelebilmek ihtimaline karşı Sultan Abdülaziz, Londra’da bulunduğu müddet zarfında Brighton’da ikameti tercih etmiştir.

Sultan Abdülaziz, Londra’da bulunduğu sırada Fuad Paşa merhuma –âdeta canından bezdirecek mertebede– hakaretlerde bulunmuştur. Hatta derler ki paşanın haddi zatında müptela olduğu kalp hastalığının şiddetini artırmasına, bu seyahatte gördüğü hakaret dolu muamelelerin pek büyük tesiri olmuştur.

Bu hakaretlere Şehzade Abdülhamid Efendi dahi dolayısıyla sebebiyet vermiştir. Çünkü o zaman bir şayia deveran

¹⁵ tevcihat: Memuriyet tayinleri.

¹⁶ beylikçi: Osmanlı devlet teşkilatında Babıâli’nin yüksek memurlarından olan Divan-ı Hümayun reisi.

etmekte idi. Şehzade Murad Efendi, Prens de Galles'in pek ziyade muhabbet ve hürmetini kazanmış, fıtraten iyi huylu ve terbiyeli olarak kemal mertebeyi haiz olduğundan İngiltere hükümdar hanedanına kendisini pek sevdirmişti. Bu sebeple Sultan Abdülaziz hakkında ifa edilen ihtişamlı teşrifat ve ihtiramlara karşılık Murad Efendi'ye hususi surette derin muhabbet ve samimiyet gösteriliyor ve prenslerle prensesler onu kendi mahremiyet dairelerinde bulunduruyordu. Asıl garibi bu samimiyette Abdülhamid'in bigâne tutulması idi ki yaratılıştan gelen haset ve nifak hissini bu hâl uyandırmıştır.

Deveran eden şayia ise Kraliçe Viktorya'nın kızlarından birini Murad Efendi'yle evlendirme meselesi idi. Bunu Prens de Galles, arzu ve iltizam ediyor, diyorlardı. Ve güya Fuad Paşa'dan gayriresmi bir surette vâki olan nabız yoklaması bu arzuyu sağlamlaştırmaya yardım etmişti. İşte Abdülhamid, gıpta ve gayzını davet eden bu meseleyi mahremane bir surette amcasının kulağına ulaştırmış ve Fuad Paşa'yı evlenme akdine vasıta olmakla ve akrabalık kurmakla itham etmiştir.

Abdülaziz Han merhumun saltanatının evailindeki¹⁷ laubali tavırlarıyla birkaç sene sonra ortaya çıkmaya başlayan vehimli muameleleri, milletin ümitlerince cidden bezginlik verecek raddeye varmıştı. Padişah âdeta titiz olmuş ve bu hâl, eski yakın dostlarını ve nedimlerini bile ihlas mevkiinden ayırıp tereddüt ve çekingenliğe düşürmüştü.

Hiçbir şeyden zevk alamıyor, herkesi haşlıyor ve Nevres Paşa gibi küçük yaşında bile bir fiskecini yememiş olan en yakın bir nedimini merdivenin üst başından teker meker yuvarlayacak surette hakaret tekmesine layık görüyordu. Bu hâller ise sebepsiz değildi. Daima gammazlık ve nifaktan kendi çıkarlarını temin etmek isteyen fena ahlak sahiplerinin yalan dolanları pek büyük tesir hâsıl ediyordu. Biçare halk en ziyade vatanperverane faaliyet beklediği azmi kuvvetli padişahlarının bu hâlini işittikçe içi kan ağlıyordu. Evet! Sahih manasıyla kamuoyu uyuyan bir hâlde idi. Fakat onlara bedel, memleketin ve milletin saadet ve selametini padişahın işlerinde görmek arzusu vardı. Çünkü "Şah vâkıf gerektir ahvâle / İş vezire kalırsa vay hâle" beytinin anlamı

¹⁷ evail: İlk zamanlar, başlangıç dönemleri.

bin senelik Şark siyasetini tercüme ediyordu. Her şey, güzellikler ve fenalıklar, padişahın yapıp ettiklerinin neticesidir fikri, hüküm sürerdi. Fakat kötülüklere meyletmiş olan hükümdara karşı milletin hukukunu müdafaa fikri henüz milletin dimağında yerleşmemiştir. "Allah'a hamdolsun ki Ömer'in hatasını henüz kılıcıyla doğrultacak Müslümanlar varmış" farukî sözünü¹⁸ ve bu söze sebep olan hâli, siyaset kitaplarında veya İslam tarihlerinde okuyanlar yalnız onun ulviyetine hayran oluyor ve hikmetini idrak ve takdir edip de gördükleri büyük günahları, fakat kılıçtan daha tesirli olan tehditkârca irşatlar ile tashihe imkân tasavvur edemiyordu. Hâsılı itaat, miskinlik hâlini almış ve menfaat fikri ise erkekliği kadınlar seviyesine indirmişti.

Binaenaleyh Jön Türkler'in bu memlekete yaptıkları hizmetin en mühimi, halka tâbi olma vazifesiyle ve metbû¹⁹ vecibesini bildirmekte ve bu suretle kamuoyu denilen, selamet nâzımını²⁰ icat edencesinde ikaz etmekteki himmet ve gayretidir.

Bir taraftan da Âli Paşa'nın hususi mesleği, padişahı –Babiâli'nin işlerine bigâne bulundurmak cihetine sarf edildiğinden– şahsi işlerinde ifrat mertebesine kadar sevk ediyordu. Ara sıra Tophane ve Bahriye Nazırlarınca arzu ettiği değişmelere muvafakat tavrı ortaya çıkıyordu. İşte Âli Paşa bu cemileleriyle ara sıra padişahın gönlünü hoş ederek işlerinin istiklalini muhafaza etmekte idi. Bilhassa Fuad Paşa'nın vefatı üzerine Hâriciye Nezareti'ni dahi nefsinde tuttuğundan bu iki sıfat kendisinin iki merhamet cenahı şeklini almış ve bu iki kuvvet sayesinde irtihaline kadar Babiâli'de hükümran olmuştur.

Hakikatte kamuoyu henüz feyiz neşvesini kazanmamış olan memleketlerde ya hükümdar bizzat bir baba tavrıyla memleket ve milletin başına geçer veyahut memleket ve milletin yükselme ve ilerlemesine sarf edilmiş olan işlerinde kendisine rehber ve yardımcı olacak devlet ricali yetiştirir. Bir vakitler memleketinin ikbal ve saadetine hizmet eden

¹⁸ faruk: "Ayıran" anlamına gelen kelime hakkı hak olmayandan, batıldan ayırması ve çok adil olması sebebiyle Hz. Ömer'in lakabı olmuştur. Faruki: Adil.

¹⁹ metbû: Kendisine tâbi olunan, uyulan kimse.

²⁰ nâzım: Tanzim eden, düzenleyen.

fiillerinde müstakil²¹ Avrupa hükümdarları böyleydi. Büyük Petro, Büyük Frederic, Maximilian, On Dördüncü Louis bu zümredendirler. Her biri azmindeki sebatıyla meşhur olan bu hükümdarlar, idarenin her şubesi için ihtisas ve fetanet erbabından birçok adamlar yetiştirmiş ve onların mütemadi mesailerıyla memleketlerine, zamanlarına göre pek büyük hizmetler etmiştir.

Bizdeki idare usulü tamamıyla Şark siyasetine tâbi idi. Sultan Mahmud, yeniçerileri kaldırmakla her kadim tarzı kaldırdım zannında bulundu. Fakat her şey yalnız isim değiştirmekten başka bir tebdile uğramamıştı. Reşid Paşa bu siyaset veya idarenin kadim usulüne bir tür Garp kıyafeti giydirmek istemiş ise de o kisveyi giydirdiği vücuda öteden beri o kisveyi giyen kavimlerin ruhunu dahi üflemek lüzumunu düşünememiştir. Yahut düşünmüş de feyizlendirmeye vakit bulamamıştır. Çünkü henüz ilk mektepleri olmayan bir millet için bir darülfünun tesisine teşebbüs edişine bakılırsa, o ruhu neşvedâr edecek vasıtaların en mühimini tedarik ve hazırlama hususunu bile unutmamıştır. Eğer Reşid Paşa milletteki feyz ve irfan istidadını ortaya çıkaracak vesileleri tamamlamaya muvaffak olmuş olsa idi bizde kamuoyu daha o zaman kendisini hissettirebilecek temayülleri izhar edebilirdi. Fakat halk yeniçeriliğin ilgasından beri hukuk hâkimiyetini gasp ettirmiş olduğundan efkârnumumiye dahi sessizlik uykusuna dalmıştı. Böyle devirlerde ise kamuoyunun galeyan hâsıl etmesi, halk üzerine ihale olunacak musallatının kuvvetinin şiddetine bağlıdır. Nihayet derecede üzerine varılmadıkça kendini göstermeye kalkışmaz.

O zamanlar ise Osmanlı matbuatı, ortaya çıkışının başında bulunduğu için daha pek genç ve miktarının azlığı ciyetiyle daha pek zayıf bulunuyordu. Bundan dolayı kamuoyunu lazım olduğu kadar ikaz ve teşvik edecek hâlde değildi. Çünkü ortaya çıkışıyla beraber tahakküm kemendi altına alınmış ve sahih tabirle doğar doğmaz başı ezilmişti.

Reşid Paşa devrinde ise matbuat hiç hayat emaresi gösterememiştir. Resmi ve yarı resmi iki havadis varakasından başka bir şey bilmeyen halk, gazetenin ehemmiyet ve hizmet derecesini anlayamamakta mâzurdu.

²¹ müstakil: Bağımsız.

İşte biz de efkârıumumiyenin varlığını hissettirememesi bu gibi vasıtaların yokluğuna atfedilebilir. Binaenaleyh milletin bahtsızlığı yüzünden Reşid Paşa, yerine geçirmek üzere yetiştirdiği mesleğinin yardımcılarında, kendisi hakkında alçaklık etmekten geri durmadıkları entrikalarla uğraşmaktan bayağı üzülmüş ve belki bu üzüntü ecelini çabuklaştırmıştır.

Yeni Osmanlılar Tarihi'ni yazarken Reşid, Âli ve Fuad Paşaların siyasi meslek ve mezheplerinden bahsetmek zaruridir. Çünkü memleketin ruh halini layıkıyla anlamak için milletin şuurunun müşahhas birer timsali olan hükümet ricalini tetkik etmek iktiza eder.

Âli Paşa neşet ettiği Sainte-Barbe mektebinin fena tesirlerine mağlup olmuş bir meslek sahibi idi. Bu zata memleketine mehindi²² demek aynıyla ihanet etmektir.

Çok hızlı koşan bir ceylan ile bir kaplumbağa arasındaki fark ne ise zamanın zaruretleri ile Âli Paşa'nın siyasi içtiha-
dındaki fark da öyleydi. Hatta "kaplumbağa yürüyüşü" siyasi mesleğine alem olmuştur.

Hâlbuki Reşid Paşa halka siyasi terbiye vermekle memleketi bir terakki devresine dâhil etmeyi maksat edinmiştir. Âli Paşa ise mümkün olduğu kadar halkı, siyasi terbiyeden uzak bulundurmak yolunu iltizam etmişti. İşte Metternich siyaset mesleği de bundan başka bir şey değildir. Fakat 48 İhtilali o siyaset bunağına layık olduğu darbeyi vurduğu hâlde ne yazık ki Âli Paşa müstahak olduğu inkılap tokadını idrak etmeden rû-be-râh-i semt-i fenâ olmuştur.²³

Fuad Paşa, yaratılıştan hürriyet fikirlerine sahip ve uzun boyuyla uyumlu bir meşreb-i âli-himmetâne²⁴ ile yaratılmış olmakla beraber, Babıâli'nin kuzey ve güneydeki iki ucunda nöbet be nöbet fehmet ve übhet²⁵ makamını elde etme yani sadaret ve nezaret hizmeti ifa ettikleri sırada evvelki, ikincinin laubali meşrebi hükmünce mahremiyet ve hürmet perdesini yırtmasından endişeli, ikinci ise birincinin kin ve öfkesini içinde saklamaya masruf²⁶ olan hilekârca fetanetinin

²² mehın: Değersiz, hor, hakir, önemsiz.

²³ rû-be-râh-i semt-i fenâ olmak: Yokluk semtine gitmek (mecazen ölmek).

²⁴ âli-himmet: Himmeti yüksek olan.

²⁵ fehmet ve übhet: Büyüklük ve yücelik.

²⁶ masruf: Sarf edilmiş, harcanmış (şey).

her nasıl olsa kendisine bir hifre-i mekîdet²⁷ hazırlayacağını bildiğinden inkârcı düşmanı olan Âlî Paşa'ya karşı kasten korkusuz bulunurdu. İşte bunlar bu vechile ve bilhassa Abdülaziz'in saltanat devrinde birbirine karşı gayet mültefit ve muhabbetkâr ve fakat fırsat düştükçe her ikisi de birbiri hakkında elinden geleni icra eder oldukları hâlde ömür geçirdiler. Ne yazık ki her ikisi de bu memlekete hatta Reşid Paşa'nın ifa eylediği hizmetten kat kat âlî hizmet ve güzelliklerde bulunabilirlerken her ikisi de bu memlekete hiçbir hayırda bulunamamıştır.

•

Şehzade Murad Efendi'nin İngiltere hükümdar hanedanıyla akrabalık rivayeti Sultan Abdülaziz'e, Abdülhamid Efendi tarafından mahremane surette bildirilmesiyle beraber, padişah müşarünleyhin vehmini uyandıracak bazı açıklamalara da girişilmiştir. Veliaht olan bir şehzade, kudretli deniz gücüyle Avrupa'da ileri gelen, her istediğini yapmaya muktedir olan bir devletin akrabalığını elde edince, her türlü arka çıkmaya nail olabileceğini ve bundan dolayı günün birinde maksadına vâsıl olmak için o kuvvetten yardım ve istifade etmesi ihtimalden uzak olmadığını padişahın zihnine yerleştirmede kusur etmediler. Bilhassa Fuad Paşa'ya muhalif olan hükümdara yakın bazı adamlar bunu sırf şehzadenin hususi maksadı olmak üzere tefsir ettiler.

Garez ve nifaka alet olmak alçaklığı hakikaten ahlaki temizlik ve ulüvv-i cenab²⁸ sahipleri nazarında, herhangi bir gayz ve intikam maksadıyla da olsa kabul edilemez. Nitekim bu iddia, bu meselede de azametiyle kendini göstermiştir. Çünkü Sultan Abdülaziz, aralarındaki anlaşmazlık ve çekememezlikten istifade etmek istemiş ve Fazıl Mustafa Paşa'ya rivayeti hikâye ile beraber, sadece kendisine karşı Fuad Paşa tarafından bir intikam fikriyle vukua gelmiş bir teşebbüs olduğunu söyleyip âdeta Mustafa Paşa merhumun tasdikine muntazır bulunmuş iken umduğunun ve beklediğinin aksine paşadan:

²⁷ hifre-i mekîdet: Hile kuyusu.

²⁸ ulüvv-i cenab: Haysiyetli, şerefli ve yüksek ruhlu olma, düşmanına bile iyilik edecek yaratılışa olma, âlîcenaplık, cömertlik.

“Padişahım! Vezirleriniz içinde belki pek çok makam hırslı olan ve infirada²⁹ meyilli adamlar bulunabilir. Fakat bunların münakaşa ve kıskançlıkları yalnız birbirlerine mahsus kalır. İtimat buyurulsun ki vüzera arasında hiçbir fert yoktur ki padişahına karşı bir intikam fikri beslesin. Bilhassa Fuad Paşa gibi fetaneti inkâr edilemez bir saltanat kulunun böyle bir bozukluk ile münasebetine kimse ihtimal vermez. Müsterih olun padişahım. Fuad Paşa benim düşmanımdır fakat bu sırf kulunuzla onun içtihatlarımız arasındaki ihtilaftan doğan bir husumettir. Fuad Paşa’ya böyle alçaklığı isnat edenler efendimizin en gizli düşmanları olduğunda şüphe yoktur. Çünkü zihn-i hümayununuza bu bozukluğu yerleştirerek efendimizi huzursuz edenler şüphesiz birtakım alçaklardır.”

Bu suizannın ortadan kalkmaya yüz tuttuğunu padişahın simasındaki değişimden anlayan Fazıl Paşa bu defa da “Padişahım! Kulunuzun devlet-i hümayunlarına ve zat-ı şahanelerine olan sadaketime eminim ki, sizin de buna itimadınız vardır. İşte ona istinaden arz ederim ki eğer bu akrabalık meselesinin husule gelmesi mümkün olsa onun meydana gelmesine ve hatta sizin necl-i celil-i hümayunları Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleriyle de başka bir prensesin namzetliğini hâsıl etmeye bendeniz çalışırdım. Zira politikada akrabalıkların pek büyük dahli ve tesiri vardır. Fakat Avrupa hükümdarları Şark padişahlarına bugün kız veremezler. Çünkü teaddüt-ü zevcât³⁰ meselesi buna mânidir. Vaktiyle İkinci Murad ve Fatih Hazretleri birer prenses ile izdivaç etmişler ise de malumunuzdur ki o zaman böyle yüzlerce Çerkes cariyeler alınması âdet olmamıştı. Hatta bir tane bile Çerkes cariye yoktu,” demiş ve bununla meselenin asılsız olduğuna padişahı kanaat hâsıl ettirmiştir.

Bundan dolayı, Fazıl Mustafa Paşa’nın harikulade bir cüret ile serdettiği mütalaalar, padişahın nezdinde paşanın sadakatine başkaca bir delil teşkil ettiğinden Londra’dan çıkacağı gün birlikte İstanbul’a gelmesine beyan arzu etmiş ve Fazıl Paşa ise bu irade-i iltifatkâraneye teşekkürle beraber kendi işlerini yoluna koymak için iki ay müsaade istihsal et-

²⁹ infirad: Ayrılıp tek ve yalnız kalma.

³⁰ taaddüt-i zevcât: Çok eşlilik, birden fazla kadınla evlenme.

tikten ve Peşte'ye kadar padişahın maiyetinde bulunduktan sonra Paris'e dönmüştür.

Bu macera Londra'da, padişahın misafir bulunduğu Buckingham Sarayı'nda vukua gelmişti. Bulundukları salonun kapısında nöbetçi olan Miralay Rauf Bey' cäreyan eden sözleri tamamıyla işitmiş ve Fuad Paşa'ya harfiyen yetiştirmiş. Ve Fuad Paşa ise Fazıl Paşa ile kucaklaşmış ve hakkındaki hüsnü şehadete gözlerinden dökülen şükran gözyaşı ile mukabele etmiştir.

•

Sultan Abdülaziz'i Peşte'ye kadar uğurlayan Fazıl Mustafa Paşa, dönüşünde Yeni Osmanlılar'ı bulundukları yerden hususi surette Paris'e davet etmiştir. Bu davete icabet edenler miladi ağustosun onuncu cumartesi günü Champs-élysées'deki konakta bir araya geldiler. O gün Jön Türkü'nün tutacağı hareket hattı kararlaştırıldı. Çünkü Ziya ve Kemal Beylerle Suavi Efendi Londra'da programı tanzim etmişlerdi. Fakat daha başlarında bir ihtilaf hâsıl olmuştu. Suavi, *Muhbir* gazetesini çıkarmak istiyordu. Kemal ile Ziya Bey, "Hürriyet" namında bir gazete neşrini arzu ediyorlardı. Nihayet Suavi'nin münferiden *Muhbir*'i çıkarmasına, ileride kendilerinin *Hürriyet* gazetesini neşre de serbest bulunmaları şartıyla muvafakat ettiler. Bu bir tecrübe olacaktı.

Londra'da bulundukları müddet zarfında Dersaadet'ten harfler ve mürettip getirtilmişti. Getirilen harfler, Agâh Efendi'nin *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesine mahsus olan köhne harflerdi. Mürettip olarak da Anisti isminde Nevşehirli bir Rum getirildi. Bu adam vaktiyle İstanbul'da *Zenbur* adında Türkçe ibare ve Rumca harfler ile bir mizah gazetesi neşre diyordu. Gazetenin muharriri, mürettibi, tâbii, hatta müvezzii hep kendi idi. Haftada bir kere yazdığı şeyleri Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda tertip eder, el tezgâhında basar, sonra koltuğuna alarak sokakları dolaşır, satardı.

Gayet nekre-gû³¹ bununlar beraber tenkit ve muaheze fikri ile yaratılmış, Kelbiyun³² mezhebine bağlı, tuhaf bir derbederdi.

* Hassa müşiri iken geçende vefat eden Rauf Paşa.

³¹ nekre-gû: Eğlendirici, tuhaf ve nükteli sözler söyleyen, beklenmedik hoş cevaplar veren, fıkralar anlatan (kimse).

³² Kelbiyun: Kinizm felsefesine bağlı olanlar.

Fazıl Paşa, neşriyat için bir sandık tesis ederek iki yüz elli bin franklık sermaye koymuştu. Bu para, baskı ve tertip masrafları ile posta ücretine karşılıktı. Ve her ay kaç frank sarf edilmiş ise Sakakini'ye verilecek bir defter mukabilinde o kadar meblağ yine sandığa girecek ve iki yüz elli bin frank eksilmeyecekti. Sandığın idaresi Ziya Bey'e tevdi olundu. Yeni Osmanlılar fertlerinin her biri için farklı derecelerde maaş tahsis edilmişti. Ziya Paşa'ya üç bin, Kemal Bey'le Rifat Bey'e ikişer bin, Agâh Efendi ile Suavi'ye bin beşer yüz ve diğer arkadaşlara eşit şekilde biner frank tahsis edilmişti.

Bunlar her ay başında Paris ve Londra bankalarından birer makbuz mukabilinde sahiplerine ödeniyordu.

Gazetenin Londra'da neşri dahi kararlaştırılmıştı. Çünkü Fransa'da matbuat ağır cezaları hâvi bir kanuna tâbi olduğu gibi, iktiza ederse gazetelere kanun hâricinde de muamele ediliyordu. Bilhassa bir ecnebi tarafından çıkarılacak gazete, o ecnebinin mensup olduğu sefaretin şikâyetine de kurban edilebiliyordu. Yani imparatorlukta keyfi irade, kanun hükümlerinin üstündeydi. Buraları mütalaa nazarna alınarak matbuatın tam bir hürriyet ile başıboş bırakıldığı Londra tercih olunmuştu. Bundan dolayı 1867 miladi sene-i ağustosunun otuz birinci günü *Muhbir*'in neşrine süratle girişilmiştir.

İlk nüshasının birinci sütunu başına şu cümle yazılmıştı:

"*Muhbir*, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur yine çıkar."

Bu nüshada çok önemli bahisler yoktu. Hatta Yeni Osmanlılar'ın maksat ve meslekleri hakkında da hiçbir şey yazılmamıştı. Kendine mahsus bir üslup ile Suavi tarafından ilan kılıklı şu satırlar bulunuyor idi:

Geçici olarak Avrupa'da ikamet eden Cemiyet-i İslamiye, Memâlik-i Osmaniye'nin maarifte ilerlemesine çalışmak niyetinde idi. Bir iki aydan beri matbaa ve levazım tedarikiyle uğraşıp şimdi işe başlamıştır.

Her şeyden evvel memleketimizin mekteplerinde okunması lazım gelecek kitapları elifba cüzünden başlayarak tahsilinin sonuna kadar telif edecek, medreselerin eski zamanda ve hâlâ Hint'te mevcut olan usul altına alınmasını tavsiye ile beraber tahsil için elverişli, muhtasar ve faydalı ve toplu kitaplar basacak, zamanca lazım gelecek kanun ve maarife dair risaleler neşredecektir.

Maksat, millete bir hizmet değil midir? İşte en büyük yükü üzerine almak ve millet için şanlı hizmette bulunmak şerefini kazanmakla iftihar etsin:

Ko ne derlerse desinler! İnsan olan, can tende oldukça millete hizmetten geri durmaz.

Ama vatanında mennâu'l-hayr³³ var imiş. Dâr ü diyarını terk eder, yine milletin hayrına çalışmaktan vazgeçemez. İşte bu vazifeyi tanırız ve bunu ömrümüz oldukça çalışmayla ve eserle ispat ederiz. Hâsılı cemiyetimiz maarif yoluna çalışacaktır. Milletimiz dahi yardımdan geri durmayacaktır vesselam.

•

Bu garip ilana Jön Türk fırkasının âlemi lâhik³⁴ değildi. Çünkü ne öyle bir Cemiyet-i İlmiye teessüs etmişti ne de dediği yolda kitapların telif ve neşri hakkında karar vâki olmuştu. Çünkü maksat bu değildi. Zira mektepler için yapılacak kitaplar hükümetin tasdiki olmadıkça Osmanlı memleketlerinin bir yerinde istifade rahlesine konmak kabîl olmadığını bilen adamlar, böyle beyhude şeylerle iştigal etmezler. Yeni Osmanlılar her şeyden evvel meşveret usulünü tesis etmek için hükümeti korkutmaya lüzum görmüş ve bunu da neşriyata muhtaç addetmişti. Nitekim sonradan neşrolunan *Hürriyet*, bu maksadı takip etmiş ve hiç olmazsa meşveret usulünün mukaddemesi olarak Şûrâ-yı Devlet'in teşkiline sebep olmuştu. Binaenaleyh maksatla kat'a münasebeti olmayan bu ilan, hakikat ve maksada aykırı olduğu için beyhude söyleyene iftihadan başka bir şey değildi. Nitekim 2 numaralı *Muhbir*'de de *Fetava-yı Cihangiri* hakkında şöyle bir ilan neşrediliyordu:

Hint şahlarından Sultan Mehmed Evrengizib Âlemgîr, Hint Müslümanlarını Hanefi mezhebine göre amel ettirmek istedi. Ama bu meseleleri kitaplarda dağınık ve hilaf ilmi ile karışık bulduğundan Hint ulemasından meşhur ve itimat edilir fıkıh âlimlerini cem edip bir meclis teşkil etti. Ve kütüphanelerdeki mufassal kitaplardan aranan meseleleri ayırmak ve kaynaklarını zikrederek bir kitaba toplamak ve bundan sonra başkasına ihtiyaç bırakmamak üzere tembih etti. Ve bu işi Şeyh Nizam Hazretine ısmarladı. Şeyh Nizam'ın nezaretiyle fakihler

³³ mennâu'l-hayr: İyiliğe engel olan.

³⁴ lâhik: Eklenen, ek olarak katılan, ilave edilen.

toplanıp nihayet dereceye kadar çalıştılar. Sonunda bir kitap meydana getirip ismine *Feteve-yı Âlemgiriyye* dediler.

Evrengzib'in bu kitap ortaya çıkarılana dek müelliflere, vazife ve sair masraflar için iki yüz bin rüpye sarf ettiği *Meâsir-i Âlemgiriyye*'de yazılmıştır. Fakat kitap, yazma olduğundan zaman geçmesiyle istinsah³⁵ edenlerin tahrifinden içinde pek çok hatalar meydana gelmişti. Ta ki Darülmülahat olan Kalküta şehrinde İngiliz hükümetinin işlerine bakan meclisin ekâbir ve reisleri böyle bir kitabı tahrif ve teleften korumak için tashih ve tabına himmet ettiler. Kalküta'da vâki *Education* matbaasında bastılar. Ve tashih için ulema tarafından pek çok himmetler sarf ettiler ve 24 satırlı 4210 sayfa ve 6 cilt üzerine tertip ettiler. Dokuz senede tashih ve tab ettiler. İşte tercümesine başladığımız kitap budur.

•

İşte bu da Suavi'nin yalnız başına uhdesinden gelmek ihtimali olmayan tasavvurlarındandı. Hakikatte bu kitabın mukaddemesinden dört sayfayı tercüme ederek numune olmak üzere litografi ile tab ve ilan etmişti. 1867 senesi Haziranı'ndan 1876 senesi teşrinievveline kadar Londra ve Paris'te dokuz buçuk sene ikamet müddetinde fakat bir kitaptan daha önce bahsedilmiş olan dört sayfadan başka bir kelime tercüme etmemiştir. Zaten dokuz senede tashih ve tabına muvaffakiyet hâsıl olabilmemiş olan 4000 sayfalık bir eseri bir adamın tek başına tercüme etmesine imkân yoktu. Binaenaleyh yapamayacağı, münakaşa ve bahse muhtaç olmayan şeyleri vücuda getirmiş gibi göstermek bu adamın hususiyetindendi. Bundan sonra daha nelere teşebbüs edildiği ve neler yapmak üzere olduğu görülecektir.

Bu ikinci numarada³⁶ "Şark Meselesinin Bugünkü Hâli" başlığıyla bir makale bulunuyordu. Bunda Şark Hristiyanlarının Müslümanlara olan iftiralarından ve şikâyetlerinin haksızlığından ve Rusya entrikasından bahsedilmişti. Teşrihat fena değildi. Lakin hakikate vâkıf olmadığı için delilleri pek zayıf düşmüştü. Fakat avam için zaten delillere ihtiyaç yoktu. Üçüncü nüshayı ise Ziya Bey'in şu mektubu süslemiştir:

³⁵ istinsah: Kopya ederek suretini çıkarma.

³⁶ Numara ifadesi kitap boyunca ekseriyetle dergi ve gazetelerin nüshalarını karşılar.

Müsellem'ül-fezâil Efendim!³⁷

İrsaline himmet buyurulan *Muhbir* nüshasıyla matbu tezkereniz elimize ulaştı. Muhlislerinin vatan ve millet hakkında olan âcizane hamiyetime dair tezkerede gördüğüm fıkra, ecnebi diyarda bulunduğumdan mıdır yoksa başımdan geçen felaketlerin yaraları acısından mıdır bilmem pek ziyade teessüre sebep oldu. Vatan ve millet hamiyeti ne güzel söz! Muhlisleri³⁸ nefsimde bu sıraya geçmek için lazım olan vasıf ve hareketlerde bulunmaya şimdiye kadar muvaffak olamadığımdan bu namı almaya utanırım. Bu medhedilmeye değer sıfat sahihen size layıktır ki bu ana dek gösterdiğiniz değerli ilmi eserler ve herkesin takdir ettiği hareketlerinizi, dost düşman kim olursa tasdik eder.

İstanbul'daki *Muhbir* gazetesi bazı basireti artıran, göz açan yazılarınızı dercetmekle İslam milletinin ve belki vatan ve devletini seven bütün Osmanlıların iftihar vesileleri olmuş bir hürriyet nüshasıydı. Orada sekteye uğradı. Şimdi Londra'da ser-nümâ-yı zuhur³⁹ oldu.

Muhbir ki bir sitare-i rahşan-ı şark idi.

Etti firaz mıntika-i garptan tulu

Şark ahalisinin her şeyden ziyade ilimlere ve maarife ve Avrupa'nın dahi cümleden evvel Şark ahvalince malumatları tashih etmeye ihtiyaçları olduğundan gazeteniz ümidim gibi bu iki maksadı gerçekleştirmeye vasıta olduğu hâlde Şark ve Garp'ı birleştirecek bir güzel hizmet meydana koyup maşrik ve mağribi şükrana mecbur edecektir.

Muhlislerine göre bu maksat apaçık olmakla, hisseme düşen teşekkür ve tebrikin arz ve takdimine acele ettim. Çorbada tuzum bulunmak emeliyle takdim ettiğim sermayenin kabul buyurulması ve gazete nüshalarının her bir hafta zarf içine konulmuş varaka ile bulunduğum mevkie gönderilmesi ricamdır.

Mademki özünüz doğrudur, doğrunun yardımcısı Cenab-ı Allah'tır. Herhâlde tevfiğe mazhar olmanız temennimdir efendim.

7 Ca [Cemaziyelevvel] 1284 [6 Eylül 1867]

Ziya

•

Kemal Bey bu sırada Rifat Bey'le Fransa sahilinde Dieppe kasabasında bulunuyorlardı. Bu iki kadim dost ikiz yaratıl-

³⁷ Faziletleri teslim edilmiş, faziletli olan efendim.

³⁸ muhlisleri: Eskiden büyükten küçüğe yazılan resmi yazılarda "ben, sadık dostunuz" anlamında kullanılırdı.

³⁹ ser-nümâ-yı zuhur ol-: Ortaya çıkmak, kendini göstermek.

miş biraderler gibi zaten his ve fikirce birlik olduklarından Manş sahilinde sonbahara kadar münzeviyane yaşamaya ve bu suretle her ikisinin aziz maksadı olan siyasiyat üzerine fikir teatisi ile müstahzaratı⁴⁰ genişletmeye ihtiyaçları vardı. Bundan dolayı eylül nihayetinde ikisi de Paris'e döndüler.

Rifat Bey dairesine çekilerek tahsiliyle meşgul olduğu hukuk derslerine başladı. Kemal Bey de Ziya Bey'in ikamet-gâhında yerleşti.

Ziya Bey o tarihte Passy ile Auteuil arasında Pépinière'de dört tarafı bahçe ile çevrili sekiz odalı bir kâşanede ikamet ediyordu. Maişet düzenine alışmış olan bu zat, apartman ve otel hayatlarına alışamıyordu. Bilhassa her Şarklı gibi bahçeli yerlerden mütelezzezzidi. Bu cihetle cennet bahçeleri gibi gönlü süsleyen bir bahçe ortasında bulunan bu haneyi tabiatına pek muvafık bulmuştu. Passy ise bugün dahi Paris'in medeni dağdağasından bir dereceye kadar ücra bulunmaktadır. O tarihte tamamıyla ayrı bir varoş addolunabilirdi.

Kemal ile Ziya tam Şarklı hâlinde idiler. Evvela Fazıl Mustafa Paşa'nın kileri beyler için her ihtiyacı karşılıyordu. Hatta İstanbul'dan her hafta Karakulak suyu bile geliyordu.

Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler de Boulevard Saint Michel'de 27 numaralı bir hanenin üçüncü katında yerleşmiştiler. Agâh Efendi, Brüksel'de ikameti tercih etmişti.

Haftada bir gün Pépinière'deki hanede umum arkadaşlar bir araya gelirdi. O gün öğle ve akşam yemekleri birlikte yenilirdi. Hem de İstanbulvari pişirilmiş yemekler yenirdi. Kasap Arif Efendi adında Davutpaşalı kadim bir dost da Yeni Osmanlılar'a intisap etmişti. Bu Arif Efendi gayet hoş bir adam olarak bilhassa Ziya Bey'in kemalâtına⁴¹ meftundu. İşte yemeği bu zat hazırlıyordu.

Kendi zevk ve iştihasına göre tertip ettiği menü umum arkadaşların zevk ve iştihasına muvafıktı. Beyin bir kadın aşçısı vardı. O, Arif Efendi'ye alafranga, Arif Efendi ona ala-turka yemekleri öğretiyordu. Altı ay sonra her ikisi birbirinin haiz olduğu aşçılık maharetini elde etmiş oldular. Bu cihetle artık Arif Efendi aşçı kadının bulunmadığı günlerde

⁴⁰ müstahzarât: Zihinde hazır tutulan, hatırdaki bulundurulmuş atasöz, fıkra, şiir vb. şeyler.

⁴¹ kemalât: Sahip olunan manevi hasletler, olgunluklar.

ona vekâlet ediyordu. Fazla olarak da Arif Efendi akşamları iştret meclisinin hoş dilli nedimi idi. Hâsılı Kasap Arif, Paris'e sırf Ziya Bey'le beraber bulunmak üzere gelmişti. Hatta sonradan Kemal Bey, *Hürriyet* gazetesini terk ettiği ve bu suretle Jön Türk fırkası ikiye ayrıldığı zaman *Hürriyet*'e Arif Efendi imza koymuştur. Binaenaleyh o da Yeni Osmanlar'ın neşriyatına velev bu suretle olsun iştirak etmiş ve *Hürriyet*, Suavi'nin bir desisesiyle Londra'da sekteye uğratılması ve matbaa savcı tarafından haczolunması üzerine Ziya Bey, İsviçre'ye çekilmeye mecbur olduğu zaman *Hürriyet*, litografya olarak Arif Efendi'nin el yazısıyla neşrolunmuştur. Hatta *Zafernâme* şerhi de mumaileyhin yazısıyla basılmıştır.

Hürriyet gazetesinin Cenevre'de neşredilen ve elle yazılan son (100.) sayısının ilk sayfası.

Hürriyet gazetesinin Londra'da çıkan birinci sayısının ilk sayfası.

Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'a döndükten sonra henüz teşekkül etmiş olan Yeni Osmanlılar fırkasınca sarsılma ihtimalleri görülmeye başlandı. Mesela iki yüz elli bin frank sermayeye göz diken bazı tamahkârlar Ziya Bey alehinde entrikalara kalkıştılar. Ve Fazıl Paşa'ya muttasıl mektuplar yazarak türlü türlü yalan ihbarlarda bulunmayı iş güc edindiler. Bunların birtakımını Mustafa Paşa zarflı olarak Ziya ve Kemal Beylere gönderdi. Hatta içinde on kadarı hiç açılmamıştı. Asıl garibi mektupların tamamı Londra'dan yazılmış olduğu hâlde Hollanda'dan gönderilmişti. Fakat yazan adam, cemiyet azalarının meçhul değildir. Her nasılsa İngiliz kâğıt ve zarflarını değiştirmeye lüzum görmemişti. Zerre

kadar dürendiş olsa idi Felemenk'ten birkaç deste kâğıt ve zarf getirtebilirdi.

Fazıl Paşa merhum, mektupların yalnız ikisini açmış ve ondan sonra birbiri ardınca gelen diğerklerini evvelki ikinin aynı zarf ve hat ile olduğunu görünce açmaya lüzum görmemiş. Bununla beraber hiçbirini yırtmamış ve yakmamış da. Günün birinde koca bir zarf içine koyarak Sakakini vasıtasıyla Ziya ve Kemal Beylere hitaben yazdığı aŝğıdaki mektupla göndermiştir.

Hakikatte beyler paşanın vasiyetlerine⁴² tâbi olarak mektupları yine hâliyle Sakakini'ye teslim etmişler ve fakat gösterilen civanmertlik ve cömertliğe teşekkürlerini sunarak ne eski sermayeyi ne de zammı kabul etmişlerdir. Parayı bankaya iade ettikleri gibi *Muhbir*'in tab masraflarını da vereceğı defterle Sakakini'den talep etmesini Suavi'ye yazmışlardır.

Bununla beraber, altı ay sonra *Hürriyet* neşredildiğı zaman bu para, Kemal ve Ziya Beylere tevdi olundu ve *Muhbir*'in tabı masrafları kesilerek yalnız Suavi'ye hususi maaşının ödenmesine devam edildi.

Hürriyet neşrolunduğı zaman Agâh Efendi mensuplarından ve Ermeni milletinden Melek Efendi, Dersaadet'ten çağrılarak mürettepliğ'e memur oldu. Suavi de Simav'da Küçük Hoca diye yâd olunduğı zaman çömezliğinde bulunmuş olan Hasan namında birini getirterek müretteplikte kullandı. Ve Anesti tabii olarak açıkta kaldı.

•

Fazıl Mustafa Paşa'nın Ziya ve Kemal Beylere olan mektubu:

Beyefendiler!

İçinizde ahlaki fenalık sahibi bir adam bulunmuş olması bendenizce şaşkınlık ve üzüntü gereğı olamaz. Belki böyle bir adam bulunmaması şaşkınlık sebebi olurdu. Çünkü dünya dünya olalı insanlık bu gibi iğrençliklere müpteladır. Zarflanmış mektupların yalnız ikisini açmıştım. Ve lakin yalnız birisini okumuştum. Diğerklerini açmaya hacet göremedim ve takımıyla size gönderdim. Benim kaideme riayet buyurur da siz de açmaya lüzum görmez iseniz hakikaten isabet et-

⁴² Metinde vasiyet kelimesi genellikle, bugün kullanılan yaygın anlamının dışında, "nasihat, öğüt" anlamlarında kullanılmaktadır.

miş olursunuz. Fena bir şeyi tekrar tekrar görmek ruhu rahatsız eder. Benim bir âdetim vardır. O da iftirasına karşı müfteriyi kabına sığamayacak bir hâle getirerek intikam almaktır. Bundan dolayı onun haset ettiği iki yüz elli bin franklık meblağa bir mislini daha ilave ve ifa etmesini Sakakini'ye bildirdim. Bundan sonra masrafın defterini değil, miktarını bildirip istifa buyurmalarını ihtar ederim. Her ne zaman neşriyatın devamına ihtiyaç kalmazsa bu meblağın muhterem arkadaşlar arasında taksimi sizlerin yüksek görüşüne bağlıdır.

Mustafa Fazıl, 24 Aralık 1876

27 Şaban 1284

•

1866'dan beri Girit İhtilali devam etmekteydi. Âli Paşa bazı harp ricalini ve kalem sahiplerini yanına alarak Girit'e azimet etmiş ve orada isyanın sebeplerini bizzat tetkik ve tahkik ederek bu meselenin nasıl sonlandırılacağı ile meşgul olmuştur.

Arkadi ismindeki bir Rum korsanı da biraz evvel Osmanlı donanması tarafından takip ve zapt olunduğundan Yunanistan'dan gönüllü ve mühimmat gönderilmek, ufak tefek yelken gemilerine kalmıştı.

Bundan dolayı ayaklananlar, yardımdan mahrum olduğundan ümitsiz olmaya başlamıştı. O sırada Yunanistan tarafından aşırı fetanetle muttasıf Rangabe isminde bir zat, Paris Sefareti'ne tayin olduğundan Üçüncü Napolyon'un mahremiyetini ihraz etmiş ve Paris politika mahfillerinde hüsnü kabule mazhar olmuştu.

Yine o sırada idi ki *Muhbir* sahibi de iki aydan beri evlenmiş olduğu bir İngiliz karısıyla Paris'te Richelieu Sokağı'nda ikamet ediyor ve *Muhbir* gazetesinde neşrettiği makaleleri Paris'ten yazıp gönderiyordu.

Suavi'nin evlendiği kadına Ziya Bey tarafından Hasene ismi verilmişti. Kadın esasen ilmi bir terbiye görmüş olduğu hâlde her nasılsa alt tabakada bulunan kadınların seviyesine inmiş ve Suavi dahi bunu o seviyede iken tanımıştı. Hasene Hanım güzel surette Fransızca konuşur ve yazardı. Suavi ise ne bir kelime İngilizce söyleyebiliyordu ne de Fransızca iki kelimeyi bir araya getirmeye muktedirdi. Gariplik şuydu ki kadın, Suavi'ye üç ay zarfında İngilizce bir kelimenin telaffuzunu dürüstçe söyletmeye muvaffak ola-

madığı hâlde kendisi bir dereceye kadar Türkçe söylemeye başlamıştır.

Arkadaşlardan Reşad Bey ve Ziya Bey'in oğluna mürebbiyelik etmek için Londra'dan getirmiş olduğu Corcina isminde bir kız Hasene Hanım'ın daimi musahiplerindendi. Suavi, geceleri hanesinde bir müsamere açmış ve bundan dolayı bazı Fransızlar ve mesela ömrünün büyük kısmını Paris'te geçirerek âdeta Fransızlaşmış olan Getliffe isminde bir İngiliz, bu müsamerenin mühim azasındandı. En garip cihetlerinden biri de bu müsamereye Suavi'nin en ziyade yabancı kalışıydı. Çünkü Fransızca anlayıp söyleyemezdi.

Bu müsamere 1867 senesi kânunuevvelinden 68 senesi karnaval ayının başlangıcına kadar böylece devam etmiş ve şubat gelip karnaval başlayınca Hasene Hanım da kanat takarak geceleri karnaval âleminde uçmaya başlamıştır.

Bu karnaval zorlamaları ile *Muhbir*'in hususi yolu da değişti. İşte ona misal aşağıyı gösterebiliyoruz.

29 Şubat 1868, Nüsha: 25

İngiliz gazeteleri şimdiye dek Girit'te sadrazamın tutmuş olduğu politikaya türlü türlü manalar vermekte idiler. Şimdi diyorlar ki: "Sadrazamın iyice aklı kesti ki Girit, Yunanistan'a gidecektir. Fakat Müslümanların taassubundan korktuğundan bunu icraya cesaret edemedi. Öyle bir tedbir tuttu ki Girit'teki Müslümanlar sıkılıp sıkılıp en sonunda Girit'ten ayrılmayı dileycekler. Bu istekleri sadrazama senet olup, İslam, hüsnü rızasıyla Girit'i terk etti diyecek."

Görülüyor ya İngiliz gazeteleri mutlak surette zikrolunuyor. Falan ve filan gazeteler denilmiyor. Çünkü hiçbir İngiliz gazetesinde böyle bir fıkra neşrolunmamıştı. Hatta Reşad Bey "Hangi gazetede gördünüz?" diye sorunca "Bilmem, Hasene okumuş," cevabını vermiş. Muzip Reşad Bey, Hasene Hanım'dan sual etmiş, bu sefer de karı "Böyle bir fıkrayı bir İngiliz gazetesinde okumuş olmam farz olursa bile kocama hangi lisanla anlatabilirdim?" sözüyle mukabele etmiş.

Zaten Suavi'nin en büyük mahareti Arapça kitaplar için müellif ismi icat etmek, sonra o var olduğu zannedilen müellife bir de kitap telif ettirmek, üçüncü olarak da o kitabın üçüncü babının dördüncü faslından bir sayfayı "Abdürrafî kendi *Tarık'un-Necat*'ında dedi ki: 'en-nazar fil'i-mezâlim' evvela Mısır'da Kladon zamanında başlamıştır," diye uydurduğu ibareyi tercüme eder gibi yazmaktı.

Gazetede neşrolunan ekser fıkralar bu kabildendi. Mese-la kâh Londra'da davetine mazhar olduğu bir lordla ettiği sohbetleri kâh Müslümanları halis bir Müslüman'dan ziyade seven İslam muhibbi bir İngiliz'in yana yakıla anlattığı mülahazaları hikâye eder:

İşte o türlü neşriyatına da birer misal gösterelim:

Muhbir, Nüsha: 34, 13 Mayıs 1868

Geçenlerde Londra kibarından bir zatın konağına davetli gitmiş-tim. Bu zat hayretimi celbetti. Gerçi elbisesi sade ve zamanın çocukla-rının ziynetlerinden azade idi. Fakat taklit edilemeyecek bir âlimdi ki pek kısa ve cemiyetli kelimeler söyler ve söz ve hâlinde bilhassa eserle-rinden çıkardığım sonuca göre (!) zihnini yalnız bir sınıfın maslahatına hasretmeyip bütün âlemin hayrını düşünür.

Bu zat yukarı katta evrak ile kapısına kadar dolu bir oda gösterip, gözleri yaşla dolu olarak bana dedi ki: "Şu evrakı gördün mü? İşte otuz beş seneden beri Osmanlı hayrına yazmış olduğum yazma ve mek-tupların müsveddeleridir."

O aralık refakatimde bulunan İngiliz ulemasından biri kulağıma dedi ki: "Şimdiye kadar Osmanlı uğruna yalnız kendi kesesinden kırk bin lira sarf etti."

Aşağı misafir odasına indik. Sohbet esnasında karısı olan hanım, bir küçük oğlunun yüzüne bakarak ve göğsünü çekerek "Oğlum! Seni Türkistan'a göndereceğim. Osmanlıları göresin ama korkarım Osmanlılar bitmezden evvel yetiştiremeyeceğim," dedi. Bu içler acısı kelime-i hâileyi işitince tüylerim ürperip "Osmanlılar bitecek mi zan-nediyorsunuz?" dedim. Gözlerini küçülterek, kaşlarını çatarak, yüzü-me acı acı bakarak dedi ki: "Osmanlılar kendileri yine kendilerini bitirecekler." "Ne ile?" dedim. "Taklitle" dedi. Şu taklit ile Türkler kendilerini bitirecekler tabirinin gûş-i hûşuma⁴³ darbesinden hâsıl olan mecburi titreyişime mâlik olarak ve kendimi zaptederek dedim ki: "Bu taklit meselesinin izahını isterim."

O vakit kocası yüzüme bakıp "Fuad Paşa nasıl adamdır?" diye sual etti. "Mala dair işe karıştırılmazsa iyidir," dedim. "Yok yok nasıl adamdır diye soruyorum," dedi. Habb⁴⁴ oldum. Tarif için bir kelime söyleyeme-diğim gibi bana bir sükût âriz oldu.

⁴³ gûş-i hûş: "Akıl kulağı" Dikkat, uyanıklık.

⁴⁴ habb: Bir tartışmada karşısındakini cevap veremeyecek duruma getirip susturma.

Mumaileyh dedi ki: "Fuad Paşa, Osmanlı gibi bir adam değil, Fransız gibi bir adamdır."

Şu kelam ile "taklit" manasının bana izah olunduğunu görünce "Sahih sahih! Osmanlıları işte bu hâl bitirecek," dedim.

Mumaileyhi ziyaretten biraz vakit sonra diğer bir zata davetle gitmiştim. Bu İngiliz kibar ve zenginlerinden olup İslam'ın ahlak ve dini avaidine âşık, sadık bir hayırseverdir ki (!) nasihatini, yalnız bir hanedana hasretmeyip Arap'ta, Türk'te, Hint'te, Çin'de mevcut Müslümanları tek kelimeye cemetmek arzu eder ve bu arzusunu istihsale vasıtalar arayarak kâh İstanbul'a kâh Arabistan'a kâh Hint'e kâh Çin'e seyr ü seyahat edip maksadı uğruna malını mülkünü dağıttığı haber sahiplerinin malumudur.

Sohbet esnasında İstanbul'da mevcut vükela ve memurlardan doğru ve iffetli ve malumat ve dirayet sahibi zatların yüksek makamlarda kullanılmayıp işbaşına çok rezil şahısların geçirildiği konuşuldu. Müşarünileyh dedi ki:

"Zannolunmasın ki bu musibet İstanbul'a has bir meseledir. Değildir. Şimdi dünyanın her tarafında böyledir. Gazeteleri dikkatle oku! Asrımızın çocuklarının hal tercümelerini yazan yeni bir kitaba nazar et. Bak ki Avrupa milletlerinde mevcut ve asarı gözle görülen dindar, hamiyetli, namuslu ve dürüst insanların, hükümetler tarafından yüksek makamlara yükseltildikleri görülmüş mü?

Fakat acınacak hâl, birtakım ahmaklar düşünmüyorlar ki her memlekette liyakat, iffet, dürüst insanlar, hükümet memuriyetlerinden korka korka çoğaldılar ve cemiyet oldular. Yakın vakitte Avrupa'nın bu hain fikri mağlup olacaktır. Dürüst insanlar idareyi ellerine alacaklardır. O vakit Allah'tan korkan ve edepsizlikten haya eden zatlar işbaşına geçeceklerdir. Sabrediniz! Çok kalmadı.

Zannetmeyiniz ki ümmetlerin bu hâllere akılları ermiyor. Eriyor! Eriyor! Fransız ümmeti şu günkü günde eski hâlinden tenezzül ettiğini anlıyor.

Mesela önceden Fransa'nın şimdiki kadar borcu yoktu. Ve bugünkü günde Paris'in süslenmesi adı altında verilen paralar tahammül derecesini geçti. Şimdi herkes geçinemez oldu. Herkesi geçindirmeye çare bulmak için her bir fitne, ahlaksızlık ve sefahatlere hükümet tarafından ruhsat verilip, mesela Paris şehri bir sefahat fabrikasına benzetildi. Sefahat fabrikasının işleminin maişetin devamlı sebeplerinden olmadığını millet anlıyor."

Yakında büyük inkılap göreceksiniz ve o vakit şu ve edepsizlik mesleğine salık olan ahmakların nedametini işiteceksiniz. Fakat şu

hain fikirlerin değişmesi ola ki Osmanlıların doğru ahlakı değişmezden evvel vuku bulaydı.

*

Acaba şu, Osmanlıların hayrına yazdığı eserlerin msvedeleri ile kapısına kadar bir oda doldurmuş ve bu uğurda yalnız kendi kesesinden kırk bin lira sarf etmiş olan zat kimdi? İnsan, faziletlerinden bahsettiği kimselerin ve bilhassa kendi kavmine hayırhah hasretmekle beraber kendisinden kırk bin lira sarf etmiş bir civanmerdin bu büyük faziletini ilan ederek milletin şükranını celbetmeye mecbur değil midir?

Hele Osmanlılar hakkında içini çekecek kadar mtehas-sis ve onların yok olmasından evvel evladını Türkistan'a gnderemeyeceğinden dolayı müteessir olan muhterem karısının, o ince kalpli mşfikanın kim olduğunu bize bildirmek lazım gelmez miydi? Yoksa bu fazilet timsali olan karı koca, tevazu göstererek Suavi Efendi'ye isimlerini ilan etmemesi hakkında ricada mı bulunmuşlardır ki saklanmasına mecburiyet görmüştür.

İkinci zata gelelim: Bu adamın İslam'ın ahlak ve âdetlerine âşık, sadık bir hayırsever olduğundan bahsedildiği sırada yeryüzünün ekser kıtalar ve beldelerine yayılmış olan İslam kavimlerini tek kelimeye toplamak için zahmetlere katlanarak kâh Çin'e kâh Hint'e kâh Arabistan'a kâh İstanbul'a seyr  seyahat edişinden bahsediliyor. Ve bu zat İstanbul'da liyakat ve namus erbabının işbaşına geğirilmeyip de makamların ehil olmayanlara tevdiinden dolayı serdedilen şikâyetle bu gibi hâllerin İstanbul'a mahsus olmayıp Avrupa'da da cari oluşunu beyan sadedinde birtakım mülahazalar söylüyor.

Biraz etraflıca ve iyice düşünülürse ortaya çıkar ki yalnız Osmanlı unvanını almış olan Mslmanlara maksadını hasretmeyek dünyanın her tarafındaki Müslümanları kurtuluşun tek yolunda bir araya getirmek isteyen ve onun husulüne çalışan zat 1868 senesinde Avrupa'da cari olan halkların idaresindeki usul ve şartların cahilliğini, o meselede serdettiği mtalaalarıyla bizzat ispat etmektedir. Çünkü "Avrupa mmetlerinde mevcut ve eserleri gözle görülen namuslu, dürüst, hamiyetli ve dindar insanların, hükümetler tarafından yüksek makamlara getirildikleri var mı?" sözünü, iddialarını teyit suretinde ikame ediyor.

Bu zat, İngiliz hatta İngiliz ekâbirinden ise memleketin idare şartlarını ve siyasi usulünü herkesten iyi bilmesi iktiza eder. İngiltere’de iktidar makamına getirilen zevat hakkında hükümetin yani hükümdarın ne tesiri vardır. İngiltere’de iki siyasi fırka vardır ki o tarihte birine Whig diğerine Tory denirdi. Bugün birine Serbestî diğerine Muhafazakâr namı veriliyor. Milletın oyları ve seçimiyle meşveret meclislerinde içtima etmiş olan bu iki fırkanın fikirlerinin çatışması neticesi olarak bu fırkalardan biri bazen galip diğeri mağlup oluyor. Mağlup olan fırka iktidar mevkiinden düşüyor, galip olan fırka işbaşına geçiyor. Şu hâle nazaran mevcut vükela- nın azli ve atanmasında hükümdarın ne dahli vardır ki hat- ta ehil ve ehil olmayanları iltizam ve ihmâl nakısaları ona taalluk etsin. Millet, işleri yürütme için vekillerini intihap etmiş, bu vekiller arasında bir madde üzerine cereyan eden sohbetle ihtilaf hâsıl olmuş, bu ihtilafta ekseriyet azınlığı mağlup etmiş, yani memleket için hayırlısı olan ihtilaftan bir hakikat hâsıl olmuş, onun üzerine ortaya yeni bir rical yani doğruluğu zahir olan yol ve nazariyeye işleri uygun bir hâlde idare edecek yeni bir heyet gelmiş.

Meşveret ve meşrutiyet usulüyle idare olunan kavimlerin tamamında hâl bu minval üzere cereyan ettiği hâlde onu siyasi bir fenalık diye telakki etmek, dünyayı görüp bilen bir siyaset sahibine yakışır hâllerden midir? Böyle bir fikre kapılan ve sahip olan ve hatta sair milletler şöyle dursun kendi millet ve memleketinin idare usulünden bihaber bulunan bir adamın türrehatı⁴⁵ en doğru siyasiyat olarak gösterilirse Yeni Osmanlılar’ca gerekli olan meşveret usulü ile bu adamın benimseyip de makale sahibi tarafından tabii biçimde tasvip ve ilan edilen şu siyasi şekil arasında münasebet tasavvuruna imkân var mıdır? 1867’de İngiltere siyasi usulüne muvafık idare şartlarını haiz Avrupa’da küçük büyük dört beş hükümet vardı. Ve işbaşına geçmek, oyları ve milletın güvenini kazanmaya bağlıydı. Meşrutiyet-i mukayyede ile idare olunan Fransa ve Avusturya İmparatorluklarında bile mutlak hükümetlere nispetle bir dereceye kadar liyakat sahiplerine işler bırakılıyordu.

⁴⁵ türrehat: Saçma, manasız, boş sözler.

İkinci olarak: Mutlakıyet usulünün en müthiş bir istibdat tarzını haiz olan Rusya'da dahi işbaşında Gorçanof gibi bir siyaset dâhisi bulunuyordu. Evet! İdare usulü en şiddetli bir istibdat tarzından ibaretti. Fakat müstebit olan hükümdar, iktidar mevkiine geçirdiği devlet ricalini fetanet ve kemal sahiplerinden seçiyordu. Çünkü baskıcı idare usulünü idame etmek ve memleketin hâriçle olan politikasını memleketin şan ve şerefini ihlal etmeyecek surette idare etmek kemal ve vukuf erbabından bulunanları istihdama bağlıdır. Gariptir ki Suavi Efendi'nin her şeye itiraz eden memduhu, dünyadan hatta memleketindeki devlet ricalinin fazilet ve kemalini bilmeyecek kadar gafil imiş.

İngiltere'de 1867'de Lord Derby, Lord Disraeli, Lord Granville, Lord John Russel, Clarendon gibi meşhurlar bulunuyor ve sırayla işlerin idaresini deruhte ediyor, kırk milyonluk bir milletin şan ve şerefine yükselmesi için çalışıyor, içtihatları neticesi olan siyasi mesleklerinde bir ihtilaf zuhur edince tam bir doygunluk ile mevkilerini hasımlarına terk ediyor. Bu defa da kendileri muhalefete geçiyor. Hâsılı her noktainazardan vatan ve milletin selamet ve saadetine, fikir ve maksatları vakfediliyordu.

Acaba bu faziletli zat, bu zatlarda övgüye değer sıfattan ve namus ve dürüstlük hasletlerinden hiçbir şeyi görememiş miydi?

Bilhassa temenni ettiği ve yakın zamanda geleceğinden mutmain olduğu inkılap, nasıl bir inkılap idi bilinemez. Çünkü dediği inkılap zuhur etmedi. Ve çünkü hayalin hakikate tahvili hiçbir vakit görülmemiştir.

Bu muhterem zat, hayalî olmasa idi insan kendisinden şu gülünç olan avam-firibliği⁴⁶ hakkında hayli şeyler sual edebilirdi. Mesela 1868 Fransa'sının borçlarının miktarını ve Paris'in tezyinatı maksadıyla sarf edilen paraların tahammül edilemez bir dereceye varmasından kime zarar geldiğini öğrenmek isterdi. Hele Paris'in tezyinatına sarf edilen paralardan dolayı herkesin geçinemez bir hâle gelmesinden bahsedilmesi pek gariptir. Çünkü beldenin tezyinatına harcanan para akar sahiplerinden alınan vergiden ibaret olarak bu da

⁴⁶ avam-firib: Halkın hoşuna gidecek şekilde hareket eden, halkı kandırıp aldatan (kimse), demagog.

Belediye Umumi Meclisi'nde yine akar sahiplerinden olan azanın müşterek görüşüyle ittihaz olunmuş kararlardan bulunduğundan halka kat'a tesiri olamaz. Çünkü Paris'te halk yığınlarının dört metre bir kulübesi bile yoktur. Büyük küçük yerlerin tamamı akar sahiplerininindir. Bilhassa bu tezyinatın husulü yolunda birçok inşaata lüzum görüldüğünden amele takımıyla sanayi erbabı ve inşa malzemeleri hazırlayan fabrikalar bu yüzden pek çok paralar kazandığından halk son derece memnundu. Hatta bu tezyinatın müstakil sebebi olan meşhur Baron Haussman'a ahali tarafından "amele babası" unvanı verilmişti. Yani Haussman ameleyi işgal edecek inşaatın sürüp gitmesine hizmet etmesinden dolayı fukara hamisi addediliyordu. Hakikatte Baron Haussman, Üçüncü Napolyon devrinin, en namuslu ve halk yığınları hakkında en faydalı ve müşfik ricalinden sayılır.

Fısk⁴⁷ u fücra gelince: Dünyanın her büyük şehri ve bilhassa pek çok ecnebilerin dolaşma yeri olan meşhur belgeler, sefahat ve ahlaksızlığın yayılmasından hiçbir vakit kurtulamamıştır ve kurtulamaz. Yalnız şurası dikkate şayandır ki bugün varlığı kalmamış olan Mabilie Bahçesi o tarihte has tabakanın sefahat hadikasıydı⁴⁸ ama yine o 1868'de Londra'da Hyde Park'ı o küçük Mabilie'in yüz büyüklüğünde fısk ve rezaletin toplanma yeri idi. Fakat o tarihten birkaç sene sonra Cumhuriyet Fransa'sı Mabilie'i yok etti. Lakin hayalî faziletli zatın memleketi olan Londra'daki Hyde Park bugün fücür ve rezaletteki şöhretini yüz kat artırmıştır.

İşte bizim Simav'daki küçük hocamız, şimdi Avrupa'da büyük bir siyasi hâkim kesilerek böyle hayalî rical lisanından hatır ve hayale gelmez hikmetler yumurtluyordu. Vakıa bu makalesi o zamanki vukuf ve şuurumuza nazaran yalnız avama değil havastan geçinen bazı fikri kıtlarımıza bile hoş görünüyordu. Zaten bizim hocanın maksadı da buydu. Zira kâh "Münciyat" ve kâh "Mahsusat" ve kâh "Mühlikat" ve arada sırada "Şahsiyat" unvanlarıyla yazdığı makaleler hep buna benzeyen şeylerle doluydu.

⁴⁷ fısk: Hak yoldan çıkıp her türlü günâhı işlemeyi huy hâline getirme, sefâhata dalma, fenâlık, ahlâksızlık. Daha çok fücür kelimesiyle birlikte fısk u fücür şeklinde kullanılır.

⁴⁸ hadika: Ağaçları ve suyu bol bahçe.

Yeni Osmanlılar, bugünlerde İstanbul'dan Fazıl Mustafa Paşa'nın, Âli ve Fuad Paşalarla dostluk tazelediğine, buna da eniştesi Yusuf Kâmil Paşa'nın delalet ettiğine dair mektuplar alıyordu. Padişahın talep ve daveti üzerine İstanbul'a avdet etmiş olan Mustafa Fazıl Paşa'nın bu zatlarla dostluğunu değil, ülfetini tazelemesi tabii idi. Ve gelen mektupların birtakımında da "Paşa'nın maksadı İstanbul'a dönmekti. Buna muvaffak olabilmek için belki yüz bin lira rüşvet verirdi. Şimdi ise buna hacet kalmadıktan başka, bizzat padişah davet etti. Onun da bu iltifata bir şükran mukabelesi olmak üzere Jön Türk fırkasını dağıtacağı ve neşriyatı menedeceği rivayet edilmektedir," deniyordu.

Bu mektuplar Yeni Osmanlılar'ı ümitsiz etmek için entrikacılar tarafından yazılmış şeylerden değildi. Yeni Osmanlılar'ın pek eski dostları tarafından yazılıyor ve cidden herkesçe duyulan rivayetleri beyan ediyordu. Lakin bu rivayetler hususi bir kasta binaen tertip edilmiş şeylerden miydi? Yoksa bazı tavır ve hâllerden hükme varılması veya koku alınması üzerine mi bildiriliyordu? Buralarını anlamak zordu. Bununla beraber Yeni Osmanlılar'a bir dereceye kadar bezginlik vermesi de inkâr edilemezdi.

Evet! Bir prensten inkılap hizmetlerinde yardım beklemek eğer o inkılaptan prensin menfaat hissedarı olması kendince isteniliyor ise doğru olabilir. Fakat sırf bir vatanperverane maksatta bulunmalarını takdir için iş ortaklığında bulunmak nasıl beklensin? Ne çare ki Yeni Osmanlılar'ın en yaşlısı olan Ziya Bey o tarihte otuz beş ile kırk arasında ve henüz ihtiyarlamamış bir yaşıydı. Tecrübesi ise büyük bir prensin bir sene kadar iltifatına mazhar olmakla beraber neticesi tard ve ceza ile neticelenen idrak infialinden ibaretti. Bu bir büyük tecrübe yerine geçebilirdi. Fakat insanlarca hayatlarında ortaya çıkan ilk badire, ibret verici olmaktan ziyade sersemletici olur. Ve bundan dolayı o badireden tecrübe hissesi ifrazından ziyade o badirenin sebeplerini taharri fikri kuvvet bulur ki bu da entrikaya entrika, desiseye desise, ihanete ihanet fikirlerini doğurarak insanın şahsınca faydalı olmaktan ziyade insanlıkça muzır olacak surette umumi ahlakı zehirler. Artık beşerî saflık ve halislik hassaları şüp-

he ve emniyet yokluğu hassalarına dönüşür. Bundan dolayı Ziya Bey de olsa olsa yaratılmış olduğu ahlaki faziletlerce bu zayıfatı idrak etmiş ve kazancı ise şüphe ve desiseden ibaret bulunmuştur. Ne kadar fena! Fena ama insanoğlunun ummunun Habil ve Kabil meselinden beri müptela olduğu bir zaaf! Ne yapılabilir? Irsi olan illet ve hastalıklar yukarıdan aşağıya indikçe kuvvetini kaybedeceğine incelik kazanıyor ve bundan dolayı tesir etmekte de inceliğiyle mütenasip bir şiddet ve katiyet gösteriyor. Ahlakiyatta da maddiyatta olduğu gibi tekâmül kanunu budur.

Bugün tarih için esas bir kaide kabul etmek ve ettirmek isteyenlerden bazı basiret ve sağduyu sahipleri, "Vakalarda tesadüfün dahli olduğunu reddetmekle tarihi hadiseler, tabii hikmet hadiseleri gibi birbiri ardı sıra gitme ve birbiri ardından gelme kanununa tâbidir; ve bundan dolayı vakalar ve hadiseler dediğimiz gözle görülen şeyler bir diğerinden ayrılmaz ve bundan dolayı müşahhas oldukları şüphesizdir," iddiasında bulunuyorlar. Bu düşüncenin taraftarlarının muarızları da tesadüf, vakaların ihdasının en büyük âmillerinden addediyorlar. İki tarafın da bu bahisteki nazariyeleri ne kuvveti haiz olursa olsun ben derim ki tesadüf, hadiselerin en müessir bir âmilidir. Ama bizim tesadüf namı verdiğimiz hâller, tevali ve teselsül⁴⁹ hadiseler zorlamasından başka bir şey değilmiş. Ben onu ne bileyim ve bana onu ne ile ispat edeceklerdir. Ben, bir hadiseye çok adi bir tesadüfün pek büyük bir hüküm infaz ettiğini görüyorum.

İşte şimdi hikâye edeceğim vaka da sırf bir tesadüf eserdir.

Ziya Bey'in kadim dostlarından Remzi Efendi' ki hamiyet ve haysiyetle muttasıf⁵⁰ devlet ricalinden bir vatanperverdi, Ziya Bey'e bir mektup yazar. Ve mektubunda o günlerde İstanbul'da deveran eden mühim bir şayiadan bahseder. Bu şayia ise Sultan Abdülaziz'in, saltanat-ı seniyyenin veraset usulünü değiştirme fikrine düşerek Şehzade Murad Efendi'yi bu haktan ıskat ve Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerine

⁴⁹ tevali ve teselsül: Kesintisiz olarak birbirini takip etme, zincirleme devam etme.

* Roma Sefiri Hakkı Beyefendi'nin pederleri Remzi Efendi merhumdur.

⁵⁰ muttasıf: Bir hal ve sıfatla nitelenmiş olan, kendisinde o hal ve sıfat bulunan.

veraset tahsis etmek istediklerinden ibaret bulunur. Remzi Efendi mektubunda, Ziya Bey'in bu mesele hakkındaki fikir ve mütalaasını soruşturuyordu. Bundan dolayı Ziya Bey bu fırsatı değerlendirmekte kusur etmedi. Hem de bu bir tesadüf idi ki mutlaka bunda şeytanların parmağı vardır diyordu. Hakikatte İstanbul'dan sürekli yağmakta olan ve Fazıl Mustafa Paşa'nın dönecliğini gösterir birtakım rivayetleri ihtiva eden mektupların yerleştirdiği vesveseleri bu tesadüf ya tamamıyla defedecek veyahut vesvese hâlinde çıkarıp hakikate isal edecekti. Bundan dolayı Remzi Efendi'nin mektubuna cevap olmak üzere Ziya Bey derhâl kalemine sarılarak aşağıdaki mektubu yazıp litografi ile neşretti:

Mektubun Sureti

Muharrem ayının ilk günü tarihli şerefnameniz ihtiram eline vâsil oldu. Mealinde, bir zamanlardan beri unutulmuş olan "Saltanat-ı Seniyye'nin veraseti" meselesi bu aralık yine meydana çıktığını ve onun üzerine birçok var olan hadiseler ile güya Babîâli bundan önce merkez-i icraya götürdüğü Mısır Valiliği hukukunun değişmesini misal tutarak Avrupa kabineleriyle⁵¹ fikir alışverişi hazırlığında bulunduğu ve hatta sâbık Şeyhülislam Refik Efendi Hazretlerinin, azledilme sebebi için dahi Âli ve Fuad Paşalar tarafından işbu veraset değişmesi hususunun icrası şer'i şerife uygun olduğunu içeren bir fetva verilmesi talep ve ısrar ve Maliye Nazırı Şirvanlı Paşa dahi vaktiyle medrese görmüş olduğundan o da bahse karışarak bunun şeriata uygun olduğunu zikretmesi üzerine müşarünleyhin efendinin muvafakat göstermemesi meselesine dayalı olduğu ahali arasında herkesin diline düşerek, halkın fikirleri heyecan ve helecana düşmüş olmakla şayet o vechile resmi bir teşebbüs vuku bulacak olursa ona mukabil Avrupa Devletleri'nin ne fikir ve harekette bulunacakları muhtemel olabileceğine ve meselenin zatının azamet ve ehemmiyetine nazaran icrası mümkün olup olmadığına dair mütalaalar ve âcizane malumatımın bildirilmesi talep ve irade buyurulmuştur.

Efendi Hazretleri, İstanbul'dan ayrılışım epey müddet olduğu için orada cereyan eden ahvale etrafla haberim olamayacağından bu bahse hiç girişmemek evla ise de mademki mesele yine tazelenip bu kadar zihinleri karıştırmaya sebep olmuştur elbette bir sebep ve menşei olmak lazım geleceği gibi hakikatte işin ağırlığı dahi inkâr

⁵¹ gabinetto: İtal. Kabine. Burada Avrupa hükümetlerini ifade etmektedir.

olunmadığından o bapta hatırıma gelen bazı mütalaaların arz ve beyanını gerekli gördüm:

Sizlerin de malumlarıdır ki bu veraset meselesi yeni bir şey değildir. Bundan on beş sene evvel insanların dilinde bir müddet dolaşıp sonra battı. Sonradan padişah hazretlerinin Mısır seyahatinden dönüşünde yine bir aralık söylenip bitmişti. O esnalarda bu suret, icra mevkiine gelip gelememesi için pek çok bahisler deveran edip bendeleri imkân yokluğu görüşünde ısrar etmiş ve akıl ve fetaneti müsellem olan dostlarımla cümlesini ve hatta yüce zatınızı dahi bu görüşte bulmuştum.

Son yazdıklarınızda mezkûr mesele üzerine yüce fikirlerinizde te-reddüt ve ızdırap alameti hissettiğimden buna şaşırarak beraber, Devlet-i Aliyye'nin umumi idaresi bir vakitlerden beri garip şekillerde görünüp aklın gayri mümkün zannolunan nice garip şeylerin meydana-ı fiile götürülmekte olmasına kıyas ile bu meselenin dahi önü ardı sayılmaksızın icrasına şayet cesaret olunur mütalaası, yüksek hatırıma huzursuzluk vereceğini dahi şüpheye yer bırakmayacak şekilde hoş gördüm.

Hakikatte şu sözün bu aralık deveran etmesi nasıl efkâra hayret vermez! Bir zamandaki Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya Devletleri birbiriyle yarışır bir gayretle harp hazırlıklarıyla meşgul olduklarından neticede Avrupa'da umumi bir muharebeye karar verileceği görülüyor. Ve bu lağımın fitili "Şark Meselesi" yani Devlet-i Aliyye'nin ölüm kalım meselesi olacağı kabineler ağzında gezip dolaşıyor.

Bir vakitteki Girit vakasında ittihaz olunan hatalı tedbirlerin eseri olarak Osmanlı Devleti'nin evvelki şan ve şöhreti zail olup "can üstünde hasta" tabiriyle yâd olunuyor.

Bir esnadaki devletin şanına âriz olan eksiklik, Yunan ve İran gibi zayıf devletlere bile cesaret verip Yunanlıların tamahkârca tecavüzleri endişesinden ileri gelen, hudut boyunda bu kadar asker ikamesine mecburiyet görünüyor. Ve İranlıların, Bağdat üzerinde olan harisâne⁵² niyetlerine mâni olan Nâmık Paşa'yı mücerret oradan kaldırmak maksadıyla meydana çıkardıkları safsatalar bir koca politika meselesi şekline girip Irak'ta dahi bir arbede zuhurundan korkuluyor. İşte hârici ahval böyle!

Bir aralıktaki, Girit Yunan eşkıyası, Sadaret'in verdiği teminat ve icraata aykırı olarak ellerindeki silahla eşkıyalık yaparak nüfusu katlediyor, yakıp yıkıyor, mal ve mülkleri gasp ediyor.

⁵² harisâne: Haris bir kimseye yakışacak şekilde, hırslı.

Bir sıradaki, Eflak ve Boğdan ve Mısır, istiklali ilan ederek Osmanlı Devleti'nin hükmünden çıkmak tedbiriyle meşguldür. Ve Sırbistan durmadan asker ve mühimmat yığarak saldırganca bir harekete hazırlanır. Karadağ ve Bulgaristan içlerinde ecnebi casusları serbestçe dolaşarak fesat çıkarıyor. Her birinden bir Girit meselesi doğurtmaya çabalarlar.

Bir hâldeki, maliye hazinesi askerin ve sarayın ve memurların maaş ve tayinler ve tahsisatını vaktinde veremeyip elli beşi, elliye yüze borç arar gezer. Ve ahalide ise marifet, ticaret, sınaat mahvolmak derecesine gelmiş, elde kalan ziraat dahi vergilere ve zulümlere dayanamayıp zevale yüz tutmuş! Halk aç, ulema, memurlar, esnaf, tüccar hâllerinden ümitsiz ve nahoşnut. Ordu merkezlerinde asker çıplak. Sekizer, onar, on beşer aylıkları tedahülde,⁵³ zabıtalara borçlu. Depolarda mühimmat namevcut. Ansızın bir harp vukua gelse yeter seviye asker ve donanma yok! Asker ve donanma var farz edilse bunlara yetişecek mühimmat ve edevat ve aletler yok! Haydi bunlar da var denilse onları iyi kullanacak malumatlı ve maharetli kumandan ve kaptan pek az! Velhâsıl küçük ve yaşlı ve Müslim ve gayrimüslim herkes hâlerinden bîzar ve bunun neticesi nereye dayanacak diye bekleyerek başlarını açıp sebep olanlara beddua ederler. İşte dâhili ahval de böyle.

Şimdi bu kadar elzem ve ehem ve önce gelen işleri yüzüstü durmakta iken Devlet-i Aliyye'nin esas ve temeli olan şu irsiye meselesini meydana çıkarıp onunla fikirleri işgal yani bir hastanın vücudundan birçok müteşennic⁵⁴ yaralar zuhuruyla hayatından şüphe edilip dururken bir de fazla olarak koleraya tutulması gibi yalnız muzır değil belki öldürücü bir hâldir.

Eğer şu zikrolunan hârici ve dâhili tehlikelerin cümlesi bitip de yalnız bir bu iş kalmış ise mesele bahse layıktır. Lakin yazık ve yüz defa yazık ki resmi evrak üzerinde yaldızlı ibareler ile yalan yazılmak, işin aslını asla değiştirmedüğinden biz her ne kadar halkımızı ve Avrupa'yı ve belki kendi kendimizi aldatmaya çalışsak, işin doğru cihetine bir kere nazar olunduğunda yolumuzun önündeki akıbetin korkunç gayyası kendini gösterir. Ve onu gördüğünde insan olanın tüyleri ürperir. Vah Devlet-i Osmaniye! Vah millet-i İslamiye! Yazık, yazık, yazık.

Ama bahis ve söz, işbu veraset hukukunun değişimi mümkün olup olmadığına intikal edince imkânsızlığı aklen ve naklen ve şer'an sabittir.

⁵³ tedahül: Belli zamanlarda ödenmesi gereken aylık ve borç taksidinin vaktinde ödenmeyip gecikmesi ve sonraki ile bir araya gelmesi.

⁵⁴ müteşennic: acı veren, teşennüc eden, buruşan.

Aklen sabittir zira birinci mertebede bunca milyon nüfusun altı yüz seneden beri alışık olduğu bir kaidenin bir mücbir sebep maksadıyla olmayarak değişimine kalkışılması çok karışıklıklara sebep olur.

İkincisi hanedan arasına şimdiye kadar emsali görülmedik karışıklıklar düşüp hukuk davası meydana çıkar. Ahali, ki zaten bugünkü idareden nahoşnuttur; mazlumun taraftarı olup İslam arasında ayrılık başlar. Ve nice kanlar dökülmeye sebep olur. Devlet ise hâricen ve dâhilen bu kadar tehlikeler içinde boğulmuş iken, Cenab-ı Hak o günü göstermesin, bir de bu belaya uğrayıp da İslam memleketleri parçalanmaya başlarsa artık onun kararı, Saltanat-ı Seniyye'nin yok olmasıyla son bulur.

Üçüncüsü, Mısır Valiliği veraset hukukunun değişimi, yüce hilafet makamının hukukuna asla nispet olunamaz. Çünkü Mısır'ın veraset kaidesi, yirmi yıllık bir padişah fermanına müstenit olmakla onun tesisi üzerine fikirlerin bir araya gelmesi istikrar kazanmamıştı. Bir de Mısır'ın veraset usulü gerçekten bozuldu mu, yoksa daha başka renklere girecek mi, gelecekte görülür. Zira Avrupa'nın kamuoyu, bozulmadığı tarafta olduğu hiss olunur. İkinci derecede bu iş iyi mi oldu, fena mı oldu? Bir kere mütalaa olunsu vakıa Âli Paşa'nın bundan iki sene önce Fazıl Mustafa Paşa'ya düşmanlığı olduğundan "Onun güvendiği Mısır verasetini elinden almak, benim için iki saat kadar vakit sarf etmeye bağlıdır," demesine ve sair manevi sebeplere dayalı cennet-mekân Abdülmecid Han Hazretlerinin imzasıyla Mehmed Ali Paşa'ya verilmiş ve manası resmen bütün Avrupa Devletlerine bildirilmiş olan bir imtiyaz geri alındı, diğeri verildi. Ancak bu hareket âleme ilan etti ki Osmanlı Devleti her ne zaman isterse Mısır verasetini değiştirebilecektir. Yani yarın zat-ı hazret-i şahane, Mısır valisine gücense, iki sene evvel verdiği fermanın tam zıddını vermeye muktedirdir. Hâl böyle iken müşarünileyh Fazıl Paşa ve Hilmi Paşa irsiye haklarından el çekerler mi? Garibi şurasıdır ki Mısır Valisi İsmail Paşa şu dakikayı idrak edemeyerek "oğlum vilayeti hasrediyorum" zannıyla hanedanının hukukunu yıkmayı kolaylaştıracak sebepleri şu kadar pahalı aldı."

Dördüncüsü şimdilik bu mütalaalardan dahi sarfınazarla Mısır veraseti hakikaten değişmiştir, diyelim! Bir kere büyük hilafet makamı ile Mısır veraseti arasındaki farkı düşünmeli. Birinci Sultan Selim Han asrına gelinceye kadar Osmanlı Devleti, Emeviye emirlikleri itibarında bir İslam hükümetiydi. Ne vakit ki padişahın himmetiyle mukaddes emanetlerin muhafazası ve iftihar veren Haremeyn-i Muhteremeyn

* Nitekim bu tarihten on bir sene sonra bu neşvenin sarhoşluğunu bizzat idrak eyledi.

hizmeti, o şanlı hanedana geçti o zamana dek dağılmış bulunan İslam kuvvetleri tek noktada toplamakla saltanat makamı, mukaddes renk aldı. Bu sebeptendir ki zat-ı hazret-i padişahî, cismani ve ruhi işlerde İslam'ın merciidir. Ve saltanatın veliahdı Murad Efendi Hazretleri ve gerek sair muhterem biraderleri ile Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleri ve pek kıymetli biraderi Mahmud Efendi Hazretleri” millet nazarında kader ve haysiyetçe yekdiğerinden fark olunmayarak, cümlesinde bil-kuvve padişahlık hassası bulunduğu hâlde bizzat saltanat tahtına oturan Abdülaziz Han Hazretlerinin hususi mukaddesiyetlerine nispet olunduklarında cümlesi tebaadan sayılırlar. Velhâsıl hilafet makamı öyle yüce bir makamdır ki yeryüzünde bulunan İslam kavimlerinin hepsinin ruhani rabitası oraya bağlıdır. Artık o makama mahsus olan hukukun ne cihetine dokunulacak olursa umum İslam ümmetinin davacı olacağında şüphe olunur mu?

Beşincisi, eğer Babiâli, Avrupa kabinetolarıyla bu bahse girişip onların rey ve rızalarını almak isterse bu işin gerçekleşmemesine bir delil bu olur. Vakıa diplomatlık yani devlet işlerince ustalık her meselede münasip lisan kullanarak işini becermek manasına ise de esas meselelerde olup bitenlerin tam tersine yalan söylemek ve sonra yalan meydana çıktığında utanmayıp diğer bir yalanla evvelkini teville çalışmak, istidatça Avrupa diplomatikleri bizim devletin vükelası raddesine yetişmediklerinden şimdiye kadar kullanılagelen diplomatlık, bu meselede dahi kullanılarak mesela bugünkü vükela her hususta Avrupa'nın medeni kaidelerine tatbik ve taklide himmet ettikleri gibi veraset hususunda dahi Avrupa Devletlerinde cari olan evlada inhisar usulüne riayet edileceğini ve bu sebeple eski asırlarda vukua gelmiş olan barbarlıkların tamamen ortadan kaldırılma ve izalesine muvaffak olacaklarını ve bundan cümle ahali hoşnut bulunacağını irat ederek maksadı tervice başladıklarında çünkü fetva anlatışa göre verileceğinden veyahut menfaatleri Osmanlı Devleti'nin karışıklığında bulunduğundan Avrupa Devletlerinin birtakımı bitaraf durmak isterlerken birtakımı ki, menfaatleri Devlet-i Aliyye'nin bekasına bağlıdır, bizim vükelanın diplomatlıklarından dolayı şimdiye kadar nice meselelerde aldanarak sonunda pişman olmuşlardır. Bunlar bir taraftan Şark'ın umumi ahvaline yani Devlet-i Aliyye'nin otuz yıldan beri hatt-ı hümayunlar ve ferman-ı âliler ve teşkilat ve nizamât ve tebdilat ile vaat ettiği ıslahatın, işlerinin semeresi şu meydanda olan tehlikede

* Ziya Paşa merhum burada ruhaniye tabiriyle şeriyeyi murat etmiştir. İslam'da ruhbanîyet olmadığı gibi ruhanîlik dahi yoktur.

** Mûşarûnileyh pederlerinden sonra irtihal eden ilk şehzadedir.

karar kılmış olmasına mukabil Rusya Devleti'nin bütün niyetlerini nasıl gerçekleştirmiş olduğuna ve bir yandan dahi Avrupa'nın asayiş ufkunda yer yer görünen kara bulutlara ihtiyat dürbünü ile bakarak her ne vechile olursa olsun bu aralık Şark'ta bir karışıklık çıkmamasını hayırlı göreceklelerinden ve bu mesele ise Meclis-i Vâlâ'nın namını değiştirerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye veyahut Şûrâ-yı Devlet denmek ve vükela hazretlerinin sarraflık ve tabiplik veya dalkavukluk hizmetlerinde emeği geçmiş birkaç Hıristiyan'ın rütbesini terfi ve vükela sınıfına ilhakı ile "işte müsavâtı icra ettik" demek ve Fransa Sefiri Mösyö Bourrée'nin gönlünü hoş etme için Mekteb-i Sultani yapmak' gibi oyuncaklara nispet kabul etmeyip zımnında münderiç olan sakıncaları çok aşağı mülahaza ile malum olacağından o sulara yanaşmayacakları aşikârdır.

Altıncısı, her işin yüzünden ve arkasından dikkat nazarıyla bakıldığı hâlde şüpheli tarafı kalmayacağından bu mahzurlara karşı bir kere de şu suretin imkân cihetini farz ile o takdirce görülecek güzelliklere nazar edelim: Eğer veraset usulü öz evlada münhasır olursa hanedanın sair erkânı veraset iddiasına teşebbüs edemeyip bu yüzden geçen asırlarda vücuda gelen fenalıklar tekrar etmez denirse bulunduğumuz asırda efkâr bütün yönlerden değişmiş olduğundan asla bu mülahaza vârid değildir. Zira asrımızda mümkün müdür ki bir padişah nefsine emniyet veya evladına saltanatı hasr için on sekiz birader ve biraderzadesini boğdurup telef etsin. Nitekim 1000 tarihinden 1100 senesine gelinceye kadar birkaç defa vuku buldu. Bu zamanda kabil midir ki bir şehzade Anadolu'nun bir eyaletine çekilip saltanat merkezine karşı isyan bayrağını kaldırsın! Nitekim 800 tarihinden 920 senesine kadar defalarca meydana geldi.

Eğer Avrupa Devletlerine taklit politikasına mebni ise her şeyde mukallit olmak mecburiyeti bize neden geliyor? Biz insan ve hususi bir millet değil miyiz? Her milletin kendine mahsus bazı âdetleri olmak tabii kaidelerden değil midir? Bir de Avrupalılar bizim şunumuzu bunumuzu taklit edeceksiniz diye bizi zorluyorlar mı? Onların bizden aradıkları şey içimizdeki fenalıkları izale ve asrın zorladığı medeniyet ve terakki usulünü iltizam ile gerektiği takdirde Rusya'nın tecavüz hareketine mukavemet edebilecek hâlde bulunmaktır. Şu arzuya veraset meselesinin ne dahli vardır? Bununla birlikte Avrupalılarda birçok

---

* Keşke birkaç Fransız sefirine hoş görünmek için öyle birkaç Mekteb-i Sultani daha vücuda getirilmiş olsa idi, fena mı olurdu? Bugün mülkümüzde o kadar düşmanlıklara hedef olmuşken yine en iyi mektebimiz budur.

âdetler vardır ki kendileri bile mahzurunu açıkça itiraf ettiklerinden yavaş yavaş defetmeye çalışıyorlar. Lakin birbirlerinin âdet ve milli nizamlarına taklide uğraşmıyorlar. Teslim edelim ki Avrupa'ya hoş görünmek için taklit yoluna gidilsin! Onlarda bulunan birçok güzel usulü bırakıp da nice mahzurları aşikâr olan meseleden başlamanın manası nedir? Acaba Avrupa Devletlerinde veraset usulü evlada münhasır olmakla hanedan arasında hiç kan dökülmemiş mi? Ve sabilerin ve avratların tahta çıkarılmasıyla devlet işleri ehliyetsiz kadın ve erkek vasiler eline geçerek az fenalıklar mı zuhura geldi? Bunların tafsilatını isterseniz Rusya, Almanya, Fransa ve İspanya tarihlerine müracaat buyurunuz! Biz yine sadede gelelim:

Eğer farzımuhal olarak bu sureti terviç⁵⁵ edenlerin maksadı bununla Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerine hizmet ve o hizmeti kendi haklarında padişahın teveccühü devamına vesile ve alet etmek ise hesabın ikisi dahi yanlıştır. Zira müşarünileyh efendi hazretlerini, çocukluklarının en taze zamanında, saltanat hanedanı erkânının ve belki milletin bütün ulema ve âkillerinin kalplerinin kırılmasını mazhar etmek kendilerine hizmet değil, belki ihanetin kendisidir. Zat-ı hazret-i mülukânenin ise bu meselede namus ve masumiyeti şüpheye yer bırakmadığından teveccüh ve memnuniyet sebebi olamaz. Ama asıl maksat bu da olmayıp da kudretlerini üstü kapalı biçimde göstererek padişahın gözünü doldurmak ve bu zemin ile makamlarında devam etmeye bir nevi manevi zorlama içinse bu mütalaa dahi doğru değildir. Çünkü bir iki şahsın ikbalini muhafaza için saltanat ve millet böyle bir tehlikeyi ihtiyara mecbur değillerdir. Ve padişah hazretleri benim bildiğim padişah ise öyle gürültülere pabuç bırakmaz.

Bugün vaktin darlığı cihetiyle bu kadar yazabildim. Mütalaanın geri kalanı zaruretle gelecek haftaya kaldı. Bâki.

Paris, 13 Muharrem 85 [6 Mayıs 1868]

Ziya

•

Bu birinci mektup İstanbul'da vükela yüksek mahfille-
rinde top gibi patlamıştır. Zaten Ziya Bey'in "Bunda şey-
tanın parmağı var," demesi bundan ileri gelmişti. Çünkü
bu mektup Fazıl Paşa merhum hakkındaki rivayetlerin ve
söylenenlerin ya sıhhatini sağlamlaştırmaya veyahut yalan
olduğunu ortaya çıkarmaya hizmet edecekti. Hâsılı bir tec-
rübe idi. Bundan dolayı aradan on beş gün geçtikten son-

⁵⁵ terviç: Bir düşünceyi tutma, tuttuğunu belirtme, destekleme.

ra Sakakini, paşadan almış olduğu bir mektubu Brüksel'de Grand Miroire Oteli'nde misafir olan Ziya ve Kemal Bey'e kıraat ediyordu. Mektup, Fazıl Mustafa Paşa merhumun hususi kâtibi Vasıf Efendi tarafından paşanın emriyle yazılmış ve iki satırlık bir hamîşi de paşa tarafından yazılmış ve imza edilmişti. Mektupta, Osmanlı saltanatı veraseti mektubunun tam mevsiminde yazılmış olmasından dolayı bunun bir ilham eseri olduğu beyan olunuyor ve Ziya Bey'e bu mesele hakkındaki fikir ve nazarının isabetinden dolayı teşekkür ediliyordu.

Hamîşte ise *Muhbir*'in lisanı ve mesleği maksada muvafık olmadığı için *Hürriyet*'in bir an evvel neşrine himmet ve çabuk olunmasına beyan arzu olunuyordu.

Bundan dolayı gerek mektup ve gerek merhumun el yazısını hâvi olan bu hamîş kendisine isnat olunan suçlamaları tamamen izale etmiş ve Jön Türkler'e rahat bir nefes aldirmişti.

Bunun üzerine Ziya ve Kemal Beyler tarafından Londra'da bulunan Suavi Efendi'ye aşağıdaki mektup yazılmış ve gönderilmiştir.

Londra'da faziletli Ali Suavi Efendi Hazretlerine

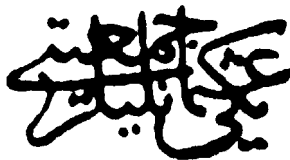
Faziletli Efendim,

Muhbir'de ittihaz buyurulan meslek, önce değerli arkadaşlarla müzakere ederek ve ittihatla karar alınmış olmasından nâşi, muhafazası gerekli olan yola tamamıyla zıt olduğundan ve gazetenin altında sü-lüs hat ile yazılı ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti ibaresini hâvi olan damga ise gazetenin yazılarıyla çelişir bir manzara arz etmektedir. Lütfen çıkarılacak *Muhbir*'in ilk nüshasının bu damgadan hâli bulunmasını Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni teşkil eden arkadaşlar adına vekâleten ve tarafımızdan bilhassa ihtar ve istirham ederiz. Baki.

Brüksel, Muharrem sonu, 85

Kemal, Ziya

Mektupta bahsolunan damga şu idi ki aynen buraya alındı.

Bu damga Ziya Bey tarafından yazılmış ve Londra'da hak-kettirilmişti. Mektup taahhütlü olarak gönderilmiş olduğu hâlde Suavi ne cevap verdi ne de damgayı kaldırdı. Maksat damgayı kaldırıp kaldırmaması değildi. Ayrılık ilanı idi. Çünkü *Hürriyet*'in neşri kararlaşırmıştı. Hatta Reşad imzasıyla neşrine arkadaşların görüşüyle karar verilmişti. Bu da cemiyet fertleri arasında kalemin Ziya ve Kemal Beylere münhasır bulunmadığını ve arkadaşlardan her birinin neşriyat-ı kalemiyede bulunmak iktidarını haiz olduğunu göstermek maksadına dayanıyordu. Binaenaleyh Agâh Efendi'ye malumat verildi. Ve müretteplik vazifesini ifa edecek olan Melek Efendi'nin Londra'daki matbaayı münasip bir yere kaldırması bildirildi.

Suavi, *Muhbir*'i Hammersmith'te George Bertrand'ın matbaasında tertip ettiriyordu. Çünkü Agâh Efendi'nin harfleri o matbaada hususi bir daireye konmuştu. *Hürriyet* ise *Muhbir*'in bulunduğu matbaada çıkarılmak istenilmediğinden harflerin oradan kaldırılmasına lüzum hâsıl oldu. Bu sebeple Londra'da Saint James Mahallesi'nde, Robert Sokağı'nda mahsus surette bir hane kiralanarak Jön Türkler'in Merkez Matbaası namıyla bir matbaa açıldı ki o tarihte en ziyade şöhreti olan Walter sistemi bir de tab makinesi alındığından matbaa ufak olmakla beraber Londra'da açıldığı için Yeni Osmanlılar'ın şan ve haysiyetleriyle mütenasıpti. Maksat, gazeteyi muntazaman neşre aracılık edecek bir matbaanın varlığı idi. Eğer istenilseydi, yüz bin frank sarfıyla gerçekten mükemmel ve mutantan bir matbaa açılabilirdi. Evvela mali sermaye böyle bir matbaayı kurmaya fazlasıyla kâfi idi. Kifayet etmese bile iki satırlı bir mektup ile Fazıl Paşa'ya müracaat, matlubu⁵⁶ hâsıl ediyordu. Hâlbuki öyle büyük bir matbaaya kat'a lüzum yoktu. Sekiz sayfalık ve haftalık bir gazeteyi çıkaracak harfler mevcuttu.

O tarihte ise şimdiki gibi birkaç tür hurufumuz olmadığından gazeteler hep Arapoğlu harfiyle tertip ve neşrediliyordu. *Tercümân-ı Ahvâl*'in harfleri de o harflerdi. Fakat İngilizlerin İncil Cemiyeti için vaktiyle yaptırmış oldukları muhtelif Türkçe harfleri olduğundan ve gerçi şekil ve edaca latif değilse de yine çeşitliliğine hizmet edeceğinden se-

⁵⁶ matlub: İstenilen, aranan, istek ve arzu duyulan, talep edilen şey.

kiz puntoluk türünden lüzumlu olan miktar o harflerden de alınmıştı. Çünkü notlarda ve haşiyelerde ve münderecatın çokluğu hâlinde işe yarayabilirdi.

Bu sırada Ziya Bey ikinci mektubu dahi basıp gönderdi ki bu da bir ikinci ilan-ı harp hükmünde telakki edildi. Bundan dolayı Yeni Osmanlılar'ın faaliyete karar verdiklerini gösteren alametlerden addolundu.

Âlî ve Fuad Paşalar, Suavi'nin avamkârâne neşriyatına kat'a ehemmiyet vermiyorlardı. Çünkü şimdiki zamanımızla mukayeseye girişilecek olsa o zamanda okuyup yazanlar değil yalnız okuyabilenler yüzde onu teşkil edemezdi. Fakat Ziya ve Kemal Beylerin şiir ve inşadaki iktidar ve şöhretleri kalem erbabını meftun ve hayran edegeldiğinden ve bilhassa her ikisi de hürriyet fikirleri ve sözü ile şöhretli bulunduklarından onlardan birinin yazıp neşredeceği şeylerin ehemmiyeti müsellemdi.⁵⁷ Mesela güzel yazdıkları ve yazdıklarını tatlı tatlı okuttukları cihetle neşriyat vakıaları pek çok edebiyat mahfillerinde kabul bulmak muhakkak idi. Bundan Âlî Paşa da emin idi. Hatta her *Hürriyet* nüshasını "Onu hiçbir vakit görmedim," diye beyhude ilan ettiği hâlde bizzat kendisi okurdu. Ve Hüsnü Paşa'nın en mühim vazifesi ona her numaradan bir *Hürriyet* nüshası vermek ve sair ele geçirdiklerini yakmaktı.

Veraset-i Saltanat-ı Seniyye mektupları zaten bir anda yazılmış ve ayrı ayrı bastırılmıştı. Yalnız ikincisine birincisinden bir hafta sonraki tarih konulmuştu. Bundan dolayı 20 Muharrem sene 1285 tarihini hâvi olan bu ikincisi de bugünlerde İstanbul'a gönderildi. Sonradan bunların ikisini "Veraset-i Saltanat-ı Seniyye Hakkında Kıbrıs Mutasarrıfı Sâbık Ziya Beyefendi'nin Mektupları" adıyla bir risalede toplamıştır.

İkinci Cevapname Sureti

Saltanat verasetinin değişmesi hakkında mütalaalarımın bakiyesinin bu hafta postasıyla arz ve beyanı için sebkât eden⁵⁸ âcizane vaa-dimin ifasına mübaşeret⁵⁹ ederim:

⁵⁷ müsellemler: Verilmiş, teslim edilmiş, tevdi olunmuş.

⁵⁸ sebkât etmek: Önceden geçmiş olmak, geçmek.

⁵⁹ mübaşeret: Bir işe başlama, yapmaya girişme.

Geçenki mektubumda bu meselenin vukuundan imtina edilmesine müteallik hatırladığım aklen mevcut mahzurlarının bir miktarını yazmıştım. Şimdi de naklen ve şer'an sakıncaları ve imkânsızlıklarını naklederim.

Naklen imkânsızlığına geldiğimizde evvela padişah hazretlerinin böyle akla aykırı bir tasavvurda bulunmayacağına sizi temin ederim. Çünkü tahta çıkışı esnasında bir seneye yakın padişahın hususi hizmetinde bulunmak şerefine nail idim. Hiçbir gün padişahın fikirlerinde şöyle bir arzu ve meyelan hissetmedim. Bilakis cennet-makar⁶⁰ biraderleri Abdülmecid Han Hazretlerinin bir zaman bu mesele üzerine iğfal olunduğunu defalarca ayıplama makamında söylemişlerdi. Ezcümle bir gün konuşma esnasında "Bizim birader merhumun garip hallerinden biri dahi veliahtlık usulünün değişimi için kendine ilka olunan teşviklere kulak vermesidir. Dünyadan kimin evvel ve kimin sonra gideceği bilinmez. Cenab-ı Allah ihsan buyurduğu nimete şükür ile ezeli takdire rıza vereceği yerde, buna benzer evham ile uğraşarak hem vakti rahatsız geçti ve hem de saltanat hanedanı arasına emniyetsizlik girip huzuru ortadan kaldırdı," buyurdular.

Bununla hikmetli sözlerin kaili olan padişah hazretleri ne sebep ve ihtiyaca mebni adalet ve hakkaniyet yolunu terk ederek kendilerinin hakkıyla ayıpladığı bir tasavvura tâbi olsun. Ve bir de biraderzadelelerini o muamelede kendi öz evladından ayrı görmediği aleni işaretleriyle medluldür.

Yine bir gün kendilerinden işittim ki "Birader merhumun kıskanç meşrebi olduğundan beni rakip görürdü. Bu cihetle kendisinin vehmini tahrik etmemek için gezmek, yürümek hususunda bile gayet ihtiyat ederdim." Hatta kendi evladı dahi bazı ihtiyat mertebesine riayet mecburiyetindeydiler. Şimdi görüyorsunuz ki benim cülusumdan sonra onlara ne derece serbestlik verildi. Zannederim ki pederlerinin acısını tez vakitte unutup beni peder itti haz ederler," buyurdular. Ve hakikatte, cümle muamelelerde şehzadeleri kendi çocuklarından kat'a ayırmazlardı. Bilhassa zat-ı hümayunları, saltanatın hükümdarı

⁶⁰ cennet-makar: Yeri cennet olan.

* Bugün [1909] Selahaddin Efendi Hazretlerinin yegâne ikametgâhları olan Kurbağalıdere Kasrı ve Çiftliği, Sultan Abdülmecid Han tarafından veliaht olan Şehzade Abdülaziz Efendi'ye verilmişti. Ve müşarüniyleh ava pek ziyade meraklı olduklarından ara sıra oraya gider ve av ile vakit geçirirlerdi. Sonradan 1275'te [1858] zuhur eden Hüseyin Daim Paşa vakası (dâhil olanların Kuleli'de sorgulanmalarından dolayı Kuleli meselesi namını almıştır) üzerine oraya da gitmekten ve binaenaleyh av zevkinden de mahrum olmuşlardır.

olmazdan önce beşik süsü olan Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin velâdeti,⁶¹ cennet-makar biraderlerinden saklı tutularak cülus sonrası ilan buyurulmuş idi.”

Murad Efendi Hazretlerinin güzide evlatları için bu ihtiyata hacet bırakılmayarak bizzat huzur-ı şahanelerine çağırarak iltifatta bulunmuşlardır.

İkinci olarak, biradere saltanatın intikalinden hatıra gelebilecek akli mahzurlar üç yüz elli seneden beri zail olup tekerrürü görülmemiştir. Vakıa Fatih Sultan Mehmed Han ve Sultan Bayezid Han Hazretlerinin ahirete intikalleri akabinde evlatları arasında çok arbedeler zuhura geldi ve nice kanlar döküldü. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi o zamanın usulünce şehzadeler payitahtta oturmayıp Manisa, Amasya, Trabzon gibi eyaletler valiliği ile taşralarda bulunarak her birinin hükmettiği eyalet, malikânesi makamında olmakla kendine mahsus askeri ve harp mühimmatı ve taraftarları bulunur ve ne vakit saltanat makamı dağılmış kalırsa şehzadelerin her biri mali ve askerî kudretine güvenerek kaideten varis olacak biraderinin aleyhine isyan edebilirdi. Lakin Sultan Birinci Selim Han, hilafet imtiyazını saltanata ilave etmekle padişah makamı mukaddeslik kazandığından, eğer şehzadelerin taşralarda bulunması usulü ondan sonra yine devam etmiş olaydı yine evvelki yolda sıkıntılar meydana gelmezdi. Çünkü makamın azameti bu azimette bulunacak şehzadeyi yıldırmaya kâfi olamaz ise bile taraftarlarına cüret sebebi olamazdı. Hâlbuki o usul, sonradan bütün bütün terk olunarak hiçbir mahzura mahal kalmadı.

İkincisi, o tarihlerde Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye şimdiki gibi yerleşmemişti. İstanbul yeni fetholunmuş ve Kürt emirleri ve Kara Kocalar, Asi Gazali gibi derebeylerinden henüz Anadolu kıtası temizlenmemiş ve Uzun Hasan, Şah İsmail ve Mısır Çerkes taraftarlarının fitnecileri ile memleketlerin içi ve dışı hercümerç hâlinde bulunmuş olduğundan halk, Osmanlı saltanatının hâlâ hâkimiyetinde mütereddit idi. Bu cihetle şehzadelerden hangisi saltanat makamı aleyhine bayrak kaldırırsa civarında birçok yardımcıları bulurdu. Şimdi ise saltanat buyrukları öyle kararlaştırılmıştır ki bugünkü idare bir hüsn-i hâle girecek olsa ila maşallah devam edeceğinde bir kişinin şüphesi yoktur.

Üçüncü olarak: Osmanlı Devleti’nin kurulduğu zamandan beri geçerli olan bir kaidedir ki saltanat hanedanına ait olan emlak ve eşya mirasçılar arasında taksim olunmaz. İçlerinden ekber ve erşed olan,

⁶¹ velâdet: Dûnyaya gelme, doğma, doğum, doğuş.

* Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleri Abdülaziz Han’ın cariyelerinden bir saraylının Sûtlüce’de kâin hanesinde doğmuştur.

hükümet tahtına cülus edip, hanedan fertlerinin pederi ve vasisi itibar olunur ve menkul emlakı keyfine göre tasarruf eder. Vakıa bunların içinde bedeli devlet hazinesinden verilmiş veya devlet hazinesine ait bulunmuş emlak dahi bulunarak bunlar şer'an bir zata ait olamaz ise de cihat mallarından ve meliklerin hediyeleri ve saltanat hazinesinde birikmiş ve tasarrufla edinilmiş olan kıymetli eşyayı, mülk-i yemin⁶² addolunup kismete dâhil olur. Binaenaleyh cennetmekân Sultan Mahmud Han Hazretlerinin intikal zamanında (vefatında) Enderun ve Saray-ı Hümayun hazinelerinde bulunan kıymetli eşya ve mücevherat ve sair emlak takımıyla Abdülmecid Han Hazretlerinin tasarrufuna geçip Abdülaziz Han Hazretleri dahi Sultan Mahmud'un öz oğlu iken bir şeye mâlik olmamıştı. Ve nice zamanlar cennet-makkar biraderlerinin tahsis ettiği cüzi maaşla kanaat buyurdular. Yine de müşarünleyhin evladı emlakten bir nesneye mâlik olmayıp yalnız tahsis buyurulan maaşla yaşarlar.

Hakikatte bu usulün konulması ve cereyanı şer'i bir kaideye müstenit değil ise de maslahata uygun ve isabetli olduğu zahirdir. Zira evvel emirde sözü edilen şehzadeler muhterem amcalarının ihsan ve lütfu sayesinde hiçbir şey için zaruret çekmeyeceklerinden naşi, fazla emlakın kendi kendilerine lüzumu olamaz. Bundan başka her birinde bilkuvve mevcut olan imtiyazlı saltanat hakları kendileri için her türlü emlakten kıymetlidir. Eğer hanedan erkânı bu imtiyaza nail olmayıp da evlada inhisar kaidesi cari olsaydı Osmanlı memleketi şimdiye kadar saltanat hanedanı fertlerine verasetle intikal ede ede eyaletler, şehzadeler ve yüce sultanların ve evlat ve torunlar ve torunların malikânesi olmak lazım gelir ve bu yüzden koca memleket çoktan dağılmış ve perişan olurdu.

Bu vechile miras kalmış mülklerin mirasçılara taksim olunmayarak ve mirasçılarının ittifak ve rızasıyla hanedanın ekber ve erşedi vasi itibar edilerek onun tasarrufuna verilmesi ekseriya vukua gelir. Mesela bendelerinin büyük pederim vefat ettiğinde, pederim, ekber evlat olmakla geriye kalan mülkler mirasçılar arasında taksim olunmamış ve onun vefatında dahi çok iyi bildiğiniz üzere ekber bulunduğumdan keza mallar tefrik edilmemiştir. Ancak birader ve hemşirelerin bendenize terk ettikleri bu ekberiyet imtiyazı usulüne riayetle emanetim devam ve tahkik ettiği müddette cari olup şimdi pederimden kalan mülkleri münhasıran kendi evladına terk etmek iddiasına kalkışsam

⁶² mülk-i yemin: İslam adına galip gelme veya satın alma suretiyle sahip olunan köle, cariye.

onlar dahi intikal eden mülklerden irsiyet hassalarını tefrik iddiasınca teşebbüs ederler. O zaman hanedanımız perişan olur.

Osmanlı saltanatı, veraset hukukunun değişmesi şer'an dahi caiz ve kabil değildir. Çünkü halkın işlerine taalluk eden bütün işlerde şer'i şerifin rıza fetvası, umumi menfaati içine alan cihetten asla ayrılmaz. Şer'i Mübin-i Ahmedi, hiçbir tevîl ve vesile ile bu esası bırakamayacağından hilafetin evlada inhisarındaki umumi zarar ile hanedanın ekber ve erşede intikalindeki faydalar ve güzellikler meydanda oldukça ikinci şıkkın ihtiyarı tabiidir. Ve bu sebebe binaendir ki Hazret-i Resul-i Ekrem (S.A.V.) hilafet tayini buyurmadı. Çeharyâr-ı güzîn⁶³ hazretleri dahi peygamberin eserini örnek aldılar ve her birinin intikalinde tayin edilen halife, ehl-i hal⁶⁴ ve akdin icma ve intihabıyla ihtiyar olundu. Ve bu esasa dayanır ki Emeviye, Abbasiye, Büveyhliler, Eyyubiler ve Selçuklular gibi İslam Devletlerinin hiçbirinde evlada veraset inhisarı kaidesi görülmedi. Bunlardan anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti'ni tesis eden yüce sultan hazretleri her hareketlerini şer'i şerife tatbik ettikleri gibi işbu saltanat veraseti hususunda dahi Nebevî'nin eseri ve selef-i salihinin⁶⁵ icmâına tamamıyla boyun eğmişlerdir. Ve altı yüz seneden beri bu meşru kaide-nin amme maslahatınca hayır ve menfaati görülerek sürüp gitmesinde ittifak ve ümmetin icmaı hasıl olmuştur. Şimdi bunun zıddına fetva vermeye kim cüret edebilir? Farz edelim ki dalkavuk bir şahıs, dünya devleti için bazı teviller ederek bu cesareti gösterebilir. Onun fetvası ümmet uleması nazarında makbul ve muteber olmak ihtimali var mıdır? Fakat kendisi böyle bir gayrimeşru fiil ile İslam'a ihanet iddiasında bulunmuş olacağından kıyamete dek lanetle yâd olunduğu yanına kâr kalır.

Şimdiki Şeyhülislam Hasan Efendi'nin zat ve zamanını bilmediğinden hakkında suizan etmek istemem. Ancak ilmiye yolu ricalinden bir kimseye tesadüf etmedim ki onun övgüsünde bulunsun. Bilakis fıkıh ilimlerinde bilgisiz, dalkavukluk ve riyakârlık ilimlerinde üstad-ı kâmil, leyyinü'l-cânib,⁶⁶ dünya saadetine haris ve talip bir zat olduğunu çok defa işittiğimden, Refik Efendi gibi faziletli bir zatın yerine geldiğini duyduğumda kederlenmiştim. Bununla beraber kendisi bu kadar zamanlardır padişahın hizmet ve yakınında bulunarak Osmanlı

⁶³ çeharyâr-ı güzîn: Hz. Muhammed'den sonra halife olan Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'ye verilen ortak isim, dört halife.

⁶⁴ ehl-i hal: Bir manevi derecenin tecellisini ve zevkini ruhunda hisseden(-ler), sözde kalmayıp maneviyat zevkini, ilahî tecellileri ve vahdet neşesini bizzat yaşayan(lar), vecd sahipleri, hakikat ehli.

⁶⁵ selef-i salihîn: Ashap ve tâbiîne verilen ortak isim.

⁶⁶ leyyinü'l-cânib: Mûlayim meşrep kimse, uysal.

saltanatının hâlihazırını dış yüzünden olsun görmüş olduğunda şüphe edilemeyeceğinden, her ne kadar dalkavuk ve yüksek mevki hırslı olsa dahi İslam binasının temeline balta vurmaya cüret edecek kadar mayası bozuk olması tasavvurun hâricindedir.

Ne demek! Bu adam Müslüman değil mi? Devlet-i Osmaniye'nin ekmeğini yemedi mi? Hiç tarih mütalaa etmedi mi? Devletin bulunduğu tehlikeleri görmüyor mu? Görmüyorsa işitmiyor mu? Ta ki böyle bir zamanda şöyle kastetsin. Hayır! Bir kimse ne kadar dünyaperest olursa olsun velinimete bilerek hıyanet edemez. Ve faraza o derece bir denaeti de ihtiyar eder denilse mademki akli ve kendi menfaatini idrak edecek kadar temyizi vardır, kendisini dünya ve ahirette rezil ve rüşva edecek bir tehlikeye atmaz. Meğerki mecnun ve sersem ola!

Devlet vükelası mecnun ve hain midirler ki ikidebirde bu işi kurcalayıp dururlar, denirse onların maksatları başkadır. Merhum Arif Hikmet Bey, geçen [12]70 senesinde meşihat makamından ayrıldığında işbu veraset meselesinin değişmesi için o vakit ikbal zirvesinde bulunan Reşid Paşa tarafından vuku bulan teklife muvafakat etmeyişi sebep olduğu şayia olmuştu. Kendisiyle hususi münasebetim olduğundan bir gün bu hususu mahremane kendisine açıp hakikaten böyle bir teklif edilip edilmediğini sordum. Cevabında "Ben Reşid Paşa'dan hoşnut değilim. Lakin dirayetini itiraf ederim. Bu zat mecnun mudur ki böyle bir muhal hayal vücuda getirsin. Meğer saltanat binasını temelinden yıkmak murat eyleye. Hayır! Bu söz bütün bütün yalandır da demem. Fakat yanlışı vardır. Eski asırlarda devlet vükelası, padişahları bu mesele ile iğfal ve maksatlarının icrasına alet gibi kullanarak türlü fenalıklara sebep olmuşlardı. Reşid Paşa dahi bana kızgınlığından değil, belki Arif Efendi'nin meşihatta bulunması kendisinin tarîk-i ilmiyye şubesine dahi nüfuzunu gerektirecek maksadı üzerine mesele padişah hazretlerinden 'İşbu veraset işi husule gelmek için şer'i bir fetva istinat olunmak iktiza ediyor. Hikmet Bey ise sofî meşrep ve eski fikirler sahibi bulunduğundan şayet inat eder, onun tebdiliyle yerine yumuşak huylu filan zat getirilmek münasip gibi hatırıma geliyor,' diyerek meram istihsal⁶⁷ etmiş olmalıdır. Lakin bu işin imkânsızlığını pekâlâ bilir. Sözü neticesi bu mesele her zamanda vükela için bostan korkuluğu gibi bir alettir. Kâh padişahı ürkütüp kendilerine muhtaç ve mecbur göstermek ve kâh işlerine uymayan bir rakibi kaldırmak istediklerinde hemen onu ortaya koyup türlü türlü tarzlarda kullanırlar," demişti. Ancak tecrübe olmadığından o tarihte bu kelamın

⁶⁷ isithsal: Bir hususu elde etme, ele geçirme.

hakkaniyet derecesini idrak edememiştim. řte şimdi anlıyorum ki Āli ve Fuad Pařalar dahi Reřid Pařa mektebinden yetişmiş olduklarından Refik Efendi'yi meşihattan uzaklaştırmak için űstatlarının on beř sene evvel kullandığı oyunu ele almışlardır.

řakirdine, talimine, űstadına rahmet...

Gelelim bu havadisin herkesçe duyulmasının sebeplerine: Evvelki mektubumda beyan ettięim űzere bir seneye yakın padiřah hazretlerinin hizmetinde bulunduęum műddete ve ondan sonraları dahi böyle bir söz kimseden iřitilmezdi. Ne vakit ki, Mısır'a padiřahın gidiři vuku buldu, davet akabinde defalarca bu lakırdı yayıldı. Ve Mısır Valilięi verasetinin tahvili meselesi dahi bir aralık aęızlara dűřtű. Habbeyi tűrlű manalar ile kubbe yapmak⁶⁸ İstanbul halkının ādeti olduęundan bu dedikodu űzerine yakıřtırarak garip ve acayip hařiyeler verdiler. Mesela kimisi dedi ki: Fuad Pařa'nın ilk sadaretinden çekilmesi rűfekası olan Āli, Reřid ve Kemal Pařalar ile cűmlesi birden istifa etmek ve bu takrip ile yerlerine adam bulmakta padiřahı āciz bırakıp sonradan minnet ve istięna ile mukbilen⁶⁹ ve istikbalen meydana gelmek űzere aralarında ittifak ettikleri bir karara mebni idi. Fuad Pařa yazdıęı istifa mektubunda gęűn direklerini alıp devletin etrafını sarmıř olan tehlikeleri gösteriyor ve bu tehlikeleri, akılları, yeise ve gevřeklięe dűřűrecek bir řekilde resmediyor ve kendisinin bu ana kadar tahamműl etmesi, padiřah hazretlerine olan derin alakasından nāři olduęunu* ve padiřahın műteveccih olduęu yeni adamlar iřbařına getirilerek bir kere tecrűbe olunmasını kinaye ve telmih ile űzűr dilemiřti.

Āli Paşa dahi surette istifa ve manada Sadaret'ten istiğna ile beraber Hāriciye Nezareti'nde kalmaya rıza gösterdi.

Reřid Pařa, Seraskerlik'te kalması için padiřahtan aldıęı emre muhalefetin, padiřah hazretlerine saygısızlık olacaęını dűřűnerek tereddűt etti.

Kāmil Pařa ise sadaret műhrűnűn sahipsiz kaldıęını layık görmeyerek çaresiz sadrazam oldu. Velhāsil zavallı Fuad Pařa itimat ettięi dostlarından hiçbirini icra meydanında kendine arkadař göremeyerek yapayalnız kaldı. Ve asıl maksadı olan istiklale nail olamadıktan bařka sadareti dahi elinden kaçırmıř oldu.**

⁶⁸ habbeyi kubbe yapmak (etmek): Ufak, űnemsiz bir řeyi bűyűtmek, műbalaęa edip bir mesele hāline sokmak.

⁶⁹ mukbil: Bahtı açık ve talihli, yűce mevki ve makamlara eriřmiř olan, ikbal sahibi, bahtiyar (kimse).

* İstifa mektubunda böyle bir söz yoktur. Bunu istihza ederek Ziya Paşa irat etmiştir.

** Ziya Paşa bu meselenin hakikatini bilmekle beraber o zaman böyle yaz-

Fakat bu yaranın acısı içinden çıkmayıp, Mısır seyahatinde hümayun maiyeti ile birlikte Mısır'a götürüldü. Bu vesile ile elden gideni telafi etmeye girişmiş ve istifa mektubunda uzun uzun anlattığı hâlleri unutup fevkalade bir hizmet vaat ve arzı ile zayi ettiği padişahın teveccühünü yeniden kazandı. Yani işbu veraset meselesini ortaya koyup icrasını dahi taahhüt etti. Ve halkın efkâr ve enzârını buna benzer değişikliklere alıştırmaya çalıştı. Hem de Mısır valisinin gösterdiği hususi samimiyete karşılık olmak üzere evvel emirde Mısır verasetinin evlada inhisarı maddesinden başlanması reyinde bulundu. Ancak meselenin esası bu vechile kararlaştırılmış ise de Âli Paşa'nın dahi reyî ve muvafakati önemli olduğundan padişah tarafından birçok taltifler ve Mısır valisi tarafından defalarca verilen "kapı yoldaşça nakdi yardım"ları ile o vahşî ceylanın dahi ürkeklîği gidip alıştı. Ve sonradan Mısır meselesi arz edildiği üzere icraya götürüldü.

Ve birtakım havadis yorumcuları bunun daha iç yüzüne girip dediler ki, güya Fuad Paşa'nın bu tedbirden maksadı yalnız istiklal ile sadareti kapmak değildir. Belki pederi İzzet Molla'nın Hakan-ı Cennetmekân Hazretlerinin emriyle zehirlendiği ve idam olunduğu itikadında bulu-

---

makta mâzurdu. Çünkü bu eserini bir tarih vesikası olarak değil, mücerret, veraset-i saltanat-ı seniyye hakkındaki şayiye reddiye maksadıyla yazıyordu. Yoksa Fuad Paşa'nın istifası meselesinde ne kadar haklı ise refiklerinin döneklîği o derece takbihe şayan idi. Çünkü Mabeyn'de bahriye miralaylarının ve Abdülaziz Han'ın efendiliklerindeki muhibbanından Beşiktaşlı meşhur Muhtar ki Abdülhamid'in başesvapçısının pederidir, Mabeyn'de hâl ve akd işleri deruhte etmiş ve padişahı Babıâli'nin icralarını tenkide kışkırtmakta bulunmuştu. Eğer o sırada bu hâlin önü alınmamış olsa idi sonradan Abdülhamid'in Babıâli hakkında fiil mevkiine götürdüğü iktidarı düşürme yani her işi Mabeyn'de merkezlendirmek maddesi daha o zaman vücut bulurdu. Çünkü Sultan Abdülaziz fıtraten istiklal maili olmakla beraber etrafında bulunanların kendini düşünenlerin desiselerini idrak ve keşfe lüzum görmeyecek mertebede sadakat ve kulluklarına kail olduğundan bu istifa meselesi araya girip de padişahı şüpheye düşürmemiş olsa idi, idarenin yönetimi mukarribinin gizli maksatlarına geçerek Osmanlı Devleti çoktan izmihlal çukuruna düşmüş olurdu. Fuad Paşa'nın istifası üzerine Kâmil Paşa'nın sadaret makamını kabulü üç arkadaşına karşı ahdi yok sayma değildi. Belki aralarında evvelce kararlaştırmış oldukları danışıklı dövüş icabı idi. Hatta Âli ve Rüşdü Paşaların Hâriciye Nezareti'yle Seraskerlik'i muhafaza etmeleri dahi bu karar cümlesindendi. İşte bu tedbir ile Mabeyn'in sözü geçen nüfuzlu kimselerine güzel bir darbe indirilmiş oldu. Hatta o darbenin en şiddetlisini Muhtar yediğinden bir daha belini doğrultamamıştır. Evvelce Ziya Bey, Fuad Paşa'nın ihtarı üzerine Mabeyn'den çıkarılmış olduğundan bu mektupta inhiraf ile vakıaya istediği şekil ve liyakati vermesi ondan dolayıdır. Fakat vakaların tahrifiyle hem muasırları ve hem de gelecek nesilleri iğfal, her suretle çirkin bir hâl olduğundan bu tashihe mecburiyet elvermiştir.

narak hanedandan intikam alma arzusu öteden beri şahsi maksadı olmakla bir takrip ile saltanat tahtını ele geçirmek istedi, kendisi hekimlik bildiğinden zannederdi ki zat-ı şahane, demeviyyü'l-mizac⁷⁰ olduğu için birdenbire vefat etmesi muhtemeldir. Bir kere veraset kaidesi değiştirilse İzzeddin Efendi çocuk iken tahta çıkarılır ve büyüğüne kadar emirlerin idaresi için bir vasiye ihtiyaç görünür. Kendi zannınca bu makama kendisinden münasibi bulunamayacağından vesayet zemini ile idare yuları istiklal pençesine geçer. Sonra bir sırasını bulup efendiyi aradan kaldırarak rakipsizce Osmanlı tahtı kendisine nasip olur. Ve bununla pederinin intikamı alınır hülyasındadır.

Bu sözler halk arasında vücut bulması mutad olan uydurma sözler kabîlinden olmakla tamamıyla itimada şayan olamaz.* Fakat istifa meselesinin açıklandığı üzere vukua geldiği ve Mısır verasetinin değişimi keyfiyeti Âlî ve Fuad Paşaların mahsus himmetleriyle icra olunduğu ve Fuad Paşa ikinci sadaretini tam bir istiklal ve fevkalade bir ikbal ile geçirdiği fiilen sabittir.

Şimdi meseleyi hülâsa edelim! Bu meselede bendelerinin malumat ve mütalaalarımın fezlekesi:

- 1- Devlet-i Aliyye'nin dûçar olduğu⁷¹ dâhili ve hârici tehlikeler meydanda iken, böyle bir görünür kazaya çarpılmak hiçbir aklın kârı olmadığından meselenin varlığına esasen inanılmaz.
- 2- Padişahımız Hazretlerinin cüluslarının başlarında kat'a böyle bir tasavvur ve niyetleri yoktu ve elbette yine yoktur.
- 3- Meselenin kendisinin aklen, naklen ve şer'an icrası muhaldir.
- 4- Meşihatın değişiminin sebebi bu mesele değildir.
- 5- Bunun şayiaları Âlî ve Fuad Paşaların ikbali muhafaza için kullandıkları bir ustalıktır. Yoksa imkân yokluğunu idrak etmeyecek derecede ikisi de ahmak değildir.

Efendim işte bildiğim bu kadarıdır. Tafsil ile taciz ettim. Affını ve bir de söylenmiş bahislerin içinde bazı hususi hâller bulunduğundan bu arızalarımın mahrem surette tutulmasını rica ederim. Bâkî.

20 Muharrem 1285 [13 Mayıs 1868]

Ziya

⁷⁰ demeviyyü'l-mizac: Mizacı demevî olan, asabi, sinirli.

* Halk arasında ne böyle bir yalan deveran etmişti ne de bu isnat Ziya Paşa'nın hayal kuvvetinden başka câ-yı ihtira bulmuştu. Paşaya "Niçin bu muzipliği yaptınız? Halk sizin yazdıklarınızın sıhhatine kail olduğundan maksadınızı anlamaz ve bu suretle tarih yanlışlanmış olur," sual ve itirazı îrat olunması üzerine "Sen bacanın eğriliğine bakma, dumanın doğru çıkmasına bak. Ben tam can alacak noktayı hedefledim. Bir taşla iki kuşu vurdum," cevabını vermişti.

⁷¹ dûçar olmak: Uğramak.

Mektup çoğu vükela ile atanmış ve azledilmiş ricalden bazı mühim zatlara ve eski ve yeni şeyhülislama ve ilmiye ricalinin yürürlükte olan usul ve âdetleri muhafaza ile şöhetli olanlarına, bilhassa o tarihte fetva emini olup sonradan Abdülhamid Han devrinde, mücerret o mühim makamdan ayırmak maksadıyla meşihat makamına getirilmiş olan meşhur Kara Halil Efendi'ye ve Düvel-i Muazzama'nın Dersaadet sefirlerine, ikisi birlikte basılmış nüshalarından zarflanarak takdim olunmuş ve Beyoğlu'nda Jön Türkü'nün neşriyat vasıtası olan meşhur Kitapçı Rooth'a her biri yüzer nüshayı şâmil posta paketleriyle birkaç bin nüsha gönderilerek meccanen dağıtılması bildirilmişti. Binaenaleyh İstanbul'da buna benzer yeni siyasi eserlere meşhur tabiri üzerine "dört gözle" hazır bekleyenlerden hemen pek çoğu birer nüsha edinebilmişti. Çünkü Kitapçı Rooth'un ortağı olup burada bilhassa şükranla hatırlamamız gereken müteveffa Danyal Silaki, 48 İhtilali'nde Memâlik-i Osmaniye'ye iltica eden Macarların serbestlik ve milletlerin ilerlemesi maksadına hadim bulunanlarının en ileri gelenlerinden olmakla İstanbul'da buna inanan ve taraftar olan gençlerle daima temasta bulunmakta ve onların fikirlerini aydınlatmayı mucip olacak eserleri ve matbuatı gayet ehven paha ve aşırı gayret ile tedarik etmekte ve ödeme hususunda pek büyük himmet ve çabukluk göstermekteydi. İşte bu zat kendisine ikinci vatan ve ikinci vatandaş edindiği bu memleketin ve Türklerin hayır ve menfaatine taalluk eden bu eserleri alıp okudukça âdeta Macaristan ve Macarlar için yazılmış ve neşredilmiş olan eserlerden duyduğu zevk ve hazza muadil bir mutlulukla neşelenir ve pek çok genç ile ülfet ve ünsiyet peyda ettiğinden onları faydalı siyasi neşriyattan hissedar ederdi. Cumaları bu zâtın dükkânına girip çıkan gençler, şüphesiz bugün Beyoğlu birahanelerine girip çıkan gençlerin adedine galip idi. Zira o tarihte şimdiki gibi Tünel ve tramvay olmadığı ve Beyoğlu'na çıkan yegâne yol, Yüksekaldırım'dan ibaret bulunduğu gibi

gençlerde de zamanımızdaki terakki neşvesi henüz inbisata¹ gelmemiş olduğundan Beyoğlu'na çıkmak cumalara münhasır ve çıkanlar ise hemen hicap ile tefsir olunabilecek bir korkakça çekinme ile biraz dolaşıp dönmeye mecburdu.

Mektup halk üzerinde fevkalade bir tesir hâsıl etmişti. Çünkü ortada böyle mühim bir mesele deveran ettiğinden kimse haberdar değildi. Zaten iki sene önce Mısır verasetinin değişiminden ve Fazıl Mustafa Paşa gibi Osmanlı hamiyeti dillerde dönen sair bir mesel hükmünü almış kerim tabiatlı bir zatın meşru hakkı olan veraset hakkından sukut² ve mahrum bırakılmasından dolayı kan ağlayan ve yegâne sebep bildikleri Fuad Paşa'ya lanet okuyanlardan olduklarından şimdi yine bu uyuyan fitnenin hilekâr eliyle uyandırıldığını öğrenmeleri o gayz ve nefreti nihai mertebeye eriş-tirmişti. Bilhassa üç dört seneden beri Sultan Abdülaziz'in vaktiyle biraderini itham ettiği israfı daha geniş bir surette meydan vermiş ve bilhassa iki ay evvel Paris'e gidişleri münasebetiyle Maliye Nezareti'nin Fransa bankalarından adı almış ve ele geçeni kırk beş milyon franktan ibaret bir borç akdetmiş olduğunu bilen halk, şimdi de Şehzade Murad Efendi'nin yüce ecdadından beri riayet ve devam olunagelmış bir haktan mahrum edilmesi fikrinin ortaya çıkarılmış olmasından dolayı Fuad ve Âli Paşalara aleni lanet okuyorlardı.

O tarihte Abdülhamid'in icadı olan casuslardan memleket tamamıyla emindi. Bundan dolayı zabıta memurları vazifeli olmadığı bu türlü infial tavırlarını görse de ses çıkarmazdı. Belki halk ile beraber onlar da hasbihal eder ve kimler hakkında nefret veya muhabbet gerekli ise ortaklık ederlerdi.

Bu mektuplar halkın Jön Türkü hakkında beslediği muhabbetin bir kat daha artmasına hizmet etmiştir. İstanbul gençlerinden pek çoğu Ziya Bey'e mektup yazarak yaptığı hizmeti tebrik ediyorlardı. Fakat mektup umumen *Muhbir* adresine yazıldığından hiçbiri Ziya Bey'in eline geçmiyordu. Ve Suavi ile fırka arasındaki münasebetin kesilmesinden haberdar olmayan Osmanlılar, mektuplarını daima *Muhbir*'in üzerinde muharrer mahalle yazdıklarından ve fırka ise bu

¹ inbisat: Yayılma, genişleme, açılma.

² sukut: Düşme, yukardan aşağıya inme.

ayrılığı bir sirküler ile halka bildirmeyi arzu etmediğinden *Hürriyet* gazetesi neşrolununcaya kadar hâl bu minval üzere cereyan edip gitmiştir.

İkinci mektubun gönderilmesi ve neşri üzerine de Fazıl Paşa fırkaya ve bilhassa Ziya Bey'e olan teşekkürünü ve *Hürriyet*'in bir an evvel neşri hakkındaki arzusunu yine Sakakini vasıtasıyla bildirmişti.

•

"Kaside-i Zaferiye" yahud "Zafername"

Zaptiye Nezareti iki seneye yakın zamandan beri Tabip İsmail Paşa'nın uhdesinde idi. Bu zat her ne olsa bir Zaptiye Nazırı olamazdı. Bu bahiste meramı izah etmek bizim o zamandaki içtimai hâllerimizi ve bilhassa havas ve avamın şuur ve idrakini uzun uzadıya şerh ve tafsile tevakkuf eder ki bu eserin ona tahammülü yoktur. Olsa da sadetten hâriçtir. Yalnız şurasını söyleyebilirim ki maksadım İsmail Paşa'yı tenkit ve kınama değildir. Belki İsmail Paşa bu nezaretin ihdasından beri o makama tayin olunan zatların zekâ ve dirayet ve insaf ve hakkaniyet ve hele hüsn-i niyetçe hepsine faikti. Çünkü kendisi vaktiyle Sultan Abdülmecid'in doktorlarının başhekimliğini yaptığından tabii olarak hümayun bir mahalle liyakat gösterecek terbiyeyi haizdi. Bilhassa haddizatında nazik ve dil bilir bir zat olmakla bazı sefirler ve yabancı muteberler ile münasebette bulunarak vakar ve haysiyetini tanıttırmış idi. Bundan dolayı Zaptiye Nezareti'nde bulunması memleket için menfaat temin etmese bile bu meziyetleri itibariyle Avrupalılara güzel tesiri olabilirdi. İhtimal ki Sadrazam Âli Paşa, Pepe Mehmed Paşa'nın vefatı üzerine İsmail Paşa'yı bu mütalaaya mebni müşirliğe getirmişti.

O makama getirilecek bir adamın hiç olmazsa orada temeyyüz³ etmiş memurların mütehassıslarından seçilmesi lazım geldiği ve Mustafa Âsım Paşa merhum ise zaptiye muavini sıfatıyla Zaptiye işlerini tamamen kendisi ifa ederek Mehmed Paşa'ya yalnız mühür basmak, imza atmak işi kaldığı herkesçe malumdu. Bundan dolayı onu şimdi bilfiil

³ temeyyüz: Kendini gösterme, sivrilme.

o makama getirmek –eğer memlekette Zaptiye Nezareti cidden lazım ise– iktiza etmez miydi? Hayır! Çünkü Mustafa Paşa, ikbalini iktidarıyla hazırlamak isteyen fetanet ve liyakat erbabından ve bilhassa kimseye baş eğme şanından olmayan yüksek tabiatlı fitrattan bulunduğundan Âli Paşa tabii biçimde bu mizaçta olan ve bilhassa nefsine güveni bulunan bir adamı o makama getiremezdi. Hususiyle Âsım Paşa fevkalade memuriyet ile Suriye’ye gittiği zaman Fuad Paşa’nın yaverliğinde bulunmuş ve siyasi terbiyesini ondan almış olduğundan Âli Paşa ile meslekçe aralarında farklılık aşikârdı.

Gariptir ki Mustafa Âsım Paşa merhum, o günlerin çok öncesinden beri Yeni Osmanlılar’ın istinadının⁴ uğurlu eli olarak cemiyet onun himaye ve takyyüdü ile sıkıntısız genişliyordu. Güya ki Âli Paşa bunu biliyormuş da o makamı kendisinden esirgiyormuş! Zira bu tarihten üç buçuk ay sonra cemiyetin tutulması üzerine merhum da şaibeli addolunarak Yenipazar Kumandanlığı ile Dersaadet’ten uzaklaştırılmıştır.

Hekimbaşı İsmail Paşa, Zaptiye Nezareti’ne atandığı zaman, üç ay sonra Yeni Osmanlılar’ın Avrupa’ya savuşacakları ve altı ay sonra da neşriyata başlayacakları hesapta yoktu. Hatta *Veraset-i Saltanat-ı Seniyye* risalesinden bir sene evvel Fazıl Mustafa Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e olan mektubu Dersaadet’te elli bin nüsha olarak bastırılıp dağıtılmış olduğu hâlde Zaptiye Nezareti bunun Avrupa’da tab edilerek Memâlik-i Osmaniye’ye ecnebi postalarıyla sokulduğuna ve bu suretle neşrolduğuna kaildi. Nitekim bu defa *Veraset-i Saltanat-ı Seniyye* risalesi dahi o yol ile gelerek dağıtılmış olduğundan Zaptiye Nezareti bittabi mesuliyeti def için ecnebi postalarını ortaya sürüyor, hatta İsmail Paşa bu meselede hususi surette sefaretlere bile şikâyet beyan ediyordu.

İsmail Paşa “ekselans” lakabıyla meşhur ve sefaretlerce makbul olduğundan sefirlere şahsi olarak her şeyi söyleyebilir ve söylediğinden dolayı mesul olmazdı. Bundan dolayı Âli Paşa, Zaptiye nazırını ecnebi postalarına bir şey yapılamamasından dolayı mâzur tutuyordu.

Bilhassa Fazıl Paşa mektupta şahsi tayin ile vükeladan birini itham etmiyor, idare usulünü tenkit ediyor ve meşruti-

⁴ istinat: Bir şeye dayanma, güvenme.

yeti tavsiye ediyordu. Bu cihetle Âlî Paşa'nın şahsınca çekinmeyi gerektirecek bir şey yoktu.

Veraset-i Saltanat-ı Seniyye risalesi ise münhasıran Fuad Paşa'yı itham ettiği için Âlî Paşa, halk nazarında bu suretle de müzekki⁵ bulunduğu kaildi. Yalnız birinci mektupta "Onu güvendiği Mısır verasetinden mahrum etmek için benim yarım saat meşgul olmam kifayet eder," sözüyle Fazıl Paşa'ya göndermiş olduğu haberdan bahsedilmiş ve öteden beri aralarında düşmanlık olan Ziya Bey'in onu bundan başka ithama vesile bulamamış olmasıyla müteselli bulunmuştu. Fakat durup dururken ortaya "Zafername" unvanıyla bir hezeliye neşidesi çıkmasına ve bunun da bir kaside-i tan-nane hâlini almasına ve vilayetlerden gelen mektuplarda bazı sadaret mensuplarının ondan bahsederek zat-ı âliye karşı kulluğun ibrazı şeklinde mektuplar yağdırmalarından bi'l-istidlal⁶ bunun umumen Osmanlı mülküne yayılmış olmasına son derece hiddetleniyordu. Hatta bunu kendisine karşı açılacak olan harbin bir mukaddimesi addettiğinden Yeni Osmanlılar'ın bu suretle birbiri ardınca gelecek olan hezeyannamelerinin yayılmasına mâni olacak bir Zaptiye nazırı getirmeye lüzum görmüştü.

Hüdavendigâr valisi bulunan Hüsnü Paşa ise aslen Morali olarak Pepe Mehmed Paşa dairesinden yetişmiş ve Rumeli'de hayli seneler birkaç eyalette valilik ederek bulunduğu yerlerdeki yol kesme ve haydut makulelerini nefir-i âm⁷ suretiyle sevk ettiği elebaşlarının maiyetine tepeletmiş ve haddizatında kendisi de delibaşı tavırlı bir adam olmakla işine elvermeyen yerlerde kanun ve nizamın bile hükümleri üstünde icraata rahatsız edecek mecnunane cüreti haiz bulunmuş olduğundan ve fevkalade hassası Âlî Paşa nazarında Zaptiye Nezaretî'ne layık görülmüştür. Bundan dolayı Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ya dâhil olmak gibi fevkalade bir imtiyaz ile Zaptiye müşiri tayin olundu.

Birinin bahtsızlığına diğerinin yükselmesine sebep ve hele Âlî Paşa'nın her taraftan rahatını ve huzurunu kaçırان bu şaşaalı kaside, gayet ince kâğıtlara basılarak ecnebi pos-

⁵ müzekki: Saf ve temiz duruma getiren, temizleyen, arındıran.

⁶ bi'l-istidlal: Sonuç çıkararak, dolayısıyla anlayarak.

⁷ nefir-i âm: Düşmanla savaşmak için ilan edilen genel seferberlik.

talari ve konsoloshaneleri bulunan Osmanlı vilayetlerinin tamamına birkaç yüz bin nüsha sevk olunmuştu. Hemen denilebilir ki o tarihte okuma bilen hiçbir Osmanlı gösterilemez ki bundan bir nüsha almamış olsun.

Kasidenin üstünde şu ibare yazılı idi:

Çok değerli Sadrazam Hazretlerinin Girit memuriyetlerindeki zaferlerine dair İzmit Mutasarrıfı Saadetli Fazıl Paşa Hazretleri'nin tanzim ettiği *Zafernâme*'dir.

- 1 Bârekellâh zihî kevkebe-i âlû'l-âl
Levhaş-Allah aceb nusret-i feyz ü ikbâl
- 2 Hak bu kim görmedi âgâz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh u iclâl
- 3 Lerze saldı feleğe na'ra-i Hayyâk-Allah
Ra'ş'e verdi küreye gûlgûle-i Yâ Mûteâl
- 4 Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgû ne Sezar ü Anibal
- 5 Âferin himmetine âsâf-ı âli-kadrin
Oldu şâyeste-i tevfik-i Cenâb-ı Mûteâl
- 6 Girit'i aldı geri savlet-i seyf ü kalemi
Halkına gelmiş iken dâiye-i istiklâl
- 7 Devleti eyledi bir öyle belâdan âzâd
Yoksa pek müşkil olurdu şu zamânda ahvâl
- 8 İhtiyâr eyledi bu kışta şu müşkil seferi
Yoksa kim etmiş idi kendisini istiskal
- 9 Bu ne gayret ne hamîyyet ne şecaattir bu
Hiç görülmüş mü tevârih-i selefde emsâl
- 10 Askere verdi kumandayı misal-i Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral
- 11 Vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel
İngiliz Devleti'ne olsa sezâdır amiral
- 12 Vakıa haylice can haylice mal oldu telef
Etti amma ki cezîre şerefin istihsâl
- 13 İktifa eyledi "El-afvü'z zekatü'z-zafer"
Etmedi tâife-i bâğıyeyi istisâl

- 14 Ya o takriri ki tafsil eder icraatı
Hüsn-i tabir ü belâgette bulunmaz emsâl
- 15 Serbeser şive-i îcaz ü serâser mazmun
Lafzı pür-nükte ve her nüktesi lebrîz-i hayâl
- 16 Kan saçar hâme-i hûn-rîzi mürekkep yerine
Meşrebi ma'reke-i rezme olunca meyyâl
- 17 Zülfüyâre dokunur meselede hâmesinin
Târ-ı mâna dökülür pâyine kangal kangal
- 18 Yazdığı şeylere Mümtaz ü Fuad alkış-hân
Gördüğü işlere *Takvim* ü *Ceride* dellâl
- 19 Öyle bir şöhrete mâlik ki mülûk-i âlem
Nâmını bilse eğer elbet anar bi'l-ibcâl
- 20 Öyle bir kudrete sahip ki murad eyler ise
Görünür sûret-i imkânda nice emr-i muhâl
- 21 Kendi sultan değil amma ki nice sultanı
Maksadı üzre eder bende gibi istimâl
- 22 Padişahın adı vardır yalnız dillerde
Zatıdır taht-ı hükûmette hakiki faâl
- 23 Her ne işler ise La-yüs'el ammâ yef'al
Her ne hükm eylese âzâde-i takyid-i sual
- 24 Mısır'da eyledi tağyir-i veraset hükmü
Etti bir yüzbaşıyı Memleketeyn üzre kral
- 25 Belgrad kalesin ihsan ile Sırbistan'a
Devletin kıldı tamamiyyetini istikmâl
- 26 Karadağ kulelerin yıktı ise hükmü n'ola
Peşşe tevfiik-i Hüdâ ile eder kal-i cibâl
- 27 Rum'dan Ermeni'den yaptı müşir ü bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukuku ikmâl
- 28 Verdi maliyeye tedbir-i musibi bereket
Buldu hep sâye-i lütfunda cihan vüs'at-i hâl
- 29 Tuz tütün resme girip oldu hazine leb-riz
Etti tahvil-i kavâimle nükûd istihsâl
- 30 İtibarı ile yaptı nice istikrazât
Yoksa maliye işinde görölürdü işkâl,

- 31 Tatalım cümle umurunda hıyanet etmiş
Şu Girit hizmetini var mıdır inkâra mecâl
- 32 Böyle iş görmeli ibka ise maksat nâmı
Ne reva şöhet için zemzeme olmak bevvâl
- 33 Ehl-i seyf ehl-i kalem ehl-i dil ehl-i insâf
Muhsin ü mükrim ü memduh u gayûr u faal
- 34 Hâmi-i din-i Mübin muhyi-i şer-i enver
Hâfız-ı devlet ü dirhem-ken ü evsân-ı dalâl
- 35 Kangı hengâmeye girdiyse muzaffer oldu
Değmedi ârızına latme-i el-harbü sicâl
- 36 Esb-i devlet bu terakkide gider miydi aceb
Olmasa himmeti mihmiz-zen-i isticâl
- 37 Kendinin gayret-i milliyesi koymaz yoksa
Çekilir yük mü bu mihnet kişi olsa hammâl
- 38 Nazar et sûret-i zibâsına maşallah
Nedir o vech-i mübarek nedir o hüsn ü cemâl
- 39 Kadd değil kâmet-i matbuası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dil-ârâsı yenâbi'-i zülâl
- 40 Öyle destûr-ı muazzam ki nakib'ül-eşrâf
Gelse ger meclisine câyı olur saff-ı ni'âl
- 41 Öyle nazik ki eğer şapkaklı bir kunduracı
Evine gelse eder tâ kapıdan istikbâl
- 42 Öyle bir cerbeze-i nutku da var kim eyler
Hasmının hakkı dahi olsa elinde ibtâl
- 43 Çok mudur Avrupa'ya gitse ukâb-ı şânı
Beykoz'a Gebze'den gelse aceb mi kartal
- 44 Kahrına uğramadı uğrasalar bir kere
Ne tavanlarda gezer fare ne dağlarda çakal
- 45 Hep teenni-yi hakimâneden eyler neş'et
Tâb-ı pâkinde eğer var ise cüz'î ihmâl
- 46 Himmet ü meşrebi de kaddi gibi âlîdir
Çünkü esmâ olunur nâsa semâdan inzâl
- 47 Sayesinde o kadaretti cihan kesb-i huzur
Eylemez kimse duasında dakika ihmâl

- 48 Hânumânı yıkılırdı nice ehl-i hünerin
Cânib-i afva eğer olmasa tab'ı meyyâl
- 49 Nakd-i vadi ile hemyân-ı zaruret lebrîz
Zer lûtfu ile ceyb-i fukara mâlamâl
- 50 Kale-i servet ü dârâtına olmaz arşın
Galle-i nimet-i begâyeti bilmez mikyâl
- 51 Vali-yi Mısır ile Sultandan alırdı ihsan
Maksadı olsa idi cem-i nûkûd u emvâl
- 52 Beytini mâlini yaktı ise eğer nâr-ı harik
Kârgirini bina eyler onun beytûlmâl
- 53 Âsafâ himmet-i mahsusa-i tedbirindir
Eyleyen devleti bu hadd-i kemale isâl
- 54 Geldi bir hâlete kim Devlet-i Osmaniye
Hissolunmaz gibidir şaibe-i izmihlâl
- 55 Ne dirâyet bu ki yirmi senedir vadederek
Aldatıp Avrupa'yı âlemi ettin iğfâl
- 56 Bu ne talih ki cihan hasmın iken bunca zaman
Müstakilen olasın taht-nişîn-i ikbâl
- 57 Müslüman lanet eder gayrı Müslüman lanet
Kimseler kıymetini bilmedi hâlâ bu ne hâl
- 58 Erbaine kadar elbette sürer germi-yi bahs
İstesem ben ne kadar vasfını etmek icmâl
- 59 Âsafâ ömrümü evsafına hasr eyleyeyim
Bir zaman kâbız-ı ervah ederse imhal
- 60 Fazıl-ı pîre ateh gelse de söyler medhin
Soy köpek olmasa da dişleri durmaz battal
- 61 Dalkavuklukta müdârâda zamanım geçti
Olmadım şimdiye dek mazhar-ı feyz ü âmâl
- 62 Âcizim şükrünü ifada ki etti lûtfun
Şem-i maksudumu âhir nefesimde iş'âl
- 63 Mutasarrıflığa bir kıta sebep olmuş idi
Bu kasidem beni valiliğe eyler îsâl
- 64 Yeter ey hâme ko tasdi-i dua mevsimidir
Tut yüzün kibleye aç başını bâ-saffet-i bâl

- 65 Tâ ki pervaz ede âfâkta simurg u hü mâ
Kebk-i dârâtını çâk etmeye şâhin-i zevâl
- 66 Lûtf u ihsanı gibi ömrü ola nâ-madûd
Din ü imanı kadar kesb ede feyz ü ikbâl

Bende-i Âlî
el-Fakîr Fâzıl-ı Bosneviyyü'l-Mevlevî
Mutasarrıf-ı İzmit
M.

*

Bu kasideyi Ziya Bey bir müddet sonra karantina kâtibi şair Türk Hayri adına tahmis ettiği gibi bir sene sonra da Hüsnü Paşa dilinden şerh etmiştir. Hakikat! Beyin bu üçlü-yü seçmesi, kaside ve tahmisiyle şerhine muadil birer şairane seçimdir. Türk Hayri, paşalara ve bilhassa Yusuf Kâmil Paşa'ya mütereddît bir biçareydi. Hatta tahmis, İstanbul'a geldiği zaman, Âlî Paşa'ya giderek kendisine isnat edilmiş olduğunu yeminlerle temine çalışmış ve Âlî Paşa ise "Telaş etme Hayri Efendi! Kendinin olduğunu ilan edecek olsan kendinden başka inandıracak adam bulamazsın," demiştir. Yine bugünlerdeydi ki şu iki kıta evvelki gibi ince kâğıtlara matbu olduğu hâlde İstanbul'da, memleketin sahil şehirlerinde sokaklara serptirilmişti:

Kıta

İki gaddar-ı bî-imana düştü Mısır ve İstanbul
Ki havf etmezler Allah'tan, utanmazlar ahaliden
Biri mesned-nişinidir biri hem-namı firavnın
Hüda İslamı tahlis eylesin vali ve Âlî'den

Diğeri

Âlî bu devleti sana muhtaç gösterip
İkbal ü devletinde bekadan ümidi kes
Bilmem nedir lüzumu vücud-ı habîsinin
Dünyayı boynuzun mu tutar hey öküz

İşte bunlar da istikşafa çıkarılmış ince karakollar hük-münde idi. İstanbul halkı, çoğalan ve birbiri ardınca gelen bu emarelerden büyük bir muharebenin ortaya çıkmasının yakın olduğu sonucuna varıyordu.

Tuna Vilayeti

Tuna'da Midhat Paşa merhum vali bulunuyordu. Hakikaten Tuna vilayeti, Osmanlı tarihinde bir devri açan dâhili hususlardandır. Orada her şey başka idi. Devletin kaide ve nizamları, ilan olunduğu zamanlardan beri Tuna vilayetinde mazhar olduğu tatbik suretine hiçbir yerde, hiçbir vakit nail olamamıştır.

Tuna'da jandarma teşkilatı icra olunmuştu. Fertlerinin ekseriyeti Bulgar'dandı. Fakat her biri meslek ve hizmetlerine sadık ve vazifelerini velev peder ve biraderlerine karşı olsun ifada kusursuz olduklarından bugün emsaline ancak Almanya'da tesadüf olunabilen evsaf ve meziyetleri haizdi. Verilen emirler, ellerinde bulunan talimat, harfi harfine icra olunmaktaydı. Elbiseleri gayet temiz, kılık ve kıyafetleri vaktiyle İstanbul'da Dragon namıyla teşkil olunan süvari alayına mahsus üniformaya benzer ve ondan daha muntazam ve zarifti. Başlarında, ön taraflarında hilal bulunan ve bir tarafa raptolunmuş kırmızı üsküfeyi hâvi, kıvırcık kuzu postundan mamul kısa birer kalpak bulunuyordu.

Polisler de ona benzerdi. Hatta Avrupa'dan Tuna yoluyla payitahtına avdet eden Abdülaziz Han merhum, Rusçuk'a ayak basıp da iskelede saf bağlayarak selam duran bu jandarma ve polisleri gördüğü zaman "Burası neresi?" sualini îrat etmiş ve Midhat Paşa merhum da "Memâlik-i şahane-nizden Tuna vilayetinin merkezi olan Rusçuk kasabasıdır efendimiz," cevabını verdiği vakit "Paşa, himmetinize teşekkür olunur. Avrupa'da gördüğüm yerlerden farksız bir hâle getirmişsiniz!" demiştir.

Hatta o tarihte Erkân-ı Harbiye binbaşı bulunan Şakir Paşa merhumu padişaha takdim ettiği zaman "Efendimiz, Binbaşı Şakir Bey kulunuzdur ki memleketin intizamının husulüne bizzat onun yardım ve dirayeti ile muvaffak oldum. Kendisi asker olduğu hâlde hem belediye reisi ve hem Nehir İdaresi memurudur," demiş ve padişahın iltifatına şayan bulunduğunu anlatmıştır.

Hakikatte, Şakir Paşa merhum, ve Raif Paşa Hazretleri gibi zamanın taze fikirler ile meşhur ezkiyasından⁸ idi. Tolçu

⁸ ezkiyâ: Çok zeki ve anlayışlı kimseler.

Mutasarrıflığı'nda Süleyman Paşa, Varna Mutasarrıflığı'nda Rasim Paşa, Vidin Mutasarrıflığı'nda Sabri Paşa merhumlar gibi nadir memurlar ve Niş Mutasarrıflığı'nda Abdurrahman Paşa Hazretleri gibi muktedir zevat bulunuyordu. Bu zatlar gördükleri hizmetlerin takdir olunacağından ve ikbale yükselme ve istikballerinden her suretle emindiler. Memur oldukları livalara, kendi malikânelerini imara kendilerini hasretmiş emlak sahiplerindeki gayret ve faaliyet ile çalışırlar. Liva havzalarındaki ahaliye evlat ve akrabalarına reva görülebilen şefkatli muamelede bulunurlardı. O vilayet, fevkalade bir vilayetti.

Ya hürriyet taraftarlarına yakışır fikirlerin orada hâsıl ettiği neşve! Bu vilayet, kaide ve nizamların ve umran ve ilerleme vasıtalarının tatbikatında olduğu gibi siyasi fikirlerde de Osmanlı memleketlerinin hiçbirine benzemezdi. Çünkü Corcuva yani Yerköy, Rusçuk'la karşı karşıya olduğundan Memleketeyn⁹ ile dostluk kurma, Üsküdar ahali ile İstanbul halkının temas etmesi kabilindendi. Zaten karşı cihet dahi Osmanlı memleketlerinden sayılmasıyla her türlü ihtiyat kaydı ve korunmaya ihtiyaç yoktu. Fakat medenileşme ve maarif emri bize nispetle Avrupa'da daha ziyade yayıldığından, maarif ve medeniyetin nimetlerinden hissedar olan ahaliyle bizim ahalinin nasipleri dahi o nispette idi. Bundan dolayı Midhat Paşa merhum, bu noktadan Tuna vilayetinde maarifin umuma yayılmasını fevkalade iltizam ile noksanlarını tamamlamaya çalışıyor, fiili ve sözlü teşvikler ile Müslümanlara, Bulgarlara maarifin nimetlerini tattırıyordu. Başka yerlerde neşrolunan gazetelerin girişi yasak değildi. Çünkü *Tuna* gazetesinin bir kısmı Bulgarca olduğundan ve bugün matbuatımızın haiz olduğu serbesti kabilinden her şeyden bahsedilebildiğinden, Sırbistan'dan filandan gelen gazetelere Bulgarlar kat'a ehemmiyet vermiyordu. Bu cihetle gazinolarda bu gibi civar milletlerin matbuatı serbest bulunuyordu. Hatta *Muhbir* gazetesi bile Rusçuk'ta ve vilayetin sair liva merkezlerinde şüpheye yer bırakmayacak şekilde okunuyordu.

⁹ Memleketeyn: "İki memleket" anlamına gelen kelime, Osmanlılar döneminde genellikle Eflak ve Boğdan'ın ortak ismi olarak kullanılmıştır.

Tuna vilayeti dahi izni genişletme usulüne numune olmak üzere Fuad Paşa merhumun ikinci sadaretinde, ki en ziyade istiklal ve ikbal ile yükseklerle uzandığı zamandır, teşkil edilmiş ve Silistre Valiliği ile Niş vilayeti birleştirilerek 1276'dan beri Niş valisi bulunan ve valiler içinde fikirlerin istiklalini ve bilhassa fetanet ve iktidar ile teşhis etmiş olan Midhat Paşa'ya tevcih edilmişti. Hatta bu vilayetin teşkili hususu kararlaştırılmak için merhum paşa, Niş'ten İstanbul'a davet olunduğu zamana tesadüf eden mevlid alayına bir hususi iltifat olmak üzere Midhat Paşa merhum dahi dâhil edilmiş ve bu suretle valiler ile vükela arasında mümtaz bir sığata layık olduğu, halka anlatılmak istenmişti. İşin aslı ise bu eşsiz vatanperver, her türlü yüceltme ve ayrıcalıklara layıktı.

Velhâsıl Tuna vilayeti adli, şer'i, siyasi ve mülki memurları itibariyle bir vilayet değil âdeta bir emaret idi. Mesela o tarihte veraset usulünü değiştirmeye muvaffak olmuş ve adına hıdiv dedirtmiş olan İsmail Paşa onun Tuna'da yaptıklarını taklit etmiş olsaydı şüphesiz Mısır'a "Hürriyetin Kâbe'si" unvanını kazandırırdu. Ne fayda ki biri yüce bir vatanperverane fikir ile memleketin ihyasına çalıştığı hâlde diğeri bencilce bir fikir ile yalnız zevk ve şahsı için çalışarak birkaç milyon fellahın¹⁰ mesaisini, sefahatinin idamesine alet ediyordu. Evvelkisi hakkıyla bir hamiyet sahibi vatanperverdi. İkincisi tam manasıyla yüzüstü kapanmış melanet bir firavun idi.

Hürriyet Gazetesi

"Verâset-i Saltanat-ı Seniyye" mektuplarından ikincisinin İstanbul'da neşrolunduğu tarihten tam bir ay sonra, 9 Rebiyülevvel 1285'te [30 Haziran 1868] *Hürriyet* gazetesi de Londra'da baskı tezgâhına konuldu.

Âli Paşa'nın ölüm sebebi tetkik olunacak olursa yalnız bu gazete görünür. Hakikaten *Hürriyet* gazetesi öyle *Muhbir* gibi amiyane bir lisanla değil edibane bir üslupla mütefekkirler tabakasına siyasi fikirler ilkasını esas meslek edindiğinden, misallerini bu yolda fedakârca ibraz ederek muvaffakiyet elde eden Garp milletlerinden seçiyor ve îrat ediyor. Ve her birini de Osmanlı tarihinden sağlam bir misalle süslüyordu.

¹⁰ fellah: İkinci, çiftçi, özellikle Mısır çiftçisi.

İkinci olarak Ziya Bey'le Kemal'in kalemlerindeki kuvvet ve dimağlarında cevval olan hürriyet ateşinin, ifade lisanına feyiz verdiği, hamiyet sahiplerinin damarlarındaki asabi kanı galeyana getireceği ve netice olarak öteden beri iltizam ve takviyesinde ısrar ve sebat ettiği siyasi meslek pek az zaman sonra hürriyet neşvedarlarının peyda edeceği ekseriyet tarafından altüst edileceği nazarında muhakkaktı. Çünkü Âli Paşa aşırı derecede dûrendiş ve zekâvet ve fetanetini muhafazakârlık mesleğini idameye hasrederek ona muhalif ve muarız gördüğü her şeyi, her şahsı manen ve madden ezip mahvetmekle mütelezzez olduğundan ve hâlbuki her türlü ihtiyaçları temin edilmiş olduğu hâlde Avrupa'nın en serbest bir memleketinde hürriyet neşirlerinde bulunanlara eli değil dili bile yetişemeyeceğini bildiğinden, intikamperver âcizlere mahsus bir meyusiyetle¹¹ kendi kendini yiyip bitiriyordu.

Âli Paşa'nın içinde doğup büyüdüğü muhit ile çocukluk devrinde aldığı ilim ve Garp terbiyesinin birbiriyle mukayese-i kabil değildir. Çünkü kendisi Saray-ı Hümayun'dan Bahçekapısı kapıcılığıyla چراغ olunduktan sonra Mısır Çarşısı'nda attarlığa girmiş Ali Ağa isminde birinin oğlu olduğundan doğum yeri olan Mercan Mahallesi'ndeki Yakup Ağa Mektebi'nde o zamanın usulünce *Kur'an*'ı hatmi müteakip Bayezid Camii'nde Arapça sarf ve nahiv¹² tahsil etmiş ve bu suretle zihninde uyanmış olan marifet hevesi ilcasıyla¹³ Sultan Ahmed Camii'nde dahi ömrünün sonuna yetişmiş olduğumuz meşhur Hoca Mecid Efendi'den Farsça dahi öğrendiğinden 1245'te [1829] on beş yaşında iken Divan kalemine girebilmeye liyakat göstermiştir. O zamana kadar Emin Efendi diye bilinen bu zat, Divan Kalemi'nin bugün saygıyla korunan hususiyetlerinden olduğu üzere "Âlî" mahlasını almıştır. Bir iki sene o kalemde ve onun mühimmesinde bulunduktan sonra 1248 ile 49 arasında Tercüme Odası'na nakletmiş ve orada iken Babîâli Tercüme Kalemi kâtipleri için Hâriciye Dairesi kütüphanesinde Fransızca tedrisine memur bulunmuş olan George Sardoux'dan, ki Fransa Akademisi azasının meşhur ediplerinden müteveffa Victorien Sardoux'nun pederidir, bir

¹¹ meyusiyet: Ümitsizlik, ümitsizlikten kaynaklanan üzüntü.

¹² sarf ve nahif: Dilbilgisi.

¹³ ilca: Zorlama, mecbur etme.

sene aralıksız süren aşırı bir çalışmayla Fransızca'yı tahsil ettikten sonra 51'de büyükelçilikle Paris Sefareti'ne memur olan Reşid Paşa merhum, mumailayh Sardoux'nun delaletiyle Âli Efendi'yi birlikte Paris'e götürerek tahsilini tamamlamak için Sainte-Barbe Lisesi'ne koymuştur. İşte Âli Paşa'nın vefat gününe kadar sabit ve sadık kaldığı siyasi meslek bu mektepte aldığı terbiye neticesidir. Çünkü Lise Sainte-Barbe, papazlar tarafından açılıp idare edilen mekteplerden olduğundan tedrisat ve telkinleri tabii olarak hürriyet fikirlerini yok ederek istibdat sevgisini yerleştirecek hâllere sarf edilmiş bulunmak lazım gelirdi.

İhtimal ki fıtraten dahi o yola meyilleri bulunmuş olsun da bu ilkaat,¹⁴ o fitri meyli ikaz ve takviye etmiş olsun. Her ne suretle ise Âli Paşa'nın dimağı orada zehirlenmiş ve şahsi istidadına bu zehrin büyük bir tesiri olmuştur.

Bilhassa serbestâne fikre meyillerini işitip gördüğü gençlerin düşmanı idi. Mezahip Odası memurlarından Refik Bey ki zamanının Sadullah Bey ve Kemal Bey gibi çok zeki kimselerinden sayılır ve *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinde yazardı, münhasıran neşrettiği *Mir'at* namındaki risalenin hakkında Münif Efendi'nin *Mecmua-i Fünûn*'a dercettiği bir fıkraya *Mir'at*'ta verdiği cevap, kendisinin serbest fikir sahiplerinden olduğuna delalet edecek mertebede ahrârâne¹⁵ yazılmış yani resmi terbiye addolunan sakinleştirici lisandan uzak bulunmuş olması Âli Paşa'nın canını sıktığından, *Mecmua-i Fünûn*'a özür dilemesini ve dilemediği hâlde risalesini kapamış addetmesini, Mezahip müdürü vasıtasıyla kendisine emretmişti. Refik Bey ise hür olma meşrebini hiçbir sebep ve suretle amirane miskinliğe tahvil edemeyen serâzadegân fıtrattan olduğundan yedinci nüshasında *Mir'at*'ını kapatmayı rezilce bir özür dilemeye tercih ederek hürriyetinin haysiyetini yere düşürmemiştir.

Âli Paşa hiç sevmediği neşir vasıtalarından birinin bu cihetle ortadan kalkmış olmasına memnun olmak lazım gelirken maiyetinde bulunan adi bir kalem kâtibinin emrine uymamasından meydana gelen gazabını bir türlü yeneme-

¹⁴ ilkaât: Kalbe yerleştirilen, ilkâ edilen şeyler, telkin edilenler.

¹⁵ ahrârâne: Hür olanlara, hürriyet taraftarlarına yakışır şekilde.

miş ve o günlerde Mezahip Odası'nca mahlul¹⁶ olan bir maaşın kâtiplere taksimini bildiren, usulen müdür tarafından tanzim ve takdim kılınan defterde Refik Bey merhuma ilave edilen yetmiş beş kuruşu kalemiyle çizerek hizasına kırmızıyla "Emektar olan odacı İbrahim Ağa'ya verilmesi adaletle muvafıktır," ibaresini yazmakla güya ki öfkesini sakinleştirmişti.

En adi şeylerde bu derece kindar olan ve bu zamana kadar avam ve havas lisanından fazilet ve cömert olduğundan başka bir şey işitmediği hâlde şimdi azarlandığını beyan eden kasideler, hezeller, hicivler neşredildiğini görüp okuyan bir adamın ne hâllere girmiş olacağı iyice düşünmeye şayandır.

Zaten Âli Paşa ta Paris'te tahsilde bulunduğu tarihten beri Şinasi'nin en büyük düşmanı idi. Hatta sakalını tıraş etmesi üzerine yazdığı tezkeresinde "Rütbesinin ref'i, maaşının kat'ı, memuriyetten defedilmesi" gibi lüzumsuz secilerle¹⁷ öfkesini dindirmek istemişti. Mademki bir adamın rütbesi ref'¹⁸ ve kendisi memuriyetten defolunur, maaşının kesilmesi kaydına veyahut mademki maaşı kesiliyor, memuriyetinden def'i lafzına hacet kalmamak lazım gelir.

Fuad Paşa'nın ilk sadaretinde *Tasvir-i Efkâr*'ın zuhuru paşayı son derece kızdırmış ise de bir şey yapmaya muvaffak olamamış ve bir de cülusunun başlarında Abdülaziz Han öteden beri tanıdığı Şinasi'yi taltif etmek istediği hâlde Şinasi merhum merdümگیرiz tabiatı ve bilhassa Hümayun çevresiyle münasebette bulunmaya izin vermeyen tokgozlu meşrebi icabınca kendisini padişaha hasta bellettirmiş ve bu suretle başkalarının büyük bir nimet bildiği o ruhu yıpratıp dağdağadan bu suretle nefsini kurtarmıştır. *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkarıp da ilk nüshası Fuad Paşa tarafından arz edilmesi üzerine verilen beş yüz lira ihsanı getiren Yaver Rauf Bey'e "Benim o kadar para ile görülecek işim yoktur," sözüyle kabul etmek istememesi üzerine Rauf Bey, Babîâlî'ye giderek işi Fuad Paşa'ya anlatmış ve Fuad Paşa ise Şinasi'nin bu gibi garip mizacına vâkıf olduğundan "Sen onu bana bırak, ben kabul ettiririm. Mabeyn'e de kabul etmediğine dair hiç-

¹⁶ mahlul: Geride mirasçı bırakmadan ölen bir kimseden vakfa veya devlet hazinesine kalan (mülk, miras).

¹⁷ seci: Nesir içi kafiye.

¹⁸ ref': Rütbenin alınması, kaldırılması.

bir söz söyleme,” diyerek işi kapatmış ve ihtimal ki bilahare efendiyi kabule meylettirmiştir.

Hâsılı, Fuad Paşa memuriyetten ayrılıncaya kadar Âlî Paşa, Şinasi’ye bir şey yapamadığı gibi sonradan sadrazam olan Yusuf Kâmil Paşa dahi hürmetini vacip bildiği Şinasi’yi himayesine aldığından Şinasi yine şerrinden masun bulunmuştur. Fakat Tiran hanedanından ve 1848’teki Paris ihtilalinde üç renkli milli sancağı Şinasi’yle beraber Panteon’un kubbesine kaldırıp diken arkadaşlarından Said Sermedî Bey’in Âlî Paşa’ya karşı tertip ettiği suikastın sezilmesiyle Sermedî Bey’in hapsedilmesini müteakip *Courrier d’Orient* sahibi Giampietri marifetiyle hemen limanda bulunan Messagerie Impériale vapurlarından birine atlayarak Paris’e savuşmuştur.

Vakıa bu suikastın hakikati meçhul kalmış ise de Said Sermedî Bey, Akka zindanına gönderilmiş olduğundan Şinasi’nin dahi zan altında tutulması ihtimallerden bulunmuştu.

Kemal’in “Şark Meselesi” başlığıyla yazdığı en son makeden dolayı *Tasvir-i Efkâr*’dan menedilip Erzurum Vali Muavinliği’yle İstanbul’dan def’i dahi hep o gayzın neticelerindendi. Bundan dolayı şimdi de intikam nöbeti Yeni Osmanlılar’a gelmişti. Paşanın elli sekiz yaşında vereme yakalanmasına müstakil sebep, Yeni Osmanlılar’dan Ziya ve Kemal’in neşriyatı olduğunda şüphe edilmemelidir.

Hürriyet’in birinci nüshasının birinci makalesi:

Hubb’ul-Vatan Mine’l-İman¹⁹

Herkesin vatani, ki mensup olduğu cemiyetin meskenidir, dünyada her şeyden ziyade muhabbetine mazhar olmasın mı?

Vatan, o nimetlerle doludur ki, onun cömertliğinin hanedanına gelenler aç, çıplak, âciz, zayıf gelir, sayesinde beslenir, sayesinde giyinir, hayatından, hürriyetinden sayesinde müstefit olur. Şükretmenin, vazifeden önce olduğunu bilenlere göre layık mıdır ki vatanını bedenden aziz tutmasın!

Ya Osmanlılar, bu mukaddes vazifeyi nasıl herkesten ziyade ifaya çalışmasın, vatan denilen ilahi nimet onlara kılıçlarının ekmeğidir. Bu uğurda şehit olan ecdadımızın kemikleri topraktan çıkarılsa memleketin her sahrasında nice ehramlar ve belki hürriyetimizi düşman tarruzundan muhafaza edebilecek kadar istihkâmlar yapılabilir.

¹⁹ “Vatan sevgisi, imandan gelir.”

Bir kere tarihlere ibret nazarıyla bakılsın! Ne büyük devlet idik, ne azametli ümmet idik!

İçimizde öyle padişahlar zuhur etti ki vatan için kimi gaza meydanlarında, kimi bela zindanlarında ruhunu teslim ederdi. Öyle vüzera yetti ki vatan yolunda kimi doksan yaşına varmış iken hastalığı hâlinde kırk saat at üstünde dolaşmak gibi tahammül olunmaz meşakkatlere katlanır, kimi mazlumca idam olunurken, kendisini katledenin dirayet ve kifayetine bakarak ikbal makamında bekasını ihtar eylerdi. Öyle ulema peyda oldu ki vatan uğruna kimi zulüm yolunun tehlikelerini beyan etti, kimi hamiyet uğrunda sebatın lüzumunu tayin için canını gözüne alarak padişahın azimetinin dizginine sarılırdı.

Fertler ise gerek hâriçteki vatan düşmanlığına gerek dâhildeki hürriyet düşmanlarına mukavemet için can vermekten asla çekinmediler. O kadar büyük bir gayretle davrandılar, o derece yüce himmet gösterdiler ki “Osmanlı” tabirini şecaat ve mürüvvet manalarının tamamını ifade eder bir iftihar makamına geçirdiler.

Biz de o fedailerin çocuklarıyız. Bizim damarlarımızdaki kan dahi vatanın en küçük bir faydası için yerlere dökülmek şanından olan Osmanlı kanındandır.

Vatanımız o memleket değil midir ki tahtgâhlarında Ömerler, Süleymanlar i’la-yı hükümet etmiştir.²⁰

Türkler o millet değil midir ki medreselerinde Farabiler, İbn-i Sina’lar, Gazaliler, Zemahşeriler maarifeti sağlamlaştırmıştır.

Böyle cihanın payitahtı hâlini bulmuş bir memleket şimdi bir iki haydut cemiyetinin saldırmamasından titriyor ve öyle muallim, âlim unvanını kazanmış bir ümmet maarifin mahsullerinin en sadelerine bakarak mucizeler görmüş gibi hayran oluyor.

Bundan anlaşılıyor ki idaremizi istibdat eline alan zatlar, cemiyetimizin şan ve ikbaline çalışmakta ne kadar isteksizmişler.

Bununla beraber hukukumuzu ayaklar altına alırlar, malımızı yağma ederler, bizden öncekilerin şehit düştüğü topraklarımızı ikbalin korunması için rastgelenlere bağışlarlar. Esaret zincirini bir vakit gerdanımızdan ayırmamak isterler. Biz bunları daima çeker gider miyiz? Elbette çekmeyiz!

Vakia bir vakit idarenin her zulmüne tahammül olundu. Lakin halkın asab-ı asabiyetine o zaafı getiren bir illetti ki binlerce yeniçeri ecsamının İstanbul halicinde çürüyüşünden hâsıl olmuştu. Bir zamandan beri hürriyet havaları memleketin her tarafına yayıldı. Halkın

²⁰ i’lâ-yı hükümet etmek: Hükümeti yüceltmek.

mizacını tashih etti. Bir taraftan dahi devletin bulunduğu izmihlal hâli setri ve tevili kabil olamayacak surette meydanlara çıktı. Herkes vatanperverlik vazifesini göz önüne aldı. Cemiyetler teşekkül etti. Gazeteler röylendi. Nihayet Yeni Osmanlılar Fırkası meydana geldi. Maksadın dairesi, hakikat çizgisine vâsıl olacak kadar genişledi.

Yeni Osmanlılar ki eski Osmanlı şanının yenilenmesine çalışanlardır. Zulmün ne kadar hasmıysalar fitnenin de o kadar düşmanıdırlar. Sultan Süleyman zamanının feyz ve ikbalini isterler. Ama bunu asrın gerektirdiği medeniyet intizamı içinde ararlar. Buna çare adalettir. Adalet, Osmanlı ümmeti fertlerinin müsavat hukukuyla hâsıl olur.* Müsavat hukukunu ise akla ve nakle tam mutabakat ile mutabık olan meşveret usulü temin eder.

İşte bu ifadelerden anlaşıldı ki Yeni Osmanlılar'ın kelime-i vahide-i içtimai, ezeli olan meşru adaleti memleketimizde meşveret usulü vasıtasıyla meydana çıkarmaktır.

Osmanlıların meftur oldukları vakar ve ağırbaşlılık gereğindendir ki adalet gibi mübarek bir maksadı bugünkü günde en mutedil yollarla hâsıl etmek isterler. İşte bunların biri de fikirlerin üstün gelmesidir.

Gazete ise dünyada fikirlerin ortaya çıkmasının birinci vasıtalarından addolunur. İşte bu hakikati tamamiyle idrak etmiş olan Ali Suavi Efendi ki bilinen faziletleri cihetiyle vatana iftihar sebebi olan hamiyet ve marifet erbabının güzidelerindendir, İstanbul'da doğru söylediği için zulüm yoluyla kapatılmış olan *Muhbir*'i Londra'da çıkarmıştır.

Gerek onun halk içinde hâsıl ettiği büyük tesirden ve gerek hükümetin fikirlerin galeyanını sakinleştirmek için halkın hürriyetini** temin yolunda mecburiyetle ittihaz ettiği tedbirlerden böyle mesailerin umulandan fazla faydalı semereleri görülmeye başladı. Bu hâlden ise

---

* Şu yukarıki mufassal cümlelerin dikkatle okunmasını ihtar ederiz. Görülüyor ki memlekette, asrın iktizası üzere intizam ve teceddüt husulü ve medeniyet terakkisi maksadıyla meydana çıkan fırkamız "Zulmün hasmı olduğu kadar fitnenin de düşmanı olduğunu" ve adaletin "Osmanlı ümmeti fertlerinin müsavat hukukuyla hâsıl olacağını", benimseyeceği meslek ve maksat yolunda çıkardığı gazetenin programı hükmünde olan mukaddemesinde ilan etmiştir. Binaenaleyh ta 1867 miladi senesinde yani bundan kırk iki sene önce teşekkül etmiş olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tek maksadı Osmanlı kavimlerini tek yolda bir araya toplamaktan ibaret idi. Ve buna da hukukun müsavatını ilk şart ittihaz etmiştir. Artık Hristiyan vatandaşlarımız Yeni Osmanlılar'a hususi bir fikir isnadına mahal bulmazlar sanırız.

** Çünkü o günlerde Şûrâ-yı Devlet'in açılışı münasebetiyle Abdülaziz Han tarafından irat olunan nutukta ahalinin hürriyet hukuku, kayıttan [bağlayıcı şart] uzak olarak ilan olunmuştur.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti tabii olarak taze bir gayretle vasıtaların çoğaltılması için bir gazetenin daha tesisine girişti. Ve namını uğur için *Hürriyet* olarak isimlendirdi.

Hürriyet şimdilik haftada bir kere bu kıt'ada olarak çıkacak ve içinde cemiyetin esas maksadı olan meşveret usulü üzerine iddia tesis olunarak Osmanlılara müteallik her türlü bahis ve hadiselerin vatana fayda getirecek surette muhakemesine çalışılacaktır.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti taraftarlık ve garezkârlık şaibelerinden korunduğu için bu eserinde dahi kimse şahsiyetlerince ne övülür ne yerilir. Yalnız yeri gelmişken söylemek iktiza eder ki memurların vazifelerine müteallik olan hâlleri tabii olarak meydana konulur. İşte gazetenin hareket yolu budur. Ve minellahi't-tevfik.²¹

•

Hürriyet gazetesinin çıkışıyla Osmanlı memleketlerine girişi, padişahın nutkunda tasdik olunan hürriyet hukukunun ilanıyla bir vakte tesadüf edişi garip ittifaklardandır. Bundan dolayı halk bu gazeteyi, hürriyet haklarının hak edilmiş bir beratı hükmünde telakki etmiştir. Onun için ilk ve ikinci numaralarını vapurlarda, filanlarda aleni okumuşlardır.

Üçüncü numarası geldiği günlerde Beyoğlu'nda şimdiki gözlükçü Verdu'nun bulunduğu dükkân ki Coq isminde bir Fransız kitapçısı idi, *Hürriyet*'i iki nüsha olarak içli dışlı camekânına yapıştırmış ve bu suretle gelip geçenler pervasızca camekânın önünde durarak okumuşlardır.

Bu hâli müşahede eden o zamanın zabıta memurları, keyfiyetten nezareti haberdar etmeleri üzerine Hüsnü Paşa, Beyoğlu Mutasarrıflığı'na verdiği emirde hususi memur gönderilmesiyle *Hürriyet* nüshalarının camekândan koparılmasını bildirmiş ve Beyoğlu mutasarrıfı olan Fikri Paşa ise bir ecnebinin sözleşme gereği dükkânına girilerek, zor kullanarak hükümet emrinin infaz edilip edilemeyeceğinden habersiz olmasından dolayı gönderdiği adamlara aldığı emir üzerine gazetelerin koparılmasını tembih etmiş ve bu memurlar da ya kasten veya gafletle camekânı açmaya teşebbüste bulunmuşlar ise de Kitapçı Coq, Napolyon Bonapart zamanında askere girerek Waterloo Muharebesi'nde bulunmuş seksenlik bir ihtiyar olduğu hâlde fikir ve terbiyece genç bulunmuş olduğundan gelen adamları kollarından tutarak kapıdan fır-

²¹ Muvaffakiyet ancak Allah'tandır.

latmış ve konsolosluğa bedel, doğrudan doğruya sefaretine müracaatla fakat mübalağasız vakıayı olduğu gibi anlatarak –Fransa tebaasından birinin ticarethanesine bu şekilde, kaside ve usule aykırı zabıta memurlarının girerek kimseye danışmadan emri icraya teşebbüsleri o ana kadar vâki olmuş hâllerden olmadığından, lazım olan özrü istihsal etmezse Paris’e kadar giderek şikâyet edeceğini, ihtiyar ve safderun bir asker tavrıyla bizzat sefire ifade etmiştir.

Çoğu hâllerde Babîâli’yi müşkil mevkie atmakla bazı hususi faydalar elde etmeye alışmış olan o zamanın sefirlerince bu gibi hadiseler nimet vesilesi olarak istikbal ve telakki olunmak tabii idi. Fakat Mösyö Bourrée, Jön Türkler’in taraftarı ve hamisi sıfatını takınmış ve kendisini de o suretle tanıttırmış olduğundan keyfiyeti tumturaklı bir takrir ile Hâriciye Nezareti’ne bildirerek Kitapçı Coq’tan özür dilenmesini talep etmiştir.

İşte Hüsnü Paşa’nın –yıpramış kadim tabirlerden olduğu üzere “der ceng-i evvel”²²– bu hürriyetin harp meydanında âriz iktidarına havale olunan tahkir tokadı –vakıa Osmanlı şanını ihlal eden hâllerden idiyse de– ürümesini bilmeyen köpeklerin sürüye kurt üşüşmesi kabîlinden ve binaenaleyh Yeni Osmanlılar’ın şikâyet ettikleri idarenin kötülüklerini ispat eden hâllerden bulunmasından dolayı gençler için memnuniyet sebebi olmuştu.

Birkaç gün sonra mutasarrıf Fikri Efendi resmen sefarette giderek Kitapçı Coq hazır olduğu hâlde gerekli olan özrü dilemiştir.

Bu vakıa İstanbul halkına pek çabuk aksetmiş ve Kitapçı Coq’u bilmeyenler de bu sayede öğrenmiştir. Bundan dolayı herkes bir hayli vakit dükkânın önünde birikip okumakta devam etmiş ise de sonradan Hüsnü Paşa’nın birinci defa olarak istihdam ettiği sivil memurlar dükkâna girip çıkanları takip ile belaya uğrattıkları dahi şayi olmuş olmasıyla, dükkânın önünde durup da okuyan değil sokağın o cihetinden geçen olmamıştır.

²² İlk iş olarak, hemen.

Ahlakın Fesadı Neticeleri

Muhbir gazetesinin Yeni Osmanlılar fırkasınca benimsenen yola muhalif bir şekil almasından dolayı, *Hürriyet* gazetesinin neşrinin hızlandırıldığı yukarıda hikâye edilmişti.

Hürriyet'in ilk nüshasında münderiç makalede ise -halkça malum olmayan bu anlaşmazlığın yine fırka fertleri arasına münhasır ve bundan dolayı gizli kalması ve şayet muhalifine aksetmiş ise yanıldıklarını sanmaları maksadıyla Ali Suavi Efendi "bilinen faziletleri cihetiyle vatana iftihar sebebi olan hamiyet ve marifet erbabının güzidelerindendir," tavsifine yakışır görülmüş ve bu suretle gerek kendisi ve gerek gazetesi ile fırka arasında ittihat bulunduğu gösterilmek istenmiştir. Fakat *Hürriyet*'in çıkışı, efendinin huzurunu kaçırdığından ve hele ilk nüshanın Reşad imzasıyla çıkması bütün bütün haset ve hiddetini çektiğinden garip bir suretle intikama teşebbüsünü gerektirmiştir.

Reşad Bey merhum, vakıa Avrupa'ya firar ile Jön Türkler'e iltihak etmiş ise de cemiyetin önemli erkânından ve kurucularından olduğu için burada gıyaben on ikişer seneye mahkûm olanlardandı. Bu cihetle Âli Paşa sağ kaldıkça vatana dönüşleri kabil değildi. Bundan dolayı burasını nazarıtibara alan Reşad Bey merhum, karısına iptila derecesindeki kalpten bağlılığıyla beraber ne kadar zaman devam edeceği meçhul olan şu gurbet hâlinin bugün ve gelecekte daha şiddetlisine mahkûm bulunmak istemezse kendisine bildirmesini karısının ihtiyarına bırakmış ve fazilet timsali olan bu kadın ise kaderin her hâline mertçe karşılık vereceğini ve bundan dolayı ömrünün sonuna kadar Reşad'ın karısı namını taşımakla iftihar edeceğini cevaben bildirmiş ve Reşad ise bulunduğu şu gurbet hâlinde dahi böyle bir sadık zevceye nail oluşundan dolayı kendisini tam manasıyla en büyük bahtiyarlar sırasında tutmuştu. Hakikat-i hâlde dahi bu günlerde İstanbul'a Paris'ten akseden rivayet, Reşad ailesi fertlerine fevkalade keder sebebi olmuştur. Bereket versin Reşad Bey merhum, her hafta buradaki vasıtalar marifetiy-

le ailesine düzenli olarak mektup göndermekte olduğundan, vakıa rivayet, olsa olsa aileyi iki üç gün rahatsız etmekten ibaret kalmıştır. Çünkü birkaç gün sonra mektubu alınmış ve bittabi rivayetin tamamen yalan olduğu anlaşılarak mesele Reşad Bey'e de bildirilmişti. Fakat durup dururken böyle bir uydurma ve iftiranın kimin tarafından vâki olduğunu ara-mak iktiza etmekle nihayet etraflıca araştırma ve tahkikatın neticesinde Suavi Efendi zahir oldu. Mesele efendiye söylen-diği zaman ise –bir garip gülüş ile– “Demek ki tahminim gibi epeyce telaşa sebep olmuş. İşte bununla da zevcenin sadaka-ti meydana çıkmış oldu.” cevabı alınmıştı.

Reşad Bey merhum, hususi maksada dayanan bu gibi uydurmaları latife namına geçiştirecek takımdan olmadı-ğından Suavi'yi layık olduğu kadar tahkirde bulunduğu gibi hususi surette el yazısıyla yazılı ve litografya ile basılı bir mektup ile kirli işlerini de ilan etmiştir.

Biraz sonra başka bir şekilde Rifat Bey hakkında da bir mektup neşrolundu. Mektup imzadan ârî olmakla beraber Suavi Efendi'nin el yazısıyla idi. Beyin “hoppa”lığından güya umumi hukuk tahsiliyle meşgul olduğu hâlde henüz insanlık hukukundan bihaber olduğundan bahsediyordu. Ve Ri-fat Bey'e hitaben yazılmıştı.

Rifat Bey ise tabii imzasız bir mektubun mündrecatı üze-rine bir şahsı muhatap addedip de cevabı o nama yazmak ona müdafaa hakkı vereceğinden bunu bir başka şekilde yaz-mıştır ki, her üçü de yani Reşad Bey'in cevabı ve Suavi'nin imzasız mektubu ile beraber ileride aynen görülecektir.

•

Mehmed Bey'in Hoca Nasuh Efendi Merhumla Mülakatı

Hürriyet'in neşrinden üç hafta sonra Mehmed Bey, Pa-ris'ten kalkarak İtalya'ya geçtiği gibi oradan da mütenekki-ren¹ İstanbul'a girmiştir.

Eski dostlar, bilhassa gençlik zamanında kazanılan dost-luklar, Avrupa'da eğitim tahsili için ekseriya yatılı ve gün-

---

¹ mütenekkiren: Kim olduğunu belli etmeden, takma bir isimle ve kılık değiştirerek.

düzcü mekteplerde bir sınıfta bulunmuş olan ve birbirlerinin ruh hâllerine âdeta resmini yapacak mertebede vâkîf olan talebeler arasında hâsıl olmuş ve yerleşmiş halis dostluklardır. Gerekliği takdirde müracaat edilecek kuvvetlerin en metini ve en ziyade itimada şayan olanıdır. Mehmed Bey'in de her suretle itimadını kazanmış böyle bir İtalyan mektep arkadaşı varmış. İşte o zatla görüşmek üzere İtalya'ya geçmiştir.

Josephe Cabaldini isminde olan ve Mehmed Bey'le akran bulunan bu zat asil ve servet sahibi bir aile efradından olarak Floransa'da ikamet etmekteydi. Doğruca onun sayfiyesine giderek bir hafta kadar misafir olur.

Ve onun delaletiyle o tarihte faaliyetten çekilmiş olmalarıyla beraber en mühim erkânından birçokları hayatta bulunan Carbonari takımıyla tanışır ve bu münasebet sayesinde amele kılığına girerek İtalyan tüccar vapurlarından birine güya kamarot sıfatıyla dâhil olur.

Her ne kıyafet olsa İstanbul'dan çıkalkı henüz bir sene geçmiş bir adamın simasında ahababı tarafından görülünce tanınmaması kabil olmayacak mertebe tahavvül mümkün olmadığı ve kendisini pek çok adam tanıyabileceği muhtemel bulunduğu hâlde Mehmed Bey'in İstanbul'a girmesi -ne kadar mahirane olsa- yine pek büyük cesarettir.

Mehmed Bey merhum dahi gıyaben küreğe mahkûm bulunduğundan tutulmuş olsa tabii olarak hükmün tatbiki muhakkaktı. Fakat Mehmed Bey, dimağını istila etmiş olan intikam sevdasının fermanlı mahkûmu olduğundan onun hükmüne itaat etme ile mütelezziz ve belki müftehirdi.

İntikam ise, mukaddes maksada ihanet eden cemiyetin muhbirine taalluk ediyordu. Onun İstanbul'daki evini, yazları çekildiği sayfiyeyi, hizmet ve memuriyetini, düşüp kalktığı yerleri, hâsılı her türlü tutum ve davranışlarını bilirdi. Bundan dolayı nasıl olsa onunla hesaplaşmaya muvaffak olacağını ümit ediyordu.

Gemi İstanbul'a vâsıl olduktan bir gün sonra Mehmed Bey dahi gemi tayfalarıyla beraber Galata'ya çıkmış ve bir meyhaneye girip arkadaşlarına arzu ettikleri meşrubatı ikramdan sonra veda ederek doğruca Giampietri'nin matbaasına gidip seyahat maksadını anlatmıştır. Ertesi günü yazdığı bir mektupla vapurda bırakmış olduğu elbisesini

getirtmiş ve gece saat bir buçukta *Courrier* matbaasından çıkarak Azapkapısı yoluyla Unkapanı Köprüsü'nü geçmiş ve oradan Balat semtinde olan Hoca Nasuh Efendi'nin hanesine vâsıl olmuştur.

Nasuh Efendi merhum, zamanının fazilet, marifet, hamiyet ve diyanet gibi ulvi hasletleriyle parmakla gösterilen yüce makamda bir zat olduğundan ve 1274 senesinden beri vatanın düşmüş olduğu büyük girdaptan kurtuluşuna bilfiil hizmet ederek bu uğurda her türlü mihnet ve meşakkate mertçe ve yiğitlik gösterircesine mukavemet etmiş ve 75 tarihinden Abdülaziz Han'ın cülusuna kadar sürgün olarak ikamet ettiği Midilli'de meftur olduğu dindarlığı ve herkesçe beğenilen hamiyetli şahsiyeti ile havas ve avamın muhabbet ve hürmetine mazhar olarak salıverilmesinden sonra Dersaadet'e dönüşünde inziva köşesine çekilmişti.

Bilhassa Abdülaziz Han'ın cülusunu müteakip sair hamiyetli dostları ile beraber salıverilmeye mazhar olmuş bir zatı hükümet hiçbir suretle şüphe altında bulundurmak lüzumunu hissetmediği gibi müşarünileyh dahi salâh ile maruf ve vakit ve saatleri manevi iştigallere masruf olduğunu ve hanesine müdavim olanların mucerret güzel ahlak üzerine ifa edegeldiği nasihatlerden ve hitaptan feyiz hissedarı olmaksızın başka bir emel ve maksatları bulunmadığını bildiği için beytütetgâhı² herkese açtı. Gecenin gündüzün her saatinde evine girilip çıkılmasında mahzur yoktu. Buraları zaten malumu olan Mehmed Bey gece saat üçte müşarünileyhin ikametgâhına giderek huzuruna dâhil olmuş ve o gece ve ertesi günü hep müşarünileyhin nezdinde kalmıştır.

Mehmed Bey'in ziyaret maksadı ise malum arıza ile neticesiz kalmış olan meşrutiyet usulünün müşarünileyhin hikmetli lisaniyla ne kadar gerekli ve lüzumlu olduğunu müritlerine vaaz ve nasihatle anlatmasını temin etmek ve binaenaleyh bu fikri insanların muhtelif tabakaları arasında umum duruma getirmektir. Çünkü kendisinin her sınıf ahali den pek çok müridi vardı. Ve halk arasında hakkıyla kazandığı şeref ve haysiyeti cidden pek yüce idi. Herhangi bir hususta Hoca Nasuh Efendi namını yâd etmek o hususun illet ve sebeplerini etraflıca araştırma fikrini ortadan kaldırırdı.

² beytütet: Geceyi bir yerde geçirme, geceleme.

Onun lisanından çıkan bir şariat sözü şariatın ta kendisi olarak telakki olunur ve kimsede tereddüt kaydı bırakmazdı. Bundan dolayı halk nazarında her suretle şevk ve itimata mazhar olan böyle bir zatın dinimizin emirleriyle kuvvetlendirilmiş olan meşveret usulü hakkında ifa edeceği vaaz ve telkinlerin ne büyük tesiri olacağı ve bir kere insanların dimağına nüfuz eden bu fikrin ne surette gelişip yayılacağı açıklanmaya muhtaç değildir. Mehmed Bey, Hoca Efendi Hazretleriyle yirmi dört saat devam eden ve hususi bir halvet ile yabancılardan uzak olan bu konuşma ve sohbetle amaçlarını müşarünileyhe tamamıyla izah ederek kabul ettirmiş ve ondan her türlü kuvvetin üstünde bildiği vaazların nüfuzunun râygân³ tutulması temennisinde bulunmuştur.

Hürriyet gazetesinin yanında bulunan üç nüshasının her birinden ikişer tanesini müşarünileyhe verdiği gibi bundan böyle neşrolunacak *Hürriyet* nüshasından lüzumu miktarının gönderilme suretini de arz ve ifhamdan sonra kucaklaşmış ve veda etmiştir.

Mehmed Bey'in Cemiyet Muhbiriyle Buluşması

Mehmed Bey ertesi günü sabah erkenden kılık değiştirerek Çamlıca'ya geçmiş ve orada تنها bir köşede gizlenerek görmek istediği adamın geçişine gözlerini dikerek beklemiştir.

Öğle vaktine kadar devam eden bu bekleyiş boşa çıkmış, çünkü muhbirin akraba ve yakınlarından bir iki zat araba ile geçtikleri hâlde aralarında aradığını görmemiştir.

Mehmed Bey dönüşünde arkadaşlara hâli hikâye ettiği sırada demiştir ki: Hava sıcak. Ağustosun başı. Arkamdaki palto ağır. Fes büyük, güneşin neşrettiği hararet, Çamlıca'nın çıplak kırlarına nüfuz ile zebani bir kesafet hâsıl ettiğinden nefes aldıkça insanı boğacak bir hâle getiriyordu. Oradan geçmekte olan bir üzümci den bir yirmilik vererek büyük bir salkım üzüm aldım. Yiyerek Fazıl Paşa köşküne doğru iniyordum. Bu sırada arkamda bir ayak sesi işittim. Dönüp baktığımda benden yirmi beş otuz adım geride şemsiyesini başına çekmiş olduğu hâlde muntazır olduğum ada-

³ râygân: Bol, mebzul.

mın yalnızca aheste yürümekte olduğunu gördüm. O kadar nefesimi tutmak istediğim hâlde muvaffak olamayarak asabi bir hâl ile titremeye başladım. Ani olan bu hâl yine ani bir surette bertaraf oldu. İtidalim avdet etti. Binaenaleyh Selim Bey köşkünün alt tarafında duvarın dibine çömeldim. Üzümümü yiyerek onu bekledim. Tam önüme geldiği sırada selam alacak bir vaziyetle ayağa kalktım. O ana kadar hiçbir tarafa bakmaksızın yoluna devam eden bu adam, benim hürmetle ayağa kalkışımı görünce selam vermek üzere elini kaldırdığı andaydı ki güya semadan bir yıldırım inmiş gibi kara bir şekle bürünmüştü. Ve siması sapsarı olduğu hâlde “Mehmed Bey!” lafzı lisanından çıkmaya başladı. “Evet! Ta kendisi,” dedikten sonra yanına yaklaşarak:

“Üsküdar’a mı ineceksiniz?”

“Hayır! (...) Beyle buluşmak üzere Nuhkuyusu’na gidiyorum.”

“Pekâlâ! Daha vaktiniz var. Tophanelioğlu’na kadar konuşabiliriz.”

“Nasıl arzu ederseniz,” dedi.

Fakat o kadar bir titremeye tutulmuştu ki mümkün değil onu bertaraf edip de itidale dönemiyordu. Ben de farkına varmamış gibi lakayt davranıyordum. Birdenbire dedim ki:

“Siz idama mahkûmsunuz! Adalet mahkemesi gıyabınızdan muhakemenizi icra ile hükmünü verdi. İcrasına da beni memur etti. (Lakırdımı kesmeyerek) İsterseniz bir ikinci alçaklık daha yaparak yakanızı kurtarabilirsiniz. Beni derhâl tevkif ettirmek elinizdedir. Fakat emin olun ki (paltomun cebinde üst tetiğe aldığım Amerikan revolverini çıkararak) öyle bir teşebbüste bulunacak olursanız şu demir parçası anlaşılmazlığı hâlledecektir.”

“Ne söylüyorsunuz Mehmed Bey! Adalet mahkemesi beni ne cürm ile itham ediyor. Ben ne cinayet işledim?”

“Adalet mahkemesi ikame olunan dava ve deliller ile sizin vatan için tesis edilen cemiyeti hükümete ihbar ve azasından birtakımını teslim ettiğinize kanaat hâsıl etmiştir. İstinaf ve temyiz hakkınızı kullanma ile usulen beraat ispatı elinizdedir.”

“Ben hiçbir vakit öyle aşağılık bir kötülük yapmadım. Bunu bana yakıştıranlar benim o aralık üçüncü rütbeyi alışımından ve tevkif edilmeyişim ve cezalandırılmayışımdan

böyle bir hüküm çıkardılar ise pek büyük hata etmişlerdir. Çünkü bana verilen rütbe o hadiseden çok zaman evvel karar altına alınmıştı. Onu ise Babîâlî'nin Âmedî Kalemî⁴ kayıtlarıyla her dakikada ispata hazırım. Tutuklanma ve cezalandırılma hususunda ise cemiyet fertlerinden ve yeni eski arkadaşlarımızdan burada daha pek çok zevatın varlığı, bana atfolunan suçlamayı tashih eder. Daha başka ne delil isterseniz ikamesine hazırım. Beni kahpelikle itham edenler, faili oldukları kahpeliği örtmek isteyenlerdir."

"Size isnat olunan bu adilik, bizzat Fuad Paşa'dan alınan listede görülmüştür. On dört ismin sırasında sizin de isminiz mevcuttur. Fakat kenarında kırmızı kalemle 'muhibir' işareti vardır. Liste elimizdedir."

"Fertleri iki yüz kırk beş kişiden ibaret olan ve meydana gelmesinde benim de sizin kadar hizmetim geçen bir cemiyet azasından on dört kişinin tevkihi ve iki yüz otuz bir kişinin nam ve şanı meçhul kalması dahi ispat eder ki bu fenalık cemiyetimize en sonra dâhil olmuş bir alçak tarafından yapılmıştır. Çünkü azadan pek çoğunun henüz isimlerini öğrenememiş ve bundan dolayı haber verdiği adamlar on dört kişiden ibaret kalmıştır. Ben o zaman kendi kendime bu mülahazada bulunmuş ve hükmü de öyle vermiştim. Hâlâ da bu fikrimdeyim. Listede ben dâhil olursam neden istisna edilebiliyorum. Muhibir ben isem, listeye niçin alınayım? Sizin buralarını mülahaza ve muhakeme etmemenize hayretteyim. Birtakım adamları belaya uğratmak ile temin edilmesi talep edilen menfaat ve ikbal, üçüncü rütbeden mi ibaret olmak lazım gelir? Keçilerin, horozların boynuzlarına, boyunlarına mücevherlerle bezenmiş nişanlar asılan bir devirde, zannıma kalırsa böyle mühim tasavvur edilen bir hadiseyi vukundan evvel haber veren adam, elbette mükâfatını da, ihbar ettiği meselenin ehemmiyeti ile mütenasip görmek ister. Ve pek iyi bilirsiniz ki böyle ahvalde hükümetimizin cömertliğine had ve payan yoktur. Çünkü onlar tasallut⁵ binalarını sağlamlaştırmaya hizmet edenleri ümitsiz değil ümidinin üstünde memnun etmek isterler. Ve hiçbir vakit bizim hayır-

⁴ Âmedî Kalemî: Sarayla Babîâlî arasındaki yazışmaları yürütmekle görevli daire.

⁵ tasallut: Sataşma, musallat olma, saldırma.

sız kimselerden addettiğimiz mahlûkatı onlar nefret nazarıyla görmezler. Siz onları budala mı kıyas ediyorsunuz?”

“Size inanmak isterim. Çünkü sizi her vakit hamiyet sahibi görmek isterim. Fakat üzerinize yükletilmiş olan bu sakil hükmü atmak da sizin elinizdedir. Niçin beraat ilan etmiyorsunuz?”

(Gülerek) “Nasıl! Ey insanlar! Cemiyeti haber veren ben değilim, diye bir ilan mı neşredeyim. Avrupa’dasınız. Elinizde birkaç neşriyat vasıtası var. Mademki sizin nazarınızda suçlanan benim, onu âleme ilan da sizin hakkınızdır. İlan edin. Ayıplamalayın. Ben de o zaman uhdeme düşen müdafaa vazifesini ifa edeyim. Ben masumum! Bu cihetle vicdanım rahattır. Siz beni fena görüyorsanız fenalığımı gösteriniz. Ben de aksini ispata çalışayım.”

“Pekâlâ. Bana şimdilik bu izahlarınız kâfidir. Ben, on beş gün kadar daha buradayım. Bana konuşacağımız bir yer tayin edin. Orada enine boyuna görüşelim. Cemiyetimizin en mühim bir rûknüne sürülen şu siyah lekeyi birlikte temizleyelim.”

“Teşekkürle. Ne vakit ve neresini isterseniz siz tayin edin.”

“Size nereye yazabilirim?”

“Memuriyetime, evime, Lüksemburg gazinosu vasıtasıyla adıma, Kitapçı Rumêbe vasıtasıyla yine adıma, hâsılı evvelce tanıdığınız adreslerimden her hangisine isterseniz oraya veyahut Salim Bey eliyle doğrudan doğruya bana yazınız.”

•

Bu sözleri söyleşerek Tophanelioğlu’na kadar gelmiştik. Orada ne soğuk ne de samimi denecek bir surette, fevkalade olmayarak veda ettik. O gideceği yolu tuttu ben de Bülbülderesi yoluyla Üsküdar’a inerek bir kayıkla Tophane’ye çıktım.

Üç gün sonra yazıp gönderdiğim bir pusula ile Salim’i çağırıştım. Haseki Hamamı’nda birleştik. Birçok şeylerden bahsettik. O da muhbirin beraatına kail idi. Vakıa Salim hakkında hiçbir vakit, hiçbirimiz suizanda bulunamazdık. Çünkü hamiyeti bizce pek çok tecrübelerle sabit olmuştu. Lakin onun da inanmak ihtimali vardı. Nitekim ben de inanmaya kalbimde bir meyil hissetmeye başlamıştım. Ve çünkü gönülüm fitraten zeki ve vatana gerçekten faydalı hizmetler ifasına muktedir bir adamı bu vechile kirli görmek istemezdi.

Ne fayda ki bu tereddüdüm ve masumiyeti hakkındaki derin meylim pek çabuk ortadan kalktı. Çünkü Salim'den aldığım bir pusulada taharri⁶ olduğum ve hemen İstanbul'u terk etmem gerektiği bildiriliyordu. Zira Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'ya imzasız bir belge ile İstanbul'da bulunduğum ve geliş maksadımın bir suikast olduğu ihbar edilmiştir.

Artık tereddüde mahal ve lüzum kalmadı. Çünkü benim İstanbul'da bulunduğumu üç kişi biliyordu. Biri Hoca Nasuh Efendi, biri Giampietri, üçüncüsü de Salim. Bundan dolayı böyle bir ihbarda ancak kötülüğe sebep olan dördüncüsü bulunabilirdi. Pusulayı gece saat üçte almıştım. Hemen Fransa Sefarethanesi'ne gittim. İş anlattım. Gece saat beş buçukta da Messagerie Impériale vapurlarından Marsilya gemisine dâhil oldum. İşte bu son tecrübede hakikat tamamıyla ortaya çıktı.

•

Mehmed Bey'in Hürriyet'le İlanı

Bunun üzerine Mehmed Bey, *Hürriyet*'te aşağıdaki varakayı ilan etmiştir:

Yeni Osmanlılar Cemiyeti fedakâr azalarından Mehmed Beyefendi tarafından gelen varaka:

Birader!

Şu iki satırı gazetenizin bir boş mahalline sıkıştırıvereceğinizi bildiğimden şimdiden teşekkürünü ifa ederim.

Casusluğu münasebetiyle hamiyet erbabının başını belaya uğratan malum alçak, hakkımda ve umumi maksat aleyhinde yine bir edepsizlik ettiğini İstanbul'dan yazıyorlar. Cevap vermeyi her insana göre tenezzül addederim. Yaptığı meydanda duruyor. Benim için fedakârlık yolları açtı. Kendi mahiyetini millete bildirdi.

"Pîçide şevde be pâ-yı herkes ameleş"⁷

Mehmed

Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa az yukarıda beyan olunan imzasız varaka üzerine erkekten, kadından birkaç casus ile Ahmed Bey merhumun yalısında gizlice tahkikat icra ettirmiş. Hâlbuki Mehmed Bey'in İstanbul'a gelip gittiğinden –

⁶ taharri: Arama, aranma, araştırılma, bir şeyi bulmaya çalışma.

⁷ Onun işi herkesin ayağına dolanır.

muhbir müstesna olmak üzere- üç zattan başka bir ferdin haberi yoktu. Zaten Mehmed Bey, İstanbul'a ailesini ziyaret için değil, umumi maksada müteallik hususları lazım gelenlerle müzakere ederek casusun layık olduğu cezayı vermek için gelmişti. Tesadüf ettiği gün gösterdiği kaba muamele ve bilhassa tehdit tavrı casusu fevkalade ürküterek tehlikede bulunduğu ikna etmiş olduğundan hayatını temin için bu türlü bir ihbara lüzum görmüş olacağında şüphe yoktur.

Vakıa taharri ve tahkik İstanbul'dan kendisine yazılması üzerine Mehmed Bey, Hüsnü Paşa'ya hususi surette gönderdiği mektupta "İstanbul'a geliş suretini ve yedi gün ikamet ederek memleketin umumi maksadı namına iktiza eden talimatı iktiza eden adamlara ita eylediğini ve hatta bizzat Zaptiye Nezareti'ne giderek oradaki hürriyet hizmetçileriyle de müzakerede bulunduğunu ve nezarete ihbarlarda bulunan adamın kim olduğunu ve imzasız mektup yazışı kendisini gizlemekle beraber şahsına muhtemel olan tehlikeli durumu bu suretle defederek nefsinin selametini teminden ibaret olup yoksa hükümete hizmetten münbais olmadığını ve iki ay sonra yine gelerek haine cezasını vereceğini" bildirmiş ve Hüsnü Paşa ise imzasız mektubun hakikaten Mehmed Bey'in haber verdiği adam tarafından yazılıp yazılmadığını anlamak üzere adı geçen kimseyle ülfeti olanlardan bazılarını çağırtmış ve mektubu göstererek kimin yazısına benzediğini araştırma gibi ahmakça tedbirleriyle herkesi korku ve heyecana düşürmüş ve nihayet bir iki kötü kimseye verdiği talimat üzerine, adı geçen kimsenin sabah akşam gidip geldiği yol üzerinde kendisine tacizlerde bulundurmuş ve tabii mukabelede bulunmasından dolayı hâsıl olan arbedeye zabıta müdahale ettiğinden, sorguya çekme yoluyla el yazısını görmüş ise de imzasız mektubun yazısına kat'a benzemediğinden mumaileyh celbedip de vâki olan haberi bizzat sorup öğrenememiştir.

Hâlbuki imzasız mektup yazmaya mecbur olan bir adamın ya el yazısını tahrif etmek veyahut mektubu bir başkasına yazdırmak ihtiyatında bulunacağını kat'a hatırına getirmemiştir.

Mehmed Bey'in bu şekilde İstanbul'a gelip gitmiş olması birkaç gün sonra İstanbul'da bu tür havadise ilave ve süslemeler ile dal budak vermekten mütelezviz olan zevata hayli-

ce konuşulacak bahis olmuş, bazı kimseler Mehmed Bey'in bugün İstanbul'da ve emin bir mahalde bulunduğunu ve geceleri hususi maksadını takip ederek Âlî Paşa'ya suikast tertibiyle iştigal ettiğini bile tahayyül veya ihtira⁸ ettiklerinden Hüsnü Paşa işin içinde mutlaka şeytanın parmağı bulunduğuna hükmederek bunun izini bulmaya kendisini hasretmiştir.

Bu hâller İstanbul'dan Paris'e ve Londra'ya bildirildikçe Paris'ten ve Londra'dan dahi İstanbul'da Mehmed Bey adına ve birbiri içinde iki zarfla mahsusan mektuplar gönderiliyor ve bunlar Mösyö Kalavasi'nin himmetiyle Hüsnü Paşa'nın eline ulaştırılıyordu. Paşa bu mektupları mal bulmuş mağribi gibi aşırı bir arzuyla karşıladığı hâlde Cenevre'de gönül rahatlığı ile vakit geçiren Mehmed Bey'in İstanbul'da gizlenmiş bulunduğu mevhum mahali keşif için birçok memurlar kullanır ve fakat hiçbir şey bulamazdı. Bu oyun ise her vakitte her siyasi cemiyetçe ittihaz olunagelmış tedbirlerden olduğundan polisi cidden şaşırtacağına şüphe yoktu. Fakat Yeni Osmanlılar'ca bu hâl bir tedbir suretinde değil, mücerret Hüsnü Paşa ile eğlenmek gareziyle ihtiyar olunuyordu. İkinci zarfın üzeri Mehmed Bey'e, birinci zarfın üzeri kitapçı Rooth'a olan bu mektuplar Danyel Silaki'nin işe karışmasıyla Mösyö Kalavasi'ye teslim olunuyordu. Ve güya bu mektupları Kalavasi'ye Rooth'un dükkânındaki adamlarından biri teslim ediyordu. İşte bu komedi bu vechile bir hayli zaman zaptiye sahnesinde, uzaktan temaşa edenlerin katıla katıla gülmelerine sebep olacak bir hâlde cereyan ve devam etmiştir.

•

Hürriyet'in ikinci nüshasına Ziya Paşa tarafından yazılan tebrikname, hürriyetin siyasi bir tarifi hükmünde olduğundan gerek onu ve gerek altına yazılan mülahazayı istifadeye şayan olmalarına dayanarak buraya aynen aldım:

Yeni Osmanlılar'ın başta gelen azasından Avrupa'da bulunan Sadedetli Ziya Beyefendi Hazretleri'nin lûtfen gazetemize gönderdikleri iltifatnamedir (Böyle bir inayetlerine mazhar olduğumuzdan dolayı kendilerine mahsus surette teşekkür ederiz):

⁸ ihtira: Aslı olmayan bir şey uydurup gerçek gibi gösterme.

Hürriyet gazetesinin birinci nüshasını tam bir iftiharla okudum. İnsanın yaradılışının gereği ve beşerî cemaatın saadet ve terakki vasıtası olan hürriyet muhterem namıyla isimlendirilmesinden, anlamının dahi vatanımıza girişine alet olacağını hayra yorarak tebrik vazifesini ifaya acele ettim.

Hürriyet ne güzel ilahi nimettir. Eğer suiistimal olunmazsa hürriyet esaretten muzır olur, itidali aşar.

İnsanoğlu yaratılış, yeryüzünün her tarafında türlü türlü şekil ve heyette türlü türlü hükümetler kuruldu. Her kavmin vatanını tertibi-ne göre sahip olduğu ahlak ve âdetlere münasip çeşitlilikte kanunlar yapıldı. Hiçbir asırda, hiçbir kavim görülmedi ki muntazam ve gayrimuntazam bir kanuna bağlı olmayarak cemiyetle yaşayabile. Vahşilerde bile kanun hükmünde kendilerine mahsus birçok âdetler bulundu.

Demektir ki hürriyet kanunlara bağlılıkla beraber bulunur. Son asırlara gelinceye kadar insanoğlunun ömrü, çocukluğunun başlangıcında olduğundan yeryüzünün kıtalarında bulunan insan cemaatleri, şu hürriyet hakkını elde etmek için mütehallik⁹ oldukları hakkı bilemediler. Roma ve Yunanistan gibi maarif gücüyle basiret gözleri açılan bazı kavimler dahi çok zamanlar hürriyetle yaşayamayıp vaktinden evvel yetişmiş meyve gibi devam etmek lezzetinden istifade edemediler. Lakin şimdiki asır, insanların gençliği olduğundan hürriyet fikirleri mecrasından taşmış bir sel gibi cihanın her tarafına bir surette yayılmaktadır ki hapis, sürgün ve katil gibi zalimlerin kullanmaya alışık oldukları müdafaa sebepleri onun önüne korku duvarı olamaz.

Şu kadar ki istiklal ile insanlara hükmetmek lezzetine haris olmak dahi insanla beraber yaratılmış olan ahlak cümlesinden olmakla, her zamanda idarenin dizginlerini elinde tutanlar bu hakkı hak edene vermeyi mutat menfaatlerinden bir büyük parça ayırmak tarzında istemezler. Ve bu hakkı elde etmek için başını ortaya koyan vatan gayretkârlarının her birini bin türlü bela ve iftira ile mahvetmeye çalışırlar. Nitekim Roma ve Yunan'ın evvelki zamanlarında nice fedailer bu yolda baş verdiler. Nitekim İngiltere, Amerika ve Fransa'da nice bin hamiyet erbabı zindanlarda, sürgünlerde ve cellat ellerinde telef oldular. Nitekim bunların bir numunesi bizim memleketimizde dahi görüldü. Hürriyet taraftarı olanlar ki idare şeklinin değişmesini isteyenlerdir, kimi azil, kimi hapis, kimi sürgün edildi. Lakin ne diğer mahallerde

⁹ mütehallik: Bir davranışı, bir niteliği huy edinmiş, huy olarak kazanmış, onunla ahlaklanmış.

önceleri icra edilen şiddetler hürriyetin husulüne mâni olabildi ne de bizde yapılan şeyler hürriyet arzusunu ahalinin gönlünden çıkarabilirdi. Belki ilerlemesine yardım etti. İki seneden beri Devlet-i Aliyye'nin idaresinde velev açıkça olsun görülen değişikliklerin hikmeti nedir? Babiâli iki üç kimse arasında gizli tuttuğu politika yazışmalarını velev noksan olsun bastırıp "Kırmızı Kitap" namıyla herkese göstermek ve hürriyet ve müsavat sözlerini padişahın lisanından söyletmek iki sene evvel hatıra gelir miydi?

Vakia yapıldı denilen ıslahat mükemmeldir denilemez. Belki devletin nüfuzlularının evvela Avrupa'yı ve ikinci olarak ahaliyi avutmak maksadıyla yalnız isimler değiştirerek ve itiraz edilmiş ve ayıplanmış olan eski enkazı kullanarak yaptıkları teşkilat, emniyet mahalli olmaz. Lağvolunmuş Meclis-i Vâlâ'nın ve Meclis-i Tanzimat'ın ve tekrar tekrar açılan Meclis-i Hazâin'in nizamları tetkik nazarına alınsa Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm nizamlarından daha mükemmel ve muvaffak hürriyet olduğu görülüp ve onların başlarına gelen tehlikeler ki daima keyfi idareden doğan malum düşmanlıklardı, bunların dahi bir gün uğramayacaklarını temin edecek bir karşılık olmadığına bakılıp hiçbirine inanılmak istenilmez. Bununla beraber mademki ahalinin istidadı ve fikirleri ilerleyip bu hakkı istihsalin lüzumunu idrak edecek bir dereceye gelmiştir, bugün sûri¹⁰ maksadıyla yapılan şey, yarın hakikat kisvesine girmek dahi o efkâr ve istidadın gereğidir.

Hususiyle bu ana kadar ilan olunan vaatler, Babiâli namına olduğundan tahallüf vukuunda tasavvur ve mesuliyet dahi ona isnat edilirdi. Bu defa ise sözü edilen vaatler hilafet-penahinin¹¹ lisanından sâdır olmakla ve o lisandan her ne sâdır olursa ona sadık nazarıyla bakmak milletin inandıklarından olmakla bunun yakında iftihar ettirecek şekilde görüneceğinde şüphe olunamaz.

Doğruluk, yani işin aslına mutabakat bir kudrettir ki hakikatte hiçbir silah ile ona galebe olunamaz. Bize rakip ve muhalif olan Babiâli, elinde maliye hazinesi, devlet nüfuzu, şöhrat-zat, tecrübe ve malumat ve icap edince yalan söylemek ve utanmamak gibi birçok müdafaa aleti ve kahretme sebepleri olduğu hâlde bunlara karşı, doğruluktan başka bizde bir mukabele kuvveti var mıydı? Babiâli silahının cümlesini aleyhimizde kullandı. Yine bizi sabır meydanından bir adım ayıramadıktan başka kendi mağlubiyetini mecburiyetle ilan etti. Zira âlemin malumudur ki biz cari idarenin şu anki asra muvafık olmadı-

¹⁰ sûri: Görünüşte olan, ciddî, hakîki ve samîmî olmayan, yapmacık, sahte.

¹¹ hilafet-penah: Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı padişahları hakkında "hilafet makamının dayanağı olan" anlamında kullanılan unvan.

ğından değişimin lüzumu iddiasıyla meydana çıkmıştık. Babiâli, idarenin devamını muhafaza için bizi ezmeye çabaladı. Akıbet, “Kırmızı Kitap”ta idarenin değişiminin lüzumunu itiraf ile beraber eksikliğinin tamamlanmasını dahi taahhüt etti. Bununla bizim iddiamız sabit oldu. Esasta ihtilaf kalmadı. Bundan anlaşılır ki Babiâli’nin menfaatleri aleyhinde vukua gelen bu değişimler, mücerret Yeni Osmanlılar’ın kabul ettikleri ihtilaf ve ihtar usulünden hâsıl oldu.

Aşikârdır ki Yeni Osmanlılar’ın kullandıkları silah doğruluk ve hakaniyeti ibraz için bu ana kadar hizmet gösteren ve meşveret usulünün ve siyasi hürriyetin meşruiyeti meselesini ispat ve bahis mevzuu eden yalnız *Muhbir*’di. Şimdi ise *Hürriyet* dahi meydana geldiğinden, *Muhbir*’in ittihaz etmiş olduğu meslekte bunun dahi milletin kabülüne mazhar olarak maksadın husulüne sadık hizmetçi olacağından şüphe olunamaz.

Muhlisleri, Yeni Osmanlılar’dan yani devletin ve vatanın şu anki idaresi sebebiyle düçar olduğu tehlike ve korkuların neticelerini dehşetle görüp ilaç arayanların sırasında bulunmakla iftihar ettiğimden böyle faydalı bir eserin vücuda gelmesinden dolayı hâsıl ettiğim mutluluk ve iftihar derecesini kalemle beyandan âcizim. Hemen Cenâb-ı âdil ü ahkem, memleket ve milletimizin saadet ve selameti uğrunda çalışanları muvaffak kılsın ve yalnız şahsi menfaatleri için uğraşanları kahr ve helak etsin. Âmin.

12 Rebiülevvel 1285

3 Temmuz 1868

Ziya

Mûlahaza

“İhtilaf-u ümmet-i rahmetün”¹² aklî tembihiyle hakîmâne müsbet bir sözdür ki hakikatin parıldaması fikirlerin çarpışmasından doğar. Hatta bazı tecrübe sahipleri demişlerdir ki dünyada görülen güzelliklerin ve hakikatlerin hemen cümlesi görüşlerin zıtlıkları sayesinde meydana gelmiştir.

İşte devlet vaktiyle halka verdiği adalet teminatının cümlesini “serbestiyet derecesine varmamak” hükmüyle kayıt altına alırken Yeni Osmanlılar’ın gösterdiği itirazların neticelerinden olmak üzere padişah nutkunda hürriyet herkese temin olundu.

İdarenin tafsilatında ise her ne yapıldı ve her ne zuhur ettiyse hemen cümlesi Yeni Osmanlılar azasının yazılarına ve ihtarlarına muvafık çıkmıştır.

¹² Ümmetin ihtilafı rahmettir.

Yeni Osmanlılar'dan Ziya Beyefendi, ki şimdi devlet herkesin arzu ettiği millet meclisini yapmaya cesaret edemez ise bari iktiza eden işi bilen kişileri bir meclise toplansın ve o meclisi şubelere taksim etsin, azasını azilden uzak tutsun, yapacağı nizamları ve maliyenin dengesini onlara gösterebilirsin, bu suret hem istibdada oldukça mâni olur hem de halkımızın meşveret usulüne istidadı tecrübeyle sabit olur, diye meclis meclis fikirleri arz ederdi.

Şimdi meşveret usulüne karşı ittihaz olunan tedbir ki Meclis-i Şûrâ-yı Devlet'tir, esasî Ziya Paşa'nın bu tedbirinden ibarettir. Yalnız azası memleketin işi bilen kişilerinden toplanılmadı. Ve azilden uzak tutulmadı. Binaenaleyh bunda Ziya Beyefendi'nin tasavvur ettiği faydalar geçersiz oldu.

Yine Ziya Paşa idi ki tuz vergisinin memleketi ne derecelerde tahrip etmekte olduğuna dair Amasya'dan dönüşünde Sadaret makamına bir layiha takdim etmişti. O vakit layihanın hükmü kabul olunmadı. Lakin sonradan mecburiyetle tuz vergisi düşürüldü. Ve geçenlerde devletin iki resmi lisanı olan *Tuna* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinde bir bent görüldü ki onda tuzun fiyatının yükselmesinden dolayı yalnız öküz ve manda telefâtından Tuna eyaletinde hazine senelik yedi bin ve ahali dört beş bin kese zarar ettiği ve şimdiye kadar bu yolda üç yüz adam yaralandığı ve katledildiği beyan olunur.

Gerek öküz ve sığırın ve gerek koyun ve keçi ve beygir ve hergele ve merkep ve canavar gibi telef olan sair hayvanların sermaye vesairesinden doğan zararlar düşünüldüğü ve başka eyaletler dahi Tuna'ya kıyas olunduğu hâlde hasarların miktarı ne dereceye varır.

Belgrad ile ona tâbi olan kaleler Sırbistan'a terk olunduğu zaman Yeni Osmanlılar fikirlerinin İstanbul'ca neşrine vasıta olan *Muhbir* ve *Tasvir-i Efkâr*'dı ki, buraya açıktan ve üstü kapalı biçimde itiraz ettiler. Birinin muharriri sürgün edildi, diğerininki gönlü hoş edilme yolunda korkutuldu.

Vükeladan bir zat* ikinci muharrirle Sırp meselesine dair bir gece konuşmaya başlayarak "Siz kalelerin devletçe kat'i lüzumuna hükmettiğiniz için verilmelerini kabahat sayıyorsunuz. Hâlbuki kaleler verildiği hâlde, muhaleset¹³ mevkiinde bulunacağını Aleksandır Bey vaat etti. Kendisinin sebat ehlinden olduğu birçok tecrübeler ile sabit olmuştur. Binaenaleyh elbette sözünde durur, düşman kalmayınca kalenin ne lüzumu var?" mealinde bir iddia meydana koymuş ve Yeni

* Yusuf Kâmil Paşa.

¹³ muhaleset: Çıkarıcılıkla ilgisi olmayan, katıksız bir sevgi üstüne kurulan gerçek dostluk, halis ve samimi sevgi.

Osmanlılar'dan olan muharrir' ise "Bir beyin ahlakına isnat edip de bir kavim hakkında politikaca iktiza eden tedbirleri değiştirmek nasıl caiz olabilir? Sırp, Slav hükümetini ihya arzusundadırlar. Onların neşriyat ve hareketleri şimdiye kadar bu arzuda bulunduklarını bin kere ispat etti. O bapta Rusya tarafından ne derecede yardım gördükleri dahi malumdur. Pek ısrar eder de kamuoyuna muhalefet gösterirse elbette ya yeni fikir sahipleri öldürür yahut Rusyalı öldürtür," demişti. İşte yeni fikir sahiplerinden zuhur eden fedailer beyi idam etti.

Yeni Osmanlılar vakıa ihtarlarından birtakımında icra fırsatı yok olmuş ve birçoğu karşısına haksızca çekilen muhalefet seddini henüz devirememiş olmasından dolayı, teessüfü arzla beraber şu kadar az zamanda halkın hürriyetini tasdik ettirecek kadar büyük hizmete muvaffak oldukları için memnuniyet ve mefharet arz ederler.

•

Üçüncü nüshaya Kemal Bey'in aşağıdaki tebriknamesi konuldu.

Yeni Osmanlılar ezkiyâ-yı azasından Kemal Beyefendi'nin meveddetnamesidir:

Birader! *Hürriyet* nüshalarını gördükçe ne suretle memnun oluyorum, tarif edemem. Fırkamız hakikaten faydalı bir eser daha gösterdi. Ve halkın hürriyetinin İstanbul'da yayıldığı sırada "hürriyet" namıyla ve hürriyet maksadı üzerine böyle bir eserin zuhuru ne güzel tesadüf etti. Ümit ederim ki *Hürriyet*, halkın hürriyet vaatlerini fiile çıkarmaya pek büyük hizmetler eder. Cemiyete olan intisabım cihetiyle gazetenize kalemle hizmet etmek vazifemdir. Bununla beraber büyüklerin istedikleri gibi vatanın menfaatini terk edip de dalkavukluk lisanına dökülemediğim ve ifadelerimde hakikati beyana çalıştığım için Şark Meselesi'ne dair en sonra yazdığım layihadan dolayı zulümle *Tasvir-i Efkâr* muharrirliğinden menolunduğum zaman bir kere vuku bulan âcizane iltimasım üzerine benim icrasına muktedir olamadığım hizmeti kabul ederek *Tasvir*'in bekasına sebep olmuştunuz. O vakitler ise muharrirlik bir yol idi ki neticesi kalelere, zindanlara çıkardı. İşte kardeşliğimiz bertaraf, yalnız öyle fedakârca bir hareket ile âcizane hatırıma gösterdiğiniz riayete mukabele dahi nefsim bir büyük vazife gerektirdi. Elimde fedakârlık edecek bir fırsat yok fakat gazetenize hizmetimi hususi surette artırma için her nüshanıza kalemin dili döndüğü kadar bendler yazarım.

•

• Kemal Bey.

Bu tebriknameden sonra neşredilen 5 numaralı *Hürriyet*'e yine Kemal Bey'in şu ilanı konulmuştur:

Hürriyet gazetesi çıktığı zaman Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin havas azasından Reşad Beyefendi altına imzasını atmıştır. Aramızda olan kardeşlik hukuku ve zaten kendisinden gördüğüm bir cömertlik muamelesi üzerine cemiyetimizin sair azasından ziyade gazetesine hizmet edeceğimi üçüncü nüshasındaki mektubumda beyan etmiştim. Bundan böyle kendisinin Paris'te bulunması lazım gelmiş olduğundan ben bir vakit *Tasvir-i Efkâr* muharrirliğini ona havale ettiğim gibi o da şimdi *Hürriyet* için olan vazifesini bana terk etti.

Kemal

•

Kemal Bey'in bu vechile *Hürriyet*'e imza koyması İstanbul'dan Fazıl Mustafa Paşa tarafından vuku bulan yazıya dayanıyordu. Çünkü *Hürriyet*'in Reşad tarafından neşrolunmasıyla Kemal'in imzasıyla neşredilmesi arasında ehemmiyetçe pek büyük fark vardı. Reşad, neşriyatıyla kendisini İstanbul'da tanıtmışlardan değildi. Kemal'in şöhreti ise *Tasvir-i Efkâr* muharrirliğinden beri herkesçe duyularak memleketin her cihetinde kalemindeki kudret ve üslubundaki letafet ve cevdetle¹⁴ beraber hamasete veya milletin geçmişinde iftihar edeceği şeylere müteallik gösterdiği üslup halkta yücelik sevgisi ve yenilenme meyli hassalarını uyandırmıştı. Bundan dolayı *Hürriyet*'e imza koymasını talep etmekte Mustafa Paşa merhum haklıydı. Ve işin doğrusu Kemal'in *Hürriyet* gazetesini tamamıyla deruhte etmesi zaten ikiye ve hatta sonradan Rifat Bey'in dahi muhalefet yolundan vazgeçmesiyle Âli Paşa politikasına temayül etmesinden ve cezbolmasından dolayı üçe ayrılmış olan fırkanın büyük kısmı için fevkalade bir kuvvetti. Zira Ziya Bey'in kalem kudretiyle beraber Kemal'in üslubu her bahis ve savaş meydanında zafere ulaşmayı temin edeceğinde şüphe yoktu.

Suavi, *Muhbir*'ini bütün bütün başka maksada hasretmiş ve başka bir şekilde neşretmeye başlamış olmasaydı zaten *Hürriyet* çıkmayacak yani bir ikinci neşir vasıtasına lüzum görünmeyecekti. Bundan dolayı *Muhbir*'in ittihaz ettiği hu-

¹⁴ cevdet: İyilik, hoşluk, tazelik, kusursuz olma.

susi yol Yeni Osmanlılar'ca beğenilen bir meslek olmamasından dolayı *Hürriyet*'in neşrine mecburiyet hâsıl olduğu hâlde işi hârice belli etmemek için *Hürriyet*'te Suavi'nin faziletinden ve *Muhbir*'in hizmetinden bahsedilmiştir. Hakikatte ise iki gazete arasında kat'a münasebet yoktu.

Başında Ziya Bey olduğu hâlde fırkanın efradı, Ağâh Efendi ile Kemal, Mehmed, Reşad ve Nuri Beylerden ibaretti. Suavi zaten ayrılmış ve Rifat Bey ise ayrılmasına bahane olması için İstanbul'dan talimat almıştı. Binaenaleyh Kemal'in *Hürriyet*'e imzasını koymasına üzerine Rifat Bey'in yazdığı tebriknameyi Ziya Bey'in ikinci nüsha-i *Hürriyet*'te ilan olunan makalesinin tenkidine hasretmişti. Bittabi gazeteye konmadı. Bir iki nüshada göremeyince bir mektup ile Kemal Bey'den sebebini sorduğu hâlde yine cevap alamayınca bütün bütün kabına sığamaz oldu. Paris'ten kalkıp Londra'ya gitti. Aralarında Tercüme Odası'ndan başlayan ve birbirlerinin güzellik ve faziletlerine meftun olan bu iki kadim dost, yüz yüze gelince birbirleri hakkında henüz büyütmeye başladıkları suizan ve zehabı terk ile kardeşçesine hasbihale başladılar. Fakat her ikisi de yekdiğerini ikna eder gibi göründükleri hâlde zehablarında sabit kaldılar. Bu Londra mülakatı bir hafta kadar sürmüştü. Bu sırada Rifat Bey'in eniştesi olup Fazıl Mustafa Paşa merhumun kethüdası olan Mehmed Hamdi Bey'den Kemal'e hitaben bazı vasiyetleri ve emirleri söyleyen bir mektup zuhur etti. Mektubun Londra'ya gelişiyile Rifat Bey'in Paris'e dönmek üzere Londra'yı terk edişi bir güne tesadüf etmişti. Bir gün daha gidişi tehir etmiş olsaydı mektubun gelişini haber alacaktı. İhtimal ki kendi müsveddesini bile kendi yapıp göndermiş olduğu bu mektubun uzamasından meyyus olarak avdete karar vermişti.

Kemal, mektubu açıp da mealinden haberdar olunca birdenbire fevkalade hiddet ettiğinden bunun Rifat Bey'in ter-tip ve tedbir eseri olduğunu hatıra bile getirmemiştir. Her şeyde serinkanlılıkla ahvali muhakeme mutadı olan Reşad'ın yine o gün Paris'ten Londra'ya gelmesi hoş tesadüflerden sayılabilir. Fazıl Mustafa Paşa kethüdasından gelen bu kâğıdı Kemal Bey, Fazıl Mustafa Paşa emriyle yazılmış addediyordu. Vakıa ifade zemini onu gösteriyordu. Hâlbuki o ana kadar Sakakini ile vâki olan mektuplar âdeta mülte-

mesat¹⁵ olduğu hâlde şimdi bunun emir suretine tahavvülü mektubun sırf mahsus bir maksat ile yazdırılmış olduğuna delalet ediyordu. Zira Rifat Bey, Sakakini aracılığıyla vâki olan ihtarların şekline vâkıf olmadığından kendi maksadını bir başkasının emri suretinde yazmıştı. Bunu okur okumaz Reşad keşfetmiş hatta Rifat Bey'in Londra'ya gelip gittiğinden haberdar olmadığı hâlde bu keşifte bulunmuştur. Sonra o gün dönüşünü ve Kemal ile bir hafta hasbihalkârane vakitler geçişiğini öğrenince kati surette hükmettiği gibi Kemal'e de kanaat-bahş¹⁶ olmuştur.

İşte bu da yeni ama beceriksizlere mahsus ve fakat zekâsına güvenenlere has bir entrikaydı. Reşad'ın ısrarı üzerine mektup aynen Fransızcaya tercüme olunarak Paris'te Sakakini'ye gönderildi. Sakakini de bekletmeden paşaya göndermekle on beş güne varmaksızın fırtına koptu. Çünkü Rifat Bey'e verilmek üzere açık bir zarf içinde gönderilmiş olan Fransızca tevbihname Fazıl Paşa'nın imzasını hâvi idi. Kemal bunu vermek istemiyordu. Çünkü kimseyi kırmaya meşrebi müsaade etmeyen Kemal, bilhassa Rifat Bey'e karşı fevkalade hürmetkâr olmakla onun mahcubiyetini gerekli olan bu mektubu yırtıp atmak istiyordu. Lakin Reşad, böyle ciddi meselelerde velev peder ve biraderi olsun kimseyi affetmezdi. Bundan dolayı arkadaşlar arasına nifak saçmaktan başka şeyle tefsir olunamayacak olan bu entrikalara başında son vermek istediğinden mektubun aslını alıkoyarak suretini Rifat Bey'e gönderdi ve o baba yazdığı mektupta arzu ederse gelip aslını dahi görebileceğini bildirdi.

Ziya Bey o günlerde deniz hamamları için Dieppe'de bulunduğundan Reşad Bey Londra'dan doğru Dieppe'e geçerek her iki mektuptan da beni haberdar etmiştir. Fakat Ziya Bey, Rifat Bey'le ara sıra ve resmi bir surette görüştüğü için kat'a münfail olmamıştır. Kendine mahsus mizah dili ile "Zaten onun Yeni Osmanlılar'la münasebeti Sakakini'nin Yeni Osmanlılar'a münasebetinden bir gömlek daha uzak, yani Fazıl Mustafa Paşa'nın kethüdası Mehmed Hamdi Bey'in hareminin biraderi bulunmasından ibaret ve bu da dızdığının dızdığından kinaye olduğundan bu âciz kul hakkında bu vechile

¹⁵ mültemes: Özellikle istenen, talep edilen.

¹⁶ kanaat-bahş: kanaat veren, inandırıcı.

teveccühlerini azaltmaları minnet gerektirir," deyip keyfine bakmıştır.

Rifat Bey'in Kemal Bey'e olan, daha önce bahsedilmiş mektubudur ki sonradan litografiyle tab ve neşredilmiştir:

Biraderim efendim

Hürriyet'e imza konulmuş olması umum hürriyetperverlerin şükran sebebi olmaya layıktır. Zira daha ikinci nüshasında bu yüce unvanı lekeleyecek birtakım hususi düşmanlıklar görülmeye başlamıştı. Vakıa kimsenin hürriyet fikrine dâhil ve tariz olamaz ise de bazı kötü niyetlerin fikir hürriyeti örtüsü altında gizlenmesi için aslından gafil olan memleketin çocuklarını iğfale sebep olacağından herhâlde böyle çirkin bir maksada "hürriyet" muhterem adıyla neşrolunan bir gazetenin alet olmasına cevaz verilemezdi. Binaenaleyh halkın itibar ettiği irfan kaleminizle dopdolu hakikat olacak olan bu neşir vasıtasında bundan böyle o yolda eserlerin yer bulamayacağından dolayı halisane tebriklerimi arz ederim biraderim efendim.

Paris, 3 Ağustos 1868

Bende[niz] Rifat

Bu mektupta ismi açıkça belirtilmemiş ise de *Hürriyet*'in iki numaralı nüshasında Ziya Bey'in "hürriyet" in manalarının tefsirini şâmil olan belîğ tebriknamesi yer aldığından Rifat Bey'in kötü niyetlerden addettiği hususlar, onun muhteviyatına işaret etti. Nitekim aradan biraz zaman geçince *Hakikat-i Hâl der Def-i İhtiyal* adıyla ve baştan ayağa yalan ve tamamıyla şahsiyattan ibaret bir risale neşrolunmuştu.

İşte Yeni Osmanlılar'ın şahsi maksatlara uyarak bazı uzuvları tarafından meydana getirilen bu gibi kötü hâller hamiyetin altı azasının ittifak binasını zarara uğratmamış ise de hâriçte bulunan ve meselenin iç yüzünden habersiz olanları dilhûn etmişti.¹⁷ Çünkü halk, Ziya ve Kemal Beylerle arkadaşlarının milletini ve memleketin çocuklarını ıslah için her fedakârlığı ihtiyar ile memleketini ve dârını terk ettiklerini görerek hamiyet ve cömertliklerine hayran ve muvaffakiyetlerine övgüler dizdikleri bir zamanda ittifak şirazelelerinin bu vechile dağıldığını görerek cidden meysus olmakta

¹⁷ dilhûn etmek: Çok kederlendirmek, kan ağlatmak.

haklıydı. Zaten hükümetin münferit maksadı da bu idi. Bundan dolayı *Hakikat-i Hâl* risalesi hususi surette Beyoğlu kitapçılarında sattırıldığı gibi o tarihte Bahçekapısı'nda Tömbekici Acem Hüseyin'in dükkânında dahi alenen satılmasına müsaade edilmiştir.

Bereket versin bu müsaadesi ile hükümet hususi maksadını halka kendisi ilam etmiş oluyordu. Çünkü Avrupa'da basılan iki kelimeli bir varakayı hâmil olanlar zabıta takipleri ile hapislere atılmak tehlikesinde iken Paris'te basılmış yirmi sayfalık bir risalenin alenen satılmasına ses çıkarılmamasındaki hikmet kendi kendine zahir olmaktaydı. Bundan dolayı biraz evvel meysus olanlar bu hakikati idrak edince müsterih olmuşlardır.

Hakikat-i Hâl der Def-i İhtiyal risalesinin sureti:

Malum olduğu üzere tâbi olunan devletimizin 17 Muharrem 1285 [10 Mayıs 1868] Nutk-ı Hümayun'yla herkesin "hürriyet hukukunu" tasdik ettiği günden beri, gerek bu Nutk-ı Hümayun ve gerek memleketimizde hükümetin birliğini bir kat kuvvetlendiren Şûrâ-yı Devlet gibi müesseseler ve ıslahat ile yeni bir ümit yolu açılması üzerine Türkistan'da bir vakit zihinlerde hâsıl olan şiddet ve hararet değişerek temkin ve sükûnet olmaya yüz tutmuştur ve hakikatte halis niyetle gençlik gayretine tâbi olmaktan ve vatana ziyade muhabbetten başka bir kabahati olmayanlar, nihayet vatana hizmet şayiası altına ne türlü adi maksatlar sokuşup gizlendiğini ve bu cihetle artık devlet ve milletlerine bayağı muzır bir maksada hizmet edeceklerini anlamakla birer birer çekilmiş* ve hatta bazıları sarığı başlarından atıp ve İngiltere'de evlenip nihayet makam-ı celil-i sadarete arzıhaller takdimi ile şimdiye kadar ettiklerinden nedamet ve pişmanlık göstererek tevbe-ler etmiş (!) ve kınama ve ayıplama meydanı o meydan pehlivanlarına boş kalmıştı. Bunlar ise yine devlet ve millete hizmet şayiasıyla ve rivayet olunduğuna göre kalem tutmasını bilmeyen Arif isminde bir zatın imzasıyla varakalar neşrine devam ederek şimdiye kadar müsvedde sayfalar imal etmekte ve İstanbul'a güya Avrupa'da Leh komitesi tarzında bir cemiyet varmış gibi gösterip Avrupa gazetelerinde bu cemiyet reislerinin evrakı yazılmakta ve fakat hakikatte kaldırım

* Rifat Bey'den başka çekilen yoktu. Hatta Suavi'ye isnat olunan arzıhâl maddesi dahi sırf iftiradır. Çünkü Suavi bunu resmen ihtira edenler hakkında lazım olan ayıplamalarla alenen gazetesinde reddetmiş ve yalanlamıştır.

şairlerinin bile ağzına yakışmaz hicviyeler ile köhne ve hâyide¹⁸ birkaç tarizi eğip bükerek meşru devletlerini değersiz göstermeye çalışma ve ayıplamaktan ve kin ve nefsanîyet göstermekten başka bir marifetleri görülmemekteydi. Gariptir ki halis niyet erbabını hile ve desise ile her zaman aldatmak kolay olmadığını düşünemediler. Gariptir ki Endülüs'te İslam devletinin yok olup gitmesine başlıca sebep hükümetçe hâsıl olan iftirak ve millette peyda olan ittifak yokluğu şaibeleri olduğunu olsun hatırlayamadılar. Lakin basiret gözü kör olunca gözlük fayda vermez. Ve kişinin yaratılışında fenalık yerleşmiş olunca kırk yıl tecrübeler olursa da uyanış hâsıl olmaz.

Bu hâl ve vakalar arasında, çünkü tâbî olduğum devletin Avrupa toprağında haiz olduğu müstesna mevkide varlık ve bekasını çekemeyen düşmanlarına ümit mecali kalmamak üzere bir kat daha takarrür ve teessüs etmesi lazım olduğunu itiraf edenlerden ve binaenaleyh her yerden ziyade muhtaç olduğumuz asayiş ve intizama ve hususiyle nihayet derecede dayanak noktamız olacak olan İslam ittifakına hâlel gelmemek için İslam milleti ve Osmanlı ümmetinin saadet ve ilerlemesini yalnız meşru vasıtalar ile geçerli olan yürürlükteki hükümetimizin kudret ve himayesi gölgesinde arayanlardan bulunduğumdan ve çünkü Paris'e gelişim zaten tahsili tamamlamak için olup fazla olarak vukuatın geçmişi ile öğrenmek istemediğimi öğrenmiş ve husumet ve öfkenin yalan ve kötü ahlaka dahi katılır ise de insanı ne türlü fenalıklara sevk edebileceğini görmüş olduğumdan tuttuğum tarafsızlık mevkîinde sebat ile bundan iki sene evvel keyfiyeti icap eden mahallere bildirmiş ve hatta geçen sene âcizane tercümesine muvaffak olduğum *Hukuk-ı Umumiye* kitabının hutbesinde politika işlerinde kimsenin arkasından gitmediğimi ve yoldaşı olmadığımı ilan etmiştim.

Muradım ancak sonu yaklaşan derslerimi bir an evvel bitirmek için her türlü gaileden emin olmaktı. Emsaliyle müspet olduğu üzere kötü amaçlarına iştirak etmeyenleri daima hileli mektuplar ve yalan havadisler ve daha birçok müzevvirlikler ile suçlu düşürmeye çalıştığı beyana muhtaç olmayanların oynayacağı oyunlara gelince asla cevap ve mukabeleye tenezzül etmeyerek yalnız onları Cenab-ı Cabbar-ı Müntakim'in hışmına havale ile "El-hakk-ı ya'lu ve lâ yu'la aleyh" yüce mısdayla¹⁹ hakikatin anlaşılmasını müstakbele bırakmaya

¹⁸ hâyide: Ağızlarda dolaşa dolaşa eskimiş, müptezel olmuş (söz, eser, mana, fikir vb.).

¹⁹ mısday: Gerektiğinde baş vurulan ve doğruyu, yanlış ayırt etmeye, değerlendirmeye yarayan prensip, ölçüt, kıstas, kriter.

karar vermiştim. Nitekim ecnebi memleketlerde tâbi olunan devlet ve meşru hükümet hakkında Rusya ve Yunan gazetelerinin etmediği ayıplamaları başkalarının imzasını kullanarak neşr ve ilan edenlerin İslam ve Osmanlı olduğunu düşündükçe milli gayretten hâsıl olan dilhûnluğuma tahammül ederek gazezkârane neşriyatının layık olduğu üzere tetkikini vatan ve devletlerini seven dirayet ve namus sahiplerinin ki milletin gelecekteki muratlarıdır, vicdan mahkemesine bırakmışım.

Zannederim ki tevbekâr olanlar apaçık tevbe ederek ayıplama ve kötüleme meydanında yalnız kalanların fikrinde olmadıklarını resmi makamlara defalarca bildirdikten sonra bu hayırlı hareketlerinde sebat ile vatana ırz ve namuslarıyla hizmet için politika serseriliğinden vazgeçecek ve hatalarını itiraf etmek istemeyenler, ayıplama ve küçük görmeleri ilanında ve malum gazezlerine müsait olmayanlar hakkında tezvirat icrasına devam ederek şahsi kabiliyet ve cibilliyetlerini bir kat daha ispat edecek bilahare hakikatin sadık sabahının doğmasıyla fanus mumu hilelerinin çoktan beri sönmüş olduğunu anlayacak.

Lakin iş öyle olmadı. Londra'da "Arif" imzasıyla basılan evrakın 78 numarasında bu kere Suavi Efendi'nin bir mektubu görülür. İçinde kaba ve yakışsız tabirler ile öfke ve ümitsizlik izhar eder. Fazla olarak mahlûktan utanmadığı gibi hâliktan dahi korkmayarak şeriat-ı garra-yı Ahmediyeyi²⁰ kendisinin ve kendi fikir ve ahlakında olan kötü huyluların dini gazezlerine haşa alet zanneder. Ağzına aldığı ahlaksızca sözler, hususiyle birkaç aydan beri ettiği uydurmalarla aleniyet derecesine varan sadakat ve iffetini anlatmaya kâfi değilmiş gibi din-i mübin-i Muhammediyeye²¹ galiz iman ile iftira eder. Diğer taraftan İstanbul'dan alınan işaretlere nazaran bazılarının şimdiye kadar el altından âciz fikirlerimi, yapılan neşriyata ve Arif imzasını kullananların fikirlerine muvafık gibi göstermeye çalıştıkları anlaşılıyor.

Binaenaleyh artık sükûtun sırası olmadığını anlayıp hem Suavi Efendi'nin "Arif" imzasını kullananların hile ve desiselerine bir başka renk kazandıran ve âlemin tefekkürden nefrine²² layık olan mezkûr cinnet mektubundan milli gayretim iktizasınca hâsıl olan nefret ve iğrenmemi aleni bir surette bildirmek ve hem de bu vesile ile dahi şimdiye kadar tuttuğum yoldan sapmadığımı ve hiçbir kimsenin politikaca fikrinde müşterek olmadığımı bir kere daha ilan ile hakkımda edilen ve bundan böyle olunabilecek olan uydurma ve yalanları

²⁰ Hz. Muhammed'in getirdiği parlak ve nurlu şeriat.

²¹ Hak ve hakikati açıklayan İslam dini.

²² nefrin: Beddua etme, lanet okuma.

alenen ret ve defetmek için vatanıma geçen hafta postasıyla vaziyeti beyan ettim.

Hiç şüphe yoktur ki İslam'ın temiz ahlakına ve kalbinde zerre kadar hamiyeti olanların fikirlerine toplu muhalefet ile mugayir olan şu ayıplamalar ve tahriklerden nefrette vatanımın büyük küçük bilcümle namus ve idrak ehli iştirak eder. Hiç şüphe yoktur ki şer'i mübinin koruyucusu olan din âlimleri böyle yalanları sessizlikle karşılamayıp ec-nebi memleketlerde bulunuşlarından istifade ile halkı baştan çıkartmak için ilahi hükümleri suistimal edenlerin hile ipini şeriatın keskin kılıcı ile artık kesip ayırırlar. Ayıptan dahi vareste kılarlar.

Evet, temiz bir din ki hakkı ve hakikati yüceltir. Bir iki din ve dünya hâsirin kin ve kötülüklerine haşa alet olmaz. Haşa adaletle emreden yüce bir din gayz ve kinlerini terviç için bizi yeniçeri asırlarının ihtilal zamanlarına döndürmek isteyen bir iki cahil hırslının meramına hizmet etmez. Sen ki fıkihta marifet iddia edersin ve Nehr-i Faikî ve Timurtaşî ve Tatarhâniyye'den bahsedersin, şuradan buradan tedarik ettiğin fetva kitaplarının yalnız isimlerini yazarak ve meseleyi kendi maksatlarına uydurarak dine iftira etme. Bir kere bu kitaplarda ve sair hak ehli fetvalarında ne denilmiş anla. Bak ki bir "hadd-i şer'i-nin"²³ icrası için şeriat-ı seniyye ne şartlar, ne kayıtlar koymuş. "Şehadet" meselesini senin gibi bir şahidin hiddetine mahal kalmamak için güzel tahkikata bağlamış. Bak ki şahidin sözü dinlenilmeye değer ve muteber olmak için ne ahlak ve sıfat ile yaratılmış olmasına lüzum göstermiş. Be hey cahil Suavi, senin dava ettiğin kadar değil belki zerre kadar şer'i ilimlerden haberin olaydı "fetva verme hakkının" yalnız âmal-i ahkâma müvekkil olan şeriat hükmünün elinde olduğunu anlardın. Ve bir softanın hususiyle Frengistan'da şapkalar giymiş ve şarap içmiş ve İslam âdetlerine muhalif nice şeyler daha yapmış olursa müftü geçinemeyeceğini bilirdin. Yok yok halkımız bu lisanlara, bu iğfallere kapılmaz. Osmanlılar, Suavi Efendi'nin kendini âlim kıyafet gösterip ismini celi hat ile "âlimim" diye her kâğıt parçasına yazmakla bir adamın âlim olması lazım gelmeyeceğini fark etmekten de âciz olduğunu çoktan anlamışlar. Ziya Bey'in dahi ne garaz ve efkârâ tâbi olduğunu bilirler.

Hakikaten bu iki kişinin mahiyetleri ve malum nefsanîyetlerine nikab gibi örttükleri mahsus davaları düşünölsün, hakikat anlaşıl-mak mümkün değildir.

²³ hadd-i şer'i: Cenabıhak tarafından *Kuran-ı Kerim*'de insanlar için ko-nan bir sınırın aşılması suretiyle işlenen suçun *Kuran*'da ve hadislerle belirlenmiş olan cezası.

Ziya Bey'in davasının hülasası nedir? Neşriyatından anlaşıldığına göre Osmanlıların en hamiyetkârı ve devlet ve milletin asri ihtiyaçlarını anlamış gayretli bir hamisi gibi görünerek ve padişah hazretlerinin mağdur olmuş bir sadık kulu gibi geçinerek vatanın selametine hizmet etmektedir. Kendi söylediğince güya Türkistan'da ne kadar adam var ise hepsi hain ve cahil imiş de kendisi rahmet'en li'l-âlemin²⁴ yaratılmış. Bu görüş ile kendisini zamanın mehdisi kıyas eder. Tek kalemde dünyayı altüst edip âlemin tarzını ve cihanın nizamını değiştirmek ister. Hâsılı Osmanlı Devleti ve ümmeti bulunduğu müşkilattan kurtulursa ancak kendi marifetiyle kurtulur zanneder. Dava biraz ağır ama bakalım Ziya Bey davasını nasıl terviç ediyor ve uşşak makamından vurduğu sadayı tiz edaya çeng ve rebabını nasıl uyduruyor. Bir kere Avrupa'ya geleli yazdığı şeylere bakılsın ve kendini bilenlerden sorulsun. Mücerret davadan başka hamiyet ve sadakatine delalet eder hiçbir sözü veya fiili var mıdır yok mudur, anlaşılır. Biz kendi memleketinde herkesin can ve malını ve ırz ve namusunu temin eden müessese kanunlarının ihlalini temenni etmek hamiyet değildir biliriz. Tâbi olduğu devletin bir muharebeden hezimete uğramasını kabul etmek hamiyet değildir biliriz. Milletine, küçük bir düşmana da mukabele edemeyecek kadar âcizlik isnat etmek hamiyet değildir biliriz. Devlet ve hükümeti aleyhinde milletin düşmanı olan gazetelerin bile etmediği ayıplama ve tahkirleri neşr ve ilan etmek hamiyet değildir, biliriz.

Kendini Fransız gazetelerinde Leh komitesi gibi bir cemiyetin reisi diye teşhir edip, sonra o cemiyetin namına olarak neşrolunan evrakı kendi tarizleriyle dolandırmakta iken "Benim yazdığımın altında imzam olur," diyerek bir hile ve riya lisanı kullanmak hamiyet ve sadakat değildir biliriz.

Zira saklanır ve izharından korkulur hamiyet ve sadakat olmaz. İşte Ziya Bey, Avrupa'da bu marifetlerin cümlesini ve daha başkalarını irtikâp²⁵ etmiştir ki inşallah aşağıda sırası geldikçe birer birer anlaşılır. Acaba vatana hizmet dediği bu mu olacak? Yoksa şimdiye kadar ettiği kınama ve ayıplamaları mı? Kimse başka bir hizmetini bilmiyor ve kendinden ümit dahi etmiyor. Ya nasıl ümit edilir? Hiç hamiyet gibi ruhani bir vasıf desisekârlık gibi şeytani bir iş ile birlikte yer eder mi? Bunlara ne hacet. Ziya Bey, Suavi Efendi gibi birkaç kere vaaz edip birkaç nüsha gazete yazmakla bu birkaç sene zarfında meydana çıkmadı ya, bundan evvel hayli hizmetlerde, memuriyetlerde bulunmuş bir

²⁴ "Âlemlere rahmet" anlamına gelen Hz. Muhammed'in isimlerinden biri.

²⁵ irtikâp: Kötü bir iş bir kötülük yapmak.

zattır. Mademki kendini bir gayretli gibi ibraz edip bulunduğu memuriyetlerde devlet ve millete ne hizmeti geçmiş sorarız. Amasya ve Canik ve Kıbrıs Mutasarrıflıklarında ve Meclis-i Vâlâ'ya iki defa azalığında ve beylikçilikte ve Deâvi Nezaretî'nde ve Zaptiye Müsteşarlığı'nda ne yapmış anlamak isteriz. Yaptığı gazel ve kasideleri mi gösterecek yoksa şahsi garazlarının tervici için şunun bunun aleyhinde etmiş olduğu desiselerden mi bahsedecek? Yahut hükümet memurlarından iken hükümete karşı ettiği serkeşliklerden ve çene şetaretlerinden²⁶ mi dem vuracak?

Be hey birader! Sen yaratılmış olduğun aşırı derecede zekâ ile beraber hükümet dediklerini ne hak ile tek bir kişiden ve hatta çok sayıda insandan ibaret sanıyorsun ki onlara itaatsizlikle yalnız şahıslarına serkeşlik ettin zannedesin. Haydi devlet işleri yani hükümet ve ümmet işleri hakkında hatırına gelen ıslahat ve gördüğün noksan ve müşkilat seni itiraz yoluna sevk etmiş diyelim. Bilmez misin ki saltanatın eline emanet verilmiş biat²⁷ ile kuvvetlendirilmiş bulunan kudretler ile hükümet bizde devletin müşahhas heyetidir. Ve bundan dolayı hususiyle kendin memurlar zümresinden iken devletin umum ümmetin bütününden tevellüt etmiş bir şey olduğunu bilmek lazım iken hatırına geleni velev itiraz olsa yoluyla ve çeşitli suretler ile tervic etmeyip hükümete açıktan açığa serkeşlikler etmek ile padişaha karşı durmuş ve padişaha karşı durmak ile memleket ve devlete isyan etmiş oluyorsun. Ha silah kaldırarak isyan olunmuş ha kalem oynatarak. Bu iki hareketin mahiyetçe birbirinden hiç farkı yoktur. Hem hükümete husumet ilan etmek hem de padişaha kulluk davasında bulunmak eşkıyalık silahına sarılan haydutlara, Lefterlere kanuni cezalandırmadan kurtulmak için safsata talim etmektir ki hiçbir yerde hatta derebeylik âleminde misli görülmemiş yeni bir marifettir. Be hey birader! Sen devlet ve milletin saadet ve selametini ne garip tasavvur ediyorsun ki bunları tek bir kişiden intikam almada muhtevi kıyas edesin. Vatana hizmet, bizim bildiğimiz şairane fahriyeler, hicviyeler ile değil fiiliyat ile olur.

Yok yok. Ne söylense nafiyledir. Hâle ve yapılanlara hangi cihetten nazar olunsa hırs ve garaz bellidir. Elbette öyle olacak. Niçin adi yalancılar ve sahtekârlar gibi politika hilekârlarının dahi desiselerinin akıbeti kendi söz ve amelleriyle meydana çıkmasın? Niçin hakikat

²⁶ şetaret: Sevinç, neşe, şenlik.

²⁷ biat: Bir hükümdarın, büyük bir kimsenin hâkimiyetini, hüküm ve yetki sahibi olduğunu tasdik edip ona tâbi olmayı kabul etme ve bunun için yapılan merasim.

ayan olmasın? Gelelim Suavi Efendi'ye. Bu zatın evvel ve âhir yazdığı şeylerden dahi anlaşılacağı üzere politikaca hususi bir dava olmak meziyetinden de uzak olmasına nazaran hususi fikirlerinden bahsetmek, hurafeler ile uğraşmak demek olacağından bu bapta kibir ve büyüklük ile vakar ve yüce himmet arasında büyük bir fark olduğunu bilmeyerek en büyük bir marifet addettiği büyüklük taslarcasına boş-boğazlıklarını ve çirkinliğini, idrak ve insaf ehlinin istihza dolu kahkahasına havale ile iktifa ederiz. Şu kadar ki Suavi fazla olarak ilim ve fazilet iddia eder. Hatta sonradan işitildiğine göre İstanbul'da başına sarık sarmaya ve camilerde vaaz etmeye başladığı sıralarda ilim ve basiret ehlinen bazıları nazarında "Protestan Suavi" demekle maruf olduğu ve kimin ders halkasında ilim tahsil edip ne vakit imtihan verdiğini olsun sened-i muttasıl²⁸ ile ispattan âciz bulunduğu hâlde her nasılsa hayli vakitler halk arasında âlim diye meşhur olmuştu ve ettiği vaazlar yalnız kaside şerhinden ibaret olmakla âlim olup olmadığına hükmedilmediğinden bu şöhrete kendisiyle dostluk kuranlar dahi inanmamıştı. Lakin bu batıl zehab çok sürmeyip takınmak istediği âlim sıfatın kendisinden ne kadar uzak olduğu, kendi sözleriyle sabit olmuş ve ilmiye sınıfında Allah'a şükürler olsun mevcut olan soylu kimselerin ki her biri bilfiil medreselerde ilimler tahsil ederek sakal ağartmış ve iffet eteğini ve silahını kötü durumlar ile asla lekelememiştir. Hâline bakılarak Suavi Efendi'nin kadir ve mahiyeti az vakit içinde anlaşılmış idi. Binaenaleyh onun ilim derecesini, vatan çocuklarından eserlerini göremeyenlere uyanışlarını sağlamak için bir iki satırda anlatalım.

Suavi Efendi, İstanbul'da yaptığı gibi Avrupa'ya geleli âlim olmak mücerret davasıyla kanaat edip kasideler şerhiyle iktifa etmiş olaydı bu talebin izahı müşkil olurdu. Zira mutlak yok olanı tayin ile ispat güçtür. Fakat bereket versin efendi bu müşkili keşif ile izale etmek lüzumunu evvelden hissetmiş gibi hayli vakitten beri *Ulum* gazetesi adıyla bir mecmua neşretmektedir ki âlim olup olmadığı içinde yazdığı şeylerden anlaşılabilir. Bu mecmuada şimdiye değin yani onuncu nüshaya kadar bahsettiği ve daha doğrusu aranılır ise onlardan bahsetmek davasında bulunduğu ulum ve maarif şunlardır: Kadim tarih, soy ilmi, politika, jeoloji, biyoloji, hat, lügat, lisan, Çince, Fi-

* Vaaz ettiği sırada Suavi Efendi'ye "Protestan Suavi" dendiğini İstanbul'da bir fert işitmediği hâlde o tarihte Paris Sefareti'nde ateşe olan Rifat Bey'in bunu işitmiş olması hayrete şayandır.

²⁸ sened-i muttasıl: Senedinin başından sonuna kadar her râvinin hocasından sema veya başka bir muteber öğrenme yoluyla alıp rivayet ettiği hadis.

niyaca, Uygurca, Rumca, Latince, Fransızca, İngilizce, aruz, edebiyat, hikmet, felsefe, hesap, cebir, astronomi, garaib, Şark maarifi, şer'i meseleler ve ilimler, istatistik, kelam, tefazuli ve temami hesap, tasarruf ilmi, yeni tarih, jeoloji, muhasebe ilmi. Bunlara bir de "Vefât-ı Hızır ve İmdad-ı Ü" gibi tahkikatları ve yazılmış eseri olup fakat hiç kimsenin malumu olmayan "yirmi kuruşluk" kitapların ilanları ilave olunur ise sözü edilen mecmuanın küçük bir tasviri hâsıl olmuş olur. Demek ki Suavi Efendi bu ilimlerin tamamını bilir. Vakıa bir ilim mecmuasında hususiyle zamanımızda maksat ve tariflerini bilmemek caiz olmayan beşeri ulum ve maariften birer nebzecek şey yazılabilir ve yazılmalıdır. Bundan gazete sahibinin ilimlerin tamamında yed-i tûlası²⁹ olmak lazım gelmez. Lakin adı geçen şahıs kendini "acayip bir allâme" şeklinde göstermek ister. Gazetesinin sekizinci nüshasında der ki:

"Bu gazetede ulum ve fûnuna dair bahisler yazılır. Şimdiye dek bazı havasa gizli olan muhakemelere bahis hasrolunmuştu. Bundan böyle sâbık olduğu üzere devam ile beraber işbu sekizinci nüshada görüleceği vechile avama gizli olan meseleler dahi konulacak. Bugün Avrupa'da mevcut olan her ilimden birer kitap alınacak, *Ulum* gazetesinde Türkçe tercüme olunacaktır."

Diğer nüshada sarahaten isimleri tayin ederek Hücet'ül-İslam İmam Gazali ile Suavi'yi yani kendisini aynı ayarda tutar, zamanın allâme-i Zemahşerisi görünmek ister. Hâlbuki evvela Avrupa'da mevcut olan ilim kitaplarını değil, misal kitaplarını tercüme edebilmek için Avrupa'da söylenilen lisanların bir iki tanesini olsun bilmek lazım gelir. Kendisi ise İngilizce ve Fransızca yazılmış gazeteleri doğruca okuyup anlamaktan âcizdir. İkinci olarak tıp vesaire gibi gelecekte dahi neşredeceği muhtemel olan ulum ve maarif müstesna olmak üzere yalnız yukarıda kaydolunanlar otuz adet ilim ve marifettir. Haydi şer'i ve siyasi ilimler ve tıbbi ilimler gibi tahsili birçok vakitlere muhtaç olan ilimleri edebiyat ilimleri ile müsavi tutulmada birbiri içinde her bir ilmin tahsiline ikişer sene hasretmiş farz edelim. Tam altmış sene eder. Kendisi ise ancak otuz yaşındadır. Haydi iki, nihayet üç ilme birden başlamış da birbiri içinde her ilme bir sene ömür sarf etmiş olsun. Otuz sene eder. Acaba bu zat, henüz dadı kucağında iken mi marifet ebcedini okumuş? Bu bilinemez ve Türkistan'da değil dünyanın hiçbir yerinde anlaşılmaz bir hikmettir.

Çıkıp kürsüye vâiz, herkese talîm-i fazleyler
Nedir mânâ-yı fazlı bilmez ol biçâre câhildir

²⁹ yed-i tûla: mec. Bir alanda çok geniş ve tam bilgi.

Şu mütalaalardan sonra artık ilmi mertebeye hürmeten Suavi'nin her ilme dair yazdığı herzelerle baş ağrıtmayalım. Yalnız bir vakit giymiş olduğu kisveye nazaran sair fenlerden ve hususiyle Avrupa maarifinden daha iyi bilmesi lazım gelen şer'i ilimlerde maharet derecesini diğer bir misal ile gösterelim.

Hazret, gazetesinin beşinci ve altıncı nüshalarında faiz ile ribânın şer'an farkına dair güya mesele yazıp şer'iyeye kitaplarında yazılmış ve malum olan sözlerden birkaç tanesini tercüme ettikten sonra *Gunye* ve *Buğye* ve *Eşbah*'tan "yecuz lil muhtac'ül istikraz bi'r-rihb"³⁰ hükmünü nakleder ve kıyas neticesi olarak der ki "Eğer borç veren olmazsa bu mesele hayalden ibaret kalır. Öyle ise borçlanmanın cevazı borcun cevazını gerekli kılar." Eğer hakikatte fıkhi ilimlerce malumatı olmuş olsaydı bilirdi ki: "Alınması caiz olmayan şeylerin verilmesi dahi caiz olmayıp her ne kadar zaruret ve ihtiyaca mebni memnu olan şeyler mübah olur ise de sıfât-ı arızada aslozan âdem olmakla, mâni zail olukta memnu avdet eder."

Diğer yandan bir adam faiz ile borçlanmaya muhtaç olabilir. Lakin hiç kimsede faiz ile borç için ihtiyaç ve zaruret tasavvur olunamaz ve bundan dolayı "yecuz lil muhtac'ül istikraz bi'r-rihb" meselesi "yecuz'ül ikrâz bi'r-rihb"³¹ hükmünü icap etmez. Bunun için hayalden ibaret kalması lazım gelmez.

Zahir, şimdiye kadar gelen dört imam ve müçtehitler ve din âlimleri bu meselenin hayalden ibaret olacağını anlamamışlar da sen şimdi bunun farkına varıyorsun. Anlaşılan borç verenin mutlaka İslam olması iktiza etmeyeceğini ve dünyada faiz ile borç vermekte öteden beri meşhur "Yahûd" isminde bir millet olduğunu dahi bilmiyorsun. İşte Suavi Efendi'nin *Ulum* gazetesinde yazdığı bütün böyledir. Ve kıss alâ hâze'l-bevâki.³²

Bu misaller ile merkumun³³ ilim derecesi hakkında kanaat getirmeyen ve sözlerimizde mübalağa bulan varsa *Ulum* gazetesini alıp müracaat edebilir. Bu vesile ile Suavi dahi kâr eder. Rumcaları, Çinceleri, Uygurcaları, Fransızcaları, İngilizceleri orada görebilir. Rabbim beterinden esirgesin.

İşte müessesemizin kanunlarını yıkmaya çalışmakla devletleri aleyhine hizmet eden iki zatın hakikat-i ahvalini gören Allah için söylesin, birazcık idraki olanlar ve zerre kadar vatanını sevenler onlarla

³⁰ Muhtaç olduğu bilinen kimsenin faizle para alması caizdir.

³¹ Faizle borç vermek caizdir.

³² Geri kalanını buna mukayese et.

³³ merkum: Yukarıda adı geçen, anılan, zikredilen.

olur mu ve meydana koydukları ahlakdışı davayı büyük nefret ile reddetmemek mümkün mü?

Paris, 27 Ramazan 1286 [31 Aralık 1869]

Kânipaşazâde Rifat

•

Rifat Bey'in *Hakikat-i Hâl* risalesi işte aynen yukarıda neşrolundu. Bunda hâlin hakikatinden bir zerre olmaktan başka Suavi'nin kalemine atfedilen ve 78 numaralı *Hürriyet*'te münderiç bulunduğu beyan olunan galiz küfürlerden çok çirkin ve kötü tabirler ve techiller³⁴ vardır.

Bilhassa Suavi fıkıh kitaplarının muteberlerinden üç dört kitabın isimlerini tashih ederek zulüm ve zalimlere karşı istihabe derecesinde tutulan işleri o kitaplarla istiştah³⁵ ve irad ettiği gibi Maliye nazırının 1286 senesi için ilan ettiği bütçeyi aynen neşir ile beraber mukayese ve muvazenede bulunmuştur.

Bunda zerre kadar Suavi'nin tahrifleri olmadığı gibi mülahaza ve mütalaaları dahi kemiyat³⁶ ve resmi ilanlar üzerine icra edildiğinden katiyen tenkit götürmez hakikatlerdendir. Çünkü o sene 761.879 kese yani 3 milyon 809 bin 395 lira açık olduğu resmen ilan olunmuş ve fakat baht ve talihin yardımıyla 184 bin 750 kese yani 923.750 lira kadar âşarın³⁷ artması beklenen ve mağşuşe³⁸ parası ayarının değiştirilmesinden 37.800 lira husulü muhakkak olduğu gösterilmiş yani 1 milyon liraya yakın indî bir meblağ ile 3 milyonun üçte biri indirilmiştir.

İşte Suavi'nin Rifat Bey'e göre kabahati bu.

İkinci olarak Suavi Efendi bütçenin rakamlara müstenit olan masraf ve gelirini kayıt ve hesaptan sonra demiştir ki:

³⁴ techil: Bir kimsenin bir konuda bilgisizliğini, cehaletini ortaya çıkarma, yüzüne vurma.

³⁵ istiştah: Bir fikrin doğruluğuna delil olmak üzere başka bir kimse veya eserden alınan bir parçayı örnek verme.

³⁶ kemiyat: Kemiyetler, nicelikler.

³⁷ âşar: Öşürler, toprak mahsullerinden hazine giderleri için onda bir nispetinde alınan vergiler.

³⁸ mağşuşe: Osmanlı hazinesinin sıkıntılı zamanlarında çıkarılmış olan gümüşü çok az bakır para, içinde fazla bakır olan değeri düşük para.

Üç senedir edilen bunca itiraz ve kınamanın semeresi yani sadrazamın halkın fikirlerinin heyecanından akıbet tenebbühü³⁹ bu mer-tebede imiş, bu ne zulüm, bu ne bataklık, vah İslam vah! Bu zulüm ve düşmanlık mertebesini müşrik devleti bile irtikâp etmez. Zulüm ve düşmanlık ve küfür ve taşkınlık işte budur.

Gayrimüslim milletler bu hâlleri gördükçe İslam dininin siyaset ka-pısında kusuruna hükmetmekteler. Bunu İslam nasıl kabul eder? İşte İslam'ın fıkıh kitaplarından Mücteba ve Nehr-i Faikî ve Timurtaşî zalim-in ve zalime yardımcı ve zulme çalışanların katline ve katilinin sevap kazanacağına fetva verdiler. Ve billahi'l-kerim katli farz olan alçak kâfir işte bu zalim-i zemîm Âlî Paşa'dır.

Etraftaki adi kimselerin laubalice ahlaksızlıkları dahi hep onun yü-zündendir. Biz padişahımız Abdülaziz'i hâlâ mütedeyyin ve imam bi-liriz. Bu kâfirin Allah'ın kullarına edegeldiği mezalimi onun haberinin olmamasına hamlederiz. Artık gaflet ise padişaha da elverir. Uyanma-lı! Çocuklar gibi aldanmak ve oyalanmak ise hep aldandık. Artık yeter! Vatan ihvanı gözünü açmalı.

İşte bu âciz kul, halis kalbimden ileri gelen bir meseleyi vatan kardeşlerime pek açık olarak ve sadıkane ifade ve tebliğde kusur et-medim zannederim. Bildiğimi saklamamaya muvaffak olduğum için Allah'ın huzurunda mesuliyetten kurtuldum itikadındayım.

Suavi

3 Rue Chateaubriand, Paris

•

Şimdi yukarıdaki sözleri bir fesadı körükleyen sözler diye mi kabul edeceğiz? Yoksa rakamlar ile müspet bir iflas haki-kati üzerine, bir hamiyet sahibinin, ümmeti ikaz maksadıyla irad ettiği vaazlardan ve o vaazlar hükmünce ittihazı gerekli ve lazım olan şakk-ı asâ⁴⁰ kaziyesini anlatarak fıkıh kitapla-rındaki sözlere istinattan mı addedeceğiz.

Suavi bunda ne tahriklerde bulunuyor ne de telkinlerde. Bir müsrifin, ki yüce hilafet ve saltanatın mutlak vekâleti-ni haizdir ve hükümet idaresinin usulü iktizasınca her şeye musallattır, iyi ve kötü ahvalden dahi tabii olarak mesuldür. İşte bu mutlakiyet ve mesuliyetin neticesi olarak hak kazan-

³⁹ tenebbüh: mec. Gafletten kurtulup kendine gelme, aklını başına toplama.

⁴⁰ şakk-ı asa: Asayı kırmak. mec. İhtilafa sebep olmak, topluluktan ayrılmak.

diğı şer'i cezaya irae ediyor. Kimseye kalkın, şöyle edin, böyle kılın demiyor. Şer'i Ahmedî'nin memleket ve millete ihanet edene tahsis ettiği ameli cezayı fıkıh kitaplarından bakıp çıkarak ilan ediyor.

Rifat Bey ise Suavi'ye "mahlûktan utanmadığı gibi Hâlik'ten dahi korkmayarak şeriat-ı garra-yı Ahmedî'yi kendisinin ve kendi fikir ve ahlakında olan kötü huyluların (!) denî maksatlarına haşa alet zanneder," diyor.

Rifat Bey'in "kendi fikir ve ahlakında olan kötü huyluların denî maksatlarına" ibaresinden maksadı Ziya, Kemal ve hamiyetli arkadaşları olan Yeni Osmanlılar azasıdır. Eğer burada mahlûktan utanmamak sözüne muvafık aranmak iktiza ederse o Suavi değildir. Belki vaktiyle cemiyet erbabına iltihak ile bilahare uzlete çekilen ve bu çekilmeyle beraber cemiyetin maksadına iftira atan ve hile yapanlardır.

Bundan dolayı bu *Hakikat-i Hâl* risalesinin neşrini müteakip Reşad Bey tarafından Rifat Bey'e yazılmış ve litografiyle neşredilmiş olan aşağıdaki mektup, risalenin mahiyetini tayine kâfidir:

Paris'te Kânipaşazâde Rifat Bey Efendi'ye

Geçende neşir buyurulan *Hakikat-i Hâl* risalesini okudum. Buna cevaben "çingiraklı külahları giydin, muhabbet meydanına döküldün" unvanıyla bir risale neşretmekten başka yapacak işimiz kalmadı.

Beyefendi! Cemiyetimiz Paris'te toplandığı zaman zat-ı âlinizi davet etmemişti. Siz geldiniz, aramıza karıştınız. Hatta arkadaşlardan bazıları ve bilhassa Ziya Beyefendi, zat-ı âlinizden şüphe bile etmiş ve fakat Kemal Beyefendi'nin vaktiyle tecrübe ettiği fazıl ahlakınız hakkında vâki olan teminatına kanaat getirilmekle hakkınızda bira-derane hürmet ve muhabbet izhar etmişti. Bilmem neden iktiza etti ki durup dururken müşarünileyhe musallat oldunuz. Hâl böyle iken o size sükût ile mukabelede bulundu. Çünkü ara yerde Kemal Bey'e taalluk eden mahcubiyeti yeterli ceza görmekle bunda da büyüklüğünü muhafaza eyledi.

Şimdi ise hepimizi ve cemiyetin maksadını itham ve inkâr ediyorsunuz ki bu kadarına kimse tahammül edemez.

Bir de risalenizde bu ana kadar tuttuğunuz yoldan sapmadığınızı ve hiç kimsenin politikaca fikrine müşterek olmadığınızı bir kere daha ilan ederek İstanbul'a vaziyeti beyan ettiğinizi yazıyorsunuz ki bu da ortaya koymuş olduğunuz yalancılığın ayrıca bir delilidir. Çün-

kü ya İstanbul'a sadıktınız veyahut İstanbul'a muhalif bulunan fırkaya mültehak idiniz. İstanbul'a sadık idiyseñiz vaktiyle fırkamıza nasıl iltihak eylediniz. Fırkamıza mültehak bulunduğunuz hâlde İstanbul'a ne yüzle sadakat ilan edebildiniz! Demek ki evvelce fırkaya intisabınız hususi bir maksada mebni imiş.

Beyefendi! Bu gibi çocukça bir oyun, –ki ahlakı sağlam olanla asla münasebeti olmamak lazım gelir– zat-ı âlinizi âleme karşı maskara etmekten başka bir semere gösteremez. Sözüme itimat etmezseniz emin olun ki gelecek zamanlar size “Hakikat-i Hâl” perdesi altında oynattığınız hilenin emsaliyle mükafatlandıracaktır. Bâki'l-melâm alâ meni't-teba'al-heva.⁴¹

Reşad

1286 Şevval 15

1870 Kanunusani 17 [18 Ocak 1870], Paris

•

Bu mektup neşrolunduğu sırada *Hürriyet* gazetesinde de aşağıdaki beyanname ilan olundu:

İstanbul'da hamiyet erbabı bazı zevat orada basılan gazetelerde şu aralık Yeni Osmanlılar Cemiyeti erkânından bazı zevat aleyhinde yazdırılmış olan edepsizce makalelerden teessür ederek bunların reddedilmesini ve çürütülmesini içeren mektuplar yazarak *Hürriyet*'e konmak üzere göndermişlerdir.

Bu zatların hamiyet ve insaf ederek ibraz ettikleri cömertlik için borcumuz olan teşekkürü ifa ile beraber zikrolunan mektupların sayfaya konulamamasından dolayı her yönden mâzur olduğumuzdan bu özürlerimizin dahi kabul edilebilir olacağı ümidinde bulunuruz. Zira iki buçuk seneden beri, eserlerimizi mütalaa edenlerin malumu olduğu üzere, bizim Avrupa'ya gelişimiz ve bu kadar zamandan beri çalışışımız öyle mektep çocuklarının taş döğüşüne çıktığı gibi şuna buna kin ve düşmanlık icrası için sövüp saymak maksadına mebni olmayarak, belki vatanımızın giriftar olduğu tehlikeye sebep olanların hile ve kötülüklerini meydana koyarak ilaç aramak halisane niyetinden ibaret ve bu aramızdaki ihlasımız dahi başlangıç teşebbüsünden bu ana kadar görülen hareketlerimizle gerçekleşmesi yakın ve apaçık olduğundan, öyle ismi cismi bilinmeyen ve beş on kuruş aylıkla gazeteci Sarrafyan'a⁴² filana kâtiplik eden ve henüz raptetmekten⁴²

⁴¹ Geri kalan, ayıplama arzusuna uyanın üzerine olsun.

• Aleksan Sarrafyan'dır ki sonradan İbret gazetesini neşretmiştir.

⁴² rapt: Cümleleri gerekli bağlaçlarla birbirine bağlayarak sıralama.

ve imladan habersiz olan rezil gürhunun kendini bilmeyerek ve bizim hasımlarımıza güya hulus zannederek yaptıkları edepsizliklere karşılık vermeye tenezzül, bir vakitte elimizden gelmez. Ve bu gürhunun yazdıkları saçma sapan kirler ise bizim namus ve kadir derecemize yetişemeyip yine kendilerine ve hizmetleriyle iftihar ettikleri memduhlarına ait olacağından ne kadar edepsizlik ederlerse bizim tarafımızdan terbiye tokadı vurulmaya tenezzül olunamaz. Hatta mezkur mektuplarda denildiği gibi bu sözler gazetecilerin olmayıp belki *Kevkeb-i Şark*'nin⁴³ tarifi vechile: Devlet gemisinin şevket-nişan kaptanı ve hilafetin kuvvetli elinin bayağı bir mükemmel ve sanatlı kıblenüması⁴⁴ olan ve beş vakitte cemaatle namaz kılıp birtakım âlim ve şeyhlerin feyizli meclisinden bayağı feyizlenen ve Türkler ve yabancılara karşı ramazan-ı şerifte birkaç hatm-i şerif indirmeye muvaffak olduklarıyla bihakkın iftihar eden ve mevcudiyeti elzem olan vücutlarının inceliğine bakmayarak Allah'tan en korkanlara takva nümunesi olan ve her bir gün ramazanda muhterem validelerinin mezarları baş ucuna gidip ziyaret vazifesini ifadan sonra hasret gözyaşları döken ve İslam'ın edep ve faziletleri ile Garp'ın kemalâtının birleşme yeri mesabesinde bir büyük irfan nüshası olup güya Muhammediye medeniyeti ile esas Garp medeniyetinin bir araya gelmesi güzelliğinin imkânlarını bu ümmete göstermek için yaratılan ve hülâsa Namus-ı ekber⁴⁵ ile hemhal bulunan Âli Paşa Hazretlerinin emir ve talimatıyla yazılmış "muzahrafat-ı ihtiyâl-ı ayât"⁴⁶ olsa bile, çünkü bizim nazarımızda Âli Paşa dahi o edepsizler gürhundan sayılacağından onunla dahi bu yolda ağız dalaşına tenezzülden derecemiz âlîdir.

•

İşte bu ilan, neşriyatta bulunan Âli taraftarlarının topuna gelişigüzel tam bir cevap olduğundan cümlesi sükûta mecbur olmuştur.

İstanbul'un, diğer tabirle İstanbul'da tam anlamıyla hükümünü yürüten Âli Paşa'nın en ziyade korktuğu lafız, hürriyet kelimesi olduğundan ona dair kimseye konuşma ruhsatı vermemek şiarı idi. Bundan dolayı *Hürriyet* gazetesini merakına mağluben sırasıyla okuduğu dahi Avrupa'daki neşriyat

⁴³ *İbret* gazetesinin evvelki ismi.

⁴⁴ kıblenüma: Kible yönünü gösteren pusula.

⁴⁵ Namus-ı ekber: Cebail.

⁴⁶ *Hakikat-i Hal der Def-i İhtiyal* risalesi murat olunmuştur.

erbabınca malum olduğundan, gazetenin unvanından başka ara sıra “hürriyet” sernamesiyle makaleler yazılmak veya sair makalelerde sürekli ahalinin hürriyetinden bahsolunmak itiyat hükmünü almıştı.

Çünkü insana iğrendiği veya ürktüğü bir şeyi göstermek ve ihtar etmek kadar tedirgin edecek bir şey tasavvur edilemediğinden hem Âli Paşa’yı taciz etmek hem de halka yaratılışın ihsanı olan bu insani hakkı daima ihtar edilmek isteniyordu. Bu cihetle en güzel makaleler bu güzel lafız altında neşrolunan şeylerdi. O cümleden olan şu makale, *Hürriyet* gazetesinin güzide makalelerinden sayılır:

Hürriyet

Bir kavmin yalnız hakkı değil, âdeta insanlığın medarı ve saadet kaynağıdır. Dünyada insanoğlunun ne kadar müessir yeni güzellikleri görülmüşse iyice aranıldığı hâlde cümlesinin esası hürriyete dayanır. Mesela insanlığın manevi hasletlerinin en büyük saiklerinden olan nefis yüceliği, hürriyetsiz durmak kabil olamaz. Çünkü hakkına emin ve şerefine mağrur olmayanlar için zillate razı olmak muhakkaktır. Binde bir büyük bir nefis, ancak bulunabilir ki mazlum olsun da yine dalkavukluktan sakınsın.

Her cemiyetin en büyük muhafızı olan vatan sevgisi dahi hürriyetle kaimdir. Müstakil idare altında bulunan yerlerde düşmana asker karşı durur. Hür memleketlerde ise ahali askerden ziyade çalışır. Hâkimiyetine mazhar olan bir halkın, vatan, hanesi ve belki sarayı hükümdedir.

Bir kere elde mevcut olan siyaset tarihlerinde medeniyetin beşiği sayılan “Yunan-ı Kadim”in ahvaline bakılsın ki o kadar küçük bir kıtanın ahali si Asya’nın yarısına mâlik olan koca İran Devleti’ne nasıl mukavemet etmiş ve bunca hükümet ve hikmet kaidelerini tabiatın gizlenme yerlerinden ne türlü teşebbüs elinin darbesiyle iğtinam⁴⁵ eylemişlerdir. Hiçbir akıl için zerre kadar şüphe götürmez ki Eski Yunanlılar yeryüzünde yerleşmiş olan kavimlerden başka türlü tabii bir imtiyaza sahip değillerdi. Ve tarih bilenler için tariften müstağnidir ki onların kazandığı ilerleme ve üstünlüklere esas idarelerinde mevcut olan hürriyet kaidelerinden başka saik yoktu.

Yunan’dan sonra azamet ve ulviyet meydanları Roma Devleti’ne kaldı. Onu ise o zamana kadar medeniyet sahiplerine hiç malum ol-

⁴⁵ iğtinam: Yağma, talan.

mayan bir yarımadanın bir köşesine toplanmış birkaç bin serseri tesis etti. İşte öyle hakir bir cemiyetle başlayan bir hükümet, hürriyet sayesinde merkezini âlemin payitahtı yapmış ve asırlarca üç kıtanın birçok yerlerine cihargirâne hükmetmiştir.

Roma'dan sonra cihan medeniyetinin Şark hükümetine diğer bir yarımadadan çıkarak az zaman içinde seher nuru gibi şark ve garba yayılan İslam mücahitleri nail oldular. Bu üstünlüğe sebep ise insanlığın hürriyetini ilahi adalet ile temin etmiş olan şeriatın tesirlerinin feyzi idi.

İtibara şayan değil midir ki şeriat namına dini yaymaya kıyam eden gaza sahibi kimselere zorla İslam'ı yüklememiş ve herkesi tavır ve fikirlerinde hür bırakmış iken bir iki asır içinde fethettikleri bunca geniş memleketlerin hemen cümle ahalisi onların mezhep ve meşrebini kabul ettiler. Halbuki Tatarlar sokak başlarına putlar dikerek kılıçla halka kulluk teklif etmişken sonradan kendileri zaptettikleri yerlerin kadim ahalisinin milliyetine girdiler. Mahvoldular.

İslam memleketlerinde ne derece mamuriyet ve marifet zuhur etmişse hep Endülüs Emevileri ve Abbasilerin ilk devirlerinde ve Benî Ahmer zamanları gibi şer'î hürriyetin geçerli gördüğü vakitlerdedir. Melahideler,⁴⁶ Karmatîler⁴⁷ gibi İmam Masum itikadından olan veya sırf kılıç kuvvetiyle hükmeden devletlerin kan dökmek ve memleket tahrip etmekten başka bir eserleri görülmemiştir.

Orta Çağ'da Avrupa ahalisinden insanlık ve medeniyete hizmet eden ve dünyaya yadigâr mamuriyet bırakan var ise Venedik ve Ceneviz cumhurları gibi hür idarelerdir. O koca müstakil imparator ve kral hükümetlerinin pek çok zararları ve fakat pek az faydaları gözle görülebilmıştır.

Hatta bugün Avrupa'nın bulunduğu büyük ilerlemeleri Fransa'nın büyük ihtilalinde birtakım vatanperverlerin silah himayesiyle etrafa yayılmış olan hürriyet hükümleri vücuda getirmiştir.

Hakikat! O ne garip hâl imiş ki, bir bendi:

Ey ehl-i vatan gel gidelim şan günüdür bu!

Zalim açtı yine karşımıza kanlı âlemler.

⁴⁶ Melahide: Allah'ı inkâr edenler, dinsizler, hak yoldan sapmışlar, mülhitler.

⁴⁷ Karmatîlik: IX. yüzyılda Hemedânî Karmatî tarafından kurulan, ortak mülkiyet anlayışını esas alan, orucu yılda iki güne, namazı günde dört rekâta indiren, kibleyi Kudüs olarak kabul eden, şarabı helal sayan, zenjinlerin mallarını fakirlere dağıtmak istemesi sebebiyle çabucak yayılan, bir ara Mekke'yi bile ele geçirerek Abbasi halifelerini çok uğraştıran, bazılarınca İsmailiye'nin kollarından sayılan inanç sistemi.

Evladımızı, ehlimizi kırdaki ordu.

Âğuş-ı vefamızda tutup boğmaya kükrer!

Saf bağlayın artık sarılın siz de silaha!

Reyyan edelim isrimizi hûn-ı miyâha!

meâlinde olan meşhur şarkının* ahengiyle galeyana gelen birkaç bin delikanlı, yırtık kunduralar, kırık tüfeklerle vatanın sınırlarından dışarı uğrar uğramaz dünyanın en büyük ve en muntazam ordularını bir hamlede tarumar ederlermiş.

Ne uzağa gidelim! Bir kere bizim tarihlerimize müracaat olunursa görülür ki yiğitlikçe en parlak zamanımız Birinci Selim asrıdır. O zamanda ise hürriyet maruf hattına kat kat tecavüz etmiş ve yeniçeriler âdeta padişahın çadırına kurşun atacak derecelerde serbestlenmişti.

Vakıa hürriyetin aşırılığı birtakım zulümleri mucip olduktan başka bir de şiddetli zulmü meydana getireceğinden hiçbir vakit arzu olunacak şeylerden değildir. Fakat şahsi hukuk ile sınırlı mutedil bir sureti mevcut olmadıkça hele bu asırda bir cemiyet kolaylıkla insan cemiyeti bile sayılamaz.

Ama denilecekmiş ki halkımız maarifçe daha hür olacak derecelere gelmemiştir. Evet! Biz de teslim ederiz ki çektiğimiz zulümlerin pek çoğu noksan marifetten geliyor. Eğer halkın terbiyesi [eğitimi] tam olaydı bin yerde emsali görüldüğü gibi hürriyetini derhâl elde ederdi. Zulüm ile cehalet âlet azalarından muttasıl [yapışık] doğmuş ikiz heykele benzer. Birinin idamı hâlinde diğere hayata nasip olmaz. Lakin ahaliyi hakkından müstefit etmek için umumi galeyana intizar edip durmak bir hükümete layık mıdır?

Maarifçe hürriyete mütehammil⁴⁸ olmak tabirinden anlaşılmasın ki cahil bir halka siyasi ve şahsi hukuk verilirse idare bozulur! Ta yanımızdaki Karadağ'ın hâli bu davanın hükümsüz olmasına kâfi delildir.

Memleketimizde bulunan kavimlerin anlaşamazlıkları ise hür bulunduğumuz hâlde hiçbir zarar vermeyeceğini bundan önce defalarca beyan etmiş olduğumuzdan şimdi tekrarına hacet görmeyiz. Ve hâl böyleyken niçin bu esaret zinciri altında tutulmakta olduğumuz sebeplerini keşfe çalışmaya dahi efkâr-ı umumiyyeyi havale ederiz.

•

O günlerde gerek Avrupa ve bilhassa Fransa siyasi mahfilleri ve gerek İstanbul'da Babiâli, yeni bir siyasi mesele ile

* 1792'de istihkâm zabitlerinden meşhur Rouget de Lisle tarafından nazmedilerek bestelenmiş olan "Marseillaise" şarkısıdır.

⁴⁸ mütehammil: Tahammül eden, katlanan, dayanan, dayanıklı.

meşgul bulunuyordu. Bu ise Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın Mısır ordusunu büyötmek ve bahriyesini çoğaltmak için Fransız fabrikalarına yüz bin şaspo ve tezgâhlarında iki zırhlı siparişinde bulunmasından ortaya çıkmıştı. Tabii Memâlik-i Osmaniye'nin parçalarından olan ve Saltanat-ı Seniyye'nin mülk bütönlüğü ile idaresi altında bulunan bir kıtada ya borçlanmak veyahut vergi koymak ve arttırmak gibi ahaliye yeniden bir sıkıntı yüklemeyi mucip olacak masraflara ihtiyacı yoktu.

Binaenaleyh Babîâli, Sadrazamlık makamından çıkan bir emirname ile bu siparişler hakkında resmen hıdivden izahat talep etmişti. Çünkü İsmail Paşa, Avrupa'da kapı kapı dolaştırdığı memurlarıyla Mısır için geniş mikyasta gümrük antlaşmaları tanzimi vaad ederek taleplerinin tervicine onları alet etmek istiyordu.

Bu yolda gerek Rusya ve gerek Königgrätz mağlubiyetinden sonra güneyindeki zayıtını şark cihetinde telafi etmek maksadıyla Şark Meselesi'ni iltizam etmekte olan Avusturya ile bazı gizli müzakerelere girişilmiş ve hatta İstanbul'daki Mısır posta şubesi üzerine sonradan Fransızca "Post Egyptienne Imperiale" tercümesi diye tevil edilen Posta-i Mısriyye-i Şâhâne ibaresi yazdırılmış ve Mısır camilerinde hutbeye bile taarruz olunmuştu.

İşte bu hâller üzerine Babîâli beklenmedik bir anda bulunduğı nisyan köşesinden baş gösterip hıdivin Avrupa'ca vuku bulacak teşebbüslerinin tamamını birden protesto etmiştir. Birkaç gün sonra bu protestonun hükümleri Avrupa gazetelerinde ilan olunduysa da o tarihte sınırlı olan Fransızca bilenlerden başka, Müslömanlara meçhul kalmıştır.

İşte böyle bir sırada Yeni Osmanlılar'ın pek büyük gayret ve himmeti görölmüştür. Çünkü mesele devletin hukukuna taalluk ettiğı için Babîâli'yi politikasında cüret edecek surette müzaheret⁴⁹ ve takdir lisanına yaraşır buluyorlar ve yaptıkları neşriyatta daima Saltanat-ı Seniyye'nin hukukunu iltizamen hıdive layık olduğı tenkit tokadını ihalede de kusur etmiyorlardı.

Bundan dolayı *Hürriyet* gazetesi meseleden Osmanlı memleketi halkını haberdar etmek için birkaç nüshasını he-

⁴⁹ müzaheret: Arka çıkma, destek olma, yardım etme.

men buna hasrederek şayialar ve rivayetlerin muhtelif safhalarını şerh ve izah etmekteydi.

Ufak tefek hâlleri ve belki pek ehemmiyetli vukuatı mümkün olduğu kadar aldırmamak Babîâli'nin çok sabırlı meşrebinin gereği iken, böyle protestolara kadar ileri varması meselenin ağırlaşmış ve Mısır'ın idaresinde sahih olarak ayrılık alametleri görünmeye başlamış olduğuna delalet ediyordu. Çünkü Babîâli, protestosunda, Mısır'ın politikası bu hâlde devam ederse Avrupa'nın malumatına ilave etmeyle verilmiş olan Mehmed Ali Paşa fermanından sonra padişahın bir cömertliği olmak üzere ne kadar müsaadeler gösterilmiş ise tamamının yokmuş hükmünde tutulacağı tehdidinde bulunmuştu. Bu Mısır meselesinin Yeni Osmanlılar'la hususi münasebeti olduğundan burada ona dair verilecek izahlar mukaddime olmak üzere meselenin ta bidayetine geri dönüp bakmaya lüzum görülmüştür.

Mısır hıdivinin o sene yani 1869 senesi yaz mevsiminde Avrupa'ya vuku bulan seyahati üzerine gazetelerde türlü türlü garip neşriyat görülmekteydi. Yani bu seyahatte Avrupa hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılışında bulunmaya davet olunarak ve Düvel-i Muazzama ile ayrıca antlaşmalar yapılarak hukukça mümkün olamaz ise fiilen olsun idareye bir istiklal süsü verilmek isteniliyordu. Bu temayül ise pek yeni bir şey değildir.

Malum olduğu üzere Mısır'da şu andaki idare zuhur eder etmez hilafet makamına hususi samimiyetinden tutturarak padişah hazretlerini Mısır'a davet etmek ve gemiler falanlar hediye etmek ve Babîâli'nin her türlü fikir ve isteklerine müsait görünmek ve vergiyi ziyadeleştirmek gibi hâllerle Musavva taraflarını idaresi altına aldı. Ve Mehmed Ali Paşa'ya verilen fermana mugayir bir de ferman elde etti. Sonradan hükümsüz bir Şûrâ-yı Nevvâb ilanı ile hürriyetperverlik ibraz ederek Avrupa'da dahi bir makbuliyet kazandı. Hâsılı o zamana kadar Fuad Paşa gibi yalnız olduğu makamda serbest bırakılmış itibarlı bir kimseyi vakit ve nakit yardımı ile kola alarak, her neye teşebbüs ettiyse cümlesini elde etti.

Ne vakit ki Girit meselesi zuhur etti, onda dahi iftihar duyulacak bir hizmet arz eder yollu adaya asker gönderdi. Lakin sonradan hakikat çehresinden örtüler kaldırıldı. Yani bu teşebbüsten maksat orayı dahi Yunan'a bedel Mısır'a il-

hak ettirmekten ibaret olduğu devletçe sabit oldu. Tasavvurun önüne setler çekildi. Mısır hükümeti dahi amacını icradan ümitsiz olunca askerini geri çekti. Asıl niyetleri bütün bütün meydana çıktı. İşte o zaman Babıâli'ye eski işlerinden nedamet gelmeye başladı. Bununla beraber yine işin ardı arkası kesilmeyerek devlet Girit meselesinden dolayı sahihen büyük bir tehlike içinde iken Mısır hükümeti Rumların meşhur iskemle kavgası yolunda bir unvan değişikliği arzusuna düştü. Bir dereceye kadar hoş davranma ve bir dereceye kadar korkutma ile onu da kazandı. Ama kazançlar vakıa kanaat ettirecek mertebeleri tutturamadığından gazetelerde menkul ve devletçe dahi müspet olduğu üzere devlet ricalinden otuz kadar muvazzaf casus tayiniyle' İstanbul'un fikir ve tavırlarının iç yüzünden lüzum gördüklerini tahkik ettikten sonra antlaşmaları değiştirip ve istiklalin tasdiki arzusuna başladı. Hatta azamet hırsı bu derecelerde dahi kalmayıp Süveyş'in açılışı münasebetiyle Napolyonvari Avrupa hükümdarlarını ayağına getirmek hayallerinden bile içtinap etmedi. İş bu derecelere geldi. Babıâli protestoya mecbur oldu.

Şimdi Mısır'ın teşebbüsleriyle Kapı'nın hareketleri mukayese olunsa birincisinde ne hak bulunur ne de icra kabiliyeti görülür. İkincisi ise tamamıyla onun aksidir.

Mısır'ın teşebbüsleri haksızdı. Çünkü Mısırlılar hususi bir ümmet değil Osmanlı ümmetinin ekseriyetiyle mezhepleri aynı, birçoğuyla aynı dili konuşur, birtakımıyla aynı cins ve genellikle aynı menfaat üzere oldukları için onun bir parçasıdır. Teşebbüs ise ümmetten bir parçasını ayırmaya girişme idi ki bedenin azalarından birinin tefrikini istemek kabilinden idi.

Haksız idi. Çünkü Memâlik-i Osmaniye'nin kendisine tâbi olunan, tahtta oturan, meşru bir padişahı bulunduğundan (o zamanda mutlak idare itibariyle) onun mülkünde iki büyük denizin birleşmesi gibi bir temaşa-yı garibe (Hükümdarlar davet olunacak ise onun tarafından olunmalıdır.

---

* Sadaret Mektupçusu Kenan Bey'den Dâhiliye Kâtibi Saib Bey'e kadar kapı kethüdalarından, falandan yirmi yedi kişi idi ki bunların en az maaş sahibi olanları on bin kuruşla muvazzaf idi. Yine böyle iken velinimetleri olan Osmanlı Devleti'nin zararına çalışan bir adama devletin sırlarını satıyorlardı.

Bugün dahi hükümdarları davet hakkı padişahıdır. Ve her türlü mukaveleler ümmetin reyinin katılmasıyla onun namına yapılır. Ve Mısır'ın taraflarla bazı mukavelelere ihtiyacı var ise onun emri veya izniyle yapılmalıdır. Yoksa padişahın bazı imtiyaz ile tâbiyeti altında bulunan ve daima ondan kurtulmaya çalışan bir vali veya hıdivin ecnebi devletler ile böyle resmi muamelelere girişmesi dünyada hiçbir kaideye göre caiz olamaz.) icrası kabil değildir. Zira Mısır'a istiklal verilince Osmanlı Devleti'nin var olan antlaşmalar ile umum Avrupa'nın nezdinde tasdik edilmiş olan mülk bütünlüğüne hâlel gelmek ve bu hâlde ise medeni devletler muhafazasına mecbur oldukları ümmetler hukuku hükümlerini yok saymak lazım gelir.

İcrası kabil değildir. Zira talep edilenin ehemmiyeti akça ile bohça ile elde edilebilecek derecelerden daha yüksektir. İş nihayet silaha dayanır. Ve bu ise âlemde saadet hâlinin ruhu itibar olunan asayiş ihlal edeceğinden Avrupa nazarında çok tehlikeli bir darbe addolunur.

İcrası kabil değildir. Zira Devlet-i Aliyye'nin azalarının tefrikine kim kalkışsa Avrupa'nın ekseriyetini karşısında hazır silah bulur. Haritayı diğer şekle çevirme ile içinde bir yeni renk daha peyda etmek öyle pergel gibi öteye beriye dolayıştırmakla olmaz. Nehirler kadar kanlar dökülmeye tevakkuf eder. Osmanlı memleketlerinin tamamı ise şimdiki muvazeneyi değiştiren kuvvet addolunmuştur.

İcrası kabil değildir. Zira bıçare Mısır çiftçilerinin, vergilerin ağırlığı ve işkence baskısı altında ezildikçe ettikleri feryat Avrupa'nın her tarafına yayılmış olduğundan kamuoyu Mısır hükümetinden nefret etmiştir.

İcrası kabil değildir. Zira Avrupa karışmadığı hâlde Mısır'ın bizimle kuvveti nispet olunursa arada pek büyük farklılık eseri görünüyor. Bugün ise oranın idaresine Mehmed Ali ve silah gücüne İbrahim Paşa tasarruf etmiyor. Avrupa'da mahsus memurlarla yaptırılan yeni silahlar bir Nizip Muharebesi daha meydana çıkaramaz. Bizim de şişhaneli⁵⁰ var. Bizim de iğneli tüfeklerimiz var. Mısır askerinin kuvveti ve cesareti ise Girit'te tecrübe olunmuştur.

Devletin hareketine gelince: Bunda olan hakkı asla inkâr

⁵⁰ şişhane: Namlusunda altı yiv bulunan tüfek veya top.

kabul etmez. Avrupa'yı kapı kapı dolaşarak evvela Mısır'ın istiklal araması isyan ve ikinci olarak bu yolda ta Rusya'ya varıncaya kadar müracaat eylemesi ve tabii düşmanla ittifak sevdasına düşmesi ve üçüncü olarak padişah tarafından asla izin almaksızın hükümdarları davete ve antlaşmaları değiştirmeye kalkışması saltanat makamını bilfiil kendisine tâbi kılmaktan ıskat hükmünü aldığından devlet, hak ve şan ve menfaatinin muhafazası için nihayet dereceye kadar gitmekte ve Mehmed Ali Paşa fermanından sonra olan müsadelerin tamamı tarafların müdahalesinden biri olarak Babîlî'nin şahsi isteğiyle verilmiş olduğundan, gördüğü nankörlüğe karşı nimeti geri almaya kalkışmakta hürdür.

Babîlî'nin harekât-ı vakıasındaki icra kabiliyeti ise hiç şüphe götürmez. Birincisi: tabii kuvvetçe Mısır, koca Osmanlı Devleti'ne asla tekabül edemez. Şimdi ise ne farkımız var? Bizde para az, onda yok, bizde halk ezilmiş onda mahvolmak derecesine gelmiş! İkincisi: vaktiyle iki fevkalade dirayetin tabii tesirlerine mağlup ve güzel tavırlarına meftun olarak Osmanlıların silahlarının sadasına recezler,⁵¹ hamaselerle⁵² mukabele eden Araplar şimdi tamamıyla zıddı bir hâlde bulunduklarından hilafet makamının kurtarıcı hareketlerini görünce Allah yansur'ul-Sultan⁵³ duasıyla karşı gelecelelerinde şüphe yoktur. Üçüncüsü: galebe mümkün olsa bile Mısır'ın ayrılması Osmanlı Devleti'ni bir kat daha zayıflatma ile Rusya'nın hücumlarına bir kolaylık yolu açacağı için Avrupa buna asla meydan vermez.

Bir de efendimiz maksada pek münasebetsiz bir zaman tercih etmiş. Bugün Osmanlı Devleti, Avrupa'ca o kadar mültezimdir ki Giritliler ve Yunan hükümeti ekser devletlerin mültezimi olan kavimlerin birleşmesi arzusuyla meydana çıkmışken Garp hükümetleri isteklerine müsait olmak şöyle dursun Rusya bile himayelerine cesaret göstermedi ve onların Hristiyan olması Avrupa'nın Hristiyan cemiyetlerine karşı bir tesir hâsıl edemedi. Buralarını bunca zamanlardan beri Avrupa'yı dolaşmakta olan Nubar Paşa'nın olsun hatırlamaması hakikaten şaşkınlık vericidir.

⁵¹ recez: Bir aruz bahri ve bu bahirle yazılmış şiir.

⁵² hamâse: Bahadırılık ve cesaret şiiri, destan.

⁵³ Allah, sultanı muzaffer kılsın.

İşte Osmanlı Devleti şu hareketiyle bari Mısır'ca olsun eski günahlarından geçerek bir münasip politika ittihaz etti. Şimdi lazım olan söz konusu hükümeti asli salahiyet daire-sinde kayıt altına alıncaya kadar sebat göstermektir.

Eğer bu sefer de burada izahına hacet göremediğimiz ma-lum meftunluklara karşı durulamayıp da yine karşılıklı ko-nuşmaya kaçırılır ise ihtimallerin en kuvvetlisidir ki az za-man içinde müşkilat, telafisi kabil olamayacak bir hâle gelir.

Hürriyet bu şekilde Mısır meselesinde Saltanat-ı Seniyye'nin hukukunu müdafaayı kendine bir vazife bildiğinden, neşriyatta devam etmekteydi. İsmail Paşa ise kendi ayarı bozuk terazisinin her yerde cari bir ölçü aleti bulunduğuna kail olduğundan yapılan neşriyatta Yeni Osmanlılar'ın vatanperverliğine bedel, Fazıl Mustafa Paşa'nın menfaa-ti namına ihtiyar olunmuş bir müdafa şekli bulunduğuna hükmetmişti. Bundan dolayı Yeni Osmanlılar'ı tecrübeye ve hırslandırmaya kıyam etti. O günlerde Kemal Bey, Brüksel'de Agâh Efendi nezdinde misafirdi. Vakit temmuz, havalar fevkalade sıcak olduğundan Oostende'da biraz müddet serin bir vakit geçirmek ve deniz safası yapmak için Agâh Efendi, Ziya Bey'i davet etmiş ve o da Kemal'i beraber alıp götürmüştü. Bundan dolayı Kemal, *Hürriyet* makalelerini oradan yazıp Londra'ya gönderiyordu.

İstanbul'dan ise haftada iki defa hem Kemal Bey'e hem de Ziya Bey'e koca koca mektuplar geliyordu. İngiliz ve Avusturya postaları pek işe yarıyordu. Avusturya postaları –kendi memleketlerine taalluk etmeyen hususlarda– pek namusludurlar. Ne bir mektup zayi ederler ne de bir mektup açarlar. Onların Chambre Noire karanlık hücreleri kendi memleketlerine müteallik politika haberleşmelerini yoklar. O da her zaman değil.

Mısır meselesi İstanbul halkına pek dokunmuştu. Çünkü halk, Mehmed Ali Paşa'nın isyanıyla Nizip bozgunluğuna ve bu mesele dolayısıyla Sultan Mahmud gibi bir padişah kaybettiklerine, henüz vakaya bizzat idrak etmiş adamların rivayetlerinden haberdar olmasıyla Mehmed Ali hanedanına nefret nazarıyla bakmaktaydı. Bu hanedandan yalnız Fazıl Mustafa Paşa'yı istisna ediyorlardı. Onu da serbestçe tavır ve fikirlerinden dolayı sevmekte idiler. Hatta İstanbul'dan kahırla çıkarılmış olduğu zaman ihracına sebep olanlara

nefret eden halk, müşarünileyhin üç sene sonra avdetine gariptir ki memnun olmamıştı. Çünkü onun Avrupa'da kalmasıyla Yeni Osmanlılar'ın herhâlde tesirleri daha ziyade olacağına kaildiler. Ondan başka burada ikbali iade ederse orada muhafaza eylediği heyetin neşriyatını tatil ettirmesini muhakkak biliyorlardı.

Hakikaten bu memlekette kamuoyu yoktur diyenler pek büyük hatada bulunuyorlar. Hatta onu küçümseme ve alaya alma fikri dahi kamuoyunun varlığına yine bizatihi delil değil midir? Sen ben bir hâli, tefekkür ve muhakeme ettiğimiz gibi şu bu, öteki beriki dahi edeceğinden bu vechile kamuoyu teşekkül eder. Bahis, kamuoyunun içtimai bir meselede vereceği hükmün tesiri olup olmamasındadır. Bunu ise içtimai ve siyasi maariften beklemek iktiza eder ki o da mekteplerin varlığına tevakkuf eder.

Evet, halk, Fazıl Paşa'nın dönüşünü hayra yormamıştı. Bilakis, bu dönüşten hürriyet fikirlerinin sukuta uğrayacağına delil bulmuşlardı. Çünkü ortada bir Mısır meselesi mevcut olunca Fazıl Mustafa Paşa'nın gasp olunan miras haklarını iade fırsatı ona takip edebiliyordu. Zira İsmail Paşa, Avrupa'ya güvenir de inat ederse devlet onu paldır küldür azledebilirdi. O hâlde Mustafa Paşa tabii hıdivlik makamına yükselecekti. Artık Tefvik Paşa asi bir adama verilmiş olan evlatlık imtiyazından bittabi istifade edemezdi. O hâlde hak yerini bulacak demektir.

Felatun Paşa

Hıdivin bir Felatun Paşa'sı vardı ki daima gazete işlerine bakar yani lehinde aleyhinde bulunan Avrupa matbuatını dolaşarak dostu taltif, düşmanı vaat ve muayyen gelir ile celp ve gönlünü hoş etme, vazifesi idi. İşte bu Leh mültecisi olan Felatun Paşa günün birinde Brüksel'e gelerek Grand Miroire adındaki otele misafir olur. Fakat paşanın Brüksel'e azimeti Yeni Osmanlılar mühim erkânından üç zatın orada bulunduklarını haber alması üzerine mi idi yoksa tesadüf eseri mi? Şüphesiz hassaten Yeni Osmanlılar'ın en ateşli lisanı mâlik olan ve bununla beraber milli hamiyeti umum Osmanlılarca aklanmaya muhtaç olmayan Kemal Bey'le görüşmek için gelmişti. Çünkü Oostende yoluyla Londra'dan

geliyordu. Hatta varışını müteakip Taharriyat İdaresi'ne müracaatla Kemal Bey'in nerede ikamet ettiğini, yani Rue de Sable'da 44 numaralı hanede Ağâh Efendi'de misafir bulunduğunu öğrenmişti. Bundan dolayı bir sabah Kemal Bey henüz uykudayken paşa, Kemal Bey'i ziyarete gider ve uykuda olduğunu öğrenince kartını bırakıp çıkar.

Kaide olarak, bir ziyaretçiye iadeiziyaret nezaket gereği ise de aralarında ne duymak suretiyle ne de yüz yüze münasebet ve tanışma olan bir adama karşı bu kaideye riayet iktiza etmeyeceğinden Kemal Bey otele gidip kartını bırakmaz. Hatta önceden Kemal Bey dahi Grande Miroire Oteli'nde birkaç defa oturmuş olduğundan oraca biliniyordu. Fakat Felatun Paşa galiba pek mütevazı ve muaşeret merasimine saygıda bulunmayanlara karşı müsamaha eden bir zat olmalı ki ertesi günü ziyaretini tekrar ederse de Kemal Bey'in o gün pek erken treniyle Oostende'a gitmiş olduğunu öğrenir. O da öğleden sonra hareket eden diğer trene binerek akşama Oostende'a vâsıl olur. Ve tesadüfle Kemal ile Ziya'nın inmiş oldukları Levé du Soleil Oteli'ne nazil olur. Bu sefer aradığı adamlar bir sofrada bulunacağına, otelin misafir defterinde o gün vâsıl olan seyyahların isimlerini tetkik ettiği sırada vâkıf olan Felatun Paşa, Kemal'in şahsını da öğrendiğinden tabldotta mutlaka onun sağ ve solundan birinde bulunmayı temin eder. Ve hakikatte salondaki sandalye kendisine isabet ettiriliyor.

Kemal'in sağında Ziya Bey bulunduğundan iki sadık dost Türkçe bin dereden su getirir yolda her şeyden bahsettiklerinden ve Felatun Paşa ise gayet kurnaz bir Lehli olmakla Kemal Bey'e fasih ve Fransızca ile "Affedersiniz efendim, bendeniz Türkçe biliyorum. Şayet ahval-i zâtiyenize taalluk edecek bir şeyden bahsedecek olursanız istemeyerek ona vâkıf bulunmuş olurum düşüncesi size ihtarda bulunmaya bana mecburiyet verdi," der. Bu kadar fazla ahlak sahibi bir adama bittabi herkes teşekkür beyan eder ve bu söz üzerine sofrada ve yemekten sonra otelin terasında kahve içtikleri sırada aralarında bir hayli musahabe cereyan eder ve kurnaz herif bir iki saat süren ve siyasi ve içtimai meseleler hakkında pek vâkıfane cereyan etmiş olan konuşmaları hitam bulup da ayrılacakları sırada Kemal'den ismini sorup öğrendiği gibi hayretini göstererek, talih kendisini hem Oostende'a

sevk hem bir otele ithal hem bir sofrada yemek ve burada da kat'a tanışmayarak iki üç saat sohbetle tadı damağında kaldığı lütfunda bulunduğunu beyan ederek, bir gün evvel görüşme arzusunu izhar eden Felatun Paşa olduğunu haber verir.

Kemal de bu kadar safvet ile söylenmiş olan bu sözleri gerçekten safiyane kabul etmiştir. Yeni Osmanlılar'ın ileride görüleceği üzere -iki sağlam rüknü olan- Ziya ile Kemal ahlaki hususiyetlerce birbirinin fıtraten zıddı idi. Ziya ilk gördüğü adama aldanmış, tutulmuş görüldüğü ve laubali sevinçle muhatabının âdeta kalbine girdiği hâlde o adamı birçok tecrübelerden geçirmediği samimi dostları sırasına sokmazdı. Kemal ise her kim olursa olsun kendisine veya mesleğine muhlis görünen bir adama kırk yıllık sınanmış dostuymuş gibi sırlarına ve maneviyatına mahrem edecek kadar ifşalarda bulunurdu. Beriki daima itimat yokluğuna meyyal, bu bilakis itimada mail idi. Fakat ekseriyet üzere Ziya Bey kazanır, Kemal Bey ziyan ederdi. Eğer bu ziyan kendi hesabına olsa itimadının cezasıdır çeksin denebilirdi ama birçok ahvalde siyasetin muazzez maksatlarına taalluk ettiği için cemiyetin kıvamı bozulurdu. Nitekim teşebbüslerin başında Rifat Bey'e gösterilen itimat sonradan cemiyetin ahval-i ruhiyesini bozmuştu.

Agâh Efendi'ye gelince bu zat gayet pesimist olduğu hâlde her şeyde lakayt tavrı gösterirdi. Fakat muhakemesi sağlam ve bilhassa bedbince esaslara muhakeme bina etmek mutadı, daha doğrusu fıtratının gereği olduğundan hiçbir şeyde yanıldığı görülmemiştir.

Hakikaten sükûnete meyilli, muaşeret tantanasından uzak duran, sessizce hayatın geçmesinden hoşlanan ve âdeta munis bir merdümگیرiz idi. Onun için ne Londra'da ne de Paris'te ikamet ediyordu. Belçikalıları Franko-Flamen ahlakının karışmış bir mizaçta bulmuş yani bu Flegmatik kavimden hoşlandığı için Brüksel'de ikamet etmişti.

Agâh Efendi'nin Brüksel'i tercihinin bir ikinci sebebi de postacılığa olan merakı idi. İnsan her ne olacak ise onunla beraber doğar derler. Zavallı Agâh Efendi de hâlâ postası olmayan bu memlekette dünyaya postacı olarak gelmiştir. Hatta Abdülaziz Han'ın ilk zamanlarında Posta Nezareti'ne memur olunca ilk defa olarak posta pullarını ihdas etmişti

(1262). Bilhassa büyük gayret sarfıyla ve fetanet ve dirayetin yardımıyla Memâlik-i Osmaniye’de ecnebi postalarını kaldırmaya teşebbüs etmiş ve hatta bazı sefaretlerin ve ecnebi posta nezaretlerinin bile mahremane muvafakatları alınarak maslahatın sonu yalnız Babîâli’nin ecnebi sefaretlerine resmi bir takrir vermesine bağlı kalmış iken sırf efendiye olan şahsi düşmanlığından dolayı Âli Paşa “Devlet-i Aliyye’nin zaaf hâli hukuk iddiasına müsait değildir,” cevabıyla işi çevirtmiştir. Çünkü muvaffakiyeti hâlinde Agâh Efendi’nin kırk yıllık bir Hâriciye nazırından ziyade övgüye layık olması çekilir şey değildi.

İşte Agâh Efendi, Brüksel’de posta işlerini âdeta memur olarak gönderilmiş gibi etraflıca inceliyordu. O tarihte Belçika posta nazırı bulunan becerikli maliyecilerden Mösyö Jacob ile vaktiyle posta nazırı iken haberleşerek tanışmış olduğundan onun delaletiyle postalara ait en adi hususlardan en ince muamelelere kadar tetkikat icra ederek pulların ve Mösyö Jacob tarafından tanzim edilmiş istatistik defterleriyle hükümete ita kılınmış hususi defterlerin kopyalarını alıyordu.

O tarihte –ki 1869 ve 70 senelerine tesadûf eder, İngiltere’den sonra en mühim posta Belçika postası idi. Çünkü Belçika hükümeti Avrupa’nın en mühim sanayi ve ticaret merkezlerinden olduğu için komşusu bulunduğu milletlerden başka cihanın her tarafıyla haber alıp verdiğinden, postaları umulanın üstünde düzenlemişti. Orada postacılık âdeta bir fendir. Vakıa bugün postacılıkta Almanya umum Avrupa’ya galebe etmiş ve hatta miladi on dokuzuncu asırda o şerefi kendisi için muhafaza etmiş olan İngiltere’yi bile yirminci asrın başlarından beri bazı pratik cihazlarda haylice geride bırakmıştır.

Hâsılı Agâh Efendi bir gün olur da medeniyetin her vasıtasından mahrum ve çünkü cihanın ahvalinden tamamıyla gafil olan memleketinde postaları düzeltmeye muvaffak olurum hülyasıyla vazifesine esir bir posta memuru gibi her gün nezarete devam ediyordu.

Ziya Bey, Mabeyn kâtipliğinde bulunduğu zamandan, yani Agâh Efendi’nin 1276’da [1859] neşrine başladığı *Ter-cümân-ı Ahvâl* gazetesine yazı yazdığı tarihten beri, efendi ile peyda ettiği ülfet, âdeta tek vücutçasına bir hususiyet ve

meveddet⁵⁴ üzere devam edegelmekle aralarında her türlü külfet bertaraf olmuştu. Bundan dolayı şetaret ve şathiyat⁵⁵ mâili olan Ziya Bey, Agâh Efendi ile beraber bulundukça âdeta vakarını muhafazaya kendisinde bir mecburiyet his-sederdi. Çünkü Agâh Efendi, nihayet derecede mütevazı olmakla beraber gayet ciddi, gayet sakın ve fakat büyük kimselere karşı son mertebede kibirliydi ve yiğitlik taslardı. Hiç kimseye ömründe baş eğmemiş, hiçbir adam, bildiği bir şeyde onu hakikati gizlemeye ve hiç değilse sükût ettirmeye kadir olamamıştır. Posta nazırı olduğu hâlde vaktin en değerli ve bununla beraber zekâ sahiplerine en koruyucu ve mültefit geçinen sadrazamı Fuad Paşa'yı bile ziyaret etmemiştir. Âli Paşa o kadar çalışmış ve dolayısıyla âdeta arzu beyan etmiş olduğu hâlde ne konağına ne de makamına getirebilmiştir. Gayet asabi olan bu zatta garip bir hassa vardı. O da asabiyet kazandığı zamanda öfkesini yenmekti. Bundan dolayı hiçbir hususta akıl ve mantıktan ayrıldığı ve hiddetin zorlamasıyla akliselimin icabını terk ettiği görülmemiştir.

Yeni Osmanlılar'la Paris'e gidip de Fazıl Paşa konağında bulunduğu gece paşaya ilk söylediği söz "Ceddiniz, Hüsrev Paşa'ya olan nefretini bahane ederek tâbi olduğu yüce devlete isyan etmişti. Efendimiz Fuad Paşa'nın nefsanîyetine kurban olarak vatanınızdan mahrum edildiğiniz hâlde bu devletinizin kadrini yüceltmeye çalışıyorsunuz. Padişaha olan ihlas mektubunuz, kadrinizin azametini iki misli artırdı. Bugün Osmanlılar sizi Mehmed Ali Paşa'dan daha büyük görmektedirler. Çünkü büyüklük mensup olduğu milletin nimetine şükür ifasından ibarettir," sözüydü.

Kemal'in irfan ve zekâsına meftun olduğu hâlde kaleminin şiddetinden fevkalade çekinirdi. Hele onunla hiç sohbete girişmek istemezdi. Kemal'in adı "Danton" idi. Reşad Bey'e "Rochefort", Mehmed Bey'e "Robespierre", Suavi'ye "Hokkabaz" derdi. Nuri'ye "Hernani" ismini vermişti. İhtimal ki Ziya Bey için de münasebet gözeterek bir lakap vermiş olsun, fakat ortaya çıkarmamıştır. Rifat Bey'in namı "Damat Paşa" idi. Çünkü Adile Sultan kerimesi Hayriye Hanım Sultan'a aday

⁵⁴ meveddet: Sevmek, sevgi, muhabbet.

⁵⁵ şathiyat: Sözde ölçüyü kaçırma; coşkun, taşkın sözler.

olduğu zaman feriklik ile Dâr-ı Şûrâ azalığına memur olmuştu. Fazıl Mustafa Paşa'yı "Cahil Chateaubriand" namıyla yâderdi. Çünkü paşa hürriyetperverlikle beraber mutlak hükümete mâil olduğundan ona bu unvanı layık görmüştü.

Maişetinde itidale riayet ederek Brüksel'in orta sınıflara mahsus olan mahallelerinden Sable sokağında fakat başlı başına bir hanede ikamet ediyordu.

Posta Nezareti'ne gitmediği günlerle, evinde geçen sair vakitlerinde ekonomi politike müteallik müellifler mütalaa-sından zevk alırdı. Arkadaşlardan hangisi olursa olsun kendi evine gider gibi girip çıkmaya izinli olarak, fakat girme şartı, düzene riayet etmesi idi. Çünkü efendi yaşayışında son derece intizamperverdi.

Agâh Efendi ile her ne mesele üzerine istişare olunursa şüphesiz doğru bir fikirle neticelenmesi mümkündü. Bazen "Birader! Bana bir gececik müsaade et. Ben ekseriyetle yataкта mülahaza ve muhakeme ederim," der. Ve ertesi günü mesele hakkındaki düşüncesinin neticesini bildirirdi.

Jön Türk fırkası ihtilafa düşüp de iki üç kısıma ayrıldığı zaman "Ben bunu çoktan bekliyordum. Çünkü dünyanın hiçbir tarafında bir prensin ihtilalci olduğu görülmemiştir. Olsa olsa ihtilal fırkasını maksadına hizmetçi kılar. Fakat Mustafa Paşa pek acele etti. Çünkü maksada doğru henüz bir adım bile atılmamıştı. Âlî Paşa bunda da galip çıktı," demişti.*

Agâh Efendi ilk millet gazetesi çıkaran bir Türk'tür. Çünkü *Tercümân-ı Ahvâl*'e kadar Osmanlı fertlerinden bir fert Türkçe bir gazete neşretmemiştir. Bu gazeteye çıkmasının başlarında Şinasi dahi kalemiyle yardım etmiştir.**

Tercümân-ı Ahvâl ilk Türk gazetesi olduğu gibi Türkçe gazeteler içinde ilk defa tatil cezalandırmasına uğrayan da *Tercümân-ı Ahvâl*'di.

•

* Fazıl Mustafa Paşa'nın bu hatası aşağıda görülecektir.

** Hatta zamanın zarif şairlerinden Ayıntâbi Hasırcızâde Mehmed Ağa bunu aşağıdaki beytinde alay ederek göstermiştir:

*Yazarlar birtakım âfâkî şeyler her çe bâd âbâd
Şinâsî anlamaz dünyâyı Agâh ise pek gafîl*

Felatun Paşa, yemekten sonra üç saat kadar Kemal Bey'i meftun edecek surette sohbet edip de ayrıldığı gecenin sabahı Kemal Bey'in odasına giderek, iki gün evvel Brüksel'deki ziyaret sebebini anlatmıştır. Kemal Bey diyordu ki:

"Bu edepsiz Lehlinin teklifini işittiğim andaki hiddetimi tarif edemem. Bir kahvaltı teklif edercesine gayet tabii bir lisan ile söylediği söz üzerine yüzüne tükürmek mi yoksa kolundan tutarak kapıdan dışarıya çıkarmak mı, hangisini icra lazım geleceğini tayin edemem. Nihayet herife dedim ki: 'Mösyö! Biliyorsunuz ki namus meselelerinde Avrupa âdetleriyle Şark âdetleri arasında büyük fark vardır. Şark'ta böyle bir teklifte bulunan adama belki af ile muamele ederler. Fakat Avrupa'da edepsiz derler ve kapıyı gösterirler. Biraz daha ısrar edecek olursa polise teslim ederler.' Herif, efendisinden daha namusluymuş. Mösyö mor oldu ve özür dilemeye bile cesaret edemeyerek şapkasını alıp çıktı."

Teklif gelince: Emre yazılı kırk bin gine bir çekin kabulüyle *Hürriyet*'te, Mısır meselesinin İsmail Paşa lehinde ve Babiâli'yi kınama yolunda devamını iltimastan ibaret. Hatta bunu ima yoluyla *Hürriyet*'te aşağıdaki mukaddeme ile başlar bir de makale neşredilmiştir:

Mısır'ın fikirleri iğfal için Avrupa'ya tayin ettiği memurlar akıbet ağızları açık kaldılar. Bu teşebbüsleri vakıa geç ise de kullandıkları hileci tedbirler pek maharetsiz değildir. Bugün Avrupa gazetelerine müracaat olsun birçoğu ya hakikate muhabbet veya Babiâli'ye meclubiyetinden dolayı Mısır idaresinin aleyhinde bulunur. Lakin eğer dikkat edilirse birtakımı da görülür ki Mısır memurlarının teşebbüslerinin çehresine örtü olmuş, daima hakikati setretmeye çalışır durur. İşte bunu idare edenlerin mahareti şundadır ki âleme karşı birbirine aykırı iki mülayim suret gösteriyorlar. Birincisi hıdivin Osmanlı Devleti hakkında hiçbir kötü niyeti olmadığını ve arada deveran eden sözler hep Yeni Osmanlılar'ın icadından ibaret olduğunu iddiadan ve ikincisi vali paşanın idaresini beğenmeyerek şarkta asayişin sağlanması için Mısır'a dahi Memleketeyn gibi kendi yönetiminde istiklal verilmesini talepten ibarettir. Fakat şuracığı düşünülememiş ki Yeni Osmanlılar ağız bağlı, eli kırık birtakım acezeden mürekkep değildir. Onlar da söz söyler ve haklarını ispat ederler. Onları safsata ile ikna veya akça ile bohça ile çekmek ve tamah uyandırmak kabil olamaz. Onlar memleketlerine karşı hileler icrasıy-

la pes perdeden ihanet etmek isteyenleri Lefter’le Manol’den* daha eşkıya addederler. Çünkü berikiler hiç olmazsa maksadın icrası için başlarını meydana atmışlardır. İsmail Paşa ise pusu arkasına çekilerek namus erbabına, dostluk suretinde musallat ettiği adamlarıyla alçaklık iştirakı teklifinde bulunmaktadır.

---

* Lefter’le Manol, İzmit ve Bursa havalisini kesip almış iki yol kesici haydut idi ki devlet her ikisiyle yedi sene kadar meşgul olmuş ve arada sırada ölü olarak ele geçirildikleri ilan olunduğu hâlde biraz sonra yine meydana çıktıkları işitiliyordu.

CEMİYETTE AYRILIKLARIN BAŞLANGICI

Mısır meselesinde Babîâli'nin ittihaz ettiği politika Yeni Osmanlılar'ın takdirine mazhar olmuştu. Bundan dolayı bu meselede devletin siyasi hukukunu müdafaaya yardım edecek bir hayli malumat verilmesiyle Babîâli ayrıca doğru yola sevk ediliyordu. Bilhassa Mehmed Ali Paşa'nın bilinen talepleri sırasında Reşid Paşa'nın gösterdiği fetanet ve bilhassa kabulünde çaresiz bıraktığı şartlar, birer birer sayılır ve ihtar olunurdu. Yani Yeni Osmanlılar, *Hürriyet* gazetesinde tam bir sadakat ile Babîâli'ye destek oluyorlardı. Hatta Babîâli'nin Hazine-i Evrak'ında veya Divan-ı Hümayun'unda aynı bulunduğu muhtemel olan Reşid Paşa fermanını bile Londra Hazine-i Evrak'ından Fransızcasını kopya ederek tercüme ve ilan ediyorlardı. İnsaf olursa Babîâli bu hizmetlerinden dolayı Yeni Osmanlılar'a minnettar olmalı idi. Fakat Âli Paşa benimsenen, bilinen mesleği hükmünce Yeni Osmanlılar'a karşı her ne yapsalar insaf iltizam edemezdi. Bilakis Yeni Osmanlılar'ın Mısır meselesi hakkındaki neşriyatını âdeta kıskanmakta idi. Çünkü Mısır'ın, Memleketeyn veya Sırbistan gibi dâhili idaresinde istiklal olmadığını hatta Mısır'a imtiyazlı eyalet demek bile malum galatlar türünden olarak çünkü imtiyaz eyalette değil yalnız hanedanda olduğunu ve bundan dolayı şu an ki meselece Babîâli her neye teşebbüs ederse Mısır'a değil, vali paşanın zatına ait olacağını ve tek şahsın hakkıyla görünen zaruret üzerine mesela bir memuriyetten kaldırılması veya başka bir türlü ceza ile uzaklaştırılması Şark Meselesi'ni uyandırabilecek sıkıntılardan bulunmadığını ilanda Âli Paşa'dan önce hareket eden Yeni Osmanlılar, tabii olarak halkın beğenisine ve takdirine mazhar oldular.

Bu meselede Yeni Osmanlılar o vakte kadar halkça meçhul olan Mehmed Ali Paşa vakasının son safhası hakkında

* Nitekim Tunuslu Hayreddin Paşa merhum, bu nazariyeyi hüsn-i istimal ile İsmail Paşa'yı hıdivlikten azletmiştir.

da vesikalara dayanan malumat neşretmişlerdir ki burada kısaca söylenmesi, o mesele hakkında incelemede bulunmayanların işine yaramasıyla beraber cemiyetimizin her bahis-teki beyanatı[nın] vukuf eseri olduğunu dahi ispat eder:

Şöyle ki Mehmed Ali Paşa'nın sürekli galibiyetlerinden Osmanlı Devleti'nin uğradığı tehlike Avrupa'yı müdahaleye mecbur ederek ve daha doğrusu Reşid Paşa'nın fetanetle sağlamlaştırılmış hamiyeti bu mecburiyeti vücuda getirerek İngiltere, Prusya ve Rusya Devletleri ve Prusya'nın iştirakini çekememesinden dolayı Avusturya, Saltanat-ı Seniyye'ye taraftarlıklarını resmen ilan ettikten sonra 1840 miladi senesi temmuzunun on beşinde Babıâli ile bir mukavelename akdetmişlerdir ki kısaca meali:

- 1) Mısır'ın idaresi veraset yoluyla ve Suriye'nin beldeleri ki kayd-ı hayat¹ ile Mehmed Ali Paşa'ya verilmek.'
- 2) Mehmed Ali Paşa on gün zarfında bu karara muvafakat etmezse Suriye'nin kayd-ı hayat ile hükümetinden ve bir on gün daha sonra yine kabul etmezse Mısır'ın idaresinden mahrum kalmak.
- 3) Mehmed Ali Paşa, devletin teklifini kabul ettiği hâlde Babıâli'ye maktu ve idaresine şahsiyle kaim olmak üzere nail olacağı yerlerin tahammülüyle mütenasip bir vergi vermek.
- 4) Bu iki mühlet zarfında Donanma-yı Hümayun, devletin tayin edeceği memura teslim olunmak."
- 5) Osmanlı Devleti'nin nizam ve kanunlarının tamamı Mehmed Ali Paşa idaresinde bulunacak yerlerde aynıyla ve tamamıyla yürürlükte tutulmak ve fakat Mehmed Ali Paşa devlete muayyen vergi vermesi ve idaresinde bulunan yerlerin askeri ve mülki masraflarının ifası şartlarıyla oralara meşru surette tayin olunacak teklifleri sultan namına olarak padişahın memuru sıfatıyla tahsil etmek.

---

¹ kayd-ı hayat: Hayatta olduğu müddetçe, yaşadıkça.

* Çünkü Suriye kıtası tamamen istilasî altında idi.

" Donanma-yı Hümayun, Sultan Mahmud'un vefat gününde, Kale-i Sultaniye'de bulunan Kaptan Ahmed Fevzi Paşa tarafından Mısır'a sevk ve Mehmed Ali Paşa'ya teslim olunmuştu. Hatta bundan dolayı Ahmed Fevzi Paşa'ya "Firari" lakabı verilmiştir.

- 6) Mehmed Ali Paşa'nın kara ve deniz kuvvetleri Saltanat-ı Seniyye'nin askeri kuvvetinden bir parçası olmak.
- 7) Eğer Mehmed Ali Paşa iki mühletin dolmasından sonra dahi verilen karara muvafakat göstermezse Osmanlı Devleti sözünü geri alma ve hususi menfaatleriyle dost devletlerin ihtarlarına göre harekette hür bulunmak hususlarından ibarettir.

Mehmed Ali o zamanlarca Fransa'nın muavenetine pek ziyade itimat ettiğinden ve Fransa Devleti, Düvel-i Erbaaya muhalif olan politikasıyla Mehmed Ali'yi cesaretlendirdiğinden, paşa iki mühlette dahi yapılan teklifleri reddetmekle, mukavelenin hükmü kalmamış ise de Düvel-i Erbaa yine meseleden çekilmeyerek 1840 miladi senesi teşrinisanisinin on dördü tarihiyle Londra'dan Babiâli'ye gönderdikleri layihanın bir fıkrasında demişlerdir ki:

Eğer Mehmed Ali Paşa mühletsiz itaat arzıyla Osmanlı donanmasının iadesine ve umum Suriye ve Adana ve Girit ve Arabistan ve mübarek beldelerde olan askerini geri almaya muvafakat gösterirse yalnız Mısır hükümetine tekraren atanması değil, 15 Haziran tarihli mukavelenamede tayin olunan şartlarla idareye veraset hakkı dahi verilmesi hususuna padişahın inayetini Düvel-i Erbaa zorla tavsiye ederler. Şurası kararlaştırılmıştır ki Mehmed Ali Paşa veya haleflerinden biri tayin olunacak şartları ihlal ettiği hâlde veraset hakkı geri alınabilecektir.

Bu tesviye suretinin fiile gelmesi en evvel Mehmed Ali Paşa tarafından kusurunun bağışlanmasına talik olunmuş ve kendisi dahi çaresiz buna rıza gösterip Kapı'ya bir dilekçe göndermiş olduğundan, o zaman Hâriciye nazırı bulunan Reşid Paşa, Düvel-i Erbaa sefirleriyle İstanbul'da müzakerelere girişmiş ve Mısır'a veraset hakkını vermek istemeyip Avrupa'ya dahi bu yolda tebligat beyan etmiş ise de Düvel-i Erbaa delegeleri tarafından Londra Sefaret-i Seniyyesi'ne gönderilen tahririn bazı fıkralarında delegeler tâbi oldukları devletlerinin fikirlerini bir kere daha Saltanat-ı Seniyye sefirine beyan ve tahrir etmeyi vazifelerinden addederler.

Bu fikirler ise Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği'nden azline dair olansultanın emrini geri alma ile Mısır Valiliği'nin veraset yoluyla uhdesine tevcihini vaat için padişahın şefkat ve âtîfetine müracaattan ibarettir. Düvel-i Erbaa'nın Mehmed Ali Paşa hakkında bu müsaadenin layık tutulmasını Babiâli'ye tavsiye etmeleri yeni bir fikir meydana çıkarmak

demek olmayıp, Şark'ta mevcut olan buhranın başında padişah tarafından kendi isteği ile gösterilen ve 15 Haziran tarihli mukavelenin esası olan niyetleri ihtardan ibarettir. Bundan başka Düvel-i Erbaa işbu takrirdahi tekrar olunan vasiyetleri Babiâli'ye arz etmekle padişahın saltanat hukuku ve meşru hükümetini muhal bir tesviye sureti veyahut Mısır valisinin Osmanlı Devleti eyaletlerinden birini padişah namına olarak idare için padişah tarafından memur olmuş saltanat tebaasından biri olmak itibariyle ifasına mecbur olduğu vazifelere aykırı bir tedbir arz etmedikleri inancındadırlar. Gerek 15 Haziran tarihli mukavelede ve gerek Düvel-i Erbaa'nın İstanbul'da bulunan delegelerine gönderdikleri talimatta bu hakikatın tamamıyla ispat olunduğu görülür.

Avrupa'nın bu vasiyetleri üzerine Babiâli veraset hakkının şartlı olarak tasdikine muvafakat edebileceğini beyan ile Mısır'da bulunan memurlara dahi bu yolda talimat gönderdiğinden, delegeler bu hâl üzerine Londra'da tekrar akdettikleri içtimain mazbatasında derler ki: Avusturya, İngiltere, Prusya, Rusya ve Osmanlı Devleti delegeleri 4 Şubat tarihine kadar İstanbul'dan gelen evrak ve Düvel-i Erbaa ile Hâriciye Nezareti arasında teati olunan tebliğnamelerin mütalaası için toplandılar. Sözü edilen evrak mütalaasından anlaşılan

1) Mehmed Ali Paşa hükümdarına gelişigüzel itaatla af talebinde bulunmuştur.

2) İtaatına delil olmak üzere donanmayı Osmanlı Devleti memurlarına teslim etmiştir.

3) Suriye tamamıyla Mısır askerinden tahliye edilmiştir.

4) Padişah hükümetine Suriye ve Girit meşru surette iade olunmuştur.

5) Padişah hazretleri, Mehmed Ali Paşa'nın itaatini tenezzül ederek kabul ile kendini ve evladını ve taraftarlarını tamamen affetmiştir.

6) Şevketmeap Hazretleri mütteliklerinin görüşünü kabul ederek Mehmed Ali Paşa'ya ve evladına tevarüs yoluyla Mısır Valiliği'ni tekrar tevcih etmiştir ve 15 Teşrinievvel'de Londra'da tanzim olunan talimat ile 14 Teşrinisanı tarihli la-yihada tayin edilen şartlar bu suretle ifa edilmiştir.

İşte bunun üzerine Mehmed Ali Paşa'ya veraset hakkıyla Mısır Valiliği'ni hâvi aşağıda meali konmuş olan ferman verilmiştir:

•

Fermanın meali:

(Fransızca'dan özetleme yoluyla tercümedir.)

Mısır idaresi hâlen vazife başında olan sadrazam tarafından mühürlenmiş olarak gönderilen haritada gösterilen kadim hududu ve veraset imtiyazı ilavesiyle aşağıdaki şartlar üzerine ahbine tevcih olunmuştur. Şöyle ki: Bundan böyle Mısır Valiliği boş oldukça erkek evlada tevcih olunması ve tevcih edilen emrin Babiâli'miz marifetiyle icra kılınması ve ileride kader icabı erkek torunlar yok olduğu hâlde Babiâli'miz Mısır idaresini bir başka zata tevcih edip, kız evladından hâsıl olan erkek torunlarının bir güne veraset iddiasına hakkı olmaması ve her ne kadar Mısır valileri veraset imtiyazına nail olmuşlar ise de mamafih haklarında sair vezirlerle tek muamele icra edilmesi ve kendilerine Babiâli'miz tarafından sair vezirler yolunda muamele olunacağı gibi yazılmış şeylerde unvanları dahi onlarla müsavi bulunması ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'muzla ilan olunan can ve mal emniyeti, ırz ve namusun korunması kurtarıcı kanunları ve Babiâli'mizle aralarında akdolanmış ve olunacak olan bilcümle sözleşmeler, sair eyaletlerimiz benzeri Mısır'da dahi tamamıyla yürürlükte tutulması ve Babiâli'miz tarafından yapılmış ve yapılacak olan nizamların tamamı mümkün olduğu mertebe adalet kanunları ve insafa uygun olarak mahallin ihtiyaçlarına göre uygulanması, öylece icra mevkiine konulması ve Mısır'da rüsum ve vergilerin tamamı padişah namına toplanıp şu kadar var ki Mısır halkı dahi tebaa-i şahanemizden bulunduğundan bir güne taaddi² müptelası olmamaları için aşar ve rüsumat ve sair her türlü vergiler Babiâli'miz tarafından kabul olunan adaletli kaidelere tatbikan tahsil edilmesi ve diğer fermanımızda Mısır için tayin olunan senelik verginin vaktinde ödemesine çaba gösterilmesi ve dikkat olunması ve her sene Haremeyn-i Şerife'ye gönderilmesi mutat olan erzakın eskiden olduğu gibi gönderilmesi ve Babiâli'miz tarafından meskukatın³ ayar ve fiyatı değiştirilmesi mümkün olmayacak surette ıslahına karar verilmiş olduğundan, şekil ve unvan ve kıymeti İstanbul'da kesilen sikkelere mutabık olmak üzere nam-ı padişahaneme olarak Mısır'da sikke kat' olunabilmesi ve memâlik-i şahanemizde askerlerin beş sene müddetle istibdala⁴ istihdamına karar

² taaddi: Birinin hakkına tecavüz etme, saldırma. Örf, âdet, kanun ve kuraların sınırını aşma.

³ meskūkât: Damgalanmış, üzerine sikke vurulmuş mâdenî paralar, sikkeler, akçe çeşitleri.

⁴ istibdal: Askerlik müddeti biten erleri terhis edip yerine yenilerini alma, hizmetini tamamlayan askerlerle yenilerini değiştirme.

verilmiş olduğundan Mısır'da dahi bu usulün icra kılınması ve fakat hizmet müddetinin ahalinin tahammülüne göre tayin edilmesi ve her bir sene tebdil olunmak üzere İstanbul'a dört yüz nefer asker gönderilmesi ve Mısır askeriyle asker nişan ve bayraklarında asla farklılık olmaması ve Mısır'ın bahriye zabitleri, Osmanlı Devleti bahriye zabitleriyle aynen bir rütbede bulunacakları gibi Mısır gemilerinin bayrağı dahi Osmanlı Devleti bayrağının aynı olması ve Mısır valisi kara ve deniz miralaylığa kadar zabıt tayin edebilip ondan yukarısının mutlaka irade-i şahanemize bağlı bulunması ve bundan böyle saltanatı seniyye tarafımızdan izin istemeyle açıkça ruhsat alınmadıkça harp gemisi inşa olunmaması ve yukarıda beyan olunan şartların her biri veraset imtiyazının verilmesine bağlı olduğundan bunlardan birisi icra olunmadığı hâlde zikrolunan imtiyazın mahv ve ilga kılınması padişahımızın iradesi iktizasından olmakla sen ve evlat ve torunların bu yüce inayetin şükrünü takdirle belirtilen şartlarının icrasının tamamına itina ve gayret ve zıddına hareketten sakınmakla, Mısır ahalisinin her türlü mezalim ve düşmanlıktan muhafazasıyla asayiş ve istirahatlarını temine ve Mısır eyaletine bağlı olan önemli maddelerin bu tarafla arzıyla emir ve ferman için izin istemeye girişesin.

*

İşte Mehmed Ali Paşa'nın açtığı Mısır meselesi devletler arasında bir mesele şekliyle burada son bulmuştur.

Şimdi bu ferman hükmünce Mehmed Ali Paşa'nın teşebbüslerinin neticesi, hanedanını Mısır Valiliği'nde tahrir etmek ve Mısır'ın varidatından bir parçasını devlete ve bir parçasını onlara tahsis ettirmek suretlerinden ibaret kalmıştır.

Bundan dolayı hıdiv denilen zat, bir bir sayılan tabii vazifelerden birini ihlal ettiği hâlde geri alınacak bir imtiyaz hakkına nail olmakla beraber âdeta bir validir. Ufak tefek rütbeler tevcih etmek gibi bazı iktidarlar, gerektiği takdirde serdarlara, ordu müşirlerine hatta Bağdat valilerine bile verilebilir.

Bundan başka devletin hususi ihtiyarıyla 27 Mayıs 1283 [8 Haziran 1867] tarihinde verilmiş bir ferman daha vardır ki mevzuunda Musavva ve Sevakın Kaymakamlığı'nı Mısır hanedanına vermek ve tevarüs emrini erşed ve ekber kaidesinden, öz oğula geçmesi yoluna tahvil etmek ve Mısır askeri otuz bine çıkarılmak ve Mısır'ın meskûkâtında İstanbul

meskûkâtıyla mevcut olan farklılık bâkî kalmak ve vali paşa “sâniye”⁵ kadar mülki rütbe tevcih edebilmek ve vergi yedi yüz ellî bin liraya çıkarılmak hususlarından başka ehemmiyetli bir şey olmayıp, bir fıkrasında ise yukarıdaki fermanın sair şartları aynıyla bâkî olarak, bir tanesi ihlal olunduğu gibi veraset hakkının sakıt olacağı maddesi tekrar hatırlatılmıştır.

•

İşte *Hürriyet* gazetesi Mısır meselesinde Babiâli’nin halka ifşa edemeyeceği veya etmeye tenezzül etmediği lahika ve sabıkanın safhalarını gösteriyordu. Fakat Babiâli’nin öteden beri mültezimi olan gizlilik politikasına –velev lehine olsun– muhalif olan ifşalar hoşuna gitmiyordu. İşte bunu bahane ederek Fazıl Mustafa Paşa’yı *Hürriyet*’in tatiline alet etmişti. Çünkü paşa fevkalade ümide düşürülmüştü. Onun zannınca hıdivin birkaç gün zarfında azil ilanı kararlaştırılmış ve onu müteakip kendisinin fakat vali namıyla tayinine niyet edilmiştir. Bundan dolayı Sakakini’ye İstanbul’dan gelen bir mektup derhâl cemiyetin ileri gelenlerine tebliğ edilmiştir.

Çünkü Fazıl Paşa, Fransızca yazılmış olan bu mektubunda Sakakini’ye mektubu alır almaz cemiyetin ileri gelen azasını birer birer görerek bir müddet için *Hürriyet*’i tatil etmeleri Mısır meselesi noktainazarında iktiza ettiğini ve mesele şayet Babiâli’nin bugün dâhil olduğu doğru yolu değiştirip de Saltanat-ı Seniyye’nin menfaatine aykırı yola sapacak olursa daha şiddetli bir hücum ile hem önüne geçmek ve hem de devlet ve memlekete ihaneti resmen sabit olan hıdivin ayartma ve aldatmalarına mağlup olan Babiâli’nin İsmail Paşa’dan daha değersiz olduğunu teşhir ederek halkın nazarında tam manasıyla itham etmek kabil olacağını ve bu neşriyatın tatilini bir nevi mütareke hükmünde telakki olunarak pek yakın bir zamanda iki hâlden biri zahir olacağından ona intizar edilmesini anlatması bildirilmiştir.

Bundan dolayı Sakakini, cemiyetin ileri gelenlerini, mektubun mealinden haberdar etmek üzere Londra’ya, Cenevre’ye, Brüksel’e gitmek zahmetine katlanmaya mecburiyet görmedi. Çünkü Ziya ve Kemal Beylerle, Agâh Efendi henüz

⁵ sâniye: Askeri rütbelerden miralaya denk bir mülki rütbe.

Oostende'da bulunuyor ve istiridye mevsimi olan eylülün gelmesini bekliyorlardı.' Bu sebeple Sakakini, ağustosun onunda almış olduğu bu mektup üzerine Leve du Soleil Otelindeki beylere bir telgraf çekerek iki gün sonra Oostende'da kendini göstereceğini bildirmiştir.

Mösyö Sakakini, ağustosun on üçüncü günü Oostende'a gelerek, öğle vakti Ziya, Kemal ve Agâh Beyefendilerle görüşmüş ve vasiyetleri beyan eden mektubu her üçüne de göstermiştir.

Cemiyetin ileri gelen zatlari, mektubun hükmüne vâkıf olunca her üçünün müzakere ile ortaya çıkacak kararı kendisine bildireceklerini beyan ile Ziya Bey'in odasında toplanmış ve orada uzun uzadıya müzakere değil pek kısa ve fakat şiddetli bir mücadeleyi müteakip Kemal Bey, üç nüsha için evvelce neşrini kesin olarak kararlaştırdığı üç makaleyi ilandan sonra *Hürriyet*'ten imzasını çekeceğini ve çünkü bir adamın hem parasını almak hem de rızası dışında olarak o para ile neşriyatta bulunmak elinden gelmeyeceğini beyan etmiştir.

Şeytan İşe Karışıyor

Ziya Bey, Mustafa Paşa'nın bu mektubu üzerine mücessem bir öfkeye dönmüştür. Bilhassa Kemal'in bu emre boyun eğmekle 63. sayıdan sonra *Hürriyet*'ten imzasını çekmeye karar vermesine pek ziyade gücenerek "Herkes eylemlerinde hürdür fakat buraya Mustafa Paşa'nın kaybettiği veraset hukukunun iadesine hizmet için gelmediğimi olsun idrak edecek kadar şuur sahibiyim. Paşanın neşriyata tahsis ettiği

---

* Oostende'da eylülün ilk pazar günü bir panayır kurularak istiridye mevsiminin gelişinden dolayı balıkçılarca şehráyinimsi bir yortu icrası pek kadim zamandan kalma bir âdettir. Miladi aylardan (R) harfini hâvi olan aylarda istiridye yemek ve terkinde bu harf bulunmayan aylarda yememek dahi Avrupalılarca sürdürülen âdetlerdendir. Eylül ise *septembre* denildiği ve "r" harfini hâvi olduğu ve istiridyenin en iyi idrak mevsimi bulunduğu malumdur. Oostende limanı ise, istiridyenin nefasetiyle meşhur olarak civardaki memleketlere ve bilhassa İngiltere'ye pek çok istiridye sevk edildiğinden, bu yortuya İngiltere balıkçıları dahi iştirak etmekle memleket, eylülün ilk pazarında Yunan mitolojisinde şarap tanrısı olan Baküs yortusuna benzer bir şekil alır. Bilhassa o gün misafirlere balıkçılar tarafından istiridye ve belediye tarafından misafirler ile balıkçılara beyaz şarap ikramı âdet olmuştur.

sermayeye de lüzum yoktur. Gerekirse İstanbul'daki malımı mülkümü satar tek maksadımız olan halkın hürriyetini müdafaa uğrunda neşriyata sarf ederim. Bu meseleden kimin kazanıp kimin kaybedeceği bundan sonra görülecektir. Bir de *Hürriyet* matbaasında paşanın alakası yoktur. O matbaanın sahibi işte şu Agâh Efendi'dir. Bana şimdi imza ve vereceğiniz makbuz mukabilinde ben de size Londra Bankası'nın karnesiyle bankaya yazacağım mektubu teslim ederim," diye Sakakini'ye lüzum gördüğü sözleri söylemiş ve bankadaki iki yüz elli bin frankı aldığı bir makbuzla paşanın emrine terk etmiştir.

•

Felatun Paşa'nın Muvaffakiyeti

Eylülün ilk pazarına kadar Oostende'da bulunmaya karar vermiş olan üç gurbet arkadaşının anlaşma düzenini ihlal eden bu teklif üzerine Kemal Bey ertesi günü Londra'ya, Ziya Bey İsviçre'ye, Agâh Efendi de Brüksel'e çekilmişlerdir.

Paris'te bulunan diğer üç arkadaş vakadan haberdar değillerdi. Çünkü Kemal, Mustafa Paşa'nın emrine uymakla beraber maksada doğru epeyce mesafe katedilmiş olduğu bir zamanda ani bir kahkarî ricata⁶ uğranılmasından dolayı pek ziyade müteessir ve kederli idi. Bilhassa iki seneye yakın bir zamandan beri neşriyat ile meşgul ve zaten yazdığını neşrolunmuş görmekten mütelezziz bir adamın bu vechile yazıdan yasaklı ve uzaklaşmış olması ve bunun da can düşmanı olan Âli Paşa'nın nüfuzunun tesirinden ileri geldiği düşünülürse Kemal Bey'in keder ve teessürünün derecesi takdir olunabilir.

Kemal Bey, Londra'ya varışında, önce Melkum Han tarafından Arap alfabesi hakkında gönderilip *Hürriyet*'e konulmuş olan Farsça ibareli mektup üzerine tasavvur ettiği cevap ile muvazane-i maliye⁷ hakkında *Hizmet* ve *İbret* unvanlarıyla neşrini kararlaştırdığı iki makaleyi tahrir ile 6 Eylül 1869 tarihinde *Hürriyet* gazetesindeki yazma hizmetine son vermiş ve matbaayı, sahibi olan Agâh Efendi'ye teslim etmiştir.

⁶ kahkarî ricat: Arkasını dönmeden savaşa savaşa geri çekilme yoluyla yapılan.

⁷ muvazene-i maliye: Devletin gelir ve giderlerinin birbirine denk olması.

Bu sırada iş icabı Paris'e gelmiş olan Ziya Bey'den vakayı öğrenen arkadaşlar, cidden hayrete dûçar olmuşlardı. Çünkü neşriyat vasıtası olmayan bir cemiyetin asla tesiri olamayacağı gibi ayrıca neşriyatta bulunmak dahi nakdi sermayeye bağlı idi. Hâlbuki bu uğura sarf edecek para hiçbirinde yoktu.

Ziya Bey, Mustafa Fazıl Paşa tarafından bankaya konulmuş olan parayı daha emri telakki eder etmez tam bir nefretle reddetmişti. Ve reddetmemiş olsa dahi Avrupa ile neşriyatta devam etmek, sermaye sahibine karşı alçaklık olmuş olacağı için arkadaşlardan hiçbirinin elinden gelmezdi.

İşte bu sırada Kemal Bey de Londra'daki işini bitirerek Paris'e dönmüştür. Ve o hafta postasıyla zarfı Sakakini'ye ve mazrufu, isimleri belli ederek cemiyetin azasına hitaben gelen Fransızca mektupta Ziya Paşa'nın hiddetine ve neşriyata tahsis yoluyla cemiyet namına bankaya yatırdığı paranın onun tarafından reddedilmesine teessüf göstermesinin yanında bu para esasında olduğu gibi yine Yeni Osmanlılar namına bankada sürekli tutulduğu önceden bildirildiği için *Hürriyet*'in tatili geçici bir zaman için olarak yakın bir zamanda ya cemiyetin her türlü istek ve tasavvurlarını gerçekleştirecek bir tatbikat sahasına kolayca ulaşacağı veyahut isteğin inkıtaya uğraması ile neşriyatta daha ileri gidilecek bir faaliyete girilmek muhtemel olduğu bildiriliyordu. Paşa, Yeni Osmanlılar'ın "istek ve tasavvurlarını gerçekleştirecek tatbikat sahasına erişme" fıkrasıyla Mısır Valiliği'ne beslediği emeli çıtlatmıştır. Garibi budur ki Kemal Bey de buna kani idi. Fakat İstanbul'da hâl değişiyordu. Bu mesele hakkında iki kere huzur-ı hümayunda meşveret meclisi tertip edilmiş ve ikisinde de vükelanın fikirleri tasvip edilmemişti. Bu tasvip yokluğu ise âdeta Âli Paşa'yı korkutma tarzında idi. Hatta zat-ı şahanenin Mısır'a gidişiyle Süveyş Kanalı'nı bizzat açması ve memleketin sahibi sıfatıyla Avrupa hükümdarlarını dahi bu mühim törene davet etmesi pek büyük tesir hâsıl edeceği Âli ve Yusuf Kâmil Paşalar tarafından hem bir rica gibi ve hem de ciddi tavra beyan olunması üzerine Abdülaziz, "Cülusumun başlarında her nasılsa Fuad Paşa'nın kandırmasına kapılarak öyle bir hatada bulunmuş idim. Bu hatayı bir daha yapamam," demiş ve yüzünü pencereye çevirmekle paşalar da istediğini elde edemedi huzurdan çıkmıştır.

Sultan Aziz'in bu kestirme cevabı Âlî Paşa'nın Mısır hıdivi hakkındaki politikasını ta kökünden kesiyordu. Acaba İsmail Paşa, Mabeyn-i Hümayun'da kimlerin himaye eteğine el uzatarak birinin himayesine sığınmıştı? Ve vasıta kim idi? Burasını keşfedemiyorlardı. Hakikaten Âlî Paşa memleketine ömründe, fakat bir kere bir büyük hizmet görmek istediği ve padişahı bu azminde en müessir bir kuvvet addeylediği hâlde şimdi her türlü tedbiri boşa çıkmış ve harp meydana, tam zafere nail olacağı sırada geri çekilmesi lazım gelmişti. Fakat sağlam bir aklın, bir zayıf akıl üzerine her ne zaman olsa galebesi muhakkak olduğundan Âlî Paşa, birkaç gün sonra Fransa sefirinin bir mülakatı vesilesiyle huzura girdiğinde Mısır meselesinin aldığı mühim şekli gayet ciddi ve hatta acı bir lisanla şerh ve tafsil ederek padişahı düşündürmeye başlamış ve bundan dolayı hümayun tarafından hoşgörüyü muamele buyurulacak olursa hıdivin bu hâl cüretini artırarak âdeta tasallutuna kadar teşebbüs ederek Sultan İkinci Mahmud'un ölümüne sebep olan Mehmed Ali Paşa hadisesini daha akıllıca bir surette tanzire kalkışması muhtemel bulunduğunu beklemeksizin arz eylemiştir.

İşte o günden sonra işin rengi dahi değişerek Server Efendi merhum ile Sadrazamlık makamından çıkan emirnamenin tahrir edilmesi ve gönderilmesi karara bağlanmıştır.

İsmail Paşa, Mabeyn-i Hümayun başkâtibi ile hükümdarın yakın adamlarından Ziver Bey'i para kuvvetiyle ele aldığından Âlî Paşa'nın maruzatı lazım gelen tesiri icra edememekteydi. Bundan dolayı o taraftan emin olan hıdiv bu tarafta Âlî Paşa'nın resmi emirlerine cevap vermeye bile tenezzül etmiyordu. Nihayet yelkenleri suya indirecek hâle geldi. Vakıa Âlî Paşa kısmen olsun muvaffakiyet kazanarak devletin başını muhtemel olan istiklal galesi belasından kurtardı ise de İskenderiye sahilinden Dolmabahçe Sarayı'na uydurulan altının oluğunun akıttığı ginelerin⁸ tesiri de hıdivi azledilme tehlikesinden kurtarmıştır.

•

Cemiyetin üç ileri geleni Oostende'da eylül pazarına kadar ikamet edeceklerine evvelce vâkıf olan ve Kemal'in azar

⁸ Gine, İngiliz altın lirasından biraz daha kıymetli diğer bir İngiliz altın lirası. Bu bilgiyi Ziyad Ebuzziya'nın çalışmasından aynen naklediyoruz.

darbesiyle oteli bile terk eden Felatun Paşa bu üç zatın birbirini müteakip her biri bir semte gittiğine ve giderken birbirleriyle veda bile etmediklerine kadar haberdar olmuş olmalıydı ki o da Ziya Bey'i takip ile Cenevre'ye giderek Otel Victoria'ya inmiştir.

Ziya Bey, o senenin yazını Cenevre Gölü'ne karşı başlı başına tuttuğu bir köşkte geçiriyordu.

Bundan dolayı Felatun Paşa bu defa da Ziya Bey'le mülakat arzusunu izhar ederek emeline ulaşmış ve aralarında cereyan eden sohbet neticesi ise beyin, Fazıl Paşa'ya iade ettiği neşriyatın sermayesinin üç mislini aşan yani Londra Bankası'na otuz beş bin Mısır lirasını hâvi bir çek ile azimetine müncer olmuştur.⁹

Bunun üzerine *Hürriyet* gazetesinin 64. nüshası 13 Eylül 1869 tarihinde Arif imzasıyla neşrolunmaya başlamıştır ki bu tarih *Hürriyet*'in üçüncü safhasını teşkil eder.

Bu Arif Efendi hakkında tarihimizin yukarılarında malumat vermiş olduğumuzdan burada bahse hacet kalmamıştır.

İngiltere'de bir gazetenin ihtiyaç hâlinde müracaat edilecek bir sahibi bulunması benimsenen usuldendir. Bundan dolayı Ziya Bey dahi bu sebeple Arif Efendi'yi *Hürriyet*'i imzaya memur etmiştir.

İşte *Hürriyet* gazetesi, bu nüshasından itibaren doğrudan doğruya Âli Paşa'nın fenalıklarını teşhir etmeye kendisini hasretmiştir. *Hürriyet*'in öteden beri tuttuğu yol, şahsiyat ile uğraşmamak ve fakat illetlerin açığa vurulması ve sebepleri ile işlerin tenkidinde bulunmak idi. Babıâli'nin işleri ise, daima gizli surette cereyan etmek mutat olmasından dolayı her türlü murâkabe¹⁰ kayıtlarından ve mesuliyetten azade bulunduğundan, ne kadar hüsnüniyete dayansa da yine birçok hatayı ihtiva etmesi tabii idi. Bu cihetle sonradan bir emrivaki hâlini alan her meselenin ne cihetinden nazar olunsa tenkide şayan hâlleri gösterebilirdi. Ziya Bey gibi fetaneti müsellemlen olan kalem sahibi için bundan âlâ bahis ve makale sermayesi olamazdı.

Mesela Mısır meselesinde Babıâli'nin ittihaz etmiş olduğu yol, *Hürriyet* gazetesi tarafından doğru bulunduğu hâlde

⁹ münker olmak: Bir duruma veya bir şeye ulaşmak, varmak, varıp son bulmak, ... ile neticelenmek.

¹⁰ murakaba: Denetleme, denetim, kontrol.

yine Babiâli'yi eleştirmeye müncer olacak bir açık kapı bulundurmaktaydı. Fakat bunda daima ustalıkla davranılıyor ve bir nüshada *Hürriyet* lisanıyla Mısır meselesinde gerekli bulunan politika takdir olduğu hâlde yine o nüshada münderiç bir İstanbul mektubu hıdivi haklı gösteriyordu. İşte şu fıkra bu cümleden bir numunedir:

Mısır hıdivi her ne kadar bazı şartlar üzerine hilafet makamına bağlılık hâlinde ise de Babiâli'nin harç vereni değildir. Memleketeyn, Karadağ ve Sırp idareleri gibi Mısır dahi başlı başına bir idaredir. Bununla beraber hıdiv hazretleri diyaneti ve mertliği icabınca ötekiler gibi yalnızca hususi hukuk dairesi içinde kalmayıp hilafet makamına pek çok cemileler gösterdi. Bilhassa İstanbul'u ihsan ve iltifata müstağrak eyledi. Mısır hazinesi gelirlerini yedikten sonra Avrupa'dan dahi borç aldı. Lakin bu paralar nereye gitti. Bir iyice hesap olunursa sadece hilafet makamına olan ihlasını sağlamlaştırmak için onun etrafını sarmış olanlara harcandı. Ve İstanbul idaresinin aç bıraktığı fukarayı yedirme ve geçimini sağlama yolunda sarf edildi. Bu ihsanlara alışmış olanlar sağmal addettikleri mahalden evvelki gibi istifade edemediklerini gördüklerinde korkutmak ve korkutarak yine eski yolculuk kaidesini devam ettirmek için bu kere hıdivin önüne bir post attılar. Ve bundan üç sene evvel nice milyonlar alarak sattıkları meşru olmayan fermanın iadesiyle beraber icabında azline kadar yürünüleceğini dahi kendisine işittirdiler.

Şimdi Mısır Hıdivi o derece ahmak mıdır ki bu hilekâr vaziyetleri idrakten âciz ola! Elbette o da istemez ki malum imtiyazlarıyla beraber kendine âdeta Trabzon valisi Trabzon'da muamele oluna. Bu hâlde Babiâli'nin keyfince hareket etmemek neden isyan rengini alıyor. İşin neticesi bu zat, evvelden olduğu gibi artık satılmak istemiyor, demektir.

Bu tarzdaki ifadeler ile iki taraf dahi eleştirilmekle beraber, Babiâli ve İstanbul ricali yağmacı sıfatı ile suçlu ve kusurlu gösteriliyorlardı.

İşte açık bırakılan bu ayıplama kapısı sonradan Ziya Bey'in işine yaramıştır.

Vakıa, Kemal Bey resmen gazeteden ayrılmış ve imzasını çekmiş olduğunu Mustafa Fazıl Paşa'ya yazı ile bildirmiş olduğundan Âli Paşa bir dereceye kadar meramına nail olmuş ise de şimdi kalem, zehirli lisanı meşhur ve daha tesirli olan bir ele geçmiş ve çünkü Kemal Bey eleştirilerinde vatanın

menfaati ve zararı noktainazarından mütalaa beyan ettiği cihetle yazdıklarında şahsi gazezlere mağlup olmadığından Âli Paşa'nın umumu olan bu tenkitlerden hassasına isabet eden kınama miktarına tahammül etmesi lazım gelirken, Mustafa Paşa'yı ümide düşürerek Kemal'i neşriyattan el çek-tirmesi, arzusunun üstünde şahsına bela olmuştur.

Evvela Ziya Bey zaten Âli Paşa'nın ezeli düşmanı olduğundan neşriyat sahası kendisine inhisar edince düşmanlı-ğa son derece şiddetle başlamasını mucip olmuştur. Hatta Felatun Paşa ile mülakatından evvel son akçesine kadar ma-lını mülkünü bu uğurda fedaya olan azmini katiyyen ifade ile Kemal'e veda bile etmeksizin çekilip gitmiştir. Hâlbuki şimdi elinde arzusunun fevkinde olarak senelerce düşmanlığı sür-dürmeye müsait mühim bir meblağ bulunuyordu. Bilhassa Ziya Bey hesabını bilir bir zat olduğundan iktisat semeresi olarak zaten yetmiş seksen bin franktan ziyade paraya mâ-likti. Bu cihetle hıdivden aldığı bir milyon frank olmamış olsa da gazetede de devam edebilirdi.

İkinci olarak, Mustafa Paşa'nın meşveret maksadı namına açtığı hürriyet savaşı meydanından bu vechile çekilmesi Jön Türkler'i sadece hususi menfaatlerine alet olarak kullandığını gösterdiğinden bu azamet hâli, nefsine son derece ağır gel-mekle ona karşı da büyük bir intikam hissi uyandırmıştı.

İşte "Zafer Kasidesi"ni, "Tahmis"i, sonra "Şerh" ve "Rüya"-yı ilan hep bu gayz ve intikam zorlamasıyla vukua gelmiştir. Bilhassa "Şerh"te görüldüğü üzere Mustafa Paşa dahi tenki-dinden kurtulamamıştır. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, Said Pa-şa'nın vefatından sonra Mısır'ı terk ile Dersaadet'te ikameti ihtiyar eylediği zaman, eniştesi Yusuf Kâmil Paşa'nın delale-tiyle Hümayun'un iltifatına mazhar olmuş ve hatta bir müd-det sonra Maliye Nezareti'ne tayin edilmişti. Bu birinci defa ki nezaretinde meftur olduğu fikirlerin istiklali saikasıyla tek başına hareket ettiğinden maliye memurları bir dereceye kadar himayeye nail olmuşlardı.

İşte bu sırada Osmanlı vilayetlerinin teftişiyle medeniyet ve ilerlemeyi gerekli kılacak vasıtaları tetkik ve ittihaz için Anadolu'nun güney tarafı ve doğusuna Ahmed Vefik ve Bur-salı Rıza Efendiler ve Rumeli'nin Yanya ve Selanik tarafları-na Suphi ve Bosna ve Hersek'e de Ziya Beyler müfettiş tayin olunmuş ve gönderilmişlerdi.

Ziya Bey teftiş memuru olduğu vilayete, Raguza yoluyla Dalmaçya'dan dâhil olmuş ve Bosna Sarayı'na tanınmamak için kılık kıyafetini değiştirmiş bir hâlde girerek evvelce hiç kimsenin haberi olmaksızın gönderdiği bir adamla* kiraladığı ve hazırlattığı haneye inmiştir. Ertesi günü tam Avrupalı bir müfettiş gibi hükümet dairesine giderek her şeyden evvel sandık odasını mühürlemiş ve sonradan zamanın valisi olan Topal Osman Paşa'nın nezdine azimetle memuriyetini ilan etmiştir.

Ziya Bey'in ani gelişiyile yine o suretle sandık odasını mühürlemesi Bosna hükümet dairesinde bir yıldırım şiddet ve heybetini göstermiştir. Yine o gün, eyalet defterdarı Naşid Efendi** ile sair muhasebe memurları hazır olduğu hâlde kasa varlığını sayma ve defterleri tetkik neticesi olarak on beş bin lira raddesinde bir açık zuhur ettiğinden defterdara işten el çekirtmiş ve muhakeme altına almıştır.

İşte bunun üzerine Ziya Bey'in teftiş teşebbüsleri sonuçlanmaz. Çünkü bir taraftan vali paşa Mümtaz Efendi'ye*** ve diğer taraftan Naşid Efendi, Maliye nazırına müracaat ettiklerinden, iki başlı olan bu müracaat İstanbul'da umulan tesiri hâsıl etmiş ve zaten beyin kadim düşmanı olan Âli Paşa'nın öfkesiyle Ziya Bey azledilerek yerine Vakanüvis Cevdet Molla (Cevdet Paşa) müfettiş tayin gönderildiği gibi Mustafa Paşa'nın yiğitlik taslarcasına ısrarı üzerine Naşid Efendi de defterdarlıkta sürekli kılınmıştır.

Ziya Bey'in kalbindeki bu yara Mustafa Paşa'nın sonraki hamiyetkârane işleriyle bir dereceye kadar kapanmıştı. Fa-

* Gönderdiği adam bu defa *Hürriyet*'e imzasını koyan Kasap Arif Efendi'dir.

** Sonradan vezirliğe erişmekle Akdeniz adaları, İzmir ve Suriye'de valilik etmiş olan Naşid Paşa'dır.

*** Topal Osman Paşa ile Mümtaz Efendi, Firari Fevzi Ahmed Paşa'nın yetiştirdiği adamlardandır. Çünkü Topal Osman Paşa, "Firari'nin kethüdası olduğu gibi Mümtaz Efendi dahi divan efendisi idi. Ahmed Paşa, Donanma-yı Hümayun'u alıp Mısır Valisi Mehmed Ali'ye teslim gibi bir ihaneti irtikâp ettiği sırada Osman Paşa, Çanakkale muhafızı idi ve Mümtaz Efendi dahi paşa ile birlikte idi. Binaenaleyh Mısır'a firarda her ikisi de Ahmed Paşa ile beraber bulunmuş ve sonradan avdetinde bir müddet tersane hapishanesinde tevkif olunduktan sonra bırakılmış idiler. İşte o tarihten başlayan münasebetleri âhir ömürlerine kadar devam etmiştir. Osman Paşa bugün [1909] Mısır komiseri olan Rauf Paşa'nın pederidir.

kat bu defaki döneklığı henüz taze olan yarayı tahriş etmekle iki taraflı bir elemi mucip olduğundan intikam icrası ile teşeffi-i sadr¹¹ sırası gelmişti. Bundan dolayı artık sırf şahsiyat vadisine yol tahvil edilmiştir. Hatta o sırada aşağıdaki matla ile başlayan meşhur “Kaside-i Râiye”yi söylemiştir.

Matla-ı Kaside

*Çekip bizi götürdüler şütür gibi katar ile
İşin neticesi budur, şu öndeki hımar ile*

Bu kaside kırk beş beyti hâvi olarak cemiyetin fertlerinin tamamının hususiyet ve muaşeretini söyler ve ekser beyitleri fevkalade acı verir ve huzursuz eder. Bazı beyitleri de mizahla karışık ve güldürücüdür.

Kemal Bey, Paris’te bulunduğu ve Ziya Bey, Londra’da rahatlıkla neşrettiği *Hürriyet*’te, Âli Paşa’ya şiddetle hücumda devam ettiği hâlde, Kemal Bey yine tazyik olunurdu. Yahut Âli Paşa, Kemal’in çekilmesini danışıklı döğüşe hamlederek Arif imzasını dahi müstear nam kıyas ediyordu. Bundan dolayı Kemal’in *Hürriyet*’le münasebetini kestiğini yine *Hürriyet* gazetesinde ilan ettirmek istiyordu. Kemal, Mustafa Paşa’nın hatırı için bunu da ihtiyar ettiyse de Ziya Bey böyle bir ilanı neşre uygun görmemiştir. Çünkü cemiyetin ve mukaddes maksadın âdeta iflasını âleme ilan ile cemiyet fertleri hakkında milletin ayıplamasına meydan vermek ve rezil rüsva etmek istemiyordu. Fakat İstanbul’daki zat, Âli Paşa’nın tesirlerinin mağlubu olduğundan bu ilanın neşrini ısrarla talep ediyordu. Nihayet aşağıdaki ilannameyi yazmaya ve litografya ile temsil ve neşre mecbur oldu.

Bu ilannameden kırk elli bin nüsha kadar bastırılmış ve gariptir ki Âli Paşa, Kemal’in el yazısı ve imzasıyla olan bu ilannamenin Osmanlı memleketinin her tarafına serbestçe girmesi ve yayılmasını arzu etmiştir. Çünkü bu ilan ile, kendince Yeni Osmanlılar’ın cemiyetleri[nin] perişan olduğunu göstermek istiyordu.

Cemiyet ise perişan olmayıp ikiye bölünmüş veya daha doğrusu iki mühim kalem sahibinden biri kerhen çekilmişti.

¹¹ teşeffi-i sadr: İntikam aldıktan sonra içi rahatlama.

Ziya Bey'i hıdivden aldığı bir milyon franktan dolayı kimse ithama kalkışmadı. Hatta Suavi bile bu meblağın miktarındaki azamete kıskançça baktığı hâlde sesini çıkaramamıştır. Bilhassa Ziya Bey'i maddeten itham kabil değildi. Zira para beyin imzasıyla alınmamış ve fakat bey parayı alıp kendi namına bankaya koymuştur. Hatta arkadaşların en cesuru olan ve Ziya Bey'e hürmet ifasıyla beraber istediğini pervasızca söyleyen Reşad Bey bir gün Ziya Bey'e "Hıdive hizmetten çekinmiyor musunuz?" سوالini sormuş.

نسخه کوربدیکی چند ایچمه باصه بر روی
نشری انبساط عربی کوزر بلایه و در در که صوت

بر ما نه خبر و عارفان مصداق است بر جور و لقمه اولاد هر يك نه خبر نه
 و نه ده نكاز نه بزرگ ساز گز اولين معلوم در زير
 يعني خبر ميزه بر علاقه و ناسبت اولين كوستريك ايجوده سوادك
 غزوه خبر بولي سوادك اولين خبر بوز و نه ده نكاز
 غزوه خبر بولي سوادك اولين خبر بوز و نه ده نكاز
 حواله اين بزرگ به خبر عاده اسرار و نه ده نكاز
 كماله ۱۸۷

Hürriyet'e gönderilen yukarıdaki el yazısının transkripsiyonu:

Neşri iltimasıyla *Hürriyet*'e gönderilen varakadır ki son nüshasında görülemediği cihetle ayrıca bastırıldı.

Bir zamandan beri Arif imzasıyla neşir buyurulmakta olan *Hürriyet*'in ne tahririnde ve ne de eskârında bizlerin iştirakimiz olmadığı malum-ı devletleridir. Bu hakikati yani *Hürriyet*'le aramızda bir alaka ve münasebet olmadığını göstermek için şu ilanın gazetede neşir buyurulması rica edilir. Arkadaşlar dahi bu arzuda bulunarak vaktiyle gazeteye imza koyduğum cihetle keyfiyetin, yüce taraflarınıza tebliğini âcizane aracılığımıza havale ettiler. Yine herhâlde emir ve irade efendimizindir.

7 Kânunusani 1870

Kemal

Ve Ziya Bey ise “Hayır bir vakit küçük biraderin hukuk müdafii olmuş idik, şimdi o davayı sadrazam hazretleri de-

ruhte buyurduklarından bu sefer nöbet büyük biraderin hukukuna geldi,” cevabını vermiş ve Reşad “Mizahı bırakalım beyefendi! Cemiyet, firavun gibi hükümete hizmet için mi teşekkül etti?” demesiyle Ziya Bey “Ya ciddi mi konuşmak istiyorsun? O hâlde oğlum! Seni, küçük firavunun hizmetinde bulunduğundan bu hizmete tahsis ettiği ücreti aldığından dolayı ben tenkitte bulunmadığım hâlde sen ne hak ile beni tenkit ediyorsun. Mesele burada bir içtihat meselesi şeklini almıştır. Ben evvelki içtihadımda sonradan hatamı idrak ile tashih ettim. Sen içtihadında isabetine kail isen buyur. Delillerini meydana koy, münazara edelim. Belki sen de içtihat zaafına kail olursun yahut beni ikna edersin,” demişti.

Reşad, safsataya safsata ile mukabeleye kudretli olsa da beyin hıdive taraftarlığıyla cemiyetin Fazıl Mustafa Paşa’ya taraftarlığını şeklen müsavi görmekte idi. Çünkü mademki ortada maksat kaybolmuş ve hizmet iki adamdan her birinin şahsi menfaatini müdafaaya intikal etmiştir. Elbette iki taraf dahi davayı emanet edecek birer avukata ihtiyaç görür. Bundan dolayı Ziya Bey, İsmail Paşa davasını deruhte etmiş, berikiler de Mustafa Paşa davasını iltizam ve müdafaada hürdürler. Zira ortadan milletin hukuku davası tamamen bertaraf olmuştur. Ve çünkü milletin hukukunu müdafaa için neşredilmekte olan *Hürriyet* gazetesi bu davayı halkın muhakemesi huzurunda birinci defa olarak ikame eden zat tarafından tatile zorlanmıştır.

Ziya Bey’in nazariyatı bu idi. “Ben hiçbir şey icat yahut hiçbir şeyle cemiyetin maksadını ifsat etmedim. Ancak Fazıl Mustafa Paşa, milletin ikbalini kendi emellerine feda eden Âli Paşa ile menfaat birliği ederek *Hürriyet*’i tatile karar verdi ve Kemal’i de bu karara tâbi kıldırdı. Ben o kararı kabul edip de boyun eğme tavrı gösterene bir şey söylemediğim gibi kimsenin de bana bir şey söylemesine müsaade edemem. Yalnız bu meseleyi arkadaşlar arzu ettikleri hâlde milletin nazarına arz ederiz. Her iki taraf delillerini, içtihadının sebeplerini uzun uzun anlatır, halk da hükmünü verir. Ben hakkımdan eminim. Bu cihetle ilanından sakınmam. Siz de emin iseniz işte bahis meydanı!” diyordu.

Hâlbuki kimsede böyle bir bahse girmeye takat yoktu. Çünkü Kemal ve Kemal’e tâbi olmada çaresiz kalanlar neşriyattan yasaklanmıştı.

İnkılap

Bu sırada Necip Paşa hafiyesi Mehmed Bey ile Hüseyin Vasfi Paşa,* Cenevre'ye çekilerek litografi ile *İnkılap* isminde bir gazete neşrine süratle giriştiler. Bu gazete doğrudan doğruya ihtilal gazetesi olarak halkı inkılaba davet ediyordu. Ve Abdülaziz'in saltanatı hakkında gayet şiddetli sözlerle husumetini ilan etmekteydi. Hatta ekser neşriyatında padişaha tarafgirlik şiarı olan Ziya Bey bile bu gazeteye karşı Abdülaziz'i fakat vükelaya kabahatler isnadında bulunmak yoluyla müdafaa edebilmiştir.

İnkılap gazetesi mukaddemesine şu sözlerle başlamıştı:

"Bir hükümetin mahvı zamanı gelince Cenab-ı Hak evvela reisinin aklını alır. Onun için zamanın padişahı çıldırdı. İş gücü pehlivan güreştirmek, Zuhuri kolu oynatmak, koç ve horoz dövüştürmek, yüce ceddinin sandukasına astığı Osmanlı nişanını ki mükafat ve iftihar nişanı olacaktır, dövüşken keçilerle horozların ve Zuhuri kolu maskaralarının boynuzlarına boyunlarına takmak! Birtakım hainler elinde zulüm ve fesat aleti olmuş, memleketi mahvetmekte milletin kanını emmektedir. Hilafeti sakıt, hal'i vacip..."

Bu mukaddeme buna benzer gayet acı sözlerle devam edip gidiyordu. Hiç şüphe yok, Suavi'nin fetvalı, falanlı hitabelerinde Birgili Hoca'yı örnek alırcasına söylediği vasiyetleri okurken esneyenler, bu mukaddemeyi okuma esnasında ya ağlayacak veyahut gazap ve gayzını artıracaktı.

Ona tali olan makaleye de şu sözlerle başlıyordu:

"Hâlâ padişah Abdülaziz, tarih okuyor, milletin selametini düşünüyor diye efendiliğinde [şehzadeliği] bir yalancı şöhet kazandığından, bu inkılabın bilcümle teferruatını cülusunda icra edeceğini halk ümit ederdi.

Meğer okuduğu tarih değil *Hamzaname* ve *Battal Gazi Hikâyeleri* kabîlinden masal kitapları imiş. Düşündüğü dahi oynattırdığı Zuhuri kolu fasıllarından ibaretmiş. Ve biraderi merhumun bağışladığı Kur-

* Vasfi Paşa, *Erkân-ı Harbiye* ezkiyasından olarak Altıncı Kostaki namında bir Rum ile kiraladıkları römorkörü, saltanat kaygı üzerine sevk ile Abdülaziz'i batırmaya karar verdikleri sırada tutulmuşlardır. Hüseyin Vasfi Paşa, Zaptiye'de bulunduğu hâlde firar etmiş ve Kostaki, Kıbrıs'a sürgün edilmiştir.

bağalı çiftliğine sık sık gitmiş, padişahlığında nişan takmak için döğüşken horozlar yetiştirmek, koçlar, keçiler alıştırmak içinmiş.

Ey vatandaşlar! Bu inkılabın ikmalî artık bize kaldı. Bir millet bir işi milletçe düşünüp yapmaz ise, o iş de milletin terakki ve ıslahına asla yardım etmez. İşte numunesi meydanda duruyor. İslah ve terakkimizi bir şahsın yed-i kifayetine bıraktık. Cûlusunda yedi milyon lira borcu olan bir devletin varisi olduğunu lisan-ı teessüfle ilan etmişken padişahlığı daha on seneye varmamış ve zamanında Kırım Muharebesi gibi bir gaile zuhur etmemiş iken devletin borcunu yüz milyona çıkarırdı. Aferin himmetine padişah-ı devranın.

Ziya Bey bu hararet dolu makaleyi, ki ihtişamlı sözlerden tamamıyla uzak ve sırf milletin irfan seviyesine göre düşünülüp yazılmıştır, tabii olarak Sultan Aziz'e olan ihlası cihe-tiyle pek ağır bulmuş ise de Mehmed Bey'e karşı muhalefet iltizamına da imkân göremediğinden müdafaasını başka bir şekle irca etmeye lüzum görmüş ve bundan dolayı aşağıda olduğu üzere tevile çalışmıştır:

Hürriyet'in Mütalaası

Bu şiddetnüma sözlerin gayret ateşiyle yanmış ateşli bir kalpten aşırı hamiyetle zuhur etmiş olduğu aşikâr olmasıyla beraber *Hürriyet*'in takdirinde doğruluk ve hakkaniyete yakın görünmezler.

Vakıa Sultan Abdülaziz'in çıldırdığını herkesten evvel Avrupa'da ve İstanbul'da ilan eden hâlâ sadrazam [olan] Âli Paşa idi. Çünkü Sultan Abdülaziz cûlusunda Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı sadaret makamında buldu.

Birkaç ay hareketinde dikkat edip "Bu adam 'hukuk-ı hukûmat' sözünden başka bir şey bilmiyor," diyerek onu azil ile yerine Âli Paşa'yı tayin etti. Birkaç ay bunun da işine bakıp nihayet damadının pederi müteveffa Ziver Paşa'yı vezirlikte şeyh'ül-harem¹² tayin etmiş ve sonra borçlu olduğundan memuriyet mahalline gidemiyor diyerek taşra mallarından elde edilecek kârın ödenmesi mümkün olmasa da ileride tahsilat vuku buldukça kapatılmak üzere bin beş yüz kese atıyye-i

* Hatta nüktedanlığı diplomasideki kemali kadar meşhur olan Fuad Paşa merhum, Kıbrıslı Paşa'yı "Bin yıllık kâf-i hükûmeti kâf'a ve devlet işlerini Evkaf-ı Teftiş Mahkemesi'ne döndürdü, sözûyle tezyif ve bu suretle Teftiş-i Evkaf'ın mahiyetini de hakkıyla tarif etmiştir.

¹² şeyh'ül-harem: Halife tarafından Mekke'nin yönetimiyle görevlendirilen memur. Şam valileri için de kullanılmıştır.

seniyye¹³ ihsan buyurulması lüzumunu hususi tezkere ile arz etmiştir. Bunun üzerine kendisinin tarafını koruması ve devlet hazinesini mensuplarına esirgemedi dağıtması sebebiyle onu da azledip yerine müteveffa Fuad Paşa'yı getirmişti. Bundan dolayı yüce sadrazam, cenab-ı padişaha gücenip telgraflarla Avrupa'ya padişahın çıldırması olduğunu ilan etti. Ve bu telgrafların parasını hazine verdi. Ve bundan başka İstanbul'da dahi rast geldiğine padişahı şikâyet edip "Abdülaziz devleti pederinden kendine miras kalmış bir malikâne zannediyor. Bu millet onun esiri değildir. Cümlemizin bu memlelette iştiraki vardır. Lakin padişahın şuuru bozuk olduğundan daha buraları bilemiyor," tarzında lisanlar kullandı. İşte bu şayia o doğru olmayan rivayetten bakiyedir.

Eğer padişahın işe karışmaması, cinnetine delil sayılırsa bu hükm, insaf ve adalete uygun olamaz. Zira Sultan Abdülaziz'in cülusunun başlarında devlet işlerini bizzat yönetmek için bu yolda çabaladığı ve bu eski hırsızlardan kurtulup yeniden vükela yetiştirmeye ne kadar uğraştığı o vakit iş içinde bulunanların malumudur.

Sultan Abdülaziz, cülusunun başlarında kışlalara gidip, askerini yeme içmesini ve koğuşlarını ve Harbiye ve Bahriye mekteplerinin ahvalini bizzat görürdü. Ve yolda gittiği esnada verilen arzıhalleri bizzat sayıp indiği vakit her şeyden evvel onları getirtir ve kendisi eline alıp okur ve gereğini emrederdi.

Keza, Babiâli'den arz olunan hususların istizan tezkerelerini¹⁴ şimdi olduğu gibi yalnız Başkâtip Emin Bey'in eline bırakmayıp bizzat kendisi birer birer okur ve dolaplı ve fırıldaklı olanlarını ayırıp tahkik eder ve sonra red ile veya aksi üzere cevap yazdırırdı. "Ya o Sultan Abdülaziz şimdi o değil midir?" denirse "Âdeta değildir," cevabı verilebilir.

¹³ atıyye-i seniyye: Padişah armağanı.

* Ziya Bey o tarihte Mabeyn-i Hümayun üçüncü kâtibi olarak Sultan Abdülaziz'in yakınlığına ve iltifatına mazhar olmuştu. Öteden beri Âli Paşa'ya müstebitliğinden dolayı muhalif olduğundan onu devirmek istedi. Binaenaleyh bu fırsattan istifade ile paşayı Sadaret'ten azlettirdi. Ve yerine o tarihte Suriye meselesinden dolayı iki seneden beri Şam'da bulunan Fuad Paşa'yı tayin ettirerek devleti terakki yoluna sevk ettirmek istediye de sonradan Fuad Paşa'dan dahi ümit ettiği gibi terakkiper-verane adımlar görememesinden dolayı onun da aleyhinde bulunmaya başlamıştı. Sultan Abdülaziz ise Ziya Bey'den de usanmış olduğundan aleyhindeki sözlerini Fuad Paşa'ya nakletmiş ve müşarünileyhin bu suretle istifası üzerine onu Sadaret'te bırakma ile fakat Ziya Bey'i Mabeyn'den ihraç etmiştir.

¹⁴ istizan tezkiresi: Sadrazam tarafından padişahı sorulması gereken hususlar hakkında Mâbeyn başkâtibine yazılan tezkire.

Zira Babîâli o kadar entrikalar kullandı ve gerek padişahın etrafında bulunan hainler ve gerek sefaretler vasıtalarıyla o derece iğfaller ve tehditler ile zihnini doldurdu ki padişah işi Babîâli'nin eline bırakmak mecburiyetinde bulundu. Ve bir kere bu suret hâsıl olunca artık dünyada ne oluyor, ne deniyor, hiçbirini doğrudan doğruya işitmek kendisine nasip olmadı. Zira gece gündüz yanında bulunanlar, aynıyla çarpık gösterir aynalar gibi etrafını öyle sarmışlardır ki ne tarafa baksa eğri görür. Ve böyle bir rüyete alışan adam için her gördüğüne eğri demek tabii emir olur.

Allah için insaf edelim! Sultan Abdülaziz bu hâle gelinceye kadar Babîâli ile az mı uğraştı?

Tersanemizin şu günkü günde oldukça nizama girmesi ve şu kadar harp gemimizin dosta düşmana karşı heybetle demir atmış olması ve askerimizin sırtı elbise ve karnı sıcak yemek ve has ekmek görmesi mücerret bu padişahın hususi gayreti değil midir?

Zuhuri kolu oynatmak cinnet eseri ise tiyatroya gitmek de bu kâbilden olacağından (!) bütün imparatorlar ve krallar ve Avrupa'nın ukala, hükema vükelası hep mecnunlar demek çıkar. Zira bizim Türk tiyatrosu orta oyunudur (!) Avrupa tiyatroları dahi eski zamanlarda aynıyla bizim orta oyunları tarzında iken* onların kralları ve şairleri milli ahlakın terbiyesi maksadıyla onları tanzim ettiler. Bizde bu himmet olmadığı için ilk hâlinde kaldı. Yalnız Sultan Abdülaziz Han, cülusunun ilk günlerinde, bu oyunları milletin fitri ahlakına hizmet edecek

---

* Ziya Bey, Sultan Abdülaziz'i müdafaa sadedinde tarihi hakikati tahrif ediyor. Çünkü Avrupa'da bugüne kadar gördüğümüz tiyatrolar "Eski zamanlarda aynıyla bizim orta oyunları tarzında değil"di. Ve çünkü tiyatro ismi dahi natık olduğu üzere Yunanistan'da ihdas olunarak, oyunları ise Aristo ve emsali filozof edipler tarafından tertip olunurdu. Çünkü insan toplumunda faydalı eğlenceler de lazım olduğuna kail olan akıllı kavimler, insan ahlakını yücelikleri ve aşağılıklarının kâffesi ile temaşa yerine koyarak, vicdanın en kuvvetli hissi ve en mükemmel mürebbisi olan meftuniyet ve nefret insanı memnun ve müteessir etmek için tiyatroyu en tesirli ve hele en faydalı bir eğlenceye addetmişlerdir ki ekser filozoflar nazarında ahlak mürebbisi meziyetindedir. Ya bizim Zuhuri kolları böyle midir? Bilhassa orta oyunu, rivayete nazaran bir vakit hükümet sevdasıyla çıldırmış olan bir divane tarafından bimarhanede tertip olunmuş ve onun üzerine Kanuni Süleyman tarafından cinnetinin asıl illeti olan tasvirleri her neden ibaret ise onu bilfiil icra etmek üzere divanelere verilmiş bir imtiyazdan tevellüt etmiştir. İşte Ziya Bey'in tiyatroya bizde bulduğu misalin aslı budur. Hâlbuki "Mümkün mü Ebû'l-Üla, Ferezdak / Molyer gibi bir tiyatro yazmak" beytinin kaili olan Ziya Bey, tiyatronun aslını ve illet ve hikmetini herkesten âlâ bilirdi. Fakat maksadı, Abdülaziz'i aklama ile beraber Âli Paşa'yı tenkit idi.

yolda tanzim etmek arzusunda bulundu. Şimdi bu niyet dahi kendine kabahat şeklinde isnat olunursa hakkaniyete uygun olur mu?”

Pehlivan güreştirmek, koç, horoz döğüştürmek dahi bir adamın cinnetini ispata kâfi delillerden değildir. Zira her imparatorun, her kralın ve belki en âkil ve hakim zannolunan her zatın mahremiyet dairesine girildiğinde bu makule¹⁵ abes şeylerin çok çeşidi görülür.

Bir âkil-i müsellemlü'l-etvâra mahrem ol,
Mişvâr u tavrını nazar-ı itibâra al.

Seyret ne denlû vaz'-ı garîbi eder zuhûr
Kim her biri cünûna olur başka başka dâl.”

Avrupa hükümdarlarının ve geçmiş sultanların at yarışı ettirmeleri ve ayı, samson güreştirmeleri ve boğa ve yaban domuzu ile muharebe ettirip seyretmeleri bu kabilden değil midir? Bir de eğer Sultan Abdülaziz bu masumane (!) eğlenceler yerine Fransa ve Rusya imparatorları gibi gece sabahlara kadar kumarla vakit geçirmeyi mutat etmiş olaydı daha akıllı mı olurdu? Yoksa Avusturya imparatoru ve İtalya kralı gibi fahişe müptelası ve günahkâr olsaydı daha iyi mi olacaktı?”

Yüce ceddinin sandukasına astığı Osmanlı nişanını döğüşken keçilerin boynuzuna astığına dair söylenen rivayetlerin dahi sıhhati bizce müsellemler değildir. Ve belki hakikati aranılacak olursa bu yalanın

* Hakkaniyete uygunluk odur ki insan vâkıf olduğu bir şeyi sadece ispatlamak veya düşmanı yalanlama yolunda da olsa hakikati üzere beyan ede. Sultan Abdülaziz'in Yağcı İzzet ve Kurban Osep gibi emir altına alınmışların kimini Âli Paşa ve kimini Fuad ve Yusuf Kâmil Paşa şekline koyarak icra ettirdiği taklitleri bir insaf sahibi nasıl olur da milletin fitri ahlakına hizmet etmek ile tefsir eder. Devlet vûkelası kadim usulümün hükümünce saltanat vekili olduklarından şahıslarında hükümdarları teşhis olunurdu. Bu hâlde Zuhuri kolu maskaralarına onların taklidini yaptırarak tahkir ve rezil etmek ayıbı, bizzat padişaha râci olmak lazımlar geleceğinde şüphe edilebilir mi?

¹⁵ makule: Cins, tür, takım, çeşit, nevi.

”Terci-i Bend”den.

*** Bugün [1909] Avrupa'da geçerli olan ve at cinsinin tekâmülüne hizmetinden dolayı hükümetlerin ve ekâbir ve zenginler ile birçok banka ve şirketlerin fedakârlık ile hayvan sahiplerine mükâfatlar tahsisini mucip olan at yarışları ile keçi ve horoz döğüştürmek arasında ne münasebet görülmektedir bilinemez. Üçüncü Napolyon'un birçok sefahat fenalıkları malumdur. Fakat Fransa hazinesinin anahtarları eline teslim edilmiş bulunan bir hükümdarın ve keza Rusya İmparatoru İkinci Aleksandr gibi idare usulü hükümünce her türlü istek ve heveslerini busule getirmeye bir emri kifayet eden iktidar sahibi bir hâkimin oynadığı kâğıt

dahi Âli Paşa'nın dargınlığı esnasında uydurduğu yalanlardan olduğu ortaya çıkar.

Ne mümkündür ki Sultan Abdülaziz gibi Osmanlılık namusunu her şeye takdim iddiasında bulunan bir zattan böyle delilere mahsus bir hareket sâdır ola.

Evet! Belki Zuhuri kolu maskaralarına nişan vermiştir. Lakin Âli Paşa ve sair vükela kendi dalkavukluklarına ve uşaklarına ve ayvazlarına kadar nişanlar verirlerse zamanın padişahı olan Sultan Abdülaziz'in kendini eğlendirenlere nişan vermesi neden garip görünsün?

Cülusdan beri borçların artması bahsine gelince bundan vatanını seven ve hâlin akıbetini düşünen hangi hamiyet ehli hoşnut olabilir. Lakin bu borçlanma paraları Sultan Abdülaziz'in cebine mi girdi ki hatta onun himmetine istinat sahih olsun ve *İnkılap* gazetesinin şu "Padişah kaplarını dolduruyor. Sonra da bu kabı tutanlara yani vükelaya parmaklarını yalıyor," sözü dahi hak ve insafa yakın görünmez. Zira kabı dolduran ile parmak yalayan arasındaki nispet bu mevkide hiç münasebet almaz.

Cümle âlem bilir ki padişahın Paris ve Londra bankalarında fondoları yatmıyor. Lakin Fuad Paşa ve Âli Paşa ile sair bilinen zevatın kazandıkları paralar bu bankalarda işlemektedir. Hem şu borçlanmaları bulan, yapan kimlerdir? Bir kere burası düşünülmeli!

Borçsuz bu devlet yaşayamaz kaidesini müteveffa Fuad Paşa icat etmedi mi? Ve her borçlanmada arkadaşlarıyla beraber komisyona parmak sokmadı mı? Âli Paşa dahi işte onunla müşterek değil miydi? Ve onun vefatından sonra edilen iki borç sırf Âli Paşa'nın himmetiyle olmadı mı? Bunların fahiş şartlarıyla beraber vakit ve hâl ica-

---

eğlencesini kumar addetmek, Ziya Bey'den başka kimsenin hayal ve hatırandan geçmese gerektir. Avusturya İmparatoru François Josephe ile İtalya Kralı müteveffa Victor Emanuel'in gençlikleri zamanına taalluk eden ve "bes tavr-ı aceb lazım-ı eyyâm-ı şebabest" [bu şaşılacak tavır, gençlik zamanının bir gereğidir] hükmünce her gencin ve bilhassa genç prenslerin şanından olan kadınlara tapma temayüllerinin, ki kavmi ahlakları itibarıyla dahi tenkide şayan görülmez, fuhuş ve günahkârlıklar arasında sayılanlara dâhil olması doğru mudur? Bu sayılan hâller, velev günahlardan olsa dahi âharla kıyas, kıyas maa'l-farik ve onları yapmadı, bunları yaptı demek ise onları yapamadığı için bunlarla vakit geçirdi demek kabilinden ve binaenaleyh bu suretle tenkide layık sayılamaz. Bir de "bâtıl makis-i aleyh olamamak" [bâtıl, ölçü alınmaz] kaziyesinde, Âli Paşa hizmetkârlarına, dalkavuklarına mebzul tuttuğu nişanlardan dolayı eleştirildiği hâlde Sultan Abdülaziz'in cedd-i âlâsı namına ihdas ettiği nişanın Zuhuri kolu maskaralarına verilmesi neden değerini düşürmesini.

binca hükümdarların uğurlu ortaya çıkışlarının talihine isnat ederek taraftarı olan vükelaya on beşer bin lira ihsanlar verdiren ve hatta geçende yirmi bin lirayı dahi kendi için koparan şu “Kevkeb-i Şarki”nin tabiri üzere “Devlet gemisinin şerefli kaptanı ve yüce halifelik makamının bayağı bir kıymetli ve mükemmel kıblenüması” olan Âlî Paşa değil mi?

Şimdi borçların artırılmasını yalnız padişaha isnat etmek adaletle mugayir olmaz mı!

Bunlarla beraber biz padişahta “yedi evliya kuvveti vardır” yahut “yedi krala taç giydiren” itikadıyla neşeli olan güruhtan dahi olmadığıımızdan Sultan Abdülaziz’in cülusunun başlarındaki hüsnüniyet ve tavırlarının tebdilini güzel bir nazarla görmeyiz.

Şah vâkıf gerektir ahvâle

Vükelâya kalırsa vay hâle

Ancak otuz altı milyon nüfusun biatiyle tâbi olunması meşru olmuş ve yeryüzünün her ikliminde bulunan iki yüz milyon İslam nüfusunun ruhani reisi itikat olunmuş (?) ve memleket ve milletçe kendisinin ihtiyari işiyle iyilikten başka bir kötülüğü görülmemiş olan zat hakkında edep ve insaf dairesinden hâriç taarruz lisanı kullanmayı dahi reva görmeyiz.

Ve mademki İslam milletin urve-i vüskâ-i ittihadı,¹⁶ kelime-i tayyibe-i tevhid olup peygambeliğin yüce emanetinin taşıyıcısı ve Haremeyn-i Muhteremeyn’in hizmetçisi olmak haysiyetiyle bu kadar çeşitli Muhammedî milletlerin kalplerinin bir araya gelmesi için Osmanlı tahtı, hilafet makamı zu’¹⁷m ve itikat olunmuştur; biz bu rabitanın bozulmasını istemek bir yana tahakkümünü her Müslüman için hamiyetin zimmet farızası biliriz. Yani halifelüğün şer’an sıhhati veyahut kutsallığı meselesini karıştırmaya hacet görmeyerek milletin asli faydasına hasrederiz. Ve çünkü asıl maksat, İslam nüfusunun bir noktada toplanıp birleşmesidir. Ve mademki bunu tabiat yapıp hazırlamış ve şer’i mübin-i Ahmediye’nin esası dahi buna müstenit bulunmuştur. Bu itikadı doğru, eğri her ne ise muhafaza lazımdır. Zira İslam milletin kurtuluşu bundadır, görüşünde bulunuruz.

Bu bahislerin hülasasında bize de bir sual gelir. Yani bütün fenalıkları eden Babiâli olsa dahi mademki her görülen iş padişahın iradesine müstenittir, padişahın da ortaklığı ve masumiyetinin yokluğu aşikârdır. Eğer Sultan Abdülaziz’in akli ve hamiyeti olsa idi vükela namıyla mey-

¹⁶ urve-i vüska: mec. İslamiyet, Müslümanlık.

¹⁷ zu’^m: Zan.

danda bulunan ve kötülükleri günden güne aşikâr olan şu mel'unları kullanmaz veyahut melanetlerine müsait bulunamazdı, denilebilir.

Biz cevabında deriz ki, padişahı sırf masum göstermeye çalışmıyoruz. Lakin çok kuvvetli umudumuz, padişahın ekser vukuattan haberi yoktur. Eğer işin aslını bilmiş olsa, elbette razı olmaz zannederiz. İşte bizce onun "beraat-i zimmeti" yalnız bu daireye mahsustur. Buna dayanarak deriz ki: Eğer *İnkılap*'ın dediği gibi kati lüzumu görülen bir inkılap husule gelecekse aklen ve şer'an sebep olamayacak bevâis [sebepler] üzerine padişahın hilafetinin susmasına ve hallinin gerekliliğine koşmazdan evvel vükela denilen fitneci heyetin tebdiline himmet hasredilmeli ve padişaha sadık ve tecrübeli vükela göstermeli, yanındaki çapkınları, hırsızları defetmeli. O zaman bakmalı, Sultan Abdülaziz talep edildiği üzere hareket etmez ve güzide vükelanın yapacakları ıslahata mâni olursa o vakit hem cinnete hem de hallinin gerekliliğine yorulmalıdır.

•

İnkılap buna pek kısa bir cevapla mukabelede bulundu. Dedi ki:

"Pekâlâ şimdi biz, yani millet, padişahımızın lalalarını değiştireceğiz. Çocuğu güzel idare edecek uslu akıllı adamlar tayin ederek onu israftan, hoppalıktan menedecek tedbirleri ve mirasyedi beyin emlak ve akarına birer gedik açan sefahat borçlarını indirmeye çalışacağız. Eğer bu tedbirlerle hoppa bey yine nefsinı ıslah etmez ve olgun ve akıllı lalalarını dinlemez ise hoppa beyi şeriat marifetiyle hacredeceğiz.¹⁸

Bunu böyle yapmaya ne hacet. Şimdiden beyi hacir altına almak¹⁹ kabîlinden Ziya Bey'in memduhu olan namuslu halifeye diğer bir halifeyi halef eylesek ve ona meşveret ve meşrutiyet usulünü esas idare olarak şart kılsak 'men cerrebe'l-mücerreb...'²⁰ pişmanlığına düşmekten olsun kurtulmuş olmaz mıyız?"

•

¹⁸ hacir: Bir kimseyi, kanunun kabul ettiği bir sebeple kendi malını ve haklarını istediği gibi kullanmaktan menetme, kısıt.

¹⁹ hacir altına almak: Ne yaptığını bilmeyecek durumda olan bir kimseyi kanun yoluyla malını kullanmaktan menetmek.

²⁰ Men cerrebe'l-mücerreb hallet bihi'n nedametü: Bir kimse tecrübe edilmiş bir şeyi yeniden tecrübe etmeye kalkarsa bu kendisine pişmanlık getirir.

Ziya Bey'in müdafaaları daima Âli Paşa'ya fenalıklar yüklemeye inhisar ettiği için İstanbul'dan gönderilen mektupların dahi birtakımı o noktainazardan yazılmış şeylerdi. Bununla beraber Babıâli'nin Mısır işinde yalandan kendisini kuvvetli ve cesur göstermesi, halkın memnuniyetini mucip oluyordu.

Çünkü ta Mehmed Ali vakasından beri umum Osmanlılar bu aileyi nankörlükle itham ettiğinden *Hürriyet*'in, Babıâli'yi bu meselede tasvip etmesine karşılık Mısır valisine sahip çıkmasına teessüf ederek yol değiştirmesine bir mana vermediklerini ve Kemal Bey'in *Hürriyet*'ten irtibatının kesilmesi sebebini anlamak istediklerini müteaddit mektuplarla gazete idarehanesine yazıyorlardı. Çünkü "Arif" imzası ile çıkan bir gazetenin Yeni Osmanlılar'la münasebet derecesini ve Ziya Bey'in *Hürriyet*'i tek başına çıkarmakta olduğunu henüz bilmiyorlardı.

Vakıa Kemal Bey'in matbu ilannamesi her tarafa sevk olarak serbestçe dağıtılmış idi ama işin aslı tamamıyla anlatılmamış ve çünkü "Bir zamandan beri Arif imzasıyla neşir buyurulmakta olan *Hürriyet*'in ne tahririnde ve ne de fikirlerinde bizlerin iştirakimiz olmadığı" cümlesi yalnız ortaklığı ortadan kaldırmayı ifade ederek mektubun kime hitap ettiğini ve Arif imzasını kimin kullandığını göstermemişti. İşte bu sırada Ziya Bey'in kalemiyle *Hürriyet*'te:

Sultan Abdülaziz Han

Âli Paşa

Ziya Bey

unvanını hâvi olan "Hampton Court Rüyası" neşrolunarak bununla gazetenin Ziya Bey tarafından çıkarılmakta olduğu anlaşıldı. "Rüya", hakikaten daha önce benzeri görülmemiş bir zeminde yazılmıştı. Gerçi tarzında Şark üslubu muhafaza edilmiş ve padişahın ayaklarına kapanmak gibi zillet ilan eden miskin Şark adabına muvafık hâller gösterilmişti. Lakin umumi heyeti, meşverete taparcasına bir fikri musavver olduğundan padişaha el etek öpme yoluyla hürriyet taraftarlığı fikirleri ve meşrutiyet maksadı tamamıyla anlatılmıştı. Zira *Hürriyet*'in bu nüshasını Mısır Valisi İsmail Paşa'nın bizzat padişaha göndereceğine Ziya Bey vasıta ile söz almış olduğundan Âli Paşa'ya atılacak intikam oklarının uçları gereği gibi zehirlenmişti.

Bir de Mısır meselesi başka bir şekil almakta idi. Çünkü Süveyş Kanalı'nın açılışında bizzat hazır bulunmuş olan

İmparatoriçe Eugenie'ye meşhur iki yüz elli bin liralık yani beş milyon franklık gerdanlık bir gün evvel takdim kılınmış ve İmparator François Josephe'e de Avusturya malları için gayet müsait bir ticaret antlaşması akdine söz verilmişti.

Çünkü İsmail Paşa'yı İngiltere Devleti ve ona ittibaen Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon, Babiâli'ye şikâyet etmesine imkân verecek hâllerden içtinap etmeye davet etmekte idi. Zira Âli Paşa, 8 Eylül 1869'da Avrupa'da bulunan Osmanlı sefirlerine gönderdiği umumi tahrirler ile hıdivin hususi amaçlarını lakayt surette izah etmiş ve Londra Sefiri Müsürüs Paşa'ya ise İngiltere Hâriciye nazırına ifade etmek üzere mahremane surette ayrıca verilen talimatta İmparator Napolyon'un İsmail Paşa tarafından hırslandırıldığı ihtimalinden bahsedilmişti.

Âli Paşa'nın kendi kalemıyla Fransızca yazıp Arifi Paşa merhuma tercüme ettirdiği umumi tahrirlerde kullandığı lisan, bu meselede Babiâli'nin itti haz ettiği yolun sahte olduğuna kuvvetli bir delildir.

Tahrirat daha önce sözü edilmiş olan kayıt ve hatırlamaya şayan diplomatik vesikalardan olduğundan elde bulunan asli nüshasının suretini aynen aşağıya naklettik.

•

Hâriciye Nezareti makamından 8 Eylül 1869 tarihiyle dost devletler nezdinde bulunan saltanat sefirlerine yazılan mahremane tahrirlerin tercümesinin suretidir:

Bâbiâli Tercüme Odası

Babiâli ile İsmail Paşa Hazretleri arasında sonradan cereyan etmiş olan ahval, Avrupa kabinelerini haylıdan hayli işgal etmektedir. Meselelerin hak ve hakikati ve tâbi olduğumuz yüce efendimiz hazretlerinin son derece isabetli fikir ve niyetleri üzerine işbu kabinelere verdiğimiz malumat ve izahlar, politika işlerini idare etmekte olan zevata bu bapta tam vukuf hâsil etmiş olmalıdır. Bu husus üzerine tekrar konuşmaktan maksadım, yüce padişahımız hazretleri ile hıdivin hukuk ve karşılıklı vazifelerini tesis ve tayin değildir. Zira işbu hukuk ve görevler resmi senetlerde ve şimdiye kadar birbirini müteakip göndermiş olduğum tafsilatta layık olduğu gibi izhar ve ispat olunmuştur. Şimdi bize lazım olan şu anki müşkileri gerektiren sebepleri ve bu buhran içinde Babiâli'nin bulunduğu hâl ve mevkii layıkıyla izah ve beyan ve cidden ve fiilen bir düşmanlık ortaya çıkması tehlike ve sarsıntıların-

dan emin ve salim olarak bu meseleyi halletmeye ehliyetli olabilen hususi ve ferdi çareyi tarif ve tayin etmek hususudur. Saltanat-ı Seniyye'nin meşru hukuk ve memleketinin tamamınca hiçbir gerçek tehlikeden korkulmayan meselede tarafımızdan zahmetler meydana getirmek ve ihtira kılınmak istenildiğine dair her gün fikir ve düşünceler aleyhine protesto ettiğimizi dahi evvel be evvel ilan ve beyan ve hıdivden gelecek için Devlet-i Aliyye'nin güçlü teminat talep buyurmasında olan hak ve salahiyetine sahip bulunduğunun Düvel-i Muazzama'ya şerh ve ispat etmek dahi lazımeden addolunmuştur. Her ne kadar hıdivin taraf-ı âcizaneye gelen cevapnamesi şevketme-ab padişah hazretlerinin zatlarına sadakat temini ile dopdolu ise de başlarda padişah iradesi ile kendisine yazılan methedici tahrirlerin fezlekesi şu tavır ve hareketlerin toplamının hâsıl ettiği büyük tesirin tamamen mahv ve izalesi için şerefli padişah hazretlerine sağlam ve ameli teminat lazım olduğunu kendisine aynen beyan ve haber vermiş olduğumun burada tekrar ve ihtarı gerekli görünmüştür. Şimdiki teşebbüsümüz ne hıdive ne de kimseye hayret sebebi olamaz. Paşaca bize tahriri münasip görülen teminat ve cevapnamesinde sadakatine dair ileri sürdüğü ifadeler, ne yazık ki bu sözlerin hakikate yakın olmasının açıkça hilafına şehadet etmekte olan vukuatı bir türlü imha ve insa²¹ edemiyor. Kendisinin sözlerinin tamamı öyle bir mübalağalı zeminindedir ki onları hakiki teminat manasına yüklemek bizce mümkün değildir. Ey, hıdiv, tâbi olduğu büyüklüğe olan vazifelerinden külliyen kurtulmak emelinde midir değil midir? Ve bu bapta olunan şüpheyi kuvvetlendiren deliller nedir? Ve padişah hazretleri şunu kayıtsız nazar ile görebilir mi? Ve böyle Mısır ülkesini berbat ve harap ve Osmanlı saltanatı için had ve hesaba gelmez felaketleri icat ve icap eden hırsını engelleyecek seddi hazırlamak mühim ve gerekli değil midir? İsmail Paşa'nın Devlet-i Aliyye'ye olan irtibattan kendisini kurtarmak sevdasında olduğuna şek ve şüphe etmek artık bizce kabil değildir.

Müşarünleyhin işlerinin ve hareketlerinin tümü, kendisini heyecanlandıran ve tahrik eden fikir ve sırlarını ifşa ve ispat etmektedir. İstiklal manasını taşıyan yeni bir unvan kazanmasından ibaret olan büyük tasavvurun gerekli sayılmasına Mısır'ın senelik yedi sekiz milyon İngiliz lirası varidatı kifayet edemiyor. Memleketin hâl ve istikbali bir yandan ağır borç yükü altına konuyor. Artık bu hâl böylece devam ederse şu sürekli borçlanmalar usulü nerelerde karar kılacağını ancak gaybı bilen Allah bilir. Demiryollarının ve sair bayındırlık meseleleri-

²¹ insa: Unutturmak.

nin ne miktar masrafla vücuda geldiği cümlelerin malumudur. Ve devletlerce meydana gelen iç ve dış sıkıntıların mucip olduğu fevkalade masrafları örtmek için fevkalade tedbirlere müracaat ettirecek bir hâl, Mısır'ca asla vâki olmadığı dahi meydandadır.

Bir Mısırlı bundan sekiz sene evvel vergi olarak ödediğinin şimdi beş katını veriyor. Lakin zannolunmasın ki bu artış, umumi servetin semere ve neticesidir. Mısır'ın hakikat-i hâline ve bir müddetten beri vergi ve yükümlülükçe fahiş ve ürkütücü suretle hâsıl olan nispete ve Meclis-i Nüvvab'ın gelir ve gider defterlerinin terkip ve tertip suretine olan nüfuzuna vâkîf ve haberli olanlar, hıdiv hazretleri gibi her şeyi nazar-pesend ve güzellik ile göremezler. Bu hâllerin hakiki sebebi nedir? Ve böyle külliyetle alınan ve tahsil olunan paralar ne oluyor? İşte bunun doğru hesabının hülasası şudur: Tahsil edilen meblağların büyük bir kısmı, lüzumundan nâşi değil, şunu bunu memnun ve hoşnut etmek yahut servetin sermayesini elde etmek ve artırmak maksadıyla vuku bulmakta olan siparişlere harcanıp telef olunmaktadır. Kendisini her tür ihtiyaçtan müstağni etmek isteyenler için Mısır siparişleri zahmetsiz ve tehlikesiz ve korkusuz bir California oldu. Bu iddianın sıhhatini ispatlamak için birbirinden garip ve inanılmaz suretle binlerce vukuat gösterip sayabiliriz. Bunların cümlesi de zikrolunan büyük tasavvura taraftar kazanmak maksadı üzerine kuruludur.*

Mükellef ve süslü saraylar ve hayale gelmez surette beyhude israflar ve emsalsiz tezyinat ve ihtişamlar ve hıdiv hazretlerinin etraf ve yordakçılarının güya her tarafta iktidar ve nüfuz sahiplerini kendi tarafına çekmek bahanesiyle hırsızlık yaptıkları hesapsız meblağlar, cenab-ı hıdivin bütçesinin en ehemmiyetli faslıdır. Bu da daima Avrupalıları aldatmak ve kendisini Şark'ın kuvvet ve medeniyet mayası makamında göstermek amacı üzerinedir. Bu bütçenin diğer faslı dahi silahlar ve harp gemileri satın almasına tahsis olunmuştur. İşte bu fasıl hıdivliğin fikirlerinin maddi eserleridir. Eğer hıdiv, tahrir ve beyan ettiği vechile hakikatte muayyen vazifelerine sadakatte güvenilir ve sözüne sadık olmak azminde ise bu hâlde otuz bin neferden ziyade asker tutamayacaktır ve otuz bin kişilik bir ordu için üç yüz bin tüfek her türlü nispet ve kıyası tecavüzdür. Şimdi askerin adedini dahi bu kere ısmarlamış oldukları iğneli tüfek miktarına yükseltmek sevdası, hıdivin hayalhanesinde terbiye ve tenmiye²² olunmaktadır. Bundan dolayı hıdiv tarafından niyet ve fikirlerinin istikametine dair arz olunan teminat meseleye uygun ve ehemmiyete şayan değildir. Gündüzün

* Ziya Bey'e verilen kırk bin lira dahi bu maksada dayanıyor idi.

²² tenmiye: Nemalandırma, arttırma.

güneş gibi apaçık ve aşikârdır ki Mısır maliyesinin işleri şöyle bir sıkıntıya düştüğü bir zamanda bugün harcamaları meşru surete koyacak vechile Mısır hiçbir taraftan korkutulmamış ve tehdit olunmamıştır. Bu tedarikler ve mühimmat sayıları eğer hıdivin şuur ve fikirlerini durmadan heyecan ve galeyana götüren ve her çeşit mülahazatı bertaraf ettiren meşhur tasavvur için değilse bunları neye haml ve isnat etmeli? Ağır pahalarla zırhlı gemiler inşası dahi bu niyete müteallik ve bunun neticesi hesapsızca silah siparişi gibi bu da Mısır vilayetinin verasette olduğu gibi Mehmed Ali Paşa sülalesine verilmesi şartlarına aykırı olduğu muhakkaktır. İşte bu kısaltılmış gerçek tarif, muhafazası ve saadeti ve Saltanat-ı Seniyye’ce hayati meseleden sayılan bir memleketin istikbali neye varacağını gösterir.

Zat-ı hilafet-simat-ı cenab-ı şahane, yüce ecdadının feth ve muhafaza buyurmuş oldukları Mısır ülkesinin ne haraplığını görmek ve ne de büyük şehirlerine rapt ve bent eden peyvendin,²³ bir valinin sadakat yokluğu eseri olarak zayıflatılmasına ve zarara uğramasına rıza vermek ihtimali yoktur. Zira buna saltanat namusları ve hilafet şanlıları müsait değildir. Zira dince ve politikaca bu derece büyük ehemmiyeti olan şöyle bir eyaleti tek kişinin heva ve hevesine feda etmek tasavvuru bile gerek Mısır gerek bilcümle memâlik-i şahanenin Müslüman ahalisine galeyanı gerekli olur. Mısır’ın geleceği ve bu gidişle mukarrer olan haraplık ve yok olup gitmekten korunması ve paşaya akça borç veren sermayedarların menfaatleri ve hazret-i mülkdarânın²⁴ mukaddes selameti, maliye idaresi üzerine emniyet veren bir teftiş ve nezaret icrasını lüzumlu kılmaktadır.

Bulunduğumuz asırda halkın malları üzerine kendisinden başka bir kimseye hesap vermemek gibi geniş bir imtiyaza mazhar olan, şu dünyada yalnız hıdivdir.* Bu cümlelerin neticesi vergi mükelleflerini anbean ağırlık kazanmakta olan vergilerin ağırlığı altında zayıf ve güçsüz ve memleketi borçlara giriftar edip bu tarz ile toplanan ve cibâyet²⁵ olunan meblağlar dahi beyan ettiğimiz suretle itlaf ve israf olunmaktadır. Bu kaidesizliğin bir an evvel nihayet bulması mecburidir.

²³ peyvend: Bağ, ilgi, münasebet, rabıta.

²⁴ mülkdar: Bir ülkeyi hüküm ve idaresi altında bulunduran (kimse), hükümdar.

* Ali Paşa bu umumi tahrirlerden hakk’ül-insaf söz söylemek için hıdivi bu imtiyazda münferit değil metbuuyla [padişahla] ortak ve bir arada göstermeli idi. Zira Sultan Aziz’in israfları iki yüz yirmi milyon liraya yükselmiştir.

²⁵ cibayet: Evkafa veya hazineye ait paraların toplanması işi, câbilik.

Şu anki ahval, etrafta felaketi hissölunacak bir musibeti meydana getirmeksizin devam etmek kabil değildir. Öyle musibet ki önceden hissetmek ve çare ve tebdirine bakmak Saltanat-ı Seniyye'nin vazifesindendir. Bu tehlikeyi defetmeye ehliyetli düşündüğümüz tek çare, Mısır'ın maliye vergilerinin tamamı[nın] padişah hazretlerinin adına olarak toplanmasına ve bu yüzden dahi mükelleflerine zulüm ve eza edilmemesi hususuna dair veraset fermanının olduğu şartı icraya koymaktır. Zira kendi hümayunları namına olarak koyulan vergilerin keyfiyet ve toplanması ve mükelleflerin zulüm görüp görmediği ve üretilen mallarının memleket menfaatine sarf olunup olunmadığı padişahın malumatı altında olmadıkça mezkûr şartın hiçbir anlamı olamaz. Bu şartın açık delaleti mutlak maliye işleri üzerine nezaret hakkıdır. Ve bu hakkın icrası da memleketin hiffet ve sükûneti olur. Ve beyhude harcamaların önü alınır. Ve devletleri dahi bir zaman sonra tebaalarının menfaatlerini koruma için bizzat nezarete mecbur olmak külfetinden esirger. Vakıa şimdiye kadar bu hak ve salahiyet icra edilmemiş ise de bütün kuvvetiyle her zaman mevcuttur. Nazarımızda bulunan neticeler, bunun icrasını ihmalin ne kadar muzır olduğunu ve bu hâlin devamını ne derecelerde tehlikeli olacağını ispat ve teyit eder.

Dış borç akdi salahiyetine gelince: Bu müsaade Mısır valilerine hiçbir zamanda verilmemiştir. Said Paşa yalnız bir defacık akdeylediği istikrazın sebep ve şartlarını evvel be evvel devletin tasvip ve kabulüne arz etmiştir. Seleflerinin kabul ve itaatinde asla tereddüt etmedikleri bir esasa hıdivin boyun eğmeden hakkıyla imtina etmesi mümkün değildir. Padişahın iradesi ile hıdive yazmış olduğum ve tercümesi evvelce sefirliğinizin eline geçen cevapnamenin kısaca anlamı budur. İşte bu yolda ve mahrem surette kelamın takriri ve meramın ifade edilmeleri sefirliklerinin himmetine bağlıdır.

Sadrizam ve Hâriciye Nazırı Âli

•

Bu tahriratın muhteviyatından bazı maddeleri ve bilhassa Mısır maliyesinin işlerini kontrol altına almak ve dış borçlanmaya mâni olmak fıkraları herkesçe bilinmekle, leh ve aleyhinde bulunan Avrupa matbuatına haylice makale sermayesi olmuştu. Fakat lehte bulunanlar sayılı ve aleyhte yazıp Babîâlî'yi teşebbüslerinde haklı görenler sayısızdı. Fransız gazetelerinden *Figaro* ile *Gaulois*, hıdivin dağıttığı paralara mağlup olduklarından Babîâlî'yi hıdive verdiği nasihatler ve hıdiv hakkında teşebbüs ettiği teftiş hakkından

çok büyük bir hisseyi kendisine ayırmadıkça ve tahsis etmedikçe davasında hak kazanamayacağını ispata çalışıyorlardı. *Debats; Temps, Siecle* ve *La Liberte, Patrie* ve o tarihte bağımsız fikirlerini muhafaza etmekte bulunan *Independence* gibi mühim gazeteler ve başta *Times* olduğu hâlde umum İngiliz gazeteleri hep Babıâli'nin tarafını iltizam ediyorlardı. Bu cihetle Avrupa'da kamuoyu tamamıyla İsmail Paşa'nın aleyhine çevrilmişti.

Gariptir ki Osmanlı matbuatına yani payitahtın topu bir buçuk gazetesi olan *Terakki* ile *Ceride-i Havadis*'e bu mesele üzerine konuşma izni verilmiyordu. Hatta *El-cevaib* gazetesinin İsmail Paşa'yı destekler biçimde yazdığı bir makalenin neşrinden, bir hafta sonra *Terakki*'ye tercüme ve naklolanması üzerine haberdar olan Babıâli, hem *El-cevaib*'i hem de *Terakki*'yi tatil etmiştir.

•

Yukarıdaki umumi tahriratın hıdive olan tesiri –çünkü İsmail Paşa'nın birçok fedakârlıklarla kazandığı taraftarları ve maksat ve meramının destekçileri, Babıâli'nin çok haklı iddiaları Avrupa kabinelerince tasdiğe mazhar olmasından dolayı çekilmeye mecbur olduklarından, fevkalade bir hâl kazanmıştı. Her taraftan –Babıâli ile uyuşmak zemininde– anlaşma vasiyetlerinde bulunuluyordu. Çünkü Âli Paşa bu tahriratında hıdivi 1840 tarihinde İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya Devletlerinin müşterek muvafakatıyla verilmiş olan ferman hükümlerine davet etmiş olduğundan bu devletlerin resmi ortaklıklarıyla verilmiş ve devletlerarası anlaşma meziyeti kazanmış olan fermanın hükümlerinin onlarca da yerine getirilmesi mecburiydi. Bundan dolayı hıdive, evvela gayriresmi surette ve sonradan resmen, Babıâli'nin taleplerine itaat etmesinin zorunlu olduğu bildirilmiştir. Çünkü Babıâli, bu fermanın herhangi bir maddesine aykırı harekete teşebbüs edip de vakıaların ihtarlarına itibar etmeyen Mısır valisini azil hakkını haiz idi. Bundan dolayı, İsmail Paşa, devenin boynuz ararken kulaktan oluşu kabîlinden Mısır hükümdarlığına nail olmak sevdasını ileri getirmek sadedinde eldeki hıdivliği dahi kaybedeceğini idrak ettiğinden, Babıâli tarafından hırs ve tamahına vurulan geme boyun eğmeye naçar kalmıştır.

Ziya Bey ise Babîâlî'nin bu meseledeki sebat ve tecellüdünü²⁶ dahi arzusuna uygun bulmadığından veya bulmak istemediğinden "Devlet-i Aliyye'ye Mısır Eyaleti mi Lazım Yoksa Âlî Paşa mı?" başlığı altında makaleler neşrediyordu. Böyle bir başlık ile yazılan makalenin kaynağı ise Âlî Paşa'nın Mısır eyaletine feda edilmesini tasvipten başka bir şey olamazdı. Güya Âlî Paşa taleplerinde ısrarcı oldukça Mısır eyaletinin elden çıkacağını kamuoyuna yerleştirmek istiyordu. Fakat Osmanlı kamuoyu Babîâlî'nin teşebbüs derecelerine vâkıf olmamakla beraber Mısır hıdivi aleyhinde bir tedbir ittihazıyla meşgul olduğunu bildiğinden Mehmed Ali hanedanı hakkında öteden beri beslediği intikam maksadının bu suretle yerini bulacağına itimat ederek minnettarlığını göstermekte berdevam idi.

Hatta Kemal'in imzasını çekmesinden dolayı şüphelenmiş olan kamuoyu, *Hürriyet*'in açıktan açığa İsmail Paşa'ya taraf-tarlıkta bulunmasını kötü tefsir ettiğinden, *Hürriyet* gazetesi eski rağbet ve ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır.

Daha garibi Server Efendi (Server Paşa merhum) eliyle hıdive gönderilen yeni fermanın teslimi için hazırlanan şartlardan ikisi Toulon tersanelerinde yapılan zırhlılar ile daha önceden satın alınmış olan iki yüz bin şaspo tüfeğinin teslimi kaziyesi olduğundan ve bunlar için Sultaniye vapurunun İskenderiye'ye yola çıkması dahi Babîâlî tarafından evvelce kararlaştırılmış bulunduğundan halkın bu manevi galebesinden dolayı memnun olduğu bir zamanda *Hürriyet* gazetesinin bu gemilerin İskenderiye'ye getirtilmesi için hıdivin Toulon'a telgraf çektiğini ve İskenderiye Limanı'ndaki istihkâmını bir kat daha ahkâm ettiğini ve Mısır halkının kadim imtiyazlara dokunulmaması için Babîâlî'ye bir dilekçe tertip ve irsaline giriştiğini ilan etmesi İstanbul halkına hayret ettirmiş. Yani Babîâlî'nin en yerinde bir teşebbüsü bu vechile akim kaldığına inanmak istemeyen halk, *Hürriyet*'in rivayetine ne hüküm vermek lazım geldiğinde tereddüde düşmüştür. Fakat biraz sonra iki zırhlının Kostantiniyye limanına varışı İstanbul halkına Mısır'ı yeniden fethetmiş kadar sevinç bahşetmiştir.

²⁶ tecellüt: Yalandan kendini kuvvetli ve cesur gösterme.

HÜRRİYET'İN ALİ SUAVİ ENTRİKASINA MAĞLUBİYETİ VEYAHUT ZİYA BEY'İN GAFLETİ

Ali Suavi, on bendi bulan bir muhakeme varakası tertip ederek bunda halkı bir divan teşkiliyle Âli Paşa'yı muhakeme ve idama teşvik etmişti. Bu varaka Fransa'da basılarak her yere dağıldığı gibi bir nüshası Londra'da bulunan Ziya Bey'e gönderilmişti. Ziya Bey bunu aynen *Hürriyet*'e nakletti. İşte bunu Âli Paşa fırsat bilerek Londra Sefareti'ne yazdığı mektupla İngiltere hükümeti nezdinde davayı ikame etti. Çünkü bir adamı katil için bir gazetede halkı teşviki artıracak bir makale neşrine hiçbir memleketin kanunu cevaz veremeyeceğinden İngiltere hükümeti işi savcılığa havale etti. Ziya Bey davet edildi. Mahkemeye geleceği hakkında ya kefil veyahut nakdi kefalet verilmesi teklif olunduğundan bey, beş yüz İngiliz lirasını beyan eden Londra Bankası üzerine bir çek imzaladı.

İngiltere kanununca bu gibi katil teşviklerinde bulunmak ve bulunanların yazdıklarını neşre aracılık etmek epeyce ağır cezalandırmayı gerekli kıldığı Ziya Bey'in istişare ettiği avukat meşhur Johnstone tarafından ifade edilmişti. Nakdi kefalet suretiyle yakayı sıyırmak maddesi irae olduğundan, bey parayı vermesiyle beraber Londra'daki işlerini alalacele halletme ve eşya ve elbisesini Yeni Osmanlılar'a fevkalade muhabbet ile yakınlığı olan Londra Şehbenderi Gadban Efendi'ye emanet edip Arif'i yanına alarak 1870 senesi martının yedinci gecesi Londra'dan Anvers'e geçmiş ve orada beklemeksizin Cenevre'ye gitmiştir. İşte bunun üzerine *Hürriyet*, Cenevre'de neşrolunmaya başladı. Fakat Ziya Bey'in davet gününde mahkemede bulunmaması üzerine Saint Martin Sokağı'nda kâin Yeni Osmanlılar merkez matbaasıyla *Hürriyet* gazetesi idarehanesi, mahkemenin emriyle

polis tarafından haciz altına alındığı gibi Ziya Bey ve Arif hakkındaki gıyabi hüküm de ilan olunmuştur.

İsviçre’de Paris ve Londra’da olduğu gibi Türkçe harf bulundurur matbaalar olmadığından ve *Hürriyet* matbaası da haciz olunmasından dolayı tabii nakledilemeyeceğinden *Hürriyet*, Cenevre’de litografi ile intişara başlamıştır. Hatta Londra’da cezalandırılmasına sebep olan meşhur makaleyi burada çıkardığı ilk nüshaya aynen ve tekraren temsil etmiştir. Mamafih bu cesareti öyle körü körüne değildir. Çünkü İsviçre matbuat kanununca evvelce başka bir memlekette her ne maksatla olursa olsun neşrolunmuş bir makalenin aynı vasıta ile İsviçre’de neşrine müsaade vardı. Ziya Bey buna etraflıca incelemeye muttali olmakla beraber bu bapta hukuk erbabına müracaat ederek teyit aldığından Âli Paşa’yı faka düşürmek maksadıyla neşreylemişti. Hakikatte bunda muvaffak çıktı.

99 numaralı *Hürriyet* nüshasında neşrolunan makale:

Cumhuriyet İdaresi ile Şahsi Hükümetin Farkı

Cumhuriyet idaresinde padişah, imparator, sadrazam, hâriciye nazırı filan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep memleket ahalisidir.

Cumhuriyet idaresinde bir nice milyon halk birkaç menfaatperest şahsın hüküm ve keyfine esir olmayıp, zengin fakir herkes hürriyet hukukunu muhafazada azadedir.

Cumhuriyet idaresinde kur’a, cebir ve zulüm ile asker yazmak ve nice yüz bin kişi yerinden yurdundan, kazanç ve geçiminden uzaklaştırılıp kışlalarda çürütmek usulü yoktur. Zira memleket herkesin olduğu ve herkes milletin düşman tasallutundan korumasına elden gelen gücünü sarf etmek tabii işlerden bulunduğu için küçük büyük herkes askerdir. Gerektiği vakitte silahını kapan koşar. Buna mebni İsviçre cumhuru iki milyon nüfustan ibaret iken bugün kendisine hâricten taarruz edilse birkaç yüz bin asker sevkine muktedir. Ve bu sebeptendir ki İsviçre idaresi civarındaki devletlerin tasallutundan emindir.

Cumhuriyet idaresinde tersaneye lüzumu olan kereste ve halat için ahali, angarya kullanılamaz. Eğer idareye kereste ve halat lazım ise, parasını verir ahaliden satın alır.

Cumhuriyet idaresinde gazeteler hükümete dalkavukluk etmeye borçlu olmayıp kanun hükmü dairesinde her türlü tarize izinlidirler.

Bundan dolayı idarenin en küçük bir kusurunu dev aynasıyla görür gibi büyütüp kıyametler koparırlar.

Cumhuriyet idaresinde bir millet meclisi olur. Bunun azasını ahalî seçer. Yani ahalinin en hamiyetli ve malumatlı olanları seçilip belirli bir müddet için aza tayin edilir (!) ve yine ahaliden hamiyet ve malumatta akranından üstün olan bir zat dahi yine geçici olarak bu meclisin riyasetine seçilir.

Cumhuriyet idaresinde her şahıs medeni haklarınca ne kadar hür ve azade ise, yürürlükte olan kanuna itaatte de o kadairesir ve itaatkârdır. Kanun, usul ve millî ahlaka ve memleketin mevkiine göre mezkûr millet meclisinin çoğunluk oyları üzere tanzim ve tesis olunmuş hüküm ve nizamlardır. Muamelelerin tamamı, bu kanuna bağlı olmakla mezkûr meclis, onun koruyucusu ve bekçisi ve reisi dahi icracısıdır. Meclis azasının sair ahaliden imtiyazı muttasıf oldukları hamiyet ve dirayet hasletleri ile seçilmeye mazhar olmak şerefinden ve reisinin şerefi dahi belirli bir müddet için riyaset mevkiini seçim ile elde etmeye muvaffak olmasından ibaret olup, sair ahvalde, adi sair ahaliden asla fark ve imtiyazları yoktur. Bunlar aylık, yıllık, rütbe, azalık ve reislik nişanları olmadıklarından hiçbirisi diğerinden çekinmez. Reis ve aza herkes gibi payına düşen vergiden hisselerini verirler. Bunların faytonları, yaverleri, çavuşları, sırmaları, cicili bicili üniformaları, sarayları, köşkleri yoktur. Ve hiçbirinde memuriyetleri üzerinden zengin olmak, para kazanmak tasavvuru olamaz.

Mahkemeler ise büsbütün birer bağımsız hükümet olup her biri var olan kanun üzere hükümleri icra eder. Ne millet meclisinin ne de reisinin müdahaleye salahiyetleri vardır. Velhâsıl reis ve aza ve sıradan kimseler, herkes bir kanunun hükmüne tâbi olmakla kimsenin bu daireden bir adım dışarı çıkmak ihtimali olamaz. Bu sebepten dolayı Cumhuriyet idaresinde vükela entrikaları asla yürüyemez. Ama şahsî hükümetler tamamıyla bu dairenin zıddına olup, onlarda padişah veya imparator namlarıyla umum idarenin dizginini eline almış birer adam bulunur. Yahut onların vükelası ve müsteşarları unvanıyla bazı şahıslar idarenin başına geçerler. Güya memleket bunların ecdadından miras kalmış çiftlik ve ahali dahi çiftlikteki damızlık gibi milyon milyon halkı çalıştırırlar. Soyarlar, elindekini alırlar, kendi sefahatlerine sarf ederler.

Şahsî hükümette işin başında bulunan kimse istediğini yapar. İstedikini cennete, istemedikini cehenneme atar. Mahkemede haksız bir işi olsa haklı çıkarırır. Düşmanlık ettiği bir adamı kat'a töhmeti yokken hapis ve sürgün eder. Maişetini ihlal ile zaruret ve sefalet çektirir. Kimse sesini çıkaramaz.

Şahsi hükümette gazeteler, işbaşındakilere dalkavuklukla geçirirler. Hükümet bir fena işte de bulunsa medh ü senâsını¹ göklere çıkarırlar. Yapılan fenalığı iyilik şeklinde göstermeye çalışırlar. Zira asıl maksatları vatana, millete hizmet olmayıp para kazanmaktır. Ve para kazanmanın yolu da böyle olur.

Şahsi hükümetin en kötüsü İran, ondan sonra bizim şimdiki Babîlî, sonra Rusya, Avusturya, Prusya, Fransa, İtalya ve İngiltere Devletleridir. İngiltere Devleti bu idarelerin en ehvenîşeri iken orada dahi kanun bazı kere vükelanın hususi menfaatleri için feda olunur. Bilhassa İngilizler her kavimden ziyade menfaatperest ve mağrur ve hükmetmeye meyilli olmalarıyla (?) kaz gelen yerden tavuk esirgenmez meseline riayetle her ne zaman bir yerden fazla bir fayda hissetseler artık kanun, hakkaniyet gibi şeylere bakmayıp o menfaat uğrunda insanlığı bile feda ederler.

İşbu iki tür idarenin farkını *Hürriyet* gazetesi dört ay zarfında nefsinde tecrübe etti: Bundan dört ay önce Âli Paşa'nın her ne türlü tamah uyandırmasına mebni ise İngiltere vükelası memleketin kanununu ayak altına alıp Âli Paşa'yı hoşnut etmek için *Hürriyet*'in matbaasını zulüm ile ihlal etti.² Âli Paşa Hazretleri, hâmil olduğu devlet hukukundan birtakımını feda ederek düşmanlığını icra etmeyi her yerde cereyan eder bir politika sanıp bu kere dahi *Hürriyet*'in tab ve neşrinin menedilmesi için Fransa Sefareti vasıtası ile İsviçre cumhurlarına müracaat etti. Lakin cumhuriyet idaresinde herkes hür ve azade olduğu gibi matbuat nizamı dahi son derece geniştir. Herkes istediği gibi gazete çıkarır, onun idaresini menedemez, cevabını aldı.

Koca diplomat "Politika fenninde dünyada ben gibisi yoktur," diye gert gert geçirirken,² Cenevre cumhurunun kanunlarından asla haberi olmamakla orada da bir Lord Clarendon vardır. Ben, Devlet-i Aliy-

¹ medh ü senâ: Övme, yüceltme.

² Ziya Bey burada maksatlı olarak gerçeğe aykırı iş yapmıştır. İngiltere Devleti, Âli Paşa'nın hatırı veyahut kendisine arz olunan hangi adi bir menfaat uğrunda kanunu ihlal etmek değil, öyle bir cürette bulunan hükümete nefret nazarıyla mukabele eder. *Hürriyet* gazetesini İngiltere Devleti kapatmadı çünkü İngiltere'de gazete kapanmaz. Vaka, hepimizin gözü önünde cereyan etmişti. Âli Paşa, Londra Sefareti'ne usulen yazdı. Sefaret de beyin aleyhine, gazeteyle katle teşvik davası ikame etti. Mûddeiumumi, beyi davet eyledi. Mahkeme gününde orada bulunması için ya kefil veya nakdi kefalet istedi. Bey, nakdi kefalet verdi. Avukat Johnson cezanın ağır olduğunu haber verdi. Bey de gece vakti Londra'yı terk ederek Belçika yoluyla İsviçre'ye çekildi. Hakikat-i hâl budur. Tarihi tahrif ise namus sahibi birine yakışmaz.

² gert gert geçirmek: Kendinden emin bir tavırla kasılıp böbürlenmek.

ye hukukunu feda ederim. O da bilmukabele bana müsait bulunur düşüncesiyle gürlmeden saldırdı. Lakin dişleri et yerine taş a rastgel-
di. Artık bu şamarın üzerine *Zafername*'deki:

*Kangı hengâmeye girdiyse muzaffer oldu,
Değmedi ârızına latme-i el-harbü sicâl.*³

beytinin hükmü kalır mı? Mahir şair Fazıl Paşa ile Hayri Efendi'den sormalıdır.

•

Şu münasebetle geçen gün reisicumhur ile mülakat olundu. Oda-
nın tezyinatı dört beş adet meşin kaplı ve hasır sandalye ile bir tah-
ta trapeze ve bir yazıhaneden ve elbisesi tozlu bir ceket (!) ve adi bir
pantolon ve yelek ile bir hasır şapkadan ibaretti. Kapısının önünde
perdecı, uşak, çavuş gibi kimse olmadığından herkes yanına gelip
pervasızca işini söylediği ve her gelenin güya eski dostu imiş gibi el
uzatıp hâl ve hatırını ve işini uzun uzun sorduktan sonra söylenen işi
olacak şey ise derhâl icabını söyleyip olmayacak ise kanun hükmünü
etraflica anlatarak nazikâne özür dilediği hayret nazarıyla görülerek
ve bir de o esnada bizim sadrazam hazretlerinin Babıâli'deki azametli
tavırları hatıra gelerek aradaki fahiş fark hayret ve şaşkınlık oldu. Lakin
bununla beraber bir büyük şüphe de hallolundu. Çünkü daha önce
Paris ve Londra'da bulunduğumuz zamanda sokaklarda dilenci ile
zaptiyeden geçilmezken (?) buraya geleli üç dört aydır değil zaptiye
ve dilenci, esnaftan ve hamal makulelerinden bile hâlinde şikâyet
eder bir kimseye tesadüf etmediğimizden gayet şaşırmış ve fakat se-
bep ve hikmetini layıkıyla anlayamamıştık. İşte sözü edilen şüphe de
hallolundu. Zira bir idare ki ahaliye şefkatli peder gibi muamele eder
ve onda kanun karşısında büyük, küçük, yerli, ecnebi fark olunmaz.
Herkes vazife dairesini tanır. Her mazlum zalimden hakkını alabilir.
Hiçbir zalim, ceza almaksızın zulmedemez. Hatır, gönül, rütbe, me-
muriyet için adalet ve hakkaniyet vazifesi ayak altında çiğnenmez.
Elbette orada fakirlik ve ihtiyaç barınamaz. Ve öyle bir memlekette
zaptiyenin hiç lüzumu olamaz.

Bundan zahir olur ki bir hükümetin idaresi âdil midir ve ahalisi
bahtiyar mıdır, değil midir, derhâl anlaşılmak murat olunursa, onun

³ Beyit, *Zafername*'dendir. Günümüz Türkçesiyle: "Hangi savaşa girdiyse
galip çıktı / Sicâl harbinin tokadı yanağına değmedi"
el-harbü sicâl: Üstünlüğün sırayla bazen o tarafta bazen bu tarafta ol-
masını ifade eden Arapça mesel.

memleketine girildiği gün sokaklarına dikkat etmeli! Eğer dilenci ve zaptiye çok ise idarenin zulmüne ve ahalinin perişanlığına tereddüt-süz hükmetmeli ve böyle değil ise aksini kararlaştırılmış bilmeli. Ya bizim İstanbul'a bir ecnebi girdiğinde bu iki hâlin hangisine hükmeder?

*

Ziya Bey bu makalesinde hak ve insaftan o kadar uzak düşmüştür ki bugün her kim okusa beyin şahsi düşmanlıkları yüzünden her şeyi, her hakikati tahrif ve birtakım halkın beğeneceği şekilde sözlerle koca bir milleti tahkir ve şimdiye kadar hiçbir kuvvetin tesiri altında ve nüfuzunda bulunmama-kla dünyada adalet nümunesi olan İngiliz mahkemelerine iftira edildiğine hükmeder.

Evvela memleketin kanunları hükmünce müddeinin vuku bulan müracaatı üzerine, kaideten Ziya Bey ceza mahkemesinden davetname almaktan başka bir muamele görmemişti. İkincisi, yine kanun olarak mahkeme gününde ispat-ı vücut edeceğine şahsi kefil ile nakit temini vermesiyle serbest bırakılmıştı. Üçüncü olarak, bir meşhur avukatla istişaresinde şikâyet edilen neşriyatın İngiltere'nin yürürlükte olan kanunlarınca cezalandırılacağını öğrenmişti. Dördüncü olarak, beş yüz liralık bir depozito verilmesiyle beraber yine avukatının vasiyetleri üzerine alelacele işlerini tamamlayarak bir gece zarfında İngiltere'yi terk etmişti. Beşinci olarak, gördüğü muamele, mahkemede bulunmaması üzerine gıyabi bir hüküm ile depozitonun zaptı ve *Hürriyet* idarehanesinin kapatılması idi.

Şimdi şu beşinci hâlde Âlî Paşa'nın tesiri, Lord Clarendon'un nüfuzu, hatta Ziya Bey hakkında böyle bir şikâyetin vukuuyla aleyhinde mahkemede dava açılmasından haberdar olması tasavvur edilir midir? Bu adi mesele, devletler hukukuna ait meselelerden midir ki İngiltere Hâriciye Nezareti işe karıştırılsın. Âlî Paşa doğrudan doğruya Osmanlı sefiri Müsürüs Paşa'ya müracaat etmişti. Hatta o tarihte Babıâli'nin Hâriciye Nezareti'nde hukuk müşaviri sıfatıyla istihdam ettiği müteveffa Mösyö Tarin, İngiltere'de bu misillü neşriyat, yani matbuat aracılığıyla fertlerden birinin katli hakkında yine fertlerden birine veyahut umuma teşvikat icra edilmesi cezayı gerektirmiş olduğunu haber vermemiş olsa, Âlî Paşa böyle bir davaya bile kıyam etmezdi. Çünkü netice-

si meçhul bir davaya kıyam ile aksi hâlde muhalif fırkanın yağdıracağı ve teşhil⁴ yağmuruna hakkı olmuş olurdu. Bundan dolayı yine Mösyö Tarin'in yazdığı resmi vekâletname ile adi bir şahıs gibi Londra'da ceza mahkemesi nezdinde Mösyö Tarin davayı ikame etmişti. Dünyada her muntazam mahkemenin yaptığı gibi Londra Ceza Mahkemesi de beye gün tayin ederek bir davetname göndermiş ve şikâyeteye sebep meselenin umumi hukuktan olmasına mebni yine kanunen savcı kefil ile depozitodan birinin verilmesiyle beyi serbest kılmaktan başka bir şey yapmamıştı.

Hâl böyleyken Ziya Bey, Âli Paşa'ya Osmanlı saltanatı hukukunca fedakârlık ve bundan dolayı İngiltere vükelasına tamah uyandırma yolunda irtikâp isnat etmiştir. İngiltere'de vükelanın değil, bizzat hükümdarın bir mahkeme üzerinde zerre kadar tesiri yoktur ve olamaz. VII. Edvard Hazretleri, Prens De Gall yani veliaht iken bir meseleden dolayı mahkeme huzuruna celp ve hakkında kanunun hükmü ile muamele olunmuştu. Hatta bu davanın ikamesinden biraz evvel Fransa'da ve Üçüncü Napolyon'un hükümeti zamanında hükümdar hanedanından olan Prens Pierre Bonapart'ın kendi hanesinde *Lanterne* muharrirlerinden Victor Noire'ı revolverle katletmesi üzerine prens, tevkif ve ceza mahkemesinde muhakeme olunmuş ve Fransa'dan sürgün edilmekle cezalandırılmıştı. Yani imparatorlukla idare olunan o zamanın Fransa'sı ve istediğini memleketten sürgüne muktedir olan Fransa imparatoru, Fransa adli mahkemelerini nüfuzu altına mahkûm edememişti. Zira Prens Pierre Bonapart'ın vekili, müvekkilinin ikametgâhında tahkir ve tehdit bulunduğunu ve bundan dolayı nefsinin müdafaada bulunduğunu iddia etmişti. Bununla beraber mahkeme hükümdar hanedanından olan prensi mahkûm etmiş ve amcasının hapis cezası ise sürgün cezasına tahvil edilmişti.

Beyin İsviçre cumhuruyla meşrutiyet hükümetleri arasındaki farkları saymak sırasında iddiasının sabitliği yolunda ikame ettiği deliller o kadar adi, o kadar halkı kandırır bir şekildedir ki bugün okuyanların hayretini mucip olmakla beraber Ziya Bey'in muhakemelerindeki zaafı ilk anda tasdik

⁴ teşhil: Bir kimsenin bir konuda bilgisizliğini, cehaletini ortaya çıkarma, yüzüne vurma.

eder. Fakat o tarihte Osmanlı memleketi halkının ve bilhassa Müslümanların idrak seviyesi bu türlü muhakemeleri kabil değil hakikatleri ret addetmeye müsait idi. Kimsenin Avrupa idare ve adliye usulü hakkında malumatı yoktu. Bilhassa Ziya Bey öteden beri çok zeki ve ekser hususlarda geniş kavrayışlı ve bilhassa hakkaniyet gerekliliğinde ferdiyetçilik ile meşhur ve mevsuf olduğundan, onun kalemiyle işlenen ve beyan olan her şey doğru olarak telakki olunurdu. Bu zat, kendisini bildiği gibi milletin hâlini de pek iyi bildiğinden ve bilhassa idarenin başında bulunanların lâyûs'el⁵ şeklindeki mutlak işleri hakkında her ne yazılsa ve yazılan şeyler tamamıyla uydurma ve iftiradan ibaret bulunsa yine olup biten işlerden sayılacağına emniyeti olduğundan iddiayı ispat maksadıyla bu yolda lisan idaresinden kendisini alamıyor ve bundan dolayı bir zaman tarihin hakikat levhalarına intiba etmesi muhakkak olan bu bozulmaları sıralamaktan ve saymaktan çekinmiyordu.

Hele İsviçre reisicumhurunun kıyafetini tasvir ederken "tozlu ceket"ini ahlaki faziletleri sırasında yâd etmesi pek gariptir. İkinci olarak kapısının önünde, perdecî, uşak gibi kimse olmadığından herkes yanına gelip pervasız işini söylediği sözü dahi tamamıyla yalandır. Bugün Avrupa'da bir reisicumhurun değil, bir ticarethane müdürünün odasına eli kolu sallayarak girebilmeye imkân yoktur. Adab-ı muaşeret hükmünce bir adam resmi, ticari ve sanayi bir mevkiye dâhil olup da oranın erkânından biriyle mülâki olmak isteyince evvela kartvizitini göndermeye ve bu müddet zarfında bir odada beklemeye mecburdur. Böyle resmi ve ticaretle ilgili yerlerin hepsinde çok sayıda hizmetkârlar vardır. Ve onlar gelen ziyaretçi her kim olursa olsun efendilerine ihbar edip de kabule izin göstermedikçe bir kişiyi iştigal odasına dâhil edemez.

Bilhassa reisicumhurların halkla mülakatı için muayyen bir kabul günü vardır. Ve bu kabul gününden bir iki gün evvel müracaat sahiplerinin behemahal adını deftere kaydet-tirmesi zarurî bir emirdir. babilhaneye⁶ girer gibi her şahsın

⁵ lâyûs'el: Kendisine soru ve hesap sorulmaz, sorumlu tutulmaz, sorudan muaf.

⁶ babilhane: Genelev, umumhane.

her istediği vakit böyle yerlere girebildiğini bizim ta o zamandan beri bildiğimiz Avrupa'da Ziya Bey'den başka kimse görememiştir.

Zaptiye ve dilenci nazariyeleri dahi doğru değildir. İsviçre'de jandarma ve "sergent de ville" [şehir çavuşu] namındaki belediye memurları dahi bir nevi zaptiyedir. Zaptiye tabiri ile hakikat değiştirilmiştir. Dilenci bugün dahi her yerde vardır. Fakat mesele dilenciliği maişet vesilesi edecek kadar bir ekseriyetin zillete düşmekle, muktedir olduğu hâlde çalışma ve çabalamayı terk ve bundan dolayı insanlık şerefini ihlal etmektedir. İsviçre'de de, Paris'te de, Londra'da da bir takım âcizler kibrit, sigara kâğıdı, diş hilali⁷ satmak suretiyle umumun atıfetine boyun eğmeye mecbur olur. Her şahıs bu gibi adamların ve ekseriya amelmande⁸ olan kadınların sattıkları şeylerden bir tanesini alarak birkaç tanesini mislini vermek ile fakirliğin hafiflemesine yardım eder. Yoksa Avrupa'da dilencilerin varlığını düşünüp taşınmadan inkâr, apaçıklığı inkârdan başka bir şey değildir.

Bilhassa şu "İngiltere Devleti en ehvenişeri iken orada dahi kanun bazı kere vükelanın hususi menfaatleri için feda olunur," sözü iftira olduğu gibi bu sözü söyleyenin de cehaletini ispat eden sözlerdendir. Ziya Bey'e bu bapta belge göstermesi teklif olunmuş olsa idi şüphesiz getireceği delil Âli Paşa davası idi. Hâlbuki Âli Paşa davasıyla vükela arasında farzımuhal olarak bir münasebet olsa bile İngiltere'de adalet tatbikinde olan tam bağımsızlıkları ve adalet ve insaftaki kemalleri sair mesel hükümünü almış olan hâkimlere, kanunları feda ettirmek veya şahısların hususi menfaatleri kanuna takdim edilmek gibi bir isnatta bulunmak, adaletle karşı pek büyük bir iftiraya cürettir ki her ne maksat ve arzla olsa cüret edeni için ümmetlerin adalet tarihi nazarında affolunamaz bir töhmettir.

İsviçre reisicumhurunun ahalinin münferit işlerini dinlediği ve her biriyle uzun uzadıya istişare ettiği hakkındaki ifadeler dahi hakikate mugayirdir. İsviçre Cumhuriyeti, kantonlara ayrılmış bir memleket olarak her kanton, komün

⁷ diş hilali: Kürdan.

⁸ amelmande: İhtiyarlıktan veya sakatlıktan dolayı iş yapma gücü kalmamış olan (kimse). Hareketsiz, tembel, âtıl (kimse).

suretiyle idare olunur. Yani ahalden mürekkep heyetler her kantonun belediye ve mülki hususiyetlerini müzakere ve tayin eder. Vergiler, zaten tahsil sureti muayyen olduğundan mükellefler vaktizamanında, dakikası dakikasına hükümet aidatını ifa eder. Mahkemeler ise tam bağımsızlığa mâlik olduğundan adalet cereyanı her türlü engelden uzak ve bundan dolayı ahalinin hukuku tam bir korunma ile gaile ve fikirlerden emindir. Şu hâle göre reisicumhur ile fertler arasında şahsi hususiyetlerden dolayı her türlü münasebet yok olmak lazım gelir. Olsa olsa kantonlarca bazı ihtilaflar ortaya çıktığında cemaat üyelerinden bir veya birkaçının komün idare ve reisleri namına şikâyetle bulunması gibi yine idari hususiyetlerle ilgili işlerdeki müracaatları olabilir. Bu da usulen yine kanton umumi meclislerine havale olunur. Yani İsviçre reisicumhurları için memleket namına dinlenecek şikâyetle mahal yoktur. Reisicumhurlar, idarenin aldığı kararları tetkik ederek icrasını emreder ki kanunlaşmış hâllerin en son resmi muamelesini ifadan ibarettir. Hükümdarların iradeleri gibi.

Hakikatte Ziya Bey reisicumhurla mülakata talip olmuş idi. Çünkü memleketinin, meşrutiyet usulüyle idaresini arzu eden bir muhalif heyetin reisi sıfatıyla İsviçre'ye iltica etmiş ve İngiltere'yi, neşriyatından dolayı uğradığı kanuni takibat üzerine terke mecbur olmuş bir Osmanlı sıfatıyla reisicumhur ile görüşmüş ve meseleyi ananesiyle anlatarak Cenevre'de bundan dolayı bir engele tesadüf muhtemel olup olmadığını da istizah etmişti. Daha doğrusu Âli Paşa'nın Fransa hükümeti vasıtasıyla Jön Türkler tarafından İsviçre'de vâki olacak neşriyata müsaade edilmemesi sebeplerini istihsale teşebbüs etmesi üzerine Ziya Bey'le mülakatı reisicumhur arzu ettiğinden tayin edilen günde görüşülmüş ve İsviçre matbuat kanunu hükmünce gelişigüzel neşriyat serbest olup şahsi hukuka dair mahkemelere bırakılmış ve hatta İsviçre Cumhuriyeti kanunlarınca yasak olan hâllere, yani memleketin asayişine taalluk eden saldırganca neşriyat dahi gazete tatil edilmeyerek fakat kanuni takibatta bulunulacağı ve âhir bir millet efradı tarafından sırf kendi memleketlerinin siyasi ahvali hakkında vuku bulacak bütün neşriyat serbest olup o bapta her ne nam ile olursa olsun kendisini zarar görmüş addeden hükümet namına ikame olunacak davalar, İsviçre

mahkemelerinde görülemeyeceği ve binaenaleyh Londra'da neşrinden dolayı İngiltere kanunu hükmünce gerekli ceza olan katil teşvikleri meselesi, gerek kendi başına ve gerek evvelki neşri tekraren İsviçre'de neşrolunduğu hâlde kat'a sorumluluğu gerektirmeyeceği ve hatta o tarihte İsviçre'de on sene önceden beri Rus lisanıyla neşredilegelmekte olan *Kolokol* yani *Çan* adındaki ihtilal gazetesi Rusya Çarı İkinci Aleksandr'ı idam etmeleri zemininde ahaliye hitaben defaatle neşriyatta bulunması üzerine Rusya politika memurları tarafından ikame edilmek istenilen dava, mahkemelerce reddolunduğu gibi Cumhuriyet Hâriciye Nezareti'ne verilen takrirlere dahi o yolda kanun hükümlerinin tayini ile cevap verildiği beyan olunmuştu. İşte beyin mülakatı ve uzun uzadıya zamanın reisi olan Mösyö Müller ile konuşmaları bundan ibaret bulunmuş ve bunun üzerine Âli Paşa'yı bir kat daha öfkeliendirmek maksadıyla mezkûr makale tekrar neşredilmiştir.

Hürriyet'in Tatili

Bu makale 1287 rebiülevvelinin 19 tarihinde [19 Haziran 1870] neşredilen 99 numaralı *Hürriyet*'e konulmuştur ki *Hürriyet*'in 100. nüshası 1287 rebiülevvelinin yirmi birinci günü [21 Haziran 1870] neşredilmiş ve bundan dolayı ikinci sene ve ikinci cilt bu nüsha ile son bulmuştur. Bu sebeple Ziya Bey *Hürriyet*'i tatil etti. Çünkü İstanbul'dan ve Tuna vilayetinden ve İzmir'den gönderilen mektuplarda gazetenin yolu tenkit edilmekte ve iltizam olunan hıdiv politikası ahalinin nefretini mucip olacağı bildirilmekteydi. Bir de o günlerde Franko-Alman harbinin mukaddematı başlamış olduğundan medeni dünya bu büyük harbe ehemmiyet nazarıyla baktığı ve Osmanlı memleketi halkı ise öteden beri Fransızlar hakkında aşırı muhabbetle hassas olduğundan her yerden ziyade İslam ve Hristiyan, umum Osmanlılar bu harpte manevi bir alaka saikasıyla Fransızlara taraftar olduklarını göstermekteydi. Bundan dolayı böyle bir zamanda gazez şaibesiyile mahiyeti izhar eden *Hürriyet* gazetesini Türkler arasında okuyacak kimse bulunmayacağı Ziya Bey indinde dahi teslim edilmişti. Bu sebeple işi tatlı yerinde bırakmayı uygun hâl addeyledi. Ve ondan sonra cidden daha mühim bir işle

iştigale karar verdi. Her sabah Jean Jacques Rousseau'nun *Emile* nâm şâkird-i mefrûz' nâmına telif ettiği meşhur eserini Cenevre *lakı*⁹ içindeki küçük adada dikilmiş olan Rousseau'nun heykeli altında bir iskemleye oturarak iki saat kadar tercüme ile meşgul olurdu. Güya ki *Emile*'de tesadüf ettiği bazı felsefi meseleleri Rousseau'nun ruhaniyetinden nurlandırma ile keşif ve muvaffakiyet temin ederdi. İşte sabahları iki saatlik bu monoton çalışma ile o mühim eseri Eylül sonunda tamamen tercüme etmiştir.

Eserde benimsenen ifade tarzı ise hakikaten edebi numune olarak söylenmeye uygundur. Gayet sade ve bununla beraber açık ifadeyi barındıran üslubunun taklidi kabil değildir.

Sabahları bu mühim eser ile meşgul olduğu gibi öğle yemeğinden sonra da sayfiyesinin göle nazır olan balkonuna kurularak güneşin tel tel görünen ışıkları ile bir elmas dağ şeklini alan karlı dağlarının gözleri üstüne çeken manzarasına karşı birbiri ardınca gelen alaycı fikirlerini Hüsnü Paşa lisanından *Zafernâme*'yi şerhe sarf ve vakfetmişti. Taklit ve naziresi mümkün olmayan bu eser de *Emile* ile beraber sona ulaşmıştır. Fakat biri bir taraftan litografi ile cüz cüz basılıp temsil olduğu hâlde diğeri yani *Emile* tercümesi ileriye atılarak ertelenmişti. Nitekim hâlâ dahi tab ve neşredilmemiştir.

Zafernâme "Şerh"inin İstanbul'a varışı Âli Paşa üzerinde tehlikeli bir darbe tesirini göstermişti. Çünkü ihtiva ettiği parlak istihzalar, zehirli tarizler gayet safderunane bir lisan ile îrat ediliyordu. İnsan okurken güler ve gülmekle beraber birtakım siyasi gerçekliklere vâkıf olur. Ve bu vukuf, milletin siyasi mukadderatını ellerinde maksatlarına oyuncak etmiş olan ileri gelenler hakkında gayz ve nefreti mucip olacak surette mütalaa erbabını dilhûn ederdi. Ciddiyet ve mizah bir beyan kisvesi ile arzıendam etmekte bu rütbe imtizacına bu esere gelinceye kadar Osmanlı edebiyatında tesadüf edilmediği gibi bundan böyle dahi bu tesadüf şüpheli, hatta umulamaz denilebilir.

•

* şâkird-i mefruz: Hakikatte mevcut olmayan, hayali.

⁹ lak: Fransızca'da "göl" anlamına gelen kelime, dilimizde Meşrutiyet'ten sonra artan Batı etkisiyle süslü ve set set bahçelerdeki ince uzun havuzlar için kullanılmıştır.

Kemal Bey'in Daveti ve Dönüşü

Kemal Bey, muharebenin ilanıyla Paris'in bir hercümerç hâline gelmesi üzerine Nuri Bey'le beraber Brüksel'e çekilmiş ve Reşad, meşhur Rochefoucauld ailesinden tanıdığı genç bir kontun daveti ve ısrarı üzerine Charente'daki şatosuna misafir olmuş ve Mehmed Bey, zaten Cenevre'de *İnkılap*'ı neşr ile meşgul bulunmuştu.

Kemal Bey ise harbin en ziyade kızıştığı ve Fransızlar, muharebelerin hemen tamamında kaybetmekle hezimetten hezimete düştüğü bugünlerde heyecanlanmanın şiddetinden âdeta asabi bir hâl kazanmış ve neşriyattan mahrumiyeti ise bu hâli şiddetlendirdiğinden ruhani bir ızdıraba giriftar olmuştu. Bundan dolayı bu sırada Brüksel'den, pederi Mustafa Âsım Bey'e yazdığı bir mektupta "Niyazi Bey'i görünüz. Paşadan sorsun. Bu sükût ne vakte kadar devam edecek. Ben bu raya keyfim için gelmedim. Memleketime kalemimle hizmete davet edilmiş idim. Paşa, Âli Paşa'ya dalkavukluk edecek ise kendi bileceği şeydir. Ziya Bey, *Hürriyet*'i terk etti ve devamını bana teklif eyledi ise de ben renkten renge girmiş olan o kâğıt parçasını deruhte edemeyeceğim için kendisine, teklifine teşekkürle beraber, yakında *İstikbal-i Ümmet* namında bir gazete neşredeceğimi bildirdim. Paşaya burasını da anlatmasını kendisine ihtar ediniz," demiş ve hakikatte evvelce İstanbul'a sipariş ettiği harfler ile gazetenin hakkolunmuş levhası o sırada Belçika'nın Anvers iskelesine varmış olduğundan kendisi de onları alıp Cenevre'ye götürmek üzere Anvers'e gitmiştir.

Mustafa Âsım Bey, astroloji ile meşgul yani gök cisimlerinin birleşme ve kavuşmalarından şu dünyanın âcizleri hakkında yıldızlardan anlam çıkarmaya alışmış ve hasta zatlardan olmakla bu mevhum ilme inananlardan pek çok zevat ile ülfeti vardı. Bunlardan biri de Kemal Bey'in mektubunda ismi geçen Fazıl Mustafa Paşa kethüdası Niyazi Bey'di. Bundan dolayı Mustafa Âsım Bey, kâhyayı görerek Kemal'in mektubunu okur ve paşaya gösterilmek üzere kendisine bırakır.

•

Bugünlerde Sedan Muharebesi vukua gelmekle Üçüncü Napolyon, Prusyalılar tarafından esir edilmiş olduğu gibi Paris'te dahi 4 Eylül 1870'te cumhuriyet ilan olunarak Mös-

yö Thiers'in riyaseti ve Gambetta'nın ortaklığı ile Milli Müdafaa İdaresi teşekkül ettiğinden, Fransa'nın her tarafında bir hercümerç başlangıcı olarak ahali arasında tam bir galeyan hüküm sürmüştü. Bundan dolayı Reşad Bey, mihmandarı olan Kont Rochefoucold ile Charente'tan, Mehmed Bey İsviçre'den Paris'e döndükleri gibi Brüksel'de yalnız kalmış olan Nuri Bey de davetleri üzerine Paris'e gitmişti.

Bu üç arkadaş Paris'te yaşıtları olan gençlerle birlikte bulunmak üzere Boulevard Saint Michele'de bir apartmanda yerleşmişlerdi.

Defence Nationale, muharebede devamı ilan etmiş ve çünkü heyecanda bulunan kamuoyunu başka suretle sakinleştirme nâkabil bulunmuştu. Bundan dolayı Almanlar anbean harp sınırlarını genişleterek Paris'e yaklaşmaktaydılar.

•

Şinasi

Dört seneden beri Paris'te bulunan ve Voltaire Rıhtımı'na dik durumda olan Du Bac Sokağı'nda ikamet eden Şinasi Efendi dahi İstanbul'a avdete mecbur olmuştur. Vakıa kendisi için İstanbul'a avdetinde bir sakınca yoktu. Fakat iki sene önce Fuad Paşa'nın İzmir Valiliği'ne tayini hususundaki arzusuna muvafakatla beraber Paris'teki işlerini bitirip dönerim bahanesiyle tekrar Paris'e gelerek lügatini ikmal ile iştigal etmekteydi.

Bilhassa Fuad Paşa da bir sene evvel vefat etmiş olduğundan valilik kabulü teklifine yeniden hedef olmak ihtimali de kalmamıştı.

Jön Türkler, Paris'te bulunduğu müddetçe Şinasi bunlardan hiçbirisiyle görüşmemiştir. Yalnız Paris'e vardığı günlerde bir defa olarak beraberinde Reşad olduğu hâlde Kemal görmeye gitmiş ve soğuk tavırlarından kendisiyle görüşmek istemediği sonucunu çıkararak bir daha semtine uğramamıştır.

Şinasi gündüzleri lügatla ilgili incelemeler yaparak Milli Kitaplık'ta vakit geçiriyordu. Yüzlerce defterler teşkil eden notlarını kaydeder ve zaten kütüphaneden emin bir yer bulunamayacağından bu defterleri dahi oradaki yazıhanesinde koruyarak akşamları hanesine döner ve biraz sonra Jacob Sokağı'ndaki bir lokantada yemek ile bir saat kadar hava

almak üzere Voltaire Rıhtımı'nda dolaşırdı. İşte Şinasi'nin pazarları müstesna olmak üzere her günkü hayatı bu siyak¹⁰ üzere geçmekteydi.

Ziya Bey, Şinasi'nin malum olan şöhretinden dolayı kendisiyle görüşmeyi pek çok arzu etmiş olduğu hâlde mülaki olamamıştı. Fakat Reşad Bey, hem görüştü hem de efendinin itimat ve muhabbetini kazandı. Çünkü Reşad, Şinasi'nin her hâlini ve bilhassa gayet evhamlı ve kıldan nem kapacak mertebede vesveseli olduğunu Kemal'den öğrenmiş ve başkasına karşı istediği tavırda görünmek hassasına mâlik bulunmuş olduğundan akşam yemeği için devam ettiği lokantada güya tesadüfle Şinasi'yi görmüş ve Kemal ile beraber bir defaya münhasır kalmış olan mülakatından cesaret alarak yemekten sonra efendinin yanına gitmiştir.

İşte bu ikinci mülakatta Reşad, efendinin zayıf damarını keşfederek onu istediği gibi idare etmiş ve bile bile kuru bir takım ifadelerde ve bilhassa Jön Türkler hakkında Şinasi'nin beslediği fikri takviye edecek surette ve fakat safderunâne bir lisan ile bazı ifşalarda bulunarak muhabbetini çekmiştir.

Şinasi Efendi, kazanılmış faziletleriyle nispet kabul etmeyecek bazı ahlaki gariplikleri kendisinde topluyordu. Bilhassa korkak denecek kadar insanlardan kaçardı. Ve gayet evhamlı olduğundan kimseye emniyet etmez ve kimseyle uzun uzadıya görüşmezdi. Kendisine sual yöneltmesini asla arzu etmez ve bazı sözlere karşı manidar tebessümleriyle mukabelede bulunur ve ara sıra evet veya hayır derdi. Onunla görüşmek isteyen bir adam onu cevaba mecbur etmeyecek sözler bulup söylemeliydi. Bilhassa gururunu rencide etmeyecek ve açıklamak istemediği hâlde yine hâl diliyle anlattığı kibrine dokunmayacak yolda sözü idare etmeli yahut gayet laubali bir tavır takınarak her şeyden bahsetmeli idi. İşte Reşad Bey, Şinasi'ye her şeyi söyleyebilmek ve onu müteleziz ve memnun etmekle beraber vehim ve vesveseye de düşürerek bıyık altından gülmek için laubaliliğini tâzimkârane¹¹ bir hürmet ile karıştırmış ve bundan dolayı efendinin tevecühünü çekmişti.

¹⁰ siyak: Akış şekli; biçim, üslup, tarz.

¹¹ tâzim: Hürmet etme, saygı gösterme, büyük sayıldığını belli edecek şekilde güzel muamelede bulunma.

Şurası muhakkaktır ki Şinasi siyasi mesleğindeki içtiha-dını bilahare tahvile mecbur olmuştur. Çünkü şuuru, siyasi hakikatleri ihatadan âciz olan halkı, her şeyden evvel “okut-mak” lazım olduğunu idrak ettiğinden siyasiyatı bırakmış ve bundan dolayı lisan için bir lehçe tanzimini en önemli hizmetlerden addeylemiştir. Kimseyle temas kurmaya müsa-it olmayan iştigalleri ise fıtratındaki yalnızlık seven süküne-ti, merdüm girizlik ve hatta vahşilik seviyelerine indirmişti. Beş seneyi aşan gurbet süresinde ise ailece uğradığı felaket ve hele bir tek evladı olan Hikmet Şinasi’nin terbiye ve ma-rifetine taalluk eden babalık vazifesini ifaya muvaffakiyet yoksunluğu kendisini çok üzmüş ve bundan dolayı tam bir ümitsizliğe giriftar olmuştur.

İşte böyle bir sırada dört senelik tetkik mahsulü ile İstan-bul’a avdet etmiş ve bir vakitler saadet evi olan Cihangir’deki hanesine –çünkü hayat arkadaşından âdeta mecnunane de-necek bir gurur neticesi olarak boşanmış olduğundan– gir-mek istemeyip Babîâli karşısında hürriyet fedakârlarından Giritli Cemali merhumun matbaa olarak kullandığı hanesin-de ikamet etmiştir.

•

Harbin gittikçe genişleyerek Paris duvarlarına yaklaşt-maya başladığı günlerde *Defans Nationale* riyasetiyle Paris Valiliği’ni deruhte eden General Troucheau –ki hiçbir vakit tatbike koyamadığı hayali planı ile darbimesel olmuştur– belde savunmasına bedenen gücü yetmeyenlerin Paris’i terk etmelerini ilan etmesi üzerine yerli ve ecnebi birçok adam hârice çıktığı hâlde, o tarihte yirmi iki, yirmi dört ve yirmi altı yaşlarında bulunan Nuri, Reşad ve Mehmed Beyler, Milli Müdafaa İdaresi’ne müracaatla kendilerini gönüllü kaydet-tirmişler ve birçok ekâbir evladiyla beraber Maarif Nazırı Duruy refakatinde siperlere gönderilmişlerdir.

Birbirinden ayrı olmayan bu üç arkadaşta Fransızlar ta-rafından “Üç Türkler” namı verilmiş ve çünkü her nereye bir şarapnel, bir obüs düşüp de birçok efradı yaralasa, bu üç arkadaş derhâl orada ispat-ı vücut ederek yaralılara çare ol-makta ve onların hasta barakalarına nakline yardım etmek-te bulunmuşlardır. Bunlar, Fransız askeri kıyafetiyle beraber milli serpuşumuz ve çok doğru bir tabirle püsküllü belamız

olan fesi başlarında bulundurdıkları için “Üç Türkler” tabiri, âdeta siperlerin ekser taraflarında “şefkat” tabirine muadil tutulmuştur.

•

Hüsnü Paşa'nın Mektubu

Anvers'e gelmiş olan harfleri alıp İsviçre'ye götürmüş olan Kemal'e, bugünlerde Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'dan taahhütlü bir mektup geldi. Mealinde, gençliğin kanının kaynaması ile dâhil olduğu doğru olmayan yoldan pişmanlıkla, kusurunun bağışlanmasını dileme ve yüce affa ilticayı mutazammın bir arzıhal gönderecek olursa, sadrazam hazretlerine takdimiyle yüce affa mazhar olmasına aracılık edeceği bildiriliyordu.

Kemal, bu mektubu okuyunca o derece şaşırmıştır ki hidet veya hayret etmekten hangisi lazım geldiğini kestirememiştir. Bununla beraber böyle haysiyet kıran hakaretamız bir mektuba cevap vermek dahi tenezzül olacağı için mektubu parça parça edip bir zarfa koyarak geri göndermekle bir dereceye kadar öfkesini sakınleştirmiş ve bunun üzerine pederi Mustafa Bey'e yazdığı bir mektupta mektubun mealini hikâye ederek dâhil olduğu hürriyet yolundan uzak durarak af ve aman eteğine sarılmak, bu yolu ikbal vesilesi veya emellerini elde etme vasıtası edinen aşağılık kimselere mahsus işlerden olacağı ifadesiyle Mustafa Fazıl Paşa'yı taarruz hedefi yapmıştır.

Aradan on beş gün geçince, biri Âli Paşa mühürdarı müteveffa Mustafa Bey'den, diğeri Viyana Sefiri Halil Şerif Paşa'dan birbirini müteakip iki mektup alarak evvelkisinde her ne zaman arzu ederse İstanbul'a avdetle hür olup hiçbir suretle sâbık ahvalden dolayı kınanmayacağına sadrazamın zatı namına teminatı beyan ve ikincisinde ise İstanbul'a avdeti yüce makamdan arzulanmış olup bu hususta kefalet etmesi dahi kendisinden minnettarca iltimas olunacağı beyanıyla Viyana yoluyla döndüğü hâlde, biraz vakit olsun mülakat ve sohbetiyle şerefyâb olacağını¹² ifade edip temeniler serdetmişti.

¹² şerefyâb olmak: Tanışmaktan dolayı şeref kazanmak, tanışmak.

Kemal Bey bu mektupların ikisine de gayet nezih ve hürmetli birer cevapname ile karşılık vermiş ve İsviçre'deki işlerini düzelttikten ve harfleri Mehmed Bey'in Cenevre'deki ikametgâhında terk ettikten sonra 1870 senesi teşrinievvelinde Viyana'ya gelerek bir ay kadar Halil Şerif Paşa merhuma misafir olmuş ve 1287 [1870] senesi ramazanının birinci perşembe günü İstanbul'a ulaşmıştır.

Kemal Bey, vapurdan çıkar çıkmaz doğruca Hobyar'da kâin pederinin hanesine gitmiştir. Ramazanın üçüncü gecesinde iftardan sonra Âli Paşa'nın o sene henüz tamamlanarak nakletmiş olduğu Mercan'daki konağına giderek Mühürdar Mustafa Bey'le mülaki olmuş ve teravihten sonra paşanın yanına girmiştir.

Âli Paşa, güya dünkü gün ayrılmış gibi Kemal Bey'e gayet güleryüzlülükle iltifatta bulunmuş ve Franko-Alman harbinin İsviçre, Belçika ve Avusturya'da ne suretle telakki edilmesini ve Halil Şerif Paşa ile bu harp hakkında fikir alışverişinde bulunulup bulunulmadığını sual etmekle Kemal Bey de her birine lazım gelen cevapları vermiş ve saat altıya kadar üç saat devam eden bu ilk mülakattan veda zamanında "Sohbetinizden daima istifade etmek isterim. Lütfen sık sık teşrif buyurun," sözüyle iltifat etmiştir.

Kemal, o sene ramazanında hemen iki defadan ziyade sokağa çıkmamıştır. Bayramda pederi pek çok zorladığı hâlde Âli Paşa'ya gönderememiştir. Hele pederine ve bizzat Kemal'e defaatle haberler gönderen Hüsnü Paşa'nın kat'a semtine uğramamış ve adamlarından birine "Paşanız biraz daha ısrar edecek olursa yine savuşup Avrupa'ya giderim," demiştir.

Kemal'in İstanbul'a avdetinden haberdar olanlar gayet sınırlıydı. Hatta Âli Paşa, matbuat idaresine verdiği emir üzerine gazeteler bile döndüğünü yazmamıştı. Çünkü ilan sureti acayip olacaktı. Af kelimesi Kemal'e ağır gelecekti. Âli Paşa ise böyle bir kelime ile Kemal'in gururunu kırmak arzusunda değildi. Hatta Kemal Bey'le uzlaşmak taraftarıydı. Bayramın haftasında idi ki akşam yemeğinde bulunmak üzere benim ısrarımla ikinci defa olarak konağa gitmiş ve bu suretle teklifsizlik göstermesinden dolayı Âli Paşa cidden memnun olarak gece saat beş buçuğa kadar yine Franko-Alman harbi üzerine fikir alışverişinde bulunmuş ve hat-

ta Prusyalıların üstün olma ve galibiyet sebepleri hakkında Kemal'in ileri sürdüğü mülahazalar, Âlî Paşa'nın nazarıdikkatini çektiğinden bu meseledeki istikrâî¹³ tetkiklerini yazmasını arzu etmiştir.

Âlî Paşa'nın bu harp üzerine iki defa mülakatta dahi Kemal'in mütalaalarını anlamak istemesinde ve bilhassa yazılı olarak mütalaa beyanında bulunmasını arzu etmesindeki maksadı anlaşılamamıştır.

Bana kalırsa Âlî Paşa, Kemal'in edebiyatta teslim edilmiş olan ihata ve irfanı gibi içtimai bahislerde dahi iktidarı haiz olup olmadığını tecrübe etmek istemiştir.

Kemal, bunun üzerine ciddi bir etüt mahsulü olduğunu gösterecek surette tafsilatlı bir layiha yazıp bir hafta sonra takdim etmiştir ki mukaddemesini buraya aynen naklettim:

Eşref-i mahlûkat denilen insan ne talihsiz bir hayvandır ki bu mih-nethanede iki gün rahat yaşamak için yüz binlerce insanoğlunun telefını mucip olan muharebelerde bile hikemî keşifler gibi uzun uzun ibret-bin¹⁴ olmaya, ibret-bin olmak nerede kalır, hangi devlet cellatlıkta daha ziyade maharet göstermiş ise ona teşebbüs etmeye mecbur olur.

İşte şu günlerde garp iklimini şark ufku gibi kanlı suya gark etmekte bulunan büyük savaş dahi hayatın korunması sebepleri kadar nazarların çevrilmesi şayan olan meselelerdendir.

Şimdiye kadar bir düşman memleketine bu çoklukta asker sevk olunmak –Şehnâme mesellerinden kat-ı nazar olunursa– iki üç defa ya vuku bulmuş veya bulmamıştır.

Şimdiye kadar bir harpte böyle üç yüz elli bin kişinin silahı terk ederek esarete itaat etmiş olduğu malum değildir.

Şimdiye kadar bir muharebede bu derece çoğunluklu ve tehlikeli silah bulundurulduğu bilinmiyor.

Eğer şu işte yok olmanın tehlikeli yurduna sevk olunan nüfus, medeni ilerlemenin genişlemesi yollarında kullanılısaydı bastıkları yerler ihya olurdu.

Eğer Fransa esir vermekte gösterdiği mahareti hürriyetperverlikte ortaya koysaydı bu hâle gelmek değil bayağı Avrupa'yı hükmüne boyun eğdirirdi.

Eğer nüfusun telefine alet olan silahların ikmaline harcanan him-

¹³ istikâî: Tümevarımla ilgili. Varılan sonuçlar kastedilmektedir.

¹⁴ ibret-bin: İbret almış olan.

metler tıbbın ilerlemesine sarf edilseydi belki her derdin devası tedarik olunabilirdi.

Mamafih insanın yaratılışı, şer ve zarara düşkünlüğünden kurtulamadığından, terbiye ve insanlık şöhreti ayyuka çıkarılan böyle bir terakki asrında şu kıyameti andıran hengâme zuhura geldi.

Harbin neticesi her nereye varsa mademki iş bu dereceye varmıştır, gerek dünya haritasında ve gerek devletler dengesi ve siyaset usulünde bir büyük değişim vücuda gelmemek ihtimalin hâricinde görünüyor.

Bu hâllere göre cereyan eden vakaların sahih sebepleri ne kadar yazılsa şayandır.

Vakia meselenin sırlarının yayılmasına zaman müsait olmak şöyle dursun, henüz meydandan barut dumanı çekilmemişken talep edilen tetkikleri kemale ulaştırmak bayağı imkânsız ise de bu dünyada zuhura gelen inkılapların illet ve sebepleri peş peşe takip edegelmek, Allah'ın kanunu gereğinden olduğu gibi siyasi vakalar görünür alametlerden olmak cihetiyle sebepleri ne kadar gizlilik ve ihtiyat perdesi altında tutulsa yine istidlal önünden kurtulmak kabil olamadığına bakılırsa, iki hasmın geçmişteki hâlleri ve idare usulleriyle harp vakaları dikkate alındığı surette bir kısa ibret hâsıl edilebilir. İşte bu zanna ve yalnızca izhar buyurulan arzuya dayalı bu bapta bazı tafsilat icrasına cesaret olunur:

Şimdiki hâlde, dünyanın en büyük harp devleti ve Avrupa milletleri arasında barış sağlayan millet şöhretini almış olan Prusya hükümet ve milletin teşekkül ettiği yerlerde birtakım vahşiler sakin olduğu hâlde miladi tarihin on ikinci asrında birkaç ruhbanın gayreti ve biraz sonra şövalye Teutonique namında bir Haçlı fırkasının ezici kuvvetiyle Hristiyanlık yayılmaya başlamış. Ve bu fırkanın hükümetinin devamı esnasında Alman kavmi zikrolunan kıtanın her tarafında yayılarak kadim halkı ahlak ve lisanlarının galebesiyle içine çekmiştir.

İki asır geçer geçmez Prusya kıtası şiddetli muharebelerden sonra mümtaz bir memleket suretinde Lehistan Krallığı'nın idaresine geçmiş ve Protestanlığı daha ortaya çıkar çıkmaz kabul etmiş ise de Almanya imparatoruyla Protestan prensler ve İsveç kralı arasında meydana gelen Sîsâle Savaşı¹⁵ adıyla ünlü olan hengâmede mütereddit bir zatın idaresi altında bulunarak, iki tarafın kâh birine ve kâh diğeri-ne yardım ile nüfus ve servetçe birçok zayıat verdiği hâlde hiçbir şey istifade edememiştir.

¹⁵ Metinde ceng-i sîsâle biçiminde geçen bu ifade Otuz Yıl Savaşlarını ifade etmektedir. Ebuzziya Tevfik, Farssâ otuz (sî) ve yıl (sâl) ifadelerini kullanmıştır.

Bu ahvali müteakip zamanın yönetimi Grande Electeur' demekle meşhur olan Friedrich Wilhelm'in iktidarına geçip kendisi ise fıtratın çeşitli faziletler ile süslediği büyük kimselerden bir zat olarak, hükümeti ufacık bir eyaletten ibaret iken kırk sekiz sene süren idaresi günlerinde Avrupa'da hemen ne kadar vaka zuhur etmiş ise, cümlesine karışmak ve galebe ve felakette gösterdiği maharet ve metanetle siyasi meselelerde bütün bir nüfuz elde ettikten ve memleketinde sanayi ve maarifi umulmaz derecede ileri götürdükten başka, Prusya Dukalığı'nı Lehistan'a bağlı olmaktan kurtarmıştır.

Oğlu Birinci Friedrich her ne kadar pederinin yüce hasletlerine vâris olmamış ve zamanını hassa alayına gayet cüsseli asker tedariki uğrunda hesapsız paralar sarf etmek ve tebasını aşırı sertlikle idare eylemek gibi cinnete yakın birtakım münasebetsizliklerle geçirmiş ise de, şiddet ve sabırla çalışması galip ve bundan dolayı daima yükselmeye talip bir zat olduğundan inatla gösterdiği ciddiyet sayesinde Avusturya imparatorundan krallık unvanını alarak Almanya'nın farklı kısımları içinde hükümetine seçilmiş bir mevki kazandırmıştır.

Garip tavırlarına nazaran akıllı vassıfına bile layık görülmeyen bu hükümdar, memleketinde zorunlu tahsil usulünü icat ederek medeni ilerleme yoluna fikirleri hasreden ilim adamlarının hemen cümlesine, sebebi bilinmeyen bir heves sayesinde gıpta uyandıran öncü olmuştur.

Prusya'da ve ondan sirayetle gerek hususen Almanya ve gerek umumen medeni milletlerin birçok cihetlerinde bazı ikmaller ve değişiklikler ile hâlen sürmekte olduğu ve mevcut olmayan yerlerde dahi kabulü arzu olunmakta bulunduğu gibi, bizde dahi sonradan yapılan maarif nizamlarınca esas tutulmuştur.

Dünyanın hiçbir hâlinde kemal ve hiçbir tedbirinde mahzurdan bütün bütün selamet mümkün olamamak cihetiyle bu hayırlı usul dahi tarizden berî kalamamıştır. Çünkü siyaset hukukunda şahsi hürriyetten mukaddes bir kaide olmadığından dünyaca saadet hâli, onun tamamıyla fiile gelmesinden ibaret olduğuna bakarak, bazı fen sahipleri derler ki:

"Hükümete zorunlu tahsil gibi bir hak vermek hizmete münhasır olan vazifesini vesayet derecesine terfi demek olur. Hükümet güzel terbiye için halkın tahsiline nezarette haklı olursa mesela sıhhati korumak için yeme içmesine karışmakta niçin haksız olsun? Bu yolda emsal tekerrür ettikçe ve her birine müdahale için idareye salahiyet

* Branderburg Grand Electeur'ü idi ki Prusya Devleti'nin kadim namıdır. 1620'den 1688'e kadar yaşamıştır.

verildikçe fertlerin hürriyeti nerede kalır? Bundan başka hükümet bazı vehimli kimselerin zannı gibi ayrıca bir vücut dahi olsa mademki icraatı ve hatta teşrî¹⁶ nizamları heyetin bazı fertlerine havale olunur. Öyle birtakım yabancıların çocuklara kendi ailelerinden şefkatli olması kabil olur mu ki hatta terbiye velilerin elinden alınsın da onlara tevdi olunsun.

Bir de zorunlu tahsilin kabulü hâlinde ya umumun kesesinden idare olunacak veyahut her çocuğun terbiye masraflarını velisi ifa edecek. İlk yol ihtiyar olursa Zeyd'in parasını Amr'ın çocuğuna sarf etmek hangi hakka uygun düşer. İkinci yola itibar edilse bir veliyi idaresinde olan çocuk için kendi rızasına aykırı olarak masrafa girmeye zorlamak ve hele çocuğun yalnız muhtaç olduğu masrafları ifa vazifesiyle mükellef edip de istediği yolda terbiyesi hakkında mahrum etmek adalete uygun mudur?"

Fakat bendenize kalırsa bu tarizler münazara nev'indendir. Çünkü bir memlekette hükümet halkın sarih veya zımnî tercihiyle getirilmiş olmak cihetiyle vazifesi hizmet ise de, hizmet lafzını ele alıp da bu vazifeyi mesela hane hizmetkârının vazifesine aynıyla tatbik etmek, bir cemiyetin bazı hâlleri insana benzediği için devleti her hususta ferde benzetererek neticesinde tabii ömrüne, filanına kail olmak gibidir.

Her cemiyette iki büyük maksat görülüyor ki biri beka ve biri terakkidir. Hükümetin ise asıl vazifesi bu iki maksatta ferdin yapmadığı veyahut yapamadığı şeyleri ikmalden ibarettir. Mademki her zamanda ve bilhassa ticari muameleler ve harp silahlarının malum hâli cihetiyle umumi terbiye bu asırda beka ve terakkice cemiyetin zaruretlerinden olmuştur. Bir hükümet vatan çocuklarını talim ettirmekte nasıl haklı ise terbiyeye zorlamakta dahi o suretle haklıdır.

Hükümetin vazifesinin yukarıdaki tarifi anlaşıldıktan sonra tekrar mahzuruna misal vermeye meydan kalmaz. Bundan başka hürriyet, bir şahsın başka bir kimseye zararlı olmamak üzere istediğini yapmasına denir: Bir çocuk ise ailesinin vârisi olmak üzere doğduğu gibi zahmetlerine iştirak vazifesi ve servetten ihtiyaçlarını ifa etmek hakkıdır. Çocuğun ihtiyaçları dahi beka ve terakkidir. Bundan dolayı bir veli ki terbiyesi altında olan çocukları hiç olmazsa ölmeyecek kadar besleyemez veyahut donmayacak mertebe giydirmezse hürriyetini ifa etmiş olmaz. Başkasının hakkına tecavüz etmiş olur.

İşte mesele terakki cihetinden dahi böyledir. Hükümet idaresinde bulunan zatların ecnebi olmaları hasebiyle çocuklara velilerinden

¹⁶ teşrî: Kanun yapma, yasama.

şefkatli olamamaları bahsine gelince: Kaziye nazar-ı istidlal önünde o şekil ile görünür fakat iyice nazar edildiği hâlde bu dava, sonuçlandırılması zaruri olan taksim edilmiş bir kıyasla çürütülmüştür. Şöyle ki: Eğer her veli çocuğuna hükümetten şefkatli ise zaten tahsil için zorlamaya hâcet kalmaz. Tahsilin zorlanmasına ihtiyaç görünürse demek ki her veli zannolunduğu kadar çocuklara şefkatli değilmiş.

Mekteplerin idaresinde ise iktidarı olan veli, zira idaresindeki çocuğun tahsil masraflarını ifaya vazife ile borçlu olduğu yukarıdaki girişten anlaşılır. İktidarı olmayanlara gelince o kabilden olan çocukların tahsilinin lüzumu dahi asker idaresi gibi umuma aittir. Nitekim gayet zengin olan ve mesela Bağdat'ta bulunmak cihetiyle Rusya'nın Devlet-i Aliyye'ye tasallutunda şahsınca hiç korkusu olmayan bir adam, muharebe esnasında elinde olan servet, yani vatandan hâsıl ettiği menfaat nispetinde fedakârlık ihtiyar etmek vazifesiyile mükelleftir.

Silistre'de bulunmak cihetiyle evlat ve emlakiyle beraber Rusçuk'ta ikamet eden ve bundan dolayı düşmanın ilk ateşine uğramak tehlikesinde bulunan bir adam eğer iktidarı yok ise kırk para vermeye bile mecbur olamaz.

Söz şurada kalır ki, bir köylünün çocuğu olsa da evinin idaresi için gerekli olan çalışmada peder evladının yardımına muhtaç bulunsa, onu tarlanın başından alıp da mektebe göndermekte hakkı var mıdır?

Şüphesiz vardır! Zira insanca beka ve hiç olmazsa hürriyet, birinci ihtiyaçlardan olduğundan, bir pederin geçim için evladını tahsilden menetmesine hak verilir ise satmasına dahi izin verilmesi lazım gelir. Çocuğun zamanı taksim ederek hem ailenin iâşesi ve hem marifet tahsili emrinde kullanılması kabil olursa ne âlâ! Olmadığı surette öyle bir yardımdan mahrum olan pederin geçinmesi –sair âcizler gibi– umurun cömertliğine kalır.

•

Mukaddeme bundan ibarettir. Metin ise, Büyük Friedrich'in askeri nizamlarıyla Prusyalıların, Napolyon Bonapart muharebelerinde giriftar olduğu çarpışmalardan ibret alarak Alman ırkına mahsus olan deha ile mütenasip bir Alman hükümeti teşkiline mesai hasrettiklerini tafsil eder. 1863 ve 1866 muharebelerine ve Üçüncü Napolyon'un, Bismark'ın aşırı fetaneti karşısında bönlüğüne delalet eden azametinin ne suretle mağlup olduğuna ve henüz imparatorluk ilan edilmemiş olduğu hâlde imparatorluğun ilanı gerekli olarak Avrupa'da bundan sonra birçok zaman siyasetin ağırlık mer-

kezinin Berlin'e münhasır kalacağına ve Alman kavminin mizacının ağırbaşlılığıyla beraber içtimai ve medeni terbiyece İngilizlerden daha pratik olmalarına ve bilhassa ilmi terbiyeleriyle hiref¹⁷ ve sanayideki fevkalade maharetlerine mebnî ticaretlerini pek yakın bir zamanda İngilizlere huzursuzluk verecek bir mertebeye isal edeceklerine dair ve hemen matematik kesinlik mertebesinde birçok tahminler ve bilhassa lazım olan deliller ile kuvvetlendirilmiş izahatta bulunmuştur.

•

1284'teki Tercüme Odası kâtiplerinden *Tasvir-i Efkâr* muharriri Kemal ile 1287'de Londra'dan dönen Kemal'in farkları bu makalede görünür.

Üç sene evvel hürriyet fikrini bazı kayıt ve istiareler altında bile beyana imkân göremeyen Kemal, bu layihasında "Hürriyet bir şahsın başkasına zararlı olmamak üzere istediğini yapmasına denir," sözünü en büyük hürriyet düşmanı tanınmış olan Âli Paşa'ya, iltimas ettiği layihada söylüyor.

Hatta mutlak hükümetten, mutlak vekâleti haiz olan adama karşı "Siyasi hukukta şahsi hürriyetten mukaddes bir kaide olmadığından hükümete tahsil zorlaması gibi bir hak vermek hizmete münhasır olan vazifesini vesayet derecesine terfi demek olur," dedikten sonra da hükümet ile halkı ayrı ayrı iki vücut addetmek mesleğinin mümtazı olan Âli Paşa'nın doğrudan doğruya mesleğine tariz ederek "... bundan başka hükümet bazı vehimli kimselerin zannı gibi ayrıca bir vücut dahi olsa mademki icraatı..." fıkrasını söylüyor.

Âli Paşa da vaktiyle Kemal'e karşı beslediği fikrini şimdi ki Kemal'e gösterdiği muamele ile tashih ve bundan dolayı takdir edercesine bir hürmete tahvil etmiş olduğunu bu layiha üzerine olan iltifatıyla göstermiştir. Kemal, layihayı ufak bir tezkere ile mühürdarı Mustafa Bey'e göndermişti.

Üç gün sonra Mustafa Bey'den aldığı bir tezkerede sadrazamının layihayı mütalaadan beklenmedik biçimde müstefit ve mütezziz olduğunu ve hatta übühhetlü devletlü¹⁸ reis bey hazretlerine de ertesi gece bizzat hususi surette okuyarak onların dahi aynı şevk ile müstefit olduklarını hikâye ve

¹⁷ hiref: Zanaatlar, sanatlar, meslekler.

¹⁸ übühhetlü devletlü: Sadrazamlıktan azledilmiş kimseler için kullanılırdı.

baharın körpe bir zamanında bulunduğundan (çünkü mayıs idi) bir gece beye teşrifini rica ediyorlardı.

Yine benim ısrarım üzerine bir perşembe günü akşamı birlike beye gitmiştik. Ben mütercim Rüsdü Paşa sahilhanesinde, mahdumu Reşad Bey'e misafir oldum. Kemal de Âlî Paşa yalısına gitti. Güzel tesadüflerden olarak o tarihte Hâriciye mektupçusu bulunan Edhem Pertev Efendi ile Münif Efendi dahi orada imişler.

Bu iki zatın biri Kemal ile çok eskiden tanıştıkları hâlde ne Edhem Pertev Efendi Kemal'i ne de Kemal müşarünileyhi tanırdı. Âlî Paşa ise henüz Kapı'dan gelmemiş imiş. Tabii Münif Efendi, bu iki irfan sahibini birbirine tanıtmış, biraz sonra da Âlî Paşa gelmiş, bunların her üçünü de orada göerek "tesadüf-i hüsn" tabiriyle güleryaşlılık ve iltifat göstermiştir.

Yemekten önce işret edildiği sırada şiirden filandan bahisler açılmış.

Pertev Efendi merhum, pek laubali meşrep olduğundan fikir hürriyetini her edep ve ülfet meclisinde pervasız ibraz ederdi. Bundan dolayı laubali meşrebine Kemal'i uygun ve diğer tabirle Kemal'in hürriyet beyanını takdire layık bulduğundan, sohbetle Kemal tarafını tutmak iltizam etmiş. Münif Efendi daima itidalkârane muhakemeler ile fikirleri idare ettiği ve Âlî Paşa'nın meşrebi de ona mütemayıl olduğundan, sadrazam ile maarif meclisi reisi de birleşmiş, yemek kadar güzel bir edebi bahis, Şark ve Garp şairleri ve şiirleri hakkında hayli münazaralar yürütölmüş, yemekten sonra ihtimal verilen malumata mebni, Yusuf Kâmil Paşa da gelmiş. Âlî Paşa layihayı çıkarmış. Fıkra fıkra kendisi okumuş. Layiha sahibi ile Edhem Pertev ve Münif Efendileri bahislere tutuşturmuş. Kemal böyle meselelerde fevkalade natuk¹⁹ ve tarafı olduğu bahsi müdafaaya da hakikaten eşsizdi.

Meşreplerindeki serbestlik gereği bu bahiste dahi Edhem Pertev Efendi, Kemal tarafını iltizam etmiş, çünkü bu zat, hem natuk hem söyleme süretine sahip, fazla olarak da zarif ve nüktedan idi. Bir edep meclisinde isterse hazır bulunanları şaşırmış ve coşkulu şevk ve neşeli edecek surette dili idare ederdi. Yerine göre cinas lafızları, manaları îrattan

¹⁹ natuk: Güzel ve düzgün söz söyleyen, iyi konuşan (kimse).

çekinmezdi. Bilhassa Kâmil Paşa'nın en güzide irfan dostlarından olduğundan onun meclisinde veya hazır olduğu irfan meclisinde, onu sığınak edindiği hâlde onun tarafından muazzibâne²⁰ vâki olan hitaplara kat'a çekinmeksizin laubali meşrebine uygun sözlerle mukabele ederdi.

Şivesi ise Erzurum halkına mahsus bir tarzda olduğundan Fransızca söylediği zamanda dahi yine o şiveden ayrılmazdı. Mesela, itiraz kelimesini hemzenin fethile Acemâne bir şivede telaffuz ederdi.

Hâsılı, o gece siyasi, içtimai, edebi bahislerle vaktin nasıl geçtiği bilinmeyerek saat altıya kadar ülfet meclisi devam etmiş ve nihayet Kâmil Paşa "Kemal Bey'le Pertev Efendi meclis-i âlinizde bulundukça lütfen, kulunuzu huzur-ı âlinizle şerefyâb olmaktan mahrum buyurmanızı istirham ederim. Zira, onun tekerrürü hâlinde yavaş yavaş gece uyuyamama illetine giriftar olmaklığım mukarrerdir," sözüyle uyku vakti geldiğini işrâp²¹ ile sohbet meclisine nihayet vermiştir.

•

Paris'te bulunan üç arkadaştan, muhasaradan dolayı tabii malumat alınamıyordu. Ziya Bey İsviçre'de, Agâh Efendi Brüksel'de, Suavi ise zevcesiyle beraber Londra'da ikamet ediyorlardı. Ve hiçbirisi bir diğeriyle mektuplaşmada bile bulunamadığından Yeni Osmanlılar Fırkası lütfen mevcut ve hakikatte perişan idi. Bilhassa Kemal'in İstanbul'a dönüşünden sonra halkta da istikbal ümitleri sönmüştü.

Bu sırada Paris, Alman ordusuna teslim olduğundan, üç arkadaş salimen çıkmış ve en yakın memleket olan Belçika'ya geçerek Brüksel'de Agâh Efendi'ye misafir olmuşlardı. Hiçbirinde bir para yoktu. Saint Michele'deki apartmanda bulunan eşyalarını dahi Krupp toplarının mermileri yakmış olduğundan Belçika'ya azimetlerinde, şimendifer ücretini Reşad Bey'in satılan saatiyle verdiler.

Sakakini kış mevsimi münasebetiyle İtalya'ya gitmişti. Bundan dolayı bir taraftan ona diğer taraftan Cenevre'de bulunan Ziya Bey'e müracaatla para getirinceye kadar üç arkadaş Agâh Efendi'nin yardım kesesine misafir olmuştur.

²⁰ muazzibâne: Acı, eziyet, sıkıntı veren.

²¹ işrâp: Bir maksadı kapalı olarak î mâ yoluyla anlatma, çitlatma.

Bir hafta sonra Ziya Bey'den her birine Brüksel Bankası üzerine ikişer bin franklık birer çek geldiği gibi on beş gün sonra da Sakakini birikmiş tahsisatı olan on beş bin frankı gönderdiğinden, refahlarını yeniden kazanmışlardır.

•

Âlî Paşa'nın Vefatı

Âlî Paşa, Tahrirat-ı Ecnebiye Müdürü Serkiz Efendi'nin düğün merasimi münasebetiyle vuku bulan ricasına mebni Kadıköy'ündeki hanesine gitmişti. Oradan beş çifte ile gece yarısında Bebek'teki sahilhanesine avdet esnasında, fenalıklardan korunamadığından plöreziye²² tutulmuştu.

Mevsim hazırandı. Sadrazamın rahatsız olduğu ve Kapı'ya gelemeyeceği yayıldı. Bu hâl birkaç gün devam ettiğinden tabii olarak Meclis-i Hass-ı Vükela toplanamıyordu.

Bir hafta on beş gün geçtiği hâlde sadrazamın afiyetinin yerine geldiğine dair doğru bir haber alınamıyordu. Bilakis rivayetler hep zanna müstenit idi. Çünkü mensuplar, daima nekahat devresinde bulunduğundan ve ziyaret kabul etmemesi, yorulmaması maksadıyla doktorların tavsiyesine mebni olduğundan bahsediyorlardı.

Hatır sormaya gidenlerin isimleri deftere yazılıp akşamüzeri kendisine okunuyordu. Yanına Hâriciye Müsteşarı Said Efendi merhumla Dâhiliye Kâtibi Saib ve bir de mühürdarı Mustafa Bey'den başka kimse girmiyordu. Paşa, yalıda, haremle selamlık dairesi arasında bir odada yatıyordu.

Vükeladan ise yalnız Şirvanlı Rüşdü Paşa'yı kabul ediyordu. Haziran, temmuz bu hâlde geçti. Fakat yüce sadrazam hâlâ nekahat devresini bitiremiyordu. Rivayetler gittikçe mübalağakârane bir şekil alıyor, paşanın ölüm ve hayat arasında bir hâlde bulunduğu söyleniyor ve akşama sabaha vefatına intizar ediliyordu.

Babîâli denilen saltanatın icraat merkezi, Âlî Paşa'nın vücuduyla kaim ve onun hayati işleri paşanın hayatıyla daim olduğu, o zaman hakkıyla idrak ve tasdik oldu. Bilhassa Hâriciye Nezareti de uhdesinde olduğundan o dairenin de hayat ışığı sönmüştü.

²² plörezi: Fr. Tıp terimi. Akciğerleri saran zarların arasında sıvı toplanmasıyla sonuçlanan hastalıkların genel ismi.

Dâhiliye Nezareti faaliyet hâlinde olmakla beraber, mutlak idare hükmünce cüzi ve külli işlerin tamamının yürütülmesinde, mutlak vekilin oyuna müracaat iktiza ettiğinden icra kuvveti felçli bir hâle gelmişti. İşte mutlak usul ile idare olunan hükümetlerde icra kuvveti tek şahsın uhdesine havale olduğundandır ki ona bir ârıza geldiğinde hükümet işlerinin her kısmında tesiri görülür.

Aslına bakılırsa da Babîâli, meşhur tabiri üzere suyu çekilmiş değirmene dönmüştü. Yalnız işiyle meşgul bir Şûrâ-yı Devlet kalmıştı. Çünkü bu meclis o tarihte henüz küçük bir çocuk olarak fitratının ilk neşesine muvafık bir varlık ihsas ediyor ve bir tür kanun yapma ve tetkik etme vazifesini de haiz olduğundan iştigal edecek hayli sermayeye sahip bulunuyordu.

Vakıa riyasetinde bulunan Yusuf Kâmil Paşa azamet-medar mesleğiyle uyuşturmadığı bu meclisi ehemmiyetten düşürmek ve kendi gururunu incitici tavırlar izhârıyla muhafaza ve bu suretle tahakküm etmek istediği hâlde, meclisin mevcudu addolunan Midhat Paşa'nın büyükten küçüğe kadar meclis fertlerine üflemiş olduğu serbestlik ruhu, Kâmil Paşa'nın aşiret kocalarına mahsus büyüklük taslama ile anlatmak istediği küçümseme ve hakir görme manasına hafife alarak gülüyor ve bazen şubelere geldikçe bir yardımcı veya raportör bir mü-lazımın serbestçe mülâhazalarını uzun uzadıya anlatmasını hemen eşrât-ı saat-i istibdattan²³ addederek yüzünü ekşitiyor ve müzakereyi yarı yarıya bırakıp gidiyordu.

Şûrâ-yı Devlet, bu hâliyle istisna edildiği hâlde denebilir ki Babîâli yeni siyasi hayatı tarihinden yani Reşid Paşa'nın Tanzimat zamanından beri böyle bir vukuf devresi geçirmemiştir. Bilhassa Fuad Paşa'nın vefatından sonra Âli Paşa, Babîâli'nin dâhili ve hârici iki cenahını birden haiz olduğundan Saltanat-ı Seniyye'nin dâhili ve hârici siyaseti sırf kendisinin birçok tecrübeler ile süslü olmak lazım gelen şahsi fetanetiyle idare olunmaktaydı. Bununla beraber her ne kadar fetanet ve dirayete müstenit bir iyi niyet ve içtihat ile de olsa koca bir Şark imparatorluğunun ikbal ve izmihlalinden birine yani gelecekteki mukadderatına taalluk eden hâllerin

²³ eşrât-ı saat: Kıyamet alametleri, dünyanın sonunun yaklaştığını, kıyametin kopacağını gösteren belirtiler.

tek kişinin iktidarına teslim edilmesi, devletin bedbahtlık eserlerinden olduğunda şüphe yoktur. Hatta bugünkü günde maruz olduğumuz dâhili ve hârici belaların ve otuz iki sene devam eden musibetler devrinin sebepleri tetkik olunacak olsa hep bu zatların kendi başına ve yükselmelerinde hakikatın çehresi arz eder.

Âlî Paşa'nın siyasi işleri hakkındaki tarizlerimizden ihtimal ki kendisinin şahsına karşı hususi bir fikre tâbi olduğumuz zannı hâsıl olmuştur. Evet! Ben hiçbir vakit paşanın siyasi içtihadını takdir edenlerden değilim. Çünkü iktidar ve kemalini ve yaratılmış olduğu, müşkilatı yok etme kudretini ve bir kere kabul veya reddettiği bir meselede başka bir yola sapma tavrı göstermemekteki huyunu bildiğim için önüne geçilmesi imkânsız olan yeni fikirlerden husumetkârane bir nefret ile korkma tavrı gösteren bu zatın içtihadını bu memleketin maruz olduğu belaların en müthiş bir kuvveti adedenlerdenim. Zira dünyanın her neresinde olursa olsun yeni fikirler, yeni rical peyda etmek, tabiatın hükmü gereği olarak bunu birtakım zorlayıcı engeller meydana getirmeyle doğmadan öldürmeye kalkışmak yani kendi kendinin validesi ve yaratıcısı olan mütefekkirlerin yeni ortaya çıkanlarını vatana faydalı kılacak bir seviye ve seciye saymak lazım gelir ki onları sadece kendi fikir ve mesleğine muhalif oldukları için vatana da zararlı addetmek ve bu suretle manen idam etmek, itikadımca tasvip edilir içtihatlardan olmasa gerektir. Yoksa şahsınca hiçbir husumet fikri beslemediğimi ve bilakis zekâsına hayran olduğumu temin ederim.

•

Miladi ağustosun on beşine doğru paşanın hastalığı ve hamet kazandığı söylenmeye başladı. Bu sırada Viyana Sefiri Halil Şerif Paşa, İstanbul'a geldi. Çünkü biraz evvel Banyaluka'da zuhur eden bir fesattan dolayı tevkif olunan şahısların çoğu Avusturya tebasından bulunduğu, bu devletin Saraybosna'daki ceneral konsolosu tarafından iddia olunması üzerine, Babiâli ile sefaret-i seniyye arasında cereyan eden haberleşme, Âlî Paşa'nın hastalığı devam etmesine mebni kesilmiş ve Halil Paşa bu suretle Avusturya Hâriciye Nezareti'ne karşı müşkil bir mevkide kalmıştı. Bundan dolayı hem sadrazamı görmek hem de bu iş için müzakere etmek üzere

İstanbul'a gelmiş ve fakat mesele hakkında görüş elde edemeyeceğini öğrenerek ümitsizliğe kapılmıştı.

İşte biz de paşanın sağlığının ahvalini, hakikati üzere ondan öğrendik idi.

Çünkü Halil Paşa, tedavi etmekte olan doktorlarla ve bilhassa Doktor Zambako ile görüşmüş ve paşanın hastalığı galopan²⁴ bir veremden ibaret olması cihetiyle nihayet on on beş gün daha dayanabileceğini ve hele güz yağmurları başlayacak olursa fenasını hızlandıracığını ve çünkü bünyesi mevsimin husule getireceği şiddetli rutubete tahammül edemeyecek bir hâle gelmiş olduğunu öğrenmişti.

Kıbrıslı Mehmed Paşa dahi bir müddetten beri hasta yatıyordu. Fakat İstanbul halkı yalnız Âli Paşa ile meşgul olduğundan o hamiyet sahibini kimsenin düşündüğü yoktu.

O günlerde bir garip vaka meydana gelmişti ki memleketin o zamanki hususi tavırlarının fakat bir nümunesi olmak üzere burada kaydına mecburum.

Kıbrıslı Paşa'yı tedavi eden askeri doktorlardan Aristidi Bey, dostlarından biriyle Âli ve Mehmed Paşaların hastalıkları hakkında konuştukları sırada "Paşaların ikisi de mezara doğru terakki etmektedirler," demiş. Dostlarından olan o zat da doktorun bu sözünü başka bir yerde nakletmiş.

Bu söz üzerine az kaldı biçare Aristidi soluğu 7. Ordu'da alacaktı. Çünkü söylenmiş olan bu hakikate paşa hakkında ölüm temennisi manası verdiklerinden, bu sözün sahibini düşman addetmişler ve cezalandırılmasına çalışmışlardır.

Ağustos sonlarında yağmurların devam ederek yağmaya başlaması üzerine paşanın zaafı artmış ve nihayet 1871 senesi eylülünün altıncı çarşamba sabahı vefat haberiyle İstanbul halkının çoğunluğu kederlenmiştir.

Bu keder ise, yerine geçtiği Mahmud Nedim Paşa'nın on bir ay süren sadareti müddetince Osmanlı memleketinin dört tarafında kat kat artarak eserlerini göstermiştir.

Aynı günde Kıbrıslı Mehmed Paşa dahi vefat etmişti. Bu büyük vatanperverin vefatı sırasında kesesinde yalnız seksen bir lirası çıkmıştır.

²⁴ galopan: Hızla ilerleyen.

* Doktorların bu sözü üzerine Kemal'in inşad ettiği beyitler ve vefatını müteakip söylediği tarih, latif olmakla beraber pek aşağılıarcasına olduğundan buraya alınmasını münasip göremedik.

Mahmud Nedim Paşa'nın Sadareti –Vezirlerden Dört Zatın Sürgünü –Sürgünler Hakkında Umumi Af –Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'dan Dönüşü –Baron Hirsch Mukavelanamesi –Saraya Verilen İki Yüz Bin Lira Rüşvet –İbret Gazetesi

Sirkeci iskelesinden öğleye yakın Âlî Paşa'nın naaşını yüklü olan tabut büyük insan kalabalığı tarafından Babıâli yoluyla Süleymaniye Camii'ne naklolunurken yine Sirkeci yoluyla ve debdebeli bir şekilde halefi Mahmud Nedim Paşa, Babıâli'ye geliyordu.

Hâlbuki cenazeyi takip eden veya geçtiğini görmek üzere caddelerde birikmiş olan halka nispetle Mahmud Nedim Paşa'nın sadaret alayını temaşaya gidenler sayılabilecek kadar azdı. Güya ki iktidar makamına geçen yeni sadrazamın Saltanat-ı Seniyye'nin izmihlalini hazırlama ve hızlandırmaya sarf edilecek olan idaresinin fenalıkları, insanların kalplerine kablelvuku¹ hakikati sezdiriyordu. Çünkü umum İstanbul sakinleri, Mahmud Nedim'i tanımadığı hâlde gariptir ki nefretle telakki etmişti.

Âlî Paşa'nın vefatını müteakip insanların ağzında pek çok rivayetler deverana başladı: Bilhassa diyorlardı ki Sultan Abdülaziz, Âlî Paşa'nın siyasi iktidarına ve Avrupa hükümetleri nazarında haiz olduğu haysiyete binaen azline cesaret edemiyor ve onun fetanetine ve bilhassa huzuruna girdikçe muhafaza ettiği vakara mukavemet edemediğine hiddet ediyordu. Binaenaleyh vefatından dolayı âdeta sevinç göstermiş ve “Şu sıska herifin tahakkümünün ağırlığından hele kurtuldum,” demiş.

Bunu rivayet edenler saray mensuplarından bazılarıyla Mahmud Nedim Paşa bendegânı² idi. Zannetmeyiniz ki Ab-

¹ kable'l-vukû: Olmadan, meydana gelmeden önce.

² bendegân: Kullar, köleler. Padişaha bağlı olanlar, padişahın hizmetinde bulunan kimseler.

dülaaziz gibi kibri ile meşhur bir padişahdan böyle bir söz sâdır olmuş olsun.

Şurası muhakkaktır ki Sultan Abdülaaziz, Âli Paşa'yı kat'a sevmeydi. Lakin azletmek de istemezdi. Çünkü her nasılsa onun Avrupa siyasi ricali nazarında nüfuz sahibi olduğuna ve entrikada maharetine inanmıştı. Bilhassa Reşid Paşa mektebinin en son ve fakat en zeki şakirdi olduğu haysiyetiyle Âli Paşa'nın "Padişah, Tanzimat-ı Hayriye'yi ihlale teşebbüs ediyor," gibi bir şayiada bulunacak olsa bir hafta sonra İngiltere ve Fransa sefirleri tarafından hükümdarları namına vâki olabilecek nasihatler ve isteklerle red ve kabul emrinde dıçar olacağı müşkilatı pekâlâ takdir ediyordu. Demek ki cesareti kıran asıl şey Reşid Paşa'nın Tanzimat'ı, o siyasi şartname idi. Çünkü milletin o azade vesikası otuz beş seneden beri Şinasi'nin

Bir itıknâmedir insana senin kanunun

Bildirir haddini sultana senin kanunun

beytiyle izah ettiğı üzere padişahın iktidarının hududunu azaltmış ve sınırlamış ve alçak ve şerefli her ferdin ırz ve can ve malını meşru surette temin etmiş idi. Bilhassa İngiltere ve Fransa gibi iki meşrutiyet hükümetinin dahi kefaleti altında bulunmasından dolayı padişah o hadde ayak koyup tecavüz edemiyordu.

İşte Mahmud Nedim Paşa'nın ilk kötülüğü, bilahare istiklal kudretinin varlığına ikna etmiş olduğu zatın dahi, memleketle beraber felaket sebebi olan bu haddi tecavüze yol açmak ve o ışık saçan siyasetin dayanıklılığına nakısa getirmek olmuştur. Çünkü sadarete tayin edilmesini bir hafta geçer geçmez Serasker Hüseyin Avni, Maliye Nazırı Şirvanizâde Rüşdü Paşa ve Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşalarla –o aralık İşkodra'da zuhur eden bir arbededen dolayı mesul addedildiğı– İşkodra Valisi ve Askeri Fırkası Kumandanı İsmail Paşa'yı azl ile beraber doğum yerleri olan Isparta, Amasya ve Trabzon kasabalarına sürgün ettirdi. Hüsnü Paşa'yı ise –galiba Mora'ya sürgün edememesine mebni– Kıbrıs'a tağrib³ eyledi.

Paşaların sürgünü kamuoyu üzerinde kötü bir tesir hâsıl etti. Hatta yeni fikir taraftarlarını şiddetli takibat ile taciz-

³ tağrib: Uzaklaştırma, kovma, sürme.

den bir an hâli kalmamış olan Hüsni Paşa'nın bile sürgün edilmesine kimse memnun olmamıştı. Çünkü otuz sekiz seneden beri şahsi emniyeti üzerine alan Tanzimat-ı Hayriye'yi bu hâl ihlal ediyordu.

İkinci olarak, Hüseyin Avni Paşa gibi askeri teşkilatta gösterdiği fevkalade maharetiyle Osmanlı ordularını mükemmelliğe isal eden bir büyük askerin sürgünü halkın hayretine ve yetiştirmiş olduğu askeri ümeranın nihayet mertebede hiddetine sebep olmuştu.

Birkaç gün sonra da valilerce değişiklikler icrasına girildi. Ama nasıl değişiklikler! Bugün Trabzon Valiliği'ne tayin olunup ertesi gün alalecele gönderilen bir vali merkez memuriyetine erişmesinin ikinci günü, mesela Trabzon'da ise Ankara vilayetine tayin edildiği ve bundan dolayı hemen hareket etmesi emrini alır ve Ereğli iskelesine varışında ise Erzurum Valiliği'ne tayin edildiğini bildiren bir telgrafnamenin iki günden beri kendisini beklemekte olduğunu görüp şaşırır idi.

İki üç seneden beri Ermeni Katoliklerini Hasonist ve Antihasonist namıyla ikiye ayırmış olan mezhep meselesi ve Bulgarları Rum kilisesinden ayırmak için Rusya Sefiri İgnatyev'in icat ettiği Eksarh meselesi dahi bugünlerde hallolunarak Hasun Efendi papanın arzusu üzerine Şark Katoliklerine patrik tayin olunduğu gibi Bulgar Eksarhlığı'na da yüce ferman sâdır oldu.

Bu iki meseleyi Âli Paşa, sadaret zamanında güzel idare ederek geçiştirmektedir. Çünkü evvelkisi Şark Katoliklerini doğrudan doğruya papalığın ruhani nüfuzuna tevdi etmekle beraber Hristiyan tebaadan bir kısım hakkında yeni bir müdahale ve himaye kapısı açıyor, ikincisi ise Panslavizm meselesinin Şark'ta tatbikatına bir mukaddeme teşkil ediyordu. Midhat Paşa'nın Tuna vilayetindeki engelleme tedbirleriyle akim kalmış olan ifsat politikası İgnatyev'in vasiyetlerine uyan Mahmud Nedim Paşa'nın yanlış icraatıyla gayet geniş bir surette meydana gelmiş ve çünkü Midhat Paşa'nın hâriçten gelen eşkıya çetelerine müdafaa için kara ahalisinden tertip ve Tuna boyuna ikame ettiği ihtiyat askerleri lağvedilmiş ve Tuna sahillerine yerleştirilen karakollar kaldırılmış ve bundan dolayı bu icraat ile üç sene sonra vukua gelen Bulgaristan vukuatının sebepleri kolaylaştırılmıştır.

Bilhassa Tanzimat'tan beri icra olunan birçok tecrübeler neticesiyle intizamlı bir şekil almış olan idare tarzı ve bilhassa Tuna vilayetine tatbikan vukua gelen vilayetler teşkilatı üzerine taşraların kazandığı iyileşme, devlet işlerini bir başka şekle sokmaya sarf edilen içtihadî neticesi ile bir ay zarfında hercümerç olmuştur.

Zira vilayetler nizamlarını istediği gibi değiştirerek küçük küçük valilikler teşkiline teşebbüs etmiş ve bu cümleden Sofya'yı Tuna vilayetinden ve Karahisar Şarkî'yi Sivas'tan ve Maraş'ı Adana'dan^{*} ayırarak başka başka birer valilik itti haz etmiş ve umum vilayetlerin hususiyetlerini nazari bir kıyas ve hesap ile ayıkladığından her yerde idare emri seketeye uğramış ve tayin ettiği memurların suistimallerinden ve maaşları tenkihata⁴ uğrayan zaptiye neferlerinin ve aşar ve tahsil memurlarının zulümlerinden taraf taraf şikâyetler başlamış ve hele memleketin her cihetinde bulunan idare, mahkeme ve mal memurlarının umumu azl ve tebdil veya diğer mahallere nakil ve tahvil suretiyle yerlerinden kaldırılmasından dolayı küçük büyük devlet memurları seyyar hâline girmiş ve dünyanın hiçbir yerinde cereyanına imkân tasavvur edilmeyen birtakım hususi kaideler konularak, bilhassa Mahkeme-i Kebire-i Merkeziye namıyla biri Selanik ve diğeri İzmir'de iki mahkeme ihdas olunmuş ve bunlara havale olunacak dava için bidayeten, istinafen ve temyizen görme yetkisi verilmiş, velhâsıl devletin bütün usullerinde vukua getirilen büyük değişiklikler neticesinde memleketin her tarafında bir buhran ve karışıklık hâli hüküm sürmeye başlamıştır.

•

Bu garip icraatı halk hayretle temaşa etmekteydi. Çünkü kamuoyu henüz kendi kuvvetini izhar edecek bir olgunluğu bulmamıştı, diğ er bir tabirle kendi kuvvetini idrakten âciz bulunmuş olduğundan cereyan eden ahvale şaşkın şaşkın bakışlarını dikmekten başka bir şey yapmaya kadir değildi.

* Bu tarihe kadar Adana bu vechile yazılıyordu. Hatta eski coğrafya ve tarih kitaplarımızda ve kamuslarda dahi bu suretle yazılıdır. Mahmud Nedim Paşa sadarete gelir gelmez resmi bir ilan ile Adana lafzını (أدانة) Atana'ya (أطنة) tahvil etmiştir.

⁴ tenki hat: Bir dairede gelirle gideri birbirine uydurmak için memur aylıklarında ve memur sayısında yapılan kısıntılar.

Bununla beraber halk tabakası arasında epeyce dedikodular peyda olmaya başlamıştı.

İşte bu sırada 1284 senesinde tevkif ve sürgün edilmiş olan politika suçluları hakkında umumi bir af ilan olundu. Ve bununla halkta hâsıl olan gücenme bir dereceye kadar bertaraf edilmiş oldu. Çünkü beş seneden beri vatandan ayrı olan ve Trablusgarp, Kıbrıs, Akka ve Rodos ve İstanköy zindanlarında mahpus ve perişan bulunan on beş yirmi kişi biraz sonra İstanbul'a gelmiş ve aile ve akrabasına kavuşmuş olduğundan, İstanbul halkı üzerinde talep olunan tesir hissinin husule getirmişti.

İhtilal fırkasının başta gelen erkânından ve Jön Türk fırkasının kurucularından olup beş seneden beri firari olarak Avrupa'da bulunan Ziya Bey, Mehmed Bey, Reşad Bey ve Nuri Bey dahi birbirini müteakip İstanbul'a gelmiş ve bu suretle kalem erbabı ve gençlik arasında da hoşnutluk hâsıl olmuştu. Fakat bu da biraz zaman geçince, onu takip eden idarenin fenalıkları ile hüküm ve tesirini kaybetmiştir.

Çünkü Rumeli Demiryolları kurucu ve sahibi olan Baron Hirsch ile Nafia Nazırı David Paşa arasında akdolunan mukavele şartlarının kapsadığı zarardan dolayı Âlî Paşa zamanına sövüp sayanlar, bugünlerde Mahmud Nedim Paşa'nın yeni baştan akdettiği şartların, hükümsüz bıraktığı mukaveleye rahmet okutacak derecede muzır olduğunu öğrenmişti. Rivayete nazaran ki muhakkaktır, Mahmud Paşa bu hükümsüz bırakma ve mukavele akdinden üç yüz bin lira almış ve iki yüz bin lirasını kulluğunun takaddümü suretiyle hümayuna arz ve teslim etmiştir.

Bunun sıhhati, Midhat Paşa'nın Mahmud Nedim Paşa üzerine birinci defa Sadaret makamına geldiği zaman, Meclis-i Hâss-ı Vükela'daki⁵ sorguya çekilmesiyle sabit olmuştur.

İbret Gazetesi

Reşad, Nuri ve Mehmed Beylerin dönüşünden biraz sonra Kemal Bey, bir gazete neşrini tasavvur etmişti. Arkadaşlar birkaç defa toplanarak bu hususu kararlaştırmışlardı. İsmi de *İstikbal* olacaktı. Hakikatte, iktiza eden dilekçe Ke-

⁵ Meclis-i Hâss-ı Vükela: Sadrazamın başkanlığında toplanan ve şeyhülislamla nazırlardan meydana gelen meclis.

Bunun üzerine Aleksan Sarrafyan adında bir Ermeni tarafından daha önce *Kevkeb-i Şarki* namıyla çıkarılmış ve sonradan ismi *İbret*'e tahvil edilmiş ve bir aralık Ahmed Midhat Efendi tarafından dahi beş on nüsha kadar neşrolunmuş olan gazete iki sene müddet ve aylığı on beş lira ücretle Sarrafyan'dan kiralandı. Çünkü Matbuat Kanunu'nda muayyen olan kanuni ceza bittabi Sarrafyan'a ait olduğundan bu on beş lira çok görülemezdi.

Bundan dolayı 1289 senesi rebiülevvelinin yedinci ve 88 miladi senesi rumi haziranının birinci perşembe günü mukaddeme makamında yer verdiğimiz aşağıdaki ilan, dördü-müzün imzasıyla neşrolundu:

Zaten kâtiplik mesleğinden yetişmiş olduğumuz gibi elimizden geldiği mertebe vatana bir hizmet etmeyi ve geçimimizi dahi bu yolda aramayı arzu ettiğimizden ve matbuatı, memleketimizce bu maksatları elde etmek için en büyük vasıta gördüğümüzden bir gazete neşrine karar verdik. Ve yeni bir gazete tesisisiyle memleketimizde matbuatın ilerlemesine dahi bu sırada bir hizmet ibrazına muvaffak olamadığımız için muayyen bir müddet zarfında *İbret*'in yazı işlerini üzerimize aldık.

İtikadımızca burada gazetelerin en büyük vazifesi halkımıza siyaset kaideler ve medeni ilerlemelere müteallik malumat vermektir. Bundan dolayı elimizde olan âcizane iktidarı esasen bu hizmete sarf edeceğiz. Bununla beraber havadis verilmesinde dahi kusur etmeyeceğiz.

En mukaddes bildiğimiz bir vazife dahi Matbuat Nizamnâmesi'nin müsait olduğu derecede doğru söylemektir.

Müdür	Muharrir	Muharrir	Muharrir	Başmuharrir
Mahir	Tevfik	Nuri	Reşad	Kemal

Bu ilanı art arda üç gün gazetenin birinci sütununda neşrettik.

Gazete, Mustafa Fazıl Paşa tarafından sekiz ay önce Şinasi'nin vefatı üzerine satın alınmış olan *Tasvir-i Efkâr* matbaasında neşrolundu. Bu matbaayı ise Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'ın o tarihte Kemal ile bu âciz kulunuzdan ibaret olan azasına bahş ve tahsis etmişti. Kemal ise hakkını terk ettiğinden matbaa münhasıran benim tarafımdan idare olunuyordu.

Çünkü Mahmud Nedim Paşa, Şûrâ-yı Devlet riyasetine getirmiş olduğu Nâmık Paşa'yı Şûrâ'da şahsi tenkihat icrasına memur etmişti.

Nâmık Paşa, ilk zamanlarında en terakkiperver medenileşme ve yenileşme taraftarı bir adam olduğu hâlde sonradan intisap ettiği Kuşadalı'nın nasihatlarının tesiriyle her türlü asri ilerlemeyi protesto etmişçesine asrın zorlamaları ile husule gelmiş veya husulüne çalışılmakta bulunmuş olan medeni yenilikler ve serbest idare usulü aleyhine başkaldırmıştı. Bundan dolayı itikadımca Şûrâ-yı Devlet gibi yeni icat edilmiş bir idareyi bulunduğu hâl ile muhafaza etmek, memleketin istikbalini siyasi musibetler ile bitirmeye razı olmaktı. Bilhassa Midhat Paşa'nın Bağdat'taki eserleri Frenk usulünde ıslah etmesi ile tefsir ettiğinden, müşarünileyhin bu tesisini dahi o cümleden addederek esasından bozmak istiyordu. Bundan dolayı riyasete tayinin ertesi günü Şûrâ-yı Devlet'in beş dairesinde okunan buyrultusunda aza ve yardımcı ve mülazımlar ile kalemlerdeki kâtiplerin sabahları saat beşte gelerek akşamları on birde gitmeleri ve öğle namazı ile ikinci namazını cemaatle eda etmeleri emrolunuyordu. Hakikatte ertesi günü Şûrâ'nın azalarından birtakım ile muavin ve mülazımlardan birkaç kişi emre uyararak, hünkâr dairesinde mescit hâline sokulan mahalde bizzat imamlık eden paşaya iktifa ile namazı eda etmişlerdi. Fakat umumu yüz yirmiye geçen Şura halkının üçte birini bile teşkil etmemiş olan bu cemaat, paşanın hiddetini mucip olduğundan emre uymamış olanların bir defterini tanzim ettirdiği duyulmuştu. Bunun üzerine cemaat biraz daha artmış ise de yine paşanın hoşuna gidecek yeterliliğe ulaşamamıştır.

İşte Nâmık Paşa icraatına bu suretle başlamıştı. Başkâtip bulunan ve Midhat Paşa'nın himayesindekilere serbestane tavırlarından dolayı düşmanlık besleyen İzzeddin Bey ile birlikte tanzim ettikleri defterde on beş aza ile muavin ve mülazımlardan kırk zatın azli kararlaştırılmış ve bundan dolayı gereği icra olunmuştur.

Bu kırklar arasında bugün Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi olan kadim dost Said Bey ile bu âciz kulunuz dahi bulunuyorduk.

Said Beyefendi'nin bu kırklar olmasa bile Şûrâ'dan ihracı Mahmud Nedim Paşa'ca kesin karara bağlanmıştı. Çünkü gerek Said Bey ve gerek ben Şûrâ'da bulunmakla beraber matbuatla olan münasebetimizi muhafaza etmiş ve lüzum gördükçe yazmakta kusur etmemiştik. Bilhassa Said Bey,

1288 [1872] senesi zilkadesi başlarında "Ahval-i Şevval" unvanıyla *Hakayık*'a yazdığı bir makalede ayrıntılara girmeden ve fakat gayet istihza ile karışık bir lisan ile Mahmud Nedim Paşa'nın bir aylık garip icraatını tasvir etmiş, hatta paşanın jurnalci namıyla vilayete tayin ettiği resmi casuslardan da bahsetmişti.

Bundan dolayı "Ahval-i Şevval" makalesi paşaya son derece hiddet ve infial vermiş olmakla kâtibini mimlemiş ve Şûrâ'daki tenkihat sırasında yukarıdaki deftere Said Beyefendi'nin ismi yazılmış olduğu gibi kendisine de hususi surette şu tezkere ile azlini bildirmiştir:

"Gazete muharrirliğiyle Şûrâ-yı Devlet Muavinliği'nin bir araya getirilmesi kabil olamayacağından muavinliğin, irade-i seniyye ile şerefli uhdenizden alınması vuku bulduğu beyanıyla tezkere yazıldı."

Bundan dolayı Said Bey, kalem erbabının tek sığınağı olan matbuata intisap ile geçimini temin eylediği gibi ben de *Tasvir-i Efkâr* matbaasını, Sultanhamamı'nda kiraladığım bir pasajda tesis etmiş ve açmıştım.

Orada ilk tab ettiğim kitap Reşid Paşa'nın siyasi eserlerini ihtiva eden bir mecmua ile Kemal'in *Selahaddin Eyyubi*'si ve ilk milli tiyatro olan *Ecel-i Kaza* namındaki eserimdi. Hakikaten o tarihte bu gibi taze eserler ile insan ferah ferah maişetini temin edebiliyordu.

Hususi surette hatırlamaya değer olan matbuat vakalarındandır ki Reşid Paşa eserlerinin bir hafta sonra ikinci defa tabına girilmiş ve yedi buçuk kuruşa satılmakta olan *Ecel-i Kaza*'dan altı gün sonra bir nüsha kalmamıştır.

Selahaddin Eyyubi hâl tercümesi ise yağma edilircesine bir revaç ile birkaç gün zarfında satılıp bitmiş ve *Fatih* hâl tercümesi baskı tezgâhına konmuştur.

İşte *İbret* gazetesi bu matbaada basılıyordu. Nüshası kırk paraya olan bu gazete beş bin taneden başlayarak on dokuzuncu nüshasında günlük tirajını on iki bine çıkarmıştır. Bundan dolayı birinci nüshada İstanbul matbaasından Beyoğlu'ndaki Haçopulo Çarşısı'nda nakle lüzum görmüş ve orada Ahmed Midhat matbaasıyla birleştirmiştik.

İbret'in her gün birer iyi başlıkla neşrettiği makaleler halkta taze bir şevk ve rağbet meydana getirmişti. Sabahların Şirket vapurlarının köprüye naklettiği Boğaziçi halkının

ilk işi *İbret* gazetesi almak olmuştı. Bu rağbet her gün artıyordu. Biz dört arkadaş gazete ve matbaanın harcama masraflarını çıkardıktan sonra günlük beşer altışar lira taksim ediyorduk. Refahımızı umduğumuzun üzerinde temin eden bu gazetenin on dokuzuncu nüshasında dört ay müddetle tatil edilmesi fevkalade bir vakadır ki Yeni Osmanlılar tarihine tabii taallukundan dolayı mahsus surette bir tarihçesini yazmak lazımdır.

İbret münhasıran kamuoyunu, siyasi ve içtimai lisanla temrin maksadıyla tesis edilmişti. Gazetenin esas amacı bu idi. Her günkü havadise talip değildi. Vakıa esas makalelerden sonra, meydana gelen olaylardan dahi bahsolunuyordu. Fakat asıl gerekli olan cihet, içtimai ve siyasi meseleler idi.

Adi havadisler sırasında da yine çoğunluk fıkralar, tenkit lisanı ile yazılıyor, diğer bir tabirle tenkide şayan olan en ufak bir havadis müsamaha edilmiyordu.

Bugünlerdeydi ki üç seneden beri Mısır hadisesinden yani teşebbüs ettiği istiklal davası üzerine Âlî Paşa'dan yediği terbiye tokadından dolayı İstanbul'a gelememiş olan Hıdiv İsmail Paşa yaz mevsimini geçirmek üzere ailesiyle Mısır'dan gelmişti.

Paşanın bu seferki gelişi saltanat hukukunu satmakta pek büyük bir cürete mâlik olan Mahmud Nedim Paşa ile talebini elde etmek için âdeta pazarlığa girişmek maksadıyla idi. Çünkü burada istihdam ettiği ajanı, bu alışverişin evvelce mukaddematını hazırlamış idi. Binaenaleyh borçlanma darphanesinin sayısız birikiminden birkaç yüz bin lira feda edivermekle talebine nail olacağına kail idi. Bundan dolayı İstanbul'a pek muhteşem hatta muhteşem olmaktan ziyade mütekebbirane⁶ bir tavırla gelmişti.

İstanbul'a Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının dönümü törenlerinden bir gün evvel gelmiş olan hıdivin güya iki vapur dolusu fişek getirmiş olduğunu ve Emirgân'daki sahilhanesi önüne demirlenen sala bu fişeklerden verildiğini *Hakayik'ul-Vekayi* ilan etmişti. Ve ilan üzerine *İbret*'te "Hakayik'ul-Vekayi Huluskârlık Demek midir?" unvanıyla Reşad Bey tarafından yazılan bir fıkrada "Mısır hıdivinin yalısının önündeki saldan atılan fişeklerin tamamı sair sallardaki

⁶ mütekebbirane: Kibirli bir kimseye yakışır tarzda.

gibi Tersane ve Tophane'den gelmiş olduğu *Hakayık*'tan başka, cümlelerin malumudur. İhtimal ki yalının önünde bir Mısır fişeği atılmış olsun. Şu birkaç fişeği (iki vapur dolusu) fişek edip de halkın bakışlarına karşı milletin aczini ima eder birtakım sözler tedarik eylemek ve karşılığında ne kadar menfaat olursa olsun dalkavukluğu millet ve saltanatın şan ve azametini dokunur raddeye sürmek, sükût ve tahammül olunabilecek şeylerden değildir," denilmişti.

Bu tariz, *Hakayık* ilanına mukabele ile beraber hıdivin şanını incitmeye taalluk ediyordu. Zaten maksat da o idi.

İki gün sonra ise:

"Hakayık'ul Vekayi Hulûskârlık Demekmiş" unvanıyla yine Reşad Bey tarafından yazılan makalede, *Hakayık*'ın bir fırkası alınarak alt tarafında iyice aşağılarcasına ve hararet dolu bir lisanla mütalaa ileri sürülüyordu.

Fıkra şudur:

"Mısır Hariciye Nazırı saadetli Nubar Paşa ile Maliye Nazırı saadetli İsmail Paşa Hazretleri, perşembe günü sadrazamın huzuruna giderek vizite resmini icra etmişlerdir."

İbret'in mütalaası:

Evvela bir devlette nezaret çoğalmayacağından Nubar ve İsmail Paşalara nazır demek katiyen caiz olamayıp bunlar Mısır Umur-ı Hâriciye ve Maliye Müdürleridir. Mısır, müstakil bir devlet olmadı ve olamaz ve inşallah hiçbir vakit olamayacaktır ki, nazırları, vükelası olabilsin.

İkinci olarak Osmanlılar arasında vizite usulü yoktur. Ziyaret kaidesi vardır. Bundaki lafız yanlışlığını *Hakayık*'ın milli âdetlerimize olan vukufsuzluğuna yorarız ve o kadar ehemmiyet vermeden geçeriz. Asıl iddiasından vazgeçemediğimiz mesele yukarıda zikri geçen paşaların vizite resmini icra için değil sadrazamın huzuruna kabul edilmek için gittiklerini *Hakayık*'a öğretmektir.

Mutlak vekâletin büyük makamı [Sadrazamlık], devletin tamamını arz eder büyük bir makam olduğu için Mısır Hâriciye ve Maliye Müdürleri şöyle dursun, daha çok büyükleri bile o makama yüz sürer ve bu şerefle iftihar eder.

Hakayık, şurasını dahi layıkıyla anlamalıdır ki Mısır'da bulunan Hâriciye ve Dâhiliye ve Maliye müdürleri, Sadaret makamının arzi üzerine rütbe alır. Hatta oranın hıdivliği dahi yine nizamına uygun olarak Sadaret makamının arzıyla şerefli padişah hazretlerinden te-

veccüh buyurulur. Bundan dolayı Nubar Paşa, İsmail Paşa Hazretleri, Prens Bismarck veya Kont Andraşi gibi sadrazam hazretlerine vizite veremez.

Hakayiku'l Vekayi, milletin haysiyetine ve saltanatın şanına ait meselelerde daha akıllıca davranırsa ve önceden dahi dediğimiz vechile karşılığında ne kadar menfaat olursa olsun, dalkavukluğu böyle ziyade ileri götürmese fena olmaz. Zira kötü hareketlerin yakında fenalığını görse gerektir.

Reşad

Mahmud Nedim Paşa, hıdive samimi dostluğunu göstermekten geri durmamakla beraber *İbret*'in, Sadaret'e mahsus olan şeref ve haysiyeti muhafaza yolundaki ifadelerinden dahi sırf o makamda bulunmasından dolayı hoşnut oluyordu. Esasen Reşad Bey'in kelimeler rüşveti dahi bu maksada sarf edilirdi. Bundan dolayı bazı mensuplarıyla *İbret*'in müdafaasına memnun olacağını cıtlatacak haberler gönderiyor ve pek de ileri gitmeyip mutedil bir lisan ile müdafaalarda bulunulmasını tavsiye ediyordu.

Bu cıtlatlamalar, tavsiyeler sırasında da Midhat Paşa'ya müteallik havadiste müsamahada bulunulması ve çünkü zat-ı şahanenin sözü edilen paşa hakkındaki padişah teveccühlerini tahvile muvaffak olmuş olan bazı bendegânı, bu havadis üzerine kuşkulananarak maazallah paşanın yol üzerinde tevki-fine emir çıkarmak gibi memleket ve milletçe teessüf ve tesir gereği bir vaka ihdas etmeleri beklendiği hatırlatılıyordu.

Hâlbuki Mahmud Paşa, Midhat Paşa'yı Halep'te tevkif ettirmeye irade çıkarmış ve fakat bazı yakın dostları bu iradeyi ertelemeye çalışarak muvaffak da olmuş olduklarını *İbret*'in yazı heyeti biliyordu. Çünkü bizim de saray entrikalarını haber verecek vasıtalarımız vardı. Ondan dolayı idi ki *İbret*'te "Midhat Paşa Hazretleri dün Halep'e varmışlardır. Ve iki gün istirahattan sonra İskenderun'a doğru hareket edeceklerdir," diye iki üç satırdan ibaret bir havadis yazıyor. Ve iki gün sonra da yine "Midhat Paşa Hazretlerinin Halep'ten hareketle İskenderun'a vardıklarına dair yazılan havadis tashihe muhtaçtır. Çünkü müşarünileyh Halep'ten dün hareket eylemiştir," diyor idik.

Bunlar Mahmud Nedim Paşa'ya ihtimal kablelvuku bir his kabîlinden fevkalade endişe sebebi oluyordu.

Reşad Bey, *Hakayık*'ın hıdiv veya Mısır ümerasına müteallik haberlerine kendisini vermişti. Bundan dolayı "*Hakayık*'ta Görülen Bir Garip Havadis Daha" başlığıyla fıkrayı yazıyordu:

"Geçen salı günü Mısır hıdivi devletli, fehametli İsmail Paşa Hazretleri baş tercümanı bulunan saadetli İbrahim Bey'le' beraber Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Padişahî'ye azimetle çok yüce Hazret-i Zillullahi'ye çıkmışlardır."

Bu havadisın tercümana ait olan cihetine inanılmaz. Zira Mısır hıdivi, Osmanlı lisanını bildiği hâlde ecnebi bir elçi tarzında maiyetinde bir de tercüman getirmesini akıl kabul etmez.

Hakayık'ın bu gibi havadis vermekte olan fevkalade dirayetine bakınca insan ne diyeceğini bilemiyor!

Reşad

İşte *İbret* gazetesi bir taraftan böyle en ufak fıkraları bile eleştiri nazarından uzak tutmuyor diğer taraftan da İslam birliği, kavimlerin bir araya gelmesi, ahde vefa, hukuk, nüfus, umumi hukuk gibi siyasi, içtimai, iktisadi makalelerle halkın zihnini açmasına yardım ediyordu.

Hıdiv, İstanbul'a geldiğine cidden pişman olmuştu. Çünkü azamet ilan etmek isterken haysiyetini kıran neşriyatla karşılaştı.

Bir gün akşamüzeri Haçopulo Hanı'ndaki dairemizde oturuyorduk. Hademeden biri içeriye girerek bana "Sizi dışarıda biri görmek istiyor," dedi. Çıkıp baktığımda Mısır Kapı Çuhadarı Hurşid Efendi'yi gördüm. Kendisini pek eskiden tanırdım. Yanında da uzun boylu bir zat vardı.

Bana yaklaşarak "Bu zat, Kemal Bey'i görmek istiyor," dedi. "Bu zat kimdir?" dedim. "Hıdiv efendimizin tütüncübaşısı Şevki Ağa'dır," cevabını verdi. Bu kere de ona dönerek "Kemal Bey'i tanır mısınız?" dedim. "Evet! Avrupa'da görmüştüm. Kendileri de beni tanırlar. Lütfen söyleyin," dedi. İçeri girip Kemal'e anlattım. Dışarıya çıktı. Diğer odaya aldı. Hakikatte Londra'ya yeni geldiği sırada bu Şevki Ağa ile görüşmüştü.

Biraz sonra Kemal kaşları çatılmış bir hâlde dönerek bize, Şevki Ağa'nın ziyaret sebebini anlattı. Bin adet bank-

* Yani bugün Ayan'dan bulunan Abraham Paşa ile.

not getirmiş, dört yüzü Kemal'e, ikişer yüzü üçümüze imiş. Kemal, "Ne dersiniz?" sualinde bulundu. Ben arkadaşlardan evvel davranarak "Katiyyen reddetme! Parayı alalım ve derhâl Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'ye gönderip gazeteye de 'Bize bir taraftan beş bin lira bir yardımda bulunuldu. Fakat beş bin lira ile halledilecek ihtiyaçlarımız olmadığından, bu parayı Darüşşafaka'nın noksanlarını tamamlamaya sarf olunmak üzere Cemiyet-i Tedrisiye'ye bağışladık,' diye birkaç satırlı bir ilan koyalım. Şüphesiz herkes bu paranın ne taraftan geldiğini anlar. Hıdiv de bizim para ile satın alınır mahlûklardan olmadığımızı beş bin lira karşılığında öğrenmiş olur," dedim. Reşad'la Nuri bu fikrime iştirak ettiler. Hâlbuki Kemal'i ikna kabil olamadı. "Ben böyle aşâğılık bir muamelede bulunamam. Bu âdeta kancıklık olur. Hıdivin, beni Eflatun Paşa'sıyla kırk bin lira meselesinde tanımamış olduğuna şaşarım," diyerek dışarı çıktı ve Şevki Ağa'yı nazıkçe defetti.

Hâlbuki Kuşçubaşı Hurşid Bey ertesi günü bu paranın fakat iki bin lirasını alarak *İbret*'in dört ay tatiline irade istihsal etmiştir.

Memuriyetlerimiz

İbret'in 1. numarası 1 Haziran 1288 [13 Haziran 1872] senesinde neşrolunmuştu. Haziranın yirmi yedinci salı günü neşredilen 19. nüshasında kapanmıştır.

Matbuat kaleminden çıkan tatilnameye ise hususi surette şu cümle eklenmişti: "Tatili ilan eden ilave neşri ve mütalaat beyanı yasaktır."

19. nüshada iki mühim makale vardı. Biri arkadaşlardan Reşad Bey'in "İstikraz" bendi, diğeri Kemal'in "Garaz Marazdır" makalesi.

İbret'in tatil sebebi ise beyannamede bir kaide "zihinleri bulandırma" modasının tekrarlanmasından ibaretti. Fakat halk bu tatili sırf "İstikraz" bendine atfetmiştir. Çünkü o günlerde Bağdat Şimendiferi namına yirmi beş milyon liralık bir borç akdi mutasavver olunmakta ve hatta vükele arasında konuşulmaktaydı. Çünkü İzmit Şimendiferi son bulmak üzere olduğundan bu kısa yol, o uzun yolun borcunun bir başlangıcı olacaktı. Zira hükümet başlı başına yol

yapmak kabiliyet ve hakkına sahip olduğunu halka bununla göstermek istemiştir.

Aradan üç dört gün geçmişti. Gazetelerde şu memuriyet tayinleri okundu:

Gelibolu Mutasarrıflığı, Kemal Bey'e;

Ankara Mektupçuluğu, Nuri Bey'e;

Bu kere İzmir vilayetinde teşkil olunan Mahkeme-i Kebi-re-yi Merkeziye Baş Kitabeti, Tevfik Bey'e;

Bilecik Kaymakamlığı, Reşad Bey'e tevcih buyurulmuştur.

Öğleden sonra arkadaşlarla matbaada birleşerek birbirimizi müstehziyane⁷ tebrik ettik. Biraz sonra da Mehmed Bey geldi. Amcasının bu meselede kat'a müdahalesi olmadığını ve saraydan gelen şifahi bir emir ile şimdilik bu memuriyetleri tevcihe mecbur oluşunun bize hususi surette tebliğine ve aradan biraz zaman geçince arzu ettiğimiz hâlde istifa edebileceğimizden hatırı için gitmemizi ve bizim dördümüze de manevi evladı olarak feyz ve yükselmemizin kefil kendisi olduğuna itimat etmemizi bize bildirmeye memur olduğunu ifade etti.

Sözü bitince arkadaşlardan önce davranarak dedim ki:

"Mehmed! Sen de amcanın bu martavallarını tam bir saflıkla gelip bize söylemeyi üzerine aldın değil mi? Aşk olsun sana! Bugün amcan sarayı siper edinerek âleme yalan söylüyor. Âli Paşa'nın Avrupa'ya karşı kullandığı saray müdahalelerini şimdi de amcan milletin fertlerini iğfalde kullanıyor. Midhat Paşa'dan gazetede bahsedilmemesini suret-i haktan görünerek⁸ yine seninle ihtar etmişti. Hâlbuki amcan Midhat Paşa'yı yolda tevkif ettirmek için elde ettiği iradenin akim kaldığını görünce hiç olmazsa matbuat lisanında anılmamasıyla teşeffî-i sadr etmek istemişti. Biz memuriyet isteseydik elbette şimdiye kadar senin delalet ve yardımınla muvaffak olurduk. Çünkü amcanın sana olan teveccüh ve muhabbetini bilenlerdeniz. Yeni Osmanlılar'ın İstanbul'a dönüşleri dahi senin yüzü suyun hürmetine hâsıl olduğunu bilmez değiliz. Biraz zaman geçince arzu ettiğimiz hâlde istifa edebileceğimizi bildirmek şimdi istifa etmek kabil olmadığını ve bun-

⁷ müstehziyane: Alaycı bir kimseye yakışır tarzda, alaycı bir şekilde.

⁸ sûret-i haktan görünmek: Haklıymış gibi ya da iyi niyetliymiş gibi görünmek.

dan dolayı zorla gönderileceğimizi anlamaktan başka bir şey değildir. Arkadaşların fikrini bilmem. Fakat ben hiçbir vakit amcanın tevcih ettiği memurluğu boyun eğme ile kabul etmeyeceğimi fakat elleri kolları bağlı olarak gönderirse ona da 'Zora beylerin borcu var,' deyip kendimi sürükleterek gideceğimi şimdiden sana söylerim. Bana geçen zilkadede gönderdiği resmi tezkerenin altına yazdığım cevabı o zaman takdir eden hatta bu cüretimden dolayı alnımdan öpen Mehmed Bey, bugün bizi amcasının işfallerine aldanmaya aracılık ediyor," demiştim. Mehmed Bey, Ziya Bey'in yukarılardamakta beyti irat eden kasidesinde

« ر اوربيله عقد ايدر، ايدرسه بزم الفتن
حجاب ايدر كوروشمك داروبله داندولار ايله »

beytinde tarif ettiği hakiki bir demokratı. Bununla beraber amcasının hüsnüniyetine tam bir saflıkla bir emniyet besliyordu. Ben ise arkadaşımın ahlakını, fikrinin azametini pek iyi bilirdim. Onu acı ve ağır ve çirkin kelimelerle kışkırtmak ve meslek ve içtihadını ihtar etmek suretiyle çok kızdırarak, gerekirse amcasına değil babasına bile isyan ettirmek kabil olduğuna itimadım mükemmeldi.

Onun için sahte bir hiddetle Mehmed Bey'in hiddetini tahrik etmek istedim. Ben söylediğim müddetçe arkadaşlar sükût ediyorlardı. Mehmed Bey ise başkasının hususi niyetlerine alet olmak şanından olmayan bir namus ve istikamet sahibi olduğu gibi benim ileri sürüp de üç arkadaşımın sükût tavırlarıyla tasdik etmekte oldukları sözlerime dahi kanaat getirdiğinden "Dedikleri gayet mühim şeylerdir. Demek ki biz işgal ediliyoruz. Ben hiçbir vakit vicdani kanaati-

---

* Bir ouvrière ile akdeder, ederse bezm-i ülfetin
Hicâb eder görüşmeye troubléla dandyler ile
ouvrière: fr. İşçi, işçi sınıfı.
troublé: fr. Akıl karışmış, tedirgin, sıkıntılı.
dandy: fr. Züppe.

Bu beytin anlamlı hâle gelmesinde Ziyad Ebuzziya'nın çalışmasındaki makul iddialar yol gösterici olmuştur. Beyitte geçen ifadelerin tespiti tahmin üzeredir. Bu sebepten beytin Arap hurufatıyla dizimini aynen naklediyoruz. Mısralarda geçen Fransızca kelimeleri, Ziyad Ebuzziya'nın da şerh düşerek okuduğunu ifade edelim.

mi kimsenin gönlünü hoş etmek için feda edemem. Bilhassa meslek arkadaşlarımı aldatmak alçaklığına hiç gelemem," sözünü takip ederek amcası hakkında bir hayli sövüp saymada bulunmuştur.

İşin en mühim noktası da bu idi. Bizim arkadaşların en zekisi ve hele en ziyade suizana meyilli olanı Reşad Bey'di. Kemal ise en küçük bir iltifata kapılır, Mehmed Bey mizacının şiddetiyle beraber uzun uzadıya mülahazalarla kani olacağı bir fikirden katiyyen dönmezdi.

Bu sebeple ona inandırıcı deliller göstererek fikrini değiştirmek gerekiyordu. Çünkü o, amcasına hürmet ve muhabbet ile mütehassis olduğu için bizim söylediğimiz sözleri infial eseri addeyleyebilirdi. Lakin delil kuvvetli olunca ve bilhassa muhafazasında pek ziyade şiddet ve sebat edegeldiği ahlaka taalluk eden hâller görünce muhabbet hissi bertaraf olur. Dürüstlük ve iffet hassaları galebe ederdi. Ondan sonra Mehmed Bey istenilen tehlikeye körü körüne sevk edilebilirdi. Hâlbuki bizim arzumuz onu amcasıyla bozuşturmak olmayıp fakat birtakım entrikalara kurban edildiğimize ve kendisinin de iğfal edildiğine kanaat getirmesiydi. Şimdi ise o hâsıl olmuş olduğundan beşimiz de ittihaz edilecek tedbir hakkında müzakereye giriştik ve ertesi sabah Bebek'e, sahilhaneye ve sadrazama gitmeye ve göreceğimiz muameleye göre mukabelede bulunmaya karar verdik.

O akşam dördümüz de Beylerbeyi'ne geçtik. Çünkü Kemal o sene Küplüce'de bir sayfiyeye çıkmıştı. Reşad ise zaten orada ikamet ederdi. Sabahleyin dördümüz de Beylerbeyi'nden "zikzak" bir vapura binerek beye çıktık. Saat henüz ikiye gelmiş olduğu hâlde dairede ziyaretçilerin çokluğundan oturacak bir oda kalmamıştı. Bizi Halil Ağa namındaki emektar bir ağası, odasına götürdükten sonra kendisi yukarıya çıkararak haber verdi. Ve iki dakika geçmeden önümüze düşerek paşanın huzuruna ulaştırdı. Paşa yalının arzından ibaret olan büyük bir sofanın bahçe tarafındaki pencerelerin önünde oturmakta idi. Bizi görür görmez ayağa kalkarak gayet güler yüzlülükle ve bir pederin evladına gösterebileceği bir şefkat simasıyla kabul etti. İlk sözü:

"İşte evlatlarım ecdadımızın büyük lokma ye de büyük söz söyleme meselinin hikmeti bu defa da ortaya çıktı. Siz memuriyetten kaçarken memuriyet gölge gibi arkanızdan

koşarak nihayet sizi tuttu. Ben bunda hem memleket ve hem de evlatlarım hakkında hayır görmekteyim. Biz adam arıyoruz. Siz adamdan kaçırıyorsunuz. Siz böyle bizden kaçtıkça memleket sizin istemediğiniz adamların elinde kalacak. Tariz ettiğiniz hâller, şikâyet olunan kötülükler hiçbir vakit ortadan kalkmayacaktır,” dedikten sonra Kemal’e hitap ile “Memleket müsellemlerinizden pek çok şey bekler bir hâldedir. Rumeli’nde istilamızın başlangıcı Gelibolu idi. Hiç şüphe yoktur ki sizin feyizlerinizin başlangıcı da Gelibolu olacaktır. Ben bunu hayır alameti addeyledim! Haydi evlatlarım Cenab-ı Hak cümlemizi vatana hayırlı hizmetler ifasına muvaffak etsin,” dedi. Ve bizim dünden beri ezberlercesine zihnimizde ve birlikte kararlaştırdığımız sözlerden bir kelime iradına meydan vermeden âdeta yol gösterdi. Askervâri birer temanna ederek huzur-ı âliden çıktık!

Paşa, Kemal’i tam can alacak noktasından vurmuştu. Gelibolu, istilamızın başı olduğu gibi Kemal’in de yükselmesinin kaynağı olacak. Bunu hayır alameti addeylemiş! Kemal’i zaptetmek için bundan büyük bir söz rüşveti düşünülebilir mi? Bilhassa pederâne bir eda ile irat olunan bu sözlerle muhalefet tavrı gösterilebilir mi?

O bunları söylerken Reşad’la ben birbirimize bakıyorduk. Herifin, Kemal’i pek zayıf yerinden yakaladığına hükmediyorduk.

Aşağıda Halil Ağa’nın odasına bırakmış olduğumuz şemsiyeleri alarak yalının önündeki iskele memurundan vapurun varış vaktini öğrendikten sonra Mütercim Rüşdü Paşa’nın yalısına girerek oğlu Reşad Bey’in delaletiyle yanına çıktık. O da aynı şekilde sofanın bahçe tarafında oturmaktaydı. Bizi fevkalade bir iltifat ile kabul etti. *İbret*’in yazı tarzı hakkında evvela birçok mübalağalı takdirlerde bulundu.

Ben kendi kendime bakalım bu mukaddeme nasıl bir neticeye sürüklenecek diyordum. Takdirler nihayet bulduktan sonra bize bir elma kurdu misaliyle muhitimizi tecavüz etmiş olduğumuzu anlattı. Ve dedi ki:

“Elmanın içindeki kurtcağız, bulunduğu mevkii kendine dar görür. Sürekli hârice çıkmaya çalışır. Nihayet kabuğa ulaşır ve kabuğu deler. O anda da ummadığı hava onu helak eyler. İşte siz de tıpkı böyle oldunuz. Bu memleketin size tahsis ettiği mevkii pek dar görerek genişletmeye çalıştınız. Fakat gaflet eseriyle zaman ve mekânı fark edemediniz. Hiç

hatır ve hayalinizde olmayan bir çarpmaya uğradınız. Gençsiniz, zekisiniz, bilhassa tecrübe edinme vaktinizin başlarında bulunuyorsunuz. Eğer vakalardan ibret almış olarak ticaret sermayesini güzellikle idrak edecek ve kullanacak olursanız pek çok istifade edersiniz.”

Reşad dayanamadı. Gayet ciddi bir tavırla dedi ki:

“Efendimizin buyurduğu kurt, elmanın içinden dışarı çıkmaz. Dışından içeriye girer. Fakat arzusuyla girer. Ve müstefit de olur. Biz kullarınıza göre memur olmak arzu dışı olarak hâriçten elmaya sokulmaktır. Bu hâlde bizi sadrazam hazretleri boğmaya azmetmiş olsalar gerektir.”

Eski paşalarımız söylemeye alışmış. Söyletmeye alışmamış idiler. Mütercim Rüşdü Paşa ise bulunduğu vezirler mahfilinde dahi nefs-i mütekellim vahde⁹ mevkiini muhafazada yiğitlik taslayan bir zat idi. Bundan dolayı huzurunda kimseye karşılık cüreti vermemiş olan bu zat, Reşad’ın alaycı bir şekilde cevabından pek gücenerek sükût etti. Tabii biz de bu sükûtun devamı üzerine veda ederek çıkıp biraz sonra da vapura bindik.

Akşamüzeri ikametgâhıma girdiğim zaman, Babıâli evrak müdürü Uzun Etek Rıza Bey’in imzasını taşıyan bir pusula buldum. Bunda tayin olduğum memuriyete bir an evvel azimetimin irade-i âliyye iktizası olduğu bildirilmişti. Ben ise İzmir’e gitmeye değil istifaya karar vermiştim. Ertesi günü arkadaşları gördüğüm vakit onların da aynı mealde birer pusula almış olduklarını öğrendim. Reşad Bey hepimizden önce davrandı. Diyordu ki:

“Ben şimdiye kadar başlı başıma bir ev bile idare etmemiş bir adamım. Bakalım bir kazayı nasıl idare edeceğim. Zavallı kaza halkı! Benimle başlarına kaza geldiğini sonra anlayacaklardır. Bununla beraber kazaya rızadan başka çare yoktur, deyip Bilecik’ime gideceğim!”

Hakikatte dört gün zarfında tedarikini görerek Bilecik’e gitti. Onu müteakip Nuri Bey de Ankara’ya doğru yola çıktı.

•

Bugünlerde Midhat Paşa İstanbul’a ulaşmıştı. Kendisini gördüğüm gün *İbret*’in ona dair yazdığı fıkraları İskenderun’da okuduğunu ve İzmir’de de gazetenin tatili haberini

⁹ nefs-i mütekellim vahde: dilb. Tekil birinci şahıs.

alarak teessüf ettiğini söyledi. Hakkıyla denebilir ki bugünkü Meşrutiyet ricalimiz arasında bile şehit Midhat Paşa kadar matbuatın serbestliği taraftarı bir fert gösterilemez. Bu mübarek adam güya cihana hürriyet için gelmiş ve cihandan hürriyet uğrunda gitmiştir.

İbret gazetesi ikinci defa neşrolunduğu zaman Kemal, Gelibolu'da idi. Fakat gazeteye B. M. yani Baş Muharrir imzasıyla bentler yazıyor ve gazete Tanburacı Hanı'nda fena bir matbaada basıldığından hatalı bir surette neşrolunuyordu.

Azlinden sonra bir gün konağa gitmiştim. Bana *İbret* koleksiyonunu göstererek "Görüyorsun ya şimdilik *İbret* mu-sahhihliği ile vakit geçiriyorum," dedi. Hakikatte Kemal'in çoğunluk makalelerindeki tertip hatalarını sürh ile tashih etmişti.

•

Midhat Paşa'nın gelişi üzerine hoşgeldine giden dostlarının had ve hesabı yoktu. Hakikaten, ikbal sahibi olarak gelmiş bir vezirin tebrikine bile bu derecelerde arzu ile can atıldığı görülmemiştir. Hatta vaktiyle Âli Paşa'ya olan intisaplarından dolayı Midhat Paşa'ya muhalif bulunan devlet ricali dahi dostları kadar gelişine sevinç ve samimi bağlılık izhar etmiş ve cümlesi gelişini tebrik etmeye gitmiştir.

Yeni tarihimizi vücuda getiren muasır rical arasında Midhat Paşa kadar –tabir mâzur tutulsun– popülarite kazanmış yani ahalinin muhabbetine mazhar olmuş bir vezir gösterilemez. Köprülüler, Baltacı Mehmed Paşalar ve sonra gelenlerden Reşid Paşa gibi meşhur ricalimiz hakkındaki halk muhabbeti maziye yani onların tarihi işlerine ait olarak, fakat Midhat Paşa'yı halk bizzat tanıdığı ve iş ve icraatını kendi gözüyle gördüğü, bildiği cihetle tabii olarak hakikatin önündeki işlerin sahibini tahayyülün önündeki mazinin ricaline tercih ve güzel işlerini takdir edecekti. Birkaç tabakaya ayrılan İstanbul halkının çok olmayan bir güruhunu teşkil eden Âli Paşaların ise Midhat Paşa'ya muhabbet ve teveccüh tahvil etmelerine zaruri denemez. Çünkü vaktiyle muhalifliği ortaya koymalarının hikmetini az yukarıda beyan etmiştik.

Bu zatlar her ne olsalar yine vatanın ilerlemesi hissiyle mütehasşis idiler. Hâlbuki Mahmud Paşa'nın vatana açtığı

yaralardan vatan evlatlarının bu vukuf sahibi kısmı şöyle dursun, tabii düşmanı olan civar milletlere bile nefretle bahsetmekte idi. Bundan dolayı Midhat Paşa'ya olan teveccüh istisnasız umumi idi.

*

Şehzade Murad Efendi'nin Tezkeresi

Veliaht Murad Efendi, doktorlarının gösterdiği lüzum üzerine o günlerde Şemsipaşa'da bir sahilhaneye giderek deniz hamamına girmekteydi. Bu yalıyı ise İngiltere Sefiri Sir Elliot kiralamıştı. Bu vesile ile şehzade hazretleriyle sefir cenapları arasında bir münasebet hâsıl olmuştu. Kemal dahi sabahları bu yalıya gidip efendi ile görüşüyor ve bu sebeple Gelibolu'ya gidişte ayak sürüyordu. Kendisince bir geciktirme bahanesi de vardı. Çünkü Kemal'den usulen kefil istiyorlar ve zengin bir sarraf vermelisiniz diyorlardı. Kemal de onlara "O hâlde beni azledin yerime zengin bir sarraf tayin edin," sözüyle karşılıklıta bulunuyordu. Maliye Nezareti'nde ise en büyük dostumuz olan Yusuf Paşa merhum bulunuyordu. Lakin Maliye usulünden olan bu muameleden Kemal'in istisnasına muktedir değildi. Kemal'e ise pek çok sarraflar müracaatla kefalet arz ediyorlardı. Lakin Kemal bunların minnetinin ağırlığına şahsı için tahammül etse de o minnetin ahalinin hukukuna taalluk edecek ağırlığını yüklenemezdi. Zira üç hafta sonra sarraf cenaplarının Gelibolu'daki malları üzerine alacağı havalenameyi ödemek mecburiyetinde bulunacaktı. Buna ise Kemal katiyen yanaşmazdı. Bundan dolayı maliye ile Kemal arasında anlaşma husulüne imkân yoktu.

Mahmud Nedim Paşa, yola çıkışının hızlandırılmasını emrettiği hâlde Kemal "Maliye'ye emir buyursunlar, kefaletin külfetinden istisna etsinler bir dakika durmam giderim," cevabını vermektedir.

Bir gece saat bir raddelerinde idi ki beklemediğim hâlde Kemal gelmişti. Ben sebebini sormadan ceketinin cebinden mazruf bir kâğıt çıkararak "Bunu şimdi Midhat Paşa'ya götüreceksin, ben burada getireceğin cevabı bekliyor olacağım," dedi. Zarfın mührüne baktım. Murad ismi çizilmiş idi. "Peki," deyip hemen getirttiğim bir kira beygirine binerek konağa

gittim. Ortalık mehtap idi. Konağa ulaşan sokağa girdiğim sırada başları beyaz sarıklı, ellerinde kalın sopa bulunan iki nefer mahalle bekçisinin sokağın başında oturmuş konuşmakta olduklarını gördüm. Konağın demir parmaklıklı olan kapısı açık idi. Beygirle içeri girdim. Binek taşında inerek beygirciye de beklemesini tembih ettim.

Paşa henüz yemekten kalkmamıştı. Odalardan birine girip beklemeye başladım. Bir çeyrek saat sonra paşanın kalktığını, salonun yanındaki odaya gelmemi emrettiğini söylediler. Beni görür görmez:

“Korkmadan nasıl geldin?” dedi.

“Kimden korkacağım, benim size olan bağımlı herkes bilir,” cevabını verdim.

“Sokakta bekleyenleri, sadrazam hazretlerinin bekçi kıklıklı casuslarını görmedin mi?” dedi.

Bu söz üzerine gördüğüm iki herifi hatırlayarak “Evet efendim! Gördüm. Fakat alelade bekçi olduklarına hükmedim,” dedim.

“Hayır alelade değil. Fevkalade bekçilerdir. Üç gecedir peyda oldular,” dedi. Ve yemekten evvel gelmeyip de yatsı vakti gelişimin sebebini sordu. İki kelimeyle ifadeden sonra mektubu çıkarıp verdim.

Bir kere okudu. Bir daha okudu. Hiç sesini çıkarmadı. Ben ise kendisine nazar etmekteydim.

Mektubun mealinden de haberdar değildim. Bana “Bu yazı efendi hazretlerinin kendi yazısı mıdır?” dedi.

Ben “Göreyim efendim,” diyerek kâğıda baktım. “Hayır! Kemal’in yazısı,” dedim.

“Mühür kimin?” demesine de “Tabii mühür kendinin olmak lazım gelir,” cevabıyla karşılık verdim. “Mealinden haberin var mı?” sualine de “Hayır efendim, ona dair bir şey söylemedi,” cevabını verdim. Çünkü bilmiyordum. “Al oku,” dedi.

Kâğıt, İstanbul’a gelişinden duyulan memnuniyeti beyan eden iki satırla başlıyor ve şifahi ifadelerine tevdi edeceği bir husus için Kemal Bey’in mülaki olmasına müsaade ve kendisine de her suretle itimat edilmesi beyanıyla nihayet buluyordu.

Çünkü o güne kadar ne Kemal, paşayı ne de paşa, Kemal’i görmüştü. Bir hayli düşündükten sonra “Buyursun fakat gece gelsin, sen al getir,” dedi.

"Emrederseniz akşamdan, yemekten evvel getireyim," dedim.

"Daha iyi olur," cevabını verdi. Vedaya davrandım. "Otur," dedikten sonra efendinin ahvalinden sualde bulundu. Ben ise efendinin ahvaline o kadar bigâne ve ona dair bir parça bile olsun kulağıma vâsıl olan sözlere karşı o derece lakayt bulunuyordum ki bugün değil, fakat o tarihte kime söyleyecek olsam inanamazdı.

Çünkü herkes beni de Murad Efendi'yle sair arkadaşlar gibi görüşüyor zehabında idi. Hâlbuki ben, Kemal tarafından defaatle vâki olan ısrara mukavemet etmiş olduğum gibi, Murad Efendi namına arkadaşlar tanık gösterme suretiyle ve Kemal'in vasıtasıyla vuku bulan davete de icabet etmemiştim. Çünkü hiçbir prensle göreceğim işim yoktu. Evet! Bir inkılap fırkası azasından bulunuyordum. Maksat ise memlekette meşrutiyet idaresini elde etmek ile meşveret usulünü tesis idi. Buna reislerimiz çalışıyordu. Esasen cemiyet, Sultan Abdülaziz'i hal ve Murad Efendi'yi tahta oturtma maksadıyla teşekkül etmemiş ve hiçbir şahsi maksat gözetilmemişti. Gerek Avrupa'ya firardan önce ve gerek Avrupa'dan dönüşten sonra böyle bir maksat beslenmiyordu. Bu hal ve tahta oturtma meselesine, Kemal'in İstanbul'a dönüşü üzerine Murad Efendi ile Kemal arasında Kurbağalıdere Çiftliği'nde sık sık vuku bulan mülakatlar yol açmıştı. Buna ise bugün iki şahidim vardır ki biri o tarihte zabıta müdürü olup bugün İzmit Mutasarrıflığı'ndan azledilerek inzivaya çekilen Kâzım Beyefendi diğeri Murad Efendi için mal olarak ve iş olarak pek çok fedakârlıklar yapmış olan Muradoğlu Mıgırdiç Efendi'dir. O tarihte ise bu meseleye beş arkadaş ile dediğim iki zattan başka bir fert vâkıf değildi. Hatta buna dair arkadaşlar arasında da fikir alışverişi yapılmıyordu. Yalnız en mühim ciheti bizim evde Kâzım Bey ile Kemal arasında müzakere olunurdu. Ben ise hiçbir mülakatta yanlarında bulunmamayı tercih etmiştim.

Kâzım Bey, hamiyet sahibi mümtaz kişilerden olduğu gibi Kemal'in validesiyle iki biraderzade idiler. Yani Kemal'in validesi amcazadesi olduğundan Kemal ile fikren olduğu kadar soyca dahi bir idi. Bilhassa Kâzım Bey, o tarihte zabıta müdüriyetinde bulunmamış olsa idi Yeni Osmanlılar azasından bilhassa Mahmud Nedim Paşa'nın son günlerinde ve Midhat

Paşa'nın Bağdat'tan dönüşü sırasında İstanbul'da barınmaları kabil olamazdı.

Paşa, merhum Murad Efendi'nin hususi ahvalini öğrenmek istediği hâlde ikimizin de bir diğerimizi tanımadığımızı beyan edişime hayret etmekle beraber buna, sakladığım manası vermedi. Hakikat olarak telakki etti. Yalnız "Niçin görüşmedin?" sorulduğundan ona da lazım olan cevabı vermiş ve takdirini kazanmıştım.

Paşaya veda ile konaktan çıktıktan sonra geldiğim tarafın aksini yani Hasanpaşa Karakolu'na çıkan sol tarafı kullandığımdan bekçiler beni ikinci defa olarak görmeye muvaffak olamadılar. Eve dönüşümde Kâzım Bey ile Abidin Bey'i (Abidin Paşa merhum) buldum. Ve paşanın davetini söyledim.

Ertesi sabah paşa beni istetmiş idi. Gidip gördüm. "Kemal'in gelmesini erteleyelim. Bu gece düşündüm. Şu günlerde görüşmeyi hâle muvafık bulmadım. Çünkü veliahtla münasebette bulunan bir adamı hususi surette kabulümü haber alacak olan dostların ekmeğine yağ sürmüş olacağız. Doğru değil mi?" dedi. Merhumun bu mülahazasındaki isabeti samimiyetle tasdik ettim. "Hakk-ı devletin var. Mülakatı haber alanlar istedikleri gibi tefsir edecekler, beyhude yere huzurunuzu bozacaklardır," dedim. Keyfiyeti gidip Kemal'e haber verdim.

Bir gün sonra Kemal tekrar beni bularak "Efendi mektubun iadesini istiyor. Mademki paşa benimle görüşmekte mahzur görüyormuş, mektubun da kendisinde kalmasını efendi mahzurdan salım görmüyor," dedi. "O! Prens hazretleri gücenmişler desene! Fakat ben gidip isteyemem. Çünkü benim için pek büyük terbiyesizliktir. İstersen bir tezkere yaz götüreyim," dedim. Nihayet Zabıta Müdürü Kâzım Bey'le beraber gitmemi ve Kâzım Bey'i paşaya tanıttırarak kâğıdı onunla istetmeyi kararlaştırdık. O gece saat yarım sularında Kâzım Bey'le birlikte konağa gittik. Evvelce ben yanına girip meseleyi anlattım. Ve Kâzım Bey'in emniyete şayan bir adam olduğunu temin ettim.

Mesele hakikaten tuhaf bir şekil alacaktı. Hatta paşa merhum bir dereceye kadar tereddüt bile etti. Zira, *révolutionnaire*lerle¹⁰ münasebette bulunan bir prens, hâzır hükü-

¹⁰ révolutionnaire: Fr. Devrimci.

mete muhaliflikle itham edilmekte olan bir vezire, inkılap erbabının en mühimlerinden bulunan bir adamı kabul edip söyleyeceği sözlere itimat tavsiyesini hâvi yazdığı bir mektubu, vaktin zabıta müdürü yine o prence götürmek namına istemeye geliyor. Ya hâl böyle olmayıp da o zabıta müdürü itham edilerek bu vesıkayı hükümete teslim ederse. Bununla beraber Kâzım Bey hemen askerce bir temenna ile “Efendimizde bir emanet olacak sahibine iade olunmak üzere lütfen bendenize teslim buyurmanızı rica ederim,” demesi üzerine paşa bir kere yüzüne baktı. Benim “Veriniz!” makamında başımı eğerek ettiğim işaret üzerine ceketin koyun cebinden mektubu çıkarıp “Buyurunuz!” diye Kâzım Bey’e uzattı.

Ben Kâzım Bey’le çıkmak istemedim. O gün tevcih olunmuş olan Edirne Valiliği’ne gidip gitmeyeceğini anlamak niyetiyle biraz daha yanında kalmak istiyordum. Paşa biraz zihni meşgul görünüyordu.

Bir şeye karar veremeyenlere mahsus tereddütlü bir tavır ile yüzüne bakarak “Kemal ile Gelibolu’da görüşürüz değil mi Tefvik?” dedi. Ben “Demek Edirne’ye teşrife karar verdiniz. Efendimizin yerinde olsam istifa ederdim,” dedim. Cevaben “Evet! Sizcesi öyle. Bekâra karı boşatmak kabîlinden kolay bir şey! Fakat bizcesi müşkil. Hele sabaha çıkalım. Bakalım ne oluruz,” dedi. Bermutat elini öperek çıkıp evime geldim.

Ertesi günü çarşamba idi. Kalkıp Babıâli’ye giderek Uzun Etek Rıza Bey’i gördüm. Çünkü tekrar bir pusulasını almıştım. Kendisine dedim ki:

“Siz bir taraftan gidişimi hızlandırıyorsunuz. Fakat maliyeden hâlâ harcırahımı alamadım. Acele etme emrini bana vereceğinize Maliye’ye verseniz çoktan talep hâsıl olurdu. Parasız nereye gidebilirim?”

Bu suretle o günü de geçiştirdik. Ertesi günü öğle vakti Zaptiye Nezareti’nden gelen bir müfettiş, nazır paşanın beni istediğini ve hemen nezarete gelmemi ifade etmekle yarım saat sonra Zaptiye’ye gittim. Önce Kâzım Bey’i gördüm. “Haberim var. Bir adam da Kemal’e gitti. Sizi koruma altında göndermek istiyorlar. Ben şimdi bir bahane ile nazırın yanına girerim. Müteakiben sen de gir. Alt tarafını bana bırak,” dedi.

Nazır, Alyanak Mustafa Paşa idi. Beş dakika sonra yanına çıktım.

"Ne istiyorsunuz?" dedi.

"Benim bir şey istediğim yok. Siz istemişsiniz de onun için geldim."

"Siz kimsiniz?"

"İzmir Mahkeme-i Merkeziyesi Baş Kâtibi Tevfik Bey."

"Ha pekâlâ! İrade-i seniyye var. Hemen şimdi hareket edeceksiniz."

"Mümküm olsa pekâlâ."

"Mümkün olsa ne demek."

"Çünkü bugün hiçbir kumpanyanın vapuru yok. Cumartesi ve pazartesi günleri var. İkinci olarak bugün vapur da olsa gidemem."

"Niçin?"

"Çünkü harcırahımı almadım. Vapur, adamı parasız götürse bile ben İzmir'de ağzımı havaya açacak değilim ya. Elbette ay başına kadar geçinecek para lazım."

"İnnellahe ma'assabirin. Bu nasıl iş. Bir taraftan gitsin derler, bir taraftan para vermezler."

Kâzım Bey söze karışarak "Efendimiz! Tevfik Bey bendenize kefil olurum. Cumartesi günü gidecek vapurla giderler. Fakat emir buyurunuz da maliyeden harcırahını göndersinler. Emrederseniz mektupçu beye söyleyeyim taraf-ı devletinizden bir tezkere yazılsın," dedi.

Haddizatında zamanın eblehi olan nazır paşa hazretleri, Kâzım Bey'in görüşünü tasvip ile beraber beni de onun kefaleti altına tevdi etti. Odadan beraber çıktık. Bana "Şimdi de nerede ise Kemal gelir. Bekle de onun neticesini de anla," dedi. Fakat benim göreceğim işim olduğu için bekleyemedim. "Akşam görüşürüz," diyerek ayrıldım. Doğru Köprü'ye inip Beylerbeyi vapuruna binerek Fazıl Mustafa Paşa'yı görmeye gittim. Paşa o sene Beylerbeyi'nde Hasip Paşa Yalısı'nda oturuyordu. Saat dokuzda yalıya vâsıl oldum. Paşa, öğleden sonra mutadı olan kayluleden¹¹ henüz kalkmış, çay içiyordu. Beni görünce, "İstanbul'da ne var ne yok? Kaç gündür görünmediniz," dedi. Ben de gönderilme macerasını anlattım. Cidden mütessir oldu. "İstersen çiftliğe git otur. Bu hâl mümkün değil bir hafta daha devam edemez! Yarın sabah Osman'la Fuad' çiftliğe gidecekler. Bu akşam konakta kalacaklar. Hay-

¹¹ kaylule: Öğle uykusu.

* Karagöz gazetesi imtiyaz sahibi Fuad Bey.

di git onlara iltihak et, istedikleri kadar arasınlar," dedi. Bu tedbir benim de işime gelmişti. Biraz daha nezdinde kalarak on bir buçuk vapuruyla İstanbul'a döndüm.

Vapurun yan kamarasında idim. Orada şahsını tanıdığım Halil Sami Bey namında bir zat oturmakta idi ki kendisini tanımaklığıma sebep de bu zatın mülkiye rütbesiyle beraber bir tekke de şeyhlik etmesiydi. Ben pencereden Nakkaş ile İstavroz arasındaki Tiryal Hanım Yalısı'nın üç fıstık ağacıyla latif bir şekil arz eden setli bahçesini temaşaya dalmıştım. Güneş guruba yaklaşıyordu. Bana cidden o akşam, bir şâm-ı gariban¹² tesirini veriyordu. İşte o zat "Evlat! Neyin var? Seni pek kederli görüyorum! Eğer müşkil içinde isen mütevekkil ol! Allah sıkılmışlara yardımcıdır. Gün doğmadan meşime-i şebten neler doğar," demişti.

Bu söz beni saplanıp kaldığım teessür uykusundan uyanırdı. O anda üzerimde bulunan o hâl ortadan kalkarak "Hakkınız var, bir şeye sıkılmıştım. Beni ikaz buyurdunuz, teşekkür ederim," dedim. O dakikadan itibaren âdeta kendime geldim.

Eve saat yarım da vâsıl olmuşum. Biraz evvel Kâzım Bey'den adam gelmiş. Kemal Bey de orada imiş. Beni bekliyorlarmış. Oturmadan hemen oraya gittim. Kâzım Bey, Çatalçeşme'de kule gibi yüksek bir evde oturuyordu. En üst katta Boğaziçi'ne nazır olan bir odaya oturmuşlar, işret ediyorlardı. Yanyalı Nuri Efendi namında laubaliliğin elle tutulur timsali olan ve hepimizin dostlarından bulunan bir zat uzun boyuyla mütenasip yüksek sesle ve hususi bir eda ile hatipçesine bir şeyler söylüyor ve Kemal ile Kâzım Bey'i ve pederini güldürüyordu.

Bu Nuri Efendi, aşırı zekâsıyla beraber derbederce bir hayata alışkın idi. O tarihte hukuk müntesiplerinin azlığı sebebiyle dava vekâleti edenler parmakla gösterilirdi. Nuri Efendi ise biraz fıkıh görmüş, cerbezeli bir dile sahip, bilhassa kalemi güçlü olduğundan, gerek Bâb-ı Fetva'da ve gerek Nizamiye Mahkemeleri'nde dava vekâleti eder ve müracaat edenlere layihalar, dilekçeler yazarak ayda otuz kırk lira kazanırdı. Odası ve yazıhanesi Divanyolu'ndaki Arifin Kıraathanesi'nde olarak lakin kendisi vaktini Kâzım Bey'in nezdinde geçirir ve her gün birer nöbet hepimizi ziyaret ederdi.

¹² Şâm-ı gariban: Gurbetteki hazin akşam.

Hiçbir şeyden çekinmez, laubali meşrebine muvafık bulduğu sözü kimin huzurunda olsa pervasız söylerdi. Fakat Yeni Osmanlılar'ın bütün niyet ve teşebbüslerine vâkıf olduğu için o bahse gelince en ihtiyatlı ve en ketum bir adam olurdu.

Pek çok mühim meseleleri onun yanında müzakere ederdik. Bizi, en hatırlı şeyleri söylediğimiz sıralarda dahi nükteli sözleriyle ciddi meselelerden velev bir an olsun ayırır ve bu suretle meclise şenlik getirirdi.

Kemal'in yazılarında kullandığı parlak terkiplere hayran olduğundan beğendiği cümleleri ezberler ve sonra başka terkiplerle mezcederek bize hitaben konuşma suretinde îrat ederdi.

Ben içeri girdiğim sırada da Kemal'in "İstikbalimiz Emin-dir" makalesini taklit ederek "İstikbalimiz emindir. Çünkü Mahmud Nedim'in ikbal kösünün tantanası, övgü sopasının darbesiyle son bulmaya yakındır," cümlesini îrat etmişti. Ömrümde şahit olduğum garip tesadüfler veya güzelliklerin bir araya gelmesinden biri Nuri'nin bu cümleyi söylemesidir.

O gün temmuzun on dokuzuncu perşembe gününe tesadüf etti. Biz Ayanak Mustafa Paşa tarafından Zaptiye'ye celp ile memuriyet mahallimize zorla gönderileceğimizi ve Zaptiye Nezareti altına alındığımızı öğrendiğimiz saatte ise üç gün evvel Edirne Valiliği'ne tayin edilmiş olan Midhat Paşa âdet olduğu üzere şükr-güzar¹³ merasimini ifa için Mabeyn-i Hümayun'a gitmişti. Paşanın mabeyne bu gidişi zamanın sadrazamının rızasına rağmen olmuştur. Çünkü o günlerde zat-ı şahanenin taşraya gidecek vezirleri kabul etmek istemediği ve bundan dolayı rahatsız etmekten uzak durulması resmiyette yakın bir tarzda Midhat Paşa'ya ihtar olunmuştu. Paşa bu ihtara rıza göstermiş gibi görünse de perşembe günü Mahmud Nedim Paşa, Babıâli'de bulunduğu bir saatte arabasına binerek doğruca Mabeyn-i Hümayun'a gitmiş ve biraz sonra Midhat Paşa'nın gelişi Başmabeyinci Hurşid Bey tarafından –o zamanki tabirce– hâk-i pâ-yi şahaneye arz olunması üzerine derhâl huzur-ı hümayuna kabul olunmuştur.

Sultan Abdülaziz, Midhat Paşa'nın güzel hizmetlerine ve Bağdat'taki icraat ve imarlarına vâkıf olduğu hâlde istifa ederek dönüşünden dolayı kırılmış ve hatta Nedim Paşa'nın

¹³ şükr-güzar: İyilik bilen, iyiliğe şükreden, müteşekkirdir.

gıybetiyle Halep'te tevkifini bile irade etmiş iken bazı dostların hayırhah ihtarlarıyla bu iradesini geri almıştı. Bu defa İstanbul'a gelişinde, çünkü taşradan azledilerek dönen valilerin Mabeyn-i Hümayun'a giderek ispat-ı vücut etmesi o zamanın adabına muhalif olduğundan, tabii olarak Midhat Paşa dahi Mabeyn'e gitmemiş ve arası on gün geçmeksizin müşarünileyhin Edirne Valiliği'ne tayini hakkındaki sadrazamın arzını alışılmışın dışında birkaç gün ertelemesi Mahmud Nedim Paşa'nın vesvese ve endişesini mucip olmakla Mabeyn-i Hümayun Başkâtipliği'ne yazdığı hususi bir tezkerede Edirne'nin şu anki ehemmiyetini Midhat Paşa gibi Rumeli'nce yaptığı işlerden teşekküre layık olan bir vezirin bir an evvel gönderilmesi icap ettiğinden, padişahın iradesinin şeref-suduru¹⁴ istida olunmuş ve hakikatte tayin keyfiyeti irade ve ilan olunmuştur.

Abdülaziz Han merhum ise bu tevcihin illetini pek güzel anlamış ve bundan dolayı zaten kati olarak niyet ettiği azil meselesini zihninde bir kat daha kuvvetlendirmiştir.

Perşembe günü huzuruna giren Midhat Paşa'yı fevkalade bir iltifat ile kabul ederek "Paşamıza Bağdat'tan istifasından dolayı cidden kırılmıştım. Fakat sonra hakikate vâkıf olduğumdan istifanızı kabul ettiğime pişman oldum," dedikten sonra Bağdat'taki bayındırlık icraatı ve vâkıfâne teşebbüslerini beyan ve övgüde bulunmuş ve nihayet sözü Mahmud Nedim Paşa'ya intikal ettirerek paşanın mülken ve maddeten muzır olan mecnunane hareketlerini sayarak değiştirilmesi hakkında olan kesin niyetini ima etmiştir.

Midhat Paşa merhum bahse katiyen şahsiyeti katmayarak umumi surette memleketin karmakarışık hâlini tarif ile on bir aylık icraatın şeklindeki düzensizliğin sebep olduğu idarenin kötülüklerini icmal¹⁵ ederek padişahın cidden hamiyetini tahrik etmiştir.

Midhat Paşa, Padişah Hazretlerinin huzurunda usule uymayan bir şekilde ezana çeyrek kalıncaya kadar kalmış ve veda esnasında "Buyurunuz bu akşam rahat ediniz, yarın yine görüşürüz," iradesiyle paşaya kendisini Sadaret'e götürceğini işaret etmiştir.

¹⁴ şeref-sudur: Şerefle çıkan. (Padişah buyruğu için kullanılırdı.)

¹⁵ icmal: Kısaltma, özetleme, ihtisar etme.

Paşa arabasına binip de Mabeyn'den çıktığı dakikada ise Başmabeynci Hurşid Bey dahi bir üç çifteye binmiş olduğu hâlde Bebek'e giderek Hümayun mührünü geri almaya memur olmuş ve o anda emaneti alıp Mabeyn-i Hümayun'a dönüşünü müteakip bir faytona binmiş, Hümayun mührünü Midhat Paşa'ya isal ve teslim etmiştir.

Yanyalı Nuri Efendi'nin "İstikbalimiz emindir. Çünkü Mahmud Nedim'in ikbal kösünün tantanası, övgü sopasının darbesiyle son bulmaya yakındır," sözünü söylediği anda idi ki zabıta müfettişlerinden Fesçi Arif namında biri merdivenleri ikişer üçer basamak birden çıkarak "Müjde! Midhat Paşa sadrazam oldu," sözüyle kendisini odaya atmıştı. Fakat bu Fesçi Arif, zabıttan Midhat Paşa konağını gözetlemeye memur edilmiş adamlardan olduğundan, merkumun bu müjdesini ihtiyatla telakki etmelerini ve bunun o anda bizde hâsıl edeceği tesiri anlamak için talimatla gönderilmiş olmasının ihtimalden uzak olmadığını söylediğim için Kâzım Bey, herifin kulaklarını tutarak "Mel'un. Bizi de mi kündeden atmaya¹⁶ geldin!" diye olanca kuvvetiyle sarsmış ve herif yeminlerle Hurşid Bey'in gelip gittiğini ve konağın içi sevinçle dolduğunu ve isterlerse adam gönderip tahkik ettirinceye kadar kendisini bir odaya hapsetmesini ifade ile bizi temine çalışmakta bulunduğu sırada kapının önünde bir araba durarak akabinde de kapı çalınmıştı. Yukarıya alelacele birkaç kişinin birden çıktığı işitildiğinden oda halkı aşırı merak ile intizarda iken, kapıya yönelmiş olan merdivenden Zaptiye Muavini Süleyman Paşa'nın tam bir güler yüzlülükle çıktığı görülmüştü.*

Paşa yanımıza girer girmez Sadaret'in vakasını müjde ile beraber kendisi orada bulunduğunu ve bizim Zaptiye Nazırı'nın emriyle tutuklu bulunduğumuzu evvelce paşaya haber vermiş olduğundan Sadaret'in mührünü teslim eder etmez ilk emri bizim salıverilmemiz için alıp kendisine götürmek olduğunu haber verdi. Birlikte arabasına binerek konağa gittik. Paşa da selamlıktan hareme gitmek üzere sofaya çıkmıştı. Samimi bir lisan ile tebriklerimizi arz ettik. Müşarünileyh

¹⁶ Kündeden atmak: Aldatıp tuzağa düşürmek, oyun ederek yıkmak, sırasını getirip alt etmek.

* Padişahın başmabeyncisi Lûtfi Beyefendi'nin pederi Mirliya Süleyman Paşa merhum.

de gülerek "Sizi kurtarmak için sadrazam olduk," sözüyle bizi taltif etti.

Ertesi günü cuma olduğu hâlde alışılmışın dışında olarak Babiâli açılmış* ve öğleden evvel vükela gelerek biraz sonra Hatt-ı Hümayun ile Midhat Paşa gelmişti.

Sirkeci'den Babiâli'ye giden caddenin o günkü kalabalığı denebilir ki İstanbul'da hiçbir vakit görülmemiştir. Binlerce ilim talebesi, binlerce gayrimüslim mektep öğrencileri, muallimleriyle beraber mevki almış ve Babiâli'ye kadar bir tarafı nokta diğer tarafı iki sıradan ibaret olan asker saflarının arası ancak bir atlı geçecek kadar daralmıştı. Ahalinin simasında o derece sevinç rengi vardı ki herkes bildiğine bilmediğine güleriyüz göstererek güya vakanın saadetini anlatmak istiyordu. Paşa kayıkla Sirkeci'ye çıkıp da Istabl-ı Âmire'den¹⁷ gelmiş olan sadaret atına biner binmez ahalinin hep bir ağızdan çıkardığı "Barekellah..." sadası hakikaten o caddeyi inletmiş ve halk bu suretle teveccühünü ortaya koymuştur.

Ertesi günü Hüseyin Avni ve Şirvanizâde Rüşdü ve Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşaların affı ilan olundu. Ve bazı vilayetlere uzaklaştırma suretiyle tayin edilmiş vezirlerden Cevdet Paşa Maraş'tan ve Rasim Paşa Karahisar-ı Şarki'den [Şebinkarahisar] getirtilerek Şirvani Rüşdü Paşa, Evkaf Nezareti'ne ve Cevdet Paşa, Maarif Nezareti'ne tayin olunmuş ve Hâriciye Nezareti dahi Paris Sefiri Cemil Paşa'ya tevcih edilerek İzmir Valiliği ile Dersaadet'ten uzaklaştırılmış olan Sadık Paşa dahi Maliye Nezareti'ne getirilmiştir.

İzmir ve Selanik'te numune olarak tesis edilmiş olan Mahkeme-i Kebire-i Merkeziyeler lağvedildiğinden bu âciz yazar dahi bu suretle Mahmud Nedim Paşa'nın lütuf eseri olan mahkeme başkâtipliğinden kurtulmuştur.

İşte Midhat Paşa'nın bu ilk icraatıyla biraz vakitten beri heyecan hâlinde bulunan halk, iade-i sükûnet eylemiş ve taşralarda dahi umumi emniyet avdet etmiştir. Çünkü her gün mecnunane bir tarzda bir vilayetten diğer vilayete valilerin nakledilmesinden dolayı hiçbir memlekette iş görmeye im-

* Babiâli bir kere de Sultan Abdülaziz'in saltanatının ilk günlerinde Fuad Paşa'nın azliyle Yusuf Kâmil Paşa'nın Sadaret'e tayininde de cuma günü açılmıştır.

¹⁷ Istabl-ı Âmire: Padişah atlarına mahsus yer.

kân kalmamış ve çünkü vilayetler nizamnamesi tamamen hükümden düştüğünden memurlar dahi vazifeyi ifa hususunda şaşırıp kalmıştır.

Midhat Paşa'nın seksen günden ibaret olan sadaret müddeti denilebilir ki bu devlette o makamı elde edenlerin nadiren tesadüf ettikleri müşkil günlerin en mühimlerinden sayılırdı.

Çünkü Mahmud Nedim Paşa, Âlî Paşa'ya halef olur olmaz sarraftan Köçekoğlu Agob marifetiyle Avrupa'dan on milyon liralık bir borç almıştı.

Devletin ise otuz milyona yakın olan bütçesi her sene iki buçuk milyon raddesinde bir açık ibraz ettiği hâlde yeni borcun üstüne eklenen faiziyle o sene üç buçuk milyon lira sınırını aşmıştı. Bundan dolayı halkın, yeni vükela heyetinden ve bilhassa vükela reisi olan sadrazam Midhat Paşa'dan en ziyade ümitvâr olduğu şey maliyenin sıkıntılarına acil bir çare bulması ve iktisadi muameleye kaybettiği ferahlığı iade etmesi idi.

Hâlbuki Nedim Paşa, Babıâli'de Tenkihat ve Islahat Komisyonu namıyla teşkil ettiği meclise tanzim ettirdiği 1288 bütçesinde varidat ve masrafları tekabül ettirdikten başka beş yüz küsur bin lira fazla göstermiş ve hatta bunun yüz bin lirasını tahsisat-ı seniyye harcında olarak saray-ı hümayun masraflarına sarf olunmak üzere hesaba karşılık suretiyle Mabeyn-i Hümayun'a takdim etmişti! Daha garibi üç yüz elli bin lirasıyla İngiltere'ye bir zırhlı gemi sipariş edilmesiydi. Bu gemi meşhur Mesudiye'dir ki kararlaştırılan vakitte taksitleri verilemediğinden dolayı İngiltere'de satılığa çıkarılmış ve bu da garip ittifaklardan olarak Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci defa sadaretine tesadüf etmiştir.

Hele Mahmud Nedim'in, esası hayalî bir zemine dayanan muvazene-i maliyesini ki üstüne yeni borç faizinin eklenmesi sebebiyle üç buçuk milyon lirayı aşmıştır, erkânın ileri gelenlerinden Safvet, Kâni ve Cevdet Paşalardan ibaret bulunan meşhur Islahat Komisyonu'nun nasıl tasdik etmiş olduğuna akıl erdirilemez.

İşte Midhat Paşa böyle hayalî bir bütçe ile maliye hazinesinin hava ile dolduğu bir hengâmede Sadaret makamına gelmiş olduğundan işin aslına vukuf edince hayrete gark olmuştu. Bundan dolayı Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da enine

boyuna müzakere neticesi olarak bütçenin hayali bir muvazeneden ibaret olduğu ve borçlanmadan da yüz bin liranın hiçbir sarf mahalli görülemediği için paşanın muhakeme altına alınmasına karar verilerek yapılan mazbata, Mabeyn-i Hümayun'a takdim edilmiş ve gereğince sâdır olan padişah iradesi üzerine Babîâlî'ye çağrılarak vükela heyeti karşısında icra olunan sorguda yüz bin liranın zimmeti olduğunu itiraf etmesine mebni tahsiline hükmedilmiştir.

Fakat bu paranın saray masrafları için alelhesap¹⁸ suretiyle takdim ettiği meşhur yüz bin lira olduğunu ve bunu vükela heyetinin ve bilhassa Midhat Paşa'nın kendisinden araması kasta müstenit olarak o da bu vesile ile saray-ı hümayunu insanların gözünde israfla ithamdan ibaret bulunduğunu ve bu suretle sadakat tutkusu yüzünden giriftar olduğu beladan dolayı atabe-i ulyâya¹⁹ ilticadan başka çaresi kalmadığını valide sultana yazdığı tezkere ile Sultan Abdülaziz'in kulağına gittiğinden, yüz bin liranın affı ile kendisine ihsan olunduğunu bildiren Babîâlî'ye bir irade-i seniyye ulaşmıştır.

Mahmud Paşa'nın resmen tahakkuk eden bu yüz bin liradan başka "Mabeyn-i Hümayun'a arz-ı hizmet perdesi" altında daha pek çok muhtelisatı²⁰ olduğuna padişah hazretleri de yakınlık kazandığından ve Midhat Paşa'nın ise yaratılıştan gelen cüret ve hamiyet saikasıyla yakasını bırakmayacağını dahi bildiğinden Mahmud Paşa'yı Edirne Valiliği'ne tayin ederek muhakeme belasından kurtarmıştır. Bu muamele, bir çeşit tarziyeden²¹ addolunabilirdi. Çünkü Mahmud Nedim Paşa, Edirne Valiliği'ne tayin ve gönderilmesine çaba sarf ettiği Midhat Paşa'ya Sadaret mührünü kaptırdıktan başka şimdi de Edirne Valiliği'ne memur olmuştu. Gerçi düşman addettiği Midhat Paşa'nın bunda dahli yoktu. Ve olmadığını da biliyordu. Fakat o bu teveccühün halkta hâsıl ettiği zannı bile bir hakaret addediyordu.

¹⁸ alelhesap: Hesaba karşılık, alacağına sayarak.

¹⁹ atabe-i ulyâ: Çok yüce eşik, padişah katı.

²⁰ muhtelis: Hırsızlık yapan, devlete ait mal veya parayı zimmetine geçiren kimse.

²¹ tarziye: Yapılan bir hata için karşısındakinin gönlünü hoşnut ederek özür dileme.

Kemal'in Gelibolu'ya Gidiş

Midhat Paşa, Kemal Bey'in Gelibolu'ya bir an evvel gitmesine lüzum görmekteydi. Şurası muhakkaktır ki bu lüzuma kendisi kail olmamakla beraber etrafında bulunanlardan bazı dostların hayırhahâne suretinde olan ısrarına mağlup olmuştur. Yahut olmayı lazım addetmiştir. Bundan dolayı paşa, kendi tarafından resmen kefalet icra ettirerek Kemal'i gaileden kurtardı. Bunun üzerine Kemal 1289 recebinin yirmi üçüne tesadüf eden 1872 miladi senesi eylülünün yirmi altıncı perşembe günü vuku bulan ilhaha²² mebni Gelibolu'ya yönelerek İstanbul'u terk etti. Ertesi sabah saat bir raddelerinde vapur Gelibolu önlerinde durduğundan karşılamaya gelmiş olan memleket âyanı ve hükümet memurları ile sahile çıktık.

O gün birlikte Yazıcı Mehmed Efendi Türbesi'ni ziyarete gittik. Çünkü memleketin âdeti böyle imiş. O tarihte Gelibolu Mevlevihanesi postnişini olan Mevleviliğin zarif kimselerinden Hüsameddin Efendi merhum rica etmemiş olsa idi Kemal'i bu garip görenekten sarfınazar ettirecektim. Zira hükümet işlerine başlamadan evvel mutlaka türbeyi ziyaret ve ziyaretten evvel de bitişğinde bulunan hamamında yıkanma ve temizlik lazımmış. Bereket versin Kemal bu ikinci teklifi kabule lüzum görmedi. Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin el yazısıyla olan *Muhammediye'sini* ziyaret ettik. Bazı mısralarını çizmiş. Bittabi bu çizinti kelimeleri bozarak okunmaz bir şekle sokmuş. Bunu her gün acayip bir sır makamında telakki edermiş. Biz ise ne sırrına ne de acayıplığına kail olduk. Nâzımı, okunmamak üzere çizmiş. İşte o kadar.

Türbede bir de rik'a hattı ile yazılmış bir murakka asılı idi. Hakikatte yazı âdeta çelik kalemle yazılmış gibi gayet sağlam bir şekilde idi.

Ziyaretin gailisini bertaraf ettikten sonra ikametgâhına döndük. Hazırlamış oldukları konak Gelibolu havzasına nazır yüksekçe bir yalı idi ki biraz evvel memuriyetinden ayrılmış olan Fransız konsolosunun ikametgâhı imiş.

İşte Kemal, sabah akşam Marmara'nın iki şairane levhasının resmini yapan doğuşuyla batışını o yalının penceresin-

²² ilhah: Üstüne düşme, can sıkacak tarzda ısrar etme.

den temaya dalar ve tarihin, Osmanlı'nın istila tarihinin o azametli safhalarını, bu dalıp gitmesi sırasında tasavvur ederek hissettiklerini sonra yazardı.

Ben, Kemal ile Gelibolu'da bir hafta kalarak İstanbul'a avdet ettim. Çünkü başlı başına bir gazete çıkarmak istiyordum. Evvelce "Sirac" isminde bir gazete ruhsatı talep etmiştim. Kanuni muamelesi de ifa olunarak Matbuat Kalemi'nden ruhsatnamesinin yazılması kalmıştı. Fakat daha evvel Ahmed Midhat Efendi'nin ruhsat alarak neşretmiş olduğu *Devir* namındaki gazetesi ilk sayısında ilga olduğundan bizim "Sirac"ı ikadımıza²³ müsaade olunmamıştı. Bu sebeple İstanbul'a gelir gelmez vaktiyle Aşir Efendi isminde birinin ziraata mahsus olarak çıkarıp ihtiyarıyla tatil etmiş olduğu gazeteyi politika gazetesine tahvil ettirdikten sonra iki sene müddet için kiraladım.

Devir gazetesi, sayı 1, 1872.

Bu gazete o zamana göre sırf *opposition*²⁴ mesleğinde neşrolunuyordu. Yukarıdan aşağıya kadar münderecatında hükümet işleri acı bir lisanla tenkit edildiğinden fevkalade rağbete mazhar olmuştu.

Vesileler de birbirini takip ediyordu. Ben İstanbul'a dönüşten on beş gün sonra Midhat Paşa, saray entrikalarına kurban olarak, sadareten azledilmiş ve Sadaret makamı Mütercim Rüşdü Paşa'ya tevcih olunmuştu.

Midhat Paşa'nın ayrılmasına en mühim iki sebep gösterilebilir:

Onun biri Mahmud Nedim Paşa'nın, yüz bin lira meselesinde Saray-ı Hümayun'a olan fasit telkinleriyle Abdülaziz Han merhumu, Midhat Paşa hakkında şüpheye düşürmesidir.

²³ ikad: Yakma, tutuşturma; yanma, yakılma.

²⁴ opposition: Fr. Muhalefet.

İkincisi ise Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın borçlanmaya izin veren fermanı elde etmesinde gösterdiği ısrardır ki paşa buna muvafakat etmemiş ve Sultan Abdülaziz tarafından sâdır olan şiddetli emirlere uymak mecburiyetinde bulunmakla beraber bilahare memleketin Mısır gibi mühim bir parçasının yabancıların istilasına giriftar olmasını gerektirecek olan borçlanma belasına mezuniyet bahşına dahi bir türlü yanaşmadığından, önce Sultan Abdülaziz tarafından İsmail Paşa'ya şifahen vâki olan izin vaadinin münasip zamanına bağlanması yolunda çıkarttığı hususi ferman, vapurla ve Mabeyn başkâtibi bulunan Hilmi Efendi eliyle Mısır'a gönderilmiş ise de İsmail Paşa'nın kati izni şâmil olmayan bu fermanı kabul etmediği Hilmi Efendi tarafından telgraf-la Mabeyn-i Hümayun'a bildirilmesi üzerine derhâl padişah tarafından kati izni bildiren bir Hatt-ı Hümayun çıkarılmış ve gönderilmiştir. Bu muamele ise paşaya fena bir darbe idi.

İzmit Demiryolu'nun Açılması

1289 senesi şabanının on altıncı cuma günü [19 Ekim 1872] Midhat Paşa bazı vükela ve bilhassa Nafia Nazırı Edhem Paşa dahi refakatinde olduğu hâlde bir sene önceden beri inşa olunmakta olan İzmit Demiryolu'nu muayeneye gitmiş idi. Fakat bu resmi bir açılış değildi. Belki her yerde âdet olduğu üzere iptidai bir tecrübe idi. Çünkü resmi açılış daima hükümdara arz olunduktan sonra sâdır olacak irade ile icra olunur. Sadrazamın vükeladan birkaç zat ile birlikte İzmit'e gitmesi devrin padişahına diğer şekilde arz edilmiş ve bu suretle padişahın hiddeti tahrik olunmuş olduğundan ertesi cumartesi günü paşa Sadaret Dairesi'nde işiyle meşgul iken Hümayun mührü aldırılmış ve yerine Rüşdü Paşa tayin olunmuştur. Hâlbuki bu bir bahane idi.

Bu ansızın gelen azil, halk üzerinde son derece kötü bir tesir hâsıl etti. Evet! Bundan otuz sekiz sene önceki kamuoyuna bundan dört beş sene evvelki miskin kamuoyu ile istidlal yoluna gidilecek olursa meselenin aslı keşfolunamaz.

O zamanın tavır ve fikirlerine, o zamanın matbuatına müracaatla bir dereceye kadar haberdar olabilir. Fakat bu vasıta da tamamıyla hakikati tasvir edemez. Çünkü matbuatın bir kısmı her yerde ve her zamanda görüldüğü gibi hususi

menfaate hizmetçi veya hususi gazez sahiplerine müncezib bulunacağından diğer kısmın neşriyatını bahane gösterebilir ve bu suretle o zamana yetişmeyenleri yanıltabilir.

Hülasa, bu sadaret değişimi, her biri birer hamiyet-i mücesseme olan Rumelili ilim talebelerinin beklenmedik heyecanını mucip olmuştur. Bereket versin, çoğu talebe üç aylar münasebetiyle vilayetlere dağılmış olduğundan, üç sene sonra Mahmud Nedim Paşa'nın azil vakasına gösterdikleri nümayiş daha o zaman vukua gelebilirdi.

İşte *Hadika*'nın neşri böyle bir zamana tesadüf ettiğinden ve Kemal ise bir taraftan Midhat Paşa'nın sadaret zamanında müddetinin arta kalanı affedilerek neşrolunmaya başlamış olan *İbret*'e B. M. ve bir taraftan da *Hadika*'ya N. K. imzasıyla makaleler yazdığından, her iki gazete diğer matbuatı gölgede bırakmaktaydı.

1324 TEŞRİNİEVVEL 13

BİSTİR

1324 TEŞRİNİEVVEL 13

Yönetici
M. K. N. K.

Yazarlar
M. K. N. K.

Yayıncı
M. K. N. K.

Hadika

1324 TEŞRİNİEVVEL 13

Yönetici
M. K. N. K.

Yazarlar
M. K. N. K.

Yayıncı
M. K. N. K.

Yönetici
M. K. N. K.

Yazarlar
M. K. N. K.

Yayıncı
M. K. N. K.

Hadika

1324 TEŞRİNİEVVEL 13

Yönetici
M. K. N. K.

Yazarlar
M. K. N. K.

Yayıncı
M. K. N. K.

Meydanda ise *Hakayiku'l Vekayi* ile *Basiret* ve bir de kırk yıllık yarı resmi *Ceride-i Havadis* vardı. *Hakayık* önce Mahmud Nedim Paşa'nın ihsan ve hediyelerine ve sonradan Mısır hıdivinin her biri yirmi altı frank yirmi beş santim kıymetinde olan cinelerinin parlak yüzüne meclup ve mağlup olmuş ve *Basiret* gazetesi o tarihte hiçbir tarafa bağlanamamakla fâsık-ı mahrum²⁵ mevkiinde kalmış ve *Ceride-i Havadis* ise hükümetin icraatının güzelliklerinin tellalı olduğu için halkın rağbetinden zaten mahrum bulunmuştu.

Gelibolu'dan Sokak Köpeklerinin Galataburnu'yla Lapseki'ye Gönderilmesi

Kemal Bey'in Gelibolu'ya vardığı günlerde birkaç vaka olmuştu. Bu vakalar ise kuduz köpekler tarafından ısırılan bir kadın ile bir de çocuğun kudurmasıdır. Birincisinde ben orada idim. Köpek ahali tarafından telef edildi ise de sair köpeklerle dahi sirayet etmiş olduğundan vakalar birbirini takip ediyordu. Bundan dolayı Kemal, Gelibolu'daki köpeklerin erkeğini dışısından ayırttırarak bir kısmını Gelibolu'nun üst tarafında Galataburnu denilen boş mahalle ve diğer kısmını da karşıda Lapseki'ye sevk ettirmiş idi. Bu suretle onların ırkı kesilmek tabii idi.

Hâlbuki o tarihte Akdeniz adaları valilerine merkez olan Sultaniye Kalesi'nde oturan Kayserili Ahmed Paşa, Kemal'in Lapseki'ye gönderdiği köpekleri kendisini tahkir manasına aldığından İstanbul'a şikâyetle bulunmuş ve Rüşdü Paşa tarafından beklediği sahabeti görememesi üzerine valide sultana müracaat ederek Kemal'i Gelibolu'dan azlettirmiştir.

Kemal'in bu suretle memuriyetten kurtulup İstanbul'a gelmesi zaten canına minnetti. Bundan dolayı gelir gelmez *İbret*'te makale neşrine başladı.

Bundan sonradır ki gerçekten içtimai, ahlaki, iktisadi ve siyasi ve medeni olan birtakım faydalı makaleler birbirini takip etmiştir.

Tekrar neşriyat âlemine girdiğini ise 21 Zilkade 1289 [20 Ocak 1873] tarihli *İbret*'te şu makale ile ilan etmişti:

²⁵ fâsık-ı mahrum: Yaptığı kötülükten bir fayda görmeyen kimse.

Kendimi vatan hizmetkârlığı için doğmuş bilenlerden olduğum gibi bu vazifeyi ifaya yazıdan başka kendimce bir vasıta bulamadığımdan elimde kalem tutmaya kudret hissettiğim günden beri gazeteciliği ihtiyar etmiş idim.

Gazeteciliğe başladığım zaman bu meslekte her gün fikirleri gizlemek için vicdan ile döğüşmek veyahut bir söz için bin türlü tenkit görmekten başka bir semere yoktu.

Neşriyata başladığım zamanlar devletten maaşı olmayan bir gazetenin masraf defterlerini görenler, basma masrafı vermek için yazı yazmayı merak etmiş adamların mevcudiyetine zahip olurdu. Memlekette bir gazetenin günlük altmış nüsha sattığı görüldü.*

Yine gazete yazmak isteyenler gazete başında bulundu." Garip bir hâldir ki devlet gazetelere ehemmiyet nazarıyla bakmaya başladıktan sonra halk da gazetelerin ehemmiyetli bir şey olduğunu anladı. Üç yüz nüshayı son sınır addeden kalem sahipleri üç bin nüsha ile iktifa etmez oldu. Sonraları şiddeti arttıkça rağbet de arttı.***

Bugünkü günde bir adam, âdeta kalemine dayanarak geçinmeyi göze alabilir.

Vakıa "Kararname-i Âli" gazetelerin başına kaza kurşunu yağdırmak için bir nevi mitralyöz hükmünü aldığından hâlâ memlekette hiçbir gazetenin yarına kadar yaşamaya ümitvâr olabildiği yoktur. Bununla beraber ilerleme fikirlerinin buralarca hâsıl ettiği hür bir şekilde geçinme arzuları, yine gazete ile geçinmek hevesini, gençlerimizce halkın maksatlarından addolunabilecek bir dereceye götürmekten hâlî olamıyor.

Ben de kendimce gazete ile geçinebilmek arzusunda bulunanlardanım. Fakat gazete geçim vasıtası olmak değil, geçinmeye mâni olsa, gazetecilikten el çekmeyi gönlüm istemez.

Gazete, vatani bir ülfet meclisi hâline getiriyor. Öyle bir meclis ki içinde herkesin meramını dinlemek zor ise herkese meramını du-

* Ağâh Efendi merhumun *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi vaktiyle iki bin nüsha satarken sonraları altmış nüshaya kadar düşmüştü.

** Maarif Nezareti kâtiplerinden ve Kemal Paşa merhumun daima yetiştiregeldiği gençlerden Hasan Suphi ve *Mir'at* sahibi Refik Bey o tarihte *Tercümân-ı Ahvâl*'de bedava yazı yazıyorlardı.

*** Şinasi merhum *Tasvir-i Efkâr*'ı neşrettiği zaman bin beş yüz nüsha basılıyordu. Ayan Reisi Said Paşa Hazretleriyle giriştikleri "nahiv" tartışması üzerine gazetenin satışı bir misli artmıştı. Ondan sonra bu miktar bir hayli zaman devam etmiştir. Kemal vaktinde bazı müstesna numaraların on bin nüshaya kadar satıldığı olmuştur. Şurası bilinmelidir ki *Tasvir-i Efkâr*'ın nüshası altmış paraya idi.

yurmak işlerin en kolayıdır. Hâl böyleyken biraz zamandan beri neşriyatta namım bulunamadığı için hakikaten müteessifim. Buna ise birbirini müteakip şahsi zorlamalar ve mevki zorlamaları ve zamanın zorlamaları gibi, birkaç üstün kuvvetin pençesine düşmem sebep olduğundan, zannederim ki halkın insaf nazarında özrüm makbul olur. Bilhassa elimden geldiği kadar da kendimi neşriyattan çekmemeye çalışmışım.

Şimdi iktidarsızlığımı itiraf ile beraber yine *İbret*'in yazı idaresini üzerime aldım.

Yalnızlık cihetiyle o kadar büyük bir gazetenin her parçasını gözden geçirmeye belki muktedir olamayacağımdan görülecek suçtan dolayı şimdiden kusurumun bağışlanmasını dilerim.

İbret'i çıkarmaya başladığım zaman "İstikbalimiz Emindir" demiş ve buna birkaç delil dahi göstermişim. Zamane o iddianın hakkaniyetine apaçık bir delil ilave etti. Yani on bir aylık bir idare geçirdik ki Devlet-i Aliyye'nin Kazak süngüleri Silivri'de, süvari bayrakları Kütahya'da görüldüğü zamanlarda bile o kadar şiddetli bir buhran geçirdiği yoktu. Allah, devleti o muhataradan da korudu. Bugün istikbalimiz gibi hâlimiz de emindir. Değişme istidadı devlette değil, rical-i hükümette bile görülmüyor. Hükümetin değişim hâlini düşünmek şimale, hükümet ricalinin değişim hâlini arzu etmek ise şimal taraftarlarına mahsus oldu. Bununla beraber yine kimse bulunduğumuz hâlde kalmak istemez. Fakat herkesin arzusu bir daire içinde sürekli dönmek değil, ileri gitmektir. İstikbalimizin ilcası da onu gerektirir. Hâlimizin bekası ona muhtaç görünür. İleride meramımı izah ederim.

Kemal

•

Bu beyannameyi yazdığı güne kadar *İbret*'te neşrettiği makalelere B. M. harflerini koyuyordu. Buna ise Kemal imzasını koyduğundan halkta bir hoşnutluk husule geldi ise de hükümet ricali bilhassa Sadaret makamında olan Mütercim Rüşdü Paşa, Kemal'in bu vechile hüviyetini ilan etmesinden hoşnut olamamıştı. Çünkü mutlaka bir hadise meydana getirmesine vesile olacağına hükmediyorlardı. Her nasılsa Kemal'in siyasi talihi, her zaman azminin önüne daimî kalan birtakım hâile²⁶ heykellerinin bir yenisini yapıp koymakta idi.

Gazeteciliğe olan muhabbeti bayağı iptila derecesinde idi. Bu defa ise gazeteden hiçbir maddi istifadesi yoktu. Çün-

²⁶ hâile: Facia, içler acısı hadise.

kü imtiyaz sahibi olan Aleksan Sarrafyan, *İbret*'in faydacılık tarafını şahsına, zararcılık tarafını muharrirlere tahsis etmiş bir adam olduğundan Kemal için öyle bir şahıstan hesap aramak büyük bir tenezzül idi. Herif bunu şeytan kadar idrak ettiğinden Kemal oradayken satıştan şikâyeti alışkanlık yapmıştı.

Vakıa, *İbret* dört arkadaş namına kiralanmıştı. Lakin Mahmud Nedim Paşa, gazeteyi dört ay müddetle tatil etmekle beraber bu dört kadim dostu da tarumar etmiş ve bundan dolayı kira hükmü bu cebrî emir ile yürürlükten kaldırılmıştı. Bilhassa ben matbaamı müstakil olarak idare ile beraber bir de gazete neşreylediğimden *İbret* sahibi gazetesini kendi hesabına başka bir matbaada tab ettirmek mecburiyetinde idi.

İbret, tatil müddetini tamamlamadan kırk gün önce, Mithat Paşa'nın lütuf semeresini idrak eylediği zaman Kemal, henüz Gelibolu'ya ulaşmıştı. Binaenaleyh Sarrafyan'ın yazı yazdıracak kimsesi yoktu. Bundan dolayı *İbret*'in bir vakitki namını *ibka*²⁷ maksadıyla Kemal, Gelibolu'dan her posta ile haftada dört beş makale yetiştiriyordu. Azlinden sonra ise vicdanının sevgilisi olan neşriyata bu vechile yeniden dâhil oldu. Onun için kâr, yazmak idi. Kazanmak değil.

Zaten Kemal, ömrü boyunca paraya ehemmiyet vermemiştir. Güya ki bu mübarek adam paraya düşkünlük ile yaratılmış olan pederiyle oğlu arasında bir "trait d'union" yani birleştirme çizgisi olmak için dünyaya gelmiş ve bundan dolayı o acayip tesirin cazibesini dededen toruna geçirmeye aracılık etmiştir.

Diyojen'in Tatili ve Hadika

Teodor Kasap ki lisanımızda mizah gazetesinin mucidi-
dir. Bu latife vasıtası ile bu memlekette kamuoyuna ifa ettiği hizmetine pek çok ciddi gazetelerimiz muvaffak olamamıştır.

Diyojen gazetesi, Âli Paşa'nın son sadaretinin son zamanlarında neşrolunmaya başlamıştı. Hatta Şinasi vefat ettiği zaman ben teessürümü ilan edecek hiçbir neşir vasıtası bulamadığımdan yani ciddi gazetelerin birisi velev iki satırla olsun teessürlerimi ilana aracılık edemediklerinden altında

²⁷ *ibka*: Sürekli ve daimi kılma.

imzam olan aşağıdaki mektubu *Diyojen*'in 11 Eylül 1287 [23 Eylül 1871] tarihli nüshasında ilana muvaffak olmuştum. Maksadım ise Âlî Paşa'nın vefatını büyük zayıttan kabul edenlere tariz idi.

24 Kasım 1870'te Teodor Kasab tarafından çıkarılmaya başlanan mizah gazetesi *Diyojen*'in 14. sayısı.

Mektubun Sureti

Az çok teessüf sebebi olan veyahut daha doğrusu aranırsa, bile-rek bilmeyerek teessüf olunan zayıttın içinde yalnız bir zat vardır ki memleketten kaybolduğuna, *Diyojen*'in vazifesi halkı güldürmek iken onun vasıtasıyla dahi, umumun ağlaması lazım geleceğini ilan etmek isterim.

Muradım, merhum Şinasi'den bahsetmektir: Gazetenizi uzun uzadıya vazifesinin hâricinde birtakım tafsilat ile mesleğinden çıkar-maya cesaret edemem. Şunu demekle iktifa ederim ki merhum, za-manımızda milletimizin en büyük adamı idi. Davamın delilleri başka

neşriyatta görülecektir. Bu itikatta yalnız değilim. Hakikat-i hâli itiraf edenler pek çoktur.

Tevfik

*

Şinasi ile Âlî Paşa'nın vefatları arasında bir hafta vardır. Âlî Paşa merhum 1871 senesi eylülünün altıncı çarşamba günü vefat etmişti. Şinasi de eylülün on üçüncü çarşamba günü vefat etmiştir. Yukarıdaki mektubu neşrettiğim sırada idi ki *Hakayik'ul Vekayi* gazetesi, Âlî Paşa'nın olmak üzere bir vasiyetname neşretmişti. Bu bir moda olmuştu. Çünkü iki sene evvel vefat eden Fuad Paşa merhum lisanından da *Levant Herald* gazetesiyle böyle bir vasiyetname neşrettirilmişti. Fakat o vasiyetnameyi müteveffa Melkum Han maksatlı olarak uydurmuş ve yayımlamıştı. Çünkü merhum Fuad Paşa, Melkum Han'ı, yaratılmış olduğu serbestane fikirleriyle beraber diplomatlıktaki dirayetinin ve maharetinin aşırılığına mebni Osmanlı Devleti hizmetine alarak Hâriciye Müsteşarı tayin edecekti. Melkum Han ise haddizatında İran'a değil bize ve müsteşarlığa değil nazırlığa layık, zamanının zekilerindendi.

Vasiyetname ise sırf Âlî Paşa mesleğini tenkit noktainazarından tertip olunmuştu. Âlî Paşa vasiyetnamesini kimi Edhem Pertev Efendi'ye kimi *La Turquie* muharrirlerinden *Müsameret-i Kostantiniyye* [*Soirées de Constantinople*] müellifi müteveffa Mismar'e atf ve mal etmiştir. Bu iki zatın ikisi de halis niyet ve fetanet ve dirayet ile vasıflı olmakla beraber Melkum Han'ın maharet ve zekiliğinin aşırılığı ile mukayeselerine imkân yoktur.

Ben ise bu vasiyetname üzerine yine *Diyojen*'e müracaata mecbur olmuşum. Bundan dolayı istihzalı bir lisanla yazdığım makaleyi götürüp Kasap'a okudum. Fevkalade beğendi. 4 Teşrinievvel 1287 [16 Ekim 1871] tarihli nüshasına koyduğu sureti şudur:

Vasiyetname

Mademki biz adi bir eğlence gazetesi iken memleketimizdeki gazeteler içinde lakırdı söylemek de bize münhasır kalmış, yeni ortaya çıkan bir fırsat üzerine vazifemizi ister istemez ifa edeceğiz. Âlî Paşa namına *Hakayik*'ta neşrolunan vasiyetnameyi elbette görmüşsünüz-

dür. Gerçekten paşanın olduğuna itimat ettiniz mi? Biz inanmadık! Niçin derseniz işte sebepleri geliyor:

Evvela, vefatına kadar yanında bulunanların rivayetine göre paşa, illetin uzamasına sıkılmışsa da ölüm hastalığı nevinden olduğunu sekerat²⁸ hâline düşünceye kadar anlamamış. (Sekerat içinde de anlaşılmaz!) Hiç kimse hastalığının öldürücü olduğunu haber vermeyi nezakete yakıştıramamış. Verilen haberler mesela, “tütün içerseniz, iş-ret ederseniz, çok işle meşgul olursanız, filan şöyle gelirse, filan böyle giderse hastalığın uzaması ve Allah göstermesin, bir fenalığı doğurması muhtemel gibidir” derecesinde dolambaçlı, dalkavukça davranışlardan ibaretmiş. Ya vesikaya dayanan rivayetler ile vasiyetnamenin mukaddemesini birbirine nasıl uydurabiliriz?

İkinci olarak, vasiyetnamede müteveffanın bazı eserlerinden çalma ile öteye beriye serpilmiş bir iki şive ve birkaç tabir varsa da eserin umumi terkibi Âli Paşa kaleminden çıkan bir şey olmadığını bilenler ifade ediyorlar.

Üçüncü olarak, vakıa Âli Paşa dirayet ve marifette dalkavuklarının hayatta olduğu sırada uçurduğu mertebe âli idi demeyiz. Fakat vefatından sonra yine o dalkavukların tenzil ettiği aşağı mertebe bir hâlde de değildi. Her şeyde bir itidal ciheti vardır ki dalkavuk ağızından işitilmez. Tarafsızca fikir ile bilinir.

İşte bizde bu fikirlere tâbi olarak vasiyetnamenin her cihetinde görülen aşağılık, paşanın eseri olmadığına bizzat delalet ettiğini beyan ederiz.

Vasiyetname başlar başlamaz en evvel meydana konulan iddia, güya paşanın dünyada her fiili, kin ve maksat eseriymiş gibi bu varakanın o iki arızadan salim olduğunu ispata çalışmaktan ibaret oluyor.

İnsan ne kadar garezkâr olsa, ne kadar geçmişteki olaylardan utanmış bulunsa yine vasiyetnamesine böyle bir sözle başlamaz. Sırlar vardır ki bir ayak mezarda iken bile ifşa olunamaz.

Vasiyetnamenin gidişatına göre paşa kendisinin daima kınama ve ayıplamaya dûçar olduğunu bilirmiş. Hâlbuki kendisinin aleyhinde bulunanları birkaç kişiye hasrederek her nedense... bütün halkı hâ-linden hoşnut bildiği ve hatta Avrupa ukalasını bile dirayetine hayran zannettiği, iki üç kere meclisine girip çıkanların cümlesine malumdur.

Ya hele sağlığında kuvvede kalan teşebbüsleri vefatından sonra fiile çıkarmak maksadıyla vasiyetnameyi vükeladan birine tevdi etmeyip de meçhul bir elden, itibar derecesi malum bir gazeteye vâsil olacak kadar meydanda bırakmasına ne buyurursunuz.

²⁸ sekerat: Ölüm ânı sarhoşluğu.

Lebbeyk efendim!

Biz, yüksek derecelere ulaşmada baht ve talihin dahli olduğunu bilirdik. Fakat yüce bir mertebede iken haysiyet ve itibar bulmak için yine baht ve talihe ihtiyaç göründüğünü hiç işitmedik.

Namını itibarın serlevhası etmekle iftihar ettiğimiz *Diyojen* ömrünü bir küp içinde geçirecek kadar bedbaht olduğu hâlde cihangirlere gıpta ettiren İskender'i ayağına getirdi. Ya nasıl diyelim ki haysiyet de talihe bağlıdır! Ya nasıl inanalım ki bu kaide Âli Paşa gibi dirayetli bir zatın kaleminden çıkmadır.

En büyük saadet bir insanın baht ve talihi, kendi menfaatine, umumi menfaat ile beraber hizmet etmektir. Bunu biz de teslim ederiz. Fakat kaide, yalnız adi muamelelere tatbik olunur. Mesela halkı bir müzmin surette zehirleyerek büyük büyük servetlere nail olan bir meyhaneciye nispet kınakınayı bularak hem umumun sıhhatine hem kendi menfaatine hizmet eden Kontes Kinkina gerçekten mutludur.

Amma nazar, siyasete talik olunduğu gibi kaidenin hükmü bütün bütün sukut eder. Çünkü umumun hizmetine girenlerin vazifelerinde asıl olan, şahsınca emellerini, namusu korumak ile evin idaresine hasretmektir. Bunlar hak olduğu için namlarına menfaat denilemez. Ve bu hakların hâricinde bir memurun menfaat aramasına bir vakit cevaz gösterilemez.

Bir adam hem devletine hem menfaatine hizmet etse ne zarar vardır, denilmesin. Memur için kendine ait bir menfaati terk etmek devlete aynıyle bir hizmettir. Bu da teslim edilmiş bir kaidedir ki, bir işin daha yapılacak yeri oldukça tamlığına hükmetmek imkânsızdır. Bundan dolayı bir memurun elinde terk edebilecek bir menfaat bulundukça vatanperverlik vazifesini tamamlamamış olur.

•

Vasiyetnamede bir sütundan ziyade ifadeler ile ömrünün azlığından ve vükelayı kaptan ve halkı yolcuya benzeterek bu suretle halkın cehaletinden ve arkadaşlarının yardım etmemesinden olunan şikâyetler, ne hakkıyla muhakemeye değer ne de paşanın irfan lisanına yakışır. Fakat garip olarak bu sütun içinde bir münasebetsizlik görmekteyiz ki iddiamızı kuvvetlendirdiği için ispata lüzum görüyoruz.

Denilebilir ki, her bir şeyi halka olduğu gibi göstermek, benimseven tedbirlerin isabetini ispat edermiş. Fakat maslahata muvafık olamazmış.

Acaba niçin maslahata muvafık olamazmış? Halk, idare suretinin hakkaniyetini anlayıp da teyidine kalkışıyorsa mı zarar görülürmüş. Yoksa öyle doğru tedbirler meydana çıkarsa umacılar mı kaparmış!

Yine söyleriz, yine tekrar ederiz. Âli Paşa bu kadar açık, boş sözleri kaleme getiremez.

Bir de paşa, surette gayet mütevazı bir zat idi. Vasiyetnamesinde ise hakkında vuku bulan itirazların hiçbirinin hakkaniyete uygun olmadığı iddia olunuyor.

Zannederiz ki dünyada hiçbir âkil, böyle bir düşünceye kapılacak kadar nefesine itina etmez. “Enbiyadan zelle²⁹ sâdır olmuş,” derler.

Vasiyetnamenin rivayetine bakılırsa paşanın hârici tedbirleri Avrupalılara yoldaşlık etme ve vâki olan teklifleri “ta’dil ederek imhâl ile terviç”³⁰ etmekten ibaretmiş.

Maarifin ilerlemesi bize tamamıyla ispat etmiştir ki, devlet denilen siyasi yapıya ârız olur ne kadar illet varsa cümlesinin devası da mevcuttur.

Hatta bu devlet için “hayat ümidi yoktur,” diyenlerin pek çoğu fenâ buldu. Devlet hâlâ duruyor. Ve Allah’ın lütfu ile ilelebet bekasını da temenni ederiz.

İşte bu mülahazaya binaen Âli Paşa, mademki devletin hâriçten gelen illetini görmüş, elbette çaresini de görmek lazım gelirdi. Hiç olmazsa kendisinin ve hatta Avrupa’da mektep çocuklarının okuduğu kitaplarda olsun bulurdu. Yoksa suyuna gitmek, idare demek değildir. “Ta’dil ederek imhal ile terviç-i tekâlif” ibaresinin hiç manası yoktur.

Anlaşıldı mı ki vasiyetname paşanın değilmiş!

•

İşte öyle bir zamanda *Diyojen* velev istihzalı bir lisanla olsun böyle ciddi meselelere vasıtalık ediyordu.

Sonraları bütün bütüne, şathiyat suretiyle anlatmak ve neşretmek istediğimiz fikirlere tasvir yeri olmuştu. Ne isteseydik orada mizah lisanı ile yazardık. Ciddi lisanla ifasına imkân bulunamayan şeyler onun sayfalarında pek güzel beyan olunuyordu.

1288 senesi kânunusanisinin birinde [13 Ocak 1873] *Diyojen*’in ilgasını bildiren Matbuat Kalemî’nden şu ilanname tebliğ olunmuştu:

Diyojen gazetesi, mizaha mahsus bir gazete olduğunu bahane ederek umumi adaba ve hükümet kaidesinin cevaz gösteremeyeceği bir yolda lisanı idare etmeyi alışkanlık yapmış ve usulü tashih etmesi

²⁹ zelle: Yanılma, hata, küçük günah.

³⁰ Ta’dil ederek imhâl ile terviç: Erteleyerek mühlet verip değerini artırmak.

için defaatle ihtar ve tembih ve birkaç kere tatil edilmiş ise de yine mesleğinde ısrar ve 179 ve 180 ve 182 numaralarında dahi bazı itibarlı kimselerin şanına ve haysiyetine dokunacak isnatları şâmil imzalarıyla sahte mektuplar neşretmek faciasına cesaretlenmiş olduğuna ve bu hâl ile devamı asla caiz olamayacağına binaen 12 Mart sene 1867 tarihli kararname mucibince işbu tarihten itibaren külliyyen fesh ve ilga kılınmıştır.

13 Kânunusani sene 1873

Tercüman-ı Divan-ı Hümayun

Sadullah

Hadika'da ben bu ilanı şiddetle tenkit ve *Diyojen*'i de ona yakın bir lisanla müdafaa etmiş idim. Hatta devletin o güne kadar resmi yazılarından hiçbirinde miladi sene kullandığı görülmemiş iken bu resmi beyannamede birinci defa olarak miladi sene kullanılmasını tenkitte bulunmuştum.

Hadika gazetesinin 17 Zilkade 1286 (18 Şubat 1870)

tarihli ilk sayısının başlığı.

Vakıa, Matbuat İdaresi bu tarz beyandan memnun olma- makla beraber bir şey de yapmadı yahut yapamadı. Fakat *Hadika*'nın da ecelini hızlandırageldiğine hükmolunuyordu.

Aradan biraz zaman geçmişti ki 1289 senesi zilkadesi- nin yirmi altıncı cumartesi günü [25 Ocak 1873], birkaç ay- dan beri ücretlerini alamamakta olan tersane amelesinden bir büyük insan kalabalığı Bahriye Nazırı bulunan Nâmık Paşa'ya arzihâl vererek taleplerinin giderilmesini istida et- mişler ve Nâmık Paşa tarafından dahi yalnız bir maaş vere- bilecek kadar para tedarik ve ita olunmuş ise de çünkü ame-

lenin ekseri, taşradaki çocuklarını dahi İstanbul'a çağırarak ile Kasımpaşa'da ve Halıcıoğlu taraflarında ikamet etmekte bulunmuş olduklarından bakkal, kasap ve ekmekçi gibi esnafa her günkü ihtiyaçlarından dolayı birkaç aylıkla ödenmeyecek derece borçlanmışlardı. Bundan dolayı bu bir aylığı esnafa verseler dahi kânunusani gibi kışın en şiddetli bir mevsiminde yakacak odun ve kömürü ve çoluk çocuklarını giydirmek için muhtaç oldukları çorap ve kundura ve abayı hangi para ile tedarik edeceklerdi. Bu cihetle bu aylığı kabul etmemişler, mutlaka beş aylık olsun verilmesinde ısrar etmişler. Nazır paşa bunlara meram anlatamayınca askerle dağıtmaya teşebbüs etmiş ise de ekserisi hemşehri veya akrabasından bulunan ameleye asker tarafından paşanın istediği yolda şiddet gösterilmemiş. Ve çünkü aç olan çoluk çocuğunu beslemek için aylardan beri hak etmiş oldukları ücretlerini talep edenlere paraya bedel, şiddet göstermeye kimsede güç kudret olamayacağından bittabi yalnız "Etmeyin! Dağılın!" gibi sözlerle nasihat etmişler. Evlat ve kocalarının üzerlerine asker çekildiğini işiten validelerle zevceler akın akın tersaneye gelmiş, bu hâli gören paşa denizden savunmak istediği hâlde imkân bulamamış ve havuzlar arkasından bir arabaya binerek firar ettiği sırada ise kadınlar tarafından arabası taşla tutulmuştur.

Veznesinde para olmayan tersanede ise amelenin mukataa rüzgârıyla³¹ idaresine imkân olmadığını malumu olmak lazım gelen nazır paşa, zaten mizacının kabalığıyla beraber son derecede cimri ve parasız idare denecek mertebe her şeyde maaş ve masraf kesintisi yoluna sınıksız sarıldığından, bahriye amirleri dahi bu hâlden şikâyetçi bulunmuştu. Bu cihetle, amelenin saldırısı ve hücumu tersanenin başından bu belanın kalkacağını mucip olacağına itimatları vardı. Onun için engellenmesine değil belki şiddetlenmesine çalışmışlardır.

Tersanede taleplerini elde edememiş olan ameleye daha bir o kadarın iltihakıyla saat yedi raddelerinde Babıâli'ye gele-

³¹ mukataa: 1. Eskiden devlete ait bir gelir veya araziye kira karşılığında ve başkasına satmamak şartıyla geçici mülk olarak bir kimseye devretme, kesime verme. 2. Vakfa ait olup üzerine bağ, bahçe, çiftlik veya ziraatla ilgili bina yahut tesisler yapılmış arazi için bu araziden faydalanan kimse tarafından ödenen senelik kira, icâre-i zemin.

rek Sadaret'e arzihâl vermek istemişler ise de bunların büyük bir kalabalık ile gelmekte oldukları haberini almış olan Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Babiâli'nin gerek Nallı Mescit'e bitişik ve gerek Sadaret Dairesi'ne bakan parmaklık kapılarını kapattırmış ve biçare amele orada da meramını duyurma ve hatta arzihâllerini ulaştırmaya muvaffak olamamaları üzerine bugün Şirket-i Mürettibiye Matbaası olan dairedaki *Tasvir-i Efkâr* matbaasına dört beş adam göndererek Babiâli'ye veremedikleri arzihâllerini *Hadika* gazetesine koydurmak için bu âciz kula vermişler ve bundan sonra doğruca Dolmabahçe Sarayı'na giderek Sultan Abdülaziz'e şikâyetlerinin giderilmesi için merhamet istirham etmişlerdir.

Padişah tarafından bir defada taleplerin giderilmesi hususunda irade-i seniyye çıkarılmış ise de tersanede ancak bir aylığa kifayet edecek para bulunduğundan iradenin infazı mümkün olamamış ve bunun üzerine hemen Nâmık Paşa azledilerek İzmir Valiliği'nde bulunan Hüseyin Avni Paşa merhuma, Bahriye Nezareti tevcih edilmiş ve süratle hareket etmesi irade buyurulmuştur.

Ben arzihâli *Hadika*'ya koymak ile beraber tabii olarak amele tarafını tercih etmiştim.

Yine o nüshada idi ki İskenderiye ve Mısır'da Mehmed Ali ile oğlu İbrahim Paşa'nın daha önce dikilmiş olan heykellerinin kaide taşlarında Nizip mağlubiyetini gösterir yontulmuş tasvirler bulunduğu, buraca haber alınması üzerine Âli Paşa merhum tarafından bunların ya tıraş ve imhası veyahut üzerlerine bir zarf geçirilerek Müslümanların nazarlarından örtülmesi emrolunmuş ve bittabi Babiâli'nin bu emrine uyarak bunlar o vakit hususi surette bir kılıf ile örtülmüştü.

İskenderiye'den alınan bir mektupta bu örtülerin kaldırıldığıнын bildirilmesiyle *Hadika* gazetesi dahi bu vakayı acı bir lisan ile hükümete ihtar etmişti.

Bundan dolayı gerek tersane amelesi arzihâlinin ve gerek bu fıkranın yer aldığı 28 Zilkade 1289 [27 Ocak 1873] tarihli *Hadika* gazetesi iki gün sonra toplanmış olan Meclis-i Mahsus-ı Vükela'dan hususi surette gönderilen bir iç ağası ile ve "Tersane amelesine dair olan nüshayı sadrazam hazretleri görmek istiyorlar," sözüyle talep etmiş olduğundan, o dakikadan itibaren gazetenin tatiline bence hükmolunmuştur.

Hakikatte akşamüzeri, Matbuat İdaresi'nden iki ay tatili bildiren ihbarname gelmişti.

Ben onu yukarıya derç ile beraber altında gayet şiddetli bir lisanla mütalaa beyan ederek bir ilave neşrettim.* Ve "Meclis-i Mahsus'tan *Hadika*'nın o nüshası istenildiği andan itibaren gazetemizi tatil edilmiş bildik," fıkrasıyla beraber "İnşallah müddetin tamamlanmasıyla intişara başladığı zaman kâbus-ı âzam gibi Osmanlı matbuatının göğsüne çökmüş olan 'Kararname-i Âlî'yi ortadan kalkmış buluruz," temennilerini ilave etmiştim.

Bu latif bir telmih idi. Zira Âlî Paşa dalkavukları tarafından Mütercim Rüşdü Paşa'ya "*Kâbus*" lakabı verilmişti.

Bu ilaveden birkaç bin nüsha bastırarak sokaklarda, dairelerde neşrettirdim.

Ben, *Diyojen*'i hükümetin her türlü kanunsuz muamelelerine rağmen *Hadika*'da müdafaa ettiğim, *Hadika* gazetesi ise görünüşte tersane amelesi arzihâli ve hakikatte Mısır'da dikilmiş olan Mehmed ve İbrahim Paşalar heykelleri hakkında zamanın sadrazamı olan Rüşdü Paşa'nın yıkılamaz sandığı sadaret makamının dayanıklılığını titretecek bir lisan ile tenkitlerde bulunmasından dolayı tatil edilmiş olduğu hâlde *İbret* gazetesi, ne *Hadika*'nın tatilini ilan ne de tatil sebebi hakkında mülahaza beyan etmiştir.

Senelerden beri bir maksada hâdim ve bir mesleğe bağlı olan arkadaşlar arasında velev fikren ihtilaf olsa bile ikisi de fikir hürriyeti esası üzerine yayımlanmış iki gazeteden birinin diğerini meslek icabı müdafaa etmesi gerekirken Kemal, Rüşdü Paşa'nın iltifatına mağlup olduğundan bu meslekperverane vazifede müsamahada bulunmuştu.

Bilhassa *Hadika*'nın tatilini müteakip neşrettiğim ilave-deki "kâbus-ı âzam" tabirini doğrudan doğruya sadrazama aldığından üç gece sonra Mustafa Fazıl Paşa konağında tesadüfümüzde bundan dolayı tenkitte bile bulunmuş ise de iki gece evvel yine o konağın o odasında yine hazır olan zevat tarafından bu tabir dolayısıyla layık görüldüğüm takdirlerden bittabi haberdar olmadığı için ben, şifahi olan bu tenkidini aleniyete tahvil ile paşa merhuma hitaben "Efen-

* Gerek tatilnameyi ve gerek altındaki mütalaaı ileride aynen neşrederim.

dimiz! Kemal Bey, *Hadika* ilavesindeki 'kâbus-ı âzam' telmihini edeb dışı bir kûstahlık addederek bendenizi tenkit ediyor. Hâlbuki efendimiz o tabiri kullanmaya cûretimden dolayı bendenizi taltif buyurmuşlardı," dediğimden ve Fazıl Paşa merhum ise hatırına geleni her kime karşı olursa olsun pervasızca söylemek yaratılışında bulunduğundan "Tenkidi tabiidir. Bilmez misin? Kemal Bey kendisinin söylemek isteyip de söyleyemediği bir sözû başkasının söylemiş olmasını asla affedemez," dediği gibi Halil Şerif Paşa merhum dahi "*Révérènd père*"³² ile Kemal Bey baba ile oğlu kadar birbirlerine muhabbet ve hürmet etmektedirler. Babaya vuku bulan bir taarruzdan evladın müteessir olması tabiidir," sözûyle o günlerde Kemal'in Rüşdü Paşa politikasını iltizam edegelmesini ima etmişti.

Kemal, en hazırcevap olmak lazım gelen yerlerde eğer ileri sürülen tarizler ve tenkitler doğrudan doğruya sevdiği ve hürmetini vacip bildiği adamlar tarafından vâki olursa tasviri muhal bir hâl peyda ederdi. Kızarır, sıkılır, iki tarafına melûl ve mahzun surette bakınırdı. Bu iki zattan bilhassa Halil Paşa merhuma fevkalade hürmet ve muhabbet beslediği için "Bari efendimiz insaf buyurunuz da kulunuzu itham etmeyin," diyebilmişti.

Herhâlde ben, velev latife yolunda olsun cereyan eden bu sözlerden dolayı memnun oldum. Ve yan yana oturduğumuzdan hafifçe "Oh olsun! İşte bir kardeşi, Cizvit'e fedanın cezası böyle olur," diyerek hem darılmamı hissettirmek hem de "Oh olsun!" tabiriyle hareketlerimizin çocukça hâllerden ibaret bulunduğunu anlatmak istedim.

İki gün sonra *Tevfik* namıyla bir gazete neşrini yapabilmek için resmi dilekçemi yazdım. Dilekçeyi usulen götürüp Hâriciye Nazırı Halil Şerif Paşa'ya vermiştim. Paşa okur okumaz "Avrupa'da bile kendi ismiyle gazete çıkaranlar yok gibidir. İsim kıtlığına mı uğradın?" dediğinden "Her muamelesi ifa olunmuş ve yalnız ruhsat verilmesi kalmış 'Sirac' isminde bir gazete dilekçem Matbuat Kalemî'nde durmaktadır. Emir buyurun onu yazsınlar," dedim. Derhâl Matbuat Mûdürü Sakız Ohannes Efendi'yi çağırarak ruhsatnameyi yazıp getir-

³² *Révérènd père*: Fr. Muhterem peder. Ziyad Ebuzziya söz konusu çalışmasında Rüşdü Paşa'ya papaz da dendiğini ifade etmektedir.

melerini emretti. On dakika sonra Halil Paşa'nın nezdinden, cebimde kendi mülküm olarak bir gazetem bulunduğu hâlde memnun olarak çıktım.

Cüzdan

Hadika'nın tatilinden evvel *Cüzdan* isminde süreli bir mecmua neşrine teşebbüs etmiştim. O sırada Ahmed Midhat Efendi'nin *Dağarcık* namında çıkarmakta olduğu süreli mecmua ile Kemal'in *Evrak-ı Perişan*'ının ruhsatsız basılmış olmalarından dolayı Maarif Nezareti'nden men'ine karar verilmiş ve gazetelere de tebligat ifa olunmuştu.

Hâlbuki o güne kadar elde bulunan Matbaalar Nizamnamesi'nin kitap ve risalelere ait hükümlerinde müsamahakârca davranılmış ve bundan dolayı ruhsat alınması halkın ihtiyarına bırakılmıştı. Zira litografya ile o kadar kitap basılıyor ve bu kitapların yüzde doksanı umumi maarife hizmetten ziyade umumi ahlakı bozacak meseleleri ihtiva ediyordu. Bilhassa Valide Hanı'ndaki İranlı matbaalarıyla sahafların yer yer tesis etmiş oldukları harfler ve taş basma haneleri zampara destanlarından bahnameye kadar her türlü kötülükleri şâmil ve musavver kitaplar basıyor ve bunlar kolayca kitapçı sergilerinde satılıyordu.

Bunlardan başka devletin malı ve Maarif Nezareti'nin neşriyat vasıtası olan Matbaa-i Âmire'de bile Fazıl'ın *Huban* ve *Zenanname*'leriyle *Çenginamesi*'ni cami *Defter-i Aşk*'ı ve Sünbülzâde'nin *Şevkengiz*'i gibi ele alınmakta hayâ oluncak birtakım manzum eserlerin devlet hesabına neşrolunduğu bile vâki idi.

Hâl böyleyken İngiliz meşhur filozofu Darwin'in insan nesli hakkındaki nesnas nazariyesini reddederek *Dağarcık*'ta neşrolunan bir makale Hoca İshak Efendi'ye kasten ve fakat körce bir taassup eseri olmak üzere dedikodu vesilesi olmuş ve Midhat Efendi, itikadının zayıflığı ile itham edilmiş ve bundan dolayı baskı öncesi yazılmış eserlerin muayenesi hakkındaki nizamiye fıkrasının tatbikatı ilan olunmuştu.

Kemal ise bu yasağı tenkit ederek *İbret*'te çok sayıda makaleler neşretmiş ve hatta bu makalelerden birininki 23 Zilkade 89 [22 Ocak 1873] tarihli ve 99 numaralı *İbret*'te yer alır.

Bir fıkrasında şöyle denilmişti:

Gazeteler işbaşında olan yüksek ricalin [evliya-yı umurun] işlerine ve devletin en mühim ve nazik olan ahvaline dair muhakemeler ve mütalaalar îradına iktidarlarıyla beraber hiç kimseye gösterilmeksizin yalnız sahip ve müdürünün mesuliyeti üzerine neşrolunabilmekte üç yüz sene evvel vefat etmiş bir zatın* tercüme-i hâlini veyahut politika ile hiç münasebeti olmayan bir fennin** bazı kaidelerini hâvi olan kitaplar, risaleler, basılmak için teftişten geçmeye muhtaç tutulmak tuhaf değil midir? Acaba memleketimizde kitaptan başka menolunacak bir şey kalmadı mı? Mania nizamları elbette bir lüzum üzerine yapılır. Acaba hangi kitabın yayımlanmasından devletçe bir mahzur doğmuştur ki Basmahaneler Nizamnamesi'ne müracaat olunuyor!

Bildiğim bazı kalem sahipleriyle beraber elimizde kendi eserlerimizden on iki ve bizden öncekilerden yirmi beş cilt kadar kitap var ki bunların cümlesi birkaç güne kadar baskıya verilmek kararlaştırılmıştı. Maarif Meclisi o kadar kitabı kaç günde okuyacak da red veya kabul edecek.

Evrak-ı Perişan'ın bir iki cildi de *İbret*'te yazdığım bazı bentlerden ibaret olacaktı. Şimdi o makaleler *İbret* basılırken izin istemeye muhtaç olmayıp da kitap şeklinde basıldığı zaman mı teftişten geçmek ihtiyacında bulunacak? Kitap neşrini, gazete neşrinden ziyade zahmete düşürmek dünyanın neresinde görülmüştür?

•

Kitap teftiş etmek gibi Avrupa'ca birkaç asır evvel sadece maarifin gelişmesini engellemek için yapılmış bir kaidenin bu zamanda ve hiçbir sebep olmadığı hâlde Osmanlı memleketlerince yürürlüğe konulmaya kalkışılmasına hakikaten ne derecede teessüf olursa yeri vardır.

İstanbul'da hamamların, Galata'da çalgılı kahvelerin sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar iki kapısı birden her türlü kötülöklere açık dururken matbaa kapanmasını ve zampara, oğlancı destanları ramazan-ı şerifte ulu orta cami kapıları önünde satılacak kadar memleketin her tarafına ahlak bozarak dağılmakta iken yalnız kitap yayınının engellemeye uğramasını hükümet-i seniyyenin medeniyetperverliğine nazaran katiyen ümit edemeyiz.

Elbette memlekette cehalet lüzumlu değildir. Elbette kitap olmayınca marifet husule gelemeyeceği hükümet-i seniyye nezdinde dahi teslim edilmiştir.

Kemal

* Birinci Selim'in hâl tercümesi.

** *Dağarcık*'ın Darvinizm meselesi.

100 numaralı nüshasındaki makalede de şu fıkralar okunmakta idi:

Bir milletin kıyam medarının hükümet ve bir hükümetin devam kaidesinin nizam olduğunu biz herkesten ziyade bilenlerden ve devletin en küçük bir nizamını muhafaza için her fedakârlığa razı olanlardanız. Şu kadar var ki Matbaalar Nizamnamesi'ni hem muzır hem fiilen icradan hükümsüz hem de Matbuat Nizamnamesi hükmüyle kaldırılmış, feshedilmiş biliyoruz da hükmünün geri getirilmesinde hak ve lüzum göremiyoruz.

Hâsılı, bizim itikadımızca hükümet-i seniyye bir taraftan Matbuat Nizamnamesi'ni fiile götürdüğü kalem sahipleri için gerek gazetecilik ve gerek müelliflik ile geçinilemeyeceğinden elde kalem cömertlik dilenmek için dilenci değneği hükmünde kalır. Onu ihtiyar edemeyenler ise açlıkla yaşamak mümkün olmadığı için kalemine dayansa dayansa ağır ağır kabristan-ı fenâya gider dayanır.

İşte bu vadide birçok makaleler ile kitap basımında hazırlanan engelleyici hususları kaldırmak istiyordu. Fakat her nedense Maarif Nezareti taassup sahiplerinin müdahalesine lüzumundan ziyade ehemmiyet verdiğiinden kararında tecellüt etmekte idi.

Bu sırada bizim *Cüzdan* dahi basılıp neşrolunacak şekli kazanmış olduğundan 109 numaralı ve 7 Zilhicce tarihli *İbret*'te şu ilanı neşretmiştim.

Hususi İlan

Matbaa Nizamnamesi'nin üçüncü bendini, kitap basımı hakkında olan nizamnamenin birinci bendiyle lağvedilmiş bilenlerden, yani kalemini dilenci değneği etmek istemeyenlerden olduğum cihetle *Hadika*'da vaat ettiğim *Cüzdan*'ı yarın neşrediyorum. Maarif Nezaret-i Celilesi bu risalemi, ki en faydalı eserler burada toplanmıştır, muzır görürse zaptetsin, kanuna aykırı görürse kanunen üstüne düşecek cezayı icra etsin.

Ben de vaktiyle *İbret*'e hizmet edenlerden olduğum için bu ilanın –gerçekten kadrini bildiğim– *İbret*'te neşrini niyaz ederim.

Hadika muharriiri

Tevfik

Cüzdan'ı, bu ilanı gazeteye verdiğim gün intişar mevkiine koymuş idim. Tez elden beş altı yüz nüshası satıldığı gibi o tarihte Bahçekapısı'ndaki tömbekici Hasan Hüseyin ile Çemberlitaş'ta tömbekici Halil Ağa ve Köprübaşı'ndaki gazete köşkü bu misillü süreli yayının üç mühim intişar merkezi ve hele bu iki İranlı zat, kalem erbabının manen ve maddeten dayanak vesileleri olduklarından, hükümetçe men'ine teşebbüs edildiği hâlde elde bulunmak için birkaç yüz tane de ayrıca satın almışlardı. Bundan dolayı bin beş yüz adet basılmış olan *Cüzdan*'dan matbaada altı yüz nüsha kaldı. Ve ertesi günü de onları neşrettiğimizden hükümet, fakat iki yüz kadarına el koydu.

Bu hâle göre Maarif Nezareti'nin ilk engelleme darbesine uğrayan bizim *Cüzdan* olmuştur.

Sirac

Hadika'nın tatil müddetinin tamamlanmasından evvel *Sirac*'ı çıkarmak lazım gelmişti. Bundan dolayı 1290 senesi muharreminin on altıncı ve 1873 senesi miladi martının on beşinci günü birinci numarasını neşreyledim.

Gayet muhtasar olan mukaddimesi aynen şöyle idi:

"*Sirac* bir vasıttadır ki icadı, karanlık içinde rehber olmak içindir. Memleketimizde ise gazetecilik âlemi, gecelerimiz gibi henüz karanlık olduğundan böyle bir nurlanma vasıtasına ihtiyaç aşikâr idi. Bundan dolayı zamanın tesirinden korunursa kendi âleminde ziyadâr olmaklığı umut edilir. Herhâlde tevfik Allah'tandır."

•

18 Muharrem tarihli ve 117 numaralı *İbret*'te ise Kemal, *Sirac*'ın zuhurunu altında imzası olan şu fıkra ile ilan etmişti:

Hadika gazetesi başmuharriri Tevfik Bey, bu defa *Sirac* namında bir gazete neşrine ruhsat aldı. Gazetesinin birinci nüshası cumartesi günü neşrolunmaya başlamıştır.

Tevfik Beyefendi, bu isimde bir gazeteye sahip olmayı bir hayli zamandan beri arzu etmekte ve fakat yeni matbuat intişarına bilemediğimiz birtakım sebeplere mebni gösterilmekte olan engeller cihetiyle amacına ulaşamamakta idi.

Gösterdiği sebat, akıbet men sebete nebete³³ kaidesini ispat etti. Muvaffakiyetinden dolayı kendisini halisane tebrik ederiz. Ümitvârız ki, gazetesi bittabi ihtiyar edeceği hürriyetperverane yolda zamanın terakkilerinin hizmetçilerinden olur.

Kemal

Abdülhak Hâmid Bey'le Kemal'in Mülakatı

İstitrat

Yaratılıştan getirdiği irfan tabiatı ile ahlakına hayran olduğum Abdülhak Hâmid'le ilk gençliğimizde [ahd-i mürâhikamızda] bir kalemde bulunmuştuk. Ama ne kalem! Maliye'nin Mektupçu Kalemi. O, çağın nadir kafasını oraya kim sevketmiş idi bilmem. Ben ne ise babadan kalma bir maaş ilcasıyla ondan daha fena bir kaleme, Sergi Muhasebesi denilen Maliye mezbelesinde üç ay kadar devam etmiştim. Roma eski sefiri Ziya Paşa Hazretleriyle de melal dolu sergüzeştimiz yine o tarihten başlar. Onların pederi de benim pederim de bir senenin bir ayında vefat etmiş idiler. Onu Muhasebe Meclisi Mazbata Odası'na, beni de Sergi Muhasebesi'nin İrad Odası'na çırağ etmişlerdi. Bu çerağ tabiri acaba o zamanın ıstılahınca çirak manasına mı kullanılıyordu yoksa masum bir çocuğun irfan mumunu nurlandırmaktan kinaye çerağ tabirine mi lüzum görmüşlerdi. Her ne ise biz, o iki kaleme çerağ olmuş idik.

Ben biraz sonra Mektupçu Odası'na terfi ettim. Ziya Paşa Hazretleri de bir zaman sonra Babıâli'ye nakleylemiştir.

İşte Abdülhak Hâmid Bey'le ülfetimizin başlangıcı bu kalemde. Hacı Edhem Paşazâde Kadri Bey merhum' ikimizin de ilk irfan hocamız oldu. Kadri Bey bana her sabah Nef'î'den birkaç beyit okutmak suretiyle ders verirdi. Abdülhak Hâmid'in irfan hassasına da galiba *Hüsn ü Aşk* manzumesiyle hayat bahşediyordu.

Ben isterdim ki Abdülhak gibi nadir bir fîtrat, Kemal gibi bir fetanetle tanışsın. Kemal'e daima kendinden bahseder dururdum. O da onun zekâ ve irfanına kulaktan âşık olmuştu.

Kemal ile aramızda, *Hadika*'nın son günlerinde başlamış olan fikir ayrılıkları, bugünlere kadar devam etmiş ve

³³ men sebete nebete: Sabır gösteren muvaffak oldu.

* Trabzon Valiliği'nde vefat eden Kadri Bey merhum.

Sirac'ın yayımlanmasından sonra yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış, daha doğrusu belin belin³⁴ bir şekil almıştı.

Hatırımda kaldığına göre bir pazar günü Abdülhak Hâmid, *Macerâ-yı Aşk*'ını bastırmak üzere matbaaya gelmişti. Hemen beş dakika sonra da Kemal geldi. Bunları derhâl birbirine tanıttırdım. Ezeli olan ruhi münasebetleri o anda hükmünü gösterdi. Bu iki deha sahibi, iki şiir ve inşa dâhisi, güya senelerden beri aşına imişler gibi senli benli musahabeye girişmişlerdi. "Tekellüf nist der güftar-ı rind-i laubali ra"³⁵ hakikati zahir olmuştu.

Ne çare ki bu konuşma ve tanışma bu kadarla kalmıştı. Çünkü haftasında tevkif ve üç gün sonra da beş arkadaş Rodos, Kıbrıs ve Akka'ya sürgün edildik.

---

³⁴ belin: Gözlerini açıp bakakalmış, şaşkın.

³⁵ Kalender, rind kişinin sözünde cezayî müeyyide yoktur.

Tiyatro, *İbret*'in Tatili, İki Gün Sonra Tevkifimiz, Üç Gün Sonra Sürgünümüz

Kemal'in *Vatan yahut Silistre* ismindeki tiyatrosu Gedikpaşa Tiyatrosu'nda birinci defa olarak temaşa sahnesine konmuştu. Biz vatanperverane hisleri ve en şanlı bir harbimizi musavver olan bu güzide eser temaşa yerinde halka tatbik olduğu vakit huzzârda [seyircilerde] husule getirdiği hamiyet galeyanı ve hamaset hissinin heyecanı eser sahibi hakkında fevkalade muhabbete vesile olmuş ve bu muhabbet neticesinde seyircilerden büyük bir kalabalık Kemal'in ikametgâhına doğru yola çıkarak "Yaşa Kemal!" nidasıyla takdir ve teşekkürlerini izhar etmişlerdi.

İşte bu nümayişten istifade etmek isteyen bazı hususi fikir sahipleri bunu bir fevkalade vakıa şekline sokarak ve istedikleri gibi tefsir ederek padişaha ulaştırmışlardır. Fakat biz hakikatlere aradan bir seneye yakın bir zaman geçtikten sonra vâkıf olmuşuk.

Maarif Nezareti'nin ruhsatsız kitap tabını menetmesi üzerine *İbret*'te birbirini müteakip beş on kadar makale neşrolunmuştu. Bunların birtakımı Kemal'in kaleminden çıktığı gibi birkaçı da bazı ahbap tarafından yazılmıştı. Fakat cümlesi şiddetli tarizler ile dolu idi. *Silistre* tiyatrosu nümayişleri de bu arada vukua gelmişti. Bununla kani olmayan bazı münasebetsiz dostlar da *İbret*'e gönderdikleri bir varakada "Yaşasın Kemal Bey" cümlesini nakarat edinmişlerdi.

Yine o günlerde neşredilen bir varakanın hâtimesinde "ahâli-i tâbia" makamında "ahâli-i metbua" tabiri¹ kullanılmıştır ki bu bir hata eseri idi. Çünkü velev ahalinin hâkimiyeti esası üzerine mebni olan meşrutiyet hükümetlerinde ol-

¹ "tâbi olan halk" (ahali-i tâbi) "tâbi olunan halk" (ahali-i metbua) tabiri kullanılmış.

sun, ahali teşkil ettiği devletin metbuu değil bittabi tâbiidir. Bu cihetle bu tabir kasten değil sehven yazılmıştı. Gazetenin musahhihi dahi tabirin kusur ve yanlışlığını anlamak iktidarını haiz olmadığından tashih esnasında düzeltmemişti.

Yine o günlerde idi ki *İbret*'te Altıncı Daire-i Belediye hakkında bazı itirazlarda bulunulmuştu. Hatta Altıncı Daire'nin *İbret* aleyhinde dava açacağı söylentisi duyulmuştu. İşte asıl belayı bu itiraz davet etmiştir. Çünkü *İbret*'in tatili ve Matbuat Kalemî'nden gelen feshetme mektubunda sayılan sebepler, feshetmenin birbirini takip eden üç numaradaki makalelere atfolunması, sonra işitilen rivayetin, ki hakikattir, hep bu Altıncı Daire hakkında söylenen şeylerden doğduğunu gösterir.

Bu itiraz nasıl bir kuvveti haiz idi ki hep belaların kaynağı addediliyor?

İtirazname otuz iki imza ile *İbret*'e gönderilen ve Altıncı Daire'den hesap arayan bir varakadan ibaretti. *İbret* tarafından da altına Kemal Bey imzasıyla bir mütalaa yazılmıştı. Bu, o güne kadar hemen her zaman her gazetede görülen şeylerdendi. Hatta Altıncı Daire'ye bazı gazeteler tarafından, halktan para toplamaktaki maharetinden kinaye "Altın"cı Daire unvanı verilmişti. Daire ise davula kulak vermeyecek kadar kös dinlemiş olduğundan gazetelerin itirazlarına kat'a ehemmiyet vermeyerek aralıksız halktan belediye aidatını toplar, keyfine bakardı.

Hâlbuki o günlerde Altıncı Daire müdüriyetinde Muhtar Bey bulunuyordu. Bu Muhtar Bey (!) Sultan Abdülaziz'e efendiliğinden beri tereddütlü olduğu hâlde tahta çıkışında bahriye miralaylığına nail olmuş ve bu suretle had ve vazifesinin üstünde işlere karışmasından dolayı Fuat Paşa'nın sadaretinin başlarında şikâyetine mebni Hümayun yakınından defedilmiş idi.

Abdülaziz Han'ın cülusundan sonra nihayet bir buçuk sene kadar devam etmiş olan ikbal müddetinden azl ve sadarete tayine kadar pek çok işler görmüş iken on iki sene süren bir talihsizliğe düşmüş olan bu zat sonradan, valide sultanın şefaati ve korumasıyla Altıncı Daire-i Belediye üdürlüğünü yakaladığı bir zamanda *İbret*'in aleyhine düşmesinden son derece korkmuş ve telaş etmiş ve bundan dolayı Kemal'in tiyatro meselesi dahi bu sırada meydana geldiğinden

onu istediği vechile Kemal ve arkadaşları aleyhinde kullanma suretiyle kendisince bir gaileden kurtulmuştur.

Bir zamandan beri Güllü Agop isminde bir Ermeni, Gedikpaşa'daki sirki bir tiyatro hâline getirmiş ve Ermeni tiyatrosu oyuncularıyla Türkçe piyesler tertip ederek temaşa sahnesine koymakta bulunmuştu. Bilhassa Âli Bey merhum ufak tefek komediler tercüme ediyor ve birtakımını da Fransızcadan alarak telif ettiği *Kokana Yatıyor, Yarabbim Şükür Sofra Kuruldu* veya o tarihte Üsküdar mutasarrıfı bulunmuş olan Tosun Paşa'yı değersiz göstermeye çalışarak *Tosun Ağa* gibi eserlerini oyunculara bizzat talim ile oynatıyordu.

Güllü Agop da Fuzuli'nin *Leyla Mecnun*'unu bir tiyatro şekline koymuş ve bazı mevzun parçalarını değiştirmedikten zaten Şarklılar nazarında meşhur olan bu âşıkane vaka ile halkta, tiyatro hakkında bir şevk ve rağbet uyandırmıştı. Çünkü o tarihe kadar Zuhuri rezaletinden başka oyun görmeyen İstanbul halkında tiyatro tamamen meçhul idi. Çünkü ecnebi lisanlarından birine mensup olanlardan ibaret bir azınlıktan başka tiyatroyu bilen yoktu. Beyoğlu'nda biri operaya mahsus Naum'un bir İtalyan diğeri dram ve komediye mahsus bir Fransız tiyatrosu bulunuyor ve kış günlerinde Avrupa'dan getirilen truplar tarafından icra ediliyordu. Fakat birincisine Müslümanlardan müzik dinlemek için gidenler bulunur ise de ikincisinden bir şey anlayamadıklarından kimse devam etmiyordu. Zira halk henüz tiyatroyu pandomi-ma zannediyordu.

İşte Güllü Agop'un zekâsı ve çalışkanlığı ile Türkçe tiyatro yazılıp oynanabileceği bu vechile fiilen ve maddeten sabit olmuştu. Ermeniler kendi lisanlarıyla pek çok tiyatro yazmışlar ve hele Fransız lisanındaki klasik tiyatroların hemen tamamını Ermeniceye nakletmişlerdir. Bu sayede bir hayli aktör ve aktris yani fail ve faile yetiştirmişlerdi. İşte Güllü Agop bunlardan sekiz on fail ile yedi sekiz faile seçerek yirmi kişiden ibaret Türkçe bir tiyatro heyeti teşkil etmişti. Vakıa bu milletin hususiyetlerinden olan acayip şive ile söyledikleri Türkçe kulağı nefret ettirecek mertebede olmakla beraber bütün bütün ıslah kabiliyetinden de berî değildi. Bundan dolayı Âli Bey bir dereceye kadar bunların dilini düzeltmeye muvaffak olmuştu. Sonradan *Ecel-i Kaza* namındaki ilk milli tiyatroyu yazıp da sahneye koymadan önce vakıanın şahıs-

ları için seçtiğim fail ve failelerin telaffuzlarıyla kırk gün kadar hususi surette meşgul olduğumdan lisanlarında hayli değişiklik vâki olmuştu.

Gariptir ki içlerinde Hilmi Efendi ismindeki aktör çok sık karşılaşp görüştüğü için Ermeni Türkçesini taklit ederek kelimelerin telaffuz edasını milli şiveden tamamıyla ayırmış olduğundan ıslahı kabil olamamıştır.

İki kız kardeş olan Matmazel Karakaşların küçüğü telaffuz kabiliyetince en büyük bir istidadı haiz olduğundan Türkçesini en nazik ve kulak okşayan bir tarzda telaffuza muvaffak olmuştu. Hâsılı o zamanki tiyatro eğer araya gurbete gitmemiz girmemiş olsa idi gerçekten bir tiyatro hâlini bulacaktı. Çünkü Halil Şerif Paşa'nın ayrılması üzerine Hâriciye Nezareti'ne gelen Mısırlı Raşid Paşa merhumun riyaseti altında teşekkül eden Tiyatro Komitesi bunların telaffuzunun ıslahını iş edindiği gibi işlerini icra hususundaki soğuk tavırlarını dahi tashih ve ıslaha çalışmıştı.

Bilhassa Moliere'in tiyatro külliyatını tercümeye giriştiğinden bunlardan *L'avare* yani *Cimri* ismindeki eseri müteveffa Teodor Kasap tercüme etmiş ve arkadaşlardan Nuri Bey merhum esasını bozmaksızın terkiplerindeki alafrangalığı lisanımıza uydurarak tashih ettiği gibi ismini dahi *Pinti Hamid* unvanına tahvil etmişti.

Yine o aralık Ahmed Midhat Efendi'nin *Eyvah* namındaki tiyatrosu dahi meydana çıktığından bununla milli tiyatromuzun adedi üçe çıkıyordu.

Saffeti Beyzade Ziya Bey ise *Şerif'in Hilesi* unvanıyla bir de operet telif etmiş ve müziklerini Çuhacıyan tanzim etmişti. Fakat, "şerif" lafzı bazı kötü niyetli kimseler tarafından kötü bir anlama uğratılmasıyla eserin ismi *Arif'in Hilesi*'ne tahvil olundu. Hâlbuki Şerif vaka sahiplerinden [oyun kahramanlarından] kurnaz bir köylünün isminden başka bir şey değildi. Fakat bizde terakki sahiplerine musallat olmayı iş edinen kötü niyetliler öteden beri milletimizde görülen bedbahtlık sebeplerinin en müessirlerinden olduğundan bu hususta da kendini göstermiştir. Şüphe yok ki bu gıybet, bazı hasetlilerin eser sahibini çekememesinden ileri gelmişti. Bununla beraber o zamanın hükümet ricali Abdülhamid devrindeki devlet ricalinin ahlakının sefilliğinin aşağı derecesine inmemiş olduklarından dedikodu erbabı tarafından

“şerif”e verilen manadan dolayı yalnız eser sahibine bu ismin değişmesini tasviyeden başka bir muamelede bulunmamış ve hatta bu tavsiyeyi de terakki numunesi olan öyle bir latif eserin istikbalinden eminliği için çare şeklinde ve özür dileme mevkiinde ifa eylemişti.

Yeni Osmanlılar Tarihi’ni yazarken tiyatrodan bahsetmek ve meşrutiyet maksadıyla lu’biyat² arasında münasebet tasavvur etmek ihtimal ki garip görülür. Hâlbuki eski Jön Türkler, hedefleri olan meşveret ve meşrutiyet usulüne varmak için terakki vasıtalarının her kısmına müracaat ediyorlardı. Bundan dolayı tiyatroyu da terakki vasıtalarının en mühimlerinden ve kamoyunun en müessir eğiticilerinden, terbiye edicilerinden olmak üzere telakki etmişlerdir. Bu cihetle matbuatla elde etmek istedikleri ileri fikirlerde zorluklarla karşılaştıkça, ileri fikirlere müteallik hizmetleri tiyatro ile ifa ve halkı eğlence yoluyla ikaz çaresini de düşünmüşlerdi.

Hatta o sıralarda Kemal’in tiyatro hakkında kasıtlı yazdığı uzun bir makalenin, ki *Hadika*’da neşretmiş idim, bir parçasını misal olmak üzere buraya naklettim:

.....

- Tiyatro nedir?
- Âdeta bir taklit!
- Neyi taklit ediyor?
- İnsanlığın hâllerini.

Şu dört ibarecik tiyatronun en faydalı bir eğlence olduğunu meydana çıkarmaya kâfidir zannederim. Eğlencede ibret vermekten büyük ne fayda tasavvur olunabilir!

Evet! İşte eğlence bulunur fakat eğlencede iş bulunmaz. Şurası da var ki, insan her iş ile eğlenebilir. Ancak her insan iş ile eğlenemez. Bundan dolayı cemiyete faydalı eğlenceler de lazım görünür.

Tiyatro ise cisim ve can bulmuş şairane bir hayaldir. Güya ki insanı elinden tutar. Gönüllerin gizli perdelerini birer birer açarak en gizli köşelerini gezdirir. Temaşa edenler insanın ahlakını üstün dereceleri ve alçaklıklarıyla gözlerinin önünde tecessüm etmiş görürler. Vicdanın en kuvvetli hissi ve en mükemmel terbiyecisi olan hayranlık ve nefret derhâl heyecan eder. Bu heyecan ise kalbin en rikkatli veya en şen olduğu bir zamana tesadüf ettiği için tabiatıyla tesiri ziyade olur.

² lu’biyat: Kukla, Karagöz, hokkabazlık, temsil vb. sahne oyunları.

Riya gibi, haset gibi bir fenalığın, oyuncular kadar hakîm ve edip elinde rezil edilebilmesine ihtimal veremem.

Bir milletin söz söyleme kuvveti edebiyat ise, edebiyatın canlı konuşması da tiyatrodur.

Sair edebiyata nispetle tiyatro, tasvire nispetle ruh sahibi gibidir.

•

Silistre'nin sahneye konması, vatanperverane hisleri son derece ikaz etmişti. Bundan dolayı halkın gösterdiği müptela derecesinde rağbet üzerine oyun, bir hafta fasılasız oynanmıştır.

Bir de tiyatro bize hayli para temin ediyordu. Saf kârın üçte birini mukavele ettiğimizden *Ecel-i Kaza* oynandığı gecelerde yirmi beş otuz lira alıyordum. *Silistre*'nin saf hasılatı ise bir hafta zarfında Kemal'e iki yüz lira kazandırmıştır.

1290 senesi saferinin yedisine tesadüf eden 1873 Nisan'ının beşinci cumartesi gecesi idi. Tiyatroda birinci defa olarak *Pinti Hamid* oyunu sahneye konulacaktı.

Oyunun sahibi olan Teodor Kasap'a Güllü Agop tiyatrodan bir akşam yemeği veriyordu. Reisimiz olan Raşid Paşa ile komite heyeti umumen bu yemeğe davetli idik. Fakat o gece Mustafa Fazıl Paşa konağına gitmek nöbeti benimdi. Bir seneden beri paşayı geceleri yalnız bırakmıyorduk. Çünkü paşa, Mahmud Nedim'in sadaretinde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'nden ayrılmasından beri gözden düşmüş bir hâlde bulunuyor, birçok entrikalara hedef oluyordu. İsmail Paşa'nın hususi maksatlarını icra için feda ettiği paraların bolluk ve kuvvetine mağlup olan saltanat yakınları Abdülaziz Han'a her gün bir fenalık yapmak icadıyla paşaya isnat ve mal ediyorlardı. Bundan dolayı çeşitli ve nefis yemeklerine mebni aç gözlerle dolan akşam sofrası pek tenhalaşmış ve yardımcılarına inhisar etmişti. Bundan dolayı haftanın gecelerini aramızda taksim etmiştik. Bir gece ben, bir gece Kemal ve bazen de Nuri Bey bulunuyorduk. Ve bazı zamanlarda üçümüz de birlikte gidiyorduk. Her birimizin sofrada yerimiz muayyen ve tahsis edilmişti.

O akşam pek geç yetişebildim. Ben konağın merdiveninden çıktığım sırada paşa da yemek salonuna doğru gitmekte idi.

Gariptir ki o akşam, iki seneden beri konağa devam ettiğimiz hâlde asla tesadüf etmediğimiz eniştesi Yusuf Kâmil

Paşa'yı yemek salonuna gitmekte olan kafilenin peşinde gördüm. Eğer biraz sonra başıma kopacak olan tenkit fırtınasını evvelce hissetmiş olsa idim tabii olarak hemen gerisin geriye dönerdim. Fakat uğrayacağım badireyi sezdirecek bir şey hissetmemiştim. Ne yazık ki bugün o ani vakanın iki şahidinden başka kimse kalmamıştır. Onlardan biri Ferik Celal Paşa Hazretleri, diğeri de Fuad Bey Efendi'dir.

Ben mutat üzere sofradaki yerime oturmuştum. Benim mevkiim en büyük evladı olan Osman Paşa merhumun solunda ve tam Yusuf Kâmil Paşa'nın karşısında idi. İki sofracı biri muhterem misafirden diğeri sofra sahibinden başlamış oldukları çorbaları sağdan soldan dağıtıyorlardı. Kâmil Paşa'dan başlamış olan çorba sofranın o tarafında pek az adam olduğu için bana Osman Paşa'dan evvel gelmişti. İlk veya ikinci kaşığı ağızıma götürdüğüm sırada kulağıma gayet sert bir edada "Baksana Tevfik Bey" diye bir hitap aksetti. Hitap paşadandı. Ömrümde kendisinden böyle bir acı hitaba uğramamış olduğumdan şaşkın bir hâlde iki tarafıma bakmıştım. Hitap daha sakil bir eda ile devam etti:

"Sana söylüyorum Tevfik Bey! Bu yaptığınız rezaletler, yazdığınız şeyler nedir? Padişahın Viyana Sergisi'ne gidip gitmeyeceği meçhul imiş, ne demektir? Burası cumhuriyet mi yoksa siz kendinizi mi şaşırdınız? Burasını neresi zannediyorsunuz? Kendinize ihtilalci süsü mü vermek istiyorsunuz! Siz bunu serbestlik zannederseniz buna serbestlik demezler, en açık tabirle edepsizlik derler! Kiminiz 'ahâli-i metbua' yazar kiminiz padişahın unvanlarını kaldırır. Bu taşkınlıklara hükümet göz yumamaz!"

Paşa, bu lakırtıları söylerken ben kararımı vermiştim. Yalnız sözü bitirmesini bekliyordum. Yüzümün ne renk aldığını bilemem. Sofra halkını ise fevkalade bir şaşkınlık istila etmişti. Herkes bu azar fırtınasının estiği tarafa gözünü dikmiş hayretle bakıyordu. Bilhassa muhatabın bu yolda azarlamalara layık görülmesindeki sebep ve illeti bilmediklerinden paşanın azametine nispetle aczolmakla beraber tahkir ve zilletle katlanmaya tahammül edemeyeceğinde şüpheler olmayan muhatabın sükûnetini de hayret gözüyle görüyorlardı.

Paşa sözü keser kesmez göğsümdeki *serviette*³ sofraya bırakarak sandalyeden kalktım ve "Edepsizliğine hükmedi-

³ serviette: Fr. Peçete.

len bir adam bu sofrada bundan sonra oturamaz," diyerek yerimi terk ile salondan çıktım. Merdivenleri nasıl indiğimi bilmiyorum. Yemekten sonra zaten tiyatroya gidecek olduğumdan kira beygirlerini bekletmiştim. Hemen binip Gedikpaşa Tiyatrosu'na gittim. Onlar da henüz yemeğe oturmamışlardı. Ben içeri girince Kemal, "Nasıl gelebildin? *Altese*⁴ gitmedin mi?" demesiyle "Gittim. Enişte paşanın harikulade olarak orada bulunduğunu aşağıda öğrendiğimden yukarıya çıkmaya lüzum görmedim. Buraya geldim," cevabını verdim.

Teodor Kasap, Âli Bey, sonradan namı Hâmid'e tebdil edilen Mısırlı Nurullah Beyzade Hamîd Bey ve arkadaşlardan Mehmed Bey merhum orada idiler. Biraz sonra Raşid Paşa merhum da gelmekle sofraya oturuldu. Ben hâlâ zihnen yarım saat evvelki hadise ile meşguldüm. Paşanın sözlerine ettiğim mukabelenin istediğim tesiri bırakıp bırakmadığını tartıyordum. Yemekten kalktıktan sonra Kemal'i bir tarafa çekerek macerayı derli toplu hikâye ettim. O da hayrette kaldı. Çünkü paşanın böyle aleni bir tekdirde bulunmasına, bilhassa Kâmil Paşa gibi bizleri her yerde hafife almaktan ve küçük görmekten memnun bir adamın huzurunda yolumuzu edepsizlikle tavsif etmesine hiçbir mana veremiyordu.

"Sofradan kalkışım arzu edilen hakareti hâsıl etti mi etmedi mi? Sen onu söyle!" dedim. "Pekâlâ olmuş, bundan büyük tahkir olamaz," cevabını verdi.

Biz lakırtıyı bitirdiğimiz sırada Raşid Bey yanımıza gelerek "Haberiniz var mı? *İbret*, irade-i seniyye ile lağvedildi. Zat-ı şahaneyi son derece kızdırmışlar. Az kalmış altes bir ikinci sürgün belasına uğrayacakmış. *İbret*'in 'ahâli-i metbua' tabirini prense atfetmişler, o istemiş olsa *İbret* böyle bir şey yazmaya cüret edemezdi demişler. Esad Bey, altesi hem müdafaya hem de padişahın gazabını sakinleştirmeye çalışmış. Yalnız *İbret*'in ilgasıyla belayı defedebilmiş. Bana akşam on bir buçukta Sadullah Bey gelip haber verdi. Yarın ilganame gönderilecektir," dedi. Kemal ile birbirimizin yüzüne baktık ve paşaya da konakta cereyan eden vakayı anlattık.

⁴ altes: Fr. altesse. Prenslere ve prenseslere verilen unvan. Batılılar, Osmanlı padişah ve şehzadelerine ve diğer İslam memleketlerinin hükümdarlarına da altes derler.

İbret'in 132. numarası ertesi sabah 1290 senesi saferinin yedinci cumartesi günü neşrolunduğu gibi öğleden sonra da Divan-ı Hümayun Tercümanı Sadullah imzasını hâvi olan 7 Safer, 24 Mart 89 tarihli aşağıdaki ilganame alınmıştır.

İlganamenin Sureti

Babîâli

Nezaret-i Umur-ı Hâriciye

Matbuat Kalemî

Gazetelerce vazifelerin ilki, umuma faydalı havadis ve bahisler ile meşgul olmak meselesi iken *İbret* gazetesinin tuttuğu yol şahsiyat ile uğraşmak ve devletin nizam ve icraatına, kendi başına olmayacak anlamlar ile tariz ve hükümetin esas kaidelerine karşı mütalaa yayımlamak ile insanların zihinlerini yanıltmaktan ibaret olduğundan ilgası lüzumu birkaç defa tahakkuk etmiş olduğu hâlde sadece hükümet-i seniyyenin matbuat hakkında aşikâr olan terakkiyatperverane fikirleri eseri olarak tavır ve mesleğini ıslah etmesini bekleyerek kâh tatil kâh tembih ile iktifa edilmişti. Bu itidalli muamele, uyanışını sağlayacak yerde bilakis benimsenen yolda ısrarını ortaya çıkarıp bu defa 129 numaralı nüshasında ve Nuri imzasıyla 131 numarasında yazdığı makalede hükümet-i seniyye usulü ile uyuşmayacak birtakım küstahça tecavüzleri ihtiva eden mütalaaları koymak ve hikâye etmek derecesine kadar gitmiş olduğuna ve 130 numaralı nüshasındaki "İki İmzalı Varaka" başlıklı makalenin sonunda kullanılmaya cüret eylediği tabir, hareketin hedefini açıkça tayin etmiş olup, böyle bir gazetenin bekasında ise memlekete ait mahzurlar olduğuna binaen bir kararname ile ilan tarihinden itibaren tamamen ilga kılınmıştır.

7 Safer sene 90 [6 Nisan 1873] ve 24 Mart 1289 [5 Nisan 1873]

Divan-ı Hümayun Tercümanı

Sadullah

•

İbret gazetesi bu ilganameyi üste koyarak "Umuma Veda" başlığı altında neşrettiği ilavede aşağıdaki mütalaayı serdetmiştir:

Umuma Veda

İbret'in yazıları, umuma faydalı mı değil mi idi? Nizama tariz mi yaptık? Yahut nizamların tefsir mercii olan Şûrâ-yı Devlet'in hükmü-

nü mü talep ettik. Şahsiyat ile biz isteyerek mi uğraştık yoksa gördüğümüz baskılar üzerine mi mecbur olduk? Gazetemize göre padişah hazretlerinin hususi iradesi ile intişara başladıktan sonra cezaların en hafifi olan bir ay tatilden başka resmi bir muamele görmemiş iken hükümet-i seniyyece ikinci defa suçlu görüldüğü zaman birkaç tabir ile bir hikâye için bütün bütün ilgasına gidilmek, emsal ve fiiliyle mütenasip midir değil midir? Buralarını ayırmak kamuoyunun hakkı olduğundan, biz o yolda bir şey söylemeye lüzum görmeyiz.

Yalnız şurasını beyana mecburuz. Mademki Matbuat Nizamnamesi icradan sakıttır ve mademki hükümet-i seniyyenin gazetelerce arzu ettiği lisan ve mesleği keşfetmek kabil değildir, arada *İbret* gibi vatan âşığı ve terakki taraftarı olan yayın vasıtalarının bir tesadüf veya bir yanlışlık uğruna feda olagelmesi tabii görünür.

İşte *İbret*, vatanperverlik yolunda mahvoluncaya kadar sebat etti. Akıbet bir sükût köşesine çekildi. Ümitsizlik yok! Dünyada kim kalmış! Ne bâkî olmuş? Yaşasın vatan!

İbret'in kapatılması kamuoyunca katiyen gereken tesiri görmemiştir. O tarihten dokuz ay evvelki tatilinde halkın veyahut sahih bir tabirle *İbret*'ten faydalanan takımın izhar ettiği infialin bu defa izleri görülmedi.

Bu memleketin ruhi hâlleri diyebilirim ki mevsimlere tâbidir. Zaman bahar mevsimi idi. Kışın getirdiği tembelce sakinlikten henüz kurtulmuş olan memleket çocukları vicedan ve fikir galeyanı ile şiddet ve infial ortaya koymaya hazır bir hâlde değildi. Bundan dolayı mütalaa erbabının çoğu lakayt göründü. Hatta *İbret*'in dokuz ay önceki revacı da yarı yarıya düşmüştü.

O zamanın en revaçlı gazetesi *Basiret* ile *Hakayik'ul Vekayi* idi. Çünkü bunlar meydana gelen olayları haber alma ve ilan etmede biri diğerine rekabet edecek kadar maharet gösteriyorlardı. Bir mesele üzerine etraflıca düşünmede âciz olan bir halk ise öyle fikir ve mülahaza mahsulü olan siyasi ve içtimai makalelerden lezzet alamaz. İnsan ise zevk almadığı bir şeyden bittabi istifade edemeyeceğinden onun eksikliği kendisince mahrumiyet gerektirmez.

Benim tek başıma neşrettiğim *Sirac* dahi o kadar revaca haiz değildi. Daha evvel kiralama yoluyla neşreylediğim *Hadika* üç bin nüsha basılır iken *Sirac* on beş günlük bir gazete olduğu hâlde iki bin nüsha satılamıyordu. Hâlbuki

Sirac'ın yolu sırf *opposition* yani hükümete muhalif olduğu ve takip ettiği yol eleştiri ve tariz usulüne münhasır bulunduğu hâlde halk, *Hadika*'ya olan rağbeti gösteremedi. Bu da bittabi şevki kırmakla beraber tenkit fikrinin artmasına sebep olmakta idi.

•

Yalnız Fuad Paşa merhumun "Devlet borçlanmadan yaşayamaz" sözünü makale başlığı edindiğim, borçlanma bendini hâvi olan nüsha ki hükümetin haylice telaşını gerektirmişti. Tamamıyla satıldıktan başka ayrıca iki bin nüsha daha basılmıştır. Buna da sebep yine hükümetti. Çünkü makalenin neşrini müteakip Babîâli resmi bir beyanname ile *Sirac* gazetesine cevap suretinde zihinleri temine mecburiyet hissetmişti. İşte bu vesile ile *Sirac* her günkü nüshasını üç bine çıkarabildi. Ne çare ki bu şevk veren revaç ilerlediği bir zamanda tevkif ve sürgünümüz vuku bulmuştu.

1290 senesi saferinin sekizinci pazar günü idi. Yarı tatil hâlinde olan Babîâli'de henüz Meclis-i Has toplanmamıştı. Hâriciye'den gelen bir kavas, tercüman beyin beni görmek istediğini haber vererek gitti.

Biraz sonra Sadullah Bey'in odasına girdim. Beni görür görmez gülerek "İşte nihayet *İbret*'i öldürdük. İş'âlinde ifrat edecek olursan *Sirac*'ı da söndürüz,"⁵ dedikten sonra ciddi bir lisan ile "Canım birader! Dikkat et! Şu günlerde gazeteler, bilhassa sizin gazeteler aleyhinde şiddet iltizam olunuyor. Sadrazam iki defadır beni haşlıyor," dedi. Ben de cevaben "Gazeteciler ne yapsınlar? Yalnız memuriyet tayinleri ile zaptiye vakalarına mı sayfalarını hasretsinler? Biz ne yazsak hükümet fena tarafından bakıyor. Fuzulî'nin dediği gibi:

Biz âna fitne ol bize gussa

Müteneffir biz andan, ol bizden

Vallahi ben hayretteyim. Kitap basmak için ruhsat almak, memlekete hizmet zannıyla yazılan şeylerden dolayı tenkit edilmek, neşriyat erbabında şuur bırakmıyor. Başta, hükümetin gazeteler hakkındaki yolu ilan olunmalı ki biz de ona işlerimizi uydurmalıyız. Matbuat Nizamnamesi iş görmez

⁵ *Sirac* "kandil, mum, meşale gibi aydınlatma aracı, ışıık" anlamlarına gelmektedir. Cümlede buna gönderme yapılmaktadır.

durumda bulundukça ne biz hareket hattımızı tayin edebiliriz ne de hükümet bize cezalandırma tatbikinde haklı olur. Bir tabir hatasıyla Kemal hakkında 'Yaşasın!' nidası *İbret*'in kapatılmasına sebep olunca *Sirac* değil, *sirac-ı vehhâc*⁶ bile söndürülür. Yalnız matbaacılıkla hayatını kazanma kabil olabilseydi emin olunuz ki gazeteyi terk ederdim. İşte Midhat Efendi de meydanda, *Dağarcık* gibi sırf fenni bir risaleyi *Hâce-i Evvel* gibi ilk tahsile mahsus kitapları bile maarife göstermeksizin basamayacak. Maarif-i Umumiye'ye şiddetle muhtaç olduğumuz bir zamanda hükümetin Maarif-i Umumiye hakkındaki bu şiddetine akıl erdirenler var ise aşk olsun," demiştim.

Bu yolda biraz daha söyleyip dertleştikten ve hatta gülüştükten sonra müşarünileyhin huzurundan ayrılarak matbaama geldim. Matbaam, Babıâli Caddesi'nde bugün Artin Asaduryan Matbaası'nın olduğu dairede idi. Gazete için bazı şeyler yazdıktan, yazılıp dizilmişleri tashih ettikten sonra, *İbret*'in kapatılma sebepleri hakkında yazdığım hususi fıkrayı bir daha mütalaa ettim. Bir gün evvel hiddet ilcasıyla gayet sert bir edada yazmış olduğumu idrak ettim. Çünkü Matbuat müdürü "Bilhassa sizin gazeteler aleyhinde şiddet iltizam olunuyor," sözüyle bana lüzumundan ziyade izahat vermişti. Çaresiz fıkrayı koymamaya karar verdim.

Tam bu sırada idi ki Süleyman Paşa içeriye girdi.* Kendisini bir iki aydan beri görmemiştim. Siması epeyce bozulmuştu. Bu sebeple yüzünde gördüğüm değişikliği rahatsızlığına atfederek "Sizi görmeyeli hayli zaman oldu. Girit'e kadar verdiğiniz seyahatten vücutça istifade edemediniz mi?" sualinde bulundum. Gayet tereddütlü bir tavırla ve fakat kaşlarını çatarak "Vücutça rahatım. Bizim hastalık Yemen'deki sıkıntıların asaba olan tesirinden ibaretmiş. Allah'a şükürler olsun şimdi bedenen rahatım. Fakat bir saatten beri zihnen rahatsızım hatta sizden hakikati öğrenmek için Mekteb-i Harbiye'den geliyorum. Kemal'i tevkif etmişler öyle mi?" dedi.

Ben "Hayır bir saat evvel Babıâli'de Sadullah Bey'in nezinde idim. Öyle bir şey olmuş olsa herkesten evvel onun bilmesi tabii idi. Bu tevkif *İbret*'in ilgasından azma bir şa-

⁶ *sirac-ı veccac*: Çok parlak *sirac*.

* Bağdat'ta vefat eden Süleyman Paşa merhum.

yiadır. Çünkü zat-ı şahaneyi çok kızdırmışlar. Belki ondan kinayedir," dedim. Tabii bu izahatım üzerine müsterih oldu. Kendisine *İbret*'in ilgasından dolayı yazmak istediğim ve fakat sarfınazar ettiğim fıkrayı okudum. Beğendiği gibi niyet değiştirmemi dahi hâle uygun buldu. Saat on bire kadar birlikte bulunduk. Gitmek üzere kıyam ettiği dakikada idi ki oda kapısı vuruldu.

"Giriniz!" dediğimi müteakip kapı açılarak Hoca Tahsin merhum arzı endam etti. Her türlü kaygıdan arınmış, filozofça yaşamaya alışık olan bu zatın dahi siması başka bir hâl almıştı. "Buyurun azizim!" diyerek yer gösterdim. Fakat oturmadan "Kemal ile Nuri'yi arıyorlar. Seni de tevkif edecekler. Kalk vakit müsaitken Giampietri'ye gidelim. Belki onları da orada buluruz. Vakıt kaybetmeye gelmez. Tevkifiniz, hatta sürülmeniz muhakkaktır. İstersen Sirkeci'den bir kayığa binerek Tophane'ye geçeriz. Oradan da Avusturya Sefareti'ne gireriz. Ben seni gece arka kapısından Fransa Sefareti'ne götürürüm," dedi.

"Kemal'in tevkifini şimdi paşa da söyledi. Kendisine dediğim gibi sizi de temin ederim ki bu şayia hep padişahın gazabının herkesçe duyulmasından ve onu takip eden *İbret*'in kapatılma vakasından ileri gelmiştir. Hatta işin içine Nuri'yi katışları, meşhur 'Yaşasın Kemal' sözünün kâtibi oluşundan dolayıdır. Beni de Viyana Sergisi fıkrasıyla işe karıştırıyorlar. Eğer arama ve tevkif sahih olsa şimdiye kadar yirmi kere haber alırdım. Hiç merak etme azizim, katiyen aslı yoktur. Bilhassa Sadullah Bey'le iki saat evvel Kapı'da konuştum. Bir hayli şeylerden bahsettik. Eğer en küçük bir hissi olmuş olsa idi mutlaka beni haberdar ederdi," dedim.

Bu izahatım hocaya da kâfi derecede kanaat verdiğinden ikisi de veda ederek çıkıp gittiler.

İhtimal ki biri Cağaloğlu'ndaki ikametgâhına henüz vâsıl olmuş ve Süleyman Paşa da belki şimdiki postahane köşesine varmıştı. Odadan içeriye beş on seneden beri tanıdığım Âkif isminde bir müfettiş yani polis komiseri girerek "Buyurunuz. Sizi Zaptiye Nazırı görmek istiyor," dedi. "Pekâlâ, siz gidiniz. Ben bir iki şey yazıp şimdi gelirim," cevabını verdim.

Bundan maksadım müfettişi tecrübe etmektir. "Pekâlâ" diyerek merdivenden aşağı indi. Ben de beş dakika sonra sokağa çıktım. Zaptiye Nazırı'nın bir gazeteciye celbetmesi

olağanüstü hâllerden değildi. Zira memlekette Matbuat Kanunu yürürlükte olmadığı gibi matbuat erbabına karşı hükümet ricali dahi keyfine göre muamelede muhtar bulunduğundan bazı nazırlar, lüzumu hâlinde matbuat sahiplerini celbedebilirdi. Bundan dolayı davetten, o âdet hükmünce sakınmaya mahal yoktu. İşte bundan dolayı idi ki pervasızca Zaptiye Nezareti'ne doğru yola çıkmıştım. Bilmem nasıl oldu o sırada arkama baktım. Meğer müfettiş Âkif beni gözetlemekte imiş. İki adım geriden geliyordu. Bittabi hiç aldırmadım. Fakat gözetleme ve takibin hikmetini de anladım. Süleyman Paşa'nın ve müteakiben Hoca Tahsin'in ifadelerine vücut vermediğime o anda pişman oldum ise de işten geçmişti.

Catalçeşme yolunu tutturarak Zaptiye Nezareti'ne giden köşeyi saptım. Ve on beş yirmi adım sonra nezaret kapısından içeri girmek üzere döndüğüm anda Âkif yaklaşarak "Nazır paşa umumi hapishanededir. Sizi orada bekliyor. Doğru gidelim!" demesiyle ben yine lakayt görünerek hapishane yolunu tuttum. Firuzağa Camii'ne dik olan sokağa girerken sol taraftaki toprak sokağa yüzümü döndürüp evime baktığımda henüz üç yaşında olan oğlum Ziya'yı lalasının sürmekte olduğu sepet araba ile kapıdan çıkarken gördüm.

Üç dakika sonra umumi hapishaneye vasıl olduk. Büyük kapı açık duruyor ve önünde tanıdığım bir iki alay beyi ile birkaç müfettiş oturmuş konuşuyordu. Beni görünce ayağa kalktılar. Selam vererek içeriye girdim. Bu defa Âkif önüme düşerek o tarihte henüz yanmamış olan kadim dairenin merdiveninden çıktık ve sol tarafta bulunan müdür odasına girdik. Hapishane müdürü, Hakkı Bey isminde bir alay beyi idi. Âkif bir temanna ederek "*Sirac* gazetesi sahibi Tevfik Bey" diye haber vermesini müteakip odadan çıktı.

Hakkı Bey, ciddi olduğu kadar mültefit bir zat idi. Binaenaleyh ayağa kalkıp hürmetini göstererek üst tarafındaki koltuklu sandalyeyi gösterdi. İkimiz de yalnız temannalararak hâl diliyle ifham ve istifham eyledik. Üç dört dakika sükût ile geçmişti. Bu sırada kapı açılarak içeriye giren bir müfettiş, müdür beyin kulağına bir şey söylemekle, müdür "Yukarıya, Hünkâr Köşkü'ne götürünüz!" emrini verdi. Ve müfettiş çıkınca bana dönerek "Kemal Beyefendi'yi getirdiler," dedi. Bu defa da ben "Ya henüz gelmemiş mi idi? Bana

bir saat evvel Nuri Bey'le beraber götürüldüğünü haber vermişlerdi," dedim.

Hakkı Bey: "Kendiniz için bir şey duymamış mı idiniz?"

Ben: "Benim de tevkif olunacağımı söylemişlerdi."

Hakkı Bey manidar surette yüzüme baktığından ne demek istediğini anladım ve "Fakat tevkiften çekinmediğimizden haberi bekliyordum," dedim ve gülümseyerek sükût ettim.

Kapı tekrar açıldı. Bu defa da Ahmed Midhat Efendi getirilmişti. Tevkifine memur olan müfettişle beraber içeriye girince hayrette kaldım. Çünkü Midhat Efendi ile Kemal Bey takımı arasında münasebet yoktu. Gerçi Midhat Efendi'ye Hoca İshak Efendi musallat olmuş ve *Dağarcık*'ta neşrolunan "Nenas" makalesiyle "Duvardan Bir Sada" makalesinden dolayı o gibi mutaassıpların taarruz silahı olan ikfara⁷ müracaat edilmiş ise de Kemal'in tevkifini mucip olan mesele ile bu bahis her türlü münasebetten uzak olduğundan Midhat Efendi'nin tevkifi bana garip görünmüştü.

Midhat Efendi beni görünce bir dereceye kadar müsterih oldu. Çünkü o da kendi hakkındaki suçlamalar ile bizlere atıf ve mal edilen hâller arasında bir münasebet tasavvur etmediğinden bu çağrılmanın bazı sual ve cevap ile neticelenerek yine salıverileceğimize kanaat hâsıl etmişti. Lakin, "Yüzbaşının odasına götürünüz. Orada istirahat etsinler," diye Hakkı Bey tarafından verilen emri işitince bittabi birbirimizle temas etmemizin yasak olduğuna ve tek başımıza tutuklu bulunduğumuza hükmeyletim.

Beş dakika sonra Nuri Bey'le Hakkı Efendi'yi dahi getirdiler. Onlar da beni görünce şaşırdı. Nuri Bey, pervasız "Seni ne vakit getirdiler?" sualini sormasıyla "Siftahı benimle yaptılar. En önce ben geldim. Sonra Kemal, sonra da Midhat," dedim. Midhat namını işitince Nuri Bey de hayret etti. Ve "Çok şey! Midhat'ın bu işle ne münasebeti var?" dedi. Onları da fakat ikisini birlikte bir odaya gönderdiler.

Odada Hakkı Bey'le ikimiz kalmıştık. Bu zatla şöylece bir tanışıklığımız vardı. Kendisi okumuş bir adam olarak galiba vaktiyle Mekteb-i Harbiye'den çıkmış ve sonradan

⁷ ikfar: Bir kimsenin kâfir olduğunu söyleme, onu küfre sapmış olarak gösterme.

^{*} Reji komiseri iken vefat eden Nuri Bey merhum ile bugün Temyiz Mahkemesi hukuk kısmı azasından İsmail Hakkı Efendi.

Mustafa Âsım Paşa'nın zaptiye muavinliğinde binbaşılık ile Zaptiye'ye alınmıştı. Fakat o tarihteki zabıta memurluğuyla Hakkı Bey'in memuriyeti arasında pek büyük bir fark vardı. Evvela Hakkı Bey haysiyetini muhafazada nihayet derecede mutaassıp olarak onu hiçbir vakit hiçbir maksat ve suretle ihlal etmemiştir. İkinci olarak fikren ilerleme taraftarları ile bir olduğu hâlde vazife gereği onlardan uzak duruyordu. Bizim tevkif edilişimizin aslını bittabi bilmiyordu. Yalnız aldığı emri ifrat ve tefrite uğratmaksızın vazife namına icra etmekteydi. Kendisi zihnen meşgul olduğu sırada ben simasını tetkik ediyordum. Pek iyi anladım ki bizim tevkifimiz kendisini müteessir değil, fakat hizmetinden nefret eder bir hâle getirmişti. Kendisine dedim ki:

"Tabii vukuatın ilcası ile hapishaneye sevk edilenlerin birtakımı müdüriyet odasına götürülecektir. Verdiğiniz emirlerden anlayışına göre bizlerin temas kurması yasak. O hâlde bendenizi hangi odada ikame edecek iseniz lütfen tayin etseniz de evimden yatak ve yemek getirsem."

"Bitişikteki odayı size tahsis edeceğim. Oda yüzbaşınındır."

Bunun üzerine muvafakat göstermesiyle bir pusula yazarak evden bir yatak takımı ile yemek istedim ve tevkifimizden dolayı telaş ve endişeye mahal olmadığını ilave ettim.

Biraz sonra yemek geldi. Yüzbaşıyla birlikte yiyerek konuşmaya başladık.

Bu adam o tarihte kırk kırk beş yaşlarında görünür bir zabıta idi. Fakat hikâye ettiği vakalarla ki memuriyeti hasbiyle, fiilen münasebette bulunmuş olmasına nazaran elliye geçkin olması iktiza ederdi.

Çoğunluk hapishane memurlarında şahit olunan kaba vaziyetlerden kendisinde eser yoktu. Yalnız hizmetinden nahoşnut görünenlere mahsus, bıkkın bir çehreye mâlikti. Geveze değildi. Yalnız sorulan şeylere cevap veriyordu.

Gece bir gürültü ile sokak kapısı açılarak birçok ayak sesleri işitildi. İki dakika sonra da içeriye bir çavuş girerek otuz kadar Acem getirildiğini ve bir taraftan da getirilmekte olduğunu haber verdi.

---

* Bu odada Abdülhamid'in cülusunun başlarında Kemal Bey de hapsedilmişti.

Meğer gecenin saat ikisine doğru Mahmutpaşa'da Tamburacı Hanı'nda ikamet eden Acemler arasında bir anlaşmazlık neticesi olarak ehemmiyetli bir kıtal⁸ olmuş, onları getirmişler imiş.

Biraz sonra ikimiz de yataklarımıza girerek uyuduk. Güneşin başıma vuran hararetiyle uyandığım vakit sabahın saat biri idi. Alelacele kalkıp giyindim. Biraz sonra Miralay Hakkı Bey odama gelerek sabah kahvesini birlikte içtik. Bu zat ne olacağımızı bittabi bilemiyordu. Onun zannınca o gün ya bizzat Zaptiye nazırı umumi hapishaneye gelecek veyahut bizi yanına çağırarak sorguya çekecek veya bir sorgu hâkimi göndererek her birimizi ayrı ayrı sorgulatacak.

Hakikatte muntazam hükümetlerde adliye usulü hükmünce tevkif olunan bir şahsın mevkii, yirmi dört saat zarfında belli olur. Ya tahliye veyahut zanlı sıfatıyla ilgili mahkemeye tevdi olunur. O tarihte henüz adliyemiz teşekkül etmemiş olduğundan hükümetten adalet kanunlarına uygun bir muamele ümit etmek ve beklemek manasızdı. Fakat o zamanın hükmünce Babıâli'nin görüşü katılmadıkça padişah tarafından kişiler hakkında kendi başına cezalandırma muamelesine de ihtimal verilemezdi. Vakıa Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat direklerinin çökmesine yol açacak birçok fenalıklara sebep olmuş olduğundan padişahın keyfi iradesiyle adam hapis ve sürgününü mümkün görmemek olamazdı. Fakat ona halef olan Midhat Paşa, sadarete gelir gelmez muhakkemesiz sürgün edilmiş olan üç dört vezir ve müşirin cezasını affettirmiş ve bundan dolayı yürürlükteki Tanzimat'ın kaidelerini iade etmişti. Midhat Paşa'nın azlinden sonra Mütercim Rüşdü Paşa sadrazam olduğu cihetle onun da Tanzimat hükümlerinin samimi taraftarı olmasa bile kendi selameti için olsun muhafaza edegeldiği malumdu. Hâlbuki ona halef olan Esad Paşa zaten o makama layık değildi. Yalnızca padişahın arzusu üzerine gelmiş ve Tanzimat Hattı'nın temin ettiği şahsiyeti korumaya padişah tarafından tecavüz edilmesindeki güvensizliği etraflıca düşünecek idrak hassasından uzak olmasa bile kendisini bir anda sadrazam eden zatın yine bir anda yok etmek kudretini haiz olduğuna imanı olduğundan, onun tarafından gelebilecek her türlü iradeleri

⁸ kıtal: Birbirini öldürme, boğazlaşma, vuruşma.

*semi'nen ve ata'nen*⁹ ile kabule tereddüt etmeyecek itaatkâr bir köle idi.

Hâlbuki Midhat Paşa, Adliye nazırıydı. Şirvanlızâde Rüşdü Paşa, Evkaf ve Mısırlı Raşid Paşa, Hâriciye Nezaretlerinde bulunuyorlardı. Hâsılı vükela heyeti arasında yalnız bir Midhat Paşa'nın tek bir itirazı pek çok fenalıklara mâni olabilirdi. İşte ben de tevkif olunduğum dakikadan itibaren bu zatın varlığına güveniyordum. Kendi kendime de "Midhat Paşa, Adliye nazırı iken kanuna aykırı bir şey yapamazlar, olsa olsa birkaç saat daha tutuklu kalırız, işte o kadar," diyordum. Hatta o gün mutat üzere imzam altında *Sirac* gazetesinin on yedinci numarası neşrolunmuştu. Bu da gösteriyordu ki bu tevkif, *İbret*'in neşriyatından dolayı bazı sual ve cevap ilcasıyla vuku bulmuştur.

O gün bu mütalaalarla akşamı ettik. Fakat ben hapishane deyken refikam Midhat Paşa konağına giderek hapsimizin aslını sual etmiş, paşa ise vasıta ile "Muhtemel ki sürgün edilirler. Ben onların her birine taşkınlıklarının neticesinin haklarında muzır olacağını söyledim. Onlar da bizim yataklarımız bağlıdır. Nereye isterlerse gönderebilirler. Biz sürgün korkusuyla mesleğimizi terk edemeyiz," derlerdi cevabını vermiş.

Salı günü dahi bu hâl üzere akşama erdi. Çarşamba günü ki 1290 senesi saferinin on birine [10 Nisan 1873] tesadüf eder. Sabah erkenden hapishane müdürü odama gelerek "Şimdi aldığım emre nazaran bugün hareket edecek olan Hıdiviye postasıyla uzaklaştırılmanız kararlaştırılmıştır. Eve haber gönderiniz, lazım olacak şeyleri hazırlasınlar. Saat beşte buradan vapura sevk edilecek ve bindirileceksiniz," demişti.

Hâlbuki evden salı günü haberdar olmuşlar, bana lazım olan elbise ve eşyayı sandığa yerleştirip hazırlamışlar, bir de yatak takımı bağlamışlar.

Hapishane müdürünün tebliğ ettiği bu emir, temas kurma yasağını tabii olarak bertaraf ettiğinden arkadaşlarla bir araya geldik.

Sürgünümüzün keyfiliğinden haberdar olan dostlar ve bilhassa akraba birer ikişer zuhur etti. Kimi teselli vermek istiyor, kimi teessürünü izhar ediyordu.

⁹ İşittik ve itaat ettik.

Sirac gazetesinde mütercim ve muavin olan Şemseddin Sâmi Bey merhum, dört günden beri yüzünü görmediğim oğlum Ziya'yı kucağına almış, onun masumane suallerine cevap veriyordu. Çehresinde, infial mücadelelerini tercüme eden bulanık bir renk hâsıl olmuştu.

Ziya ona "Sürgün nedir?" diye soruyor, o da "Bir adamı kendi memleketinden kaldırıp başka memlekete yollamaktır," diyordu. "O memleket neresi?" sualine de Sâmi Bey "Uzak bir yer," sözleriyle mukabele ediyordu. Ben yanlarına yaklaşıncı Ziya "Bey! Seni başka yere mi yolluyorlar," dedi.

"Evet oğlum."

"Kim yolluyor?"

"Padişah."

Elimdeki bastona işaret ederek "Bastonu bana ver, şişini çıkarıp karnına sokayım."

Ben güldüm. Sâmi Bey'in ise gözlerinden iki damla gözyaşının iradesiz düşmesiyle cidden müteessir oldum. Ziya, sürekli "Bey! Bastonu bana ver, gidip sokayım," diyordu.

Bu sırada Miralay Kerim Bey merhumla Bahri Bey (Bahri Paşa) geldiler. Bahri, süvari miralayı üniformasını giymişti. Palaskasıyla hamâilini¹⁰ takınmıştı. Bu iki zattan birincisi küçük yaşından beri tanıdığım bir komşum, Bahri Bey ise merdane ahlakıyla pek yakından vâkıf olduğum bir dostum idi. Bize hapishane müdürü Hakkı Bey "Hazır iseniz beyler sizi vapura alacaklar, Bahri Bey de sürgün yerinize kadar refakatinize memurdur," dedi.

Bizce hiçbir ertelemeye mâni olmadığından hepimiz birden "Buyurunuz gidelim," dedik. Evvela Hakkı Bey'e veda ettik. Sonra hapishane kapısından çıktık. Bir bölük zaptiye, tüfekleriyle bizi bekleyerek iki saf teşkil etmişlerdi. Bunlar iki tarafımızı ihata ettiler. Biz de bölüğün ortasında ve iki miralaydan her biri sağ ve solumuzda yürüdüğü hâlde Soğukçeşme Yokuşu'na doğru hareket ettik.

Sultanahmet Meydanı'nda epeyce halk birikmişti. Bunların arasında dostlardan, hatta o hâlimize kalben memnun olan dostlardan dahi bazı kimseler vardı.

Bu gürühtan bazısı merak dürtüsüyle bizim alaya katılmış olduğundan sürgünler kfilesi epeyce azamet kazan-

¹⁰ hamâil: Sağ omuzdan sol kalçaya kadar uzanıp ucuna kılıç takılan kayış. Herhangi bir maksatla vücuda bu şekilde bağlanan şey.

mişti. Bundan dolayı serbest adımlar ile yirmi dakika sonra Sirkeci'ye vâsıl olduk.

O tarihte araba vapurlarına mahsus olan iskelenin başında kır bir ata binmiş genç bir mabeyn yaveri vakardan ziyade mahzunlu bir sükûnet ile bizim kafilenin gelişine muntazır bulunuyordu. Çünkü gazetecilerin payitahttan sürülmek üzere vapura bindiklerini gözüyle görmeye ve vapur hareket ettikten sonra oradan ayrılarak Mabeyn-i Hümayun'a haber vermeye memur imiş. Bu resmi bir vazife, diğer bir tabirle mesleğin gerektirdiği bir vazife idi.

Bu yaver on sekiz sene sonra Sadaret makamına vâsıl olmuş olan Cevad Paşa idi ki o tarihte kolağası rütbesini haiz idi. Genç, uzun boylu, sahabet sahibi bu askerle aramızda kardeşlik mertebesinde karşılıklı bir muhabbet vardı. Çünkü fikir yakınlığı bizi birbirimizle yekvücut bir hâle getirmişti. Çoğu vakitlerde Beyoğlu'ndaki Haçopulo Çarşısı'nda bulunan matbaamızda birleşirdik.

Bir sene evvel güzide birer erkânıharp zabiti olarak mektepten çıkmış olan diğer üç arkadaşı, yani Zeki, Bedri ve Rifat Beyler' nazarımızda ne ise Cevad Bey de oydu. Hatta bir sene evvel bir aşk macerasıyla intihar etmiş yine mektepli bir efendiden, galiba Hüsameddin namında birinden dolayı teselliye muhtaç olan Cevad Bey ne zaman bir fırsat bulursa hasbihal için bizim matbaaya gelirdi. Kaç defalar döktüğü elem gözyaşlarına maddeten değilse de manen iştirak etmiş, onu teselli edecek sözler ile kardeşlik vazifemizi ifa etmiştik.

O gün Cevad Bey'i at üzerinde bir heykel gibi iskele başında görünce arkadaşlardan ziyade ben hiddetlendim. Onu bizim seyrimize bakmak için bile bile gelmiş olmakla itham ettim. Hiç düşünmedim veya düşünemedim ki bu zabıt velev hâl dili ile olsun bize bu suretle teessürünü göstermek ve veda etmek için gelmiştir. Ben böyle düşünemezdim. Ve aksine kail olmakta mâzurdum. Her kim yirmi yirmi beş yaş-

* Bu üç arkadaştan Manastırlı Rifat Bey, istibdat devrinde beladan belaya uğraya uğraya nihayet Halep'te vefat etmiş ve Meşrutiyet'i müteakip on kere müstahak olduğu mirlivalığa yükselen Bedri Bey ise Şam'da atalet ve itibardan düşmüş bir hâlde kalmış iken üçüncüleri olan Zeki Bey, nabza göre şerbet vermeyi bilen mahareti ve zulme yardımcı olmakta ki himmeti sayesinde müşirliği elde etmiştir. Diğer ikisinin affolunmaz kabahatleri, Sultan Abdülaziz'in halledildiği gün sarayı ihata eden Mek-teb-i Harbiye efendilerine kumanda etmeleri idi.

larında, ki gençliğin ilk zamanlarının en kuvvetli bir âteşin mevsimidir, insanlığı kötü tarafından muhakeme etmez veya edemez ise ben o genci damarlarından kan yerine safra cereyan eder bir başka mahluk addetmekte mâzûrum. Öyle bir yaşta ve öyle bir anda üniformasıyla muhteşem bir tavırda put gibi karşıma dikilmiş olan kimseyi biraderim de olsa herkesin iyiliğini istercesine bir fikir ile telakki edemezdim. Zavallı Kemal, benim o andaki duygularımı simamdan anlamış olduğundan derhâl imdadıma yetişti. Bana dedi ki:

“Biçare Cevad! Simasına dikkat ettin mi, elinden gelse bizim kafiye katılıp da sürgünümüze fiilen iştirak edecek. Askerlik ne kadar ifası müşkil bir vazifedir. İnsan vazife namına kardeşine bile kurşun sıkar. Onu buraya sırf tesadüf sevk etmemiştir. O da bunu son vedayı ifa için fırsat bilmiştir. Ben kendisine yan gözle tebessüm gösterdim ve teşekkür ettim.”

Ben o anda fikrimi tashih etmedim ise de evvelki zehabım biraz kuvvetini hafifletti. Zira Cevad’ın simasında üzüntüleri okunacak kadar infial izleri var idi.

Bizi takip eden akraba ve dostlardan bazıları veda ederek hayır dualarının ardından sandallara bindirdiler. Birtakımı da bizimle beraber binerek biraz açıkta bulunan Hıdiviye’nin Dekahliye vapuruna çıktılar. Yarım saat kadar vapura gelmiş olan zevat ile konuştuktan ve akrabamıza, ailelerimize müteallik vasiyetlerde bulunduktan sonra veda ettik. Vapur da biraz sonra hareket etti.

Sevkimize memur olan Bahri Bey kış kamarasına gelerek yanında taşıdığı emr-i sâmiyi¹¹ zarfını açarak okudu.

Bunda öteden beri Babîâlî’ce yaygın tabirlerden olan “hasbe’l-icab”¹² ibaresinden dolayı *Sirac* gazetesi sahibi Tefvik Bey’le *Dağarcık* muharriri Ahmed Midhat Efendi’nin Rodos’ta ve *İbret* başmuharriri Kemal Bey’in Kıbrıs’ta, Magosa’da ve yine *İbret* muharrirlerinden Nuri Bey ile ilim talebelerinden Hakkı Efendi’nin Akka’da ikametleri padişah hazretlerinden emir ve ferman olunduğu ve sürgün yerlerine ulaşmak için Tersane-i Âmire’den tahsis edilecek vapurun yollanmasına kadar Akdeniz adaları vilayet-i celilesinin

¹¹ emr-i sâmi: Sadaret makamından verilen emir.

¹² Görülen lüzum üzerine.

merkezi Sultaniye Kalesi'nde vali maiyetine memur Pesendi-
de ganbotuna tevkifleri lazım geldiği ve iktiza eden ferman-
ların çıkarıldığı beyan olunuyordu. Beş arkadaştan ikişer
ikişer dördümüzün birer ve birinin yalnız başına son mahal-
le gönderilmekte olduğumuzu öğrenince tabii canımız sıkıl-
dı. Biz, o andaki hissimiz itibariyle hep birlikte memleketin
en fena yerine gönderilsek kat'a müteessir olmayacaktık. Fa-
kat böyle ayrı ayrı üç mahalle sevk oluşumuz şevkimizi kırdı.
Bununla beraber bir çeyrek sonra o tesiri bertaraf ettik.

Bu sırada bulunduğumuz mahalle genç bir adam gelerek
bize selam vermişti. Ben bunu resmi kıyafetiyle Zaptiye na-
zırının ardında bazen görüyordum. Yüzbaşı rütbesinde bir
Zaptiye zabiti idi. O gün ise sivil bulunuyordu. Bahri Bey'e
yaklaşarak bu herifin ne için gelmiş olduğunu sual ettim.
"Nezaret memur etmiş. Ben de şimdi öğrendim. Buna neza-
rette Yüzbaşı ... Emin derler. Ahlaksız bir heriftir. Şüphe yok
ki sizin maksadınızı öğrenip zabıt ve tahrirle memur edilmiş-
tir," dedi. Derhâl, Kemal ile Nuri'ye herifi gösterdim ve Bahri
Bey'in sözlerini ifade ettim. O anda verdiğimiz karar üzerine
Bahri Bey'e "Bu herife emret, Sultaniye Kalesi'ne kadar bize
görünecek olursa bacaklarından tutup denize atacağımızı
bilmiş olsun," dedik.

Bahri Bey ise hürriyet fikirlerinde cümlemize üstünlük
ispatına hazır asil bir Kürt olduğu gibi bundan otuz yedi
sene evvel ancak otuz beş yaşında bir genç bulunduğundan
gençlik kanı henüz galeyan hâlinde bulunuyor ve müstebit
hükümete karşı nefret ve gayz ilanında bizden daha ileriye
gidiyordu. Herife hitaben "Baksana Emin. Senin kim oldu-
ğunu beyler benden sordu. Ben de söyledim. Bana dediler ki
'Bizim hapisten de sürgünden de korkumuz yoktur.

Fakat yanımızda namus erbabından olmayan bir ferdin
bulunmasına razı olamayız. Hele kıyafetini değiştirmiş bir
mahluk ile refakatimize imkân yoktur. Eğer Kale-i Sultani-
ye'ye kadar bize yaklaşacak olursa her şeyi göze alır onu deni-
ze atarız.' İşte sana haber veriyorum. Buradan yıkıl git," dedi.

Bahri Bey'in bizim lisanımızdan söylediği bu sözlerden
herif kat'a müteessir olmadı hatta gülümseyerek "Emir efen-
dimizin," sözüyle kamaradan çıkıp gitti.

Vapur, Sarayburnu'nu dolaşmış, Kumkapı açıklarına var-
mıştı. Biz de kamarayı terk ederek kış üzerine güverteye çıktık.

Yenişehirli Ahmed Efendi

Yukarıya çıkınca güverte üzerinde ulemadan bir zat ile karşı karşıya geldik. Bu zat ile o senenin ramazanında tanışmıştık. Kendisi, İzmir’de ticaretle meşgul ve ilim ve fazilet ile bilinen bir zat idi ki sonradan ilk Meclis-i Mebusan’a İzmir mebusu sıfatıyla dâhil olmuş ve ikinci içtima devresinin sonundan önce Ahmed Vefik Paşa tarafından dağıtılan Meclis-i Mebusan azası arasında memleketlerine uzaklaştırılan on zata dâhil bulunmuştur.

Ahmed Vefik Paşa

Beni görünce, çünkü gurbete çıkmamızdan haberdar olmadığı ve arkadaşlardan hiçbirisiyle aşinalığı olmadığı için bir tarafa seyahat etmekte zannederek “Ne tarafa teşrif ediliyor? İnşallah İzmir’dir. Vallahi pek memnun oldum. Güzel bir vakit geçiririz,” dedi. Ben de gülümseyerek “Şimdilik Sultaniye Kalesi’ne kadar refakat edeceğiz. Ondan sonra da bendeniz Rodos’a ve arkadaşlar da Kıbrıs’la Akka’ya gidecekler. Gerçek, arkadaşları tanımazsınız.

Size takdim edeyim. Kemal Bey, Nuri Bey, Ahmed Midhat Efendi, Hakkı Efendi,” diye her birini takdimden sonra kendisini de Kemal ile arkadaşlara tanıttırdım ve uzaklaştırılma hadisesini de anlattım. Simasında derhâl bir değişiklik hâsıl oldu. Fakat tesir ve teessüf gösteren değişikliklerden değil bilakis metanet, azim sahiplerine mahsus olan beklenmedik bir anda ortaya çıkan alın kısırlığı ile yüz kaslarının kasılmasından ibaret çok öfkeli şekilde bir değişiklikti. Müteakiben dedi ki:

“Size izaha hacet yoktur. Sürgün ve gurbete çıkma hamiyet ve gayret erbabının imtihanıdır. Bizden önceki fedakârlarımızın zulüm karşısında gösterdikleri metanet ve cesareti miras aldığımızı ispat etmeliyiz. Keşke genç olup da meramına eren zümrenize iltihak etmiş bulunsaydım. Bugün hükümet sizi tutup birer tarafa atıyor. Bu uzaklaştırma ile korktuğu şeyi büyütmüş oluyor. Hükümet erbabının bu ka-

dar ahmak olduğunu tahmin etmezdim. Zalimlere veya zalimler hükümetine hizmet edenlerin çoğunluğu böyle oluyor. Onun sebebi de akıl ve fetanet erbabının bunlara yanaşmamasıdır. Onun için hareketlerinde akıl ve mantıktan eser bulunamaz. Mesela hiçbiriniz muhakeme ile kanunun tayin ettiği cezalandırmaya çarptırılmış olmadığınızdan hakkınızda işlediğiniz fiilin türüne göre şiddet, hiffet gözetilmiş olmasına ihtimal verilemez. Demek ki hepinizde tasavvur edilen kabahat nev'an tek ve cümleniz bu kabahatte eşit olarak müşterek bulunuyorsunuz. Hâlbuki ikinizi havası latif ve iklimi mutedil olan Rodos'a, diğer ikinizi havası bunaltıcı ve iklimi yakıcı olan Akka'ya, birinizi de havası ağır ve mevkii ücra olan Kıbrıs'a gönderiyorlar ki bu tercih ve ayırmda hiçbir münasebet tasavvur edemiyorum. İşte hükümetin bu gafletinden istifade etmelisiniz. Ve emin olun ki bu hâl gittiğiniz yerler ahalisi için yalnızca hayırdır."

Biz, Ahmed Efendi'nin bugün ancak bazı hususi tabirlerini hatırlayabildiğim ve fakat mealini tamamen yazdığım bu yerinde söylenmiş nasihatlerinden ne netice çıkarmak istediğini bittabi anlayamamıştık. Hele ben anlamadığımı her zaman itiraf ederim. Eminim ki arkadaşlar da anlayamamışlardı. Vakıa Kemal "Ben çıkacak neticeyi keşfeyledim," demişti ama o zaman itimat etmediğim gibi bugün de fikrimde sabitim. Nihayet dedi ki:

"Her biriniz elhamdülillah millet ve memleketin her hâlini, idarenin mezalimini, israfını, halkın giriftar olduğu sıkıntı ve mihneti biliyorsunuz. Bunlardan kurtulmak çarelerini de yine herkesten âlâ bilirsiniz. Şimdi gideceğiniz yerlerdeki üzüntü veren hâlleri de bizzat görecek, halkın yakasına sarılmış olan mezalimin pençesinin ne kadar güçlü olduğunu anlayacaksınız. O hâlde size düşen vazife, hakikaten bu memlekete meşveret tohumunu ekmek ve halkın zihinlerine bunu yerleştirmektir.

İşte evlatlarım, hükümetin bu gafletinden istifade etmeli. En aşağı bir köylüyü bir tarafa çekerek telkinlerde bulunmalısınız. Dünyadan gafil ve cümlesi cahil olan bu zavallı adamları irşada layık addetmelisiniz. Bunların miktarı ne kadar çoğalırsa istikbal ümidi dahi o nispette artar. Halkı bir taraftan evladını okutmaya teşvik ediniz. Her rastgeldiğiniz yerlerde, çarşıda, pazarda zihinlerine ilim sevgisiyle

beraber kardeşlik ve ittihat fikirlerini yerleştiriniz. Heyecan veren ve üzücü hâlleri anlayacakları lisanla tasvir ettikten sonra bu hâllerin defedilmesi çaresini dahi gösteriniz. Evvelce yaralarını açıp onlara izah ve sonra da merhemini tayin ediniz. Kendi akıl ve izanına göre her şahıs iyi ile fenayı takdir edeceği gibi fenalığı iyiliğe tahvil edecek çareleri de aklı kesince yavaş yavaş o fenalığı kökünden kavrayıp çıkarmaktan başka bir şey düşünmez olur. Ve bilirsiniz ki düşünen daima kurtulmak yolunu bulur.

O göreceğiniz çıplak ayaklar, sıvalı kollar, hararet ve soğukluğun tesiri ile kararmış, tazeliğini kaybetmiş çehreler, yırtık, yamanmış bez parçalarına bürünmüş vücutlar, hiçbir vakit insanlığını kazanamamış o zavallı insanlar, eğer layıkıyla telkin olunurlarsa nelere kadir olmazlar. Onları nazarıdikkatten ayırmayınız. Yumuşaklık ve mülayimlikle, şefkatle onlara her hakikati anlatınız. Ben Manisa'da bir zaman bir Protestan vaizine tesadüf etmiştim. Köylü bir Rum'a telkinlerde bulunuyordu. Onu şevk ve ferahlık verecek sözlerle maneviyata götürmeye çalışıyor, kat'a korkutmuyor, hep Allah'ın sıfatlarından bahsediyor, af ve merhamet etmedeki Allah'ın büyüklüğünü söylüyor, onda uhrevi saadet itikadını genişletiyor, cezalandırma tarafına hiç yanaşmıyordu. Fakat kurtuluş için iffeti, insanlığa merhameti, sair dinlerin mensupları hakkında da olsa insaf ve şefkati terk etmemesini şart koyuyordu. Bittabi köylü Rum'u kazandı. Çünkü o biçare, para hırsı ile titreyen Ortodoks papazının kendisini Allah'ın gazabı ve cehennem işkencesiyle korkutarak, kurtuluş çaresi olmak üzere fakat hükümetin haksız olarak zorla elinden almasından kurtulmuş olan beş on parasını kaptığını biliyordu. Bu ise kendisine *Dürer-i Münciye-i Mesihîyye* isminde Rumca harfler ve kaba Türkçe bir şive ile yazılmış güzel kaplı bir kitap veriyor, bir de *Kitab-ı Mukaddes* hediye ediyordu. 'Bunları, vaktin oldukça okursun. Allah ibadete muhtaç değildir. Cenab-ı Hak kulları arasında birbirlerine sevgi ve şefkat edenleri gece gündüz ibadet edenlerden, tarlasına, dükkânına vaktinde gidip sa'y ve gayretle yoksulluktan kurtulmaya çalışanları kiliseye gidenlerden daha ziyade sever,' diyordu. Manisa'daki işimi görüp İzmir'e dönüşümden biraz sonra çarşıda bu misyonere rastgeldim. Aşinalıktan sonra gördüğüm Rum'un mezhep değiştirip değiştirmeye

diğini sual ettim. Ailesi halkıyla beraber Rum kilisesini terk ederek Protestan olduğunu söyledi. Bu adamın telkin usulü beni cidden ikaz etti. Ben köylünün hayvanlıktaki aşağı derecesini gördükçe hiddet ederdim. Ondan sonra tanıdığım köylüleri hep yumuşaklık ile irşada çalışmaya başladım ve bir haylisine güzel tesir ettiğini gördüğümünden insanı insan etmenin dahi hususi bir ilim olduğunu teslim eyledim. Ben şimdiden itimat ediyorum ki Rodos'ta, Akka'da, Kıbrıs'ta birçok biçare sizin yüzünüzden, daha doğrusu hükümetin gafleti sayesinde adam olacak. Bulunduğu mezellet hâlini anlayıp insanlık ile bulunması lazım geldiği hâlde, o güne kadar anlatan olmadığı için mahrum kaldığı yücelik mertebesine erişmeye çalışacaktır. Eminim ki bu uzaklaşmanız çok sürmeyecektir. Yarın vatana dönüşünüzde bugün sizden ayrıldıklarına mahzun olup da ağlayanlardan ziyade o gün size dua edecek aileler bulunacaktır.

Maarifin kıymeti onlara anlatılıp da ellerine marifet mesalesi bir kere geçerse, şimdi karanlık bulunan her şey o zaman aydınlanacağından artık cehaletin karanlık zindanına düşecek adam kalmaz. Siz halkın saadetini gittiğiniz yerlerde ifa edeceğiniz nasihatlerle, İstanbul'dan ziyade istihsal ve temine muvaffak olursunuz. Bunda da ilahi bir cilve görünüyor. 'Hayrû'n-nâs men yenfe'un-nâs'¹³ kelimıyla nasihatını tamamladı.

Yenişehirli Ahmed Efendi'nin vâkıfane vasiyetlerine Kemal ve Nuri Beylerin ne derecelere kadar uyduklarını bilmem. Fakat refikim Midhat Efendi, Rodos'ta bulunduğumuz 1155 günün hemen bin gününü, bu vasiyetlerin tatbikiyle geçirmiş ve tamamıyla muvaffak olmuştur ki yeri gelince ayrıntılarıyla hikâye edilecektir.

Ahmed Efendi'nin bu irticalen nutku Kemal'in ferahlamasını sağladı. Miralay Bahri Bey ise "İşte size bir büyük adam ki elimden gelse sırtıma yüklenip meşihat makamına oturturdum," dedi. Bunu bize söylediği gibi Ahmed Efendi'nin de yanına giderek cidden terbiyeli bir tavır ile "Efendi Hazretleri, İstanbul'dayken sizinle müşerref olamadığıma teessüf ederim. Vatanımızın ikbal ve istikbali sizin tabiatınızda zatların nasihat ve vasiyetleriyle husul bulacaktır. Beni zulüm-

¹³ İnsanların hayırlısı, insanlara faydalı olandır.

lerin hizmetçilerinden bir alçak kıyas buyurmayın. Benim beylerle münasebetim pek eskidir. Bu hizmeti kendim talip olarak aldım. İsmim Bahri. Cinsim Kürt. Allah'a şükür ne-sebim asildir. Müsaade buyurun da elinizi öpeyim," diyerek Ahmed Efendi'nin iki ellerini tutup birer birer öptü.

Bahri Bey ki bugün eski devrin kötülüklerine alet ol-masından dolayı şeref ve meziyeti ihlal olunmuş bir adam addolunur. O zaman hamiyet bahsinde emsalinin tam ma-nasıyla en üstünü idi. Nitekim aşağıda hikâye edeceğim hu-suslarda o zaman haiz olduğu civanmertçe hasletlere sabit olacaktır. Şahitlerim ise Allah'a hamdolsun hayattadır ki biri Ahmed Midhat diğeri Temyiz Mahkemesi yüce azasından İs-mail Hakkı Efendilerdir.

Biraz sonra Ahmed Efendi merhum beni güvertenin bir tarafına çekerek gayet pederane ve müşfikane bir eda ile ya-nımıza para almaya vaktimiz olup olmadığını ve içimizde parasız arkadaşımız bulunduğu hâlde söylemekliğimi rica etmesiyle her birimizin cebimizde her ihtimale karşı yete-cek derecede paramız bulunduğunu söyledim. Bunun üzeri-ne "Öyle ise şimdi müsterihim. Fakat sana bir teklifim var! Sürgünde bazen vaktinde yetiştirilememesinden dolayı pa-rasız kalacak olur isen bana yazmaya söz verir misin?" de-mesine mukabil ben de "Yemin ederim ki öyle bir parasızlığa düşecek olursam pederime müracaat kabilinden size hâlimi beyan ederim. Benim de sizden bir ricam var: Rodos'ta iyi tütün bulunacağını ümit edemiyorum. İzmir'de ise çok mik-tarda mevcuttur. Yazacak olursam bana tütün gönderin. Bu gaileden olsun lütfunuz olarak kurtulmuş olurum," dedim.

Otuz sekiz buçuk ayı dolduran gurbet müddetimizde her ay İzmir'in en nefis tütününden bir kıyyelik¹⁴ bir teneke yol-lanmasında devam etti.

•

Bizim Mısır postasıyla sevkimizin sebebi malumdu. Çün-kü ecnebi vapurlarından birine bindirilecek olursak çıkma-mak ihtimali vardı. Hâlbuki biz Çanakkalesi'nde bizi sevke tahsis edecekleri vapuru bekleyecektik. Ya niçin İstanbul'da bekletmiyorlar da Çanakkalesi'nde bekletiyorlar. Şüphe yok

¹⁴ kıyye: Okka, 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü.

ki bu da burada uzun müddet tutuklu bulunmaklığımızın ih-
das edeceği vakaya meydan vermiş olmamak içindi. Çünkü
biz vaktin padişahına pek tehlikeli hayırsız kimselerden ol-
mak üzere tanıtılmış idik. Vakıa bunları sürgünümüzden
bir hayli zaman sonra öğrendik ise de vakıanın muameleleri
bize bir dereceye kadar hakikati bildiriyordu. Bilhassa san-
dala binip de vapura çıkıncaya kadar bir mabeyn yaverinin
iskelede beklemesi dahi bu hakikatin şahitlerinden biri idi.

Yalanlar söyleyen bir iftiracının sözüyle kat'a keyfiyetin
tahkikine lüzum görülmeksizin kötü kişilerden veya fitneci
veya ihtilalci, hâsılı her ne isnat olunmuş ise onun faili addo-
lunuşumuzda ben bugün Sultan Abdülaziz'i mâzur görürüm.
Çünkü ortada saltanatın veliahdı Murad Efendi'yi tahta çı-
karma meselesi olunca ve bu emrin icra mevkiine konması-
na bizler de vasıta olarak gösterilince padişahın fevkalade
gazabı tahrik olunmuş olacağında şüphe yoktur. Fakat mem-
leketin o zaman dahi iyi kötü bir zabıta heyeti, bir Zaptiye
Nezaretî bulunduğundan bu vasıta ile ahval ve niyetlerimizi
tahkik ettirmek ve ona göre ne lazımsa yine idareten yapmak
lazım gelirken hükümetin buralara hacet görmeyerek aldığı
iradeyi derhâl icra etmesi, hiçbir suretle mazeret teşkil ede-
cek hâllerden değildir.

Bilhassa Midhat Paşa, Ahkâm-ı Adliye Nezaretî'nde bulu-
nuyordu. Esad Paşa sadrazamdı. Turşucuzâde Muhtar Efen-
di merhum şeyhülislam, Avni Paşa serasker idiler. Sultan
Mecid'in ikbal sahibi seraskeri olan Rıza Paşa merhum dahi
Nâmık Paşa üzerine Bahriye Nezaretî'ne tayin olunmuştu.
Bu cihetle kendilerinin arka çıkma veya daha doğrusu bu iş-
kence iradesine kaide gereğince muhalefet etmesi lazım ge-
len vükelanın en ileri gelenlerinden biri, hem de Adliye Ne-
zaretî'ni haiz Midhat Paşa ve henüz altı ay evvel Isparta'daki
köyünden kurtulup gelmiş ve sualsiz cevapsız keyfi bir irade
ile on bir ay sürgün belasını çekmiş olan Hüseyin Avni dahi
seraskerdi.

Bunlardan gerek her ikisinin ve gerek birinin cüz'ü [bir
parçası] bir manidar ihtar, böyle beş kişiyi değil, beş yüz
kişiyi mutlak kudretin lââyûs'el¹⁵ pençesinden kurtarabilirdi.

¹⁵ lââyûs'el: Kendisine soru ve hesap sorulmaz, sorumlu tutulmaz, sorudan
muaf.

Ne çare ki güvendiğimiz veyahut güvenilir zannettiğimiz bu zatlardan hiçbirinin sesi çıkmamıştır.

•

Vapur, Küçükçekmece önlerini geçerek Marmara'ya doğru yol almış ve güneş guruba yaklaşmış olduğundan Kemal, arkadaşları bir tarafa çekerek beş altı ay evvel *İbret*'te neşretmiş olduğu "Levha-i Gurub"un burada hakikisini seyrettirmek istiyordu. Ben, şimdi şiir ile meşgul olacak hâlde değiliz yahut ben vatan ufkundan kendim gurub ederken güneşin gurubunun letafetini hiç de takdir edemem, dedim. Arkadaşlar bu sözüme gülüştüler. Onlar gurubu temaşa ile meşgul ve mütelezziz oldukları sırada vapurun sofraya davet çanı çalındığından Ahmed Efendi ile ben güverteyi terk ettik.

Yemekten sonra tekrar güverteye çıktık. Saferin on ikinci perşembe gecesi olmakla ay dolunay hâline yaklaşmıştı. Marmara'nın durgun suları bir parlak levha gibi parlıyordu. Şairlerimizin "serv-i simin" tabir ettikleri ayın yansımasının o andaki hâli hiç de serv-i simine benzemiyordu. Aynıyla bir milyon mum kuvvetinde bir elektrik projektörünün eğik olarak aksettirdiği kehribar rengi ışığa benzeyerek birkaç mil mesafeyi gittikçe hafifleşmek suretiyle nurlara gark etmişti. Denizde hiçbir çırpıntı yoktu. Vapurun tahrik ettiği sular ise bu ışık huzmesine ancak vâsıl olabildiğinden güya bir tarafına, daha parlak nurdan bir dantela çevriliyor zannı hâsıl oluyordu.

Ben, son derece mahzun ve kederli idim. Çünkü oğlum Ziya'dan ayrılmıştım. Ne zaman kavuşulacağını ise ne ben bilirdim ne de başkaları bilirdi. Ondan başka hiçbir şey düşünmüyordum. Zira hiçbir fikir ve maksat takip edilmediği zamanda tabii olarak böyle bir belaya da intizar etmiyordum.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti zaten tarumar olmuştu. Fertlelerinden ise Kemal, Nuri, Reşad ve Mehmed Beylerle bir ben ve bir de Kemeraltılı Tahsin kalmıştık. Vakıa meşveret taraftarları pek çoktu. Şimdiki idareden hoşnut olmayanların ise had ve hesabı yoktu. Fakat toplu olarak tek maksat takip etmiyorduk.

Kemal Bey veliaht ile münasebetinde devam ediyordu. Kâh Kurbağalıdere çiftliğinde şehzade ile mülaki oluyor, kâh Cibril namı verdiğimiz Baltacı Topal Süleyman vasıtasıyla

haberleşiyordu. Arada sırada Şehzade Abdülhamid Efendi'ye dahi tesadüf ediyordu. Hatta Hamid Efendi'nin, amcasına casusluk ettiğini Murad Efendi söylemişti. Bile bile Kemal'i onun bulunduğu günlerde davet ediyor ve Abdülhamid'e laf taşıyabileceği ipucu vermeyecek surette ya afaki veyahut tarihi sözler söylemesi hakkında evvelce talimatta bulunuyordu.

Fatih ile I. Selim'in hâl tercümelerini, müsveddelerinden Kemal bana istinsah ettirmiş ve Murad Efendi'ye bunlar benim yazımla gitmişti. Bunun üzerine beni görmek istediğini defalarca Kemal söylediği ve Topal Süleyman hususi surette iki kere evime gelip efendinin bu iltifatını (!) müjdelediği hâlde ben yine gitmemiştim. Çünkü prenslerle görecektir bir işim yoktu. Hatta Avrupa'dan döndükten sonra Kemal'den artık bu münasebete nihayet vermesini defalarca rica etmiştim. Şinasi, bu münasebeti bıçakla keser gibi bir anda kesmişti. Kemal'in de bu tenezzül etmezce tavırda bulunmasını arzu ediyordum.

Herkes benim de Kemal gibi Murad Efendi ile mülakat ettiğime hükmediyorlardı. Ben ise yalnız birinci ve son defa olmak üzere yine Kemal'in delaletiyle Abdülhamid Efendi'nin ziyaretine gitmiştim. O da biraderinin beni görmek istediğini söylemişti. Verdiğim cevap harfiyen hatırımdadır: "Ben bu yüce hanedanın âli fertlerinden biriyle şerefyâb olmak arzusunda bulunurdum. Fakat mümkün olduğu kadar tahta uzak bulunan şehzadeler hazretlerinden biriyle teşerrüf etmek isterdim. Asaletli zatınız ise kendilerine saltanat nöbeti ikinci derecede gelecek bir prens olmamış olsalar idi bu şereften yine uzak olacak idim. Sebebini arz edeyim. Saltanat nöbeti kendisinin olan zat, benim mülakata olan acelemi ihlasıma değil, ileride ikbal elde etmek için şimdiden tereddüdümüne atfedebilmesi ve saltanat tahtında kaim olan zata ise bu mülakattan haberdar olunca, çünkü memleketimizin âdeti hükmünce milletle saltanat hanedanı arasında her türlü münasebet mefkut¹⁶ ve resmen değilse de âdet olarak yasak olduğundan, hâsıl olan münasebeti kötü yorumlayanların veya bu kötü yorumlamayı menfaatlerine uygun bulanların yalan dolanına kurban etmesi muhakkaktır. Şimdi hiçbir hususi

¹⁶ mefkut: Mevcut olmayan, bulunmayan, yok.

maksadım olmadığı hâlde yalnızca bir mülakat için cezalara dũçar olmayı hiçbir akıllı ihtiyar etmez itikadındanım.”

Hamid Efendi bu sözũmũ fevkalade bir dikkat ile dinledi. Ben bunu bittabi hususi bir mũlahazaya tâbi olarak söylememiştim. Fikrim tamamıyla bu merkezde olduğu için onu ifade ettim. Hatta kendisinden âcizane mũlahazatımın bũyũk efendi hazretlerine arzına lũtfetmelerini de ayrıca rica ettim idi.

İstikbali kim bilir! İnsan bazı kere bin ihtiyatın hâsıl edemeyeceği bir tesiri mucip olacak bir sözde bulunur. Sonra maziye ait olan bu söz, gelecekte kurtuluşa vesile olur.

İşte bu vakadan tamam dũrt sene sonra saltanat tahtına cũlus etmiş olan Abdũlhamid, saltanatı zamanında bana dair verilmiş olan jurnallerin muhteviyatından dolayı kâh hafifçe açıklamalar istediği, kâh ağırca sorgulamada bulunduğu ve bazen de Çit Kõřkũ’nde veya Zaptiye Nazırı konağında ve nezarette tevkif ettirdiği hâlde hiçbir defa Sultan Murad taraftarlığı namına aşağılık bir sualde bulunmamıştır. Çũnkũ benim Sultan Murad ile efendiliğinde kat’a görũşmediđimi ve görũşmemekliđimin sebebini biliyordu. İşte onun saltanatı zamanında muhafaza edildiğim bir gaile var ise, o da Sultan Murad taraftarlığı hakkında verilmiş olan jurnallerin tesirsiz kalmasından ibarettir. Yoksa Beyoğlu’nda Yani birahanesine devam namına bile defalarca sorgulanmıştım.

Arkadaşlarım mehtabın durgun parlaklığını temaşa ile tũrlũ tũrlũ şairane teveccũhler ile meşgul oldukları sırada ben yalnız oğlumu dũřũnũyordum. Evet! Vatan namına her belayı seve seve kabul edecek hamiyetkârane bir gayret ile yaratılmıştım ve mũtehassis idim. Fakat bugũn hiçbir maksada hizmetçi olmadığımız hâlde bir kũřteninin¹⁷ hayal ve hatıramıza uğramamış olan suçlamalarına kurban olarak evlat ve eşlerimizden ayrılıyorduk. İkinci olarak hiçbir taraftan bir akçe iradımız yoktu. Maişetimiz, vaktiyle Fazıl Mustafa Paşa tarafından dũrdũmũze bahşedilmiş ve sonradan üç arkadaşım tarafından bana hibe olunmuş olan matbaanın basacağı kitaplara ve bir de her an kapatılma tehlikesine maruz bulunan gazeteye mũnhasırdı.

şu hâlde maksatsız hiçbir fiile, hatta niyete bile taalluk

¹⁷ kũřtenĩ: Öldũrũlmeye layık (kimse).

etmeyen bir isnada hedef olmak kadar insana ağır gelecek bir hâl yoktur.

Vatan uğrunda, vatan evlatlarının saadetini kazanma yolunda her mihnet çekilebilir. Hatta bu yoldaki mihnetler, eziyetler minnetle kabul olunur. Hamiyet ve meslek şiarı namına ifasına söz verilen vazife bunu iktiza eder. Lakin ortada yapacak bir iş olmadığı gibi bir maksat da yoktu. Hatta bir hafta öncesine kadar –geçen fasılda hikâye ettiğim gibi– Kemal ile aramız açıktı. Bugün ise Kemal’in münasebette bulunduğu Murad Efendi namına sürgün ediliyorduk. Bunu düşündükçe keder ve hiddetimden çıldıracağım geliyordu.

Ben hiçbir vakit bir prens taraftarı olmadım ve olamam da. İnsan vatanına bin yoldan hizmet ifa eder. Fakat saltanat tahtında kaim olan padişahın biraderzadesi olan veliahtıyla münasebette ve onun maksadına hizmetçi bulunacak olursa bu münasebeti sade düşünenlerinden başka herkes hususi bir maksat ile açıklar.

Avrupa’da bir hanedanın politikası diğer bir hanedanın politikasına muhalif ve bundan dolayı milletin politikasına muvafık düşebileceği için halkın fikirleri bir hanedana havale edilmiş olan hâkimiyeti o hanedandan çekip alarak diğer hanedana bırakabilir. Bu siyasi bir fikir neticesidir. Vakiya ondan istifade etmek isteyen şahıslar yok değildir. Fakat tâbi olan halk sırf bir siyasi maksada ittiba ederek kıyam etmişlerdir.

Bizde ise hâl böyle olmadığı ve saltanat sahibi ile veliaht ya birader veya biraderzade bulunacağı için birinden birini tercih siyasi değil şahsi bir maksat ve menfaat neticesi olmak tabiidir.

Murad Efendi meşrutiyet usulü taraftarı olduğu için kendisine tâbi olunuyordu. Değil mi? Af buyursunlar. Dünyada hiçbir prens tasavvur edemem ki istiklalin lezzetine, içtiha-dın tam bir kanaati olarak Meşrutiyet ve meşveret usulünü tercih etsin. Fakat o namda vaatlerde bulunanlar ve safça vatanperverleri inandıranlar görülmüştür. Hatta Midhat Paşa gibi izan sahibi biri bile Şehzade Abdülhamid Efendi’nin meşrutiyetperver temayüllerine meftun olmuş, daha doğrusu aldanmıştı. İşte Kemal de memleketin müstakbel saadetini Murad Efendi’nin şahsında görüyordu. Yalnız Şinasi idi ki, kim bilir nasıl bir hâlimden koku aldığı bir hakikat üzeri-

ne, birdenbire efendiyi terk etmişti. Gerçekten büyük adam, ciddi vatanperver, gerek edebiyatta ve gerek siyasette meslek sahibi bir adam gelmiş ise o da Şinasi'dir. Onu hiçbir menfaat fikri tahrik edememiştir.

Kemal, çoğu neşriyatında "murad" lafzından istifade ile bu meramına tercüman oluyordu. Mesela bahis ilcasıyla "Gençler, milletin gelecek muradıdır. Onda ne kadar terakki izi görülürse bizce vatanın ihyası ümidi o kadar kuvvet bulmak lazım gelir," gibi cümlelerle imalarda bulunmakta idi. Biraz ahlak ve zekâsına itimat ettiği bir adama Murad Efendi'nin hürriyetperver fikirlerde emsali gelmemiş bir şehzade olduğundan bahseder ve mutlaka o adamı ikna ile taraftarları çoğaltmak için tellal edinirdi. Her yerde Murad Efendi'nin iyiliklerinden bahsedilirdi. Yine birçok hâlin gerçeklerine vâkıf adamlar vardı ki Murad Efendi'nin sefahatte emsali gelmemiş ve birçok borca batmış olduğunu söyleyip gezerlerdi.

Murad Efendi'nin ben yalnız Topal Süleyman ismindeki baltacısını bilirdim. Aslen Çemişgezekli olan bu herif oraya nasıl ve nereden intisap etmişti bilemem. Fakat o kadar ketum ve o derece cizvit idi ki son mertebede cahil olduğu hâlde bu hasleti ile herkesi idare etmenin yolunu bulurdu. Mesela benim yanımda demokrat, Kemal Bey'in yanında ihtilalci, Kemal Bey'in pederiyle sohbette ketum görünürdü. Herkesin mizacına göre şerbet vermek fennini, fitratı ona bolca vermişti.'

Etrafında bulunan hizmetkârlarını ve mensuplarını pek fena söylüyorlardı. Seyyid Bey namında bir bendesi var idi ki (şehzadelerin ittibâına hâlen nâil oldukları ve müstakbelen vâsıl olacakları yakınlıktan dolayı bey demek saray adettir) ben yüzünü fakat Sultan Murad'ın cülusundan sonra müptela olduğu hastalığından dolayı Dolmabahçe Sarayı'na valide sultan tarafından davet olunduğum zaman görmüş-tüm. Diyorlardı ki Murad Efendi'yi her tür sefahat ve israfı bu Seyyid Bey alıştırmıştır.

Bu adam tasavvur olunabildiği kadar cahil, gayet basit fikirli, bununla beraber kibirli idi. Ben gördüğüm vakit ikinci mabeynci idi. Odasına girdiğim zaman ekseriyetle halktan

* Bu Süleyman Ağa'yı Sultan Abdülhamid, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya hediye etmiş ve o da bir müddet sonra Nil'e atmıştır.

bir ihtiyacını gidermek için gelmiş bir adama layık gördükleri muameleden daha soğuk bir tavır ile “Kimi istiyorsunuz?” demişti. Ben de “Kimseyi istediğim yok. Beni istediler ve bu odayı gösterdiler de onun için geldim,” cevabını vermekle beraber kasıtlı oturduğu köşenin karşısındaki koltukluya oturmuştum.

“Nereden geliyorsunuz?” sualine ise “Beşiktaş’tan geliyorum” cevabıyla mukabelede bulundum. Fakat üçüncü bir suale davrandığı sırada içeriye Sadullah Bey merhumun ağası gelerek “Buyurunuz!” dediğinden odasını terk etmiştim.

İşte saraya girmiş bir misafire, ki birinci defa görüyordu, Bezm-i Hümayun mahaller erkânına mahsus olan muaşeret usulümüzle kat’a nispet kabul etmeyen bir muamelesi, mahiyet ve terbiyesini pekâlâ göstermişti.

Hâsılı Kemal Bey’in emel ve istikbalini bağladığı zatın musahiplerini ve yakınlarını böyle zatlar teşkil ediyordu. Bundan dolayı vapurun kıçında mehtabın denizde husule getirdiği gümüşten parlıtlarını şairane benzetmeler ile bin türlü garip tevcihata gark eden arkadaşları laklakalarına terk ederek, Murad Efendi namına sürgün olunuşumu düşünüyordum. Yine düşünüyordum ki biz bu adamın namına sürgün edildiğimiz hâlde bu adam bize bir selam bile göndermemiştir. Çünkü vapura Sarraf Bünyanlı Karabet Ağa gelmiş ve Kemal ile görüşmüştü. (Bu Karabet Ağa’nın bahsi kitabımızın öncelerinde geçmiştir.) Çünkü Karabet Ağa onun namına gelmiş ve Kemal’e bir para kesesi teslim etmişti ki şekline bakılırsa iki yüz lirayı hâvi olmak lazım gelirdi.

Arkadaşlarımız arasında Midhat Efendi ile benim paramız vardı. Çünkü Midhat Efendi’ye hemşirezâdesi Cevdet Bey, matbaadan para getirmiş ve bana da refikam, vakfının hasılatını karşılık göstererek bir câbiden¹⁸ borç aldığı elli altını göndermişti. Cebimde ise otuz beş lira kadar da param mevcuttu. Fakat Nuri Bey’le Hakkı Efendi’nin ikisinde de pek az para bulunuyordu. İşte Kemal’in en ziyade canımı sıkan hâli, itikadına ters olarak bu iki felaket arkadaşını o sırada düşünmemiştir. Bilhassa Nuri Bey, yirmi gün önce evlenmiş olduğu için nakit parasını o yolda sarf etmiş bulunuyordu.

¹⁸ câbî: Eskiden evkaf gelirlerini, cizye ve haraçları toplamakla görevli kimse, vergi tahsildarı.

Bittabi İstanbul'da terk ettiği karısı dahi sıfır'ı¹⁹ bir hâlde idi. Hakkı Efendi'yi henüz tanıdığımdan tabii ailesinin hususi hâllerine muttali değildim. Şu kadar ki kendisi *İbret*'e siyaset fikriyle beraber maddeten istifade temin ilcasıyla gelmişti. Hâsılı, Hakkı Efendi mütefekkir her şahıs gibi *İbret*'ten maddi ve manevi istifade beklerdi. Ben bunu, böyle olmak üzere hüküm değilse de zannederim.

Kemal'in her hâlini burada fakat benim görüşüm ve bilişim itibariyle tasavvur edeceğim:

Kemal, fitratın pek az adama bol miktarda verdiği birçok fazilet ile dolu olduğu gibi cem-i ezdad²⁰ kabîlinden bir hayli de eksikliği hâizdir. Evvela, sınırı tayin edilemeyecek radde vatanını severdi. Ona ortaya çıkabilecek aşağılık bir belanın defi, mesela aile fertlerini fedaya bağlı ise bu fedakârlığı korkusuzca ihtiyar edebilirdi. Hürriyete âşık idi. Bununla beraber kendisinde büyük bir meziyet tasavvur ettiği eâzımdan²¹ birinin göstereceği iltifata esir olacak kadar bir zaafı vardı. Eğer Âli Paşa'da hürriyet taraftarlarını taltif suretiyle celbetmek hasleti olsa idi şüphesiz Kemal iltifat karşısında büyülenirdi.

Hiçbir işte velev hürriyeti elde etmek yolunda olsun, hileyi, maksadı temin yolunda dahi olsa düşmanın iğfalini tecviz etmezdi [uygun görmezdi]. Şahsiyetinin yüceliği, vatanperverane fikirleri kadar yüksek idi.

Hasis emeller ve adi hisler ne fikrine ne de kalbine yol bulabilmişti. Daima yüceliklere meyilli ve fakat ekseriyetle vücut verdiği şeyler şiir ve hayal mahsulü idi.

Vakaları tafsilatıyla, tarihi şahıs ve teferruatıyla, geçmiş ricali hususiyetleri ile bilir ve fakat bunları kendi fikir ve tasvirine muvafık olarak gösterirdi. Sultan Birinci Selim ile Nevruz Bey ve Celaleddin Harzem'i, tarihin Birinci Selim'inden, Nevruz Bey'inden, Celaleddin'inden hâriç adamlardır ki Kemal'in muhayyilesinde vücut bulmuşlardır.

Ümitsizlik ve bezginliğe ve kibir ve gurura düşman, yorgunluk ve meşakkate, korku ve çekinmeye bigâne idi. Tam bir kanaat ile kail olduğu hususlarda mütecellidâne inatçı

¹⁹ sıfır'ı-yed: "Elinde yalnız sıfır kalmış olan" Elinde hiçbir şey kalmamış olan, eli boş, mahrum.

²⁰ cem'-i ezdad: Birbirine zıt şeyleri bir araya toplama.

²¹ eâzım: Pek büyük olanlar, büyük kimseler.

ve düşmanıyla kalem cihetinden vuku bulan mücadelelerinde ekseriyet üzere üstünlük kendisinde idi. Edebiyat tartışmalarında daima zafer elde ederdi. Siyasiyattaki içtihatlarına çoğunlukla şiir ve hülya katmak noksanlığına ve giriştiği bahislerde düşmanını susmaya mecbur etmek hususuna mâlikti. İtiraza düşkün ve kendine karşı edilen tenkitlerin zayıf tarafını yakalamakta ve o suretle muarızını ortadan kaldırmada mahirdi. Safsatalarını birtakım zarif terkipler ile örtmeye kadir olduğundan çoğu bahislerinde ileri sürdüğü sözlerin terkibindeki letafet kendisini muhakkak gösterirdi.

Sır saklamaya kadir değildi. Zihninde tasavvur ettiği mühim bir meseleyi henüz kuvvede iken fiile gelmiş addetmek ve saklanması hâlinde muvaffakiyet şüphesiz olan hâlleri rastgeldiğine pervasız nakletmek mutadı idi. Bu alışkanlığından dolayı çok kere maksat kaybolmuş ve çok kere düşmanlara üstünlüğün ipucu verilmiştir.

Hafızası fevkalade kuvvetli idi. Arap'ın, Acem'in, Türk'ün şiirlerinden hafızasında birkaç bin beyit var idi. Hoş sohbetten pek ziyade zevk aldığından bir sohbet meclisinde birbiri üzerine ve birbirinden latif kırk elli fıkra söyleyebilirdi. Bir kere okuyup da beğendiği bir şey hiçbir vakit hatırandan çıkmazdı. Bu sebeple her ne üzerine olursa olsun giriştiği bahisleri o bahiste mütehasşıs olan ricalin sözlerinden şahit göstererek aydınlatmak ve kuvvetlendirmek marifetini haiz idi.

Parası meydanda ve kesesi arkadaşlarına açıktı. Müsrif değil mübezzir²² idi. Giyinmeye kat'a itina etmezdi. En yeni bir elbiseyi en eski zannolunacak surette giyinirdi. İhtar ve hatta ısrar etmeyince saçını kestirmez ve fesini yenilemezdi.

Ahlak ve tabâye²³ pek çok itinası vardı. Ne fayda ki ahbap addettiği adamların ahlakını pek az tanırdı. Hatta aldanmış olduğuna tariz olunmasını istemediğinden dostlarından sâdır olmuş bir kusuru ekseriyetle örtmek ve örtmediği hâlde kendi verdiği talimatı yanlış anlamış suretinde göstermek isterdi.

²² mübezzir: Malını, parasını gereksiz yere harcayan, har vurup harman savuran, israf eden (kimse).

²³ tabâyi: Tabiatlar, yaratılışlar, huylar.

Dost seçiminde pek cömertti. Güzel bir fıkra nakletmek, latif bir mazmun söylemek, bir bahiste zekâ ve bilgisini göstermek onun bütün dostları sırasına katılmak için yeterli sebepti.

Arkadaşlarının kıymetini takdir eder ve hatta hiçbirini bir diğ erinden ayırmadığı hâlde bazı münakaşalarda velev haksız da olsa en kıdemli olan arkadaşının tarafını tutardı. Bununla küçüğün büyüğe veya yeninin eskiye karşı hürmete mecbur olduğunu göstermek isterdi. Bence arkadaşlar arasında dostluk ahengini idameye sarf olunan bu tahakküm, Kemal'in en isabetli tedbirlerinden biridir. Bu cihetle idi ki hiddetin zorlamasıyla arkadaşlar arasında sâdır olan bazı layık olmayan hâller, hiçbir vakit ayrılığa sebep olacak raddeye varamamıştır. Velhâsıl kibirli olduğu hâlde arkadaşları nazarında sözü dinlenirdi.

Yaşlandıkça terakkiye tapması artıyor, göreneğe ve muhafazakârlığa olan riayeti eksiliyordu. Çok söylerdi. Fakat dinleyenlere daha çok söylemesini arzu ettirecek kadar güzel söyler, kesinlikle fazlalık ve tekrarlarda bulunmazdı. Kelimeler, terkipler, cümleler yazdığı şeylerde görüldüğü gibi seçilmiş, ayıklanmış, muntazam ortaya çıkardı. Anlatması da yazması gibi yanlışlardan, hatalardan berî idi. Çoğunlukla bağırarak söyler, sözünü kesmek isteyen herze-gûları²⁴ azarlardı. Bağırarak söylediği sözlerde kelimelerin şiddetini artıracak bir ahenk vardı. Birine "eşek" demek istediğini veya dediğini anlatacağı vakit "eşşşek" dedim yolunda kelimeyi birkaç mertebe şiddetlendirirdi.

Mahremiyetini kazanan dostlarına karşı pek laubali idi. Yalnız bazı kimseleri istisna etmişti. Sadullah Paşa hakkınca fevkalade bir hürmet besler ve onunla sohbette nezahatine dikkat ederdi. Çünkü Sadullah Paşa merhum laubalilik içinde yine bir kibirlenme muhafaza eylediğinden onun bu hasletini nazarıtibardan ayırmazdı. Ve çünkü Sadullah Paşa'nın aklına ve yüceliğine âdeta meftun idi. Mustafa Fazıl Paşa'nın ağzı bozukluğundan, Halil Şerif Paşa'nın kudretinden çekinir, Fuad Paşa'nın yanında şathiyat göstermekten sakınmaz. Yusuf Kâmil Paşa'nın vakur azametini, Mütercim Rüşdü Paşa'nın her kelimesinde bir istihza saklı olan sözlerini, Mahmud Nedim'in saçma sözlere benzeyen içtihatlarını

²⁴ herze-gû: Saçma sapan konuşan kimse.

hafife alırcasına bir sükût ile geçiştirirdi. Bununla beraber pek ileri giderlerse onlara karşı da serbest tavırlarına müracaatla pervasız fikirleri idare ederdi.

Beladan, tehlikeden hiç çekinmezdi. Fransa İhtilal-i Kebiri'nde işleri icra ile dehşet devrini meydana çıkaran siyaset erbabının hâl tercümelerinden bahsettikçe kükreymiş arslan gibi tüyleri ürperirdi. Danton'u, Robespierre'i, Camille des Moulin'i, Madam Roland'ı velhâsıl Jirondenleri sever ve onların meşhur sözlerini onların lisanından çıkıyormuş gibi kibir burnunu kıracak hususi bir vakar ile söyler. Mirabeau'nun Tiers Etat'de kralın mabeyncisine hitaben "Efendine söyle, biz buraya ahalinin fikirleri ile geldik. Süngü kuvvetiyle çıkarız," sözünü Mirabeau'nun lisanına yakışır bir şiddetle onun tavrını îrat ederdi.

Öyle bir hâlinde ise en büyük tehlikeye sevk olunabilirdi. "Marseillaise" ezberinde olduğundan bazen damarlarında coşan hamiyet ve gayret kanının üstünlüğüyle bu şarkıyı şairi olan Rouget de Lisle'e gıpta eden bir eda ve azametli sada ile taganni ederken hâlini, tavrını, boğuk sesini izlemeye ve dinlemeye doyumlamazdı. Öyle zamanlarda mücessem hamiyet ateşparesi, müşahhas bir şiddet barikası kesilirdi.

•

Ben kendi kendimle hasbihal kabilinden infial ve tefekkürlerimle meşgul bulunduğum sırada Kemal arkadaşlardan ayrılarak bulunduğum yere geldi.

"Ne düşünüyorsun?"

"Oğlumu!"

"Ben de Ekrem'den ayrıldım. Hiç düşünmüyorum."

"Adam sen deli O, dünyaya, sen Avrupa'dayken geldi. Sen İstanbul'a dönüşte onu iki buçuk yaşında bir çocuk buldun."

"Pekâlâ, bundan ne çıkar? Evlada olan düşkünlük mü eksilir?"

"Bundan o çıkar ki sen Avrupa'dayken yalnız Feride'yi düşünür, yalnız ondan bahseder, yalnız onun ayrılığıyla müteessir olurdun. Yüzünü göremediğin Ekrem'i baban sana yazdıkça hatırlardın. Senin o vakitki Feride'n ne ise benim şimdiki Ziya'm da odur."

"Evet! Bunda hakkın var. Fakat sana Tâlib'in mısraını değiştirerek okuyacağım: 'Düşük bu şanlı derde çekmek gerek belasını'"

“Dert malum. Fakat bundaki şanı anlayamadım. Biz ne nâma sürgün olunuyoruz? Murad Efendi’yi tahta oturtma fikrine kuvvet vermek için ‘Yaşasın Kemal’i mukaddeme yaptılar sözüyle padişahı kızdıranların kurbanı olmakla şan ve şeref arasında bir münasebet göremiyorum. Eğer sen buna cidden kail isen ben yarın sabah vâsıl olacağımız Sultaniye Kalesi’nden Mabeyn’e bir telgraf çekerim. ‘Padişahım! Ben ne Murad Efendi taraftarıyım ne saltanat tahtında kaim olan padişahıma karşı asabiyim ne de ömrümde böyle bir fikirde bulundum. Arkadaşlarımdan Kemal’in böyle yanlış bir yola sapmasıyla benim ona ortaklık ettiğim neden iktiza ediyor? Eğer o Murad Efendi taraftarı ise ben de Sultan Abdülaziz’in en sadık bir tâbiyim. Eğer Kemal bu iddiada ise cezasını çeksin. Fakat ben nefsimi öyle bir iddia ve intisaptan tenzih ederim. Bu hakikati kabul etmeyip de beni yine Kemal’in avanesinden addederseniz cidden vebale girmiş, büyüklüğünüze layık olmayacak bir zulüm işlemiş olursunuz,’ derim. Hem de bunu dememle korktuğum sabit olmaz. Çünkü kimse bilmezse sen pekâlâ bilirsin ki ben Murad Efendi taraftarlığının en kuvvetli muarızlarındayım. Hatta yine bilirsin ki Murad Efendi’den Midhat Paşa’ya götürdüğüm tezkere üzerine paşa bana ‘Ben fikren bunların umumen muhalifiyim. Böyle olmakla beraber birinden birini tercihe hacet göremem. Her biri nöbetini savıncaya kadar yerinde otursun. Kemal’e söyle, böyle şeylerle meşgul olacak zamanda değiliz,’ dediğini de sana o zaman söylemiştim. Hatta mektubu iade etmek istemediği hâlde Kâzım Bey hemen zorlar gibi bir şekilde almıştı. Hâsılı ben yarın sabah bu telgrafı Kayserili Ahmed Paşa’ya gönderip çekirticeğim. Bizi götürecekten evvel cevabın yani serbest kalmamı söyleyen telgrafın geleceğinde şüphe etmem.”

Kemal bu sözüm üzerine cidden düşünmeye başladı. Benim tabiatımı bildiği gibi bana bu teşebbüsümde mâni olmaya hakkı olmadığını da biliyordu. Hem nasıl mâni olabilirdi? Mücerret “benimle sürgüne gideceksin” demek için üzerimde bir hak velayeti bulunmak iktiza ederdi. Hâlbuki ben “şanlı dert” tabirine canım sıkıldığı için Kemal’i endişeye düşürmek istemiştim. Bunu başka biri söyleseydi, Kemal ona ya istihza ile mukabele eder yahut “Tüh! Korkak köpek sen de adam mısın? Henüz Marmara’dayken feryat ve imdat etmeye

başladın!" diyerek eğlenir, maskara ederdi. Fakat bana latife yoluyla olsun böyle bir söz söyleyemezdi. Çünkü pek çok şeylerde fikren ve meslek olarak bir arada olduğumuz gibi içtihat olarak muarızdık. Bu anlaşmazlıkla beraber yine tek vücutçasına kardeşliğimiz bozulmuş değildi.

Yine söze ben başladım:

"Şimdi Ziya kim bilir beni ne kadar arar. Validesine neler sorar. Onlar da 'Gelibolu'ya Kemal Bey'e gitti,' derler. O da cevaben 'Kemal Bey pek fena bir adam. Her vakit beyi, Gelibolu'ya götürüyor,' der."

(Ben bunu Kemal'in zaafını kurcalamak için söylemiştim. Zira altı ay önce Kemal ile Gelibolu'ya gidişim üzerine Ziya, "Kemal Bey çok fena, beyi evimizden aldı da gitti," demiş imiş. O da her mektubunda Ziya'ya hitaben "Beyi bir daha Gelibolu'ya götürmeyeceğim. Eğer sen istersen beraber gelir misin mini mini Ziyacık?" diye bir cümle yazardı. Bundan dolayı bunların hatırlanması bittabi teessürünü mucip olduğundan cidden kendini şaşırarak "Hay Allah belasını versin! Keşke şu *Vatan* oynanmamış olaydı," cümlesi ağzından çıkıverdi.)

Beş dakika kadar ikimiz de durgunlaştık. Bu defa da yine ben sükûtu ihlal ile "Söyle bakalım, Kıbrıs'tan bana mektup gönderecek misin?" dedim.

"Hayır! Seni İstanbul'da tekrar belaya sokmak istemem. Eğer sen bana yazarsan ben de bir kolayını bulup cevap veririm."

"Demek benim Mabeyn'e müracaatıma hem inandın hem de bu müracaatın amacına ulaşıp da İstanbul'a döneceğime hükmeyledin. Öyle ise hâlâ bu kadar belalarına iştirak etmiş olan bir arkadaşını anlayamamışsın. Yazık sana."

"Seni, benim anladığım ve bildiğim kadar belki kendin de anlayıp bilemezsin. Pek çok şeyde benim vasiyetlerimin zıddını yaptın. Dediğini yaptın. Çünkü mağlup olunca aklına geleni yapacağını bilirim de yarın düşündüğün gibi bir telgraf çekebilmeni mümkün görmem."

"Evet! İstanbul'da bulunmuş olsa idik de fikirlerimiz çatışarak ikimiz de görüşlerimizde ısrarcı bulunsa idik belki ben, dediğimi yapar ve sana muhalefetimi izhar ederdim. Ertesi günü veya bir hafta sonra hâsılı şimdiye kadar defalarca vâki olduğu üzere yine uzlaşırdık. Fakat ben divane veyahut teessürlerine mağlup olacak kadar zayıf kalpli miyim ki beni

sürgün edenlerden merhamet dileneyim. Şunu bil ki kafamı koparıp atacaklarını bilsem onların birine minnet etmem. Benim hiddetim sürgünüme, belama değil. Sürgünümün, belamın içtihadıma aykırı olan sebeplerinedir. Bu belaya sen de şu sırada hazır değildin. Eminim ki sen de kederlisin. Fakat kabahatin en büyüğü sende olduğu için kimseye bir şey demeye, şikâyet hakkın yoktur. Ben ise ancak senden yine sana şikâyet ederim. Başkasına karşı tecellüdümün derecesini bilirsin. İşte bu kadar. Artık bahsi bırakalım. Bundan sonrasına bakalım,” dedim.

Kemal bu teminatı alınca haddinden fazla mutluluğunu göstererek yüzümü, gözümü öpmeye başladı ve gözlerinden dökülen iki damla yaş ise teessür derecesini en açık bir lisandan ziyade ilan etmiş idi.

•

Ertesi sabah saat üç sularında Gelibolu önünden geçiyorduk. Tepede pek şahane bir mevkide azamet ilan eden sarı boyalı hükümet konağını görünce, altı ay evvel bir cuma sabahı, Fransız vapurundan birlikte çıkışımızın ve biraz sonra hükümet konağına girişimizin hatırlanması, ikimizin de tesürünü mucip oldu.

Bu sırada köpekleri Lapseki tarafına sürgün edişini Kayserilinin kendisini tahkire hamletmesi üzerine Mabeyn’e müracaatla Kemal’i azlettirdiği hatırıma geldiğinden “Şu talihe bak! Bir saat sonra biz Kayserilinin maiyetine mahsus olan vapura geçerek, tersaneden gelecek vapura kadar orada tutuklu kalacağız. Şimdi herif istediği gibi bizden intikam alacak. Aklına gelen emirleri verecek. Biz de buna hiddetleneceğiz. Ağzımıza geleni söyleyeceğiz. Al sana kaderin bir cilvesi daha,” dedim. Kemal cevaben “Bu hayvanlığı yapsa memnun olurum. Fakat herif istikbal mülahazası ile bizi gizli surette taltife kalkışacak olursa işte ona tahammül edemem. Zira asıl intikam budur,” dedi.

Bir iki saat sonra tam zuhur vaktinde²⁵ Kale-i Sultaniye’ye vâsıl olduk. İstanbul’dan hareketimiz sırada Pesendide vapurunda misafir edilmekliğimiz telgrafla bildirilmiş olduğundan, beş çifte bir sandal ile bir bahriye zabitanın geldiğini gördük. Zabıt, derhâl yukarı çıkarak bize mülaki oldu ve

---

²⁵ Öğle vakti.

Bahri Bey'e "Beyefendiler misafir olacaklarından kendilerini almaya geldim," dedikten sonra bize kendisini Pesendide vapurunun süvarisi Kolağası Feyzi Bey olarak takdim etti. Evvelce el çantalarımızı yanımıza almış olduğumuzdan hemen kendisini takip ettik. Ve yatak ile sandıklarımızın naklettilmesini de kendisinden rica eylediğimizden derhâl lazım gelen emirleri verdi.

Bu Feyzi Bey, Karantina Muhasebecisi Remzi Efendi merhumun damadı ve bizim Âli Bey'in bacanağı imiş. İyi huylu, terbiyeli, hürmete layık, zeki, aydın fikirli bir zat idi. Bize Pesendide'nin kış kamarasını tahsis etmiş olduğundan eşyamız gelince beş arkadaş yataklarımızı serdirdik. Sandıklarımızı baş uçlarımıza koydurduk. Yan gelip keyfimize baktık. Öğle yemeğini Dekahliye vapurunda yemiştik. Karnımız toktu. Bize birer fincan kahve emretmesini rica ettik. Bahri Bey, vapurda kalmış olan malum Yüzbaşı Emin'i İstanbul'a iade için kaleye çıktı. Ve Bahriye Nazırı Rıza Paşa'nın valiye olan mektubunu götürüp teslim etti. Rıza Paşa merhum, bu mektupta tahsis olunacak vapurun gelişine kadar bizim maiyet vapurunda misafirliğimizle ağırlama ve ikram ve hükümet hesabına yiyip içmemizi emretmiş. Hakikatte biraz sonra valinin yaveri gelerek paşanın cümlemize selamını ve her ne arzu edersek derhâl giderilmesine müsâraat²⁶ edileceğini ifade etti. Biz de selamına teşekkürle mukabelede bulunduk. Başlıca bir arzumuz olmadığını ve ihtiyaç hâlinde âtîfetlerine müracaat eyleceğimizi de beyan ettik.

Akşamüzeri mükemmel bir tabla geldi. Vilayet Defterdarı Emin Efendi merhum da biraderi Divan-ı Muhasebat Reisi Said Efendi ile Kemal arasındaki akrabalık ve yakınlığa mebni büyücek bir hasırlı su göndermiş olduğundan mehtabın en parlak deminde güverte üzerinde güzel bir akşam yemeği yedik.

Biraz sonra Nuri ile ben yataklarımıza çekildik. Kemal, Midhat, Hakkı, Bahri ve Feyzi Beyler gece yarısına kadar güvertede oturup çene yarıstırmışlar. Bizde tam bir huzur ile güneşin doğuşuna kadar bir güzel uyku uyuduk. Sabahleyin

²⁶ müsâraat: Bir işe vakit geçirmeden sûratle başlama. Acele etme, çabukluk, sûrat.

onlar uykudayken Nuri Bey'le ikimiz güverteye çıktık, kahvelerimizi içerek hasbihale başladık.

Nuri Bey cidden üzgündü. Zira yirmi günlük evli olduğu gibi hemşiresinden başka da kimsesi yoktu. Bab-ı Seraskeri civarında kiralamış olduğu evde yalnız bulunan bu iki kadının yanında on on iki yaşında bir erkek çocuktan başka bir fert bulunmadığından hakikatte ne düşünse ve ne kadar meyus olsa hakkı vardır.

Hâlbuki Nuri Bey vatan yolunda her belaya kendisini teslim etmiş hamiyet erbabının mümtazlarından olmakla sürgünden filandan dolayı nefsince hiçbir teessüre mağlup olamazdı. Bundan dolayı kendisini boş sözlerle teselliden ise üzüntüsüne ortak olmayı daha muvafık bulmuştum. Dedim ki:

“Hemşiren bu hâli birinci defa görmüyor. Avrupa'ya vâki olan firar, onda bir tecrübe hâsıl etmiştir. Bu cihetle refikanı hem teselli hem de himaye eder. Zira firar tarihinden bugüne kadar tamam altı sene geçti. Onu altı yaş daha genç bırakmıştın. O zaman küçücük Esad'dan başka kimsesi yoktu. Şimdi ise aklı başında bir kadındır. Esad da on iki yaşındadır. Bundan dolayı nasıl olsa kendilerini barındırırlar. Akka'ya varıp bir ikametgâh tanzim ettikten sonra refikanı da aldırırsın. Ne kadar kalacağımızı bilmiyoruz. Muhakeme neticesi olarak uzaklaştırılmadığımızdan fermanımızda müddet tayin edilmemiş olsa gerektir. O zaman bizim kurtuluşumuz tesadüfe tâbidir. Sürgünümüzün bir tesadüf eseri olması gibi. Mademki ikamet müddetimiz meçhuldür biz de kendimizi gideceğimiz yerlerde daimî surette ikamet edecekler makamında bulundurarak rahatımıza bakarız.”

Bu sözlerim Nuri'nin üzüntüsünü yatıştırmaya mucip oldu. Ferahlamaya çalışan bir tavırla dedi ki:

“Hakkın var. Ben buralarını düşünememiştim. Hemşire gerçekten tecrübe sahibidir. Dediğin gibi Akka'da bir ev tutarak Şefika'yı çağırırım. Esad'ın mektebi, gailisi olmasa hemşireyi de birlikte getirtirdim. Sen ne yapacaksın, refikanı getirtecek misin?”

“Tabii getirteceğim. Biz Midhat'la pek iyi yaşayabiliriz. O da aynıyla senin gibi bekâr bir hemşireye sahiptir. Hem de erkek gibi bir hemşiredir. Haremiyle beraber gelir. İkimiz büyücek bir veyahut yan yana iki ev tutar, otururuz,” dedim.

Fazlalıktan addedilecek olan şu tafsilat, hususi ahvalimizin bundan sonraki safhalarına bir mukaddeme addolunsa yeridir. Çünkü bu tasavvurlarımız, her şeyden evvel tesadüf ettiğimiz zorluklardan dolayı bir buçuk iki sene kadar akim kalmıştı.

Bugün saferin on üçüncü cuma günü idi. Biraz sonra arkadaşlar da uyanıp güverteye çıktılar. Pesendide vapuru Sultan Abdülmecid zamanından kalma küçük bir gambottu. Fakat mevcut fertleri temizlik ve nezafetine pek ziyade itina ettiklerinden suda yüzen latif bir ikametgâh hükmünde bulunuyordu. Bu vapurda saferin on beşinci pazar gününe tesadüf eden 1873 senesi nisanının ilk gününe kadar ikamet ettik. O gün sabahleyin Kandiye ismindeki dört bacalı nakliye vapuru gelmiş olduğundan öğleden sonra hareket edeceği süvarisi tarafından bildirilmişti.

Öğle yemeğini Pesendide’de yedik. Eşyamızı neferler hazır ederek Kandiye’den gönderilen büyük bir sandala yükleyip vapura taşıdılar. Yarım saat sonra da Pesendide süvarisi Feyzi Bey’e veda ederek diğer bir sandal ile istim üzerinde²⁷ bulunan Kandiye vapuruna çıktık. Bu vapur, Fevâid-i Osmaniye’nin asker nakline mahsus gemilerinden olarak altı yedi sene evvel İngiltere’den alınmış olan Resmo vapurunun eşi idi.

Vapura dâhil olduğumuzu müteakip güvertede bizi istikbal eden bir zabiti Nuri görünce “Vay İbrahim! Süvari sen misin?” diyerek hemen sarılmaya başlamıştı. Bu garip bir levha idi ki kalemle tarif olunamayacağı gibi fotoğraf da yalnız vaziyeti gösterebilir. Çünkü gerek Nuri ve gerek İbrahim Beyler, simalarına resmi çıkan kalbî infialleriyle bu levhaya mahsus bir şekil vermişlerdi.

Hepimiz bu hâli hayretle seyrediyorduk. Yarım dakikadan daha az olan bu kucaklaşma müddetini müteakip Nuri Bey bize dönerek “Kaymakam İbrahim Bey’i size takdim edeyim. Yakın akrabamdandır,” demişti.

Velev geçici bir zaman için olsun insan böyle hâllerde gerek kendisinin ve gerek arkadaşlarından birinin yakınına rastladığında yalnızlığını bir derece daha hafiflemiş, diğer

²⁷ istim üzerinde: Harekete hazır durumda.

tabirle felaketinden teessür hissedarı olacak bir adam daha kazanmış oluyor.

Evet! Mekteb-i Bahriye'nin yetiştirmiş olduğu güzide bir süvari ile kalyonculuk zamanlarını ihtar eden neferlikten yetişme Rizeli bir kaptan arasındaki farkı bilenlere göre İbrahim Bey gibi nezih ve haluk, bilhassa zamane tavırlarına vâkıf ve bizlerle hemfikir, bilhassa arkadaşlardan birinin akrabasından bir zabite tesadüf etmek, böyle bir zamanda insanı memnun etmesi tabiidir.

Vapurun bir çeyrek saat sonra hareket edeceği haber verilmekle süvari bey kaptan köprüsüne çıktı. Pesendide vapuruyla selamlaşmalarını müteakip fayrap²⁸ emrini verdi. Yaram saat sonra boğazdan çıktık. İbrahim Bey, köprüsünden inerek hâmil olduğu emirnameyi okudu.

Bu emirnamenin içine ayrıca hususi bir tahrirat dahi konmuştu ki Kaptanıderya Rıza Paşa merhum tarafından süvariye yazılmıştı.

Evvela resmi tahriratın meâlini söyledi. Birinci merhale Rodos olacak ve oraya sevkolunan zatlar kimler ise sevkine memur olan zaptiye miralayına, isimlerini yazan bir ilmühaber alınarak teslim edilecek çünkü filan ve falan zatlar diye bu emirnamede serahat yoktu. Biz onu Dekahliye vapurunda Bahri Bey'in açıp okuduğu Zaptiye nazırının mektubundan öğrenmiştik.

İkinci merhale Akka olacak. Oraya ait olan zatları da yine bir ilmühaberle sevk memurlarına teslim edecek. Üçüncü merhalesi Kıbrıs'ın Tuzla iskelesi olacak. Keza orada da teslim ve ihraç muamelesi dedikleri vechile icra olunacak.

Diğer mektubu da sonradan bize irae etti ki şu mealde idi:

(Şurasını söylemeliyim. Nuri Bey, İbrahim Bey'i bir tarafa çekerek Bahri Bey'in bizden olduğunu, hamiyet ve asalet erbabından bulunduğunu, kendisinden hiçbir suretle çekinmeye mahal olmadığını anlatmıştı.)

İbrahim Bey Kaptan,

Size tevdi olunan Kemal, Nuri ve Tevfik Beylere güzel muamele ve hürmette bulunmanızı, yemek ve ikramda zerre kadar kusur etme-

²⁸ fayrap: Gemilerde ateşçilere ateşi hızlandırmaları için erilen emir.

menizi ve bu zatlar bugün padişahın gazabını celp ile cezaya layık görölmüşler ise de yakında padişahın af ve ıtlakına mazhariyetle hürmetle ağırılanarak vatana dönmeleri merhamet ve inâyet-i seniyyeden ümitle beklendiğinden hakkınızda vuku bulacak şükür ve şikâyetlerinin o zaman müspet netice vereceğini ihtar ederim.

İmza

Hasan Rıza

Bu mektup, Bahriye Nazırı Hasan Rıza Paşa merhumun elyazısıyla yazılmıştı. Öyle bir zamanda böyle bir mektup vermek ise pek büyük bir cesarete tevakkuf eder. Rıza Paşa'nın bu mektuptaki af ve ıtlak kaydı ve padişahın inayet ve merhametinden bahsedilmesi, ele geçmesi ihtimaline karşı bir tertip olarak, mektubun muhteviyatının sahih manası ise "Bunlar, Murad Efendi adamlarıdır. Müstakbel padişah ise Sultan Murad'dır. O zaman bu adamlar hürmetle ağırılanarak vatanlarına dönerler. Bugün onlara ne yolda muamelede bulunursan o zaman sen de aynı muameleye müstahak olursun," demekten ibaretti.

Vapurumuz boğazdan çıkarak hayli açıldıktan sonra güneybatıdan esmekte olan rüzgâr sancak tarafını okşadığından tekнемiz epeyce sallanıyordu. Giderek rüzgâr şiddetini artırdığı nispette gemi de beşik gibi iki tarafına fakat ziyadece sallanmaya başladı. Hatta bir raddeye geldi ki güvertede bulunan sandık gibi bir kanape üzerinde uzanmış bulunan Midhat Efendi ile beraber devrildi ki kırk beş derece bir eğim hâsıl olmayınca bir küpün devrilmesi gayrikabil olmasına nazaran âdeta hatırı sayılır bir fırtınaya tutulmuşuz demekti.

Ben fırtınadan ve onun mucip olacağı muhataradan korkanlardan değildim. Hatta böyle hâllerde korkmanın da hiçbir faydası yoktu. Ne olacak ise o olur. Fakat deniz tutma denilen arizadan son derecede muzdarip olageldiğimden başım fena hâlde dönmeye başladı. Güvertede kaptana mahsus olan kamaraya serdirmiş olduğum şiltenin üzerine devrildim.

Temennilerimin en büyüğü fırtınanın şiddetini fevkalade artırarak gemiyi batırması hususu idi. Çünkü o zaman ben bu beladan kurtulacak idim. Ve çünkü aralıksız mideden feveran etmekte olan safranın mucip olduğu ıstırap, takati kesen bir hâl almıştı.

Midhat'la Kemal sallantıya mukavemet ediyorlardı. Nuri'yi ise hiç tutmuyordu. Bahri Bey, kaptanın yanına çıkmış, köpük saçarak gelmekte olan dalgaların azametini seyreyliyordu. Ben ise başımı kaldıramıyordum. Nihayet Kemal de gelip kafayı devirdi. Bu sırada geminin baş direğinde mailen bağlı bir serenin yerinden ayrılarak bir neferin başına düşmesiyle biçare adam o anda hayatını kaybetmişti. Böyle fevkalade bir hâile ise insanı marazi hâlden ayırmakta mühim bir tesir gösteriyor. Ben de velev bir an için olsun gaşy hâlerinden çıkarak biçarenin yanına gittim. Kafası tamamen dağılmıştı.

Bu hâl ertesi sabaha kadar bu surette veyahut daha şiddetli bir mertebede devam etmiş olmalı idi. Çünkü gecenin nasıl geçtiğinden ben haberdar değildim. Şu kadarını biliyorum ki her şey altüst oluyor. Gümbürtüler işitiliyor. Güverteye sular doluyor, acı acı ısıklıklar çıkıyor, fenerler sürekli sallanmaktan sönüyor. Kamarada her ne varsa yuvarlanıyor. Bir hâlde ki kâh baş taraf ayağa iniyor ve kâh ayak tarafı kafa çıkıyor gibi oluyordu.

Sabahleyin uyandığım vakit açık olan kamara kapısından içeriye henüz doğmakta olan güneşin tel tel ışıkları uzanmış idi. Vapur, sakın sakın alelade hareketiyle yoluna devam ediyordu. Denizde hiçbir hareket hele beşik hareketinden eser kalmamıştı. Aynıyla asabi ve çabuk kızan bir adamın hiddet zorlamasıyla şiddetli asabi çırpınmalarından sonra bayılıp kendinden geçmesi gibi fevkalade bir sükûn hâsıl olmuş idi. Başımı kaldırıp bir kere kendimi tarttım. Hâlâ başım dönüyordu. Biraz sonra ayağa kalkmak istediğim hâlde müvazenetimi muhafaza edemeyerek yine oturmaya mecbur oldum. Çantamda limonum vardı. Onu alabilmek için kamaranın köşesine gitmek, yere serilmiş olan arkadaşların birer birer üzerlerinden atlamak iktiza ediyordu. Atlamak kabil olmayıp da birinin üzerine yuvarlanacak olursam sabahleyin epeyce hoş bir curcuna vukua gelebilecekti. Çaresiz onların uyanmasını beklemeye karar verdim.

Bu aralık, kapının önünden bir nefer geçtiğinden onu çağırarak çantayı getirttim. Bir bardağa biraz su koyup biraz da tuz getirmesini söyledim. Beş dakika sonra su ilave ettiğim yarım bardak limonlu suyu içince midemde sükûn ile beraber ferahlık hâsıl olduğundan başımı idare edecek hâle

geldim. Yine nefere getirttiğim su ve sabunla yüzümü gözümü yıkadığımdan âdeta sıhhatimin döndüğünü hissetmeye başladım. Bundan dolayı nefere bir güzel sade kahve pişirip getirmesini tembih ederek İbrahim Bey'in yanına gittim.

İbrahim Bey beni görünce çünkü bir gün evvelki hâlimle münasebet olmayan bu sabahki sıhhatli tavırlarımdan dolayı hayretini izhar eyledi. Havanın sakinliğine nazaran devam edip etmeyeceği hakkındaki fikrini sualimle "Emin olabilirsiniz. O bir sağanak idi. Geçti. Rodos'a kadar hep böyle süt liman bir hâlde gideceğiz," cevabını vermekle cidden memnun oldum.

"Saatte kaç mil gidiyoruz?" dedim. "Sabahleyin iskandil ettirdim. Dokuz mil alıyoruz. Öbür gün sabaha karşı Rodos önünde bulunuruz," dedi.

Biz sohbetteyken nefer de kahveyi getirdi. Biraz sonra da Bahri Bey uyanmış ve yıkanıp abdest almış olduğundan güvertede bir seccade sererek kibleye yönelip sabah namazını eda etti.

Sürgünden Sarfınazarla Marsilya'ya Azimet Müzakereleri

Bahri Bey ile Kandiye gemisinin süvarisi İbrahim Bey arasında gece bir müzakere cereyan etmiş, bunların ikisi de bir anda bir fikrin zihinlerine gelmesini idraklerinden dolayı hem hayret etmişler hem de memnun olmuşlar.

İçlerindeki maksadı biri diğerine anlatmada Bahri Bey öncülük etmiş. Kaptana demiş ki "Şu fırtına daha şiddet peyda etseydi ne kadar memnun olurum."

Kaptan: "Niçin? Batalım diye mi?"

Bahri Bey: "Bilakis. Fırtına bizi gitmek istenilen yerden ayırıp mesela Şire taraflarına atsın diye."

Kaptan: "Oralarda ne yapacaktınız?"

Bahri Bey: "Beyleri aldığım ile adaya çıkar, size de oradan uğurlar olsun kaptan derdim."

Kaptan: "Pekâlâ. Şimdi fırtına yoksa bizi Marsilya veya Brindisi yolunu tutmaktan kim menediyor. Kömürümüz de kâfi."

Bahri Bey'le İbrahim Bey fırtınanın kulak tırmalayan sadaları arasında konuşmalarına devam etmişler ve ertesi günü ilk uyanana bunu anlatmayı kararlaştırmışlar. Ben

kahveyi içinceye kadar Bahri Bey de sabah namazını eda ederek yanımıza geldi. Önce, akşamki fırtına ile bu sabahki sakinliği mevzu ederek dünkü gün benim vapurun yatmasını temenni edişim gibi kendisinin de gece fırtınanın şiddetlenmesi temennisinde bulunduğunu söyledi. Ve dedi ki:

“Ben isterdim ki fırtına o kadar şiddetlensin ki dalgalar güvertede ne var ne yok hepsini süpürüp kaldırsın. Direkleri kırsın, bacaları yerinden koparsın, giren sular ocakları söndürsün, pusulayı yerinden koparıp atsın, dümen kırılsın, tekne ceviz kabuğu gibi deryanın üzerinde kendi kendine çalkana çalkana Yunan adalarından birinde, mesela Şire’de karaya otursun. Etraftan sandallar, kayıklar, cankurtaranlar üşüşsün, bizi alıp adaya çıkarsın.”

“Sonra senin işin yamanlaşırdı.”

“Niçin yamanlaşırdı?”

“Şunun için ki ben orada kalırdım. Belki arkadaşlar da bana muvafakat ederlerdi.”

“Hayır! Ben öyle düşünmedim.”

“Ya nasıl düşündün?”

“Ben oradan biri Mabeyn’e biri de Zaptiye müşirine iki telgraf çeker, fırtınanın sebep olduğu tahribatı kaptanla beraber imzamız altında bildirir ve derdik ki: Bugün hükümet-i seniyyenin tesir icra edemeyeceği bir adada bulunuyor. Beyler eğer isterlerse adada kalarak diğer bir ecnebi vapuruyla Avrupa’ya giderler. Bunları öyle bir azme düşürmekten ise af ve merhamet-i seniyyeye layık görerek vatana dönüşlerine müsaade buyurulması herhâlde padişahın azamet ve âtîfetinden boyun bükerek istenir. Hiç şüphesiz ‘Gelsinler, affettim. Konsoloshaneden kendilerine kâfi miktarda harcırah verilsin,’ diye irade-i seniyye çıkardı.”

“Hülya fena değil ama ben millete otuz sekiz bin liraya mal olmuş olan Kandiye vapurunun mahvını, bilhassa Yunan adasında karaya vurmasını şahsi selametim adına vâki olmuş görmek değil tahayyül bile etmem.”

“Ya şimdi ben orada kalırdım diyordun.”

“Şüphesiz öyle bir kazaya uğranılıp da adaya düşmüş bulunsa idik, ben kendi hesabıma tekrar ederim, oradan Avrupa’ya savuşurdum. Benim vukua gelmiş bir musibetten istifade etmekliğim ile devletin bir vapurunu batırarak kurtuluşu ermeyi temenni arasında büyük bir fark var.”

“Öyle ise haydi başka şey düşünelim.”

“Ne düşünelim?”

“Süvari beyi kandırıp bizi Marsilya’ya götürmesini teklif edelim. Kabul ederse ne âlâ, etmezse ben onu kamara-da tevkif ederim. Kapısına da iki asker dikerim. Elimdeki fermanlardan birini açıp da padişahın tuğrasını gösterince neferlerin tamamı bana itaat ederler. Kılığım kıyafetim de buna müsait. Bilhassa ben miralayım, beyefendi kaymakam. Asker oralarını anlar. Sonra iş kumandaya kalır. Midhat, dün, ihtiyaç hâlinde vapuru kullanabileceğinden bahsediyordu. Onu ve ikinci kaptanı memur ederiz. Marsilya’ya gireriz. Vesselam.”

“Bak bu suret işime gelir. Hele İstanbul’da kendi hâlinde oturan beş genci böyle sualsiz, cevapsız, mucipsiz, icapsız nefyedenlere de güzel bir ders verilmiş olur. Fakat ben zannetmem ki İbrahim Bey gibi hamiyet sahibi bir zat bize kendisini bağlatmaya mecbur etmek vesilesini versin. Ne dersin İbrahim Bey! Bizim Kürt beyinin teklifini kabul edebilir miydin?”

“Şüpheli mi var? Nereye gitmeyi arzu ederseniz yöneleceğimiz yerin orası olacağına sizi namusumla temin ederim.”

Derhâl yerimden fırlayıp yüzünü gözünü öptüm. Ve “Hakikaten senin gibi hamiyetli birinden beklenen de budur. Vakıa bu vazifeyi suistimaldir. Fakat bazı hâllerde vazife bakımından kabahat kabul edilen hâller, hamiyet bakımından hizmet addolunur. Çünkü zulüm aleti olmaktan ise beş mazlunun kurtuluşuna vasıtalık etmek, her cihetten makbuldür. Ne hacet, işte elinizdeki hususi mektup Rıza Paşa en cahil tanıdığımız ve pek çok fenalıklarını işitip bildiğimiz vezirlerden biriyle her ne maksat ve niyetle olursa olsun, çünkü onun hakikatini keşfetmek bizce imkânsızdır, bize riayet ve hürmet tavsiye ediyor. Bakılsa bir Bahriye Nazırı için bu da bir kabahattir. Gazaba uğramış beş kişiyi sürgün yerlerine götüren bir kaptana onlar hakkında iyi muamele tavsiyesi kabahat değil midir? Fakat Rıza Paşa bunu kabahat değil, insanlığın bir lüzumu addetmiş de size, hem de ahlakını bilmediği bir gemi süvarisine vermiş. Bence sizin gemiyi Marsilya’ya sevk etmenizle paşanın böyle bir mektup vermesi kabahat veya insanlıktan hangisi sayılırsa sayılsın eşittir,” dedim.

Bu sırada Nuri Bey de uyanıp dışarı çıkmıştı. Bizi kaptan köprüsünde toplanmış görünce o da yanımıza geldi. Fırtınadan, fırtınanın sükûnundan filandan bahsetikten sonra işi ona da açtık. Önce hayali bir latife hükmünde telakki eylediği bu sözlerin bir hakikat olduğunu anlayınca o da İbrahim Bey'e elini uzatarak "Cidden adammışsın İbrahim!" sözüyle hem memnuniyetini hem de takdirini ifade etti.

Ben dedim ki "Bunların hepsi iyi. Fakat bakalım Kemal tamam diyecek mi? İşin asıl mühim tarafı odur."

Nuri Bey, etraflıca düşündükten sonra "Hakkın var. O, uygun görmezse bu kararın hiç hükmü kalmaz. Vaki biz ona 'Sen istersen Marsilya'dan bir vapura bin, İstanbul'a git. Sürgün yerine gönderilmekliğini hükümetten iste. Bu sırf sana ait bir meseledir. Fakat bizim işimize karışma!' diyebiliriz. Hâlbuki Kemal iştirak etmedikten sonra ben o hürriyeti kendim için kabul edemem. Eminim ki sen de benim fikrimdesin," dedi.

Cevaben dedim ki:

"Tabii Kemal muvafakat etmeyince kimse gitmez. Çünkü hiçbirimize Kemal'siz ehemmiyet vermezler. Kemal'in ise gitmesi bence şüpheli değil. Pek iyi bilirim ki gayrikabildir. Hatta ileri süreceği özrü de söyleyeyim. O, bittabi bu suretle savuşmayı hükümete karşı zafer hükmünde telakki edecektir. Fakat İstanbul'da kalacak en büyük dostların bu yüzden uğramaları muhakkak olan belayı düşünür. Evvela *İbret* gazetesinin saldırganca neşriyatını padişaha, Fazıl Mustafa Paşa'nın telkin ve teşvikleri olmak üzere gösterenleri bu fiilimizle maddeten tasdik etmiş olacağımızdan, paşayı bir belaya uğratırlar. Bu sefer memleketten sürme muamelesine kalkışmazlar, memleketin bir tarafına atarlar. Bunu yapmasalar bile paşayı, daimî bir tarassut²⁹ altında bulundururlar. Konağına gidenleri ürkütürler. Hâsılı ne yapmak lazım gelirse yaparak rahatsız ederler. Paşa ise yalnız kalmaya ve münzevice yaşamaya alışmamış olduğundan bu hâlden pek ziyade rahatsız olur. Kendi ihtiyarıyla Avrupa'ya çekilmesine de imkân yoktur. Çünkü serveti pek ziyade zarara uğramıştır. Hatta hıdiv dahi aylık tahsisatı olan bin lirayı kestiği için bugün pek fena bir hâldedir. Bundan dolayı Kemal buralarını

²⁹ tarassut: Gözetleme, gözleme.

senin benim kadar değil daha âlâ bildiği cihetle mümkün değil bu kararı hareket mevkiine koymak istemez. Her şeyden evvel bize Avrupa'da geçinebilmek için para lazım. Onu kim verecek? Paşanın şimdiki hâli bundan altı sene evvelki hâliyle kıyas mümkün değil ki Sakakini cenablarına emir versin, o da *Muhbir ve Hürriyet* namına 'Mesarif eyledim diye çekerdinakdi keseden / Sunardı dilli defteri her ay başı tomar ile' beytiyle Kemal'in tasvir ettiği kötülükleri yenileyerek faydalansın. Fazla olarak Bahri Bey'le İbrahim Bey'i de beslemek lazım. Bunları hangi kuvvet ve servete istinaden deruhte edeceğiz, diye konuşacak olan Kemal'e verecek cevap bulamayız."

Bu dakikaya kadar sükût eden Bahri Bey dedi ki:

"Mademki Murad Efendi namına sürgün ediliyorsunuz. Avrupa'ya bu suretle savuştüğümüz hâlde elbette bizi gittiğimiz yerde parasız bırakmaz."

Ben de cevaben "Kendisi muhtac-ı himmet bir dede / Kande kaldı gayrıya hizmet ede" beytini okuduğumdan hepimiz gülüştük. Derken kamara kapısından Kemal, sakal bıyığa karışmış, kaşlar çatılmış, gözler ışığını ihlal edecek surette çakmaklanmış bir hâlde arzıendam ettiğinden bizi görür görmez o da yanımıza geldi.

Bahri Bey'in temennilerini, sonra hayallerini tekrar etmekle beraber ona da maksadı tafsilatıyla anlattık. Kemal, kâh ben, kâh Nuri Bey söylerken gülümsüyordu. Söz bitince dedi ki:

"Tasavvur pek parlak. Hem de hakikaten icrası kabil bir tasavvur. Bizce tatbiki mümkün olsa idi, hükümete bundan parlak, bundan azametli bir karşılık olamazdı. Al sana ....ğım.³⁰ Sen bizi korkundan Arap vapuruna bindirmişsin! Biz de senin bir zabıta memurunla bir de kaptanını alarak binmemize tahsis ettiğin beylik vapurunla işte istediğimiz yere geldik. 'Ey sadr-ı mufahham buna sen şimdi ne dersin' derdik. Fakat imkân müsait değil. Evvela bize her şeyden evvel para lazım. İkinci olarak her şey için para lazım. Üçüncü olarak para verecek hiç kimsemiz yok. Bundan dolayı bu parlak tasavvurun şimdilik hayaliyle teselli bulmaktan başka bir şey yapamayız."

³⁰ Tefrikada bu ifade noktalar ile kullanıldığından biz de aynı hâli muhafaza ederek aktarıyoruz.

Arkadaşlardan evvel davranarak dedim ki: “Senin böyle bir görüşte bulunacağını ben bunlara daha evvel haber vermiştim. Fazla olarak altesin bizim yüzümüzden belaya uğrayabilmesini de hesaba dâhil edeceğini söylemiştim.”

Kemal: “Ben böyle şeylerde ne altesi düşünürüm ne de filan ve falanı. Biz belaya uğradık. Onlar yine keyiflerine bakıyorlar. Bundan sonra, itimat et kendi hesabımıza çalışacağım. Cömert ve kerim olan bu vatan, onların yüzü suyu hürmetine mi duruyor ki memlekete ifasıyla mükellef olduğumuz hizmeti onların selameti için terk edelim. Eğer bugün elimde şu beş arkadaşı bir sene olsun geçindirecek bir para bulunsa idi bir aya kalmaz hepimizin menfalarımızdan³¹ birer birer hem de muayyen bir günde savuşabilmesi çaresine başvurur ve muvaffak da olurduk.”

Ben: “Sana kendi hesabıma olarak söylerim ki bu çareye tevessülün ile muvaffakiyeti muhakkak görüyor isen –ki ben hayallere kapılamam– sürgün yerinden her ne zaman istersen savuşmaya bak. Bizi hiç düşünme. Daha doğrusu bizi düşünürsen hiç durma çünkü senin ehemmiyetin, kaleminin iktidarı, beyanının şiddeti, uzmânın³² başına yıldırımlar yağdırmaktaki maharetin, havastan avama kadar herkes nazarında teslim edilmiş olan hamiyetin hâsılı birçok yüce faziletlerindeki şöhretin onları gerçekten düşündürür. İstersen bizi kurtarırsın. Yani bizim salıverilmemizi şart ederek dönmeye söz verirsin. Emin ol ki senin firarın her şeyden evvel bizim selametimizi mucip olur. Ama istenenin üzerinde olarak firarın üzerine bizi daha ziyade tazyik ederlermiş, bizce katiyen ehemmiyeti olamaz. Çünkü senin neşriyatın onlara eziyet ettiği kadar onlar bize sıkıntı veremezler. Fakat sen oturur da içimizden biri firar edecek olursa emin ol ki senin hakkında ittihaz edilecek şiddet, cidden tahammül edilemez bir derecede olur. Bir daha tekrar ederim ve eminim ki Nuri de bu fikirde benimle aynı görüştedir: Eğer imkânını bulacak olursan bir an tereddüt etme, hemen savuş!”

Gerek Nuri ve gerek Bahri ve İbrahim Beyler bir olarak görüşümü tasvip ettiler. Kemal ise “Hayır! Mademki beraber

³¹ menfa: Bir kimsenin sürgüne gönderildiği, sürgün edildiği yer, sürgün yeri.

³² uzmâ: Büyük, çok büyük, çok yüce (kimse).

sürgüne gidiyoruz ya beraber kurtuluruz yahut beraber beraber gideriz. Sizi bela cehenneminde terk edip de kendimi safa cennetine atmak benim elimden gelmez. Sen de bana itimat et ki biz nihayet bir seneden ziyade kalmayız. Elbette benim de bir bildiğim var,” dedi. Ben de “Senin bildiğin eğer hülyadan ibaret olmayıp da akliselime uygun bir hakikat ve yahut hakikate sürüklenecek bir keyfiyet ise onu bize anlat da müsterih olalım. Yoksa peder sana müneccimâne kehaneti söyleyen bir zâyîçe³³ verdi de ona mebni mi böyle bir sene ile belayı sınırılıyorsun!” dedim.

Pekâlâ, biliyor idik ki Kemal, bir kere karar verdiği şeyden katiyen caymaz. Bundan dolayı o, sürgünde sonuna kadar kalmayı göze almış, onu bundan çevirmek muhaldir.

•

O gün ve ertesi gün sakın bir havayla yolumuza devam ettik. Bir gün evvelki fırtına bana tartar-ı mukayyi³⁴ gibi tesir etmiş olduğundan iştahım iki kat olmuştu. Lostromonun³⁵ hazırlamış olduğu balık ile kuzu kızartması pek leziz idi. Yahut bana öyle geliyordu.

Salı günü akşamüzeri Bodrum, İpodron sahilinden ve Hipokrat’ın doğum yeri olan İstanköy (koyu) önünden geçiyor, Rodos’a yaklaşıyor, arkadaşlardan ayrılık saatinin her an yaklaştığını hissederek müteessir oluyor idik. Nihayet çarşamba gecesini sabaha karşı Rodos’a ulaşan vapurun demir salıvermesinden husule gelen gümbürtü ile uyandım. Mendirekteki hareketli fenerin muntazam bir devir ile etrafına yaydığı ziya, kalenin duvarlarına çarpıyordu. Kalede hiçbir hayat emaresi yoktu. Hava berrak idi. Fakat şark ufku henüz ağarmaya başlamadığından kalenin içi fark olunamıyordu. Ara sıra gayet hazin ve düzenli bir ahenk ile “Ka ra kolllll” diye sada işitiliyor, bu sadaya ise “Hazır olllllll” sözüyle yine aynı ahenk taklit olunarak cevap veriliyordu.

Serhatlere ve kalelere mahsus olan bu kadim teyakkuz usulü, Rodos’ta o zaman sürdürülmekte idi. Ben ömrümde ne kaleli bir yerde ne de serhatte bulunmuştum. Bu sebeple

³³ zâyîçe: Yıldızların belirli bir zamandaki yerlerini ve durumlarını gösteren çizelge.

³⁴ Bir tür kusturucu ilaç.

³⁵ lostromo: Ticaret gemilerinde tayfaların başı.

bu âdetten haberdar değildim. Henüz uyanık olan İbrahim Bey'in yanına giderek bunun aslını sorarak öğrendim. Gece-
nin tam sessizliği arasında her on dakikada bir yüksek bir
sada ile tekrar edilen bu teyakkuz ihbarı, şehrin dört bir ta-
rafından sâdır oluyordu.

Biraz daha dinleyerek tekrar yatağıma girip uyudum.
Uyandığım zaman güneş ufuktan hayli yükselmişti. Çünkü
saat sabahın biri idi.

Arkadaşlar da birer birer uyandılar. Son kahvemizi, veda
kahvesini birlikte içtik. Bir hayli söyleştik. Gülüştük. Fakat
itiraf etmeliyiz ki bu gülüşmeler pek sahte hatta zoraki ve
iltizamî idi. Bununla her birimiz yekdiğerimizden teessürü-
nü gizlemek istiyorduk! Hâlbuki her gülüşümüz kalbimizin
bir ağlayışını simamıza nakşediyordu. İnsanın yüz kaslarını,
gülme ve ağlamadan meydana gelir bir surette tahvilde, zo-
raki gülüş kadar müessir bir şey tasavvur edilemez. Ağlamak
bazı hâllerde simaya sevimli bir şekil verir. Hâlbuki zoraki
gülüşler pek sevimsizdir. Bununla beraber hakikati de örte-
mez. Çünkü birbirimizin simasına bakmaya bile cesaret ede-
miyorduk. Çünkü dikkatli bir bakışımız gülmenin sahteliğini
ani bir surette hakikat-i hâle yani ağlamaya tahvil edeceğini
pekâlâ hissetmekte idik.

Bugün o hâli, bahadırca bir cesaret eseri olmak üzere
tasvir ve hikâye etmek kabildir. Ne fayda ki hâlin hakika-
ti öyle değildi. Hepimizin içi ağlıyordu. Çünkü ister hususi
maksada müstenit olsun, isterse maksatsız olmuş olsun, he-
pimiz müşterek bir tutku içindeydik. Çünkü müşterek işler
addolunmuş ve bundan dolayı birlikte sürgün edilmiştik.
Her hâlimizde bu iştirak nazarıtibara alınmış iken sürgün
yerlerinin tayininde hükümet yine keyfini, hareket düsturu
edinmekten ayrılamamış, bizi ayırmıştı. Bundan dolayı top-
luca gurbete gönderilmiş olsa idik gurbetin elemlerini kat'a
hissetmeyecek idik. Çünkü beşimiz, bilhassa Kemal, Nuri ve
ben, hislerimizde, zevklerimizde, infiallerimizde hemen aynı
idik diyebilirim. Bazı anlaşmazlık olsa bile bir rengin açık-
lığıyla koyuluğu gibi bir farktan ibaret olabilir. Yine üçümü-
zün hakiki renginin bir aslın parçası olduğu görünürdü.

Saat üç sularında Bahri Bey miralay üniforması giyinmiş
ve kendisi süvari olduğundan hamâilini takınmış idi. İbra-
him Bey'in verdiği bir emir üzerine sandal indirildi. Bahri

Bey, adanın mutasarrıfı ile konuşmak üzere sandala binip gitti. Onun dönüşüne kadar Midhat'la ben eşyamızı bağlatarak hazır bir hâlde bulunduk. Yarım saat sonra Bahri Bey dönerek mutasarrıfın yetmişbeşlik bir baba adam olduğunu ve kendisiyle konuşmasında cereyan eden sözleri bize anlattı. Biçare ihtiyar, henüz ikametgâhında imiş. Hükümet konağında kimse yokmuş. Mutasarrıfa bize dair olan emirname-i sâmi ile Zaptiye Nezareti'nden yazılan tahriratı vermiş. O dakikaya kadar ne Babîâli'den ne de diğer bir nezaretten kendisine yazı gönderilmediğini de öğrenmiş.

İbrahim Bey de kömür alması ve iktiza ederse vereceği makbuz karşılığında para itası için Bahriye Nezareti'nden bir açık yazı taşıyordu.

Akdeniz'de seyrüsefer eden beylik vapurlar Rodos'a uğramaya mecburdur. Çünkü Rodos adası, Akdeniz havzasının şimdiki hâlde kömür istasyonudur. İbrahim Bey büyük bir sandal indirterek eşyamızı yüklettirmişti. Hükümetten gelecek sandalı bekleyerek arkadaşlarla beraber güvertede bulunuyorduk.

Rodos uzaktan pek latif bir manzara arz ediyordu. Kuzeybatıya doğru uzanmış olan Kumburnu, Akdeniz'in verd-i ranası³⁶ olan adanın' ince, parlak bir dalı gibi görünüyor ve koylarıyla yel değirmenlerinin beyaz yelkenleri nazik kanatlarını tahrik ederek bu gülün üstüne konmaya çalışan kelebekleri andırıyordu. Kalenin hisarı dışarıdan sağlam bir surette, şövalye devirlerine ait olan armaları, burç ve surlarında yer yer müşahade olunmakta idi.

Emeviler zamanından kalma Arap Kulesi de bir zelzele ile üst kısmını zayı etmiş olduğundan, mimari üslubundan eser görülüyordu. Yalnız adı kalmıştı.

Önünde mendirek diye tabir edilen suni bir liman ve onun girişinde bir fener bulunuyordu. Hükümet dairesi ise bu limanın gerisinde bir kat üzerine yapılmış beyaz bir bina olarak, önündeki bahçenin ağaçları arasından hayal meyal görünmekte idi.

Şehrin kendisi tamamen kale ile çevrilmiş olarak fakat

³⁶ verd-i rana: Dış tarafı sarı, iç tarafı kırmızı olan çok güzel bir gül çeşididir.

* Elinoz lisanında Rodos adasının ismi gül manasına gelen "noden" lafzından alınmıştır.

sahilden sonra tatlı bir meyil ile batıya doğru yükselmişti. Evlerinin düz çatıları, beyaz duvarları ve yer yer bazı bahçelerde yükselip gitmiş olan portakal ve limon ağaçları, şehrin manzarasına letafet bahşediyordu. Şehrin kuzey tarafındaki Frenk varoşu ne kadar alçak ise güney tarafındaki Sümbüllü varoşu o kadar yüksek idi. Bunlar kalenin dışında uzaktan bir ordugâh manzarasını andırıyorlardı. Şehrin en yüksek noktasında da güzel bir saat kulesi görünüyordu. Bu kuleyi aslen Rodoslu olan Fethi Ahmed Paşa yaptırmış olduğundan bugün Tophane Meydanı'ndaki saat kulesinin bir eşi addolunur.

Kalenin doğuya nazır olan sahilinde kadim liman bulunuyordu ki vaktiyle dünyanın yedi harikasından sayılan meşhur Kolos heykeli bu limanın girişine konmuştu. Bugün kalıntısı görülür. Fakat liman bizim elimize geçtiği günden beri temizlik yüzü görmemiş olmalıdır ki bugün gambot kabilinden olan küçük teknelerden başka gemilerin girebilmesi kabil olamıyor. Çünkü en derin yeri su sathından ancak iki metreden ibarettir.

Kumburnu'na doğru beş on kadar balıkçı sandalları demirlemiş, balık tutuyordu. Hatta bunlardan biri o sırada bizim vapura yaklaşarak tutmuş olduğu barbunyalarla kırlangıç balıklarını gösterdi. Kemal'in talebi üzerine yukarı çıkmasına izin verildi. Balıklar henüz oynuyordu. Barbunyalardan en ufağı yarım kıyyelik, kırlangıçlar ise birer buçuk ikişer okkalık idi. Sepette mevcut olup, yaklaşık yedi sekiz okka olan bu latif balıkları büyük bir memnuniyetle otuz kuruşa verdi. Kemal bununla âlâ bir öğle ve akşam yemeği hazırlatacak idi. "Bizsiz nasıl yiyeceksiniz? Hepinizin boğazında kalsın," dedim. Kemal de cevaben "Bundan sonra siz her gün yiyeceksiniz. Ben Magosa'da, Nuri'yle Hakkı da Akka'da balık bulamadıkça şimdi senin dediğin gibi biz de, yiyeceği balıklar Tevfik'le Midhat'ın boğazlarında kalsın deriz," demesiyle gülüşüldü.

Biraz evvelki teessürlerimizden eser kalmamıştı. Çünkü ayrılmak kesindi. Artık latifelere başlamış idik. Derken mendirekten dışarı çıkan bir sandalın vapura doğru geldiği görüldü. Sandal, Rodos Mutasarrıflığı'na mahsus olan vapurun idi. Kışında resmi elbiseli üç adam görüldü. Dört asker de çapraz bir vaziyette kürek çekiyordu.

Beş dakika sonra merdivene yanaşan sandaldan bu üç zat vapura çıktığından, evvela şişmanca orta boylu, bıyıkları dik bir adam ilerleyerek kendini, tabur ağası Resmolı Mustafa Ağa bendemiz olmak üzere takdim eyledi. Ve yanında, uzun boylu piyade zabiti üniformasını giymiş bir zatı da liman reisi Kolağası Ali Efendi ve bahriye zabiti olan üçüncü zatı da maiyet vapurunun süvarisi Rıza Kaptan diye tanıttırdı. Biz de alelade birer temenna ile karşılık verdik.

Bu tabur ağasının gözleri, keskin bir nazarla her şeyi görmek isteyen hafâ-cû³⁷ adamlardan olduğunu gösteriyordu. Pos bıyıkları örtemeyecek kadar ileriye fırlamış olan kaba dudakları, ilk nazarda kalın kafalılığına delalet ediyordu. Fakat biraz dikkatle bakılırsa bu alametin kalın kafalılıktan ziyade hayvaniliğe delalet eylediği anlaşılırdı. Yüzünde kesinlikle tebessümden eser görülüyordu. Çehresi, vakarını değil, alçaklığını tercüme ediyordu. Kendi kendime “Eğer zabıta memuru bu ise görecektir hayli işimiz olacak!” dedim.

Saate baktım, tam dört idi. Bahri Bey’e hitaben “Artık adımıza çıkalım. Burada işimiz kalmadı,” dedim. Evvela Kandiye vapurunun süvarisi İbrahim Bey’le vedalaştık ve kendisinin gösterdiği dokunaklı kardeşlik ve muhabbete teşekkür ederek öpüştük. Ondan sonra Kemal’in elini elime alarak, kalbimin en samimi hâlini, ruhani bir seyyale ile kalbine ihsas edecek surette sıktım. O da gözleri dolduğu hâlde aynıyla sıkarak “Haydi birader. İyi kötü herhâlde yine görüşmek, yine birleşmek üzere şimdilik ayrılalım. Uğurlar olsun,” dedi. Ve aynı cümleyi Midhat’la vedada dahi söyledi.

Nuri Bey ve Hakkı Efendi ile de kucaklaşma ve tokalaşmadan sonra merdivenden inmeye başladık.

Sandalın kış küpeştesi altı kişiyi güç alıyordu. Kuzeyden esen epeyce hırçın bir rüzgârla kabarmış olan deniz, karaya yaklaştıkça dalgaların birbirini takip etmesini artırıp ve evvelce sahile çarpıp da o hızla geri dönen efradıyla [dalgalarıyla] tesadüf ettiğinden, mendireğe dâhil oluncaya kadar bizi gereği gibi ıslatmıştı. Karaya ayak bastığımız vakit bir onbaşı takımından ibaret ve selam vaziyeti almış olan zaptiyelere Bahri Bey’in işareti üzerine selam vererek, beş altı adım ilerideki bâb-ı hükümetten içeriye girdik.

³⁷ hafâ-cû: Sır arayan, gizli şeyleri araştıran.

Bu konak, taşralardaki menzilhaneleri andırır bir tarzda idi. Kapıdan girer girmez sağ tarafta tabur ağasına mahsus oda bulunuyordu. Dört beş zira³⁸ genişliğinde bir aralıktan asıl avluya giriliyor. Sol tarafta bir binek taşına bağlı köhne ve dik bir merdiven ile divanhaneye çıkılıyor ve sol tarafta divanhaneye açılan kapıya karşı uzunca, önü açık bir şirvan³⁹ dahi zaptiye koğuşunu teşkil ediyordu.

Divanhaneye girince hayretler içinde kaldım. Döşeme tahtaları bir tarafına basınca diğer tarafı kalkacak hâlde rabıtalardan ayrılmış ve iğrenç bir siyahlık almış idi. Tavan-
dan ari olan çatıyı tertip eden kerestelerden aşağıya salkım salkım örümcek ağları sarkıyordu. İnsan bu binaya hükümet dairesi değil, örümceklere mekân olmuş haraphane demek-
ten kendini alamazdı.

Koca bir saltanatın yâr ve ağyara karşı azamet ve haşme-
tini temsil etmek lazım gelen bir daire, ne yazık ki lisanihâ-
liyle devletin âcizliğini tercüme ediyordu.

“Acaba ne için bu hâlde tutuluyor?” diye insan kendi ken-
dine bir sual sorunca cevabı derhâl zihnine gelir. Çünkü hü-
kümet, yalnız işini sağlamaktan, yani halktan para toplayıp
zaruri masraflarını hallettikten sonra geri kalanıyla keyfine
bakmaktan başka bir maksat takip etmiyor. Ve fethedilmiş
beldeleri bir gün olup elinden çıkacakmış gibi kendisini o
yerin belirli zaman için sahibi addettiğinden, imarını kat’a
düşünmüyordu. Bu hâl, hükümet memurlarından bazı gayret
ve hamiyet sahiplerinin imarperver fikirlerini tahrik edip de
tamir ve tanzimine teşebbüs etmelerini mucip olmasına bile
merkezden para sarfına müsaade olunmadığından, emakin-i
emiriye denilen hükümet dairelerinin tamamı senelerin taki-
biyle harabeye yüz tuttuğu oluyordu.

Acaba öteden beri bu hâl böyle mi idi? Bana kalırsa, ha-
yır değildi demeye cesaret edecek adam bulunamaz. Çünkü
hayır cevabı, aksini icap edeceğinden iddiayı ispat için delil
ikame etmesi lazım gelir.

Meselenin dışında şunu beyan edeyim: Bağdat’tan dönü-
şünde Midhat Paşa merhumdan mahallin ahvali hakkında
bazı açıklamalar istediğim sırada, *Binbir Gece Hikâyeleri*’n-

³⁸ zira’: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü.

³⁹ şirvan: Dükkân ve dolap üstü, tavan arası odaları.

de ihtîşâm ve intizamından bahsedilen Harun Reşid saraylarından sual etmiştim. Aldığım cevapta: Bugün Dicle kenarında fakat gümrük deposu makamında kullanılan bir saray kalıntısından başka eser göremediğini, üzüldür bir hâlde beyan ile "Ol saltanatın yeller eser şimdi yerinde" mefhumunu ifham etmişti.

Demek isterim ki bizim ruhani hâlimiz imardan ziyade yıkıp dökmeye meyyaldir. Kendi tesis ettiğimiz âli binaları bile imar takibindeki kayıtsızlığımız yok olup gitmekten kurtaramamıştır. Biz İstanbul'u bu hâlde mi bulmuştuk. Zannetmem. Tekfur Sarayı denilen bina, temelinden dahi anlaşıldığı üzere ihtîşamlı bir kâşâne imiş. Bugün ise ibret veren bir harabe hâlindedir. Zannederim ki İstanbul'un çoğu yerinde Bizans ve Rum zamanlarında tesis olunmuş böyle pek çok âli binalar bulunmakta idi. Bilhassa ahalinin yaşadığı yerler tamamen kârgir idi. Hâlâ Fener'de o zamandan kalma bir iki hane mevcuttur. Acaba o binaları biz niçin muhafaza edemedik? Bu suale cevap vermek kolay zannolunduğu nispette güçtür.

•

Rodos'a, tarihi şöhretine binaen hemen her vapurla Avrupa'dan pek çok eski eser mütehassısı gelmektedir. Bilhassa İngiltere'nin Akdeniz donanması senede bir defa bu adanın önünde beş on gün beklediğinden her gelişinde amirali, adanın mutasarrıfını ziyaret ediyordu. Ömründe tasavvurunun hayalhanesine uğramak ihtimali olmayan bu sefil haraplığın, bu hâli müşahade eden bir Avrupalıya o mülkü idare edenler hakkında ne fikirler ihsas edebileceği iyice düşünmeye şayandır.

Gözünü açtığı günden beri kendini medeni bir mamur içinde bulmuş ve medeni beldelerin neresini gezmişse her köşesini gerek medeni inşalar ve gerek tezyin edilmiş inşalarca daima terakki ve yükselmede görmüş olan bir Avrupalının, lakaydi olan bu harap ve sefil hâl ile ünsiyet eden bir kavmin mutlaka sonunu hazırlamış bulunduğuna hükmedeceğinde şüpheye mahal yoktur.

Velhâsıl divanhaneden girer girmez gördüğüm bu sefil hâl bana pek fena tesir etmişti.

Bu divanhanenin ortasında bulunan ve kenarları meşinle kuvvetlendirilmiş bir perde asılmış olan kapının önünde nö-

betçi bir zaptiye bulunuyordu. Tabur ağası, kapıya doğru yönelince zaptiye perdeyi bir tarafa çekerek bize giriş ruhsatı verdi. Önümüzde o uzun boyu, levendâne tavırları ile görenleri kendine meftun eden Bahri Bey bulunduğu hâlde içeriye girdik. Derhâl mutasarrıf paşa bulunduğu yerden ayağa kalkıp birkaç adım ilerleyerek bizi karşıladı ve oturmamız için yer gösterdi.

Ak sakallı, sevimli bir ihtiyar olan bu zat, bahriye âmirlerimizden Ferik Maşuk Paşa idi ki İkinci Sultan Mahmud'un 41'de teşkil ettiği hassa askerlerine hasekilik ile dâhil olan üç zattan biri, yani İncirköylü Hasan Paşa merhum ile Üsküdarlı Uzun Emin Bey'in üçüncüsü idi.

İhtiyar yaşı ile kulaklarına ağırlık gelmiş olduğundan biz lakırdı söyledikçe bir tarafına eğilerek kulağını hazır ediyordu. Bizi görmekle simasında melal hâsıl olan bu sevimli ihtiyar, tesellimize başladığından Bahri Bey "Efendimiz! Beyefendi oğullarınız böyle hâllere ehemmiyet verenlerden değildir. Onlar başkalarının bela addettikleri bu hâli seve seve istikbal eylediler. Bundan sonra efendimize düşen kendilerine pederane muhabbet göstermekle istirahatlarını sağlamaya çalışmaktır," dedi. Maşuk Paşa ise "Elimden gelenden ziyadesini ifayı kendime borç bilirim," sözüyle mukabelede bulundu.

Oturduğumuz oda idare meclisine mahsus olmakla epeyce geniş ve divanhaneye nispetle biraz mamur idi. Ortada evrak okumaya mahsus yuvarlak bir masa duruyordu. Biraz sonra bu masa üzerine bir örtü serilerek sofraya oldu. Mutasarrıf o gün öğle yemeğini bizim için hükümete getirtmişti.

Yemekten kalktıktan sonra davet edilmiş olan idare meclisi azası birer birer gelmeye başladı. Bir de pos bıyıklı, uzunca boylu, oldukça iri yapılı bir zabıt geldi ki kale binbaşısı olmak üzere tanıtıldı.

Bazı adamlar vardır ki sert yüzlü oldukları hâlde yine yüzlerinin kaslarında daimî bir tebessüm emaresi ortaya çıkar. Her işittiği sözün tesiriyle, her nazarıdikkatı çeken hâlde o tebessüm izleri, simasında husule gelen genişlik ve büzülmeye göre tahavvül eder. İşte bu zatta da o hâlet yüz gösteriyordu. Bilhassa şiddetli nazara sahip olan gözlerinde ekser asabi adamlara ve bilhassa cinnete mütemayil olanlara mahsus fevkalade denecek kadar büyük ve heybetli idi.

Bu zatın gelişini müteakip içeriye sarı sakallı, kırmızı yüzlü, başı daima göğsüne eğik, orta boylu, takriben otuz, otuz beş yaşında biri girmekle, mutasarrıf "Abdi Efendi, beylere dair olan ferman-ı hümayunu okuyun," diyerek yanında durmakta olan bükülü kâğıdı uzattı. Bu ferman, zarflı olarak Bahri Bey'in tesellüm ve teslim ettiği kâğıt idi ki biz mealine o zamana kadar muttali değildik.

Ferman, mutasarrıfa hitaben yazılmış olduğundan, mutat olan usul üzere birtakım vasıf ve tabirleri basmakalıp sayıyordu. Nihayet Midhat'la Tevfik isimleri yâd olunarak "Rodos Kalesi'nde ikametleri hususunda irade-i şahanem sâdır olduğundan Rodos adasına gönderildikleri" ibaresine eklenen, yine mutat lafızlar ile sonlandırılmış idi. Fermanda ikamet müddeti muayyen değildi. Ne için gönderildiğimiz, kabahatimizin neden ibaret olduğu zikredilmemişti.

Ferman okunacağı sırada herkes ayağa kalkmıştı. Midhat da bilâ-ihhtiyar ayağa kalkmak üzere iken ben ceketinin eteğini tutup oturttum. Çünkü ceza beratım okunurken benim hürmet etmeye mecburiyetim yok idi. İcbar dahi olunamazdım. Maksadım ise tahrik değil, hürmete mecbur olmadığımı göstermek idi.

Fermanın okunmasını müteakip bizi kale binbaşısına teslim ettiler. Çünkü kalenin içi ondan mesuldür. Sürgünlerin âmiri, koruyucusu odur. Mutasarrıf değildir. Oturacağımız evi bile onun bulması lazım gelir. Herhâlde daimî teftiş altında bulunacağımızdan ikametgâhımızın oldukça göz önünde bulunması zaruridir.

Mutasarrıfa burada veda ettik. Bahri Bey'le dahi ertesi günü vapurun hareketinden evvel bir daha görüşmek üzere ayrıldık. Binbaşı Atâ Efendi'nin refakatinde kaleye doğru yürümeye başladık. Hükümet konağından kalenin Koltuk Kapı denilen dış kapısına kadar hisarı sağ tarafımıza alarak, yaklaşık beş altı yüz adım mesafe katettik. Bu kapıdan girdikten sonra asıl iç kapıya dâhil olduk ki ufacık bir meydan teşkil ediyordu. Bu kapı ile karşılıklı bir kapı daha görüldü ki bu da kışlanın girişi idi.

Kışla, şövalyelerden kalma gotik üslup mimarisinde çap olarak kesilmiş kemerlerle müteşekkil metin bir bina idi. Üzeri basit kemerlerden ibaret olan bu girişin biraz ilerisinde kışlanın üzeri açık olan avlusuna dâhil olduk. İki tara-

fında birer merdiven vardı ki bunlarla çepçevre o meydana nazır olan bir koridora çıkılıyordu. Yukarıya çıktığımız vakit kendimizi koğuşlarından dışarı çıkmış ve rahat bir vaziyet almış olan topçu askerlerinin karşısında bulduk.

Midhat'la ikimizin ortasında binbaşı efendi bulunduğu hâlde bu koridoru başından sonuna kadar dolaşarak askere kendimizi tanıttık. Bu hususi bir kaidedir. Çünkü kapılarda nöbetçiler bulunduğundan, sürgünleri tanımaları ve bundan dolayı dışarıya çıkmak teşebbüsünde bulundukları hâlde menetmeleri vazifeleridir. Onun için bizi askere tanıttılar. Bu hâl, başta bana garip göründü ise de sebebini düşününce bu usulün zaruri bir emir olduğunu teslim ettim.

Bu teşhir muamelesinden sonra binbaşı efendinin odasına girdik. Birer kahve içtik. İsminin Atâ, kendisinin Eyüplü ve Mühendishane'den –fakat bir kapısından girip öbür kapısından çıkmaktan ibaret olmak üzere– çıktığını ve Fethi Paşa merhumun ömrünün âhirinde yaverliğinde bulunduğunu ve emsali miralay ve liva rütbelerini haiz iken kendisi birinin himayesinden mahrum olduğu için binbaşılıkta kaldığı gibi üç seneden beri de Rodos Kalesi'ne atılmış olduğunu uzun uzadıya hikâye ve hâlden şikâyet etti.

İsmi okumadan âciz olan bu adamın Mühendishane'den yetişmiş olmak iddiası ne kadar garip ise miralaylığını livalığını haber verdiği topçu amirlerini emsal addetmesi ondan çok daha garip idi. Bu zat kıdemi hak etmekten önce, onu hak ettiğini zannettiğinden kıyaslarını hep o noktadan yürütüyordu.

Bu aralık Tabur Ağası Mustafa Ağa içeriye girerek bize münasip bir ev bulunduğunu ve ailemiz efradı gelinceye kadar orada ikametimize kifayet edeceğini haber verdi. Ve istersek bir kere gezip görmemizi teklif etti.

Atâ Efendi'nin "Hangi ev?" sualine de "Hüseyin Efendi'nin, Bektaşî'nin evi," cevabını verdi. Atâ Efendi'nin de bu evin münasip olduğunu tasdik etmesi üzerine üçümüz birlikte görmeye gittik.

Kışla kapısından çıkıp sapılınca uzun bir sokağa giriliyor ki buna Şövalye Caddesi yahut Uzun Yol deniyor. Sokağın sağ tarafını sonuna kadar ve sol tarafını yarısı kışla olmak üzere kısmen şövalyeler zamanından kalma evler teşkil eder. Bu

evler ve kışla tamamen kârgirdir. Zaten Rodos'ta umum binalar kârgirdir. Fakat bu yoldaki binaların cepheleri, yılların ve asırların mucip olduğu tahribat ile beraber inşa zamanlarındaki zarafeti ve gotik üslubuna mahsus olan işlemler ve yontmaları el'an muhafaza etmektedir. Her hane, cephesinde, sahibi olan şövalye hangi *ordre* yani tarikata mensup ise onun alametifarikasıyla bir de haiz olduğu asalet mahsus armayı hâvidir. Çünkü şövalyeler ya asalet erbabından veya hut sonradan asalet unvanı verilmiş adamlardan ibaret idi. Bunlar Hristiyan mücahitlerinden addolunarak Haçlılar'ı teşkil etmişlerdi.

Bu sokak Rodos'un sair sokakları gibi ufak çakıl taşlarıyla döşenmişti. Bir taraftan diğer tarafa yirmi otuz adım fasıla ile bir kemer atılmıştır. Ve çoğu sokakta bugün bu kemerler mevcuttur. Bunlar, volkanik arazinin çok zelzele olmasından dolayı binaları tek parça hâline getirerek yıkılmaktan koruma maksadıyla teşkil edilmiştir.

Ben muttasıl, hanelerin inşa suretlerine, bizim elimize geçtikten sonra cumba çıkmak veyahut o latif ve zarif oymalarla çerçevenilmiş pencere söğelerini yontarak, biçiminden çıkarmak gibi uğradığı tahribata esef nazarıyla bakmaktaydım. Çünkü bizim milletimiz henüz obalarda, kıl çadır altında rahatça oturup yerleşmiş bir hâlde hayatını geçirirken bu ada, bugün dahi mimari tarzın çok çok iyi bir üslubu olan gotik süslüme usulüyle ihtişamını ispat etmiştir. Orada gerçi Hristiyanlık taassubunun ateşi ile kinlenmiş bir Haçlı fırkası yani tuttukları yol gereği tecerrüdü ihtiyar ederek nefislerini Mesih'e vakf ve tahsis etmiş Hristiyan mücahitleri bulunuyordu. Fakat şurası muhakkaktır ki bunlar ekseriyet üzere kont, dük, baron gibi yüksek beylerin evlat ve torunlarından olduklarından doğumlarıyla beraber dâhil oldukları naz ve nimetleri sonradan lazım olan manası mertlik ve bahadırılık olan şövalyeliğe değişerek, onun icap ettiği her türlü mahrumiyeti, her türlü meşakkat ve mihneti isteyerek ihtiyar etmiş adamlar idi.

Hakikatte Orta Çağ, bahadırılık namı altında birtakım vahşice işleri ihtiva etmişti. Lakin Avrupa'da o çağlarda dahi, Asya çöllerinde serserice dolaşan ecdadımızca tamamen meçhul bir medeniyet mevcut idi. O medeniyet ne kadar

noksan ne kadar ayıplı bulunursa bulunsun yine medeniyet idi. Yine bedevilikle kıyaslanamayacak bir fazileti haiz idi. Bundan dolayı şövalyelerin tesis etmiş oldukları bu şehir, fetih zamanında kat'an harap olmamışken sonradan sakinlerinin büyük çoğunluğunun cehaleti ve kıymet bilmezliklerindeki kemalleri yüzünden pek fena bir hâle gelmiştir.

Buna ise geride kalan yerlerin şu anki hâli, taşlaşmış bir delil olduğu gibi fetihten sonra camiye tahvil olunmuş olan San Giovanni [Sencovan] Kilisesi, bodrumları barut muhafazasına tahsis edilmiş olmasından dolayı 1273 [1856] tarihinde minaresine isabet eden yıldırım ile berhava olmuştur.*

Evvela yıldırım isabeti hatıra gelmese dahi beş vakitte namaz kılınan bir cami-i şerif, en küçük bir kayıtsızlıkla her vakit tehlikesi muhakkak olan barut gibi tutuşan bir maddeye mahzen ittihaz olunamaz.

İkinci olarak, Rodos gibi, -görenlerin malumu olduğu üzere- yıldırımın çok düştüğü bir adaya barut mahzeni ittihaz edilen bir yer, siperisâikasız⁴⁰ bırakılmamak iktiza eder. Bunda ise yıldırımın çekecek bir de minare bulunduğu hâlde kimse ne siperisâika koymayı düşünmüş ne de o barutu camiin altından kaldırtıp kalenin barut mahzenlerine naklettirmiştir.

İşte bu da ispat eder ki biz henüz bugünün medeniyetinin gereklilikleriyle âmil olamamışızdır. Çünkü bugün dahi birçok yerlerde bu gibi hâllere çoğunlukla tesadüf olunmaktadır.

Vakıa bu ifadelerim, pek çok zatın hiddet ve infialini davet edeceğini biliyorum. Fakat bu hakikatlerin izharına hiddet ve infial etmekten ise bu hakikatlerden ibret alarak asri medeniyetin menfaatini çeken ve zararları alıp götürən vasıtalarını ittihaz etmeye ve noksanlarını tamamlamaya çalışmak elbette daha hayırlı olur.

•

Gezeceğimiz evin sokağına sapmadan sağ tarafta büyük ve yüksek bir kapı görüldü ki dışarısında zaptiye neferi nöbet bekliyordu. İçerisine baktığımızda demirden kafesvâri terkip olunmuş bir kapı daha görüldüğünden bunun hapishane olma-

* Bu cami ile beraber etrafında otuzdan ziyade evler berhava ve çoğu kadından yüz kadar nüfus telef ve bir defterdarın kerimesi ve cariyeleri mal mülküyle beraber mahvolmuştur.

⁴⁰ siperisâika: Paratoner.

sına hükmettik. Bununla beraber yanımızdaki tabur ağasından "Burası nedir?" diye sormamıza "Zindan!" cevabını aldık.

Zindan, bir sürgüne göre tüyleri ürpertecek müthiş bir kelime ki her manasıyla Orta Çağ mezalimine tercüman olmaktadır. Hele on dokuzuncu asrın son çeyreğinde bu kelimenin kullanılması medeni milletlerce tamamen terk edilmiş ve binnaenaleyh meçhul bulunduğu hâlde bizde hâlâ kullanılması teessüfe şayandır.

Beş on adım daha mesafe katettikten sonra hanenin kapısına vâsıl olduk. Yukarıda biri diğeri içinde, yani birinden geçmeyince diğerine girilmez iki odadan ibaret dehlizimsi bir sofayı şâmil ufak bir hane bizim için kâfi. Bir tarafı kalenin Eğri Kapı dedikleri batı tarafına nazır olup bir tarafı dahi malum zindanın duvarına bitişik bulunmuş idi. Fakat bu bitişiklik, doğrudan doğruya hanenin duvarıyla olmayıp ikinci odadan geçilmekte olan üzeri çardaklı bir teras vasıtasıyla idi. Midhat'la beraber "Pekâlâ!" dedik ve kirasını sorduk. "Sahibi, Kerpe adasında mal müdürüdür. Burada akrabasından birine bırakmış. Altı mecidiye istiyor. Aşağı vermiyor," cevabını aldığımızdan, ona da pekâlâ dedik ve eşyamızın getirtilmesini rica ettik.

Bize her şeyden evvel sofra hizmetini ifa edecek bir masa ve oturmak için de iki sandalye ve iki de karyola lazım idi. Bunların tedariki kabil olup olmadığını yine tabur ağasından sual ettik. "Karyola yoktur. Masayı da ısmarlayıp yaptırmalı. Sandalye bulunur," cevabını almakla beraber sofra yapılıncaya kadar evinden yuvarlak bir masa göndermeyi tabur ağası taahhüt ve sandalyeleri de kale binbaşısı vaat ile çıkıp gittiler. Tabur ağasına da bir adam tedarik edinceye kadar hizmetimize bakmak üzere kabiliyetli bir zaptiye göndermesini rica eylediğimizden maiyetinde getirmiş olduğu hizmetçisini bize terk etti.

Biz evin içinde Midhat'la yalnız kaldık. Oturacak hiçbir şey göremedik. Yalnız dehlizin bir tarafında yerli bir kerevet bulunuyordu. Onun üzerine ayaklarımızı kanepeden uzatırcasına bir vaziyette oturduk. İkimiz de birbirimize bakıp gülüşüyor idik. Sefalet hemen o dakikada başlamış idi. Sigara yakacak bir kibritimiz bile yoktu. Aşağıda kalmış olan zaptiye neferi de kapının hâricinde bulunan antika bir sütun başlığının üstüne oturmuş, sigara içiyordu. Pencereden

“Arkadaş, buraya gel de sigaramızı yakalım.” dedik. Herif yukarıya çıktı. Bize sigarasına bedel cebinden çıkardığı kav kutusunu uzatmakla terbiyesini gösterdi. İsmi sorduk. Hafız olduğunu anladık. Hatta yazı bile yazdığını öğrendik. Bir adam buluncaya kadar yanımızda kalmaya razı olacak olursa tabur ağasından isteyeceğimizi anlatıp muvafakat ettirdik. Evvelemirde sokaktan hazır yemek istemek mümkün olup olmadığını anlamak iktiza ettiğinden kabil olduğunu öğrendik. Biz onunla lakırdı ederken binbaşı efendinin evinden, yarım düzine sandalyeyi yüklenmiş iki askerin geldiğini gördük. Biraz sonra tabur ağası bir masa ile bir lamba ve şamdan gönderdiği gibi hamallar da eşyamızı götürdüğünden evimiz epeyce şenlendi. Biz de Hafız’a biraz para vererek bir su testisi ve iki sürahi, dört su kadehi, bir deste ispermeçet⁴¹ mumu, birkaç kutu kibrit, abdesthane için ibrik ve nalın gibi elzem olan eşyayı tedarik etmesini tembih ettik.

Hüseyin Cemal-Bağdatlı Süleyman Bey-Abdullah Efendi

Eşyamızdan bir kısmını odaya taşımakla meşgul olduğumuz sırada merdivenden yukarı, bıyıklı ve yüzünde derin bir teessür görülen bir zatın çıktığını gördük. Şam kumaşından olan entarisinin üzerine dizlerine kadar bir ceket giyinmiş olan bu adamın kıyafeti, henüz sözünü işitmeden kendisinin Beyrut veyahut Şam ahalisinden olduğunu bize gösteriyordu. “Buyurunuz!” dedik. Sandalyenin birine oturttuk. Biz de karşısına geçtik.

Oturur oturmaz bize “Ben aslen Beyrutluyum. İsmim Hüseyin Cemal’dır. Burada ticaretle meşgulüm. Sizin İstanbul’dan beklenmedik bir şekilde çıkarılmış olduğunuzu ve ailenizle dahi konuşmaya meydan verilmeyerek vapura bindirilip gönderildiğinizi şimdi haber aldım. Burada tabii kimseyi tanımazsınız. İhtimal ki yanınızda harçlığınız da yoktur. Zaruri ihtiyaçlarınız için mağazam ve kesem emrinize amadededir. Bunu da burada tedarikine mecbur olacağınız

⁴¹ ispermeçet: Balinanın başından çıkarılan ve mum yapmakta kullanılan beyaz yağ, balık nefsi.

eşyaya sarf edilmek üzere takdim ediyorum,” diyerek ceketi-
nin sağ cebinden bir mendil çıkarıp masanın üzerine koydu
ki on beş yirmi altınla, mecdiye ve aksamını ve metelik ve
bakır sikkeyi şâmildi. İkimiz birbirimizin yüzüne bakiştık
ve memnun yüzlerle aynı dili konuşarak ikimiz de bir anda
“Gösterdiğiniz bu garib-nüvazlığa⁴² samimiyetle teşekkür
ederiz. Fakat şimdiki hâlde ikimizin var olan nakdi her ihti-
male karşı bizi burada altı yedi ay geçindirmeye kifayet eder.
Haber aldığınız gibi bizi ansızın tutup vapura bindirmediler.
Evvelce üç gün tevkif ettiler. Dördüncü gün de sürüleceği-
mizi haber vererek evlerimize malumat verdirdiler. Onlar da
bize lazım olacak eşya ile harç edecek parayı getirdiler. Siz-
den isteyeceğimiz bir şey varsa o da yağ, pirinç ve gaz gibi
zaruri ihtiyaçlar ve ev lüzumlarıdır. Bunlar lazım oldukça
müsaade ederseniz size müracaat edelim,” dedik ve mendili-
ni toplayıp kendisine teslim ettik.

Bu lakırdıyı henüz bitirmiş idik ki aşağıdan “Beyefendi-
ler yukarıda mıdır?” diye yüksek bir sesle zaptiyeden bir
sualde bulunulduğu işitilmişti. Hüseyin Efendi sestem sahi-
bini tanımakla ona “Buyurunuz yukarıya,” dediği gibi bize
de “Sâbık Basra mutasarrıfı sürgün Süleyman Bey’dir.” Bir
buçuk seneye yakındır buradadır,” sözüyle ziyaretçiye tarif
etti. Meğer bizim Midhat’la Bağdat’tan tanışıklıkları varmış.
Bunu işitir işitmez Midhat merdiven başına koşarak misa-
firi karşıladı ve ellerine sarılarak tam bir hürmetle öptü.
Mübarek adam, Midhat’ın boynuna sarılarak ağlamaya baş-
lamasıyla hepimizin rikkatini tahrik etmişti. Fakat laubali
bir rintmeşrep olduğu haysiyetiyle derhâl kendini toplayıp
latifeye başladığından bir dakika evvelki Süleyman Bey’le
şimdiki Süleyman Bey arasında pek büyük bir fark ortaya
çıktı. Bu fark ise yüzüne kadar şâmil idi. Evvelce sıkılmış ve
büzülmüş olan siması şimdi şen ve sevinçli görünmektey-
di. Gülüyor, söylüyor. Güler yüzlülük gösteriyor, Midhat Paşa
merhumdan sual ediyordu.

⁴² garib-nüvaz: Garip kimselere hoş davranan, gönüllerini alan, koruyan.
Süleyman Bey merhum, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa Hazret-
lerinin yüce yaradılışlı babalarıdır. Şevket Paşa o tarihte, yani 1290’da
[1873] on üç yaşında bir çocuk olarak Rodos Rüşdiyesi’nde tahsilini ik-
mal etmekte idi. Hatta o senenin haziranında şehadetname alarak idadi
mektebine girmek üzere İstanbul’a gitmiştir.

Bu sıcak sohbet sırasında idi ki merdivenden bir ayak sesi işitildi. Önce sarıklı bir baş görüldü. Sonra bu sarıklı baş ortaya çıktı. Esmer tenli, kara ve gür sakallı, takriben kırkılık olan bu zatın siması mizacının kudreti tercüme ediyordu. Evvelki iki zat, "Buyurunuz Abdullah Efendi," diyerek, bize de Süleyman Bey "Efendim, Abdullah Efendi, Rodos'un yüzsuyudur. Fazilet timsalidir. İlim ve irfan hususunda İstanbul'da bile muadili yoktur. Ahlaki faziletlerini evvelki ricalden tevarüs etmiş kâmil bir zattır," sözüyle tanıttırdı. Hakikaten biri hemhâlimiz olan bu üç zat bize o anda kırk yıllık dostumuz imiş gibi teklifsiz muamelede bulunduklarından, üçünü de pek iyi huylu ve sevimli bulduk. Bu ilk seferki yakınlaşma her üçüyle de ömürlerinin sonuna kadar ilerlemiş ve ziyadeleşen bir surette devam etmiştir ki üçünün de burada güzel anılmasını ihlasın bir gereği addederim.

Saat on bire kadar bu zatlarla güzel bir vakit geçirdik. On birde veda edip gittiler. Biraz sonra mutasarrıf paşanın konağından gönderilmiş olan yemeği soframıza dizerek Midhat'la karşı karşıya tam bir iştahla karnımızı doyurduk.

Henüz mangal ve kömür tedarik etmemiş idik. Fakat benim eşyam arasında bir kamineto⁴³ ile birkaç fincan ve bir teneke kahve koymayı refikam unutmamış olduğundan onları çıkarıp ortaya koyunca Midhat bu hâle hayret etmişti.

Geminin iki gün evvelki sallantısıyla hâsıl olan sersemlik ve yorgunluğun henüz tesiri altında bulunduğumuzdan biraz sonra Zaptiye Hafız tarafından serilen yataklarımıza uzanıp güneşin doğuşuna kadar dokuz saat arızasız bir uyku uyuduk. Sabahleyin uyandığımız zaman, üzeri "Midhat'la Tevfik'e" kelimelerini hâvi olan aşağıdaki pusulayı, dışarıda masanın üzerine konulmuş bulduk.

Bilmem guruba dikkat ettiniz mi? Brighton'dan' beri güneşin denizden gurubunu seyretmemiş idim. Bu gurub azametiyle, heybetiyle, cürmündeki cesametiyle hakikaten güneşe başka bir tatlılık veriyor. Bayağı Gelibolu'nun doğuşunu fakat hüznü bir biçimde

⁴³ kamineto: Küçük ispirto ocağı.

* İngiltere'nin güney sahilinde Manş Denizi'nin bir limanıdır ki yüz seksen bin nüfusu ve yaz mevsiminde deniz hamamları ve büyük akvaryumu ile meşhurdur.

andırıyor. Erken uyanmaya muvaffak olursam doğuşu da seyrede-
rim. Size bildiririm. Uyanamazsam sonra siz bana yazarsınız. Bâkî,
ebedi afiyet.

Nuri'yle Hakkı selam söylüyorlar.

Kardeşiniz Kemal

Koca şair! O hâlinde de gurub ve tulu ile zevkleniyor, bize
de haber veriyor. Midhat, pusulayı okuyunca "İnsan, Ke-
mal'in fıtratındaki yücelik derecesini takdir şöyle dursun
tahayyül bile edemez. Bu, bize âdeta bulunduğumuz hâle
ehemmiyet vermemekliğimizi bir nevi ihtardır," demekten
kendini alamadı.

Saat ikiye doğru idi ki Kandiye vapurunun saat dörtte ha-
reket edeceğini Bahri Bey gelip haber vermişti. "Kemal tu-
luu görmüş mü?" dedim. "Hayır! Uyuyakalmış olduğuna canı
sıkılıyordu. Çünkü gece yarısına kadar çene çaldık. Nuri'yi
de uyutmadık. İnsan dört kayık boyu ötede bulunan arka-
daşlarını görmeye imkân bulamayınca hakikaten dilhûn olu-
yor. İnat etmeyip de bize muvafakat etseydi şimdi siz bura-
da onlar orada değil, hepimiz bir arada bulunur, keyfimize
bakardık," dedi. "Hakkın var! Pek âlâ olurdu ama mâni olan
meselenin de ehemmiyeti inkâr edilemez. Parasız nasıl yaşa-
yabilirdik?" dedim.

Bahri Bey dönmek üzere veda edeceği sırada ben de Ke-
mal'e aşağıdaki mektubu yazdım:

Birader!

Sabahleyin gözümüzü açınca sofranın üstüne bırakılmış olan pu-
sulanın üzerindeki yazıdan, senden gelmiş olduğunu anlayıp büyük
bir arzu ile okudum. Şimdiki hâlde bize tahsis olunan ikametgâh, gu-
rubu havanın kararmasından ve tuluu ortalığın ağarmasından anla-
yabileceğimiz bir hâlde koca duvarlarla çevirilidir. Bilmem bu evi kas-
ten mi seçtiler yoksa alelacele bir ikametgâh olmak üzere tesadüfen
mi buldular. Ben ikinci şikkın sıhhatine kail olmak isterim. Eğer ileride
denize nazır yüksekçe bir haneye nakledebiliyorsak tuluu da, gurubu
da seyreder ve sana da yazarım.

Gece yarısına kadar çene çalarak Nuri'yi uykusuz bıraktığını Bahri
Bey ifade etti. Keşke ben de beraber olup da sabaha kadar uykusuz
kalsa idim. İnsana, bela içinde ikinci bir bela olan arkadaş ayrılığı pek
güç geliyor.

İnsan, asude bir hâlde iken şairin “Mâ ez tu cudâyım be sûret ne be mâ'nâ / Çün fâsile-i beyt buved fâsile-i mâ”⁴⁴ beytini zarifçe teselli olmak itibariyle hoş buluyor ise de bu sözün kendisinde hakikate tahvülü hâlinde, Sâib'in fikrinin doğruluğunu tasdik edemiyor. Çünkü bu anda aramızdaki fasılayı teşkil eden ev değil, bir iki hisar ile bir de deryadır. O derya ise yarım saat sonra umman kadar genişlik kazancak ve kim bilir o hâl ne kadar müddet devam edecektir.

Bununla beraber bu gece Midhat'la ikimiz fasılasız, hatta rüyada sizi bile görmeksizin dokuz saat uyumuşuz. Baki Nuri'yle Hakkı'nın gözlerinden öper ve cümlelerinizi Allah'ın muhafazasına tevdi eylerim kardeşim.

Perşembe, 5 Nisan miladi 1873

Kardeşin

Tevfik

*

Bu mektubu katlayıp teslim ettikten sonra Bahri Bey'le dönüşte mülakat vaadiyle öpüşerek veda ettik.

O gün birinci işimiz, bir marangoz çağırarak iki metre uzunluğunda ve bir metre eninde bir yazı masası ısmarlamak oldu. Biraz sonra da Binbaşı Atâ Efendi ve onu müteakip Tabur Ağası Mustafa Ağa gelerek rahat edip etmediğimize dair afaki sözlerle bir sohbet zemini açtı. Tabur ağası aşçılık etmek üzere bir zenci kadın bulduğunu söyledi. Tencere, saban ve tabak gibi aşçılık levazımı tedarik edilinceye kadar her şeyi evinden göndereceğini ve bugün öğle ve akşam yemekleri yine mutasarrıf paşa tarafından gönderileceğinden o gaileyi düşünmemekliğimizi ifade etti. Hakikatte henüz onlar avdet etmeden mutasarrıf paşanın konağından tertip edilip gönderilen yemek çıkageldi. Birlikte yememizi rica ettik ise de ikisi de mazeret beyan ederek gittiler.

Zindana Tahvil-i Mekân

O gün saat dokuz buçuk raddelerinde idi ki Atâ Efendi elinde tuttuğu bir telgrafname ile fakat beti benzi bozuk bir hâlde oturduğumuz sofada belirdi. Tavırına bakılınca kendisinin pek ziyade müteessir olduğu ortaya çıkıyordu. Bize dedi ki:

⁴⁴ Biz senden manaca değil suretçe ayrıyız / Aramızdaki mesafe bir ev mesafesi kadardır.

"Mutasarrıf olacak herifin Allah belasını versin. Hem sizin başınıza hem de benim başıma bir iş açtı. Seraskerden aldığım şu telgrafnamede sizin kışlada ikamet ve bu suretle muhafazanız emrediliyor. Sizi kışlada oturtabilecek yerimiz yoktur. Yerimiz olsa da asker içinde mümkün değil rahat edemedikten başka sıhhatiniz de bozulur. Mutasarrıfla görüştüm. Hatta münakaşa bile ettik. Nihayet ben buralarını telgrafla Seraskerlik makamına bildirdim. Sizin zindanın fakat zindan dediğime bakıp da karanlık bir yer olduğuna hükmetmeyin, bahçesinde muhafazaya memur askerin zabıtlarına mahsus olan dairede ikametimizi kararlaştırdık. İki küçük ve bir büyük odasıyla bir sofası bir de genişçe kahve ocağı vardır ki siz onu mutfağa dönüştürürsünüz. Ben sizi hiçbir an yalnız bırakmamaya çalışırım. Bölük zabitlerinin en söz anlayanlarını tayin ederim. Hâriçten sizinle görüşmek isteyenler gelebilirler. Neferler, zaptiyeler hizmetinizi görürler. Asker, umumen Kıbrıslıdır. Hepsi şehir uşağı gibi elleri işe yaraşır zeki adamlardır. Ne yapalım biraderler. Bu belanın elbette sonunda bir hayır vardır. Hiç kederli olmayın. Ben bunun sebep ve hikmetini yakında öğrenir size de söyleyirim. Bana kalırsa bu bela, mutasarrıfın akıl kâhyası olan sarı çıyanın bir hilesidir.* Âdeta bunlar sizden ürktü."

Emir de şu mealde idi: Çünkü telgrafnamenin suretini ne o zaman ne de salıverildikten sonra istinsahını hatıra getirmemiştik.

Rodos'a gönderilmiş olan Ahmed Midhat Efendi ile Tevfik Bey'in kışlada bir münasip mahalde ikametleriyle bir yere savuşmalarına meydan verilmemesi ve emir muhafızlarına itina kılınması gereklidir.

İmza

Serasker Hüseyin Avni

"Mutasarrıfa ayrıca bir emir var mı?" diye sordum. "Evet var. Hem de cevap suretinde bir emir olmasına nazaran bu iş mutlaka o tarafın ihtarıyla olmuştur," cevabını verdi.

Mutasarrıftan hiçbir adam ve haber gelmemişti. Demek ki mübarek tanıdığımız ihtiyar, bizi başından atmak istemiş ve atmaya da muvaffak olmuş. Melametzede olduğuna hük-

* Sarı çıyan dediği adam fermanı okuyan Tahrirat Kâtibi Abdi idi. Hakikatte yere bakan yürek yakan amiyane tabirinin müşahhas timsali bir mel'undu.

mettiğimiz bıçare binbaşının başına sarmış. Şimdi de kelam nöbeti bize geldi. Dedik ki:

“Teşekkür ederiz ki sizin gibi vicdan sahibi bir zatın muhafazası altına tevdi olunduk. Mülkiye memurları bizi ellerinde bir istifade aleti olarak istedikleri gibi kullanabilirlerdi. Onların cümlesi alçak, denî, menfaat düşkünü heriflerdir. Asker ise mertlik ile vasıflı olduğundan biz onların elinde bulunmakla gerçekten kendimizi bahtiyar addederiz. Varsınlar ettikleriyle kalsınlar. Buyurunuz gidelim. Bizim için ha burası ha orası. Mademki sürgün ve kalebendiz, dairemizin biraz daha geniş, biraz daha dar olmasında bir ehemmiyet göremeyiz.”

Bu sözümüz Atâ Efendi’yi memnun etti. Dedi ki:

“Buraya gelirken zindana uğradım. Askere emir verdim. Daireyi temizliyorlar. Sizin oturabileceğiniz bir hâle getirecekler. Bana da haber verecekler. O zaman gidiniz. Hükümete lazım gelen yerlerini tamir de ettiririz.”

Bir saat sonra hizmetçisi gelerek dairenin hazır olduğunu haber verdi. Biz de dağılmış olan eşyamızı toplamış olduğumuzdan, Atâ Efendi’nin verdiği emir üzerine gelmiş olan birkaç nefer, onları kaldırıp taşıdılar. Müteakiben biz de evi terk ederek Atâ Efendi’nin sahabetiyle yeni mekânımızın yolunu tuttuk.

Bir gün evvel zindan olduğunu öğrendiğimiz kapıdan içeri girince takriben dört metre uzun ve üç metre genişliğinde bir zabıt odası görülüyordu. Kapının sağ tarafında kârgir bir merdivenle askerin koğuşlarına çıkılıyor, sol taraftaki bir kapı ile de bir avluya giriliyor. Dört beş kademe bir merdivenle bir set üzerine ve birkaç adım ileride keza iki üç basamakla başka bir sedde çıkılınca, sağ tarafta bir bina bulunuyordu ki altı buğday ambarı ve üstü bize tahsis olunan mahal idi. Bu binanın üst tabakası bize mahsustu. Hâriçten on ayak bir merdivenle bir buçuk metre kare bir sahanlığa çıkılıyor, oradan da binaya giriliyordu. Binanın kâin olduğu mahallin dört tarafı açıktı. Yani doğu ve güney tarafları birkaç setle yükselen bahçemsi bir boşluğa ve kuzey tarafıyla batı tarafı, asıl zindan denilen ve prangalıları mahsus olan hapishaneye nazır idi.

Bizim odalarımız güney tarafında olarak gittikçe yükselen setlere bakıyordu. Atâ Efendi’den bu setlere çıkmaklığı-

mıza müsaade olunup olunamayacağını sual ettiğimizde “Ne vakit isterseniz, her anda, her saatte çıkar, gezersiniz. Zaten kalenin en yüksek yeri burasıdır. Buyurun beraber çıkalım da bakın,” diyerek zavallı adam önümüze düştü.

İki merdivenle çıkılan iki setten sonra üst tabakaya vâsıl olduk. Bu merdivenlerin sonunda tüfekle bir nöbetçi asker bulunuyordu. Binbaşıya karşı selam vaziyeti aldı. Biz de sağa bükülerek yirmi adım kadar yürüdükten sonra takriben yüz elli metre uzunluğunda ve seksen metre genişliğinde bir terasa dâhil olduk ki etrafı kale mazgallarıyla çevrilmişti. Öyle bir manzarayı şâmil idi ki bizim beş dakika evvel terk ettiğimiz ev, bunun yanında hakikaten kasvet artıran bir zindan ve burası ise adanın dağlar ve tepelerine ve çepçevre kalenin varoşlarıyla dâhili ve hârici mahallerine ve iki limanı ile karşısında Anadolu’nun Elmalı ve Bolayır sahillerine kadar göz nurunun bitap bir hâlde vâsıl olacağı uzak ufukları şâmil idi. Bu terasın altında da mahpusların koğuşları ve gezindikleri gayet geniş ve ferah avlu bulunuyordu. Nihayetinde de setteki gibi tüfekli bir nöbetçi vardı. Midhat’la ikimiz bu manzaraya hayran olduk. Hava o kadar latif, o derece berrak idi ki saat on biri geçmiş iken gök mavisi gölgelik, parlak bir ayna hükmünde olan denizle uzak ufuklarda birleştiğinden derya ve gök güya ki birbirine benzemiş olduğundan biri diğerinden ayırt edilemiyordu. Atâ Efendi’ye dedik ki:

“Hakikaten bundan latif, bundan ferah bir manzara tasavvur olunamaz. Bilhassa pek lazım olan saf ve temiz bir hava teneffüs etmek için her gün buraya çıkmalıyız. İkinci olarak muhtaç olduğumuz idmanı da burada enine boyuna yürüyerek ve hareketimizle istihsal ederiz. Akşamları şuraya kurulur, keyfimizi yetiştiririz. Bilhassa buradan güneşin doğuşunu ve batışını seyretmekte de başka bir safa olacaktır.”

Biraz daha dolaşarak mekânımıza avdet ettik. Atâ Efendi’ye lütfen gece gelmesini rica ile davet ettiğimiz sırada mutasarrıfın gündüzden vaat edilmiş olan akşam yemeğini de bir zaptiye içeriye getiriyordu. Herifi durdurarak “Baksana hemşehri, sen o yemeği getirdiğin yere götür. Bize lüzumu yoktur,” dedim. Böyle şeylerde Midhat bana katiyen muarız bulunmadıktan başka maksadımı da derhâl keşfederdi. Herif biraz tereddüt edince “Sana konaktan buraya getirmeyi emrettiler değil mi?” dedim. “Evet efendim!” deyince, “İşte

burada da ben emrediyorum. Aldığın yere götür. Beyler yemek istemiyorlar. Kendi yemeklerini yiyeceklermiş dersin! Haydi bakayım!" dedim. Herif ters yüzü döndü gitti.

Atâ Efendi de bu muamelemi anladığından gülümsemekle takdirini ortaya koymuştu. Yukarı çıkınca Midhat'a dedim ki:

"Riyakâr herif bir taraftan bize ikramda bulunur bir taraftan da İstanbul'a yazıp muhafazamızı imkânsız göstermek ister. Rica ederim Midhat! Herif buraya gelecek olursa ağzımızı açmayalım! Bunlara karşı itaat etmek kadar ahmaklık olunamaz."

"Pekâlâ. Öyle yaparız. Artık zindandan ötesi yok!" dedi.

Biraz sonra Atâ Efendi'nin evinden bir tepsi mükemmel bir yemek geldiği gibi efendinin de birlikte yemek üzere geleceğini hizmetçisi haber verdi. Hakikaten bu adam o gece bize, vicdan sahibi bir insan olduğunu, bu nezaketli tavırla göstermişti. Gerçekten beş dakika geçince kendi de gelerek birlikte tam bir iştah ile bir akşam yemeği yedik.

Mülazım Hacı Ömer

Nöbetçi zabitler, bölükleriyle beraber her ay değişirler. Yani dört bölükten ibaret olan topçu taburunun dört bölüğü nöbet be nöbet her ay zindana ve sair mevkilere memur olurlar. Bu nöbetleşme ise asker için gerek hıfzıssıhha ve gerek disiplin denilen zapt ve rapt ve gerek mevkilere ve zahmetlere alışmak, hâsılı âtıl bir hâlde kalmamak için elzemdir. Bu hikmete mebni, nizamiye müddetlerini kalelerde tamamlayan fertler, bu suretle her ay birer mevkie memur olurlar.

Bizim zindana girdiğimiz zamanda birinci bölük bulunuyordu. Zabiti de Hacı Ömer isminde bir mülazım-ı evvel [üsteğmen] idi.

Bu adam, aslen Çanakkaleli olduğu hâlde mülazım olarak oraya gelmiş ve bilahare akrabalık yolu ile bir aileye intisap etmiş olduğundan Katırların Hacı Ömer namıyla anılmakta idi.

Fıtraten gayet saf bir adam olduğu gibi bulunduğu muhiti dahi kendisiyle hemfıtrat ve hemhâl birtakım adamlar teşkil ettiğinden zihni ve fikri ve görgüsü pek mahdud idi. Midhat'la olan sohbetimizden hiçbir şey anlamaz, bel bel yüzümüze bakardı. Fakat kalbi temiz ve kin ve düşmanlıktan tamamıyla uzak idi.

Saflığının derecesi ise şu fıkracıktan anlaşılabilir:

Zindana girdiğimiz günlerde tavanlarla duvarlardan pek çok tahtakurusu dökülüyordu. Biz de geceleri tuttuğumuz bu hayvanları yanmakta olan mumun yağına atıp helak ederdik. Bir gün otururken Ömer Ağa bir tahtakurusu görür ve tutup şamdanda dikili olan mumun tepesine bırakır. Oraya niçin bıraktığını sual eden Midhat'a ise, siz öyle yapıyorsunuz, ben de sizden gördüğümü yaptım, cevabını verir. Midhat, safça verilen bu cevaba o kadar gülmüştü ki bana gülmesinin sebebini pek güçlkle anlatabildi. Midhat güldükçe, Ömer Ağa hayran hayran bakıyordu. Dedim ki:

“Canım Ömer Ağa, yanmayan mumum üzerine tahtakurusu koymanın ne faydası olur?”

“Ne bileyim, ben hepsi bir zannettim,” diyerek o da güldü.

Zindana tamamıyla yerleştikten sonra temizliğe başladık. Evvela bir okka kadar kükürt getirterek camları, kapıları güzelce kapadıktan sonra, odalarla sofada yakarak mükemmel bir kükürt tütsüsüyle bunları bunaltmak üzere dairemizden dışarı çıktık. İki üç saat bu hâlde bıraktıktan sonra avdetimizde yerleri helak olmuş tahtakurularıyla dolu bulduk. Ondan başka yirmi otuz kadar da kör keçelen dedikleri hayvanın dahi ölmüş olarak yerlerde serilmiş olduklarını gördük.

Bu hayvan, kertenkelenin yavaş hareket eden bir türüdür ki rengi barbunya balığı gibi beyaz üzerine kırmızı beneklerle süslüdür. Rodoslular bundan son derecede korkarlar. Çünkü çatıları terkip eden ağaçların arasında barındıklarından, uyurken yolları insanın gözüne tesadüf edecek olursa kör olacağına kaildirler.

Rodos'ta bundan başka iki muzır mahluk daha vardır ki biri malum olan akrep, diğeri de böğü dedikleri örümcektir. Böğü, kırdı ve nohut tarlalarında nadiren bulunursa da akrep her yerde, hele şehirde çokçadır. Hem de rengi boz olduğundan insan toprakta gezerken fark edemez.

Böğü mercimek büyüklüğünde, sarı tüylerle kaplı, kısa bacaklı bir örümcektir ki soktuğu adam o anda helak olur. Hatta biz oradayken Kıbrıslı bir neferi, yediği ekmekle ağzına girerek dilinden sokmuş idi ki biçare adam kütük gibi şişerek ve “Yanıyorum!” diye feryat ederek iki üç saat sonra ölmüştü. Ezmedikçe yahut ateşe atmadıkça ölmezmiş. Rodos'ta Édouard Billiotti isminde bir eczacı, üstüne muhtelif

ecza dökmüş, ölmemiş; kezzap şişesine atmış, üzerinde yüz-müş. Hâsılı bunun ısırdığına halas kabil olamazmış.

Bizim altımız ise buğday ambarı idi. Buğday arasında bulunduğu hâlde yukarıya bir delik bulup da çıkabilmesi muhtemel olduğundan her an tehlikeye maruz idik. Bundan dolayı odalarla sofaya hasır kaplatması ve bir de merdiven başına bir tuvalet yaptırması için hükümete müracaat eyledik. Çünkü dairede tuvalet olmadığından geceleri ihtiyaç hâlinde bahçedeki helaya gitmek zaruretinde bulunuluyor idi. Biraz sonra ise Rodos'un yağmur mevsimi geleceğini ve fasılasız bir aydan ziyade devam edeceğini, görüştüğümüz adamlar söylemekte idiler.

Hükümet müracaatımızı nazarıitibara alarak talebimizi yerine getirdi. Merdivenin yukarıda nihayet bulduğu sahanlıktan girilmek üzere hâricen asma bir tuvalet inşa ettirdiği gibi sofaya da hasır kaplattı. Biz de tavanları badana ettirip duvarları kâğıtla kapladığımızdan orası oldukça intizam ve nezafet kazandı. Korkacak ve çekinecek haşerattan eser kalmamıştır.

Mektupların Açık Verilmesi Emri

Dairemizde yerleştikten bir hafta sonra bir sabah mutasarrıf paşanın geleceğini haber verdiler. Fakat bir gün evvel Binbaşı Atâ Efendi tahkikatını tamamlamıştı. Bizim kışlaya kaldırılmaklığımız emrinin aslını öğrenmiş, dediği gibi sarı çıyan kâtibin melaneti ile olmuş. Doğrudan doğruya Babîâli ile muhabere edememek lazım gelen mutasarrıf, vilayete malumat vermeksizin Sadaret'e çektiği telgrafta bizim, kadın kıyafetine girerek sünger kayıklarıyla Sönbe-ki'ye ve oradan da Yunanistan'a firar etmekliğimiz kolay olduğunu ve herhâlde askerin muhafazası altında bulunmaklığımız lazım geldiğini bildirmiş. İşte ondan dolayı Seraskerlik'ten kaleye emir gelmiş. Atâ Efendi bu telgrafın suretini dahi elde edeceğini ve bize aynen vereceğini ifade ve vaat etmişti.

Seksen yaşına gelmiş bir adamın mücerret kendi selamet ve ikbali için torunu yerinde iki genci bela içinde belaya düşürmekliğine kimse ihtimal veremezdi. Çünkü Rodos'a gelişimizi müteakip bizim hakkımızda böyle bir zanna düşmesi-

ne makul, gayrimakul hiçbir sebep yoktu ve çünkü kendisiyle beş altı zat karşısında, o da yarısı sofra başına münhasır olmak üzere topu bir saat kadar görüşülmüş idi.

Bununla beraber Atâ Efendi'nin tahkiki doğru olmasa bile herhâlde ilerisi için bir ihtiyat fikri ile İstanbul'a bir şey yazılmıştı. Her ne yazılmış ise onun hükmü ile bizim muayyen olan mevki ve hâlimiz bütün bütün kısılmış ve tahdit edilmişti.

Haberi müteakip mutasarrıf geldi. Evvelce Midhat Efendi ile kararlaştırdığımız üzere kendisi odasında kaldı. Ben de sofada oturduğum yerde içeriye güya kimse gelmemiş gibi, onu görmüyormuşum gibi bir tavır aldım. Elimdeki kitaptan başımı kaldırmadım. "Mütalaa ile meşgulsünüz beyefendi!" hitabından şöylece yüzümü dönerek hafifçe bir "Evet!" ile mukabelede bulundum. Ortadaki yemek sofrasının etrafında bulunan iki sandalyeden birinin üzerine oturdu. Tabur ağası kapının önünde kaldı. Fakat ömürlerinde sürgünlerden değil, hiçbir fertten böyle bir tavır görmemiş oldukları için bu lakaydi vaziyetimiz onlara fena tesir etti. Ben son derece kendimi zorladığım hâlde yine asabileşmekten kendimi alamıyordum.

Simamın değiştiğini, aynada görüyormuşçasına hissediyordum. Beş dakika kadar bu surette sessiz kaldıktan sonra "Rahatsız etmeyeyim," diyerek kalktı. Geldiği gibi cehennem olup gitti.

Meğer Mülazım Hacı Ömer, bizim mutfağımız olan kahve ocağından bu hâli seyretmiş, mutasarrıf gittikten sonra başını iki elleri arasına alarak ve yüzüne gözüne hayretini ifham edecek bir titreme ile acayip bir suret vererek "Herifi geldiğine geleceğine pişman ettiniz. Ömründe böyle bir şeye uğramamıştır. Giderken yüzüne baktım. Ölü benzi gibi bembeyaz olmuştu," dedi. Ve şüphesiz bunu binbaşıya anlatmak için ceketinin kollarını giyerek hemen fırladı.

Aradan bir saat geçtiğinde mutasarrıftan ikimize hitaben mazruf bir kâğıt geldi. Açtık. İçinde hem ona hem bana iki mektup zuhur etti ki zarfları Cezair Bahr-i Sefîd Kapı Kethüdalığı mührünü hâvi idi. Mutasarrıf tarafından yazılan bir pusulada İstanbul'a yazacağımız kâğıtların zarfları kapanmaksızın tarafına gönderilmesini ve üzerlerinin mutasarrıflık mührüyle mühürlenerek kapı kethüdalığına gönderile-

ceğini, aldığı emre binaen tebliğ eylediğini yazıyordu. Zahir onu beyan etmek üzere gelmiş imiş.

Biz ise İstanbul'a bir kelime bile yazmamış idik. İstanbul'dan gelen iki mektubun biri hemşirezâdesi Cevdet Efendi'den Midhat'a, diğeri de o zaman hayatta olan biraderimden bana idi. Her ikisinde de ailemizin afiyetinden bahs olunuyor ve bizim afiyet haberimizi bekledikleri yazılıyordu. Biz de ikişer satırla birer cevap vererek afiyetimizce endişeye sebep olmadığını bildirdik. Zarflarını kapamaksızın mutasarrıfa verilmek üzere Binbaşı Atâ Efendi'ye irsal eyledik. Biz bundan sonra mutasarrıfla muamelede bulunmamaya karar vermiştik. Çünkü bizi hükümet, kale binbaşısına tevdi etmişti. Zaten hapishanenin hâricen muhafazası da ona emanet olarak verilmiş idi.

Ailemizle böyle açık surette muhaberede bulunmak, İstanbul hükümetinin bir tedbiri olduğunda şüphe yoktu. Fakat biz hususi ahvalimizi şunun bunun lisanına düşürmek istemediğimiz gibi kimsenin hatta birbirimizin vâkıf olmasını istemediğimiz birçok yazacak şeylerimiz de olabilirdi. Onun için başka bir haberleşme yolu ittihazına da lüzum vardı.

Biz bunu Midhat'la konuştuk. Fakat zindana girili ne Hüseyin Cemal ne Süleyman Bey, ne de Abdullah Efendi gelebilmişti. İhtimal ki bunlar çekindiklerinden dolayı gelemiyorlardı yahut hükümetten kendilerine görüşmemeleri için emir verilmişti. Herhâlde gelip görünmemeleri bir sebebe müstenit idi. Hele Hüseyin Cemal mutlaka gelmeli idi çünkü kendisiyle alışveriş ediyorduk.

Aradan üç gün geçince mayıs ayı girmekle zindana memur olan bölük, sair mevkilerle değişmiş idi. Bu sefer gelen takımın zabiti takriben yirmi yedi yirmi sekiz yaşlarında Ahmed isminde bir mülazım-ı sâni [teğmen] idi. Aslen Rodoslu olan bu adam gayet terbiyeli, gayet haluk, gayet zeki, gayet vicdan sahibiydi. Birçok ısrarda bulunmayınca yanımızda oturmaz, bir şey söyleyecek olsak hicabından yüzü kızarırdı. Kendisine pek laubali muamelede bulunduğumuz hâlde o, daima edep ve terbiyesini muhafaza ederdi.

Benim eşyam ile beraber evden getirtmiş olduğum dört beş kitaptan başka yanımızda okuyacak bir şey yoktu. Onlar da üç ciltten ibaret *Sahaif el Ahbar* ile dört cilt *Mecmua-i Fünun* takımı ve Ziya Paşa merhumun *Endülüs Tarihi* ve bir de *İbn*

Hallikân Tercümesi idi. Bunlardan da artık gına gelmeye başlamıştı. Zaten her biri vaktiyle lüzumu kadar mütalaa veya te-tebbu olunmuş şeylerdi. Fransızca olarak da yanımda La Rochefoucauld'un *Maximes*'i bulunuyordu ki Fransızcada ilerleme kaydetmek için bunu ders gibi okuyordum. Şimdi de zindanda bana bu dersi Midhat Efendi ifa ediyordu. İşte sabahları erkenden güneşin doğuşunu seyretmek için terasa çıkıyor, güneşin tepede bulunduğu zamanlar içeride kalıyor, akşamları dahi gıdamızı alarak terasa çıkıyor ve nazarları her an bir suretle taltif eden tabiatın manzaralarıyla zevkyâb oluyorduk. Fakat nasıl olsa meçhul olan bir akıbete karşı bu yeknesak hayat, tabiatımıza ağır geliyordu. Mutlaka değişiklik, mutlaka iştigal, mutlaka ve mutlaka vakit öldürecek bir şey lazım idi.

Bir gün akşamüzeri terasta otururken yanımda bulunan Mülazım Ahmed Ağa'ya tavla bilir misin diye sormuştum. Bilirim cevabını vermesi üzerine "Öyle ise bize bir tavla tedarik et. Her kaç kuruşa olursa olsun al getir," dedim. "Peki ama bulacağımı ümit etmem," dedi. O zaman hatırıma geldi. "Bizim alışveriş ettiğimiz bir Hüseyin Cemal var. Tanır mısınız?" dedim. "Evet tanırım. Bizim kolağasının damadıdır," dedi. "Pekâlâ, haydi ona git, bizim için söyle. Bir tavla bulup göndersin," dedim. Derhâl gitti. Ve kendisinin dükkânda oynadığı epeyce kıymetli bir tavlasını alıp getirdi. Yalnız tavlayı getirmedi. Hem bir pusula hem de bir haber getirdi. Pusula mühürlü idi. Yani imzasını tanımadığımız cihetle itimat etmekliğimiz için mührünü basmıştı.

Pusulada, "Mülazım Ahmed Ağa'ya emniyet ediniz. Kat'a çekinmeyiniz. Emin, sadık, namuslu ve size her suretle hizmete hazır cesaretli bir gençtir," sözleri yazılı idi.

Ahmed Ağa, bu pusulayı gösterdi. "Yalnız Hüseyin Efendi selam söyledi. Kat'a endişe etmesinler. Elbette bu hâl böyle devam etmez. Yakında kendileriyle görüşmeye çare buluruz. Birkaç güne kadar sarı kâtip İstanbul'a gidecektir. Abdullah Efendi, mutasarrıfla görüşür, ruhsat alır," dediğini ifade etti.

Hay Allah belasını versin. Her şeyde bu sarı kâtip kendini gösteriyor. Bu herif kim? Mutasarrıfın akıl kuvveti.

İlk iş olarak Ahmed Ağa ile üç oyuna bir küşat⁴⁵ oynadık. Gayet hızlı ve maharetle oynuyordu. Yenilmemeye dik-

⁴⁵ küşat: Bir tavla oyunu.

kat lazımdı. Tavlada hatıra riayeti lazım görmüyordu. Görse de ben kabul etmezdim. İnsan velev oyunda olsun giriştiği şeyde hasmâne savaşımak ister. Yoksa hasmın müsaadesiyle elde edilecek zafer kaç paralık bir mahiyeti haizdir?

Biz yenildik. Sonra da bir parti Midhat Efendi oynadı. Bu sefer de Ahmed Ağa yenildi.

Akşam zevkini icra edecek mekânımıza dönüşle yemeği birlikte yedik. Çünkü binbaşı ile mukavelemizde takım zabıtlarının behemehal her öğünde bizimle yemek yemeleri dâhil idi. Bazı akşam bizzat Atâ Efendi dahi bizce makbule geçeceğini bildiği bir kap yemekle soframızda yer alarak bizi yalnız bırakmamak lütfunda bulunurdu.

Bizim için bu türlü muamelelerin o zamanda pek büyük bir kıymeti vardı. Çünkü muhafazaya memur ve iyi ve kötü-müz kendisinden mesul olan bir adamın bize kardeşçe muamele göstermesi ve bunu da samimi bir hisse meclup⁴⁶ olarak ifa etmesi, kalbî istirahatımızı husule getiriyordu.

Yemekten sonra elimi yıkamak üzere abdesthaneye gittiğim sırada Ahmed Ağa yanıma sokularak gizlice elime bir kâğıt tutuşturdu. İçeriye odama girerek yukarıda kaydettiğim sözleri yazılı olan pusulayı okudum. Ve derhâl sigaramı yakmak üzere çaktığım kibritin alevine tutup kâğıdı yaktım.

Ahmed Ağa'nın siması zaten bana da Midhat'a da itimat veren birtakım hususi işaretleri haiz idi. Hüseyin Cemal'in pusulası bu zehabı kuvvetlendirmiş ve doğrulamış bulunduğuna bittabi memnun oldum.

O gece odama çekildikten sonra ilk işim Kemal'e bir mektup yazmak oldu. Mektubumda zindana nasıl girdiğimizi, ne hâlde bulunduğumuzu yazdım ve haberleşme için Rodos'ta Hâfızıkütüp Abdullah Efendi'den başka vasıtaya elverişli kimse olmadığından daima ona yazmasını ihtar ettim.

Ertesi gün Ahmed Ağa'ya mektubu verdim. Avusturya postasıyla böyle bir mektubun Kıbrıs'a gönderilmesinde bir tehlike muhtemel değilse de Kemal'in dahi bizim bulunduğumuz hâlde bulunaklığı ihtimal dâhilinde olmasına göre her ihtimale karşı ihtiyatlı davranmak faydalı olacağını ve Magosa'da tüccardan bir dostu varsa ona göndermesini ve yoksa Hristiyan tacirlerden birinin vasıtalığına müracaat

⁴⁶ meclup: Tutkun, meftun.

etmesini Hüseyin Cemal'e bildirdim. Ahmed Ağa yine bir pusula ile döndü. Bunda Kıbrıs'ın Tuzla iskelesinde akrabasından hiri bulunduğunu ve iki gün sonra gelecek Lloyd vapuru ile ona yazacağı mektuba ilâştirerek doğrudan doğruya kendisine göndereceğini ve mutlaka mektup, gönderilecek kişinin eline vâsıl olacağını yazıyordu. Hakikatte, yirmi dokuz gün sonra Kemal'den aşağıdaki mektup cevap olarak geldi:

Birader!

Mektubunu aldım. Hay musibet teres! Demek ki biz de sizin mu-tasarrıfın şerrine uğramışız. O hâlde Nuri'yle Hakkı dahi aynı biz hâlde bulunuyorlar demektir. Ben buradan haber almaya çalışırım. İmkânını bulursan sen de malumat almakta ihmal etme.

Ben, Kıbrıs'ın Tuzla'sına vâsıl olur olmaz epeyce azametli bir muhafaza altında Magosa'ya gönderildim. Buraya varışımı müteakip de merdiven altında pek de mezardan farkı olmayan bir karanlık odaya tıktılar. Zaten Magosa bir harabe olduğu gibi kale topçularına mahsus olan bu daire dahi oturulmaktan uzak berbat bir binadır. Üç gün sonra Veysi Paşa'nın lütfu imdada erişti. Bizi de şimdi oturduğumuz odaya çıkardılar. Burada Nafiz isminde bir yüzbaşı var. Silistre Muharebesi'nde bulunmuş. Vaktiyle orada şecaat ve hamiyet göstermiş olan bu insan, şimdi de hamiyetin zorlamasıyla burada bana muhabbet göstermekte ve hizmet etmektedir. Kıbrıs'a her on beş günde bir Nemçe postası uğrar. Ben, muntazaman onunla Abdullah Efendi'ye mektup gönderirim. Abdullah Efendi, Gelibolu tahrirat kâtibinin biraderidir. Kendisiyle giyaben tanışırız. Şimdilik bu kadar yazabildim. Çünkü Nafiz, Tuzla'ya gitmek üzere başucumda bekleyip duruyor. Bâki beka-yı afiyet. Midhat'a selam.

25 Mayıs 1289 [6 Haziran 1873]

Kardeşin Kemal

Magosa

•

Mektubu öğle yemeğinden sonra dairemizde yalnız kaldığımız zaman Midhat'a gösterdim. Ahmed Ağa'nın böyle bir işe vasıtalık edişine tabii memnun oldu. O güne kadar kendisine bir şey açmamaklığımın beyhude yere merak etmemesi için olduğunu da anlattım.

Midhat Efendi, zindana girdiğimiz günlerde pek ziyade mükedder olmuştu. Vakıa hakkı da vardı. Çünkü hakikati pek geç anlamış idik.

ve ıtlaka mazhar olmamızın âtîfet-ı seniyyeden beklendiğini beyan etti. Ben dedim ki:

“İtlakı kabul ederim fakat af kelimesini hatırıma bile getiremem. Çünkü affa layık olacak bir kabahati işlemedim.”

Nazif Paşa, hem zeki ve hem kalem erbabından olduğundan derhâl “Af kelimesi, resmi lisandaki ‘ıtlak’ ile birbirini takip eden sözler olduğundan yalnız ‘ıtlak’ kullanılacak olsa kelime pek çıplak kalır. Bunun için birlikte kullanılıyor,” sözüyle ve manidar bir tebessümle mukabelede bulundu.

Bir saat kadar görüşüldükten sonra paşa veda ederek çıktı. Biz de kendisini, vuku bulan ısrarlı muhalefetine bakmayarak, merdivenin alt başına kadar uğurladık. Orada bir ikinci vedada bulunduğu sırada “Kemal Bey’i görmek arzundayım. Görüştüğümüzü de kendisine selamınızla söyleyirim. Ve inşallah dönüşte sizi buradan kurtulmuş bulurum da onun selamını İstanbul’da tebliğ ederim,” şeklindeki teselli edici sözleriyle bizi memnun etmişti.

Zaptiye Tavaslı Mehmed Yahut Bertuccio

Zindana tamamıyla yerleşerek hâlimize intizam verdikten sonra mutfak meselesini de yoluna koymak lazım gelmişti. Çünkü iki ay kadar maişetimizin bu ciheti tanzim olunamamıştı.

Tabur ağasından daimî surette yanımızda bulunmak üzere dosdoğru tavırları olan bir zaptiye istemiştik. Bize Tavaslı Mehmed isminde bir nefer seçerek tayin etti. Bu Mehmed, takriben otuz sekiz kırk yaşlarında, nahif cüsseli, nezafetine riayetkâr, hareketlerinde intizamdan ayrılmaz, iffetli ve dürüst, boşboğazlıktan hoşlanmaz, gayet ketum ve latifeye gelir terbiyeli bir adamdı. Eşraftan Hacı Raşid Efendi isminde birinin dairesinde terbiye görmüş bir kadınla evlenmiş olduğundan, bizim yanımızda bulunması kendisi için de rahat ve hatta hareket serbestliği idi. Çünkü nöbet beklemek, köye gitmek, mal tahsili ardında dolaşmak gibi meşakkatlerden kurtulacak ve her gece de evine gidecekti.

Kendisini bir iki gün istihdam ile tecrübe ettikten sonra işlerini ve hareketlerini pek dürüst bulduk. Bunun üzerine erzağımızı evine götürüp her gün yemeğimizi evinde pişirt-

mesini kendisine teklif ettik. O da bu teklifimizi kabul etti. Zavallı adamın karşılığında hiçbir menfaati yoktu. Bunu sırf insaniyet namına deruhte eylemişti. Zira ne kendisine ne de karısına ücret vermek yollu bir teklifte bulunmuştuk. Bize pişireceği yemekten şayet bir şey artacak olursa bir çocuğuyla refikası belki onu yiyebilirdi.

Bizi bu teklifte bulundurmaya sebep, Mehmed'in çamaşırında görülen nezafet idi. Arkadaşlarından birçoğu evli olduğu hâlde giydikleri çamaşır, lisan-ı hâl ile ailelerinin mahiyetine tercüman oluyordu. Bizim Mehmed'in hemen kibir denecek kadar vakarı vardı. Aşağıda zindanı bekleyen zaptiyelerin hiçbirleriyle görüşmez, yalnız selamlaşırdı. Hatta Pirlepelî Mehmed Ağa namındaki mülazımlarının sahte vakarıyla âdeta eğlenirdi. Mehmed, bizim yanımıza geldiği günden itibaren arkadaşlarının haset ettiği bir kimse olmuştu. Bu, onu anlıyordu. Fakat anlamamış gibi davranıyordu.

Bugünlerde havalar değiştiği ve yağmur mevsimi olan teşrinler geldiği için Mehmed Ağa geceleri eve gidemiyordu. Çünkü evine kadar yola çıkması, istirahatını icap değil, daha kötü edecek idi. Rodos'un bu mevsime mahsus olan yağmurları hiçbir yerin baranıyla kıyas edilemez. Evvela sicim gibi tabiri ip gibi tabirine tahvil edilmelidir. İkinci olarak aralıksız yağar. Gökgürültüsü sesi olmadığı hâlde yağmur gibi de şimşek çakar ki bu şimşeklerin her biri malumdur ki birer yıldırımdır. Bu sebeple geceleri evine gitmez olmuştu. Bilhassa ramazan da yaklaşmıştı. Bölükle beraber Armutçu Mustafa Ağa namında bir de mülazım gelmişti. Bu da ahlakça sağlam, oldukça nükteli, az söyler, çok dinler, fakat söylediği zaman münasebetsizlikte bulunmaz, temkinli, terbiyeli bir adamdı. Akşamcı olduğu hâlde kabil olup da bir gece bizimle hembezm⁴⁷ olmaya razı edememiştik. Hatta bin ısrar, yüz bin minnetle bazen soframızda bulunurdu.

Yemekten sonra tunç gibi tabirinin müşahhasına uygun olarak girerdi fakat vazifesi namına o anda maruz olacağı bir hitaba derhâl lazım gelen cevabı verirdi. Belki bu hâlinde, sair vakitlerde kendinden ziyade şuurunu muhafaza etmekte idi. Bilhassa kendisine sarhoş dedirtecek hiçbir fevkalade hâl göstermiyordu. Yalnız oturulup da sohbete

⁴⁷ hembezm: Aynı mecliste bulunan kimse, içki ve sohbet arkadaşı.

başlanıldığı zaman laubalice latifeler ederdi. O sırada mesela binbaşısı girecek olsa derhâl kendini toplamak hassasına sahipti. Binbaşısı kendisini pek ziyade takdir ediyor ve bölük zabıtları içinde muadili bulunmadığını söylüyordu ki bu bir hakikat idi.

O günlerde *Hayal* gazetesi sahibi müteveffa Teodor Kasp'ın tercüme ve ikmal ettiği *Monte Kristo* hikâyesinden bize de bir matbu nüshası gönderilmişti. Ramazan gecelerinde sahura kadar vakit geçirmek üzere bu hikâyeyi okumayı kararlaştırdık. Fakat ne bizim Mehmed ve ne de Armutçu Mustafa Ağa roman denilen hikâye tarzına vâkıf idiler. Hatta o tarihte "roman" tabiri İstanbul'da bile binde bir kişinin malumu değildi. Şimdi biz, önce romanın ne olduğunu bu iki adama anlatmaya mecburiyet gördük. Çünkü istiyorduk ki bu iki arkadaşımız Avrupa medeni hayatı, entrikaları, siyasetindeki ihtirasları, hâsılı Avrupa içtimai ve siyasiyesi hakkında velev ayrıntısız olsun bir fikir edinsin. Bunun için Midhat'la birlikte bu iki adama evvelemirde anlayabilecekleri bir anlatma biçimi ile Fransa tarihinin Napolyon Bonapart'ın ortaya çıkışı ve sukutuna kadar olan önemli devrini kısaca anlattık. Bunlar, bu ilk dersi aldıktan sonra biz de ramazanın ilk gecesi *Monte Kristo* hikâyesini okumaya başladık. Fakat bu öyle bir okuyuş idi ki bu iki adama gerçekten bir ders yerine geçti. Çünkü *Monte Kristo*, Fransızlar için yazılmış bir hikâye olduğundan bittabi tarihi izahattan uzak bulunuyordu. Biz ise onu, lüzumuna kail olduğumuz her fıkrasını âdetâ tefsir ederek okuyorduk ve her gece okuduğumuz faslı bitirdikten sonra Armutçu ile Mehmed'den "Söyleyin bakalım! Ne anladınız. Danglers kimdir? Mercedes kimin nesidir?" gibi suallerle dinlettiğimiz hikâyeyi ne suretle telakki etmiş olduklarını ve vakanın şahıslarını belleyip bellemediklerini öğrenmek istiyor ve hataları varsa tashih ediyorduk.

Monte Kristo'nun malumdur ki Bertuccio isminde İtalyan bir vekilharcı vardır. Ve yine okuyanlar hatırlarlar ki Alexandre Dumas, vakasının kahramanını harikulade civanmertçe bir tavırda, yüce bir ahlak ile tasvir etmiştir. Her şeyi hor görür, her şeyde azamet ibraz ettirerek büyültür. Onu okuyanlarda muhabbetli bir cezbe hâli görülür. İşte bizim istediğimiz de vakanın şahıslarının bu iki adama ne gibi hâller ihsas ettiğini anlamak ve bununla ruh hâllerinin

açılıp açılmadığına hükmetmek idi. Birkaç gece sonra gördük ki Mustafa Ağa ile Mehmed, mazluma deruni bir meyil ile taraftar olmaya başladılar. Entrikalardan nefret ediyor, müddeiumuminin hakkaniyete ters olan işlerine hiddet ediyorlardı. Biz onlara müddeiumuminin ne demek olduğunu dahi bizim bildiğimiz derecede anlatmış idik. Çünkü itiraf etmeliyiz ki bundan otuz altı sene evvel adli meselelerin yalnız nazariyatını fakat kendimiz de kitapta okumakla biliyorduk. Tatbikatını ise memleketimizde kimse görmemiş idi. Bununla beraber o tarihte ada erkânı başta mutasarrıfları olduğu hâlde Avrupa adli usulü hakkında Mustafa Ağa ile Mehmed'in hâsıl ettikleri malumatın onda birine vâkıf olsalar iftiharî ilanda kendilerinde hak görürler idi.

Bizim *Monte Kristo* hikâyesi âdetâ dört kişi arasında içtimai ve siyasi bir konferans hem de gayet mühim ve şümul noktainazarından pek geniş bir konferans idi. Bundan biz de bizzat müstefit oluyorduk. Bildiğimiz şeylerde hatamız varsa *Dictionnaire de la Conversation*'a müracaatla tashih ediyorduk. Nezdimizde gerek Midhat'ın ve gerek benim epeyce mühim mercilerimiz vardı. Onlara her şeyden bahsedebiliyorduk.

Monte Kristo'nun vekilharcıyla, masraflardan hırsızlık hakkında bir konuşması vardır. Hatırda kaldığına göre kont, bu konuşmasıyla vekilharcının hırsızlık suretinden haberdar olduğunu anlatıyordu. Hatta ne dereceye kadar çalabilmesine müsaade edeceğini bile söylüyordu.

Bizim Mehmed bu konuşmayı pek harikulade bulmuştu. Biz de latife olmak üzere Mehmed'e namuslu Bertuccio unvanını layık görmüştük. Ondan sonra kendisine daima Bertuccio diye hitap etmeye başladık.

Ramazan geceleri ahbap toplanıyordu. Nazif Paşa'nın adaya gelip gitmesinden sonra zindana ziyaretçilerin girip çıkmasına hükümet müsaade vermişti. Her akşam iftardan sonra Bağdatlı Süleyman Bey merhum, büyük oğlu Numan Bey, Hâfızıkütüp Abdullah Efendi, Hüseyin Cemal, Binbaşı Atâ Efendi, İdare Meclisi Kâtibi Edhem ve rüşdiye muallimi Hüseyin Efendiler gelirdi. Her şeyden, tarihten, edebiyattan, felsefeden, tasavvuftan, astronomiden, müneccimlikten, politikadan, Fransa Büyük İhtilali'nden, şahıslarından, bizim istila devirlerimizdeki büyüklerimizden, Osmanlı padişahlarının fıtraten büyük yaratılmış olanlarının harika işlerinden

bahisler ederdik. Süleyman Bey merhum, Bağdat'ın hicri eski çağların başlarındaki ahvalinden bize pek faydalı malumat verirdi. Çünkü o gibi malumatı tarih kitaplarımızdan hiçbirisi yüklenmemiş olduğundan işitmekten ve fakat güvenilir kimselerden işitmekten elde edilen malumat zaruri idi. Hâsılı saat beşe altıya kadar her gecemiz bu suretle faydalı birer konferans suretinde geçiyordu. Misafirler dağıldıktan sonra da dört kişi ikinci bir müsamere teşkil ediyor, romanımıza başlıyor, sahura kadar faydalı surette bir vakit geçiriyorduk. İşte o senenin ramazanı bu suretle akıp gitti. Ondan sonra idrak ettiğimiz diğer iki ramazanda ise bu muaşeretimiz değişmiş idi. Çünkü aramızdaki zatların birtakımı Rodos'tan gitmişti. Bilhassa Süleyman Bey merhum o sene Abdülaziz Han merhumun cülusu devresinde salıverilmeye mazhar olmuştu. Vaktiyle sürgününe sebep olan Midhat Paşa merhum bu defa da serbest kalmasına vasıta olmuştu.

Bayramdan sonra ramazan ahababı ara sıra geliyordu. Biz de gündüzleri kâh mütalaa ile kâh tahrir ile vakit geçiriyorduk. Hele yağmurlar başlayalı terasa da çıkamaz olmuştuk.

Midhat Efendi faydalı bir işe teşebbüs etti. Bir vakitten beri zihninde iptidai terbiyeye dair bir program hazırlıyordu. *Hâce-i Evvel* müellifi bu atalet günlerini güzel geçirmeye karar vermişti. Kendisi bu husus hakkında bana hiçbir şey söylemiyordu. Masasının başında ufak defterlere tahvil etmiş olduğu kâğıtlara, elifbadan başlayarak coğrafyaya kadar iptidai tahsile ait malumatı toplama ve telif ile iştigal ettiğini, masanın üzerinde bulunan *conversation*⁴⁸ ciltlerine müracaat ettiğim sırada görüyordum.

Günün birinde de bizim Mülazım Ahmed Ağa, hemşirezâdesi olmak üzere takriben on iki on üç yaşında ve Mustafa isminde bir çocuk getirmişti. Midhat bunu karşısına alarak mektebe girip girmediğini ve ne okumuş olduğunu sordu. Çocuk eski usul üzere malum heceleri okumuş, Amme cüzüne çıkmış, namaz surelerini papağan gibi ezberlediğini müteakip mektebi terk etmiş.

Çocuğa matbu bir sayfa göstererek okumasını teklif ettiyse de biçare yalnız tek tek harflerin şekillerinden başka okumaya muvaffak olamamıştı.

⁴⁸ conversation: Fr. Konuşma.

Midhat Efendi, Mustafa'nın böyle hiçbir şey bilmediğini görünce memnun oldu. Zaptiye Mehmed'e çarşıya gittiği vakit siyah bir yazı taşı almasını, çocuğa da ertesi günü erkenden gelmesini tembih etti.

Bundan dolayı ertesi günü elif, soldan elif, be, sağdan be, ortadan be, soldan be diye taşına, alfabemizdeki harflerin tek ve bitişik hâllerini yazdırmaya başladı.

İkinci günü çocuğa yazıp da gösterdiği harflerin bitişik olmayan şekillerinin isimlerini soruyordu. Çocuk da tamamen hatasızca söylüyordu.

O gün, sessiz harfler ile sesli harfleri de öğretti ve akşamüzeri Mustafa'ya "Bir 'A' yaz," diyor, "Yanına da bir sağdan 'Ya' koy, buna bir de soldan 'elif' bitiştir, bir de 'kaf' yaz. Şimdi oku bakalım!" diyor. Mustafa "Ayak" diye okuyunca Midhat büyük bir mutluluk ile "Oh yarabbim şükür, muvaffak olacağım," diyerek ferahlıyordu.

İşte bu Mustafa'ya üç ay süren hususi bir çaba sayesinde eline verilen her bir kitabı okutmaya ve imla yoluyla her istediğini yazdırmaya muvaffak oldu.

Zindan Mahkûmlarına Sanat Talimi

Midhat, Mustafa'yı talim ile iştigal ettiği günlerde ben de sabah kahvemi içtikten sonra, prangalılar ile görüşmek üzere zindana giriyordum.

Hapishanemizin kapısından hârice, faraza bir adım atmaklığımız bir dağdağayı mucip olmak muhtemel iken "Emin Çavuş! Kapıyı aç, zindana gireceğim!" emrini verince evvela dış kapı kapatılıyor. Sonra iç kapının asma kilidi açılarak beş santimetre çapındaki kol demiri kaldırılıyor, benim içeriye girmeme müsaade olunuyordu. Çünkü bu ihtiyari olan zindan mahkûmluğu onları mesul değil, takayyüd ve mesuliyet gailinden koruyordu.

Biz Rodos'a gittiğimiz günlerde yerli ve sair belgelerden gönderilme olarak zindanda yirmi üç nefer prangalı bulunmakta idi. Bunlardan ikisi İstanbul'dan gönderilen Hasan Reis ile bir de Tefvik isminde bir kazaskerdi. İkisi de birer âlûfteyi katletmekle on beşer seneye mahkûm edilmişlerdi. Fakat kendileri umum mahkûmlar gibi masumiyet iddiasında idiler.

Bu Hasan Reis, Galatalı bir gemici idi. Oraya bizim gelişimizden sekiz gün evvel gönderilmişti. Fakat onun gelmesiyle beraber zindana bir de zanaat girmişti ki o da ceviz ve emsali kıymetli ağaçlardan nalın yapmak ve tütün kutusu imal etmekten ibaret idi.

Benim zindana devam etmeme ise bir sigara kutusu sebep olmuştu. Bir sabah, zindancı Emin Çavuş yukarı çıkarak "Bunu efendime Hasan Reis gönderdi. Kabulünüzü rica eyledi," diye önüme kâğıda sarılmış cevizden yapılmış bir tütün kutusu koymuştu. Kutuyu elime alıp baktım. Gayet nazik bir surette imal edilmiş buldum. Fakat yalnız itina ve emek ile yapılmış bir şey olup sanat noktainazarından hiçbir ehemmiyet ve kıymeti haiz değildi. "Memnun oldum Emin Çavuş. Kendisine selam söyle. Şunu da ver. Tütün alsın," diye bir mecrediye verdim.

Bir saat sonra aşağıya inerek zindana girmekliğim kabil olup olmayacağını Emin Çavuş'tan sual ettim. Gülerek "Sizin için her zaman kabildir," dedi. "Öyle ise hem kapıyı aç hem de Hasan Reis'i göster," dedim.

Vakıa ben bunlardan Deli Halil isminde bir zeybeği ve kabak çalar Zenci Said'i uzaktan tanıyordum. Said, her gün bir iki nöbet kabak çalar ve kendine mahsus bir de şarkı söylerdi. Deli Halil ise bazen zindanı, mahpusları, muhafızları, hükümeti, memurları, kaleyi, ahaliyi, hâsılı bütün adayı haraç mezat diye nida ederek satardı.

İçeriye girdiğim zaman mahpuslar fevkalade bir sevinç gösterdiler. Mahpusların, dam tabir ettikleri koğuşlardan şark tarafındaki koğuş, Hasan Reis ile beş arkadaşına mahsus olmakla o tarafa yöneldim. Kapının iç tarafında bir iskemle oturdum.

Kel Ali namındaki diğer bir zeybek kahvecilik ettiğinden, bana güzel bir sade kahve ikram etti. Hasan Reis'in sanayi aletlerine baktım. Tezgâh makamında büyücek bir ağaç kütüğü, biri ince diğeri kalın iki testere, bir keser, üç dört ege ve törpü ile kutuların içini oymaya mahsus adi ve kaba bir iki oluklu kaleminden ibaretti.

Bir de el mungenesi var ki menteşe dediğimiz *charnière* ile sustaların imalinde kullanıyor.

Evvela bu edevatı değiştirmesini tavsiye ile nasıl şeyler almak lazım geleceğini tarif ettim. Şayet bu misillü edevat satan mağazada her şey bulunmaz ise yapacağım resim üze-

rine bazılarını bir demirci veya bıçakçıya imal ettirmek kabil olacağını söyledim. Bunların bir defterini yaptım, ederi seksen kuruş oldu. Çıkarıp dört mecdidiyeyi verdim. O gün Hasan Reis, çarşıya giderek fakat elli beş kuruşluk edevat alıp bizim daireye geldi. Ve yalnız oygu aletlerini bulamadığını ve geri kalan yirmi beş kuruşla da vereceğim resim üzerine Bayram Usta isminde bir ahıryana yaptıracağını söyledi. "Ahıryan demirci demek midir?" diye vâki olan sualime gülererek "Hayır demirci demek değil, dönmelerin lakabıdır. Burada, yeni varoшта bir mahalelleri vardır. Hep orada otururlar. Ne Müslümanlar onlardan ne de onlar Müslümanlardan kız alırlar. Camiye gittikleri de görülmemiştir. İsimleri Müslüman bir taifedir," dedi.

"Bu adam demircilik mi eder?" dedim. "Bu adam hezarfenidir. Ne isterseniz yapar. Süngerciler için bir de deniz dürbünü icat etti. Gayet sade bir şey. İki mecdidiyeye satıyor. Dükkanına giderseniz neler yapabildiğini görürsünüz," dedi.

Saatçi Macar Topal Raif Efendi

"Pekâlâ, ben bugün resmini yaparım. Yarın da gider Bayram Usta'ya gösterip yaptırırım," dedim.

Ertesi gün bizim Mülazım Ahmed Ağa'yı yanımda götürerek sokağa çıktım. Çünkü her ne zaman çarşıya, hamama gidecek olsak zabitlerden birini yanımıza almaya mecburduk. Şayet bunlardan biri bulunmazsa zindan bekleyen zabitlerden birini alırdık.

Ben o güne kadar çarşıya pek çok defa çıkmıştım. Fakat daima bir sokağı bellemiş olduğumdan hep o yoldan giderdim. Bugün, Ahmed Ağa beni başka bir sokaktan götürdü ki oraya Han Ardı deniyor imiş. Oraya gitmek için de muvakkithanenin önünden geçmek lazım gelmişti. Muvakkithane, çarşının baş tarafında bir köşede tesis olunmuş köşküksü bir bina olarak içi döşeli ve bir iki kubur saat ile birkaç oturak saati hâvi idi. Pencereden içeri bakıp seyrederken hemen on yaşımdan beri kaybettiğim bir simanın gözümün önünde tecelli ettiğini görünce hayrette kaldım.

Bu zat, İstanbul'a benim doğum tarihim olan 1848'de Macar ihtilalcilerinden iltica edenlerle gelmiş hatta ihtilal esnasında Avusturya askeri tarafından atılan kurşunlardan

dizinden vurulmakla sol ayağının siniri büzölürük total kalmasını mucip olmuş ve İstanbul'da İslam'ı kabul ettikten sonra o tarihlerde henüz icat edilmiş olan fotoğraf sanatına vâkıf olduğundan dagereotip usulüyle parlak madeni levhalar üzerine resim almak üzere Çemberlitaş karşısında bir de dükkân açmış imiş.

Ben çocukluk zamanımda bu adamı o dükkânda tanıdığım gibi *agent plaque*⁴⁹ üzerine ilk resmimi dahi beş yaşım da iken bu Raif Efendi yapmıştır. İstanbul'da iken hem fotoğrafçılık hem de saatçilik ederdi. Saatçilikte ise fevkalade maharet ile meşhur idi.

Onu görünce Ahmed Ağa'dan "Bu adamın adı Raif midir?" sualinde bulunup da "Evet!" cevabını alınca beklemeden içeriye girdim ve hemen elini öperek kendimi bildirmek üzere pederimi tarife başladım. Hafızası kuvvette olan bu adam, derhâl hatırlayarak benimle kucaklaştı. Meğer bu biçare sonradan memleha⁵⁰ müdüriyetine tayin olunmuş. Bu müdüriyette iken çıkan tuzların açıkta kalmasından dolayı bir haylisi zâyî olmuş. Bunu hırsızlığına ve kayıtsızlığına atfetmişler. Kânî Paşa, azl ile beraber üç sene Rodos'ta kalebend olmasına irade çıkartmış. Yani o zamanın Meclis-i Vâlâ'sı, Rûsumat Nezareti'nin takrirı üzerine bu hükmü adalete muvafık bulmuş. Biçare Rodos'a gönderilmiş. O da ailesiyle beraber saatçilik aletlerini getirterek Rodos'ta bu sanatı icraya başlamış. Birkaç talebe yetiştirmiş. Biraz sonra Fethi Paşa Muvakkithanesi muvakkitleği de kendisine tevcih olunmuş. Bu sayede kendisi maişetini temine ve ada ahalisi de onun sayesinde doğru saat kullanmaya ve vakitlerini tashihe muvaffak olmuşlar.

Çünkü kendisinde müteaddit irtifa aletleri bulunmakla, her gün zeval vaktinde irtifa ahziyle ayarladığı kronometreyi lüzum görürse tashih ederdi.

Bu adam, kanuni müddetini tamamladıktan sonra iklimin itidaline mebni Rodos'ta ikameti ihtiyar etmiş ve zaten güzel yaratılışıyla ahaliye kendisini sevdirmiş olduğundan muvakkithanesi, memleketin eşrafiyla hükümet memurlarına sabahları bir sohbet meclisi hâlini bulmuştur. Bilhassa

⁴⁹ agent plaque: Fr. Madeni levha.

⁵⁰ memleha: Tuz çıkan yer, tuzla.

Avrupa lisanlarından birkaçına vâkıf olmakla resimli ve resimsiz bir hayli gazete de bulunduğundan o günden sonra muvakkithane bizim için faydalı bir kıraathane olmuştu.

O gün, Bayram Usta denilen hezarfen hakkında kendisinin fikrini sordum. O da her şeyi yapmaya muktedir ve hele demircilikte mahir bir adam olduğunu tasdik etti ve sualinin sebebini anlatınca böyle bir hayra alet oluşuma memnuniyet göstererek *charnière*⁵¹ imaline mahsus bir mengene ile birkaç ufak ege ve bir iki ufak çekiç verdi. Ve benimle beraber Bayram Usta'nın dükkânına giderek yaptırmak istediğim alet hakkında izahatta bulundu. Bayram Usta resimden pek güzel anlıyordu. Derhâl bir çelik çubuğu ocağa sokarak biraz sonra taslağını meydana getirdi. Ve ertesi günü birbirinden farklı olan üç nev'ini de imal etmeye ve hazırlamaya söz verdi.

İşte bu edevat, zindanda gayet nefis, her biri bir ve iki mecdiyeye satılabilecek tütün ve sigara kutuları imalini temin etti ki ta İskenderiye ve Mısır'a kadar sevk olunuyordu. Ben bu kutuların kapaklarına Arap üslubunda resimler çizip isimler yazıyordum. Bunları ya kakma olarak gümüş tel ile işliyorlar yahut kabartma suretiyle deliyorlardı.

Hele menteşeleriyle sustaları fevkalade idi. Çünkü Saatçi Raif Efendi sonradan İsviçre'den saat mahfazası imaline mahsus olan aletlerle bu mahfazalara raptolunan susta ve menteşelerden bir hayli şey getirttiğinden Rodos zindanında mühim bir sanat vücuda geldi. Ben, imalata devamlı nezaret ediyordum. En üste bir kutu âmili olan Hasan Reis önce taslanmış⁵² kutulardan günlük dört kutu imal edebilirken şimdi büyük bir kolaylıkla on kutu yapıyordu. Taslak yapanlar ise ellerindeki aletler sayesinde evvelce yaptıklarının beş mislini vücuda getiriyorlardı. Ben işleri taksim usulünü de tatbik etmiştim. Bilhassa istidadı nazarıtibara alarak hangi adamın hangi işe daha ziyade germ verebileceğini tecrübe ile anlayıp her birine bir iş havale etmiştim. Kutuları zımparalamak, ilk cilayı vermek, kakılacak tellerin yuvalarını açmak, menteşelerle sustaları yerleştirmek gibi işleri ayrı ayrı adamlar görüyordu. Bunlar yedi arkadaş idiler. Hele

⁵¹ charnière: Fr. Menteşe.

⁵² Taslağı çıkarılmış.

her ne yapacak iseler mutlaka kuru ağaçtan yapmayı esas şart ittihaz etmiştim. Onlar ceviz ağacından başka ağaç kullanmazlarken zaten adada pek mebzul ve bununla beraber sanayide makbul olan limon ve çınar, çitlembik, harnup ve ar'ar⁵³ ağaçlarını dahi kullandırıdım. Evvelce yalnız tütün kutusuyla bir de hamam nalını yaparlarken şimdi muhtelif şekil ve büyüklükte sigara kutuları, yazıhane üstüne konmaya ve duvara asmaya mahsus saat mahfazaları, bezik oyununa mahsus hesap levhalarıyla oyun kâğıdı kutuları, eldiven mahfazaları gibi şeyler de yapılıyordu. Bunları İstilyanos isminde bir Rum komisyoncu İskenderiye'ye, Beyrut'a hatta Atina'ya sevk ediyor ve muttasıl sipariş veriyordu.

Nalın ayaklarını kadın potinlerindeki ökçeler gibi zarif bir tarza ve sathında topuğun temas edeceği yeri, güya bir balmumu üzerine basılmış da çukur hâsıl olmuş gibi oyuk bir şekle tahvil ettirdim. Bu nalınları yüksek ve alçak ve orta olmak üzere üç boy yaptırdığımdan orta nev'inden pek çok sipariş alınmaya başladı.

Hâsılı Rodos zindanı, sanayiden –bir dereceye kadar benzeri olmamak üzere– bir şube teşkil etmişti. Hatta sonradan Beyrut'tan Rodos Mutasarrıflığı'na memuriyeti tahvil eden Raif Efendi (Âyan'dan Raif Paşa Hazretleri) adaya gelip de zindandaki nefis imalatı görünce orada bir *ebenisteriei* bizim marangozluk dediğimiz sanatı tatbike teşebbüsle Avrupa'ya torna tezgâhı sipariş ettirmişti.

Maddeten menfaat temin eden bu ameli iştigal, manen dahi mahpusların ahlakını ıslah ediyordu. Atalet kalkmıştı. Kumar oynanmıyordu. Bu suretle bazı fıtratı bozuk olanlar, birbirleriyle mücadeleye vakit bulamıyorlardı. Kazaskerzâde Tevfik Beyefendi bile artık nalın ve kutu taslağı ile meşgul oluyor, bu suretle günlük yedi sekiz kuruş temin ettiğinden istediği gibi yiyip içiyordu. Evvelki gibi bir baş tömbeki için arkadaşlarına minnet etmiyordu. Kahveci Kel Hüseyin'in çeteleri silinmişti. Her mahpusun asgari cebinde yüz elli iki yüz kuruşu bulunuyordu. Elden mal satan pazarcı Deli Halil şimdi yüklendiği zembili götürdüğü gibi dolu değil boşalmış getiriyordu. Sandalcı Memiş isminde işten anlar zeki bir adam, Rodos'a uğrayan ecnebi vapurlarında bu imalattan

⁵³ ar'ar: Dikenli ardıc ağacı, dağ servisi.

pek çok şey satıyordu. Ben, gerek bu vapurlara ve gerek İskenderiye'ye gönderilecek kutuların üzerine Fransız harfleri nakşettirdim. Bunların güzel ve zarif olan nakış tarzını görenler, isim ve mahlaslarının ilk evvelki harflerinin nakşetmek suretiyle siparişler veriyorlardı.

Ben zindanda her gün bunlarla meşgul olurken Midhat Efendi de kendi metotlarının tatbikatına hız vermişti. Hammamcı Yusuf Ağa'nın küçük oğlu Edhem isminde bir çocuğu ve bir de bilmem kimin oğlunu her gün odasına götürerek evvelki Mustafa ile beraber talim ediyordu. Nihayet bu üç çocuğun pek az bir müddet içinde bir ilk mektebin ancak iki sene de temin edebileceği bir tahsil derecesi îrat ve ispat etmesi üzerine maarifin kıymetini idrak eden bazı zevat gayrete gelerek İbrahim Paşa Camii içindeki köhne bir mahalle mektebini yeni usul bir mektebe tahvil için yıktırıp yeniden yaptırıldılar. Mektebin inşa tarzı bile latif ve hıfzıssıhhaya uygun idi.

•

Bu mektebin tesisi zamanı, Dilaver Paşa merhumun Rodos Mutasarrıflığı'na tesadüf eder. Bundan dolayı pek büyük himmet ve muavenet gösterdi. Adaya henüz vâsıl olmuş bir mutasarrıf, henüz mutasarrıflık maaşından bir akçe almadan kesesinden bin kuruş ianede bulunmuştu. O zamana kadar böyle şeyler görmemiş olan Rodoslular mutasarrıfın bu cömertliğinden duygulandılar. Onlar da ianede birbirleriyle müسابakaya başladılar. İşte bu mekteptir ki sonradan o koca Süleymaniye Medresesi'ni doğurmuştur. Onun münferit bânisi ise bihakkın Ahmed Midhat Efendi'dir. Çünkü Rodoslulara bu asrın irfanının tecellilerine layık surette maarif şevkini Midhat Efendi vermiştir.

Midhat'la ben zindana girdiğimiz günden itibaren dokuz ay bir dairede yaşadık. Hatta o hâle gelmiş idik ki bir anda ikimizin lisanından pek çok defa aynı fikri tercüme ve takrir eden aynı kelime çıkardı. Güya dimağlarımız arasında mıknaatıs cereyanı olan bir birleşme hattı teşkil etmişti. Çok zamanlar konuşmaya lüzum görmezdik. Çünkü birbirimizle musahabe, aynıyla kendimizle konuşmak demek idi. Yalnız başka başka kitap okudukça haberdar eder ve mülahazalarımızı birbirimize ifade ederdik. Bunda da mülahazatımız hemen birbirine denk düşerdi. Bir şeye tutkun-

lukta eşit olma, birlikte yaşamada eşit olma, hareket etme ve etmemede eşit olma, bittabi fikir ve nazar imalinde de eşit olmayı getirir. Çünkü ikimiz de zaten bulunduğumuz irfan devrinin terakki heyecanı ile temeyyüz etmişlerden bulunuyorduk. Kendi idrak havsalamız ve istidrak muhitimiz nispetinde, terakki etmiş milletler ve Garp maarifi ve insanlığın faziletleri hakkında bir fikir edinmiştik. Bu cihetle birbirimizin bildiğini biliyor, birbirimizin düşündüğünü düşünüyor, bir şeyi aynı noktainazardan mütalaa ve muhakeme ediyorduk.

Bir gün, hiç hatırımdan çıkmaz ikimizin birden lisanımızdan "Japonyalılar" kelimesi sâdır olmuştu. Birbirimizin yüzüne bakıp gülümsedik. Bu gülümsemek ise bizim için o derece mana dolu idi ki onu hiçbir lisan beyan edemez, hiçbir irfan kalemi anlatamaz, resmedemez.

Acaba Japonyalılar demekle ne gibi izahat ve ifhamlarda bulunmak istiyorduk. Onu bugün değil, belki o gün dahi bilemezdik.

Ara sıra, akşama ne yemek yaptıralım diye Midhat Efendi'nin arzusunu öğrenmek istedikçe "Bak onu benden sorına, herhâlde senin ısmarlayacağın yemekler güzeldir," derdi. Midhat Efendi, su böreğini pek sevdiği için ben iki üç günde bir kere Mehmed'e öğle yemeği için "Bir su böreği yaptır," dediğimi işiten Midhat, "Ben de sana onu söyleyecektim," derdi. Artık yemek yemeye kadar maddi zevkler bile iştihalarımızda birlikte hâsıl olmuştu.

Ne yazık ki günün birinde, mektep çocuklarına bile yakışmayacak adi bir sebep, hatta adi demek bile yakışmayacak manasız bir sebep ile birbirimize sövüp sayarcasına boşboğazlıklarda bulunduk. Az kaldı saç saça baş başa gelecek idik. Aramıza bizim Bertuccio girdi. Anlaşmazlığımız son buldu fakat o günden itibaren temasımızı da kestik. Birkaç günler ayrı yemek yedik. Birkaç gün sonra Midhat Efendi dairenin karşı tarafındaki seddin üzerinde önce Çerkes beylerinden Hurşid Bey isminde bir sürgünün ikametgâhı olan odayı tanzim ettirerek nakleyledi.

Bizim için bu da lazım imiş. Çünkü ikimizin en ziyade çalışmaklığımıza bu ayrılığın pek büyük dahli olmuştur. O da, ben de yalnız kaldığımızdan ben mahpuslarla, o okuttuğu çocuklarla daha ziyade meşgul olmuştuk.

Akka'dan Haber

Ona da Abdullah Efendi aracılık etmişti. Önce Bâbilerden⁵⁴ bazı kimseler Rodos'a gönderilmiş. Çünkü bizim hükümet bazen kendi için icra ettiği zabıta tedbirlerine kanaat etmeyerek civar devletlere dahi zaptiyelik ifa ederdi. Bundan dolayı sırf akideye bağlı olan ve hiçbir vakit bir Sünni'ye saldırmamasına imkân olmayan şu Bâbî mezhebi mucit veya müçtehitlerini dahi Rodos ve oradan da Akka'ya sürmüştü idi.

Meselenin dışına çıkarak şurasını beyan ederiz ki kırk beş seneden beri Memâlik-i Osmaniye'de ikamet etmekte olan bu adamlar, mezhep ve akidelerini kabul ettirmek yolunda bir ferde tekliflerde bulunmamışlardır. Hiçbir Osmanlı, Bâbî olmamıştır. Çünkü Bâbilik, kim ne derse desin bir mezhep değil, fakat mezhep örtüsü altında siyasi bir meslektir ve sırf İran'a mahsus inkılap hareketlerine bağlı vardır.

İşte bu zatlardan Bahaeddin Efendi isminde ve ihtimal bugün hayatta bulunan bir zatın insanlık himmeti sayesinde Nuri Bey'le Hakkı Efendi'den o gece haber, sonra da yazdığımız mektuba cevap aldık.

Nuri Bey'le Hakkı Efendi Akka'ya gittikleri vakit, mutasarrıf, Nuri'nin amcası olan Abdurrahman Paşa imiş. Fakat o paşa dahi bizim Maşuk Paşa kalıbına dökülmüş zulüm heykellerinden olduğundan kardeşlikle olsun biraderzadesini şefkate layık görmemiş. Bunları bir yere kapatmış, temas kurmaktan menetmiş. Bereket versin, biraz sonra memuriyetten ayrılarak -vaktiyle *Ceride-i Havadis*'te yazan ve sonradan Cebel-i Lübnan'ın teşkilinde tahrirat müdürü olmuş olan- Ahmed Bey merhumu kendi yerine koymuş, Nuri'yle Hakkı da hapisten eve çıkabilmiş ve o sayede refikasını da yanına almış.

Nuri Bey'den aldığım ilk mektup dört buçuk satırdan ibaretti.

Bu mektubu ezberleyemediğime hâlâ müteessifim. Çünkü kırık bir kalp değil, belki iftihar eden bir kalbin hissiyatını birkaç kelime ile o kadar güzel tasvir etmişti ki ihtimal,

⁵⁴ bâbilik: Kendisini bir çeşit peygamber olarak ilan eden Mirzâ Ali Muhammed Bâb'ın XIX. yüzyıl ortalarında İran'da kurduğu, sonraları siyasi bir hareket hâlini alan, esasları *el-Beyân* ve *Kitâbü'l-akdes* adlı iki kitapta toplanmış bulunan inanç sistemi.

bediin,⁵⁵ icaz⁵⁶ bahsine görülmemiş bir misal olabilirdi. Bununla beraber hatırımda kaldığına göre ilk fıkrası şu sözleri havi idi.

“Tevfikçiğim!

Herkesten evvel bizi arayıp soran sen oldun. Bununla da ne kadar becerikli olduğunu bir kere daha ispat ettin. Hele Kemal hakkındaki müjdene nasıl teşekkür edeceğimi bilemem. Çünkü geldik geleli ondan da haber alamamıştık.”

Aynen değilse de takriben bu yolda idi. Ondan sonra ayda veya iki ayda bir kere olsun mektup alıyor, mektup yazıyor idim.

Artık Kemal ile de, İstanbul ile de kapalı haberleşmemiz muntazaman cereyan ediyordu.

Dehşet Verici Bir Haber

Bir cuma günü Abdullah Efendi ile kale içinde yasemi-niyle meşhur olan Zindancı Emin Çavuş’un bahçesine gitmiş idik. Süleyman Bey dahi beraberdi. Biz güya bahçenin yaseminlerle teşekkül etmiş olan takları altındaki sedirlere yaslanıp latif kokularla burunlarımızı ta’tir⁵⁷ edecek idik. Bilhassa tavlının Osmanlı oyununda da epeyce maharet kazandığımızdan, tavlada kemaline mağrur olan Süleyman Bey ile Osmanlı oynamak istediğimizden dolayı getirmesi için bahçe sahibinin hizmetkârını zindana göndermiş idik. Biz onu beklerken kale binbaşı Atâ Efendi, refakatinde genç bir zabıt bulunduğ hâlde bahçeye geldi. Bizi gördükçe güleryüzlü görünmeyi itiyat etmiş olan bu zat, o gün bu hâline bir kat daha ferahlık vermişti. Getirdiği zabiti, “Dün akşam Beyrut’tan gelen vapurla Kıbrıs’tan geldi. Tuzla Kalesi Tabur Kâtibi Zeki Efendi’dir,” diye takdim ettiğinden güleryüzlülüğünün hikmeti anlaşıldı. Çünkü bu güleçliğin altında Kemal’den bir haber olduğu müjdesi saklı idi. Tabii hoşgeldin resmini ifa ile beraber Kemal’i görüp görmediğini sual ettik! Cevaben, ekseriyetle tabur hesapları bahanesiyle Magosa’ya gittikçe, günlerce salıvermediğini, hele tavlaya pek merak

⁵⁵ bedî’:Düzgün ve yerinde söz söyleme usulünü öğreten belagat ilminin söz ve mana sanatlarından ve süslerinden bahseden bölümü.

⁵⁶ icaz: Sözü kısa ve özlü söyleme, az sözle çok şey anlatma.

⁵⁷ ta’tir: Güzel bir koku ile kokulandırma.

sardığından gündüzleri kendisiyle yedi sekiz parti tavla oynadığını ve fakat işrete olan düşkünlüğünü pek ileri götürdüğünden biraz vakitten beri ağzından kan gelmeye başlaması, tabibi epeyce endişeye düşürdüğünü, gayet tabii bir lisanla hikâye etti.

Zeki Efendi, bu sözü söylediği zaman Midhat'ın simasını öyle bir bulanık renk kaplamıştı ki o andaki hissiyatına bundan açık bir beyan lisanı tasavvur edilemezdi. Zeki Efendi sözünü kestiği zaman Midhat da benim yüzümde böyle bir değişme ve kederlenme gördüğünü sonra söylemişti. Haber, hepimizin neşesini kaçırdı. Hatta Süleyman Bey merhum, o cesur, nazik kalp, ağlamaya başladı. Atâ Efendi ise Zeki'yi getirdiğine getireceğine pişman olmuştu. Ne çare ki o gerçeği söylemişti.

Biraz sonra Abdullah Efendi ile aramızda kimsenin işitemeyeceği kadar hafif bir tarzda şu konuşma cereyan etti:

“Kemal Bey'e yazacağınız mektupta su teresi yahut semiz otu salatası yemek ve boğazdan gelen kanı kesmekte büyük bir tesiri olduğunu ihbar ve tavsiyede bulunun.”

“Kemal'e senin ağzından kan geliyormuş filan gibi sözler söylenemez. Fevkalade canı sıkılır.”

“Fakat hayati meselede canı sıkılacak diye tedbir ve devadan kaçınmak gerekmez.”

O anda zihnim perişan olduğu için düşünememiştim. Biraz sonra hatırıma gelen tedbiri, ertesi günü yazdığım mektupta şu suretle bildirdim:

“Burada nebatattan iki latif şey var: Birincisi su teresi denilen latif bir yaprak. İstanbul'da iken adını işitirdim. Kendini görmemiştim. Hatta Bağdatlı bir şairin, uzmâdan birinin bahçesinde pek bol olan bu nebatı görünce 'Hindibaya galebe etti bu bağın teresi' mısraıyla bağ sahibine telmih eylediği fıkrasını da işitmiştim. Biz de Rodos'ta senin teres vasfına hakkıyla layık gördüğün ve bunun bir intâk-ı hak⁵⁸ olduğu son haberdar etmemizle sabit olan mutasarrıfın bahçesinde pek mebzul bulunan bu su teresinden akşamları bol bol salata yaptırıyoruz. O kadar güzel bir meze ki insan bununla işrette aşırıya kaçmayacak olsa âdeta başka bir şey yemeğe muhtaç olmayacak. Bunu bulamadığımız zaman semiz otu

⁵⁸ intâk-ı hak: Allah'ın kulun ağzından gerçeği söyletmesi.

salatası onun yerine kaim oluyor. Mümkün olsa sana buradan her posta gönderirdim," demiştim. Hâlbuki Rodos'ta su teresi bulunduğunu bile Abdullah Efendi söyleyinceye kadar bilmiyordum.

Yirmi gün sonra aldığım mektupta Kemal de bana Magosa'da bu nebatın ehlileştirilmiş nebatattan olarak su kenarlarında daima bulunduğunu ve dediğim gibi pek latif olduğunu tercüme ile anlaması üzerine mektubumun gelmesinden sonra hep onun salatasını yemeğe başladığını ve fakat semiz otu zamanı geçmiş olduğundan mevsimi gelinceye kadar su teresi yiyeceğini ve Fransızcası *cresson* olan bu nebatın Avrupa'daki bostanlarında bu lezzet bulunmadığını bildirmişti.

Hakikatte iki ay sonra İstanbul'a giderken Rodos'a uğramış olan Nuri ismindeki eski hizmetkârından, beyin ağzından gelen kanın kesildiğini öğrendik.

Ondan iki üç ay daha sonra Tabur Kâtibi Zeki Efendi'den gelen mektupta da bu kanın kesilmesi tasdik olunuyordu. Artık endişeye mahal kalmadığı cihetle vakayı su teresi salatasından maksat ne olduğunu kendisine bildirmiştim.

Aldığım mektupta Zeki'nin sebep olduğu endişeye teessüf ederek kendisini düşündüğüme ve meze devası suretinde tavsiye edişime teşekkürünü ve fakat Zeki'nin mübalağa ederek anlattığı vakanın ehemmiyetli bir şey olmayıp bazı defa burundan akan kanın mecrasını değiştirerek boğazdan da geldiğini ve rengine bakarak bunun da o kabilden olduğunu tabibin ifade ve temin ettiğini bildirmişti.

Kemal'in bu gibi tevillerde bulunmasının iki sebebi vardı. Birincisi bizi endişeye düşürmemek, ikincisi de kendi hakkında her ne maksada müstenit olursa olsun nasihat ve tavsiyelere meydan vermemek idi. Böyle şeylere âdeta hiddet ederdi. Hatta İstanbul'da iken pek çok defa hastalığını pederinden sakladığı görülürdü. Çünkü alışkanlığına ve niyet ettiği bir şeye kimsenin müdahale ettiğini istemediğinden, hasta olduğunu öğrenince pederinin vâki olacak vasiyetlerine boyun eğmenin zaruri olmasından korkardı. Bundan dolayı kan hadisesini ehemmiyetsiz bir şekilde göstermesi dahi bu alışkanlıktan idi. Hâlbuki ben Kemal'in ruhi ahvalini pekâlâ bilirdim. Zira senelerden beri gölge gibi yanından ayrılmadığımdan niyetlerine kadar her hâline muttali idim.

Zaten benim kadar samimiyetini kazanmış arkadaşlarından değil, bir dereceye kadar ahlakına itimat ettiği ahbabından bile hiç sırrını saklamazdı.

Valide Paşa,⁵⁹ Rodos'a Geliyor

Yazları Rodos'ta Süleyman Rahmi Bey namında bir zat ikamet etmekte idi ki aslen Antalyalı olduğu hâlde gençlik yıllarında kısmetini ararken Rodos'a gelmiş ve Hüseyin Efendi namında Rodoslu birine intisap ederek birlikte İskenderiye'ye gitmiş imiş.

Bir müddet sonra dostlarından birinin delaletiyle varlık sahibi yaşlıca bir hatunla evliliği sayesinde ticarete girdiği sırada Amerika İç Muharebesi başladığından pamuk ziraatı sekteye uğramış ve bu sebeple Avrupa'da pamuk mensucatına mahsus fabrikaların yüzde doksanı kapanmakla sanayi ve ticaret âlemini bir büyük buhran istila eylemiş idi.

İşte o buhranın patlamasına, cüzi bir ihtimam ile Mısır'da pamuk ziraatına verilen genişleme sebep olmuştur. Çünkü Mısır, pamuk ziraatını biraz genişletivermekle Avrupa fabrikaları yarı yarıya faaliyetini eski durumuna getirmiş ve vukuf erbabının himmetinin artmasıyla Amerika tohumu ekilmekle esmer pamuğun beyaz pamuktan ziyade mahsul verdiği gözle görülür bir şekilde sabit olduğundan, Amerikan bezi dediğimiz pamuk mensucatına mahsus fabrikalar, Amerika pamuğuna ihtiyaçtan kurtulmuştur.

Gerçekten mübarek olan bereketli Nil, bu hususta da kerametini gösterdiğinden, Mısır'da pek az zaman zarfında pek çok zekâ ve çalışma erbabı zenginler sırasına geçmiştir. İşte bu Süleyman Bey dahi o çaba ve zekâdan hissedar olmakla kılıcının hakkı olarak zenginlik elde etmiştir. Bundan dolayı şahsi teşebbüsünün kaynağı olan Rodos'u tabii olarak hatırdan çıkarmadığı gibi efendisi olan Hüseyin Efendi'yi dahi nail olduğu nimetin tek sebebi bilmekle, evveleminde ona yaşlılık zamanının muhtaç olduğu istirahat sebeplerini temin etmiş ve Rodos'ta da onun marifetiyle güzel bir bahçe tedarik ederek yazları ikametine mahsus bir kâşâne inşa ettirmiştir.

⁵⁹ Hıdiv İsmail Paşa'nın annesi Hoşyar Kadınefendi kastedilmektedir.

Süleyman Bey'in birkaç sene yazları Rodos'a gelmesinden Mısır'ın ileri gelenlerinden bazıları heveslenmekle onlar da birkaç sayfiye yaptırmışlardır. Bu sebeple yazları Rodos'a gitmek, Mısırlılarca giderek bir âdet şeklini almakla hıdiv ailesi dahi gelmeye başlamıştır. Hıdiv takımı kalabalık olduğundan kendilerinden evvel, gelecekleri söylentileri ulaşır. Ve Süleyman Bey'in civarındaki Mısır ileri gelenlerinin konakları silinip süpürülür ve bazı büyücek haneler tedarik olunur.

İşte bizim ilk senemizde de bu hâl görülmüştü. Halkta fevkalade bir ferahlama hâsıl olmuştu. İstanbul'da bakkal takımının ramazanın gelişine yakın günlerinde dükkânlarında her şeyin nefisini teşhir edişleri gibi Rodos bakkalları da yenecek şeylerin en âlâlarını meydana çıkarmaya başlamışlardı. Mesela biz keçi sütünden çıkarılmış tereyağı görmemiş iken o günlerde kıyyesi otuz kuruşa Patinos'tan gelme keçi yağı satıldığını haber almıştık. Süngerciler bile en âlâ süngerlerini dükkânların önlerine asmışlardı. Zira Valide Paşa, tanesi on liraya olan ve hamamda üzerine oturulan altmış santimetre süngerlerden her gelişinde on beş yirmi tane sünger aldığı ve hele her biri bir iki liralık süngerlerden yüzlerle satıldığı rivayet ediliyordu.

Bu kabilden olan esnaftan başka zaptiyelerden mutasarrıfa kadar hükümet memurlarının dahi tam bir şevk ve ferahlık içinde misafirlerin gelişine intizarda bulunduklarını görmekteydik. Hatta zindandaki mahpuslar bile hıdivin anesinin lütuf ve ihsanına mazhar olurlar imiş.

Biz de günün birinde Mahruse vapurunun liman önüne gelişini kaleyi selamlayan toplardan anlayıp terasımızdan temaşasına çıktık.

Hükümet karşısındaki rıhtıma bir bölük zaptiye dizilmişti. İhtiyar Maşuk Paşa, harem kâhyası vaziyet ve tavırla ellerini göğsüne çapraz bağlamış ve başını önüne eğmiş olduğu hâlde tam bir tevazu ile Valide Paşa'nın sandalını beklediğini dürbün bize gösteriyordu. Nihayet sandal kırmızı çuhadan halılar serilmiş olan rıhtıma yanaşır yanaşmaz, satın alınmış kulları olan mutasarrıf paşa yerlere kapanırcasına zelilce bir huşudan sonra, hanım hazretlerinin ellerinden tutarak iskeleye çıkardığı gibi arabasına kadar da bir adım geride ve yine elleri göğsünde olarak takip ediyordu.

Bu zillet dolu ucubenin bir kilometre uzaktan müşahede-
desi beni o derece kızdırmıştı ki elime verseler o seksenlik
herifi o anda köpek boğar gibi boğardım.

Ya acaba padişahın validesi teşrif edecek olsa bu mu-
tasarrıf ne yapacaktı! Yerlerde mi sürünecekti! Hayır. Belki
uzaktan seyredecekti.

Valide Paşa'ya olan bu dalkavukluk koşuşturması ise mu-
tasarrıfa her sene beş yüz adet Mısır altınıyla, yüz liralık
bir top şal ve haremine de birkaç yüz liralık mücevher temin
ediyordu. Şu hâlde bu aziz misafir, mutasarrıfın senelik ma-
aşına muadil bir cömertlik sunuyor demektir. Hatta zevcesini
bile mutasarrıf iki sene evvel aldığı yedi yüz elli lira ihsan
sayesinde satın almıştı. Bundan dolayı koca ve karı, Valide
Paşa'nın satın alınmış kulu demektir.

Kale binbaşı Atâ Efendi ise asker göndermesi için muta-
sarrıfın verdiği emirleri, "Âsâkir-i Şâhâne, Hanedan-ı Saltanat
yüce efradından başka kimseyi karşılayamaz. Bana, Tophane
Müşiri bile bu emri verecek olsa reddederim," sözüyle getiren
adamin eliyle iade ediyordu. Bundan dolayı da askerin haysi-
yetini muhafazada tecellüt eden bu zabite Deli Atâ diyorlardı!

Bizim zindanın terası hıdiv ailesinin yerleştiği konakla-
rı, bahçelerini tamamıyla görüyordu. Zaten bahçe ile köşkün
biri -ki Mısırlı Abdullah Efendi'nin hanesi diye maruftu- ak-
şamları oturup da bizim muaşeretini yaptığımız seddin hende-
ğine bitişik idi. Oradan hıdivin civarı seyrediliyordu. Hatta
bizim muhafızlarımız olan neferler dahi mazgallardan bun-
ları temaşa ile kendinden geçmiş bir hâle saplanmış idiler.
Mülazım Ahmed Ağa, gizli surette bunların temasasına mü-
saade gösteriyor ve aleni surette karakol neferlerinden baş-
ka mazgallara yaklaşmamasını tembih ediyordu.

Bu emir, her akşam ayak divanında tekrar olunuyor ve nö-
betçi nefer de kendini değiştiren nefere, aldığı bu divanı her
saat tekrar ediyor ve fakat gündüzün her saatinde de cari-
yeler bahçeden hususi vaziyetleriyle neferleri cezbetmekte
devam ediyordu.

Valide Paşa'nın gelişinden üç gün sonra odamda oturu-
yordum. Tabur ağası Mustafa Ağa'nın beni görmek istediğini
bizim zaptiye haber vermekle buyursun dedim. Bir iki aydan
beri hiç gözükmeyen tabur ağasının ansızın olan ziyaretinden
cidden bir garipliğe şahit olacağımı anlıyordum. "Çoktandır

görünmediniz. Neyle meşguldünüz?" yollu sözlerden ve "Yine mutasarrıf paşa yağlı kuyruğuna kavuştu. Dört elle sarılsın. Üç sene evvel bir odalık almış, belki bu sefer de bir sofalık almaya muvaffak olur," dedikten sonra "Mutasarrıf paşanın bu yaşında iken para hırsıyla gösterdiği zelilâne vakıa nefsine ait ise de üzerinde bir de resmî sıfat ve koca bir adanın mutasarrıfı bulunmak gibi bir vekâlet sıfatı bulunduğu cihetle, bu zilletten doğrudan doğruya hükümet hissedar oluyor. Ben, Binbaşı Atâ Efendi'nin yerinde olsam mutasarrıfın yaptığı şu maskaralığı serasker paşaya yazardım," dedim.

Bu kurnaz Giritli gayet sakın sözümü dinliyor ve hâl diliyle tasdiklediğini gösteriyordu. Bu aralık zaptiye kahve getirdiği için söz kesilmişti. "Sebeb-i ziyaretinizi söylemediniz?" sorusuyla sohbete tekrar dönüşüm üzerine "Zindanı bekleyen bölüğün zabitanını görmeye gelmiştim. Neferler, baruthane burcundan bahçede gezen cariyeleri rahat bırakmıyorlarmış. Valide Paşa Hazretlerinin baş ağaları mutasarrıf paşaya şikâyet etmişler. Nöbetçi askerlerden başka kimsenin çıkmamasını tembih ettim," dedi. Gülerek, "Bu tembihin bize de yahut bana da şümülü olmalı değil mi?" dediğimde "Efendim gündüzleri çıkmazlar ki. Neferler her saat mazgallardan ayrılmıyorlarmış," cevabını vermesiyle "Bilakis! Hıdivin anası geleli ben de alışkanlığımı değiştirdim. Sürüyle her an bahçede gezen peri kızları, insanı bilmem nasıl bir hâle cezbediyorlar. Temaşalarına doyumuyor ki. Sabahtan öğle yemeğine kadar terastan ayrılamadım. Ne kadar da işvekârlarmış! Hele pembeli, mavili bürümcek esvaplarla birbirlerini kovalamaları, kartopu atıştır gibi limonlarla muharebe edişleri ne kadar hoş. Âdeta kendimi *Binbir Gece*'deki Ali Baba'nın mağarasında zannediyorum. Balık oltası olduğu gibi bir de insan oltası olsa da şunlardan günde birini zokaya iliştirsek! Şaka hoş ama Mustafa Ağa, bu kadar aşüfteyi bir bahçeye salıverip de zavallı neferleri kudurtmak insaf mı? Valide Paşa'nız lutfetse de şunlardan beş on tanesini bu askerlere verse pek sevap işlemiş olurdu. Ablalar da bu yüzden rahat kalırlardı." İstihzalar, kinayeler, küçümsemelerle karı-

* Kıbrıs'tan gelen kale topçu askerlerinden her onbaşı takımı birlikte bir kız getirirlerdi. Bunları bir evde ikame ederek tayınlarını verirler. Çamaşırlarını bunlar yıkar, yemeklerini onlarla yerlerdi. Bunlara da "abla" derlerdi. Bunlar âdeta metres idi.

şık birçok gevezeliklerde bulunmaklığım, bittabi sohbetin rengini değiştirdiği için daha ziyade oturamayıp gitti.

Baruthane burcu, terastan sekiz on ayak bir merdivenle inilir, takriben yirmi metre genişlik ve uzunluğunda bir yer idi ki üzerinde birçok badem ve Rodos'ta nakka denilen halıç ağaçları olduğundan latif bir gölgelik hâsıl olmuştu. Bazı sabah biz de o burçta oturup denizi seyrederdik. Bilhassa zuhur vaktinden sonra esmesi mutat olan meltem rüzgârıyla orada serinlerdik. Vaktiyle bu burçta barut imaline mahsus dibekler varmış. 1241'den [1825] sonra Nizam-ı Askerî çıkıp da kalelerden humbaracı takımı kalkarak yerine Topçu Âsâkir-i Şahane ikame olunduğu zaman dibekler de kalkmış ve aradan birçok sene geçmiş olduğu hâlde senelerden beri dökülüp kalmış olan barut döküntüleri, günün birinde ateş alarak burcun üzerindeki çatıyla beraber içindeki neferleri berhava etmiş imiş.

Tabur ağası gider gitmez Mülazım Ahmed Ağa, gülererek yanıma geldi. "Hayrola ne gülüyorsun?" deyince "Tabur ağası, nöbet bekleyen askerlerden başkasının terasa, burca çıkmamalarını tembih etmeye gelmiş," dedi. "Sen ne dedin?" dedim. "Ne diyeceğim? Kışlaya gidip Atâ Efendi'ye söyle. Biz üstümüzden başka kimseden emir alamayız, cevabını verdim," dedi.

Yarım saat sonra da koca Atâ burnunun kanatlarını oynatarak daireden yukarı çıkıyordu. Hiddetlendiği zaman bu zatın yüz kasları dalgalandığı gibi burnunun kanatları da âdeta oynardı. Kendisini gülerek merdiven başından karşılama ile "Hiddetinizin aslını söyleyeyim mi? Mutlaka Valide Paşa Hazretlerinden bir emir telakki eylediniz! Bu emri de harfi harfine tatbik için askere emir vermeye geldiniz!" dedim. "Evet, öyle oldu. Şimdi divanı görürsünüz," cevabını verdiği gibi kendini takip etmekte olan Mülazım Ahmed Ağa'ya hitaben "Akşam divanında askere söyle, şimdiye kadar terasta nasıl eğleniyorlarsa bundan sonra da mutat üzre eğlensinler. Gündüzün sıcak saatlerinde de baruthane burcunda sazlarıyla, sözleriyle zevklerine baksınlar," emrini verdi.

Mülazım, aldığı emir üzerine temenna ederek çıkıp girdince "Askerin, size babamızdır demeleri tevekkeli değildir. Gerçekten onlara pederlik ediyorsunuz. Ben sizin yeriniz-

de olsam Valide Paşa'ya harem kâhyalığı eden mutasarrıfa gider 'Âsâkir-i Şahane'nin sıhhi hâllerinden ben mesulüm. Onları sıcak havalarda aşüftelere bakıyorsunuz diye hapis mi edeceğim? Bakıldığını istemiyorlarsa gemide hapsedilsinler. Dışarıya çıkarsınlar' derim," dedim. Filhakika Atâ Efendi hiddetini yenmek üzere kalkıp doğru mutasarrıfa gitti.

Baş ağının Gelişi

Akşamüzeri her zaman olduğu gibi burcun şehnişininde yeme ve içme ile vakit öldürüyorduk. Yanımda da Hüseyin Cemal Efendi ile o gece evci olmasına mebni Ahmed Ağa'nın yerine gelmiş olan Armutçu, mülazım bulunuyordu. Nöbetçi neferin biri, yanında bulunan bir neferi mülazıma gönderek merdivenlerden yukarı bir haremağası çıkmakta olduğunu, nöbetçi yasak dediği hâlde dinlemek istememesi üzerine göğsüne dayanarak geçişine mâni olduğunu haber verdi. Biz ise o dakikada gündüzki vakayı hikâye ederek gülüşüyorduk. Bir taraftan da bahçede gençliğin fitrî hâliyle uçacak mertebede şevk ve şegaf izhar eden perilere kadeh gösterme ile mukabelede bulunuyorduk. Aşağıdan kopan kakkahaları akşamın تنها sessizliği kulak okşayan bir letafetle can kulağına aksettiriyordu. Hâsılı o gurbet vaktinde feleğin bu kadar olsun bir lütfunu idrak ile düşkünlüğümüzü unutmuş idik. Yahut öyle zannediyorduk.

Bundan dolayı neferin verdiği haber neşemizi sekteye uğratmakla Armutçu:

"Nöbetçi kimdir?"

Asker: "Kara Yeğen."

"Git söyle. Çıkmak isterse kolundan tutup zindan kapısından dışarıya atsın."

Nefer, temenna ederek ayrıldı. Ben, "Adam sen de, şunu buraya getirt de eğlenelim!" dedim ise de Armutçu ciddi bir zabıt olduğundan "Bu dakikada buraya kimse alınamaz," cevabını vermesi üzerine ben, "İşte bu dakikada Hüseyin Cemal burada duruyor. Onu niçin kolundan tutup atmıyorsunuz?" itirazında bulununca "Biz size gelecek misafirler için üstümüzden emir aldık. Onlar buraya değil, size geliyorlar," cevabını verdi. Biz de şu hadımağasının ziyaret maksadını öğrenemediğimize teessüf ederek yine keyfimize baktık.

Asker, aldığı emri nöbetçiye tebliğ etmesini müteakip hadımağasının, işi o raddeye getirmeden hemen kuyruğunu kısarak geri adım atmış olduğunu yine o asker gelip haber verdi.

Beş dakika sonra da zindan memuru Emin Çavuş'un bize doğru geldiğini gördüğümüzden "İşte haber bunda," demiştik.

•

Emin Çavuş, o tarihte elliye geçkin bir yaşta idi. Aslen Harputlu olan bu adam, askerlikle Rodos'a düşmüş ve istibalden⁶⁰ sonra orada zaptiye mesleğine girerek askeri terbiyesinden dolayı çavuşluğa kadar yükselerek hâliyle mütenasip bir kadınla evlenmiş, Rodoslu olmuş, babayani tavırları haiz ve zaptiyeler ile mahpuslar üzerinde emirleri ciddi ve tesirli bir adamdı. Lüzumsuz yere şiddet göstermez, şiddet iktiza eden yerde asla mülayimlik göstermezdi. Nasıl olsa muntazam bir askeri terbiyeden geçmiş olduğundan zapturapta umulanın üstünde riayet ederdi.

Büyük kapı ile iç kapı arasındaki odasında oturarak zindanı mütemadi nezareti altında tutardı. Öğle yemeği için hiç değişmeyen bir saatte evine gider ve dönüşünde mutlaka, süpürge çöpüne geçirilmiş yasemin çiçeğinden bize birer demet getirirdi. Kendisi nargile içtiğinden ara sıra ben de odasına inip nargile içerdim. Bu vesileyle beş on günde bir kere çarşıdan biraz tömbeki alıp götürüyordum ama o tömbekiyi yine bana saklar ve ben tömbeki bitmiş gibi alıp götürdükçe "Beyefendi! Dolap böyle giderse tömbekiyle dolacak. Bakınız burada yedi sekiz kâğıdınız var," diye kapısını açıp gösterirdi. Nihayet bir gün dedim ki, "Emin Çavuş! Sen namuslu, kanaatkâr bir adamsın. Kimseden, hiçbir surette bir şey kabul etmezsin. Bunu biliyorum ve senin bu hâlini takdir ediyorum. Ben odana geldikçe kendi elinle bana kahve pişiriyor, kendi tömbekinden nargile dolduruyorsun. Demek gani gönüllü, misafire ikramdan lezzet alır bir Osmanlısın! Ben de böyle olduğunu bildiğim için odana gelmekten hoşlanıyorum. Seninle anlaşma yapalım. Ben, ara sıra gelip böyle bir baş tömbekini içeyim, sen de benim haftada bir kere getirdiğim tömbekiyi çoban armağanı gibi kabul et. Eğer bunu

⁶⁰ istibdal: Askerlik müddeti biten erleri terhis edip yerine yenilerini alma, hizmetini tamamlayan askerlerle yenilerini değiştirme.

kabul etmezsen beni hem kırmış olursun hem de bir daha odanda göremezsın!" Bu sözüm üzerine Emin Çavuş hiç te reddüt göstermeksizin "Nasıl emredersen öyle olsun beyim," dedi. Bu fakir merdin, iptilakârane ihtiyaçlarından birini bu suretle bertaraf edişim beni pek memnun etti.

•

"Ne haber Emin Çavuş!"

Gülerek, "Fena haberler beyim."

"Nasıl bakalım?"

"Elinde fil derisi bir kırbaç, masallardaki gibi bir dudağı yerde, bir dudağı gökte zebella bir hadımağası, demin kapıdan içeri girdi. 'Ya veled!' diye bir kere bağırdı. Bursalı Emin 'Ne istersin ağa?' dedi. 'Burada sürgünler varmış! Nerede otururlar?' dedi. Bursalı da yerinizi göstererek 'Şurada otururlar!' dediğinden hadım sizin merdivene doğru yürümeye başladı! Yine Bursalı, 'Beyler bu vakit orada bulunmazlar. Zindanın üstünde denizi seyrederler. Görüşmek istiyorsanız yarın sabah buyurunuz,' dedi. Hadımağası da 'Yok! Ben şimdi görmek ve o ...' (affedersiniz ağzından çıkan sözü söyleyemem)" demesiyle "Rica ederim ne dediyse söyle," dedim. "Ve o köpekleri bu kırbaçla gebertmek isterim," dedi. Bursalı bu sözü işitince gülümseyerek benim yüzüme baktı. Ben de göz kırpıp eğlenmesini işaret ettim." Hadımağası benim odada olduğumu görmemişti.

Başını çevirip beni gördüyse de yine Bursalı'ya döndü. 'Yolu göster bana,' dedi. 'İşte yol. Şu setleri çıkarsınız, sağa dönersiniz. Geniş bir meydan görünür. Ta nihayetinde bir köşede beyleri görürsünüz! Lakin hiç zahmet edip de yukarı çıkmayın. Karşıda gördüğünüz nöbetçi sizi salıvermez,' dedi. Arap da 'Bana yasak olmaz,' diyerek merdivenleri çıktı. Kara Yeğen size gidiyor zannıyla salıverir diye korktum. Arap'ın arkasından elimle salıvermemesini işaret ettim ve sonra ne olduğunu siz de işittiniz. İşitmediğiniz bir şey varsa 'Yarın sabah gelir onların layığını gösteririm,' demesi ve Bursalı Emin'in de Arap zindan kapısından çıkarken 'Bursa'nın kestanesi / Okka çeker beş tanesi' türküsünü bağıra bağıra çağır-

• Bursalı Emin gayet nüktedan, kurnaz ve istihzaya meyilli bir zaptiye neferi idi. İstanbul'da askerlik etmiş, dilinin şivesini düzeltmiş, âdetâ İstanbul çapkını gibi alay etmekte mahir olmuş idi.

masıdır. Şimdi beyim! Arap sabahleyin gelecek. Tabur ağasına malumat vereyim mi? Siz ne emrederseniz onu yaparım!”

“Hayır Emin Çavuş! Şimdiki hâlde bir vaka değil ki haber vermeye mecbur olasın. Yarın Arap sözünde sadık çıkar da gelecek olursa işi Bursalı Emin’e havale et. Arap’la yine o konuşsun. Vakit erken ise beyler bu saatte uykudadır desin. Uyku zamanı değilse, ‘İsminizi, ne istediğinizi söyleyin de gidip malumat vereyim. Emrederlerse çıkarsınız. Kabul etmezlerse döner gidersiziniz,’ desin. Arap ısrar edecek olursa, ‘Bize emir böyledir. Gidiniz de mutasarrıf paşaya yahut kale binbaşısına söyleyin. Yanınıza bir zabıt katıp göndersin. O zaman iş değişir. Biz karışmayız. Fakat bizzat mutasarrıfın kendisi de gelse beyler istemezler ise geldiği gibi geri döner. Bunu pek çok defa gördük aғam,’ diye eğlensin.”

Emin Çavuş “Baş üstüne beyim,” deyip gitti.

Hadımağası cenapları hakikaten bizi gözüne kestirmiş olmak gerek ki sabah erkenden biz uykudayken çıkagelmiş. Galiba bize hürmetli bir sabah kahvaltısı verecek imiş. Tabii değil mi ya! Bu erkeklik heyulası Mısır’da terbiye olmuş mellahlara, fellahlara daima kırbaç ziyafeti çekmeye alışmış, bizi de hâl gereği kırbaç nimetine müstehak ve muhtaç görmüş. Bilhassa mahpusa kimin sahip çıkmaya hakkı var. O tarihte Firavun’a tahtında oturan İsmail Paşa günde birkaç mahpusu timsahların iştahlı dişini keskinleştirmek için Nil’e atmakta bulunmuş idi.

Aldığı talimat mucibince Bursalı karşısına çıkarak “Buyurunuz!” demiş. Aralarında şu konuşma cereyan etmiş:

Hadımağası: “Onlar nerede?”

Bursalı: “Onlar kim?”

Hadımağası: “İşte o köpekler.”

Bursalı: “Burada köpek yoktur. Ne demek istiyorsunuz, anlamıyorum.”

Hadımağası: “O sürgün çapkınlar.”

Bursalı “Ağzınızı toplayın ağa efendi. Onlara böyle söylemek kimsenin haddi değildir,” diyerek suratı asmış.

Hadımağası: “Sen bana had mi öğreteceksin? Sana ne söylüyorum, onun cevabını ver, terbiyesiz.”

Bursalı (Arap’la istihzaya bedel, Arap’ın sözüne hiddetlenerek) “Ağa, burası Mısır değil. Kendine gel. Terbiyesiz sensin. Çık bakayım dışarı,” diyerek Arap’ın göğsüne da-

yanmış. Arap, kudurmuş, kırbacı kaldırmış, vuracağı sırada Kıbrıslı neferlerden biri arkasından kollarını tutuvermiş. Bu sırada henüz giyinip, kışlaya gitmek üzere bizim merdivenden inmekte olan Armutçu da vakanın üzerine gitmiş. Hadisenin aslını öğrenince Arap'a "Baksana Hacı Ağa! Sen beyefendilerle görüşmek istersen evvela kendilerine kim olduğunu bildirirsin. Onlar da kabul ederlerse yanlarına gidersin. Böyle zorbalıkla girmek isteyince göreceğin muamele budur," demiş. Arap, ona da ters muamelede bulununca "Ağa! Dinle. Buradan gidersen pek âlâ etmiş olursun. Edepsizlik edecek olursan şimdi seni tüfekli bir nefere katıp kışlaya göndermeye mecburum. Buranın amiri benim. Haydi bakayım!" demiş. Arap da ikinci defa olarak mağlup olmuş bir hâlde dönmüş.

Armutçu askeri nizamlara riayette mutaassıp bir zabıt olduğundan kendi vazife dairesine taalluk eden en ehemmiyetsiz bir hadiseyi bile üstüne ihbar ile mükellef bulunduğuna kail idi. Bundan dolayı gidip Atâ Efendi'ye gerek akşamki ve gerek sabahki hadiseleri anlatmış.

Atâ Efendi, gündüz zindana gelerek işi resme koyup koymamak hususunda nabız yoklaması yaptı. Bir mesele şekli almasını tabii lüzumsuz gördüğümüzden, "Eğer Arap, mutasarrıfa gidip şikâyetinde bulunur ve mutasarrıf da Arap'ın keyfi için sizden soracak olursa, o zaman layık olduğu surette cevap verirsiniz," dedik.

Emin Çavuş ise vakayı müteakip tabur ağasına malumat vermiş. Tabur ağası "Beylerin haberi var mı?" diye sormuş. "Hayır efendim. Onlar uykuda idi. Bir şeyden haberleri yoktur," cevabını verince "Aman isabet. Yine duymasınlar. Bursalı boşboğazdır. Sakın halt edip de söylemesin. Tembih et. Ben, mutasarrıf paşaya söylerim. Arap'a beylerin kim olduklarını anlatır," demiş. Vakayı biz duymamış gibi davrandık. Onlar da bittabi hiçbir şey anmadılar.

Berkemal Hanım

Bir iki gün sonra bir sabah henüz kalkmış kahvemi içiyordum. Bizim Zaptiye Mehmed ile dışarıda Emin Çavuş'un bir şeyler söyleştiklerini duyduğumdan "Yine ne var? Emin Çavuş!" diye seslenmem üzerine "Hayırlar beyim! Gayet ter-

biyeli bir haremağası geldi. Size bir hanımefendiden selam getirmiş. Onu söylemek için yanınıza girmeye ruhsat istiyor,” dedi. Mısırlılar arasında bana selam gönderecek hiçbir hanımefendi hatırlayamadığımdan gerçekten ben de merak ettim. “Pekâlâ, gelsin görelim!” dedim.

İki dakika sonra uzunca boylu, narin yapılı bir Habeşî gayet terbiyeli bir tavırla temenna ederek içeri girdi. Ben de ayağa kalkıp ihtiramda bulunarak “Buyurunuz!” diye bir sandalye gösterdim.

Rengi, keşmiri⁶¹ denecek kadar esmer olan bu Habeşî ağa-nın simasında latif bir nezaket ve bilhassa kıvrık kirpiklerinin bıraktığı gölgeden sürme çekilmiş gibi bir letafet peyda eden gözlerinde insanı cezbedecek bir tatlılık görünüyor idi. Kurşuni bir kostüm giyinmiş ve giyinişini pek yakıştırmıştı.

Ben kırmızı bir robdöşambırla başı açık idim. Önce kıyafetimden dolayı özür diledim. Sonra da “Mısır’la hiç taallukum olmadığından selamlarıyla taltif etmek isteyen hanımın lütfen kim olduğunu söyler misiniz? İhtimal ki yanlış göndermişlerdir,” dedim.

“Vallahi efendim bendenizi gönderen hanımefendi sizi o kadar güzel tarif etti ki içeriye girer girmez yanlış gelmediğimi anladım. Selam gönderen hanım, Nafia Hanımefendi’yle damadı Mahmud Nedim Paşa’nın valideleri Berkemal Hanımefendi’dir,” deyince o kadar memnun, o derece müteessir oldum ki sevincimden gözlerim dolarak elimde olmadan bir iki damla yaş döküldü. “Ya! Onlar buradalar öyle mi? Acaba kendilerini görebilir miyim?” dedim. “O, sizden rica ediyor. ‘Gitsem beni kabul eder mi? Git beni anlat. Onu Mahmud’um kadar sevdiğimi o bilir. Benim tarafımdan gözlerinden öp,’ dediler.”

“Hayır ağa hazretleri! Onların böyle bir yerde beni görmelerini istemem. Çünkü çok müteessir olacaklarını bilirim. Lütfen kendilerine söyleyin. Mübarek ellerini öpmek ve validemi görmüş gibi gözü aydın olmak üzere beni bulundukları yerde kabul ederlerse koşa koşa giderim. Şurası var ki biz arzumuzu ifada muhtar değiliz. Mutasarrıfın muvafakatini

⁶¹ keşmiri: Esmere çalan.

* Fuad Paşa merhumun torunları Hikmet ve Reşad Beyefendilerin büyük valideleridir.

alsınlar. Gönderilecek memur ile gelirim. Çünkü kaleden dışarıya yalnız çıkamayız," dedim.

Benim bu sözlerimden ağa da müteessir oldu. Veda ederek çıktı.

Berkemal Hanımefendi zamanının kadınlarının, birçok yüce meziyetler ile bilhassa doğru bir görüş ile tamamının üstünde idi. Bu aile ile olan münasebetimiz akrabalık derecesinin üstünde idi.

Beni süt emdiğim vakitte anne gibi bir muhabbet ile süninelik sinesine almış, hatta sünnetimiz bile yegâne oğlu Mahmud Nedim Paşa merhumla birlikte icra edilmişti. İşte dünyaya geldiğim günden beri validem kadar ve hatta bazı müstesna güzide hasletleri haysiyetiyle validemden ziyade sevdiğim bu büyük kadının, işitir işitmez beni görmek istemesi, öyle bir zamanımda benim için kıymeti cihan değer bir nimet idi.

Ağa gider gitmez hemen tıraş oldum ve esvaplarımı giyerek gelecek haberi beklemeye başladım. Çünkü mutasarrıfa gönderilecek haberin bir emir suretinde telakki edileceğini biliyordum. Tahminim doğru çıktı. Bir saat geçmeden Tabur Ağası Mustafa Ağa ile yine bu ağa gelerek "Buyurunuz!" dedi. Ben, buyurunuza icabet etmedim. Mustafa Ağa'ya "Atâ Efendi'yi görüp haber verdiniz mi?" dedim. "Hayır! Görmeye ne lüzum var. Mutasarrıf paşa hazretleri bendenizi gönderdi," cevabını verdi. "O! Ben, mutasarrıfın sözleriyle dışarı çıkamam. Çünkü bizim muhafızımız kale binbaşısıdır. Evvela onun muvafakati alınmalı. Müsaade ederse yanıma katacağı zabitle birlikte çıkarız. Başka türlü yapamam. Mutasarrıfın bize hükmü geçmez," dedim.

Bunu söylediğim zaman bizim Mülazım Ahmed Ağa orada hazırды. Daha evvel kendisine "Eğer Atâ Efendi'ye malumat vermemişler ise böyle söyleyeceğim. Sen de hemen gider, söylediklerimi aynen nakledersin!" demiştim. Biz sözümüzü bitirmeden Ahmed Ağa kışlaya aceleyle gitti.

Atâ Efendi, benim tarafımdan şanını yüceltmeye hizmet eden bu yoldaki muamelelerden pek ziyade memnun oluyor ve bize olan muhabbet ve samimiyeti artıyordu. Biz de mevkiimiz hasebiyle bilmukabele korunmaya mazhar oluyor, mutasarrıftan gelebilecek entrikalardan emin olabiliyorduk.

Haremağasının huzurunda, mutasarrıfın bize hükmü geçmez değişimden Mustafa Ağa pek ziyade bozularak zaten müdafaadan âciz olan lisanı bütün bütün tutuldu. “Haydi ne duruyorsunuz! Kışlaya gidip ruhsat alınız. Ben sizi burada beklerim. Ağa hazretleri de lütfen beraber gitsinler ki Atâ Efendi’ye emniyet gelsin,” dedim. Bu sözümü, dolayısıyla mutasarrıfın ruûnet⁶² burnunu kırmak için bile bile söylemiştim.

Haremağasıyla beraber kışlaya giden tabur ağası, Atâ Efendi’nin odasına girdiği zaman ağaya siz söyleyin demiş. Ağa da beni manevi evladı gibi seven bir hanımın görmek arzusunda bulunduğunu ve buna lütfen müsaade buyurulmasını rica etmiş. Atâ Efendi ise “Beyefendiyi gidip gördünüz mü?” sualinde bulunmakla tekrar ağa “Evet efendim! Gördük zat-ı âlinizin müsaadesi olmadıkça gitmekte mâzur olduğunu söyledi,” demiş. Onun üzerine Atâ Efendi, Armutçu’yu çağırarak Mustafa Ağa, “İrfan Paşa konağında misafir Mısırlı bir hanımefendi, Tevfik Bey’le görüşmek istiyormuş. Ağa hazretlerini göndermişler. Haydi git beyefendiye haber ver. Arzu ederse al da getir,” demiş. Armutçu, zindana gelerek bana, Atâ Efendi’nin dediklerini anlattı. Ben de zaten benim talimatımla olduğunu söyledim ve “Haydi seninle Eğrikapı’dan çıkalım. Tabur ağasına bir oyun oynamış oluruz. O bizi hayvan gibi kışlaya gelir zannıyla bekler,” dedim.

Zaten Armutçu, hükümet takımına, bilhassa zaptiye zabitlerine ehemmiyet vermeyenlerden olduğundan memnuniyetle Eğrikapı’dan götürdü.

O yol ile varoşa inmek daha kestirme olduğundan tabur ağası bizi beklemeyip gitmiş olsa bile yine bizden evvel vâsıl olamazdı.

Manevi Annemle Mülakat

Konağa yaklaştıkça kalbimde heyecan hâsıl olmaya başlamıştı. Çünkü çocukluk zamanımın son deminden beri bana ikinci bir oğluymuşum gibi annece bir şefkatle muhabbetini gösteren ve Rodos’ta bulunduğumu haber alır almaz şefkatinin güzelliğiyle mağluben beni görmek için zindana gelmek

⁶² ruûnet: Bönülük, ahmaklık, bencillik.

isteyen bu büyük kadının yüzünü görmeye kendimde kudret göremiyordum. Çünkü onu, onun beni sevdiğinden ziyade se-verdim. Çocukluk zamanının öyle ruhu okşayan, öyle masum hatıraları vardır ki onu insanın ruhaniyeti hisseder fakat cismaniyeti anlatmaya gücü yetemez.

Çünkü insanlar çocukluktan uzaklaştıkça fitratlarındaki masumiyetlerini zâyi ederler. Çocukluktan çıkıp adam olurlar. Lakin çocukluğa has olan saflık ve temizliği her adım at-tıkça bir adım daha geride bırakırlar. Giderek o hâle gelirler ki onlara adam olduklarından dolayı insanın acıması lazım gelir. Zira kalpleri temizliğin ince hissine, ruhları o büyük rikkat hassasına yabancı kalır. Hatta bunu fizyoloji noktai-nazarından uzuvların tamamlanmasındaki zaaf ve noksan-lığa atfederek, kalpleri her türlü yüceliklerden soyutlama-ya çalışırlar. Yahut kalplerini bu hislerden tecerrüt etmiş görmekle iftihar ederler. Yazık! Yeryüzünde melekçesine bir ömür varsa o da çocukluk çağına has olan çabuk son bulan zamandır.

Herhâlde bende, henüz o hislerden bir nebze kalmış ol-malı idi ki manevi validemin huzurunda varlık göstereceğim dakika yaklaştıkça kalbimi heyecan istila ediyordu.

Konağın kapısı açıldı. Çakıl serili olan avluda da Mısır-lılara mahsus kıyafetle bir iki ayvaz, dört beş hadımağa-sı oturuyordu. Ben, refakatimdeki mülazımla içeri girince oturanların cümlesi ayağa kalktılar. Tabii selam verdim ve ağalardan birine “Galiba Berkemal Hanımefendi burada bu-lunuyorlar,” dedim. Ağalar, tereddütlü bir hâl gösterince, o anda hatırıma geldi. “Nafia Hanımefendi’nin validesi göz-lüklü hanımefendi!” dedim. Bu izah ve tarif üzerine “Evet efendim! Buradadırlar,” cevabını alınca “Lütfen hapishane-den istemiş oldukları Tefvik Bey’in geldiğini haber veriniz!” diyerek orada duran kanepeye oturdum.

Haberi getiren ağa, beş dakika sonra dönerek “Buyurunuz efendim!” diyerek önüme düştü ve harem kapısından girerek avludaki odalardan birinin kapısını gösterme ile “İçeridedir-ler,” diyerek çekildi. İçeriye girince sağ tarafta bir koltuklu sandalyede müsterihâne bir vaziyetle oturmakta olan bu ko-ruyucu melek “Gel Tefvikçğim! Şükür Allah’ıma seni ölme-den bir daha gördüm,” sözüyle kollarını açtı. Ben de büyük

bir istekle koşarak iki ellerini öptükten sonra diz çökerek yüzümü şefkat sinesine teslim ettim. İki eliyle iki şakağımdan tutup alnımdan öptü ve "Otur evladım. Maşallah koca bir herif olmuşsun. Seni görmeyeli kaç sene oldu. Hatırlıyor musun?" dedi.

"Evet cici anneciğim. (Çünkü küçükten beri ona öyle hitap ederdim.) En sonra görüşüm bundan üç sene evvel Çamlıca'da, Millet Bahçesi'nde idi."

"Evet! Unutmadığına şaşırmam. Çünkü beni seversin!"

"Sevmek değil, sizi takdis ederim. Nazarımda validem kadar muazzez bir vücut varsa o da sizsiniz," dedim.

Artık heyecanım tamamen bertaraf olmuştu. Çünkü karşımdaki vücut, fevkalade bir kudretle zaafına galebe etmekte idi. Tabii benim de merdâne gururuma sıra gelmişti. Ben de metanetimi göstermeliydim.

Tekrar söze başladı:

"Yine ne yaramazlık ettiniz ki her birinizi birer tarafa atmışlar?"

"Hayır anneciğim! Bu sefer biz yaramazlık etmedik. Yaramazlığı hükümet etti."

"Anneciğin kim bilir ne hâldedir!"

"Onu sormayın! Çünkü yüzümü de göremedi."

"İstanbul'a gider gitmez inşallah kendisini görür, seni gördüğümü, görüştüğümü, öpüp okşadığımı, afiyetini müjdelirim. Nerede oturuyor?"

"Kâh biraderde Sütlüce'de, kâh Toprak Sokak'ta, bizim evde bulunuyor zannederim."

"Niçin sizi diğer sürgünler gibi kale içinde oturtmuyorlar da hapishanede bulunduruyorlar?"

"Fermanımızda kalebendliğimiz emrolunuyor. Fakat, (biraz yavaşça) sizin Valide Paşa'nızın burada alçak, korkak, nefsinden başka hiçbir şey düşünmez olan dalkavuşu bizim yüzümüzü görür görmez karı kıyafetine girip firar edebileceğimize hükmetmiş. 'Ben, bunlardan mesul olamam. Kışlada muhafaza olunmalarını kale kumandanına emredin,' diye telgraf çekmiş. Bizi de onun üzerine zindana attılar."

"Valide Paşa'nın dalkavuşu kim?"

"Kim olacak, mutasarrıf denilen alçak herif."

"Ya! Hay Allah müstehakını versin. Pekiyi. Ben şimdi Valide Paşa'ya söyler, ona emir verdiririm."

"Aman anneciğim! Sakın böyle bir lütufta bulunmayın! Çünkü evvela herifin ölüm sebebi olursunuz. Daha sonra, ben o taraftan gelecek lütfu, vasıta siz de olsanız kabul etmem."

"Herifin neden ölüm sebebi olacağım?"

"Çünkü herif, Valide Paşa'dan böyle bir emir alınca onu infaz etmek ister. Hâlbuki bugün ona kudret yetirmesine imkân yoktur.

Çünkü İstanbul'a yazmayınca burada bir şey yapamaz. İş onun elinden çıkmış, kale kumandanının hükmüne girmiştir. Elinde olsa da evvelce aleyhimizde bulunmuş olduğu için şimdi bize hüsnü şahadet edemez. İşte bu sebeplerle Valide Paşa'nın emrini infaz edememesinden dolayı Valide Paşa'dan mutat üzere beklediği ihsandan mahrum olacağını düşünür ve o düşünce ölüm sebebi olur."

"(Gülerek) İyi ya, siz de bu alçaktan kurtulmuş olursunuz."

"Biz o alçağın yüzüne bile bakmayız. Varsın vicdanının azabıyla kahrolsun dursun. Fakat taşlaşmış bir kalbe mâlik olan bu heriften vicdan azabı da tasavvur edilemez."

"Beni sevdiğin için sözümü de dinlersin. Kırıldığımı hiç istemezsin. Sana yalnız bir şey söyleyeceğim. Biçare validenin hatırı için kabul et. Çünkü o zavallı senin hasretinle kan ağlar. Bir arzihâl yaz. Valide Paşa eliyle Valide Sultan'a takdim ettireyim. Sana söz veririm ki kimse duymadan, affınıza irade istihsal ettiririm. Bunun böyle olacağına emin ol yavrum."

"Sizin her emriniz benim için itaati vaciptir. Fakat bu emrinize karşı isyan edeceğim. Ben ne arzihâl yazarım ne de affımı talep için hıdiv takımının vasıtalığını kabul ederim. (Biraz evvel kahve götürmüş oldukları hâlde kahve içemediğimi söyleyerek reddetmiştim.) Demin gelen kahveyi reddetmekliğim de onların kahvesi olduğu içindi. Siz pekâlâ bilirsiniz ki biz, Fazıl Mustafa avenesiyiz. Hıdive karşı pek büyük bir gayz ve kinimiz var. Bizim nazarımızda İsmail Paşa zamanın Firavun'udur. Bu bir, ikincisi: Farz edelim ki siz beni affettirdiniz. Fakat benim dört arkadaşım daha var. Biri burada, ikisi Akka'da, bir diğeri, hepimizin büyüğü Kemal de Kıbrıs'tadır. Onlar orada kaldıkları hâlde benim salıverilmeme muvafakat edebileceğimi umar mısınız? Edecek olursam bana kendini düşünür bir alçak imiş demekte haklı olursunuz. Bunun için cici anneciğim! Beni affet."

“Peki oğlum! Sen istemezsen hiçbir şey yapamam.”

Biraz daha hususi şeyler üzerine sohbette bulunduktan sonra veda için tekrar ellerini öptüm, dedim ki:

“Sizden bir şey üzerine söz vermenizi rica edeceğim. Kabul eder misiniz?”

“Senin için elimden gelecek her şeye söz veririm.”

“O hâlde İstanbul’da validemi gördüğünüz vakit onun lisanından bir arzihâl yazdırıverip de Valide Paşa eliyle takdim ettirmeyeceğinize bana yemin eder misiniz?”

“Ah şeytan çocuk! Bunu nasıl keşfettin? Vallahülazım valideni asıl bu maksatla görecektim. Yoksa oğlunu gördüm deyip de hatunun derdini tazelemeye ne lüzum var?”

“İşte ben de böyle yapacağınızı, beni iknaya lüzum görmeyerek muvafakatimin olmamasını derhâl kabul edişinizden anladım.”

“Dedim ya, şeytansın! Pekâlâ oğlum! Ben de sana Nafia’mıla Nimet’imin başlarına yemin ederek söz veririm. Ne bunun için valideni görmeye giderim ne de şayet görecek olсам böyle bir teklifte bulunurum.”

Ben gitmek üzereyken “Dur, sana İstanbul’a götürmek için aldığım Mısır sigaralarından getireyim. Seni temin ederim, sigaraları ben aldım, kimsenin değildir,” diyerek çıktı ve bana teneke dolusu sigara getirdi. Tekrar ellerini öperek çıkıp zindanıma döndüm. Fakat ondan ayrıldıktan sonra kalbimde de rakik bir acı hissettim. Acaba bu hatunu bir daha görebilecek miyim, acaba burada daha kaç seneler kalacağız diye düşünmedim ve düşünmem, kederlenmedim desem yalandır.

Çakıl Taşı ve Çakılcılık

Rodos’un bilhassa yeni varoшта sâkin ahıryanlar ile Hristiyan’dan fakir ve kimsesiz kadınların ve yetim ve kimsesiz çocukların bir ticareti vardır ki eldeki kuvveti, hususi mevsiminde üç dört saat deniz kenarlarında dolaşmaktan ibarettir. Deniz onlara bu maişet sermayesini bol miktarda sunmuştur.

Bu adanın, seyahat edenlere malumdur ki sokaklarında umumen çakıl döşelidir. Hâlâ fetihten önce döşenmiş sokaklar görülür. Bilhassa, uzun yol dedikleri Şövalyeler Caddesi

bizim zamanımıza kadar o devirde döşenmiş çakılları muhafaza etmiş idi. İhtimal ki hâlâ da mevcuttur.

Buradaki kaldırımcılık kabîlinden Rodos'ta da çakılçılık bir sanat olmuştur. Hem de mühim bir sanattır. Çünkü nakış ve resme bilhassa tatbikî hendeseye tevakkuf ettiği için ciddinden mühimdir. Bunlardan başka altına yayılacak harcın karışımını tertip etmek ve esas hükmünde olan rıhtımın sağlamlığını temin etmek gibi mimarlığın en mühim tatbiki hususlarında vukuf ve ustalık sahibi olmak lazımdır. Çünkü serilen bu küçük taşların zaman geçtikte aşınıp düz bir satıh hâline gelinceye kadar sökülüp bozulmaması istenir. İşte bugün şövalyeler vaktinden kalma kaldırımlar bu hâldedir. Gidilip gelindikçe çiğnenerek aşınmış oldukları hâlde velev bir tanesi olsun yerinden çıkmamıştır.

Bazı hanelerin birinci katlarında bile çakıl döşenmiş ve nakşedilmiş odalar ve sofalar vardır. Bu gibi dâhilen döşenen çakıllar, badem şekeri hacminde küçük taşlardır ki siyah, beyaz ve kırmızı olmak üzere üç türdür. Fakat ekseriyetle beyazla siyahı döşenir. Ve beyaz daima zeminini; siyah, hat ve nakışlarını teşkil eder.

Çakıl döşeyiciler, gösterilen yerin genişlik ve kabiliyetiyle mütenasip nakışları kendileri tayin ve bu istenmezse de verilecek resmi tatbik ederler. Ya yevmiye ile işlerler veya hut götürü alırlar. Herhâlde götürü verilmek iki taraf için de menfaatli olur. Ve ekseriyetle gündelik ile işleten aldanır.

Gerek gündelik ve gerek götürü pazarlık, çakılın büyüklüğüyle küçüklüğüne ve bir de nakışların şekillerine göre değişir. Çünkü ince çakıl kaplayanlar, daha usta olduklarından günlük ücretleri daha yüksektir.

Bahçelerle avlular için bundan daha âlâ, bundan daha göz alan mefruşat tasavvur edilemez. Âdeta bir nevi mozaik denebilir. Hele çamur ve toprak olmayan Rodos gibi şehirler için bundan dayanıklı ve bununla beraber latif bir kaldırım olamaz. Yağmur yağdıktan sonra bu kaldırımlar fevkalade bir letafet gösterir. Beyazları revnakını, siyahları parlaklığını iade ederek âdeta nazarları tezyin ederler.

Bahçelerdeki yolların döşenmesinde mümkün olduğu kadar ufak olanlarını kullanmak lazımdır. Çünkü ufak çakıllar diğerine bitişmede zaviyelerinin güçlüğü sebebiyle ve nispe-

ten pek az açıklık bırakacaklarından aralarına düşen nebatat tohumunun yeşermesine meydan vermez, eğer buna dikkat edilmez ise bu aralıklarda kendi kendine biten nebatatın hem önünü almak zordur hem de salacakları kökler, çakılları pek az zaman sonra yerinden oynatıp atar.

Mısırlılar, Rodos'a gelmeye başladıktan sonra çakılcılık hayli revaç bulmuştur. Rodos'ta bunları gören Mısır kibarları çakıl toplatmaya başlamışlar ve hususi ustalar götürerek bahçelerini döşetmişlerdir.

Biz orada bulunduğumuz zaman, Mısır'a nisan, mayıs ve haziran aylarında iki yüz bin küfe çakıl nakl olunmakta idi. Bu küfeler bizim Horasan küfesi kadardır ve ortalama çakılın her bir küfesini yüz paraya toplarlar. Ufak nevi ise beş kuruşa idi. Şu hâlde yalnız fakir kadınlar ile çocukların üç ay süren bir mevsimdeki mesailerinin semeresi altı yedi bin lira teşkil ediyordu. Bununla kendilerine çeyiz yapmış kızlar, ev bark sahibi olmuş fakirler gösteriliyordu. Eğer Mısırlılarda bu heves bugün bâkî ise Rodos fukarasının bu yüzden olan ticaretleri de devam etmektedir.

Dülgerlik-Marangozluk

Fransızların *charpentage* dedikleri dülgerlik ve *ebénisterie* dedikleri marangozluk, Rodos'ta karışarak ve bir arada olarak sürdürülür. Yani Rodos dülgerleri tüccarlığın adi ve ince kısımlarını cemetmiş birer kâmil üstattır.

Bir dülger kalfa çıkabilmek için ne kadar ticari edevata muhtaç ise tamamını kendisi yapmalıdır. Bir aç cetvelinden mengeneli bir tezgâha kadar her tür alet ve edevatı bunlara mahsus fabrikalarda imal olunmuş türleri gibi gayet musanna⁶³ ve mükemmel surette sert ağaçlardan vücuda getirirler. Rendeler, köştereler, planyalar, korniş ve çerçeve yapacak oymalı silme rendeleri hep marifetli ellerinden çıkar. Bunların demir kısımlarını da kısmen orada yaptırırlar.

Bizim dülgerler gibi bunlar keresteyi keserle yonmazlar. Frenk marangozları gibi testere ile düzletirler. Bu cihetle kerestelerden çıkan parçalar yine inşaatta kullanılabilir.

⁶³ musanna: Ustaca yapılmış, usta elinden çıkmış, sanath.

Testereleri ise bizim dölgerlerin kullandıkları testere-lerin dişleri gibi kendine çekerek kesmeye mahsus surette açılmış değil, Frenk testereleri gibi ileriye sürerek biçmek için açılmış olduğundan, dölger daima biçtiği ağacın istika- metini muhafaza ettiği gibi pazısı dahi sarf edeceği kuvveti hakkıyla ifa eder. Hem yorulmaz hem de daha itimat verici biçer.

Rodos'ta 1873'ten 76 ortasına kadar dölger ustalarının yevmiyesi yirmi beş kuruş idi. İkinci derecedekiler on beş kuruşa çalışırlardı. Bunlar, Rodos'a nisanda avdet eder ve eylülde İskenderiye, Mısır ve Atina'ya giderler. İskenderiye ve Mısır'a gidenlerin ekseriyetle gündeliği yirmişer franktır. Atina'ya gidenler onar franka çalışırlar. Çünkü beri tarafa gidenlerin biraz aşağısında bulunan takımdır. Bununla be- raber Avrupa *ébénisteleri* kadar rakik ve dakik imalatta fev- kalade kabiliyet gösterdiklerinden ve bilhassa yaptırılacak şeyin üslubuyla profilini, hacmini bildiklerinden gösterilen resmi hesap ve endazesinden kıl kadar farksız surette imal ederler.

Hristofi Kalfa

Bu sanatın bugün vâsıl olduğu olgunlaşma ve ilerleme mertebesine Hristofi isminde Rodoslu bir dölger hizmet ve himmet etmiştir ki onu da bir Fransız mimarı yetiştirmiştir.

Rodos nahiyyelerinden Trianda denilen mahalde bundan elli sene önce kadim bir kilisenin, hususi üslubunda tamiri lazım gelmiş, Hristiyan cemaati bunun için Fransız konso- losuna müracaat etmiş. O da vasıta olmuş. Fransa'dan işini bilen bir mimar çağırtmış. İşe başladığı vakit istihdam ettiği dölger içinde, sanatında kabiliyet ve dikkat eserleri gördüğü Hristofi isminde bir genci yanına almış. Ona evladını terbiye edercesine ihtimam göstererek dölgerliğin nazariyata tevak- kuf eden taraflarını talim etmiş. Bir taraftan da talim etti- ği nazariyatın ameli tatbikatını göstermiş. Hâsılı, Rodos'ta bir adam yetiştirmiş. İşte bu Hristofi sonraları tek başına hemşehrilerinin marifet ve maharet kazanmalarına gayretle vatanına büyük bir hizmet etmiştir.

Midhat Efendi'nin Para-allélos'u

Midhat Efendi, İbrahim Paşa Camii'ndeki iptidai mektebini açtıktan sonra ikinci derecede bir mektep tesisine teşebbüs etmişti. Zaman ise, âyan-ı kirâmdan Raif Paşa Hazretlerinin mutasarrıflıkta bulundukları zaman idi. Hamiyet sahipleri elden gelen nakdi ve fiili yardımını ifa ediyordu. Bir taraftan da evkâf-ı münderisenin⁶⁴ bu hayırlı işe tahsisi ile uğraşılıyordu. Fakat her yerde olduğu gibi orada da birtakım iyiliğe mâni olanların yoluna sapmış işi gücü kötülük olan kıskançlar ile uğraşmak lazım geliyordu. Bizim ise hâl ve sınıfımız buna mâni idi. Bununla beraber bazı gayret sahiplerinin himmeti ve vaktin mutasarrıfının arka çıkmasıyla biz yine çalışabiliyorduk. Bilhassa Karantina tarafında delta teşkil etmiş bir meydan vardı ki onu bir bahçe hâline getirmek ve içine bir de gazino yapmakla mektebe senelik yirmi otuz lira bir irad vücuda getirmek kabildi. Bahçe ise hemen masrafsız bir hâlde tanzim olunacak ve gazino hayır erbabının bol bol vereceği yardım ile inşa edilecekti. Nitekim öyle oldu.

İşte bu bahçeyi tanzim ederken içine alacağı mahalli ölçmeye lüzum görülmüştü. Bu işi kim yapacaktı. O tarihte nafia mühendisleri henüz livalara kadar yayılmamıştı. Belki vilayet merkezlerinde de yalnız isimleri bulunup cisimleri görülmemişti.

Himmet yine Midhat'a kaldı. Fakat fenni tarafını ifa kabil olsa da tatbiki tarafı demek olan ameliyesini icra ettirmek için hendeseden anlar bir adamın varlığına ihtiyaç hâsıl olmuştu.

Bunu da bize Saatçi Mehmed Ali Efendi isminde terakkiperver bir genç bulup getirdi ki işte bu adam Hristofi idi. Biz, Midhat Efendi ile şeridi alarak arsayı ölçmeye başladık. Hristofi yanımızda bize hem hayretle bakıyor hem de tebesüm ediyordu. Çünkü biz bir şeyi yapmak istiyorduk. Nazariyatını bir dereceye kadar ifaya çalışıyorduk. Nihayet Hristofi maksadı anlayıp ölçmeye başladı.

Bu bahçenin sahile paralel kenarına bir yol tesadüf ediyordu ki onu istikametini muhafaza ederek Kumburnu denilen mahalle kadar uzatacak idik. Sol tarafında da Yasin

⁶⁴ evkaf-ı münderise: Gelirleri yok olmuş vakıflar.

tarlası bulunuyordu. Bu tarla hayır sahiplerinden birinin ruhuna Yasin suresi tilavet edilmesi için vakfedilmiş ve fakat âtil bir hâlde istifadeden kalmıştı. Bunu da biz inşası kararlaştırılmış olan mektebe irad kaydetmiştik. İleride binalar inşa edilecek, iradı mektebin olacaktı. Meşrûnun-lehi⁶⁵ ise bittabi tam bir ihlas ile muhafaza ve ifa edilecekti.

Midhat Efendi sahil ile bahçenin kenarını eşit bulundurmayı ve planı ona göre tanzimi Hristofi'ye anlatmak istiyordu. Fakat bu müşkildi. Nihayet eline kurşun kalemle kâğıdı alarak iki eşit çizgi (=) çekti ve Hristofi'ye "Buna ne derler?" diye sorunca Hristofi tereddütsüz "*Para-allêlos*" cevabını verdi. Hakikatte Fransızca paralel kelimesinin aslı Rumca *para-allêlos* lafzı olduğundan Hristofi bunu sorup anlamada güçlük çekmemiştir.

Biz ondan sonra Hristofi'ye *para-allêlos* unvanını vermiştik. Gördükçe "Gel bakalım kiri para-allêlos⁶⁶" der, gülüşürdük.

Bize gelinceye kadar Hristofi'nin kabiliyet mertebesi ve ihtisasındaki kemali, hükümet erbabınca meçhul olduğu gibi memleketin Müslim ve gayrimüslim itibarlı kimseleri dahi bunu namuslu bir dülger kalfası olarak tanımışlardı. Zaten, bir mimarın haiz olabileceği meziyetleri Rodos'ta idrak etmiş zevata o tarihte tesadüf edilemezdi.

Sonradan Süleymaniye Medresesi'nin tesisi karara bağlanması üzerine bizzat Raif Efendi tarafından yapılan plan ve resmin tatbiki ciheti düşünüldüğü sırada, Hristofi'nin meziyetini müşarûnileyh nezdinde maddeten ispat eylemiş idi ki sırası gelince hikâye edilir.

Hristofi tam bir mimar idi. Mimarlıkta stil denilen üslup esaslarını gereği gibi bilmişti. Hususiyle Rodos'ta umum mevkiler kârgir olduğu cihetle inşaat amelelerine yapıcı namı veriyorlardı. Bizde ise binalar umumiyet üzere ahşap olmasına mebni amelelerine dülger demekteyiz.

Dünyanın bizden başka her tarafında taş kısımlar ile ağaç kısımları terkip ve inşa edenlere başka başka isimler verilmiştir. Vakıa bizde de taş ve tuğla ile bina yapanlara duvarcı ve hamamcı adı veriliyor. Birincisine hakikaten duvar yaptıklarından ve ikincisine de yine hakikaten hamam inşa

⁶⁵ meşrûnun-leh: Vakfeden kimse tarafından vakfın sağlayacağı gelir ve menfaatin kendisine tahsis edilmesi şart koşulan cihet, şahıs veya yer.

⁶⁶ kiri para-allêlos: Rum. Bay paralel.

ettiklerinden dolayı bu isim tahsis olunmuştur. Zira ahşaptan bir hane inşa edilirken hamamını dülgere yaptırmak kabilmayacağından taş, tuğlaya, harca tevakkuf eden binaların âmillerine hamamcı denmiş, bu sınıfın adi işler ile meşgul olanlarına ise duvarcı denilmiştir.

Bunlara "benna" demek herhâlde efradını cami bir isim olacağı için evladır.

İşte Rodos'ta bennalar fevkalade bir mahareti haizdirler. İnşa edecekleri binanın taşlarını tıraşlar ve hazır ederler. Ölçerler, biçerler, nihayet terkibine başlarlar.

Rodos'ta bir tür taş vardır ki ponza türündendir. Madeninden çıkarıldığı zaman yumuşak ve hafiftir. Kolay işlenir ve burada bir metre küp işleyen üstad bir taşçı orada üç metre taş işleyebilir.

Madeninden çıkarıldığı zamana âdetâ su üzerinde yüzebilecek kadar hafifliği haizdir. Fakat su içtikten sonra o derece sertlik پیدا eder ki çelik kalemlerle pek güç yontulabilir.

Renk olarak üç türü vardır. Beyaz, yeşil, kırmızı. Fakat beyaz çok miktarda olduğundan inşaatta o nevi kullanılır.

Yan yana getirilmiş olan iki taş bir zaman sonra ara yerine konulan harç ile birbirine o derece kaynar ki bir daha ayrılmasına imkân yoktur. Bu hassasına ve bilhassa hafifliğine mebni, Ayasofya Camii'nin bugün kubbesi hicretten iki yüz sene önce bu taşla terkip ve teşkil edildiği sahih rivayetlerdendir.

İşte Hristofi'nin asıl marifet ve mahareti inşaatın bu cihetindeydi. Yani tam manasıyla bir benna idi.

İstanbul'dan Prangalıların Gelişi

İstanbul'un ne kadar acayip bir mazhariyeti vardı. Acaba bu memleket nasıl rastgelirse öyle mi tesis edilmiş, acaba Bizans denilen bin işveli ihtiyar bunak, ikamet edenlerinin ruhi hâllerine de hâkim midir ki memleket evlatları ve bilhassa hükümet erbabı garabetin icadında bu kadar velut bulunuyorlar.

Rodos'ta bir hapishane bulunduğuna İstanbul'da her nasılsa haberdar edilmiş. Belki sağlamlık ve dayanıklılığı hakkında da malumat edinilmiş. Fakat genişlik derecesi ve kifa-

yeti hiç düşünülmemiş olmalı ki yüz elli nefer prangabend, mutasarrıfın filanın fikri sorulmadan bir vapura bindirilerek gönderilmiş.

1874 senesi haziranının yirmi ikinci pazartesi günü sabahı idi. Yarı uyur yarı uyanık bir hâlde yatakta idim. Birdenbire aşağıda büyük bir zincir şangırtısı peyda oldu. Bu kulak yırtan gürültülerle beraber yüksek perdeden galiz galiz sesler de işitiliyordu. Derhâl yataktan sıçradım ve sesin geldiği tarafa koşarak kahve ocağının penceresinden baktım. Kapının iç tarafı bizde son bulan seddin merdiveni ile birinci set tamamen prangalılarla dolmuştu.

Bizim merdivenin sağ tarafındaki duvardan altımızdaki buğday ambarının kapısına kadar da zindan muhafazasına memur olan askerler iki sıra teşkil etmişler. Silahlarını prangalılara doğru çevirmişlerdi. Bir taraftan da kapıdan içeri giriyor ve izdiham gittikçe artıyordu. Nihayet hepsi girmiş olmalı idi ki kapı çevrildi ve oraya silahlı dört asker nöbetçi ikame edildi. Bir o kadar da zaptiye çavuşu, mülazımı bulunuyordu ki İstanbul'dan beraber gelmişler idi.

Kapılar kapandıktan sonra bir zaptiye yüzbaşısı iç kapının önüne giderek parmaklığı açtırdı. Elindeki defterden bir numaradan başlayarak yüksek sesle "Bir! Istrancalı Yorgi!" diye bağırdı. Istrancalı Yorgi de "Burada!" diye cevap vermekle beraber o izdihamın içinden bin bela ile sürüne sürüne yol bularak kapıya yaklaştı. Ve yaklaşmasını müteakip zindanın iç avlusuna dâhil edildi. Bu suretle yüz elli nefer prangabend, numaraları ve isimleri okunarak teslim edilmiş oldu.

Bizim yirmi dört kişiden ibaret olan eski mahpusların koğuşları bu sebeple o sabah açılmamıştı. Koğuş kapılarını satrançvari demir parmaklıkla terkip olunmuş olduğundan içerilerinden dışarı ve dışarıdan içerileri görülüyor idi. Avluya dâhil olan prangalılar bu kapılara yaklaşarak derhâl konuşmaya ve zindanın dâhili hâlleri ve idare sureti hakkında malumat almaya başladılar. Bunlar bir hamurdan müteşekkil oldukları için tıynet ve ruhen aralarında zerre kadar farklılık tasavvur edilmemelidir. Olsa olsa fena işlerinin nev'inde zıtlık görülebilir. Yoksa mahiyet olarak hiçbir farkları yoktur.

Bu yüz elli kişinin hemen yüz ellisi de uzun boylu, iri yarı, kerih yüzlü birtakım haydut ve katil makulesi olarak cemiye-

tin en tehlikeli fertlerini temsil etmekteydi. Çoğunun kıyafeti de kısa dizlikleriyle zeybekleri andırıyordu. İçlerinde Kürt, Rum, Ermeni, Laz, Arnavut, Gürcü, Çerkes, Acem hatta iki nefer zenci ve bir nefer Yahudi bulunduğu hâlde ne bir Arap ne de bir Bulgar vardı. Geri kalanı umunen Türk idi. Hem de Aydın vilayeti ahalisinden olan Türklerdendi. Dört de İstanbullu bulunuyordu. Hatta birine Cin Ali ve bir diğerine Kuşbaz Rasim dediklerini sonra öğrenmiştim. İkisi de devamlı kötülük sahiplerinden birer bedbaht idi.

Derhâl prangaların sökülmesini talep ettiler. Sesler gittikçe yükseliyordu. Kapının hâricinde kalmış olan İstanbullu zaptiye zabitlerinden tabur ağası, istizahta bulundu. Bunların İstanbul'da ne suretle bulunduklarını yani işkence zincirlerinden uzak olmaları hâlinde zapturaptları kabil olup olmayacağını sorup öğrenmek istiyordu.

Ben pencereden cereyan eden konuşmayı işitiyordum.

Yüzbaşı "Bunların hemen cümlesi sanat sahibidir. İçlerinde kuyumcu, savat⁶⁷ yapar sanatkâr, bir de Kafkasyalı vardır. Yalnız İstanbullu dört çapkının ikisi pek tehlikelidir. Defterde hepsinin ahlak ve vasıfları, isimleri sırasında gösterilmiştir. Bu İstanbulluların ikisi hırsızdır. İkisi de katildir. Hırsız olan ikisi her gün mutlaka arkadaşlarından bir şey çalar. Bunu hepsi bilir. Ses çıkarmazlar. Çünkü hiçbir şeyle ıslahı kabil olmadıklarına onlar da kani olmuşlardır.

Gerisi akıllı uslu adamlardır. Umumi hapishanede mahpusların çokluğundan dolayı sevk olundular. Bunlar beş yüz kişidir. Yüzünü Bodrum'a gönderilmek üzere İzmir'e çıkardık. Yüz ellisi buraya çıkarıldı. Vapurda iki yüz elli kişi daha vardır. Onları da Kıbrıs ve Akka'ya götüreceğiz.

Buraya gönderilenler umumen sakın adamlardır ve hepsi de sanatlarıyla geçinirler. İçlerinde Gâvur İmam isminde biri vardır. Zaten Elmalı ahalisinden olduğu için kendi talebiyle bunlara katıldı. Bunların üçte biri müebbettir. Gâvur İmam da müebbetlerdendir. Gayet mahir taşçıdır. Okur, yazar, remil atar.⁶⁸ Kendi hâlinde bir adamdır ve iki sene sonra kurtulacağına katiyen kanidir. Elbette bir bildiği vardır.

⁶⁷ savat: Gümüş üzerine yapılan siyah nakış.

⁶⁸ remil atmak: Nokta ve çizgilere dayanarak fala bakmak.

Bunları ayaklarının bileklerindeki halkalarla gezdirirsiniz. Zaten zincirleri alacağız.

Şimdi vapurdan yataklarıyla sandıkları ve edevat ve aletleri de gelecektir. Bunlar için büyük koğuş varsa orasını iş mahalli yaparsınız. İşlerler. Gavur İmam bunların mamulatını dışarı götürüp satar. Hiç korkmayın! Bıraksanız kaçmaz,” diyordu.

Bu izahattan sonra tabur ağasının verdiği emir üzerine zindan zaptiyeleri içeriye girerek birer birer prangaları sökmeye başladılar.

Zindanda zaten yedi sekiz koğuş vardı. Vakıa koğuşlar otuzar yatak alabilecek kadar geniş olduklarından gelenleri içine alabiliyordu. Fakat eski mahpuslardan üçü beşi birer koğuş yakalamış olduklarından bundan sonra rahatları kaçacaktı. Ceza mahkûmu olanlara hâlâ dahi insan nazarıyla bakmak, bizim idrakimize bir türlü sığmıyor. O tarihte ise kanunun mahkûm ettiği suçlular, insanlık cemiyetinden hâriç addedildikleri cihetle, hapishanelerin mezardan pek de farkı yoktu. On kişi yatabilecek yani hıfzısıhhat kaidesince on kişiden ziyade adam bulundurulması hâlinde cümlesinin hayatı tehlikeye atılmış olacak bir koğuşa elli kişi ikame ediliyordu. İşte İstanbul’un sorup anlamadan yüz elli mahpus birden göndermesi, bunlar hakkındaki fikir ve nazarını pek güzel gösteriyordu. Ne zararı var? Bir canı! Zaten idama veya müebbet olarak küreğe mahkûm. Bir an evvel bela yükü olan hayattan kurtulursa kendisi için menfaatin ta kendisidir, diye düşünüyorlardı. Bunu İstanbul düşündüğü gibi taşradaki işlere vekâlet edenler dahi bu fikirde idi. Onların nazarında mahkûmiyet, cemiyetten kovulmak demektir. Bundan dolayı cemiyetin tardettiği bir adama insanlık sıfatı verip de merhamet etmek hamakat sayılmaz mı? İşte yüce memurların muhakemeleri neticesi bundan ibaret idi.

Hatta onlar evliyâ-yı umur hazretlerinin her ne suretle olursa olsun kahır ve gazabına mazhar olanları dahi nefret nazarıyla görüyor ve belki gördükleri belaya müstehak addediyordu. Nitekim bizim hakkımızdaki muameleleri ile bu fikirlerini pek açık surette göstermişlerdi. Rahatlarını ihlal etmemek için bizi bela içinde ezaya atmaktan zerre kadar bir vicdan azabı duymamışlardı. İşte o zamanın memurlarının ruhi ahvalini bu hâller pek güzel tayin eder.

Biraz sonra vapurdan çıkan yükler geldiğinden zindanın ortası bir panayır manzarası aldı. Yüz elli kişinin zanaat ve sanata mahsus edevat ile beraber sandığı, sepeti, yatağı epeyce yer kapladı. Herkes kendi eşyasını –bিরer işaret raptetmiş olduklarından– o kadar yük arasında pek çabuk ayırdı.

Eşya gelinceye kadar koğuşlar da süpürülmüş, bir koğuşa gidecek olan arkadaşlar manga manga ayrılmıştı. Her bir koğuşa yirmi beşer kişi isabet ediyordu. Çünkü altı koğuş boştu. Fakat yirmi beşer, hakikaten izdihama sebep olmakla beraber havayı da ihlal ederdi. Onun için yirmişere karar verildi. Geri kalan otuz kişiyi de eski mahpusların koğuşlarına taksim ettiler. Herkes eşyasını seçtiği yere yerleşirdi. Ve işhane ittihaz olunacak yüksek koğuşun da ertesi günü süpürölüp temizlenmesi kararlaştırıldı.

Rodos zindanında yirmi dört kişi mevcut olduğu zamanlarda dahi geceleri koğuşların kapıları makamındaki parmaklıkları kapamak ve her biri ikişer okkalık asma kilitleri takmak âdeti muhafaza olunuyordu. Bunlara abdesthane makamında birer fıçı konmuştu. Sabahları mahpuslar nöbetle onları helaya taşırdı.

Şimdi ise her koğuşa yirmi kişi yerleştiğinden bu lazıme-yi ikameye mahal kalmamıştı. Ondan başka diğer altı koğuş için bu lazıme-yi tedarike de imkân yoktu.

Evvela eski mahpusların koğuşlarına girenler bu fıçıyı dışarı attırdılar. Çünkü İstanbul'daki umumi hapishanede –şimdi bilmem– o zaman koğuş kapıları kapanmaz ve herkes iktiza ederse abdesthaneye gidermiş. Çünkü her tarafına nöbetçi ikame olunmuştur.

Mahpuslar ile zindan muhafızı olan zaptiyeler arasında bu “lazımlı” hususu bir mesele şekli aldı. Onlar kapıların gece gündüz kapanamayacağını, bunlar da kapanacağını iddia ve beyan ediyorlardı.

Eski mahpuslar ise yenilerin yiğitlik taslarcasına iddiada bulunmalarından kendi muhitleri dâhilinde bir derece daha hürriyet kazanacaklarına emin oldukları için, onları teşvikten geri durmuyorlardı. Hâlbuki teşvike ve hırslandırmaya hiç de hacet yoktu. Onlar “Kapılar kapanmaz, koca payitahta yürürlükte olmayan bir âdet burada cari olamaz,” diyorlardı.

İş uzadı ve zindanı bekleyen topçu bölüğünden yirmi kadar tüfekli askerin terasta mahpusların görebilecekleri yer-

lere ikamesine emir verildi. Çünkü zindanı bekleyen bölük, mesuliyet kendilerine ait olmak üzere zabıtaban verilebilecek her emri kabul ve icraya memurdu.

Bu aralık aldığı haber üzerine zindana gelen tabur ağası bunlara mülayim bir lisanla Rodos'ta öteden beri geceleri kapıların kapandığını ve İstanbul'da kapanmaması burada da kapanmamasını gerektiremeyeceğini, her yerin usulü, nizamı başka olduğunu anlatmaya çalıştıysa da hiçbirini dinlemiyordu.

"Biz işte böyle ortada duracağız. İsterseniz damlara dizdiğiniz askere 'Vur!' emri veriniz. Ölmek, hayvan gibi kapanmaktan hayırlıdır. Bizi getiren yüzbaşidan da sorabilirsiniz. Biz İstanbul'da gürültü çıkarmış edepsizlerden olduğumuz için gönderilmedik. Mahpusların çokluğundan dolayı gönderildik. Hatta bize hapishane müdürü Hakkı Bey 'Nereyi isterseniz oraya göndereceğiz,' dediğinden biz de Gâvur İmam'ın sözüne kapılarak havası iyidir diye Rodos'u istedik. Yüzbaşidan bunu öğrenebilirsiniz. Biz cinayet işlemişiz. Kanun da cezamızı vermiş. İşte onu çekiyoruz. Fakat kanunda olmayan ikinci bir cezayı kabul etmeyiz. İçimizde firara kalkışmış bir adam yoktur. Onu da elinize verilen defterden anlayabilirsiniz," diyorlardı. Fakat hiçbirisi yalvarma ve istirham tavrı göstermiyor, bilakis mütecellidane iddiada bulunuyordu. Bu sırada kale binbaşısına da haber gönderilmiş olduğundan o da geldi. Fakat her neden ise doğruca terasa doğru yukarıya çıkmaya başladı. Ben de hemen onu takibe başladım. Beni görünce durarak "Ben de önce sizi görmek için yukarıya çıkıyordum. Ne oluyor? Siz işitmişinizdir," sualinde bulunduğundan, müddealarını daha makul bir tarzda kendisine anlatmakla beraber "Bana kalırsa bu işe asla müdahale etmeyiniz. Bu adamları kanun, helada yatmaya mahkûm etmemiş. Evet! Bunlar canidirler. Cezalandırmanın en büyük derecesini de işte çekiyorlar. İçlerinde otuz kırk kadarı müebbet, geri kalanı da on beşer seneye mahkûm. Bilhassa bunlar kimseye bir fenalık etmediler. Bir teşebbüsleri de yok. O hâlde siz niçin müdahale edip de beddua kazanasınız? Bunlar duvarı delerken yahut birbirlerini boğup öldürürken gardiyanlar men'e muktedir olamazsa iş sizin kuvvetinizi kullanmaya kalkacak, öyle değil mi?" dedim.

Atâ Efendi de "Hakkınız var. Biz muhafazaya memuruz. Bunlar fiilen bir isyan hareketine yani yaralayıcı aletler ile

cinayete teşebbüs etmeyince haklarında bir şey yapamayız. Hatta biz nasihate de memur değiliz," dedi. Ve terasın, koğuşların avlusuna nazır olan tarafına giderek aşağıya bir göz gezdirdikten sonra döndü. Ben de uzaktan, fakat gözle- rimle onu takip ediyordum. Merdivenden indiği sırada ta- bur ağası karşısına çıkarak "zindanın parmaklık kapısından mahpusları tehdit etmesini" ricada bulunmuş olduğunu ve Atâ Efendi'nin böyle bir işe müdahaleye nizami mecburiyeti bulunmadığını ifade ile evine gittiğini, biraz sonra yukarı çı- kan Yüzbaşı Arnavut Ömer Ağa'dan öğrendim. Velhâsıl mah- puslar koğuş kapılarını kapatmamakta ısrarcı kaldılar. Za- bıtâ da muvafakatta çaresiz kaldığından o geceden itibaren koğuş kapıları açık bırakılmaya başlamıştır.

Rodos'un Âsâkir-i Nizamiye'ye verilen tayın ekmeği pek nefisti. Çünkü binbaşıda çalıp çırpma fikri olmadığı için as- kerin erzakını hakkıyla ifa ediyordu. Bu adam dikbaşlı bir biçimde ve hatta nizamı bozarcasına ve baskıcı bir surette pek çok hâllerde bulunuyordu. Fakat iffet ve istikamette de emsali pek az idi denebilir.

Onun sayesinde idi ki zaptiyelerle mahpuslar askere mah- sus ekmekten nasipli oluyorlardı. Onun kontratçısı meydan- da iken tabur ağası zaptiyelerle mahpuslara mahsus ekmeği başka birine ve istediği bir hamurda yaptıramıyordu. İşte o gece fırıncı Cezayirli Hasan Usta'nın gönderdiği yüz elli çift ekmeğin francala kadar latif olduğunu gören prangalılar, aynı düşünceyi paylaşarak "Padişahım çok yaşa!" nidasıyla teşekkürlerini göstermişlerdir.

Kemal'den Mektup ve Manzume

Artık Kemal ile muhaberemiz yoluna girmişti. Muntaza- man mektuplaşıyorduk. Şirvanizâde'nin sadareti mevkileri- mizi hayli genişletmişti. Hatta ailelerimizle birlikte oturmak emrini vermişti. Bizim zindanda oluşumuzu sadaretinden sonra haber almıştı. Çünkü biz onu Evkaf Nazırı bırakmış idik. Mutasarrıfın Esad Paşa'ya yazmasından ve Esad Pa- şa'nın da askeri cihetten kale muhafızlığına emir verişinden bittabi malumatı olamazdı.

Birader!

Mektubu aldım. Nuri'yle muhabereye muvaffak oluşuna memnun oldum. Verdiğin adrese ben de bir mektup gönderdim. Alacağım cevaptan sana da malumat veririm. Şu kadar ki Akka'dan Kıbrıs'a doğrudan doğruya posta olmadığından mektuplar gerek oraya ve gerek buraya, Iskenderiye'ye kadar bir seyahat icrasından sonra gidip gelecek. Herhâlde –geç olsun güç olmasın– demekten başka çare yok.

Vaktiyle sana hikâye ettiğim "... Daniş Bey, yahut Fahîşe-i Nâibe"yi, *Âkif Bey* unvanıyla tiyatro şekline koyarak Mahir'e gönderdim. Basıldığı zaman sana da gönderirler.

Sana geçen gün söylediğim manzumeyi gönderiyorum. Bakayım beğenecek misin? Muhterem üstad Şeyh Ahmed Efendi Hazretleri pek beğendi. "Bu yolda söylenecek şiirler bu zamana göre bir nev'i siyasi hamaset hükmündedir. Millet'in zihinlerini uyandırmaya hizmet eder," buyurdular.

Geçenki mektubunu kendilerine göstermiştim. Gösterdiğin meta-neti okudukça "zadellahu-ömre-hû"⁶⁹ duasını birkaç defa tekrar etti ve hususi surette selam yazmaklığımı emreyledi. Kendisine, kendisini yücelten bir teşekkürname yazarsan memnun olurum. Bilirsin ki Ahmed Efendi hürriyet erbabının şeyhülreisidir.*

Ziya'nın afiyette olduğunu bizim Nuri müjdeledi. Ekrem'le birlikte görmüş. "Kemal Bey'e söyle, beybabamı çabuk yollasın," demiş. Yemin ederim ki çocuk için merak edecek bir şey yok. Yakında validesiyle Rodos'a geleceklerini de Nuri haber verdi.

Hakkı Bey'den de umulmaz bir insanca muamele gördüm. Pederi de, pederi çağırtmış. Bazı hasbihalde bulunmuş. Ailelerimizle birlikte bulunmaklığımıza hiçbir mâni olmadığını söylemiş. Bununla beraber oğlu pederinden hayırlı çıktı. Bizim kitaphaneyi satılmaktan kurtardı. Kendisine yazdığım mektubun suretini manzumemle bir kâğıtta bulursun.

Sen orada bir şey yazmıyor musun? Yalnız mahpuslara ustabaşılık edeceğine biraz da edebiyatına şakirtlik et! Arkadaşına selam. Ziya, mektubumdan evvel vâsıl olursa benim tarafımdan mavi gözlerini öp!

Bâkî beka-yı afiyet kardeşim.

Kardeşin Kemal

⁶⁹ Allah ömrünü artırsın.

* Şeyh Ahmed Efendi, Bağdat ulemasından bir eşsiz biri idi. 1275'te [1858] Kuleli'de hapsedilen Hüseyin Daim Paşa, ihtilal fırkasına dâhil olmakla Akka'ya sürgün edilmiş, sonradan Magosa'ya sürgün yeri değiştirilmiştir. Abdülaziz Han'ın cûlusundaki umumi affı kabul etmeyerek Magosa'da ikameti tercih etmişti.

Manzume

Çıkıp davâ-yı hürriyet meyâne
Atıldık bizde câ-yı imtihâna
Bu yolda bakmadık ikbale, câna
Muhâlif gittik evzâ-yı cihâna

Neler ettik alâ râğmî'z-zamâna

Sipihre şöhet-i zulm iftirâdır
Eden pest âdemi havf u recâdır
Cihân mağlûb-ı merdan vefâdır
Mücerrebdır sözümler sanma hatâdır

Neler ettik alâ râğmî'z-zamâna

Kalem bizlerle kaimdir vatanda
Duyuldu nâmımız Hind ü Yemen'de
Be hey zâlim gel insâf eyle sen de
Bu devlet kande, mâl ü câh kande

Neler ettik alâ râğmî'z-zamâna

Vezâif cân u tendendir mukaddem
Bize ef'âlimizdir rûh-ı a'zam
Ölürsek de kim eyler hüzn ü mâtem
Değer toprağımız bir böyle âlem

Neler ettik alâ râğmî'z-zamâna

Taaddiden yılar mı ehl-i himmet
Yaşa ey ümmet-i sâhib-saadet
Safâmız, zevkimizdir her meşakkat
Senin sâyendedir bu feyz u nimet

Neler ettik alâ râğmî'z-zamâna

Kemal'in Şirvanlızâde Hakkı Bey Merhuma Olan Mektubu

Beyim Efendim;

Ta işin başından beri bendenizi merak ettiniz. Aleyhinizde yazı yazdım, iltifat buyurdunuz! Lakırdı söyledim. İltifat buyurdunuz!

Avrupa'da herkes koleradan çekinir gibi yanımdan kaçarken, siz pervasız beni aradınız. Burada bulunduğum sırada da âcizane hak- kında teveccühte umuma üstün geldiniz. Muradınız hürriyetten baş- ka bir şey düşünmeyen bir herifi kendinize esir etmek değil miydi? İşte hâsıl oldu. Bundan sonra ecel aman verir de görüşülmek nasip olursa minnettarlık vazifesini ifa ederim.*

Kemliğe mukabil görülen insaniyete mukabele pek güç olacak ise de inşallah o güçlüğün def'inde de âciz kalmam. Ben de tuhaf ge- vezeyim. Siz benden mukabele umuduyla muamele etmiyorsunuz ki orasını düşüneyim.

Fransa filozoflarından meşhur d'Alembert'in kitaphanesi satıldığı sırada Katerina'nın gösterdiği iyiliğe bir nazire peyda etmek irade bu- yurmuşsunuz. Güzel büyüklük! Teşekküre bedel gıpta ettim.

Şimdilik müracaatlarım şunlardır: Evvela arkadaşlarım zarurette kalmamak. İkinci olarak bir eve çıkıp oturabilmek. Bu ikinci müracaat zaten kararlaştırmış olduğunu şu arizamı takdim eden zat müjdelemişti. Postayı bekliyorum. Eğer kararlaştı ise ne iyi! Kararlaştımadı ise mem- leketin himmetine sarf buyurulmalıdır. Çünkü bulunduğum yerin rutubet ve soğukluğundan vücutça ve daha bazı hâllerden gönülce son derece muzdaribim. Şu iş kararlaştınca bayağı hayatım kurtarılmış olur.

Sâbık mutasarrıf hazretleriyle** şerefli peder efendimize bir ariza takdim etmiştim. Bilmem verildi mi? Biraz küstahça idi. Fakat hakikat-i hâl olduğu için affedilmiş olur ve hiç olmazsa mâzur tutulurum, iti- kadındayım. Hele şu eve oturmak hâsıl olursa şimdilik nefsimce en büyük bahtiyarlıklardan olur.

Bâkî. Bâkî nemâned, her ki nehâhed beka-yı tü.⁷⁰

Kemal

•

* Hâlbuki ecel, biçare Reşad Bey'e aman vermemişti. [Hakkı Bey olmalıdır. Metinde, Reşad yazmaktadır.] Çünkü bu mektubu aldıktan üç dört ay sonra vefat eylemişti.

** Darbazzâde Veyis Paşa merhum ki Japonya'da batarak vefat eden Ali Ruhi'nin pederidir.

⁷⁰ Her kim ki senin bekanı istemez, o bâkî kalmasın.

Hakkı Bey'in Vefatı

Yukarıdaki mektubun gelişinden beş on gün sonra gazetelerde Hakkı Bey'in vefatı yazılıyordu. Bu genç adamla Kemal'in mektubunda da itirafı vechile bazı hem-meşrebânından⁷¹ başka kimse görüşmezdi. Bilhassa meşhur olmasının mebdei, pederinin Suriye Valiliği'nden Evkaf ve sonradan Maliye Nezaretlerine nakli üzerine Hâriciye Mektupçu Kalemî'ne memur olmasıyladır. Etrafını almış olan yeni yetmeler, bir mirasyedi gibi beyi şımarttıklarından haysiyetli ve ağırbaşlı ülfet dairelerine kabul etmemişlerdi. Hatta kumara düşkünlüğüne tariz yoluyla Kemal, *Ceride-i Havadis*'te bir de makale neşretmiş ve onda ise "Kumar oyunu mahz-ı şer ve onu zâde-i dūdmanî gibi hüsn-ü kabule mail olanlar" cümlesiyle teşhir eylemişti. Çünkü ibare "mahz-ı şer"den⁷² sonra gelen vavı, vâv-ı âtife⁷³ hâlinde tecrit edince "Kumar oyunu mahz-ı Şirvanizâde dūdmanî"⁷⁴ şeklini alıyor ve tabii olarak öyle okunuyordu.

O zamanın matbuat kanunu hükmünce bu telmih dolayısıyla ne gazetenin sahibine ne de makalenin yazarına mesuliyet düşebilirdi. İşte Hakkı Bey'in geçmişi bu suretle başlamış ve kendisi arzusuna rağmen zamanın güzide gençleriyle bağ kuramamıştı.

Sonraları ise hususi ahvalinde bilhassa pederinin gayret ve sürekli itinasıyla görünüşte tavırlarını değiştirmişse de ahlaki hususiyetlerce ona muvaffak olamamıştır.

Fransızcayı hususi muallimlerden tahsil eylediği gibi Avrupa ekâbir çocuklarını taklit ederek konağın kendine mahsus dairesinde Fransa meşhur edebiyatçılarının eserlerini ve klasik kitapları toplamak merakına düşmüştü. Peder, oğlunun Garp maarifine olan bu düşkünlüğünden dolayı son derece mutluluk duymakta idi. Tabii oğlunun, memleketin müstakbel ricalinin meziyet ve marifetçe en ileri gelenlerinden olacağını bu hevesinden anlıyordu. Filhakika Hakkı Bey, pederinin Dâhiliye Nezareti zamanında Amedî Kalemî'ne⁷⁵

⁷¹ hem-meşrebân: Meşrepleri, mizaçları aynı olanlar, kafadarlar.

⁷² mahz-ı şer: Saf kötülük.

⁷³ vâv-ı âtife: Atıf vavı, bağlaç.

⁷⁴ dudmân: Hanedan, sülâle, soysop, düde.

⁷⁵ Amedî Kalemî: Sarayla Babıâli arasındaki yazışmaları yürütmekle görevli daire.

girmiş, ilerleme basamağının ve Babıâli'nin bu suretle evvelin⁷⁶ payesine ayak basmış sayılırdı. Bilhassa velev şöyle bir seyahat için olsun Paris'e de gitmiş idi. Fakat bahtına 1870 Fransız-Alman Muharebesi ansızın vâki olmakla bir aydan ziyade oturmaya muvaffak olamamıştı. Bununla beraber ekâbir çocukları arasında Avrupa görmüş, bilhassa Paris'in Bulvard des Italiens'inde o tarihte meşhur olan Maison Dorée'de *déjeuner*⁷⁷ etmek bahtiyarlığını elde etmiş sayılırdı. Hâsılı Hakkı Bey, peder sayesinde ve az vakit içinde bir genç için bahtiyarlık addedilebilecek maddi vasıtalarla bolca nail olmuştu.

Biz, sürgün edildiğimiz zaman, pederi sürgün yerinden döneli bir sene olmuştu. Pederin sürgün zamanında ise Mahmud Nedim'in şerrinden kimse konağın semtine uğramazdı. Kendisi de artık Beyoğlu ve kulüp âlemlerine üzülererek elveda demeye mecbur olmuştu.

Bazı akşam, Fazıl Mustafa Paşa konağına geliyordu. Benim kendisiyle ülfetim yoktu. Yalnız şahsen tanışır idik. Fakat Fazıl Paşa konağı müdavimleri arasında karşılıklı samimiyet ile birbirine dost olmuş adamlar da mevcut idi. Bu kabilden olarak Reşad Bey merhum da Hakkı Bey'in samimi dostlarından addolunur. İşte bir taraftan Fazıl Paşa konağında iki üç gecede bir tesadüf etmek bir taraftan da Reşad'ın zorlama ve üstüne düşmesine tutulmak neticesi olarak ben de beyle görüşmeye başlamıştım. Fakat bir türlü samimi olamıyordum. İnsan suni nezakete mecbur olduğu zaman pek sıkılmak lazım gelir. Çünkü ben hiçbir suretle yapmacık hâlleri beceremem. Hatta bu hususta becerikli olmaya da heves etmedim. Bununla beraber sürgün bir pederin düşkün bir oğlu bulunmasından dolayı kendisine zaruri nazikâne muamelede bulunuyordum. Benim bu yumuşak tavırlarımdan şüphesiz o da mutlu olurdu. Fakat muhitlerimiz başka, çocukluk ve gençlik devrimiz başka terbiyeyle geçmiş ve geçiyordu. Bu sebeple ruh hâllerimiz pek birbirine zıttı. Bir gece vâki olan daveti üzerine Reşad ve Nuri Beylerle beraber konağa gitmiştik. O tarihe kadar bu meşhur konağa hiç girmemişim. Konak, Reşid Paşa merhumun uğursuzlukla şöhrat

⁷⁶ evvelin: Evvel zaman insanları, eskiler, eski zaman adamları.

⁷⁷ déjeuner: Fr. Öğle yemeği.

bulmuş olan konağı idi. Bilmem ki uğursuzluk denilen batıl tasavvurlar hülasası nasıl oluyor da halkta kuvvetli bir akide hükmünü alıyor! Ya nasıl oluyor da halkın bu akidesini sağlamlaştıracak vakıalar ve tesadüflere bu gibi uğursuz tanınmış yerler sürekli kaynak olup duruyor?

Biz küçük yaşımızda işitiyorduk ki, Reşid Paşa, Ekşi Karadut'taki konağı aldıktan sonra rahat yüzü görmemiş. Konağı alır almaz zevcesi çıldırmış. Yıllarca pencereleri demir parmaklıklı olan taş odada kapalı kalmış. Nihayet konağı yıkıp yeniden yapmış. Ondan sonra içinde iki sene oturamamış, ölmüş! Hâlbuki Reşid Paşa, Emirgân'daki sahilhanesinde vefat etmiştir. Reşid Paşa'nın vefatından Şirvanizâde Rüşdü Paşa merhumun satın alma tarihi olan [12]83'e kadar sekiz dokuz sene konağa Reşid Paşa evladından kimse girip de oturmamıştı. İçinde bir tek bekçi ikame edilmişti.

Konağı Rüşdü Paşa'nın aldığı işitildiği zaman yine uğursuzluk meselesi milletin ağzında dolaşmaya başlamıştı. Kimi, "Yazık, bu uğursuz konakta hiç de refah yüzü göremeyecektir. Koca Reşid Paşa'yı yiyen o netameli konak bunu da beladan belaya uğratacaktır," diyor. Kimisi de "Suriye tazminatından kazanılan paralar, elbette böyle uğursuz yerlere gider. Zahir vaktiyle dalkavukluğunu ederken efendisinin konağına göz dikermiş ki ilk fırsatta onu kapattı," sözleriyle hasedini gösteriyordu.

Bunda da tesadüf, hükmünü gösterdi. İki sene sonra Âli Paşa'nın vefatıyla beraber Mahmud Nedim Paşa, Rüşdü Paşa'yı Dâhiliye Nezareti'nden azledip Amasya'ya gönderdi. İşte size avamın akidesini sağlamlaştıracak bir vaka daha. Garibi odur ki paşa sürgünden dönüşten bir sene sonra o konakta sadrazam oldu. Ve on buçuk ay kadar sürmüş olan sadaret zamanında ise oğlu Hakkı Bey orada vefat etti. Oğlunun vefatından on on beş gün sonra konağın bir kısmı yandı. Müteakiben sadareten ayrıldı. Beş on gün sonra da İstanbul'da varlığı aşağılanarak sürgün suretiyle Halep'e vali oldu. İskenderun'a varışıyla beraber Cidde Valiliği'ne memuriyetini bildiren telgrafnameyi alarak Cidde'ye gitti ve gider gitmez vefat eyledi.

İşte bu arka arka gelen feci vukuatın her biri konağın uğursuzluğu hakkındaki rivayetler geleneğinin birer kati delili gibi telakki olunmuştur.

Ben konaktan içeriye girdiğim zaman, az önceki vakalardan yalnız paşanın sürgünü hadisesi vâki olmuştu. Fakat çocukluğumdan beri kulak dolgunluğuyla hafızada yerleşmiş olan uğursuzluk, o anda benim de hatırıma geldiğinden, konağın o andaki تنها ve kasvetli hâli bana bir uğursuzluğun ağırlığına dâhil oluyormuşum gibi tesir etmişti. Oraya kadar yolda üç arkadaş bin türlü şakayla güle güle gelmişken bendeki neşe bıçakla kesilmiş gibi bir anda son bulmuştu.

Geniş bir avlunun aydınlatılması, makara ile tavana asılmış bir cam fener içindeki kör bir kandile bırakılmıştı. Işığı, tavanda fenerin teneke çatısını resmeden siluetin, gölgenin etrafında fakat hâle gibi parlak bir daire teşkil etmekten başka bir şey yapmıyordu. Her yer loş! Hem de insanı ürkütecek hâlde loş idi. Çünkü hemen gurub etmek üzere bulunuyordu.

Bizi, konağın o anki hâliyle mütenasip bir ağa, yani bir zenci hizmetkâr karşılamıştı. Merdivenlerden birinci kata çıktığımız zaman tavan başıma inecek gibi geldi. Çünkü sofanın genişliği ile yüksekliği mütenasip değildi. Bizi, dar bir aralıktan bahçe üzerinde Marmara denizine nazır bir odaya götürdü. Odanın diğer bir oda ile de teması olduğuna ikinci bir kapının bulunması delalet ediyordu. Keçi derisi kaplı *ala angle*⁷⁸ iki kanepeler ile dört geniş koltuk ve ortada iki başında iki sandalye bulunan yine İngiliz tipi sağlam bir sofradan başka odada bir şey yoktu. İki penceresine de kahverengi kadifeden ve kornişleri kendinden perdeler asılmıştı. Yere de tek parça kırmızı bir Uşak halısı serilmişti. Şu eşyanın sadeliği hâl diliyle zengin bir zarafeti ortaya koyuyordu ki bundan sahibinin tabii zarafeti görülebiliyordu. Beş dakika sonra kapalı olan kapı açılıp Hakkı Bey gayet güleryüzlü bir hâlde göründü. Kısa bir kadife ceket giyinmişti.

Biraz sonra evvelce gördüğümüz siyahi ağa kapıyı açtığından sofracı kıyafetinde delikanlı bir hizmetkâr içeriye girerek, ortadaki sofraya üzerine getirdiği işret tepsisini bırakıp gitti.

Tepsiadaki kadehler, sürahiler, su bardakları ile meze takımları dahi odanın üslubu gibi İngiliz tabiatına, İngiliz itiyadına uygun, sade ve çok kıymetli şeylerdi. Hakikatte eşyadan, şahısların ruh hâllerine gidilebilirse de bizim ekâbir

⁷⁸ ala angle: Fr. İngiliz usulü.

muhitimizde şaşalı ve muhteşem eşya ile zenginlik ilan olunageldiğinden ve Şirvani merhum ise o muhitte doğmamış ise de o muhitte yaşayanların hamiliği ile ömür geçirmiş takımdan olduğundan, varlık ve servete nail olduktan sonra önceden gördüğü eşya ve esasa⁷⁹ benzer şeyler tedarik etmesi lazım gelirken, konağı böyle göreneğe muhalif, kibar bir sadelikle döşemiş olması hayretimi mucip olmuştu.

Bir saat sonra sofracı kapıyı açarak sofranın hazır olduğunu söylediğinden, yine konağın o tarafında önce mutavassıt bir salona ve onunla muhtelit⁸⁰ ve fakat perde ile örtülmüş büyücek bir yemek salonuna girdik. Bu salon da tamamıyla İngiliz üslubunda tanzim olunmuştu. Karşılıklı iki büyük büfe ve bu iki büfenin ortasında pencerelere karşı duvarın önünde de iki metre uzunluğunda bir *etajer angle* bulunuyordu. Sofra sekiz kişilik bir hâle getirilmişti. Herkesin önüne her biri başka tür içkiye mahsus muhtelif boyda beş adet kadeh konmuştu. Ortada beyzi ve yayvan billur bir çiçeklik bulunuyordu.

Tabaklar İngiliz porseleninden mamul olunarak laciverdi olan kenarlarına altın bir zıh çekilmiş ve kenarına da CH ve R harflerinden yine yaldızla bir monogram resmolunmuş idi. Yani bu harfler “Şirvani, Rüşdü” kelimelerini anlatıyordu. Bunu görünce daha ziyade memnun oldum. Çünkü oğlu, pederi hayatta iken kendi namına bir sofrata takımı yaptırmak hevesinde bulunmamış, böyle bir hafifliğe düşmemiş demek oluyordu. Yemek de çeşit bakımından az ve fakat pişirilmesi fevkalade nefis idi. Güzel bir çorba, hafif bir balık, latif bir et, leziz bir pilav, bir de hamur işi tatlı ve meyve.

Sofracı bu sanatın mütehassısı olduğunu hareketleriyle ortaya koyuyordu. Kadehlere su ve lazım gelen meşrubatı sırası geldikçe dolduruyordu. Örtü, peşkirler, yemek edevatı beyaz, temiz, iştah açan bir hâlde idi.

Yemekten kalktıktan sonra bizi kütüphane ittihaz etmiş olduğu odaya götürdü ki evvelce oturduğumuz odaya da bir kapısı vardı. Bu odanın üç tarafı bir buçuk metre yüksekliğinde meşe ağacından mamul açık dolaplarla çevrilmiş idi. Orta yerde gayet geniş ve uzunlamasına yine o ağaçtan ya-

⁷⁹ esas: Eşya, mal mülk, meta.

⁸⁰ muhtelit: Farklı nitelikteki unsurlardan meydana gelen, karışık, karma.

pılmış bir masa konmuştu. Tavandan indirilmiş çifte kollu bir kolza lambası da masayı aydınlatıyordu. Odada meşin kaplı dört beş sandalyeden başka oturacak şey yoktu. Kahvelerimiz de oraya geldi.

Raflarda dizilmiş olan kitapların cümlesi meşhur Fransız müelliflerinin eserleri idi. Bunların hemen hiçbirisi oraya konulduğu günden beri ele alınmamış olduğunda şüpheye mahal yoktu. Yalnız lisanhâllerleriyle beyin irfanının yalancı şahidi olmak için dizilmişlerdi. Çünkü hiçbirisi velev cüzi olsun teşkil ettikleri sırada intizamı bozacak bir vaziyet almamıştı. Tarak dişî gibi yeknesak bir hâlde bulunuyorlardı.

Kahvelerimizi içtiğimiz sırada saat üçü çalmıştı. Hakkı Bey de kahvesini bitirince bezik kâğıtlarını çıkararak bizi davet etti. Ben, "Kâğıt oyunlarından hiçbirini bilmem," dedim. Nuri de "Ben bezikten hoşlanmam," dedi. Reşad'ın hem bildiğini hem de oynadığını bilen Hakkı Bey, tabii ona bir şey demedi. Çünkü ikimizi bırakıp, ikisi oynamak nezakete muvafık düşmeyecekti. Fakat benim bilmem demekliğim küçümseme nazarını, Nuri'nin hoşlanmam demesi şaşkınlığını mucip olmuştu. Tabii terakkiperver geçinen bir genç, kâğıt oyunlarını bilemez ise iddiasında bulunduğu medeniyet terbiyesince pek büyük bir noksanını ilan etmiş oluyordu.

Bu hâl, beyin neşesiyle beraber bizim hakkımızdaki teveccühünü de ihlal ettiğinden bir yarım saat daha afaki sohbetten sonra veda edip çıkmıştık.

Meseleden uzak olan bu fıkrayı Hakkı Bey'in muaşeret hâlini göstermek için îrat eyledim. Beyin bizimle dostane temas kurmasına, muaşeretçe olan bu gibi ihtilaflarımız mâni idi. Biz o devirde memleketin umumi ahvalince büyük bir inkılap husulüne hizmet edecek şeylerin hiçbirinden geri durmuyorduk. Neşriyatta bulunuyorduk. Yegâne mizah gazetesi olan *Diyojen*'e yazıyorduk. Hükümetin cüzi ve külli işlerini mümkün olduğu kadar tenkitte bulunuyorduk. Hatta Hakkı Bey'in davetine icabet edişimiz dahi yine hükümete karşı bir nevi muhalefet gereği idi. Çünkü yirmi beş adım aşağıda hatta bahçe duvarları bitişik olan bir konakta zamanın sellemehüsselam⁸¹ bir müstebidi olan Mahmud Nedim Paşa,

⁸¹ sellemehüsselam: Hiç çekinmeden, hiçbir şeye aldırış etmeden, uluorta, dilediği gibi, keyfince.

tam bir kudret ve azametle keyfî hükümlerini icra ediyordu. Beyin kapısından içeri ise vaktiyle her türlü zevklerine ortaklık etmekle hulusu ispata çalışan dostlarından hiçbiri giremiyordu. Biz Hakkı Bey'le takriben dört saat kadar sohbet ettiğimiz hâlde memleketin ahvali hakkında dört kelime bile konuşmamıştık.

•

Rodos'ta beyin vefatı haberini aldığım zaman müteessir olmadım desem doğru söylemiş olmam. Evvela genç idi. Sonra, pederinin yegâne oğlu olmak üzere tanımakta idim. Bilhassa biraz evvel de Kemal hakkında ibraz etmiş olduğu insanca yardıma muttali olmuşum.

O günlerde İstanbul'dan Rodos muhasebeciliği ile Hamidi Efendi isminde Yanyalı bir zat gelmişti. Bu zatla mülakatımda Hakkı Bey'in vefat sebebini bilip bilmediğini öğrenmek istedim. Çünkü gazetelerde "Mahdum-ı sadaret-penâhînin birkaç günden beri rahatsız oldukları teessüfle haber alınmıştır," gibi bir fıkra görülmemiş ve yalnız elim vefat haberi yazılmıştı.

Hamidi Efendi müteveffa Edib Efendi'nin dostlarından olduğu ve Edib Efendi ise zamanın ricalinden bulunduğu için zamanın sadrazamının uğradığı musibetten haberdar olması lazım gelirdi.

Bu zat İstanbul'un ve İstanbul ahvalinin tamamıyla müptedisidi olduğundan, ne asrın ricalinin ne de evlat ve mensuplarının hayatına vâkıf idi. Bundan dolayı ne işitmiş ise onu söyledi.

Rivayet şundan ibaret imiş: Bir gece Beyoğlu'ndaki kulüpte üç bin lira kaybetmiş. Onun teessürüyle hastalanmış, üç gün sonra vefat etmiş. Kumarda üç bin lira kaybetmek iki türlü olabilir. Ya nakit mevcudundan üç bin lirayı maddeten kaybetmek yahut oyunculara o miktar borçlanmak. Üç bin lirayı kumara koyabilecek bir adamın geride bir o kadar daha parası bulunmak lazım gelir. Sahip olduğu altı bin liranın yarısını kaybetmekle bir adamın ölecek kadar müteessir olması lazım gelmez. Bilhassa Hakkı Bey gibi babası ikbal makamında bulunan bir adam nakit mevcudunun yarısını değil hepsini kaybetmiş olsa yine kederinden ölmez.

İkinci hâlde gelince: O da cebinde olan parayı kaybettikten sonra onu kazanmak hırsına mağlup olarak itibarı üzerine oyunda devam etmektir. O hâlde demek ki bey, nakit mev-

çudunu bitirdikten sonra üç bin lira da borçlanmış. Kumar oynayan centilmenlerin bir âdeti vardır: Ya borçlarını vermeli yahut ödememe rezilliğine katlanarak sefihlerin oyun yerlerinde bir daha görünmemeli. Bir üçüncü yol daha vardır ki ona ekseriyetle Avrupa'da müracaat olunuyor. O da nakit olarak borcun ödenmesi mümkün olamayınca hayatını feda etmek yani intihardır.

Hakkı Bey, intihara cesaret edememiş, fakat manevi bir intihar ile hayatına hatime çekmiştir.

Sonradan işitildiğine göre Şirvanizâde, Sadaret makamına geçer geçmez, Rusya tebaasından Şaborof isminde bir tacirin bir hayli zamandan beri talep edegeldiği seksen bin lirayı, Hakkı Bey'in himmetiyle Maliye hazinesi ödemiş. Şaborof da sekiz bin lirasını beye takdim etmiş. Hâlbuki bu parayı ilk sadaretinde Mahmud Nedim Paşa bile ifaya cesaret edememişti. Ondan sonra dahi Mütercim Rüşdü Paşa sadaretinde Şaborof müracaatta bulunduğu hâlde Halil Şerif Paşa'nın muhalefetine mebni söylenmemiş şey kalmamıştı. Hâsılı Hakkı Bey'in aldığı bu kötü yüzde on ölümüne sebep olmuştur.

•

Nuri Bey'in Mektubu

Birader!

Kemal'den mektup alabildik. Şefika' da geldi. (Şakir Paşa'nın himmetiyle rahatız.)” Fakat parasızlıktan hâlimiz harap. İşkembe yemekten kediye döndük. Et almaya gücümüz yetmemekte. Hemşire de yardıma muktedir olamıyor. Kemal'e de yazdım. Sende para varsa ve bir miktarını göndermek seni sıkıntıya sokmazsa bizim imdadımıza yetiş. Bu hâl böyle nasıl devam edecek bilmem. Satacak bir şey de yok. Bir aracıyla Topal'a” bir mektup göndermiştim. Hâlâ cevap gelmedi. İsmet Bey'e de yazdım.”” Bakalım ondan ne cevap alınacak. İlk vasıta ile lütfunu beklerim kardeşim.

Kardeşin Nuri

• Eşi.

” Sâbık sadrazam Kâmil Paşa'nın biraderi merhum Şakir Paşa.

”” Sultan Murad'ın validesine kahvecibaşı olan Topal Süleyman ki Abdülhamid, cûlusunun evâilinde Mısır'a sürmüştü. İsmail Paşa da aldığı talimat üzerine Nil'e atmıştır.

””” Abdülhamid'in sût kardeşi esvapçıbaşı müteveffa İsmet Bey.

Bu mektubu aldığım vakit cebimde iki banknot ile yüz elli kuruş kadar para vardı. Banknotun birini Hüseyin Cermal Efendi'ye vererek Akka'daki adamına bir poliçe aldım. Ve yazdığım mektupta el-cûd mine'l-mevcûd⁸² kaziyesine riayetle paranın yarısını gönderdiğimi bildirdim.

Bahçıvan Nuri'nin Rodos'a Gelişi

O günlerde idi ki Kemal Bey'in pederine bahçıvanlık ettiği hâlde sonradan Magosa'ya, Kemal'in yanında gönderilmiş olan Nuri adında Barlı bir Arnavut uşak akşamüzeri zindana gelivermişti. Bunu görünce hayrette kaldım. Nereden gelip nereye gidiyorsun sualinde bulunduğumdan, bir ay önce Kıbrıs'tan İstanbul'a gittiğini ve oraca işlerini gördüğünden tekrar Kıbrıs'a gitmek üzere Nemçe vapuruna bindiğini ve vapur gece kalkacağı için beni görmek ve bir şey verirsem alıp götürmek için uğradığını söyledi.

"İstanbul'da ne var ne yok. Bizim çocukları gördün mü? Topal ile görüştün mü?" suallerini îrat eylediğimden "Efendi çok iyi. İltifat-ı şahane olmuş. Köçekoğlu'na olan borcunu verdikten sonra da kırk bin lira ihsan vermiş. Fakat ne fayda! Paraları sokağa boşuna atıyor. Dadısının kocası Boşnak Mehmed Paşa'ya dört yüz liraya bir araba, beş yüz liraya da bir çift beygir alıp hediye etmiş. Yakında yine biter, yine borç eder. Yanında hiç adam yok. Hepsisi çapulcu. Yine en hayırlısı bizim Süleyman. Hele o Seyyid Bey! Efendinin borcu, müsrifliği hep onun yüzünden," sözleriyle cevap verdi.

Ben, ona, "Beye para göndermedi mi?" sualinde bulunacağım anda o "Size Süleyman bir şey göndermedi mi?" dedi. Ben de "Hayır. Biz buraya geleli on üç aydır o taraftan para değil, selam bile almadık! Beye göndermediler mi?" dedim. "Babasına iki yüz elli lira vermişler. Bey de bir defter yaptı. İsteddiği şeyleri alıp götürmek için beni gönderdi. Onları aldım. Yetmiş lira da benim elime verdi. Götürüyorum."

"Neler aldın. Siparişleri ne idi? Nuri, yüzünü ekşitme ile infialini göstererek, fazla olarak omuzlarını da kaldırarak, "Ne alacağım, şuna buna vermek için beş tane saat. Bir san-

⁸² "El açıklığı mevcuda göre olur", "el açıklığı var olandan yapılır" gibi anlamlara gelmektedir.

dık konyak. Çorap, gömlek, pantufla,⁸³ yedi sekiz tane tütün tabakası. Birkaç teneke tütün. Hep bunun gibi şeyler.”

“Ey! Bunlar yüz seksen liralık eşya mı ki senin eline yetmiş lira vermişler?”

“Büyük beyden kim hesap soracak? Bu kadar verişine çok şükür. Hem ben ‘Para vermezsen gidemem. Orada yüz liradan ziyade borcumuz var dedim. Onun üzerine bu parayı verdi.”

“Gerçekten yüz lira borç mu var?”

“Hayır, kırk lira kadar borcu vardı. Bu bir ay içinde de on liralık daha alışveriş etmişlerdir. Elli liraya varmıştır. Ben gider gitmez o borcu sileceğim. Yüz lira borç var demese idim yetmiş alamazdım.”

“Canım Magosa’da askerlerle beraber oturan bir adam ayda on lira harç edebilir mi?”

“Ben olmamış olsam yirmi lira da eder. Kim bakar kim sorar?”

“Pekâlâ! Parası bittikçe efendisi verir. Şimdi senden bir ricam var Nuri Ağa. Fakat bu ricamı mutlaka yerine getireceğine bana söz vermelisin.”

“Emret beyim! Elimden gelecek bir şey ise mutlaka yaparım.”

“Elinden gelmeyecek bir şey olsa sana rica etmezdim. Nuri Bey, Akka’da pek büyük sıkıntıdadır. Geçen gün bana bir mektup yazmıştı. Dur sana okuyayım. (Yukarıdaki mektubu okudum.) Bende on lira vardı. Beşini gönderdim. Biz burada nasıl olsa geçiniriz. İstanbul yakın olduğundan beş on kuruş gönderiyorlar. Fakat Nuri’nin kimsesi yok. Kıbrıs’a gittikten sonra beye söyle, hiç olmazsa on lira göndert, sana bir tacir ismi vereyim. Sen o isme bir poliçe al. Yahut Tuzla’daki Nemçe postasına ver. Gönder. Bana besa⁸⁴ ver bakayım.”

“Ah beyim, istersen yetmiş liranın on lirasını şimdi bırakayım siz gönderin.”

“Hayır! Benim başkasının parasına hükmüm geçmez. Sen yalnız benim dediğimi yap o kadar.”

Nuri’yi mektup, hele işkembe fıkrası pek müteessir etmişti.

“Tüh! Keşke İstanbul’a giderken buraya uğramış olsaydım. Hem Nuri Bey için hem de sizin için Topal’dan para isterdim. Almayınca da gelmezdim.”

⁸³ pantufla: Keçe terlik.

⁸⁴ besa: Arnavut yemini; ant etme, sözleşme, antlaşma.

“Nuri senin temiz yürekli olduğunu zaten bilirdim. Şimdi bir kat daha öğrendim. Fakat sana namusum üzerine yemin ederim. Ben onlardan para almam. Çünkü onların adamı değilim. Ben Kemal’in arkadaşıyım. Murad Efendi’nin hiçbir şeyi. Anladın mı oğlum? Bir de sakın Kemal’e Rodos’a çıkıp benimle görüştüğünü söyleme. Çünkü senden haber aldığım şeyleri İstanbul’dan haber vermişler gibi yazacağım. Sonra sana canı sıkılır.”

Buna benzer bazı sözler daha konuşulduktan sonra kapıların kapanmak vakti geldiğini ihtar eylediğimden veda edip gitti.

Ne garip hâl! Biz dört arkadaş, daha doğrusu Kemal, Nuri ve ben, Murad Efendi namına sürülmüş olduğumuz hâlde Nuri ile beni arayıp soran olmuyordu. Ben şahsımca bundan dolayı kat’a müteessir değildim. Fakat dünyada herhangi meslek ve maksadın bir kaideye müstenit olması ve o kaide-den hiçbir suretle dönmemesi lazım gelir. Murad Efendi, bir ihtilal fırkası ile münasebette bulunuyor idiye o fırkadan yalnız birini değil umumen fertlerini tanımak iktiza ederdi. Yahut hiçbirini tanımamalıydı. Kemal ise fırka reisi değildi. Başlı başına bir prens taraftarı olduğu hâlde prence, arkadaşları namına da söz söylüyordu. O hâlde Murad Efendi için hepimiz birer taraftar sayılıyorduk. Nitekim hükümet de bizi öyle tanımış ve o nama sürgün etmişti.

Gerçekte ise Jön Türkü namına yani Veliefendi İhtilal Cemiyeti’nden kalma topu altı yedi kişi bulunuyordu ki bizim üçümüzden başka Reşad Bey, Mehmed Bey, Salim Bey, bir de Kemeraltılı Tahsin Efendi. Bu yedi kişiden Reşad, Nuri ve Mehmed Beyler, Murad Efendi ile bir iki kere görüşmüşlerdi. Bir iki kere de Abdülhamid Efendi ile görüşmüşlerdi.

Bu mülakat ise bir ihtilal fırkası fertlerini görmek merakından başka bir şey ile tefsir olunamazdı. Çünkü Kemal’den başka Murad Efendi taraftarı yoktu. Olsa bile Reşad, Mehmed ve Nuri Beyler değillerdi. Bilhassa bir prensi hal ve diğer prensi tahta oturtma maksadıyla teşekkül etmiş bir cemiyet de yoktu. Sırf Kemal’in, efendiye olan tereddüdü⁸⁵ ve beşimizin devamlı arkadaşlık etmemiz hükümette de halkta da bu zehabı, Murad taraftarları itikadını yerleştiriyordu.

⁸⁵ “Tereddüt” burada “bir yere, birinin yanına gidip gelme, devam etme,” anlamıyla kullanılmıştır.

Reşad, Bilecik'e gitmişti. Mehmed Bey evlenerek içimizden çekilmişti. Nuri Bey, Ankara mektupçusu olmuştu. Kemal, Gelibolu mutasarrıfı tayin edilmişti. Arkadaşlar dağılmıştı. Ben de İzmir memuriyetinin lağvedilmesi üzerine İstanbul'da kalarak gazete neşreliyordum. Dört beş ay devam eden bu ayrılık zamanında hepimiz rahat idik. Fakat Kemal'in Gelibolu'dan ayrılmasıyla tekrar *İbret*'i yazmaya başlaması ve Nuri'nin keza Ankara'dan gelerek Kemal'e katılması benim de ayrı bir gazete ile meşgul ve tabii muhalefet mevkiinde bulunuşum hükümeti kuşkulandırmasa bile bizleri menfaatlerine mâni addedenlere kin ve düşmanlık vesilesi olmuştu. İşte hepsi bu. Ne Murad Efendi taraftarı var ne o nama tasavvur edilen bir ayaklanma ne de içimizde Kemal'den başka ona intisap eden.

Ne çare ki hükümet bizi başka yolda tanıdı. Yahut kin ve düşmanlık taşıyanlar öyle tanıtmayı menfaatlerine muvafık buldu. Yakı gibi sırtımıza bir Murad Efendi taraftarlığı yapıştırdılar, kolumuzdan tutup her birimizi bir tarafa fırlattılar.

Şimdi bizzat Murad Efendi de bizlerle alışverişi olmadığını, bizi arayıp sormamasıyla göstermekte idi. Fakat kim görecekti?

On beş gün sonra gelecek olan Lloyd vapuruyla Kemal'e göndermek üzere şu mektubu yazdım:

Birader!

İstanbul'dan aldığım mektuplardan birinde beni hayretlere düşürecek kadar garip bazı malumat verildiğinden bunlardan seni de haberdar etmekliğim lazım geliyor. Hatta ayrıca sana müteallik de bir bahis var ki onu da bildireceğim.

Efendinin, Köçekoğlu'nun Agop'a olan borcu Hümayun tarafından ödenmiş. Ondan başka, sair borcu varsa ödenmek üzere kendisine de kırk bin lira ihsan olunmuş.

Prens Hazretleri ise ihsana mazhar olur olmaz, ilk iş olarak o kakan dadısının bunak kocası olan Boşnak Mehmed Paşa'ya dört yüz liraya Bender fabrikasından çıkma Paris tarzı bir araba, beş yüz liraya da Orloff cinsinden koşumuyla birlikte bir çift araba beygiri satın almış ve hediye etmiştir.

Ne acayip hâl! Efendi hazretlerinin acaba yedirip içirmeye, ikram etmeye şayan hiçbir adamı yok mu idi ki her şeyden evvel bu bunak

Boşnak'ı düşünmüş! Vakıa seni de hatırlayarak Magosa'ya gönderilmek üzere beygirlerle arabaya feda ettiği paranın üçte birini pedere göndermiş. Anlaşıyor ki prens hazretlerinin nazarındaki kıymetin, ilk ihsana kıyasla epeyce mühimdir.

Ben efendi hazretlerinin yerinde olsa idim ne yapardım bilir misin? Bu ihsandan altı bin lirasını derhâlyüzde altı veren Emniyet Sandığı'na yatırırdım. Yıllık temin edeceği otuz altı bin kuruşu namıma sürgün edilmiş olan üç adama aylık biner kuruş olmak üzere eşit bir biçimde taksim ederdim.

Ve onlara da bildirirdim ki:

Bu para vakıa pek naçizdir. Fakat sizleri ihtiyaç belasından bir dereceye kadar kurtarabilir. Siz bu miktarla şimdilik günlük ihtiyaçlarınızı temin ediniz. İlerisine de Allah kerimdir.

İşte birader. –... olursa olsun– Bir prence yakışacak cömertliğin çok küçük miktarı olan şu altı bin lira üçümüzün de ihtiyacımızı hafifletmeye hizmet ederdi. Çünkü biz mahrum olduğumuz nimet ve refahın tazmini talebinde değiliz. Bununla beraber bir arkadaşımız yaz günlerinde otuz altı derece olan Akka'da her gün kedi gibi işkembe yemekten uyuz olacak bir hâle gelmiştir. İşkembe denilen malum kese ise gıda hususiyetini haiz bir yiyecek değil, gıdaların posasını hâmildir. Lakin onu da yemesin de ne yesin. ... mu yesin?

Sana dair olan rivayet de tuhafıma gitti: Sen bu paranın verildiğini haber alır almaz, hizmetkârının eline bir defter tutuşturarak pederine göndermiş ve birçok tuhaf ve tefarik⁸⁶ eşya sipariş etmişsin.

Râvi diyor ki "Kemal Bey'in istediği şeylere baktım da acaba, meşhur edip, Magosa'da ticarete mi girdi? Tuhafiye dükkânı mı açmaya teşebbüs etti. Çünkü saatler, kordonlar, çeşit çeşit bilezikler, yüzükler, sigara, tütün kutuları, sandıklarla konyaklar, teneke doluları tütünler, Hacı Bekir mamulatından şekerler filanlar ısmarlamış. Toplam yekûnu iki yüz liralık muhtelif türde mal getirtmiş. Gerçekten bu eşyayı böyle bir fikir ile sipariş etmiş ise 'el-kasibü-habilballah'⁸⁷ sırrına mazhariyetinden dolayı kendisini tebrike şayan görürüm. Malum a! Jean Jacques Rousseau bir vakit kalemi bırakmaya mecbur olarak, ona bedel eline çorap iğnesi almış, dantela örmeye başlamıştı. Kemal Bey de kalemi para etmediği bir yerde tuhafiyecilik ederse ayıp değil ya."

Latifeyi bir tarafa bırakalım da ciddiyete gelelim. Nuri'den aldığım mektubun bir suretini sana gönderiyorum. Oku da elinden ne

⁸⁶ tuhaf ve tefarik: Kıymeti az küçük hediyelik eşyalar.

⁸⁷ Başkasına muhtaç olmamak için çalışıp kazanan Allah'ın sevgilisidir.

yapmak gelirse onu yap. Ben nakit varlığım olan on altının yarısını gönderdim. Sen de hiç olmazsa yirmi yirmi beş altın gönderirsen biçareleri işkembe yemekten kurtarmış olursun. Bâkî beka-yı uhuvvet.

Kardeşin Tefvik

Rodos, 1 Temmuz 1874

•

Gariptir ki Kemal bu mektubuma cevap vermedi. Çünkü veremezdi. Zira yüz elli liralık eşyayı Magosa'da "sakal başı dağıtmak" kabîlinden birtakım adamlara vermek için getirtmişti. "Öyle bir şey getirttiğim yok," da diyemezdi. Şayet diyecek olsa idi o zaman Nuri ile gittiğini ve gözüyle görenlerin haber verdiğini, daha ısrar ederse bizzat Nuri'nin söylediğini yazardım.

Lakin ben bir aydan ziyade sükût etmedim. O aralık karımla oğlumun Rodos'a gelmek üzere bulunduğunu öğrenmiş idim.

Çünkü Hüseyin Avni Paşa, sadrazam olduktan sonra Şirvanizâde'yi İstanbul'da aşağılamış ve onu Halep Valiliği'yle çıkarmıştı. Bundan dolayı vapuru Rodos'a uğratması üzerine beni hatırlamış ve kendisine ihlası arz için vapura gitmiş olan mutasarrıf Maşuk Paşa'ya bana haber göndermesini emreylemişti.

Vapur, Messagérie Maritime yani bir Fransız vapuru olduğu hâlde paşanın beni vapura çağırması biraz garip idi.

Meltem henüz esmeye başlamıştı. Ben de öğle yemeğini yedikten sonra karyolama uzanıp kayluleye başlamıştım. Çünkü meltem, henüz harareti defedecek kadar esmiyordu. Bundan dolayı gevşeklik vücudumun her tarafını istila etmişti.

Rodos'ta mayısın on beşinden ağustosun on beşine kadar meltem denilen batı rüzgârı eser. Bu rüzgâr, Rodos'un yaz günlerinin hayatı addolunur. Bu kadar muntazam bir mevsim rüzgârı hemen hiçbir yerde görülmemiştir denilebilir. Çünkü zuhur vaktinden gece yarısına kadar devam ederek tam gece yarısında kesilir. Ertesi günü yine zuhurda esmeye başlar. Bir de *courant d'air* denilen hava cereyanı korkusu yoktur. Hatta evlerde "hayat" adı verilen yerlerde yatarlar ki bunlar dehliz dediğimiz açık ve fakat kafesle örtülü setli sofalardır. İnsan bu rüzgâra karşı göğsünü, bağrını açıp otura-

bilir. Eserken yorgansız uzanıp yatar. Hiç müteessir olmaz. Bilakis bunaltıcı hararetin sinirlere olan takatsiz bırakan tesirini taze bir zindelik ile tazmin eder.

Karyolaya uzanır uzanmaz uyumuşum. Kapının açılmasıyla uyandım. Gelen, Armutçu mülazım imiş. "Ne haber?" dedim. "Eski sadrazam Halep'e gidiyormuş. Sizi görmek istemiş. Mutasarrıf paşa da kışlaya haber göndermiş. Binbaşı, 'Git beye haber ver, isterse al getir,' dedi. Haydi buyurunuz gidelim!"

Hemen kalkıp gittim. Bir çeyrek sonra Armutçu ile birlikte Koltuk Kapı'dan çıkarak, rıhtımda durmakta olan maiyet vapuru sandalına bindik. Rodos'a geleli on dört buçuk ay olduğu hâlde denizi uzaktan hasretle temaşa ediyorduk. Bu suretle sandala binişim bence feleğin zıddına bir zafer idi. O anda bu fırsattan istifade fikri de hatırıma geldi. Bununla beraber yine o anda arkadaşlarımı düşündüm.

Uzaktan üç renkli Fransız bayrağı hürriyetin dalgasını göstermekte idi. Ben vapura çıkar çıkmaz kaptana *réfugié politique* yani bir siyasi mülteci olarak kendimi teslim edebilirdim. Hiçbir kuvvet beni oradan geri alamazdı. Çünkü gemiler, genellikle sancağını taşıdığı hükümetlerin toprağı addolunur. Vapura yaklaştıkça bir taraftan iltica etmek, bir taraftan iltica etmemek zıt fikriyle mücadelede bulunuyordum. Bilhassa Rüşdü Paşa'ya karşı da bir kötülükte bulunmuş, düşmanlarına yeniden bir itham vesilesi olmuş olurdum. Onun beni çağırması, benim ilticada bulunmaklığım için hususi bir tedbirine atfolunacaktı. Böyle kancıkça bir hareket elimden gelemezdi.

Bu tasavvurlarla vapurun merdivenine yanaşarak yukarıya çıktık. Paşa güvertedeki salonun üzerinde bulunuyordu. Onun da merdivenini ikişer ikişer atlamakla yukarı çıktım. O daima güleç olan sima, mertliğe delalet eden açık alnı ile karşımda göründü. Hemen koşarcasına giderek ellerine sarıldım. Ve pederine kavuşmuş hasret çeken bir oğul gibi aşırı mutlulukla iki elini de öptüm. O da benim alnımdan öptü. Ve elimden tutarak biraz ileride bulunan sandalyesinin yanına götürüp beni de yanındaki iskemleye oturttu.

Simasında kat'a değişiklik ve gam yoktu. Belki gözden düşmekten göze girmeye; bahtsızlıktan ikbale intikal etmiş gibi sevinçli olduğu aşıkâr idi. Hâlbuki iki üç ay içinde musi-

betten musibete uğramıştı. Hakkı Bey vefat etmiş, konak da yanmış, sadareten ayrılması vuku bulmuş, nihayet uzaklaştırılma talihsizliğini de idrak eylemişti. Halep'e gidiyordu. O anda kim görse idi bahtiyar olarak İstanbul'a dönüyormuş gibi bir zanna düşerdi.

"Nasıl vakit geçiriyorsunuz?"

(Gülerek) "Evham-ı havas"ı tetkik ederek efendimiz," dedim.

Bu sözünden o kadar intikal sürati gösterdi ki hayrette kaldım.

"Öyle ise epeyce kıymetli inciler toplamışsınızdır," diyerek güldü. Hakikaten ben hafızıkütüp Abdullah Efendi'nin yardımıyla Hariri'nin galatat-ı havas hakkında *Dürret'ül Gavvas fi Evhami'l Havas* isimindeki kitabını okuyordum. Çünkü zindana girdiğimiz zaman can sıkıntısını faydalı bir eğlence ile defetmek istemiştik. Vaktiyle elime *Bir Milyon Galat* isminde Fransızca bir esercik geçmişti. Sayfalarının yukarısında "Söyleme-Yazma, Söyle-Yaz" tembihleri yazılı cetveller içinde galat kelimelerle fasih kelimeler toplanmıştı. Ben de onu taklit ederek gerek sözle anlatmamızda gerek yazmamızda kullanılan galatları toplamaya başlamıştım. Sonraları bu eseri daha mükemmel bir şekle koymak istediğimden o zamana kadar ismini bile işitmediğim bu kitabı ki *Makamat* sahibi Hariri merhumundur, Abdullah Efendi getirmişti. Fakat ondan pek az şey alabildim. Çünkü kelimelerden ziyade nahve müteallik galatları toplamış idi.

Benim "evham-ı havassı tettebbu ile" demekliğim bir nevi cinas yapmaktı. Paşa ise bu tabirden, bilhassa tetkik kaydından malum olan kitaba intikal etmekle kitabın adını teşkil eden ibarenin ilk parçasıyla mukabelede bulunmuştur.

Öyle bir kitap bulunduğundan haberim olmasa dahi "evham-ı havassı tettebbu etmeksözü bulunduğumuz hâl, evhâm-ı havassın⁸⁸ neticesi olduğu için onu tetkik, onun aslını araştırıp tetkik ettiğimizden kinaye olmuş olurdu. Hâsılı paşanın inceliği cidden hayrete şayan idi. Bilhassa Şark kitaplarını ihatadaki kemaline de ayrıca delalet ediyordu. Bununla beraber ben de bu suretle allamelik taslamış olmakla böbürlenmiş oldum.

⁸⁸ Tamlamanın birebir karşılığı, "havassın/ seçkin sınıfların evhamı"dır.

“Refikanız gelecekti. Henüz gelmemiş olduğunu mutasarrıf paşadan haber aldım. Bir arıza mı zuhur etti?”

“Evet efendim! Devletinizin lütfuyla o ümidimiz hâsıl olmuştu. Fakat bazı eşya götürmek için bazı eşya feda etmek lazım geldiğinden onları satıp savmak ile uğraşıyorlar. Bu hafta geleceklerdir.”

“Vah vah, haberim olsa idi birlikte getirirdim.”

“Yine efendimizin sayesinde geliyorlar. Yine efendimiz getirmiş oluyorsunuz. Bu lütfunuzun kıymeti bizim için tahminin üzerindedir efendimiz! Pederimiz olsa idi bize bu iyiliği pek güç ederdi.”

“Hayır evladım. İnsanlık vazifesini idrak edenlerin hepsi bunu yapmakla mükelleftir. Nitekim Şakir Paşa, Nuri Bey hakkında bu vazifesini ifada kimseye danışmadı.”

“Evet efendimiz! O da yine efendimizin güzel ahlaktaki başkallığına istinat ederek vazifesini ifa etmiştir.”

Kendisine karşı hâl ve söz ile gösterdiğim şükrandan tabii olarak memnun oldu. Onu memnun görüşümden dolayı ben de keyif alıyordum.

Mutasarrıf ben gelmeden evvel hıdivin validesine müracaat etmeyi reddedişimi anlatmış. Çünkü benim Berkemal Hanım’la mülakatımda cereyan etmiş olan konuşmayı mutasarrıfa kasten işittirmiştim. Benim müracaattan kaçınmam ise onun idrak edeceği şeylerden değildi. Paşa, mutasarrıfın şaşkın şaşkın macera nakletmesi üzerine “Siz onları tanıyamazsınız. Onlar bizim idrak edemeyeceğimiz mertebede izetinefse sahiptirler,” demiş olduğunu bana vapurdan dönüş esnasında sandalda hikâye ediyordu.

Biraz daha öteden beriden bahsettik ve çok zaman geçmeden tam bir afiyetle dönüşün, temennilerin başlıcası olduğunu ve hatta böyle bir ilahi inayeti yakın zamanda idrak etmenin bizim için her türlü temennilerin üstünde bulunduğunu söyleyerek kalktık. Çünkü kaptan vapurun gidişe hazır olduğunu ihtar etmişti. Yine elini alıp öptüm. O da tekrar alnımdan öperek “Siz gençsiniz, istikbaliniz vaat doludur. Zaten böyle engellerin hükmü olmadığını bilirsiniz. İlahi ihsanın yakın zamanda zuhur edeceğine de ümidimiz kavidir. Haydi oğlum seni Cenab-ı Hakk’a emanet ederim,” dedikten sonra sakosunun cebinden çıkardığı gümüş ipekle örülmüş bir keseyi uzatarak “Zarfı size yadigarım olsun,

mazrufunu da geldiği vakit selamımla beraber Ziya Bey oğlumuza tevdi edersiniz!" zarif sözüyle verdi. Bir daha elini öperek ayrıldım.

Merdivenden indiğim sırada yaklaşık yirmi yirmi beş yaşlarında bir delikanlı görmüştüm. Güvertede umursamaz tavırlarla geziniyordu. Beni görünce samimiyet gösteren gülen bir sima ile aşinalıkta bulundu. Tabii mukabele ettim ise de kendisini tanımadığımdan paşanın Hafız ismindeki ağasından beni uğurlarken "Şu gezinen delikanlı kimdir?" diye sordum. Kafkasya kişizâdelerinden⁸⁹ Murad Bey'dir. Paşa, evladı gibi sever. Beraber götürüyor," cevabını aldım.

İşte kaderin sevgiyle o vakit bizim bulunduğumuz Rodos adasında, şimdi de kendisi bulunmaktadır!

*

Sandala binip bir hayli açıldıktan sonra iradesizce başımı çevirip vapura bakmıştım. Paşanın küpeşteye dayanmış olduğu hâlde nazarıyla sandalı takip etmekte olduğunu gördüm. Beni görünce ellerini kaldırarak bana dua ettiğini anlatmak istedi. O zamana kadar kat'a müteessir olmamıştım. Ancak bir pedere layık olan bu müşfik muamelesinden fevkalade duyulduğumdan, ben de ellerimi kaldırarak aynı hâli ve aynı temenniye göstermem üzerine birkaç kere başını sallayıp memnuniyetini ifade etmişti.

Zavallı adamın bir ay sonra irtihal haberini öğrenerek dilhûn olmuşum.

Hasan Rahmi Bey ve Validemin Vefatı

Ben, Rodos'a sürüldükten sonra biçare validem son derece kederlenmiş, bir müddet sureta metanetini muhafaza eder gibi görünmüş ise de ayrılığın manevi hastalığı, o tarihte altmışını geçmiş olan bu hatunun maddi kuvvetini de tesir ve tahrip ettiğinden, üç dört ay sonra sürekli yatağa mahkûm olmuş ve kalbin maddi manevi iki müthiş marazına birden karşı koyamayarak hayatını tamamlamıştı.

Ben ise valideme sürekli selam yazar, hâl ve hatırını sorardım. Bilmukabele ondan da selamlar alırdım. Çünkü bu musibetten beni haberdar etmek istememişlerdi.

---

⁸⁹ kişizâde: Soylu.

Bir gün odamda oturmaktayken bizim Emin Çavuş yanıma gelerek:

“Beyefendi! Bir tersaneli zabıt sizin yanınıza çıkmak istiyor. Gelsin mi? Emreder misiniz?”

“Nasıl adam?”

“Genç, esmerce ve zayıfça pek terbiyeli bir zabıt, yanında bir de nefer var. Bir hamal ile de beyaz örtüyle bağlanmış büyük bir sepet getiriyorlar.”

“Sana ne dedi?”

“Sizin isminizi söyleyerek odanızı sordu. Ben de ‘Kendisine danışmayınca kim olursa olsun yanına çıkaramayız,’ dedim. Size haber vermeye geldim.”

“Dur Emin Çavuş! Bir kere kahve ocağının penceresinden usulcacık bakayım. Gözüm tutarsa gider getirirsin. Sevimsiz bir herifse gider ‘Bey, uyuyor. Uyandıramadım,’ der, defeder sin. Bu galiba sabahleyin gelen İzzeddin vapurundan çıkmış olmalı,” diyerek gidip pencere kepenklerinin aralığından baktım.

Dediği gibi zayıf değil nahif, esmer değil *pâle*⁹⁰ simalı, gayet temiz, beyaz bir pantolon, bir bahriye redingotu giymiş, giydiği elbiseyi yakıştırmayı bilir, centilmen bir bahriye kolağası olduğunu anladım. Haberi bekleyerek ve fakat gönderdiği adamın gecikmesinden dolayı meraklandırıcı bir tahammülün zorlamasıyla sürekli geziniyordu.

“Haydi git, uykuda imiş, uyandırdım. ‘Buyursun,’ dedi diyerek al da gel,” dedim. Ben de hemen uykudan kalkmış gibi yüzümü yıkayıp yerime oturdum.

Hafif bir gıcırtı çıkaran potinleri de şıklığını haber veriyordu. Oda kapısından içeri girince ayağa kalkıp ihtiramda bulunarak “Buyurun beyefendi,” diye kanepeyi gösterdim. Ve “Kiminle müşerref olduğum lütfen müjdelenir mi?” dediğim de “Kolağası Hasan Rahmi” cevabını verdi.

Yüz çizgilerindeki incelikler bilhassa cevval olan gözlerindeki parlaklık zekâsını ilan ettiği gibi daimî bir tebessüm hâlindeki hoşluk dahi kalbî samimiyetine delalet ediyordu.

“Vapurda kim var ve nereye gidiliyor?” sualime de yolculuklarının İskenderiye’ye olduğunu ve vapurda Başmâbeynci Ziver Bey bulunduğunu beyan ile tebessümüne biraz daha

⁹⁰ *pâle*: Fr. Solgun.

genişlik vererek “Galiba Mısır hıdivine bir irade tebliğine memurdur,” manidar cümlesini ilave etti.

Hakikatte hıdiv o sene Mısır’dan çıkmamıştı. Validesi de Rodos’tan henüz İstanbul’a gitmişti. Fermanların yenilenmesi veya fermanların ihtiva ettiği imtiyaz hususlarının bir fermenda toplanması gibi teşebbüslerde bulunduğu rivayetleri deveran ediyordu.

Halk, Hüseyin Avni Paşa’nın Mısır hıdivi, o yağlı kuyruğu sızdırmak için elbette bir kombinezon tertip etmiş ve hazırlanmış olacağına kail idi. Bilhassa elde ettiği sadaret buna müsait idi. Zat-ı şahane ise Âli Paşa’nın vefatından sonra sık sık sadrazam değiştirmeye alışmış olduğundan, padişahın teveccühü bâkî iken maksatlarını fiile dökmek istiyordu.

Çünkü paşa, fırsat eldeyken şahsi menfaatini temin edecek olan en aşağılık şeye bile ehemmiyet verenlerdendi. Martini Henry tüfekleri lüzumu kadar belki lüzumundan fazla alınmış, Azaryanlarla⁹¹ şirket teşkil edilmiş, artık para kazanacak bir şey kalmamıştı. Onun için hazır iktidar mevkiinde iken hıdivin zayıf damarlarını yakalamak, fermanları birleştirmek, bu sayede de servetine kırk elli bin lira daha zammetmek istiyordu. Nitekim muvaffak da oldu.

Hasan Rahmi Bey, ince bıyıklarıyla beraber o tarihte otuz yaşında kadar görünüyordu. Çünkü siması gençlik tazeliğinden ziyade köselik izlerini göstermekte idi.

Mektepten çıkalı üç dört sene olmuş ve bu müddet zarfında kolağalık rütbesini ihraz etmiş olmasına nazaran mesleğinde liyakat sahibinden bulunduğu anlaşıyordu. Zira Sultan Abdülaziz devrinde rütbe almak için liyakat ve hak etmenin üstünde bir müessir yoktu.

Nereli olduğunu sualime de “Selanikliyim” cevabını vermekle beraber hafifçe gülümsedi. Bu gülümsemenin, Selanikliyim sözünün bende doğuracağı şüpheyi ortadan kaldırmak için en açık bir izahtan daha manidar idi. Ben de hâsıl ettiğim kanaati bir kat daha takviye için “Hangi aileye mensupsunuz? Evrenoslarla münasebetiniz var mı?” sualini îrat eyledim. Ona da “Mahallenin ileri gelenleri ile münasebetimiz yoktur. Ailemiz Selanik’in yerlilerinden değildir.

⁹¹ Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşamış, silah ve mühimmat ticaretiyle ismini duyurmuş bir Ermeni aile.

Sonradan yerleşmişiz," cevabını verdiğinde tamamıyla şüpheyi defettim.

Biraz daha oturuldu. Ve tabii hâlden ve istikbale ait temennilerden bahsedildikten sonra dönüşte mümkün olursa yine gelip göreceği vaadiyle veda edip gitti.

Kendi aşağıya indiğini müteakip getirmiş olduğu sepeti de iki zaptiye birer tarafından tutmuş oldukları hâlde yukarıya çıkardılar.

Sepet en büyük bir türden bir çamaşır sepeti olarak kenarları zımbalanmış beyaz bir patiskaya geçirilmiş ve uçları bir araya getirilerek yine beyaz bir şeritle boğulmuştu.

Hasan Rahmi yazılı bir kartvizite de kurşun kalemle "Naziz bir vatan armağanı" cümlesi yazılmıştı.

Bağını çözüp örtüyü açtı. Evvela üç tahta kutu çıktı ki birinde kurabiye, diğerinde lokum şekeri, üçüncüsünde elvan şeker vardı.

Sonra yarımşar okkalık dört adet tütün tenekesi göründü. Bunlarda o zamana mahsus en nefis bohça tütünü bulunuyordu. Bir kutu dolusu da Job kâğıdı,⁹² yüzer dirhemlik üç dört kutu havyar ve daha sair Rodos'ta bulunmayan, bulunsa da nefisi bulunamayan bazı meşrubat, hatta garip olarak bir teneke kutu dolusu kalburlanmış şahdane leblebi⁹³ bile unutulmamış idi.

Bu seçilmiş ve nefis hediyeler hakikaten sahibinin tabii nezaheti ile beraber cömertçe hasletini ve bilhassa müstebit hükümetin yeni fikir sahiplerine layık gördüğü zalimce muameleye karşı genç mütefekkirlerin, hürriyet çalışanları hakkında besledikleri muhabbeti hissettiriyordu. Onun için nicelik bakımından değil keyfiyeten pek büyük kıymeti haiz idi.

Bir de hediyein teslim suretinde de bir kibarlık görülmüştü. Kendi görüşüp veda ettikten sonra ulaştırılmıştı. Bu da hediye sahibinin terbiye ve nezaketine delalet eden hâllerdendi.

"Bu Hasan Rahmi Bey kimdir?" denecek olursa vereceğim cevap "Bugün Rodos'ta ikamete memur olan Hasan Rahmi Paşa'dır ki otuz altı seneden beri kalbimde yer tutan insanlık

⁹² Bir çeşit sigara kâğıdı markası.

⁹³ Halk arasında öncelikle tercih edilen iri taneli bir tür leblebi.

kıymeti hiçbir sebep ve suretle zail olmamıştır,” sözünden ibarettir.

Talih, beni o gün birbirine zıt hâller ile imtihan etmek istiyormuş gibi ömrümde tanımadığım bir adamın önce gönül alırcasına eserleriyle sevindirdiği hâlde, yarım saat sonra gelen bir ziyaretçi de validemin ölüm haberiyle önceki hâli musibete çevirmiştir.

Evet! Validem vefat etmişti. Valide nedir? Acaba bu sualime hakikati üzere cevap verilebilir mi? Ben bu suali belki o günden beri nefsim bin kere îrat eyledim. Her defasında aldığım cevap, “mahz-ı vücudun”⁹⁴ hitabından ibarettir.

•

Biraderimden Bir Telgrafname

“Çocuklar Nemçe vapurundadırlar. Behçet”

Eşimle oğlumun geleceklerini evvelce bildirdiklerinden Şövalye Caddesi’nde çıkmaz bir sokak içinde yine şövalyeler zamanı yadigârı olan bir ev kiralamıştım. Hakikatte ev, sokak içinde idi. Fakat inşa tarzı bizce bilinen yolda olmadığından burada tarifine imkân yoktur. “Takkecilerin Evi” namıyla yâd edilen bu haneye bodrum denmeye layık bir evin altından girilir. Yedi sekiz basamak bir taş merdivenle bir sedde çıkılır. O sedden de beş ayak yine bir merdivenle hanenin ilk tabakasına girilir. Bu setten yine sekiz basamaklı bir merdivenle bir bahçeye çıkılır ki bahçenin zemini evin çatısıyla eşittir. Bu tabakada biri “mutfak evi” dedikleri ocaklı bir oda ile bir yatak odası, diğeri oturmak için iki oda bir de bahçenin bulunduğu sete bakan kafesli hayat bulunuyordu. Hayatın sağ tarafından beş altı basamaklı tahta bir merdivenle diğer bir daireye giriliyordu ki zemini çakıl döşeli ve üzeri çardaklı ayrı bir bahçeyi hâvi büyücek salonla bir de kahve ocağını hâvidir. İşte bu salon yahut köşk, kalenin kuzey tarafındaki hisarı üzerine yapıldığından en ileride Anadolu sahili bulunmak üzere Rodos’un en güzel parçasına, mendirek limanına, Kumburnu’na nezaret eden bir manzarası vardı.

Kale dâhilinde, o tarafta bulunan evlerin tamamının çatıları bu köşkten on metre kadar aşağıda vâki olarak, ön tara-

⁹⁴ mahz-ı vücut: Saf varlık.

fında ise “Kurnacıların Bahçesi” namıyla maruf ve fakat vaktiyle mamur hatta çardakları yontma taştan yapılmış virane bir bahçe görülüyordu.

İşte hazırladığım ev bu idi. Bu da oğlumla validesine mahsus bir hapisane denebilirdi. Çünkü etrafında bulunan evler dahi inşa tarzları itibarıyla meskenden ziyade zindan demeye yaraşır bir şekilde idi. Bilhassa onlar da benim gibi yalnız bulunacaklardı. Ben sabahleyin hapisten çıkıp eve gelecektim. Kapıda zaptiye bekleyecekti. Akşam yemeğinden sonra zindan kapısı kapanmadan evvel hapse dönecektim. Günlük hayatımız bu suretle geçecekti. Nitekim sonuna kadar öyle devam etmiştir.

Bu hanenin garipliklerinden biri de kapısının avludan yukarı kata kadar olan kısmının bir sütun gibi içerinden örme taşla görünmekte olması ve hem üst kattan hem de örme kısmındaki delikten su çekilebilmesi idi.

Pazartesi: 6 Temmuz 1874

Mutasarrıf, sabahleyin haber göndermişti. Nemçe vapuru saat dokuzda geleceğinden ne vakit istersem karşılama için hükümete gidebilecektim.

Zindanın terasından izlemeye başladım. Sekize yakın, uzaktan bir duman görünmeye başladı. Vapur geliyordu. Kalbim heyecanla dolu idi. Gidip giyindim. Ve Armutçu mülazımı alarak kale hâricinde hükümet dairesine gittim. Ben gidinceye kadar vapur gelmiş, sandalını Sıhhiye dairesine gönderip pratikasını⁹⁵ vize ettirmişti. Maşuk Paşa, vapurun maiyet sandalıyla tabur ağasını vapura göndermişti. Ben de mendirek dâhilindeki rıhtıma gittim. Sandalda iki kadın bulunuyordu. Biri refikam olacak. Diğeri kim idi? Eğer üç gün evvel validemin elim vefat haberini öğrenmiş olmasa idim tabii odur, diyecektim. Ziya’yı hiç göremiyordum. Baştan ayağa göz kesilmiştim. Her şeyimle, her hâlimle onu arıyor, onu görmeye çalışıyordum. Kabil değil göremiyordum. Hele yüreğimdeki çarpıntı, darbeleri ile beni altüst edecek bir şiddet hâsıl etmişti. Âdeta her darbesi bir ses çıkarıyordu. Sandal yaklaşıyor, yine bir şey göremiyordum.

⁹⁵ pratika: Gemilere, sağlık muayenesi yapıldıktan sonra hastalık olmadığına dâir verilen belge.

Artık ümidi kestim. “Eyvah, o da gitmiş,” dedim. O anda bütün kâinat üzerime yıkılıyormuş gibi bir hâle geldim. Sandal ise sahile on metre kadar kalmıştı. Kulağıma bir ses geldi: “İşte beybabam!”

Bu latif sada beni o ümitsizlik hâinden şimşek seyyalesi sūratıyla çıkarıp yeniden dünyaya getirmişti. Gözlerimden ziyade kulaklarım beni temin etmişti. Ziya’nın, dünyada mahsus ve mutasavver ne kadar şirin ve yumuşak ses, ne kadar kulak okşayan sada varsa cümlesinden latif ve güzel olan sesi benim daima kalbimde ses vermekte idi. O ses, taklit olunamaz. O sesin eda ettiği “İşte beybabam,” kelimelerini başka hiçbir ses bana isal ve ifham edemezdi.

O anda başımı kaldırıp bakınca tabur ağasının kucağında Ziya’mı gördüm.

İskeleyle yanaştığı zaman sandaldan bana atıldı. Alıp göğsüme bastım. Başı üç yerinden yaralanmış, üzerine İngiliz yakısı yapıştırılmıştı. “Bunlar nedir oğlum?” dedim. “Dün İzmir’de makineye bakarken içine düştüm. Başım yarıldı. Vapurun doktoru yapıştırdı. Ama hiç acımıyor!” diyordu. “Ah yaramaz çocuk kendini hiçbir şeyden esirgemezsın,” diyor ve yüzünü gözünü öpüyordum. Dünya benim olmuştu. Kalbimin semeresi, kalbimin üzerinde idi. Beni okşuyor. “Bey, seni ne kadar göreceğim geldi. Her akşam ezancı okurken, beybabamı isterim diye bağıryordum. İşte ben geldim. Sen zindanda mısın beybabacığım? Zindan nasıl yer? Ben de seninle beraber zindanda oturacağım. Midhat Efendi kimdir? O da zindanda mı?” diyor ve on dört aydan beri bana dair işitmiş olduğu sözleri hatırladıkça birbirine ekliyordu.

Validesini yanındaki kadınla mutasarrıfın arabasına bindirerek o gece misafir olmak üzere konaklarına götürdüler. Ziya’dan validesinin yanındaki kadının kim olduğunu sordum. Midhat Paşa’nın amcasının haremi olduğunu ve konaktan yanlarına katıldığını öğrendim.

Ben, Ziya ile hükümet dairesine gittim. Biraz sonra araba döndüğünden mutasarrıfla beraber biz de binerek ikametgâha gittik. Ziya, yol esnasında gördüğü veyahut görüp de bilmediği şeyleri soruyordu. Bilhassa yel değirmenleri hakkında birçok sualler soruyordu. Sonra “sabor” dedikleri sıcak iklimlere mahsus olan nebatı gördü ki Rodos’ta on metre yüksekine kadar uzanıp gitmişleri vardı.

Bunun tepesi iki metre kadar beyaz bir çiçekle donanmış olması hayretini mucip olduğundan "Bu çiçek kokar mı?" diye sual edip "Kokar," cevabını alınca "Bunu koklamak için o kadar yüksek merdiven ister," sözüyle zekâsını göstermişti. Hâsılı o anda lisanından çıkan sözler benim için birer ruh gıdası hükmünde idi. On dakika sonra mutasarrıfın konağına vâsıl olduk. Biraz da refikamla hasbihalden sonra Ziya'ya görünmeksizin kaleye döndüm.

Ertesi sabah daha ben yatak odamdayken, Ziya zindana gelmiş ve odamın kapısını açarak yatağıma çıkmıştı. Bana, "Bu oda ne fena, burada sen hapis misin? Hapisler de böyle birer birer mi yatıyorlar?" diyordu. Kalktım, yüzümü yıkadım. "Haydi seni hapishaneye götürüyüm. Bak ne kadar zavallı adamlar göreceksin," dedim. Bana "Onlar zavallı değiller. Hepsi adam öldürmüşler de onun için hapsedilmişler. Niçin zavallı diyorsun?" sözleriyle itiraz ediyordu. Ona dedim ki "İşte oğlum onlara asıl bunlar için zavallı diyorum. Bunlar küçüklüklerinde fena büyümüşler, mektebe girmemişler, adam olmamışlar. Hayvan gibi kalmışlar. İşte onun için adam öldürmekten lezzet almışlar. Eğer, anaları, babaları bunları mektebe verseydi, okutup yazdırsaydı şimdi onlar da bizim gibi olurdu," dedim.

"Bizim gibi olurdu demek yine hapis olurdu. Sen okuyup yazmışsın bak yine hapse atıldılar."

"Evet oğlum! Beni hapse atıldılar ama ben adam öldürmedim."

"Ya niçin hapse koydular?"

"Şimdi sen onu anlayamazsın. İnşallah büyü de, o zaman sana söylerim."

"Ne vakit çıkacaksın beybaba?"

"Allah ne vakit isterse. Bak Allah istedi, sen geldin."

"Ben her akşam ezancıya yalvardım."

"Tamam işte. Ezancı da Allah'a yalvardı. Sana izin verdi. Bundan sonra da her akşam yine yalvar, İstanbul'a gideriz. Gidelim mi aşağıya, korkmazsın ya!"

"Hayır, sen yanımda olunca ben hiçbir şeyden korkmam."

"Onlar sana 'Hoş geldin beyim,' diyeceklerdir. Sen de onlara elini uzat, 'Hoş bulduk,' de. Zavallıların kalplerini senin güzel sözlerin yumuşatır. Belki onları adam eder. Bir Deli Halil vardır. Sana türlü hokkabazlıklar, maskaralıklar yapar. Eğlendirir. Sana para vereyim ona ver."

“Benim param var. Ne kadar vereyim?”

“Canın ne kadar isterse o kadar ver.”

“Hepsine yetişmez.”

“Hepsine vermek istemez. Deli Halil varsa, seni de eğlendirirse verirsin. Hapishaneden evvel seni Midhat Efendi’nin odasına götürüyüm. Dur bakalım kalkmış mı anlayalım.”

“Midhat Efendi’nin odası nerede?”

“Şurada. Şimdi görürsün.”

“Niçin burada yatmıyor?”

“Eskiden burada yatıyordu. Sonra oraya gitti.”

Midhat Efendi’nin uyanık olduğunu haber verdiklerinden odasına gittik. Ziya’yı görür görmez evladına kavuşmuş gibi büyük bir arzu ile yerinden kalkarak Ziya’yı kucağına aldı. Bir çocukla nasıl konuşulabilirse o yolda konuşmaya başladı. Ziya sordukça, söyledikçe Midhat Efendi tepeden tırnağa kadar inbisat kesiliyordu. Neşesi, mutluluğu âdeta gözlerinden yayılıyor denebilirdi.

“Artık izin ver amcası! Biraz da mahpusları ziyaret edeceğiz,” dedim. Alıp götürdüm.

Hapishanenin demir parmaklığı üzerindeki asma kilidi kaldırmadan evvel dış kapıyı kapattıklarından biz iki kapı arasında kalmıştık.

Anahtarcı olan Zaptiye Bursalı Emin şakacı bir adam olduğundan Ziya’ya “İşte küçük bey! Sen de burada mahpus oldun! Ben bahşişimi almayınca çıkamazsın,” dediğinden Ziya, “Burada adam hapis olmaz. İçeride olur. Bu kapıyı kapamayınca öteki kapıyı hapisler çıkmasın diye açmıyorsun. Ben bilmez miyim!” deyince Bursalı, bana hitaben, “Beyefendi! Küçük bey sen yaşa gelince bilmem ama hükümetle pek çok alışverişte bulunacaktır. Hemen Allah bağışlasın,” sözüyle çocuğun zekâsına hayran olduğunu anlatmıştı. Ziya ise o günlerde dört yaşını bitireli bir ay olmuştu.

İçeriye girince Kabakçı Zenci Said kabağını çalarak ve kendi düzdüğü “Bizim kadı rüşvet yemez / Versen ama almam demez” koşmasını çağırarak istikbal eylediğinden Ziya pek hoşlandı ve cebinden çıkardığı bir iki kuruşu Said’e verdi.

Doğruca Hasan Reis’in koğuşuna götürdüm ise de mahpuslar genel olarak işhane ittihaz edilen yüksek koğuşa çık-

miş olduklarından geceledikleri yerleri şöylece dolaştırıp gösterdikten sonra dârüssınâaya⁹⁶ çıktık.

Haydutlar! Cemiyetin kötü tabiat veyahut vahşi hayvanlık numunesi olan bu mazlum ve cahil kısmı acaba yakından tetkik edilmiş midir? Onların boyun ve baldırlarına geçirilmiş olan işkence zincirine liyakatleri yaratılışları gereği midir? Yoksa aldıkları kötü terbiye neticesi midir? Hakîm bir nazar ile tetkike değeri yok mudur?

“Hapishane nedir?”

“İnsan doğmuş birtakım canavarları zapt etmek için yine insanların icat ettiği bir kafes!”

Hayır insandan canavar doğamaz. İnsandan insan doğar. Çünkü canavardan insan doğduğu vâki değildir. İnsan fıtratında hususi bir hassa vardır ki o da tekâmüle olan istidadıdır. Onu bu istidadından tevkif veya mahrum eden sebepleri aramak lazımdır. İllet görülüyor. Biz o illeti tedaviden ziyade başkayı o illetten musab⁹⁷ etmemeye çalışıyoruz. Hastayı hapsediyoruz. İllet, yine illet olarak kalıyor. Hatta şiddetini artırıyor çünkü tedavi etmiyoruz, ilacını vermiyoruz. Hatta ilacını aramıyoruz. Cüzzama tutulmuş adamlara ettiğimiz muamelenin aynını yapıyoruz. Fakat cüzzamlı hakkında merhamet hissi duyduğumuz hâlde mahpus hakkında bir nefret hissediyoruz.

İnsanların, yani hapishane hâricinde yaşayanların bunlar hakkındaki ihtiyatları, çekinmeleri, infialleri sırf kibirlilik neticesidir. Ceza kanununun mümkün olduğu kadar şiddetli hükümlerini tatbik etmek isteyen bir müddeiumumiden sual ederim ki bir suçluyu, suçlu addettiren fiil ile fail arasındaki ruhi münasebeti değerlendirmeye almış mıdır?

Bana verilecek cevabı biliyorum. “Biz hastalığı ve manevi sebepleri aramaya memur değiliz. Onu ceza hükümlerinin bi’l-istinbat⁹⁸ dayandığı ruhi hâlleri tetkik ile iştigal eden takipçileri düşünsün! Ben fiil ile ceza arasındaki benzerliği bularak talep ve tatbik memurum,” sözleridir.

⁹⁶ dârüssınâa: Tersane. Burada zanaatı icra ettikleri yer anlamında kullanılmış olmalıdır.

⁹⁷ musab: Bir illete yakalanmış, bir hastalığa tutulmuş.

⁹⁸ bi’l-istinbat: Bir sözden, bir işten bir anlam çıkarma, dolayısıyla anlama.

Bunun böyle olduğunda şüphe yok. Fakat cezada şiddetten ziyade hafifletme tercih edilmelidir. Bir fiili şiddetlenmiş sebepleri değil hafifletilmiş sebepleri nazarından mütalaa etmelidir. Suçludan nefret değil suçluya merhamet edilmelidir. Cemiyetin selametini, cezaya müstahak olanları çok şiddetli cezalara layık görmekte aramamalı, cezaları akim bırakacak sebeplerde aramalıdır.

Bir millette hapishanelerin çoğalmasıyla mahpusların çoğalması içtimai hayattaki sefalet ve sakatlığı gösterir. Cemiyeti bu sefaletten temizlemeye ve ahlaki saflığı yaymaya çalışmalıdır. Hapishaneler canileri terbiye etmez. İnsanları dört ayaklı hayvan hasletlerine iade eder. Böyle olmasalar bile hapishaneler hareket ve cemiyetin temas kurmasına karşı birer ukdedir. Onu biz hâll edilmesi kolay bir şekle sokacağımıza bunu, zor bir kördüğüm hâline getirmekteyiz.

Oraya hâriçten nazar edenler, içinde bulunanlar hakkında daima kin ve nefret ile tahassüs ederler. İşte ukdenin şiddeti buradan başlar. Hep o noktainazardan görülür. Kalplerden şefkat hissi silinir. Yerine kin ve düşmanlık gelir. Gözlerinizi şefkatli bakışlara alıştırınız. Göreceksinizdir ki bu nazar kalbinize pek çabuk nüfuz edecektir. Sizde hâsıl olan bu infial ve teessür ondan daha seri bir surette gördüğünüz şahsın kalbinde hâsıl olacaktır. İşte ruhun kir ve çirkinliği bu suretle temizlenir ve hafifler.

Biz ise bunun aksine alışmışız. Bize onları nefrete şayan göstermişler. Biz, düşünmeye, idrak etmeye kâdir olmadığımız bir yaşta iken telkin olunduğumuz hâllere göre bakmaya alışmışız. İdrak yaşına vâsıl olduktan sonra ise ilk telkinlerin tesirli neticesi olarak fena muhakeme etmeye başlamışız. Hükümlerimizi de o noktadan vermişiz. Onların ıslahı, sebeplerini aramaya bedel, onları ıslah kabul etmez hususi bir tür olarak telakki etmişiz. Bu suinazardır ki cemiyette "cani" namında bir sınıf vücuda getirmiştir.

On dokuzuncu asır Avrupası, hapishaneleri bir terbiye yeri şekline sokmaya çalışmıştı. Hem caniyi işlediği cinayetten dolayı cemiyetle temasını kesmek hem de cemiyetin önemli bir uzvu olduğunu ona anlatmak istemişti. Onu âtil bırakmamak için âmil, onu cehaletten kurtarmak için insanlığın levazımını talim etmeyi düşündü. Ağır hizmetleri kaldırdı. Yerine faydalı sanatlar ikame etti.

Hapishaneler, hapishanelikten çıkıp ıslah evi hâlini aldı. Ayaklarındaki demirler sökülerek hareketleri kendi daireleri dâhilinde serbest kılındı. Karanlık odalar aydınlatıldı, pis kokular yayan yerler temizlendi. Onların da düne kadar cemiyet arasında birer muaşeret mevkii ve maişeti bulunduğu itibara alınarak yalnız cemiyetle olan irtibatlarının kesilmesi kâfi ceza görüldü. Atölyeler açıldı. Meslekler talim olunmaya başlandı. Mektepler tesis edilerek fikri terbiyeleri iltizam olundu. Avlularında bahçeler bile tanzim olunarak gezinti vasıtalarına itina edildi.

Bizde, evet bizde hapishaneler nefret ve dehşetin ve yırtıcılığın ve vahşetin birer timsalidir. Hele Rodos'ta Kasap-hanealtı denilen cezalandırma yeri, insanlık için ebedi siyah bir leke, bir zulüm numunesidir.

Her an kemerlerinden sızan ufunet, içine düşmüş olan bedbahtlara merhamet ederek, insanlığın kana bulanmış gözlerinden akıttığı kanlı yaşları temsil eder.

Karanlık, onları vaktin geçip geçmediğini saymaktan kurtarmıştır. Rutubet, sinir ve kaslarına tesir ederek nefeslerini inlemeye tahvil etmiş, hareketli birer ölü hâline koymuştur. Üstünde kurban edilen hayvanlardan akan kan, toprağa karışarak mâyi bir yatak olmuştur. Ölü bile onlara nispetle bahtiyardır. Çünkü Allah'ın mağfiretine mazhardır.

İşte bizim zamanımızda zabıtine karşı serkeşlik gösteren suçluları nefislerini ıslah için hapishaneden kaldırıp bu yere atarlardı. Acaba adliye teşkilatı, canlı cenazelere mahsus olan bu mezarları kaldırabilirdi mi? Ve acaba Meşrutiyet nur bakışını Nemrut kulesinin harabesi altında olan bu yokluk belasının karanlığına havale edip de müptelalarını kurtarmaya muvaffak oldu mu? Zannetmem! Çünkü Bodrum Zindanı hâlâ varlığını muhafaza ediyor. Manisa Hapishanesi hâlâ deliller ile suçluları bir arada bulunduruyor. Hâlâ hapishanelerimiz kanlı kuyulara benziyor. Hâlâ Haccac'ın ceza sahnesini temsil ediyor.

Ben tek başıma Rodos Zindanı'nda suçlulara "kafile-sâlâr"lık⁹⁹ yüksek rütbesini ihraz etmiştim. Ben, helakine ramak kalmış olan tabur ağasını yüz elli prangalı neferin elinden, bir elimi kaldırıp "Çekilin!" emrini vermekle kurtarmıştım.

⁹⁹ kafile-sâlâr: Kafile başı, kafilenin başında bulunan kimse.

Çünkü ben her gün onlarla temasta idim. Her gün birkaç nöbet, birkaç saat ayrı ayrı her birinin yanına giderek akıl ve fehimlerinin kabul edebileceği ve anlayabileceği surette insanlık telkinlerinde bulunurdum. Onları kardeşçe, dostça, şefkatli bir lisanla teselli eder, onların çok sert bir taş hâlini bulmuş olan kalplerini balmumu gibi yumuşatarak istediğim incelikte şekil ve suret verirdim.

Ziya'yı alıp bunların yanına çıkardığım gün oğluma "Ziya bak! Bunların hepsi senin amcalarındır! Haydi git de yaptıkları kutuları, nalınları seyret!" demiştim. Benden bu iltifatı gören ve başkaları nazarında birer hunhar cani olan bu adamlar, Ziya'yı kendilerini teselli için gökten inmiş bir melek gibi telakki eylediler. Hele Gâvur İmam denilen ve müebbet mahkûm bulunan bir adam, bunların hepsi senin amcalarındır diyerek gerçekten bir melek gibi masum olan dört yaşındaki bir çocuğu onlara takdim edişime o kadar memnun olmuştu ki bu ferahlık nihayet ağlamasını mucip oldu.

O katı yürekli canilerin her biri, çocuğu başlarına oturtacak kadar el üstünde tuttular.

Istrancalı bir Rum ki müebbetliğe mahkûmdu, Ziya yanına gittikçe göğsüne basar, yüzüne bakıp ağlardı. Çünkü Ziya'dan bir yaş küçük bir oğlunu hatırlardı. Ziya, atölye kapısından içeri girince "Usta Yorgi ben geldim," der, bu sesi işiten Yorgi elindeki işini bırakarak Ziya'yı kucağına alırdı. Bu çocuk, onların teselli dayanağı, onların ruh hâlini yokluğa terk ettikleri insanlığa alıştırmak için vekil bir melek olmuştu. Ellerine aldıkları tahta parçalarına güzel bir şekil verecek kadar hünerli olanları ona oyuncaklar yapardı.

Birinin yanına gidip de sanayi aletlerini karıştırmak istese yahut elindeki aleti istese onun bu talebini o adam kendisine bir büyük lütuf addederdi.

İşte o canilere Ziya, gökten inmiş bir hediye gibi teselli kaynağı ve gerçekten bir şefkat hissi olmuştu. Ziya gitmediği gün onlar mevcudiyetleri için bir boşluk, bir tenhalık, bir kasvet hisseder olmuşlardı. Bilhassa bir melek kadar masum ve iyi huylu olan ve insanın kendi gözünden bile sakınması iktiza eden çocuğumu onların ruhani lezzetlerine hizmetçi etmiştim. Benim hakkımdaki hürmetlerini sonsuz bir muhabbete tahvil eylemişti.

İşte bu bedbahtlara elden geldiğince ve akıl ve izanlarının kabiliyeti nispetinde ruhi hâllerine şifa bulmakta idim.

Kaymakam Halid Bey'

Binbaşı Atâ Efendi, "horoz bir olur," sözünü destur edinmişti. Taburu ilgilendiren meseleleri tabur zabitleriyle istişareye tenezzül etmiyor, birtakım keyfî emirler veriyordu. Bu cihetle zabitlerin çoğu kendisinden şikâyetçi idi.

Kale hendeğinde enginarlık vardı. Askere idare ettikten sonra enginarların fazlası satılıyordu. Bu para ile de askere muayyenat¹⁰⁰ tabelası hâricinde haftada iki kere tatlı veriliyordu.

Ömer Ağa isminde bir Arnavut yüzbaşı vardı ki binbaşının muamelelerine alenen itiraz ederdi. Bu itirazını ise kendisinin hususi ahvalini binbaşının daima gözetimi altında bulundurmakta oluşu davet ediyordu.

Bu Ömer Ağa vaktiyle mülazım iken bir askerin katline dâhil olmak töhmetiyle iki sene tevkif altına alınmış, sorgulanmış ve mahkeme edilmiş bir adamdı. Eğer simanın insanların ahlaki iç yüzlerini yansıttığı kabul olunursa, Ömer Ağa'nın her türlü ahlaki fenalığı bir araya getiren bir fıtratta yaratılmış adamlardan olduğu o simada âdeta okunabilirdi. Vakanın istinadı, zan dairesini geçip de sabit bir suç hâlini almamış olduğundan serbest bırakılmış ve biraz sonra da kıdemine dayanarak yüzbaşı olmuştu.

İşte bu Ömer Ağa, enginarlardan ziyade kendi hakkındaki gözetlemeden sıkılıyordu. Çünkü Kıbrıslı askerler birlikte getirmiş oldukları metresleriyle bulunmak isterler. Buna ise kışla nizamı mânidir. Çünkü cümlesi yabancı olan tabur kişilerinden biri gece izinli olamaz. Ömer Ağa ise bölüğündeki askerlere izin veriyordu. Bu izin de tabii olarak maddi bir menfaat karşılığında kullanılıyordu. İşte binbaşı, bu hâllerin vukuuna meydan vermiyordu. Hatta günün birinde kollarındaki binbaşı alametlerini irae ile "Ömer Ağa! Sen bana bunları söktürteceksin. Çünkü günün birinde seni kışlanın ortasında yatırıp geberinceye kadar dövdürteceğim," demiş

* Sonradan ferik olarak Beşinci Ordu'da vefat etmiştir.

¹⁰⁰ muayyenat: Devletin belirli zamanlarda asker, memur vb. kimselere dağıttığı yiyecek, giyecek gibi şeyler, eşya, erzak.

ve Ömer Ağa da “Sana onları söktürtecekler! Fakat bana dayak attırdığın için değil, nizamsız hareketlerin için!” cevabını vermiş oldukları rivayet ediliyordu. Bununla beraber Ömer Ağa gayet nükteci bir adam idi.

Gerek bu Ömer Ağa’nın ve gerek binbaşının tavırlarından bizar olan başka zabitlerin imzasız mektuplarla Kale-i Sultaniye Topçu Kumandanlığı’na vâki olan ihbarları üzerine, topçu amirlerinden Kaymakam Halid Bey müfettiş olarak gönderilmişti.

Halid Bey, gayet terbiyeli, gayet nezih ve nazik bir zat idi. Atâ Efendi ise her türlü fenalıktan berî olduğuna istinaden, müfettişe karşı haşin davranıyordu. Kendisini gördükçe bu hâlden vazgeçmesini, Halid Bey’in gayet dikkatle inceleyen ve doğru bir zat olduğunu ve Ömer Ağa gibi zırvalayanların sözleriyle oturup kalkacak adamlardan olmadığını söylüyorduk. Fakat bir kere Nuh demiş olduğundan inadından geçirmek kabil olamıyordu.

Halid Bey, gündüzleri kışlada hesaplara baktıktan sonra bize geliyor, akşam yemeğini bizimle yiyordu. Maiyetinde İzmirli Süleyman Efendi adında bir de tabur kâtibi vardı ki hesapları tetkik ile o meşgul oluyordu. Tabur hesaplarında hiçbir hata, suistimale taalluk eder bir şey yoktu. Atâ Efendi ise zaten meftur olduğu istikamete mağrur olduğundan “Kiramen kâtibin kötülüğümü yazamaz,” diyordu. Hakikatte o hususta müşahhas bir istikamet idi. Fakat yine aynı zamanda da nizamı bozan bin türlü hareketleri vardı.

İşte Midhat Efendi ile biz Halid Bey’e bu adam hakkında daima itidal tavsiye ediyor, kaba tavırlarını fıtratının bir gereği olarak telakki etmesini ricada bulunuyorduk.

Atâ Efendi ise bizden de şüphe etmeye başlamıştı. Çünkü Halid Bey’in bizim yanımızdan ayrılmamasını âdeta kısıkanıyordu. Bundan da kendi aleyhine bulunaklığımız zehabı hâsıl oluyordu. Hatta bir kere “Ben isteyecek olsam Halid Bey’e, zindan kapısından içeriye ayak attırmam,” demişti. Atâ Efendi böyle bir şey yapmayı hatırına bile getirmeyecek safderun bir zat olduğu hâlde, şüphesiz bunu kendisine dost görünen bazı dalkavuklar ihtar etmiş, yani “Halid Bey, zindanda beylerden malumat alıyor,” demiş olması ihtimallerden bulunmuştur.

Atâ Efendi'nin bu sözü bizi gerçekten ürküttü. Çünkü Halid Bey'e böyle bir muamelede bulunmakla beraber, vakıa muamelesini doğru göstermek için İstanbul'a da "Müfettiş buraya geleli asayişim altına tevdi edilmiş olan sürgünlerle düşüp kalkıyor," diye yazacak olsa bize bir fenalık gelmese bile Halid Bey hakkında vahamet olurdu. Atâ Efendi'ye bu sözü üzerine ben dedim ki:

"Siz teşekkür edin ki Halid Bey bize geliyor. O gelmeyecek olsa siz gelmesini teşvik etmelisiniz. Çünkü burada sizin için hayır düşünen iki kafa var. Onun biri Midhat'ın biri de benim kafamızdır. Biz ona, senin hakkında kalbimizin, hissimizin, muhabbetimizin hükmüne ittiba ile daima hayırlı ihtarlarda bulunuyoruz. Göreceksiniz, hakkınızda yazacağı tahkikat raporu nasıl olacaktır. Bu rapor hem size karşı böyle ispiyoncu heriflerin ikide birde perde arkasından vâki olacak isnatlarına set çekecek hem de Halid Bey'in yüzünü ağartacaktır. Çünkü ne kendisinin ne de kâtibinin kaleminin kudreti vardır. Raporunu bizim yazmamızı rica ediyor."

Atâ Efendi'ye serbestçe ve kayıtsızca vâki olan bu ifşalarım son derece tesir etti. Memnuniyetinden ağzı kulaklarına vardı.

Hakikatte Halid Bey, tahkikat raporunu bize terk ettiğinden Midhat'la ikimiz, zaten Atâ Efendi'yi lekelemek ihtimali olmayan isnatların dedikodu eseri olduğunu gösterecek surette yazıp verdik. Müsveddesini de Atâ Efendi'ye okuduk.

Kemal'den Cevap

Bugünlerdeydi ki Kemal'e yazdığım mektuba gayet muhtasar bir cevapname zuhur etti ki bunda hakkım teslim olunuyor ve Nuri Bey'le Hakkı Efendi'ye yirmi lira gönderildiğinden bahsediliyordu. Bir de İstanbul'a verdiği siparişlerin öyle mübalağa edildiği gibi olmayıp, getirttiği eşya, orada yazılarını imla ettiği¹⁰¹ Kıbrıslı genç bir edebiyat heveslisiyle, bir yüzbaşıya verilmek üzere iki tane adi saatten ve iyisi bulunmasına mebni birkaç şişe konyakla, iki okka tütünden ibaret bulunduğu bildiriliyordu.

¹⁰¹ imla etmek: Dikte ettirmek, söyleyip yazdırmak.

Boşnak Mehmed Paşa'ya verilen arabadan filandan hiç bahsedilmemişti. Ben ise İstanbul'dan daha tafsilli malumat edinmiştim. Çünkü refikam, Murad Efendi'ye verilen ihsandan filandan haberdar idi. Bu cihetle cevabı aldıktan sonra kendisine sırf prensin tenkidini hâvi bir mektup yazdım ki buna birinci defa verdiği cevap üzerine aramızda biraz soğukluk hâsıl oldu. Sonra bir özür mektubu ile o soğukluğu izale etti. Fakat ikinci bir mektubuma daha fena mektupla karşılıkta bulunduğundan tamam on yedi ay Kemal ile mektuplaşmadık. Hatta bir mektubunu açmaksızın iki kere ben iade ettim. İki kere de o geri yolladı, ki bunlar sırasıyla aşağıda görülür.

Dilaver Paşa'nın Rodos Mutasarrıflığı

Maşuk Paşa on seneden beri Rodos Mutasarrıflığı'nda bulunuyordu. Zaten seksenlik olan bu adam, yaşıyla nispet kabul etmeyecek işlere girişmesinden dolayı maddi ve manevi kuvvetince tabii olarak zayıflık ve tembelliğe dûçar olmuş ve artık hükümet işleriyle uğraşacak mecali kalmamıştı. Bundan dolayı vaktiyle gemi arkadaşı olan Kayserili Ahmed Paşa vasıtasıyla ruhsat alarak İstanbul'a gitmiş ve orada emekliliğini istemekle açılan Rodos Mutasarrıflığı'na bahriye ümerasından Dilaver Paşa tayin olunmuştur.

Bu değişiklik ve tevcih, Rodos gibi küçük bir yer için pek büyük ehemmiyeti haiz idi. Evvela on seneden beri mutasarrıf bulunmasından dolayı halk kendisiyle yakınlık kurmuştu. Sonra, hiç kimseye faydası dokunmamakla beraber zararı da olmuyordu. Hükümet, tabur ağasının elinde idi.

İdari işleri de Sarı Kâtip denilen ve yukarıda bir iki kere vasıfları anlatılan tahrirat müdürünün elinde idi. Mamafih bu adam her şeyin mercii olmakla beraber irtikâp ve rüşvet gibi fenalıklardan berî idi. Çünkü hiçbir şeyi işitilmiyordu.

Mutasarrıf da bu hâlimden memnundu. Çünkü hiçbir taraftan şikâyet gelmiyordu.

Zaten Rodos, İsporad Adaları denilen Cezayir-i Bahr-i Sefid'de en ziyade idaresi kolay olan bir adadır.

O tarihte, yirmi altı bin nüfusu olan bu adanın iki bin beş yüzü Müslüman ve bin kadarı Musevi ve geri kalanı Rum'du. Fetih zamanında bulduğumuz nüfus miktarının fakat sıfırı sakıt olmuştu!

Hristiyanları, "kuzu gibi" amiyane tabirinin birer müşahhas timsali olduğu gibi Müslüman ve Hristiyanlar arasında da cidden karşılıklı bir muhabbet görülür. Birbirlerine yan gözle bile bakmazlar. Birbirlerine yara verecek kem söz söylemezler. Herkes kazandığıyla meşguldür. Müslümanlar, ekseriyet üzere bakkaldır. Hristiyanların varoшта bulunanları ticaretle, zanaatla iştigal eder. Birtakımı da süngercidir. Da-ima denizde bulunurlar. Bir kısmı ise gemicidir. Gemicileri, o ufak kayıklarıyla Amerika'ya kadar sünger naklederler.

Köylüleri ise umumen ziraatla meşguldür. Bazı köylerde belki milattan önceden beri ihtisas ettiği mesleklerle meşguldür. Mesela Lindos, çömlekçilikte fevkalade şöhret kazanmıştır. Bizim pekmez testisi tabir ettiğimiz ve Rodos'ta "istamna" denilen büyük gözeler, kırıldığı zaman âdeta üç milimetre kalınlığında olduklarına hayret ettirir. O kadar pişkindir ki vurulduğu vakit bakır kaplar gibi tın tın öter.

Vakıa Lindos'un kadim tarihe ait olan fevkalade şöhretine bugün yaklaşmak mümkün değildir. Bununla beraber yine testicilik oraca mühim bir şeydir.

Bu köyde şövalyeler zamanına ait olmak üzere bir çanak çömlekçilik mesleği şöhret bulmuştur.

Frenk korsanları günün birinde zapt ettikleri bir gemide kırk elli kadar Müslüman esir alırlar ki hacca gitmek üzere Karadeniz'den gelmekte olan İranlılardan ibaret bulunur. Garip tesadüflerden olarak cümlesi de çini sanatına mensup meslek sahipleridir. İşte bu İranlıları umumen Lindos kasabasına iskân ederler. Kurtuluş fidyesi olmak üzere sanatlarını kasaba ahalisine öğretmeyi şart koşarlar.

İranlılar sanatlarını tam bir ihlas ile Lindoslulara öğretirler. Hâlâ onların zanaatkâr ellerinden çıkmış tabaklar, bardaklar, sürahiler, vazolar hatta kare çiniler vardır. Ve bir yıldırım ile berhava olmuş olan Saint Juan Camii, kilise iken mihrabına serilmek üzere muayyen şekilde uydurulmuş ve üzerinde S. J. harfleri nakşolunmuş çiniler onlara yaptırılmıştır.

Sonradan sözlerinde durdukları sabit olması üzerine şövalyeler dahi sözlerine vefa ederek bu İranlıları İskenderiye yoluyla hacca göndermişlerdir.

Bu rivayet, Rodos'ta Hristiyanlar nazarında konuşulur. Fakat ne dereceye kadar sahihtir bilinemez. Şu kadar ki eser-

ler meydandadır ve nakışlar ile üzerindeki sır İran kâşilerinin¹⁰² aynıdır.

Bizim Rodos'ta bulunduğumuz tarihin yakın mazisi vakalarından olmak üzere, Lindos köyü hakkında bir rivayet deveren ederdi.

Lindos, adanın güneybatı sahilindedir. Günün birinde sahile bir İngiliz gemisi yanaşır. Yüku tamamen tabak, kâse gibi kap kakak ile billur gibi sanat mahsullerinden ibaret bulunur. Bunlardan birtakımını dışarıya çıkarıp teşhir ederler. Köylüler yaldızlı ve şaşaalı olan bu göz alıcı eserlere hayran olurlar. İçlerinde oldukça zengin bulunan biri, fiyat sormaya cesaret eder. Para ile satmadıkları ve fakat Rodos'un kadim tabak ve çömlekleriyle değiştirecekleri cevabını alır. Bunun üzerine tabak tacirini evine götürerek ziynet makamında duvarlarda asılı ve raflarda dizilmiş bulunan çanak çömleği gösterir. Tacir, hepsini alacağını söyler. Köylü, biraz aklı başında bir adam olduğundan hepsini birden veremeyeceğini çünkü bir köylü, ecdadından kalmış olan bu yadigârları tamamen satacak, yani elden çıkaracak olursa hemşehrileri nazarında sefiş addolunacağını, bu cihetle yarısını kendisine alıkoyacağını söyler. Tacir, buna da tamam der. Ondan sonra köylüyü alıp gemiye götürür. Oradaki teşhir edilmiş kap kacağı temaşa ettirir, birbiri üzerine her birini on iki muhtelif kap kakak karşılığında değiştirir.

Bunu haber alan köylüler de bu mübadele suretine rıza gösterirler. Hâsılı tabak taciri gemideki kap kacağı tamamen Lindos'a çıkarır. Lindos'taki eşyaların büyük kısmını gemiye nakleder.

O tarihte adada bulunan bir Fransız konsolosu bu vakayı haber alınca bir kayığa binerek Lindos'a gider. Fakat gidiş amacını anlatmaz. Güya adayı deniz yoluyla dolaşmayı merak etmiş tavrı gösterir. O gece Lindos'ta kalır. Her evde mutlaka birkaç tanesi bulunan bu kap kakaktan henüz hayli şey bulunduğunu gören konsolos, Rodos'ta mübadelesi duyulan tabak ve çanakların raflardaki türlerinden olup olmadığını bilmiyormuşçasına sorması üzerine onlardan olduğu cevabı

¹⁰² kâşi: İlk olarak İran'ın Kâşan şehrinde yapıldığı için bu isimle anılan, pişmiş kilden sırlanmış tabak, çanak, duvar kaplaması ve her türlü mamulat.

verilince kalkıp birini indirir ve evirip çevirerek baktıktan sonra, "Bu İngilizler ne sersem mahlûktur! Bazen böyle beş para etmeyen şeylere ehemmiyet verirler. Bunları siz Fransa'ya götürüp satmak isteseniz herkes yüzünüze bakıp gülüverir," sözüyle aldığı yere kor.

Köylü, Fransız'ın bu sözüne kapılarak İngiliz'in aldandığına zahib ve bittabi memnun olur.

Aradan iki üç ay geçince Lindos'a tabak yüklü bir gemi daha yanaşır. Şu kadar ki bu gelen tabak ve çanaklar, Lindos mamulâtının aynı hem de yıldızla süslenmiş aynı olduğunu gören köylüler bunları edinmeye can atarlar.

Bu sefer gelen tacir ise İngiliz olmayıp Fransız olduğundan fiyat soranlara, alamayacakları bir paha söyler. Ve köylülerin kendilerindeki kap kaçak ile değiştirmeye razı olup olmayacağı hakkındaki sorularına da, işe yarar bir şey ise belki muvafakat edebileceği cevabını verir. Bunun üzerine her türden birer şey götürüp gösterirler. Ve her birine on tane yeni tabak verecek olursa mübadele edeceklerini söylerler.

Bu mübadele suretini işiten Fransız, büyük bir kahkahanın ardından "Biz şükür Allah'a Fransız'ız. Budala yaratılmamışız. Bunun üç tanesine nihayet bir tane verebiliriz," der. Nihayet bir tanesine, bir tane verilmek üzere değişime karar verirler. Bundan dolayı Lindos'ta ne kalmış ise onları da Fransız alıp götürür.

Meğer konsolos mahir bir desinatör imiş. Tabakların, testilerin o gece resmini yapmış. Renklerini taklit etmiş, fazla olarak kenarlarına ve bazısının zeminine yıldız da sürüp Marsilya'da tanıdığı bir çini fabrikasına göndererek yaptırtmış.

İşte bu sebeple bugün Lindos'ta beş on parça kırık tabak ve bardaktan başka bir şey kalmamıştır. Konsolos ise bu sayede Fransa sanayi müzelerine gayet zengin birer koleksiyon satarak masrafının yirmi otuz mislini kazanmıştır.

Meseleye hâkim olanlar karşısında biçare kalanların daima kandırılacağına bu da delil teşkil eden bir hadisedir.

Lindos'un tarih nazarında büyük bir ehemmiyeti vardır. Çünkü Yunan'ın yedi düşünüründen Cleobulus, Lindosludur ki milattan altı asır önce hayatta idi.

Lindos, Cleobulus zamanında son derece mamur olarak şimdiki adanın genel sakinlerinden ziyade nüfusu şâmildi.

Rodos'ta tabiatın bereketliliği dahi harikuladedir. Triada denilen köyde ve bilhassa adanın garp havalisindeki köylerde yetişen meyveler ve bitkiler buralarda görülmemiş hâldedir.

Otuz kırk okkalık karpuz, yetmiş seksen okkalık kabak, her biri üç kıyye gelir soğan yetişir. Rodos Şer'îye Mahkemesi sicilinde olağanüstü olarak on bir okkalık bir baş soğan görüldüğü mukayyettir. Bu hâle nazaran üçer beşer okkalıkları alelade addolunmaktadır.

Lahana pek ufak olur. Pırasa hiç olmaz. Havuç da İstanbul'daki kadar büyümmez. Patlıcan fidanları birkaç sene devam ettiğinden mahsulü gittikçe hem küçülür hem de acır. Tütün dahi böyle altı yedi sene devam eder. Fakat adidir. Reji'den evvel Rodoslular, Anbona namındaki köyde çıkan tütünü kullanırlar idi. Fakat bohça tütününe alışmış olanlar bu tütünü semtlerine bile uğratmazdı. Yalnız köylüler içerdi.

Üzümü de tatlı ve boldur. Şaraba mahsus olan siyah üzümü pek çok olur. Şarabın bir kabağı (Rodos'ta şarabı barut kabağına¹⁰³ doldurup satarlar ki bir okka üç yüz dirhem gelir) bizim zamanımızda otuz paraya idi. Fakat imalat usulü iptidaiden kurtulmamış olduğundan şaraplar pek kabadır.

Portakalı, limonu meşhur, turuncu bedava denecek kadar ucuz ve boldur. Bundan otuz sene önce mandalina yalnız Mısırlı Süleyman Rahmi Bey merhumun bahçesinde yetişmekte idi. Bugün o da yaygınlık kazanmıştır umarım.

Zeytini aliyülâlâdır. Fakat olgunlaştığı zaman kurtlandığından Rodoslular buna pek güzel bir çare düşünmüşlerdir. Ham iken düşürürler ve mutedil hararetle fırına atıp hafif surette kavururlar. Ondan sonra ma'saraya¹⁰⁴ koyup yağın çıkarırlar. Zümrüt renginde bir yağ çıkar. Rodos'ta pilav ve hatta et bile bu yağla pişirilebilir. Kat'a tadı duyulmaz. Mide fesadı yapmaz.

Fransa'nın 1867 Ekspozisyonu'nda mükâfata mazhar olmuştur.

Bir de çıtlık yağı vardır ki Rodoslu bir bakkal tasavvur etmiş ve muvaffak olmuştur.

¹⁰³ barut kabağı: Bir kayışla boyna asılan ve içine barut konan kurutulmuş bal kabağı, barutluk.

¹⁰⁴ ma'sara: Üzüm, susam vb.nin sıkıldığı yer.

Çıtlık, bizim bildiğimiz sakız ağacının mahsulü olan ve ufak üzüm salkımı gibi her biri birkaç yüz taneyi şâmil bulunan yemiştir. Buna çitlembik dahi derler. Nitekim çitlembiğe de çıtlık tabir ederler.

İşte bu sakız salkımından yağ çıkarmışlar ve Fransa Sergisi'ne göndermişler. Çıkarana bakkala ihtirâ beratıyla¹⁰⁵ bir de madalya gelmiştir ki dükkânında asılı idi.

Bu yağ, nebati yağların tamamından âlâdır. Sade yağdan kat'a fark olunmaz. Bilhassa mideyi hiç bozmaz. Bizim zamanımızda kıyyesi on bir kuruşa idi.

Yeşil zeytinleri çakıyla çizerek bir iki gün suda bırakırlar. Acılığı bu su ile çıkar. Ondan sonra turunç suyuna atarlar. Bir hayli müddet turunç suyunda kalır. Gayet latif bir rayiha ile leziz bir yeme hâsıl eder. Bu sudan çıkardıktan sonra da testilere doldurarak zeytinyağı dökerler. Bu yolda terbiye görmüş zeytin fevkalade makbuldür.

Gömü: Rodoslulara semavi bir afet, faydalı bir usul öğretmiştir. Bundan kırk kırk beş sene evvel adaya, çoğunlukla olduğu üzere bir fırtına ile dolu düşer. Doluyu da şiddetli bir yağmur takip eder. Ne kadar limon mahsulü varsa hepsi toprağa serilir.

Rodos'a düşen yağmurlar parmak kalınlığında ve fakat seyrek iner. Yani damlaların arası hemen bir karışa yakındır. Rodos arazisi tamamen volkan toprağındandır. Âdeta kül ile kumdan ibarettir. Bir yağmur tanesi toprakta on beş santimetre bir delik açar. Hatta iç taraflardaki köylerde büyük yağmurlardan sonra halk antika taharrisine çıkar. Çünkü sikkeler, işlenmiş akik taşı gibi şeyler yağmurların şiddetli darbeleriyle, örtülü bulundukları topraktan hârice sıçrarlar. İşte köylüler bunları o zaman toplar.

Yerlere serilmiş olan bu limonları dolularla yağmur âdeti toprağa gömer. Dört beş ay sonra limon ağaçlarının diplerini kabartmak ve fasılalarını belleyip bakla dikmek zamanı gelir. Beli toprağa vurdukça limonlar çıkmaya başlar. Görürler ki hiçbir tanesi çürümemiş. Birkaç tanesini kesip bakarlar, tadı değişmemiş. Ekşiliği acılığa dönmemiş. Fazla olarak suyu artmış. Tabii mahsul zamanında elleri böğürle-

¹⁰⁵ ihtirâ beratı: Bir kimseye, yaptığı bir buluştan bir süre yalnız kendisinin faydalanabilmesi için devlet tarafından verilen belge.

rinde kalmış olan rençberler toprağı eşerek bu limonları tamamen çıkarırlar. O mevsim ise çiçek mevsimi olduğundan limon az bulunur. Bu sebeple kıymeti de ziyadedir. Mevsim sonunda kazanacakları paranın bu sayede üç katını kazanırlar. İşte ondan sonra bahçe sahipleri mahsul bol olduğu senelerde bir kısmını ve mahsul az olduğu senelerde cümlesini kumlu toprağa gömerler. Pahaya çıktığı zaman meydana çıkarırlar.*

Rodos'ta enginar, Mısır'ın enginar mevsimi geçtikten sonra yetiştiği cihetle hârice sevkinde para eder. Bir de Mısır enginarında fena bir koku vardır. Rodos enginarı ise bilakis pek latiftir. Bir sak üzerinde on on beş baş olur ve bunu zamanına göre altmış paradan otuz paraya kadar verirler.

Biz, zindana girdiğimiz senenin baharında çarşıya enginar gelip gelmediğini, gelmişse kaç satıldığını anlamasını zaptiyemize tembih etmiştik. Çarşıdan dönüşünde gelmiş olduğunu ve kırk paraya sattıklarını söylediğinden, öyle ise dört tane al demiştim.

Yarım saat sonra baktım koca ağaç gibi dallı budaklı bir şeyler geliyor. Zaptiye de hamalı takip ediyordu. "Bu ne Mehmed Ağa?" dedim.

"Enginar," dedi. "Evet enginar ama ben dört tane istedim. Bu ne kadar şey," dedim. "Ben de dört tane aldım," diyerek gülmeye başladı. Meğer bizimle eğlenmek ve bununla beraber Rodos'ta tane ile değil sapıyla satıldığını anlatmak için göstermek istemiş. Bir kökünü evine götürdü. Diğer üç sakını da zaten bakkal ile sözleşmiş olduğundan iade etti.

Kayısı pek latiftir. Fakat bir türü pişince galiz lifler bıraktığından makbul değildir.

Keşkenoz köyünde de pek latif kekik balı çıkar. Hâsılı ekser bostan mahsullerinin yetiştirilmesi göreneğe tâbi tutulmaktan kurtarılsa ve Ziraat Nezareti, mütefennin¹⁰⁶ memurlar gönderip de çeşitli baklagiller üzerinde tecrübelerini bilfiil gösterse, Hristiyan ahali gayet zeki ve faal adamlar olduğundan derhâl kabul ve tatbik ederler. Bu suretle mah-

* Ben bu usulü Konya'da portakala tatbik ettim. Martta kuma gömdüm, temmuzda, ağustosta, eylülde çıkarıp yedim. Hatta Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a getirdim.

¹⁰⁶ mütefennin: Fen bilgini, fen alanında uzmanlaşmış, teknik bilgisi olan kişi.

suller hem çoğalır hem de çeşitlenir. Mesela çilek bilmezler. Hâlbuki Süleyman Bey, bahçesinde pek güzel yetiştirdi. Onu hâsıl edecek pek çok yerler bulunabilir. Fakat bizim Ziraat Nezareti halka faydalı olmak için değil, memurlarına menfaat temin etmek için tesis olunmuş bir nezaret olduğundan şimdiye kadar böyle şeylerle meşgul olmayı hatırına bile getirmemiştir.

Hâlâ dahi Rodosluların gömü limonları gibi, Ziraat Nezareti dairesi dâhilinde gömülmüş olduğu zemin ataletten çıkıp da varlık gösteremiyor. Her şeyden bihaber daldığı ağır uyku ile ömrünün senelerini arttırmaya çalışıyor.

Rodos'ta kuyular hayli derindir. Suyu, yeldeğirmeni tarzında dolaplarla çekerler. İdris çubuklarından ördükleri sekiz on santimetre kutrundaki ipe yan yana iki kulpu olan ve yaklaşık bir kıyye su alan topraktan yapılmış ve bu hizmete mahsus bardak dedikleri kovaları raptederler. Öğle vakti esmeye başlayan meltem rüzgârıyla rüzgâr durana kadar havuzlarını doldururlar. Bu tarz pek adi ve basit görünür ise de yine külfetli ve zahmetlidir. Buralardaki üslupta kanatlı değirmenler yaptırılıp da tulumcaya tahvil olursa daha ziyade kolaylık ve fayda hâsıl olur. İhtimal ki otuz sene zarfında bunda da bazı değişimler vâki olmuştur.

Rodos'un keçi yağı dahi fevkalade latiftir. Fakat ben üç buçuk sene zarfında bir kere almaya muvaffak olmuştum. Çünkü kıyyesi otuz iki kuruşa idi ve İngiliz konsolosu Mösyö Billiotti toplattırırdı.

Kaymak: Rodos'ta kaymak bizim bildiğimiz tarzda değildir. Yoğurt kaymağının biraz daha kalıncasıdır. Bunları sütle karışık olarak gülle dedikleri toprak kaplarla satarlar. Hakikat-i hâlde de bu kaplar hem şekil hem de renk olarak gülleye benzer ve yaklaşık olarak sütüyle beraber yarım kıyye kaymağı ihtiva eder. Bundan otuz sene evvel yüz paraya, üç kuruşa satarlardı. Sütler umumiyetle yağlıdır. Çünkü keçi sütüdür. Bilhassa otlar, kekik gibi koku veren nebatlarla karışık olduğundan rayiha ve lezzet bakımından bizim sütlerin üstündedir.

•

Mutasarrıf Dilaver Paşa'nın adaya gelişi 1291 ramazanına [Ekim 1874] tesadüf etmişti.* Ailesini İstanbul'da bırakarak sebük-bâr¹⁰⁷ gelmişti. Tabii böyle şeyler taşralarca fevkalade hâllerden sayılır.

Çünkü değişiklikler, daima yenilik olduğu için büyük şehirlerde bile birkaç gün halk nazarında dedikoduya uğramak tabiidir.

Maşuk Paşa, bahriye amirlerinden bir ferik idi. Dilaver Paşa dahi aynı meslek ve rütbede bulunduğundan Rodoslularca garip görünmemişti. Çünkü milli tarihine bizim halk kadar yabancı kalmış bir kavim düşünülemez. Vakıa bizim henüz bir tarihimiz yoktur. Bununla beraber vakayinamelerimiz mevcuttur. Onlar hiç olmazsa fethettiğimiz memleketlerin idaremize bağlı vaka ve hadiselerini ihtiva eder. Onlardan pek çok şey anlaşılmamakla beraber idare hususlarımıza bağlı bir hayli malumat edinmek mümkündür. Mesela Rodos adası vaktiyle kaptan paşalara has idi. Hatta kaptanlıktan azledilmiş vezirlerin sürgün yeri ve bazen de ölüm yeri idi.

Murad Reis Türbesi'nin etrafındaki kabristanda beş on kaptan paşa mezarı görülür ki ekserisi katledilerek defnedilmiştir. Bunların Rodos'ta bulunup irtihal etmeleri rastlandı mıydı? Niçin sair vezirlerden biri gönderilmemiş. Çünkü sadrazamlar çoğunlukla Dimetoka'ya veya Gelibolu'ya sürgün ediliyorlardı. İkbal günlerindeki teşrifat merasimi, bahtsizlik ve iptila zamanlarında dahi geçerli idi. Sürgünün de bir tür teşrifat usulü vardı ki son mertebesi idamdı. Mesela kadılar İbrim'e sürgün ediliyorlardı.

Bir kaptan paşayı idam kabil olduğu hâlde Rodos'a sürgüne bedel, Tekfur Dağı'na sürgün, haysiyetini muhal ve binaenaleyh nefesine hakaret kabul edilirdi. İşte dünyada usul ve merasimin giderek bu gibi maskaralıklara sebep olabilmesindendir ki İslam'ın doğuşunda ümera ile ahali arasında dengeyi ihlal edebilecek hiçbir imtiyaz geçerli olmamıştır.

Sonraki çağların hükümetleri ise fethettikleri yerlerde gördükleri usul ve âdetleri kabul ede ede ümerayı, ki ger-

* Ayan-ı kirâmdan eski Bahriye Nazırı Salih Paşa Hazretlerinin pederleridir.

¹⁰⁷ sebük-bar: Yüku hafif. Dert yüku taşımayan, düşünce ve gamdan azade, anlamı da vardır.

çek manası halka hizmetten ibarettir, hâdimlikten hâkimliğe çıkmıştır. Giderek efendi, hizmetkâr; hizmetkâr, dilediği gibi hareket eder olmuştur.

Acaba Osmanlı tarihinde avamca bir ananeyi söyleyen Murad Reis'in Rodos'ta bulunmasından dolayı mı bu ada, deniz reislerine has kılınmıştır. Tarih bunu da haber veremez. Zaten herhangi vakaya "acaba" edatıyla tereddüt ârız olursa oradan hakikatin firar etmiş olduğuna hükmolunmalıdır.

Bu kabristanda bir iki Kırım hanı da medfundur. Hatta meşhur Şahin Giray'ın mezarı da oradadır. Çünkü yolunu kaybetmiş bu şahini orada idam etmişlerdi.

1290 senesi [1873] Ramazan Bayramı'nda idi ki Rodos'ta ilk idrak ettiğimiz bayramdır, Midhat ile birlikte kaleden dışarıya birinci defa olarak çıkmıştık. Yanımızda mutat bir topçu mülazımı ile iki de zaptiye bulunuyordu. O gün, bize "yoğun bir hürmet" (!) olmak üzere tabur ağası da kılavuz gibi yanımıza katılmıştı. Aynıyla bayramlarda lalarıyla Veliefendi Sahrası'na çıkan eski beyzadelerimiz gibi biz de iki arkadaş el ele vererek sur dışında gezintiye çıkarılmıştık. Zavallı sürgünler! Sekiz aydan beri kümese kapatılmış vahşi gazallar gibi kırları uzaktan temaşa ediyorlardı. Hakikatte o güne kadar yıkanma bahanesiyle yalnız çarşıya çıkmakta idik.

Bana kalsa idi bayram günü kale hâricine de çıkmazdım. Lakin ben çıkmak istemeyince Midhat Efendi de çıkmayacaktı. O ise merak dürtüsüyle dışarıyı görmek istiyordu. Arkadaşımın bu arzusuna engel olup da keyfini kaçırmak istemedim. Bana gelince öyle bayramın ilk günü etrafımızda dört yasakçı bulunduğu hâlde kale hâricine çıkmayı âdeti kibrime yediremiyordum. Ben isterdim ki halk orada, o birbiri içindeki duvarlarla çevrili, ismi bile insanı rahatsız eden zindanda her şeyden mahrum iki mazlum bulunduğunu her vakit hatırdan tutsun, biz halkı cahil olarak kabul ederiz. Fakat kalpsiz, hissiz farz edemeyiz. Onlara zulüm ve sitem sezdirilmelidir. İdrak mertebeleri nispetinde onlara telkin olunan şeyler zihinlerinin istidat derecesine göre büyüklük kazanır. Biz, Yenişehirli Ahmed Efendi'nin siyasi ve içtimai meselelerini henüz duymamış idik. Ben yalnız birkaç zabitin fikrini amiyane bir söz ile bulandırmıştım. O da ta-

mamıyla değil. Bana Mülazım Hacı Ömer “Haydi abdest al da cumaya gidelim,” demişti. Ben ise ona “Cuma namazı adaletle kaimdir. Mademki ben nefsimi mazlum görmekteyim artık adaletin varlığına nasıl hükmedip de cuma namazı kılayım,” sözüyle cevap vermiştim.

Tabii Hacı Ömer Ağa, arif olmadığından bu ince fikirlerimden hiçbir mana çıkaramamıştı. Fakat şüpheye düşmüştü.

Yağcı Hoca’ya müracaat edecekti. Yağcı Hoca ise avam arasında ikinci İmam-ı Âzam addolunurdu.

Kelbiyundan¹⁰⁸ sayılacak kadar süfli bir kıyafetle gezen ve susam yağı çıkarıp satmakla geçinmesinden dolayı “Yağcı Hoca” diye yâd edilen bu adam, bakkallar çarşısındaki dükkânında avamın şer’i hususlarda müracaat ettiği tek adamdı. Dükkânına zengin fakir pek çok adam gelir, derdini anlatır, fetva ister, hoşnut olacağı yolda cevabını alır işine giderdi.

Zannım doğru çıktı. Hacı Ömer benden aldığı cevap üzerine doğruca Yağcı Hoca’ya gider der ki “Hocaefendi! Cuma namazını kılmak için adalet olmalı imiş. Adalet olmazsa kılmamalı imiş. Doğru mu?” Hoca buna tabii olarak kaçamaklı bir cevap vermeye mecburdu. Bilhassa bu mesele hakkında zaten muhtelif sözler olduğundan, kavl-i muhtar,¹⁰⁹ cuma namazının edası hususunda idi. Onun için hoca da Ömer Ağa’ya “Sen askersin, askerinin başı padişaha bağlıdır. Böyle meselelerle senin alışverişin olamaz. Ötede beride söyleyecek olursan başın belaya uğrar,” cevabını verir. Bunu yine bize gelip Ömer Ağa söyledi. Ben de o zaman kendisinden “Ey şimdi ne fikirdesin. Kılmak mı kılmamak mı istiyorsun?” sualinde bulunduğumdan Ömer Ağa da “Hoca bilir ama söylemek istemiyor. Beni de korkutmak istedi,” cevabını verdi.

Benim maksadım ise Ömer Ağa’nın cumayı terk etmesi değil, cumanın şartı olan adaletin, yokluğuna kail olması idi. Zira bu gibilere zulüm ve adaletin hususi şekillerini anlatmak kabil olamayacağından onların idrakine ancak ibadetlere bağlı hâller ile meram hissettirilebilirdi. Bir de bu gibilerin itikadınca amellere ve ibadetlere müteallik meselelere

¹⁰⁸ kelbiyun: Kinizm felsefesine bağlı olanlar.

¹⁰⁹ kavl-i muhtar: Bir meselede, bir mezhebin âlimlerinin çoğu tarafından mezhebin içinde mevcut içtihatlardan (büyük âlimlerin kitap ve sünnetten çıkardıkları hükümlerden) seçilen ve bu seçime göre üstün tutulan ve fetvaya esas alınan söz.

yalnız ulema vâkîf olduğundan biz ne söylesek nazarlarında hükümsüzdü.

Haşmet'in Mezarı

Murad Reis Türbesi'ni ziyaretten sonra bahçe hâinden mezarlığa tahvil etmiş olan türbe taraflarını dolaşmaya başladım. Milli tarihimizce epeyce meşhurun defnedilmiş olduğunu gördüm. Bu sırada Haşmet'in dahi mezar taşı gözüme ilişti. Biçare adamın Rodos'a sürgün edilmiş ve orada vefat etmiş olduğunu bilmiyordum. Vefat tarihi 1181 [1767] olmak üzere mezar taşında yazılı idi, ki bizim bulunduğumuz tarihten tam yüz on sene evvel vefat etmişti. Tabii şair olmasına ve yerli yersiz sözler söylemekle meşhur bulunmasına nazaran fincancı katırlarını ürkütmüş olması muhtemeldi. Bu zamanda mizah gazetecisi ne demekse o zamanda da Haşmet nev'inden olan şairler o demektir. Daha ciddileri, mesela Nefi, Fehim, Bahayî gibiler idam olunuyordu. Haşmet bereket versin o belaya uğramamış. Şüphe yoktur ki ondan da efendisi olan Ragıp Paşa kurtarmıştır. Fakat en garibi Haşmet'in 1175'te [1761] yani III. Sultan Mustafa'ya üç ramazan boğaz tokluğuna musahiplik ettiği hâlde yine sürgün belasına uğrayışı ve Râgıb Paşa'nın da vekâlet makamında bulunmakla beraber buna mâni olamayışdır.

Bir sürgün için, sürgün olarak vefat etmiş olan Haşmet'in mezarını görmek o kadar hoş bir şey değildir. Hatıra neler getirir. Bununla beraber ebedi üne kavuşmuş Reşid Paşa'nın Tanzimat'ı umum milletin ve bilhassa kalem erbabının kurtuluş beratı olduğu nazarımda bir kere daha sabit olmuştu. O anda Haşmet'le beraber Reşid'in ruhuna Fatiha okuyarak şükranımı gösterdim.

Midhat Efendi de az müteessir olmadı. Ona da "Koca Reşid Paşa'ya nasıl rahmet okumayalım ki bugün onun sayesinde yaşıyoruz," dedim. "Hakkın var birader. Memleket evladının umumu ona kurtarıcı nazarıyla bakmalıdır," sözüyle karşılık verdi.

Bu ziyaretten sonra vuku bulan ricası üzerine yemek yemek için sarı kâtibin Frenk varoşundaki ikametgâhına gittik ve akşama kadar orada sohbet ederek saat on bir buçukta zindana avdet ettik.

Dilaver Paşa'nın adaya gelişi ve yanında bir hizmetkâr-dan başka kimse bulunmaması Rodoslular üzerinde büyük bir tesir göstermişti. Çünkü hadem ve haşemden¹¹⁰ azade olanlar halka vakar ve haysiyet gösterirler. Büyüklük, malumdur ki işlerde görünür. Geçici hallerde gösterilen büyüklük, onun bertaraf olmasıyla beraber ortadan kalkar.

İkinci olarak Dilaver Paşa'da sade tavırlar ile beraber, bir de hürmet ihsas eden ruhani bir hâl görülüyordu. Bilhassa vecâhet¹¹¹ ve izzeti haiz, uzun boylu bir zat olduğu gibi giydiği tersane üniforması dahi boyuyla bir nispet hâsıl eylediğinden ve o tarihte yaklaşık elli yaşlarında olduğu hâlde kendisini daha genç addettirecek sağlıklı bir vücuda sahip olduğundan, seksenlik bir ihtiyarın âcizliği önünde seneler geçirmiş olan halk, bu zatın levend gibi yürüyüşüne hayran olmuştu.

Hâlâ dahi müteessifim ki Dilaver Paşa ile memuriyetinin başında daha benim yüzümü görmeden aramıza nifak düşürmüşlerdi.

Sebebi ise pek adi olduğu hâlde münafıklar arzuları gibi şekle koymuşlardı.

Bu faslın başında hususi hâllerinden bahsettiğim Hüseyin Cemal Efendi'nin bir ineği otlamak üzere mezarlığa girmişti. Bundan dolayı belediye ineği hapis ve sahibinden nakit ceza almaya teşebbüs etmişti.

O tarihte belediye nizamları hemen keyfî bir suretle tatbik olunuyordu. Bilhassa mezarlıklar duvar ile çevrili ve korunaklı olmadığından ineklerin girmesinden dolayı suçlu olunamamak iktiza ederdi. Çünkü evvelemirde ineklerin mezarlıklara girmesine mâni olacak tedbirler ilan olunmalı idi. Bu muamelenin mücerret Hüseyin Cemal hakkında birinin maksadı icra fikrinden neşet ettiği anlaşılyordu.

Hüseyin Cemal bunu duyar duymaz bana gelerek vakanın muamelesine itirazı hâvi sert bir dilekçe istedi. Ben de o yolda bir müsvedde yapıp verdim. Kâğıdı kendi temize çekerek belediye reisi olan Ratib Ağa'ya göndermiş. Ratib Ağa memleket eşrafından idi. Hüseyin Cemal ise Beyrutlu olarak

¹¹⁰ hadem (û) haşem: Hizmetçiler ve maiyet halkı.

¹¹¹ vecâhet: Güzel yüz, güzellik, gösterişlilik. İtibar, haysiyet, şan, şeref.

Rodos'ta ticaretle meşgul ve kale taburu kolağası Cezayirli Mustafa Ağa'nın kerimesiyle evliydi. Kim bilir ne gibi bir sebepten veyahut sözünü hiçbir vakit esirgemeye lüzum görmeyecek derecede haiz olduğu serbestçe fikirlerinin sevkiyle aleyhinde bulunmasından dolayı Ratib Ağa ile araları açıldı. Bununla beraber kâğıdı okur okumaz Ratib Ağa ineğin teslimini emretmiştir. Şu kadar ki bir iki gün sonra gelen yeni mutasarrıfa memlekette hâriçten gelip yerleşme birtakım sefil ve perişan şahıslar bulunduğunu ve sırf şahsi menfaatini temin için daima hükümetin icraatlarını akim bırakacak hâllere teşebbüs ettiklerini ve eski mutasarrıfın yaşlılığı dahi bu hâllere yardım ettiğinden, her biri başlı başına hükümet eylediğini hasbihal makamında anlatır. Ve Hüseyin Cemal'i de o zümrenin en korkusuzu olarak tanıttırır ve inek meselesini anlatıp dilekçeyi de iddiayı teyit makamında gösterir. Der ki "İfade suretine bakınız. Bunu Rodos'ta yazacak arzuhalci yoktur. Fakat sürgünlerden Ahmed Midhat Efendi ve Tevfik Bey isminde iki kişi var. Bunlardan Tevfik Bey ile pek ziyade dosttur. Müsveddeyi ona yaptırmış zannoluyor."

Dilaver Paşa daha benim yüzümü görmeden kötü kimsele ile düşüp kalkar bir şahıs olduğuma tabii olarak inanır. İhtimal ki tahrirat müdürü ve tabur ağası gibi Ratib Ağa'ya yardaklık edenlerden sorup cevap alır. Her ne hâl ise paşa bizim ve hassaten benim için fena bir fikir hâsıl eder.

Birkaç gün sonra bayram olduğundan kale binbaşısının refakatiyle hem gelişini hem de bayramı tebrik için Midhat Efendi ve ben kalkar hükümete gideriz. Tabii resmi olan bu ziyarette bilhassa birinci defa görüşülen bir adamdan fevkalade iltifat beklenmez ise de soğuk bir muameleye uğramak da hatıra gelmez. Bundan dolayı, gördüğümüz soğuk muameleden dolayı ikimiz de müteessir olarak döneriz. Üç gün sonra mutasarrıf paşanın zindana iadeiziyarete geleceği zaptiyeler tarafından haber verilir. Hakikatte yarım saat sonra gelir ve doğruca Midhat Efendi'nin odasına gider. Bu da pek tabii. Midhat Efendi faziletçe ve yaşça benden büyük olduğundan her kim olsa önce onun odasına gitmesi lazımdır. Fakat ondan sonra da benim odama gelmelidir. Çünkü bir mutasarrıf, hâl ve mevkileri eşit olan iki adamdan birini diğerine tercih edememek lazım gelir. Bu mütalaaya dayanarak Dilaver Paşa'nın benim odamı da ziyaretine munta-

zır bulundum. Biraz sonra set üzerindeki nöbetçinin selam vaziyeti aldığını pencereden gördüğümünden, paşanın Midhat Efendi'nin odasından çıktığını anladım. Pencereden çekildim. Paşa yanındaki üç dört kişi ile benim daireye uğramadan çıkıp gitti.

Çok şey! Yanındaki adamlar da mı ihtar etmediler. Acaba beni evimde mi zannediyor?

Garip tesadüflerden olmak üzere o günlerde bazı hususlardan dolayı tabur ağası maiyet vapuruyla Kasot adasına gönderilir.

Kasot Kaymakamlığı'nda ise Lamii Bey namında bir zat bulunurdu ki aslen Giritlidir. Enderun-ı Hümayun'dan çıkma idi. Kendisini çocukluk yıllarımdan beri tanırdım. Ben, Rodos'a geldikten sonra o da Kasot'a memur olmuştu. Bu sebeple ara sıra Rodos'a gelir, mutasarrıfla konuşarak adayı ilgilendiren hususları istişare ederdi. Kasot, Rodos'un karşısında bir adadır ki ahali ekseriyet üzere süngerci ve gemicidir. Ve hemen cümlesi Yunan olduğu iddiasındadır. Gayet sert huylu, serkeş adamlardır. Hükümetin emirlerine daima itaatsizlik gösterirler. Bu da hükümetin meşhur "sızıltı çıkmasın" namındaki âciz idaresinin mensubu olma neticesi olarak böylece devam eder dururdu.*

Her gün Rodos'tan Kasot'a, Kasot'tan Rodos'a kayık gidip gelir. Ben de İstanbul'dan o tarihte bize gönderilen *Hakayiku'l-Vekayi* ile *Basiret* ve *Hayal* gazetelerini okuduktan sonra Lamii Bey'e gönderirdim. Ara sıra da kendisine mektup yazardım.

Lamii Bey o tarihte otuz beş yaşlarında bir adamdı. Gayet hoş sözlü, kıssahanlıkta ikinci bir Haşmet'ti. O tarihte hayatta olan eski vükelanın tamamını tanıdığından her birinin taklidini yapar, dairelerinde deveran etmiş, herkesçe duyulmuş hâllerin hepsini bilir, isterse mübalağa edercesine ilaveler ile nakleder. Hülasa güldürerek eğlendirir. Bununla beraber haysiyet ve şerefi tanır bir adamdı.

Başkalarının sırlarına merak, bizim pek eski kötü bir hasletimiz olduğunda şüphe yoktur. Eğer öyle olmasa idi, Ab-

---

* Hâlbuki Kemal, Rodos mutasarrıfı iken Kasot'a giderek ada halkına tamamen tezkere-i Osmaniye [nüfus kâğıdı] dağıtmış ve Yunanilik iddiasını ortadan kaldırmıştır.

dülhamid, ordular teşkil edecek kadar casusu nereden peyda edebilirdi?

Tabur ağası Mustafa Ağa hemşehrîsi olan Lamii Bey'le laubali görüştüğü için Sömbeki'de bulundukça hükümet da-iresindeki odasında yatıp kalkarmış. İşte bu emniyet ve hususiyetten istifade ederek benim olduğumu zarfından anladığı bir mektubumu yazı tepsisinin üzerinden alıp koynuna kor. Gece Lamii Bey yatmaya gidip de yalnız kaldığı zaman okuyup münderecatına muttali olur ve mal bulmuş Mağribi gibi hırz-ı cân eder.¹¹² Gelir gelmez de nadir bir hediye olarak mutasarrıf paşaya takdim eder.

Mektup, bugün yazılmış gibi hatırımdadır. Kâni'yi taklit ederek o zamanın vezirleri hakkında alay eden latifelerle örülü idi. Çünkü Lamii Bey bunlarla mütelezviz olurdu ve kendisi de onu şerh edebilecek zarif kimselerden idi.

Hapis İçinde Hapis

1291 senesi zilkadesinin ilk cuması idi [10 Aralık 1874]. Akşam yemeğini evimde yedikten sonra zindana dönmüş-tüm. Zaptiye Mehmed her zamanki gibi kahvemi pişirip getirmiş idi ki merdivenden yukarıya birinin çıkmakta olduğunu ayak patırtısından anladığımızdan Mehmed koşup kapıyı açtığında Mustafa Ağa "Beyefendi geldi mi?" sorusuyla beraber içeriye girdi. Birkaç günden beri Sömbeki'de bulunduğunu ve giderken uğrayıp da Lamii Bey'e mektup veya bir emrim olup olmadığını öğrenememesi[nin] alelacele gidişinden neşet ettiğini mazeret lisanıyla anlatarak beyin selamını söyledi.

Ben o güne kadar Lamii Bey'e yazdığım mektupları hükümete bağı olan birilerine vermiyordum. İngiliz konsolosunun oğlu olup Messagérie ve Lloyd kumpanyalarının acentalığını yapan Mösyö Henry Billiotti'ye verirdim. O da başka bir zarfa iliştirerek üzerini Rumca yazdıktan sonra sünger kayıklarından biriyle gönderirdi.

Ben, Mustafa Ağa'nın bu sözünü orman taşlamak¹¹³ kabîlinden telakki ettiğimden bir kelimeyle olsun mukabelede

¹¹² hırz-ı can etmek: Canı gibi saklamak.

¹¹³ orman taşlamak: Bir kimsenin düşüncesini dolaylı olarak öğrenmeye çalışmak.

bulunmadım. Kendisi hizmetçi Mehmed'e seslenerek "Kahve pişirme, yemek yemedim. Gideceğim," dedikten sonra:

"Mutasarrıf paşa bendenize emir verdi ki gelip size haber vereyim. Sabahları devlethaneye gitmeyeceksiniz. Yemeğini-zi buraya getirteceksiniz. Misafir filan da kabul etmeyeceksiniz."

"Sebebini öğrenemez miyim?" dedim.

"Vallahi efendim bir şey söylemediler. Yalnız bu kadar söylediler."

"Pekâlâ! Bu yasak Midhat Efendi için de geçerli mi? Ona da söylediniz mi?"

"Hayır efendim! Midhat Efendi için bir emir vermediler."

"Demek sırf bana aittir. O hâlde sebebini mutlaka öğrenmeliyim. Çünkü suç ve kabahatleri müsavi olan iki şahıstan birine durup dururken sebepsiz ayrı bir muamele olunamaz. Hem ben bu emri sizin vasıtanızla da telakki edemem. Çünkü biz Maşuk Paşa zamanında mülki hükümetin gösterdiği korkaklık neticesi olarak bilirsin ki askerî cihete emanet olunduk. Bana bu emri ancak binbaşı verebilir. Mutasarrıf veremez."

Bunun üzerine Mustafa Ağa "Siz bilirsiniz, gider tebliğ ederim," diyerek çıkıp gitti.

Kendi kendime düşündüm taşındım. Böyle bir muameleyi davet edecek bir şeyde bulunduğuma ihtimal veremedim. Biraz sonra Armutçu mülazım gelmekle işi ona anlatarak binbaşıya gönderdim.

Saat gecenin akşamdan sonra iki buçuğu idi. Evine gelip soyunmuş olan binbaşı, sabahleyin erkenden gidip mutasarrıf paşayı göreceğini ve sebebini sorup öğreneceğini ve merak etmememi bildirdi.

Mevsim, kânunuevvel olduğundan Rodos'un mübarek yağmurları sürekli yağıyor ve iri taneleri rüzgârın sevkiyle şiddetli şiddetli camları kamçılıyordu. Bir taraftan aldığım haberin gerektirdiği merak, bir taraftan da huzursuz eden fırtına ile yağmur uykumu kaçırdı. Armutçunun geceleri oturup konuşmak alışkanlığı yoktu. Çünkü akşamcılık hâli buna mâni olurdu. Zaptiye Mehmed de o gece evine gitmeye izinli olduğundan bana bir kahve daha pişirerek gitmişti.

Çaresiz lambayı söndürüp yatağa girdim. Başucumda, kepengini daima kapalı bulundurduğum pencerenin üzerin-

deki oluğa konmak alışkanlığı olan ve bana on sekiz aydan beri geceleri arkadaşlık eden baykuş da, olmayacak şekilde, o gece zuhur etmemiş idi. Bana onun herkesi ürküten hü-zün verici sesi âdeta ninni keyfi verirdi. Bazı gece akşamdan gelir konardı. Ben zindanın terasından indiğim saatte onu olukta tünemiş görürsem "Akşamın hayrolsun baykuş efendi!" hitabıyla taltif ederdim. Boz ve oldukça cüsseli bir hayvan idi. Bazı gelmediği gece olursa ben ondan alışılmışın dışında mahzun olurum. Halk ise baykuşun varlığından korku ve telaşa düşer, her şey telakkiye göre değişir. Vaktiyle Şark şairleri baykuşları ekseriya viranelerde aşıyan tutmalarından dolayı uğursuzluk timsali olarak görmüşlerdir. Biçare hayvanın gündüz gözleri göremez. Bütün bütün göremez değil belki güneşin parlaklığından gözleri kamaşmış olduğu için uçamaz. Yoksa puslu ve kapalı havalarda gündüzleri dahi meydana çıkar. Ve ekseriyetle gurubdan yarım saat evvel meydana çıkarlar. Daima eşiyile birlikte gezer. Biri arz-ı vücut ettiği hâlde mutlaka diğeri de ondan beş on zirâ¹¹⁴ ötede görülür. Dişisi ara sıra bilhassa uçarken bir çığlık koparır ki kulakları pek fena gıcıklar. Erkek de o sesin arkasından dişiyi takip edip gider. Bu acı sese umumen uğursuz gözüyle bakarlar. Ben ise geceleri tek arkadaşım olan bu hayvanın hazin hazin ötüşüyle kalbimin infiallerini sakinleştirdim.

Sabahleyin Zaptiye Mehmed eve uğradığı hâlde hiçbir şey söylememiş olduğundan yazdığım bir pusula ile işi anlattım. Ve öğle yemeğiyle beraber Ziya'yı getirmesini de Mehmed'e tembih ettim.

Ben o günlerde Şövalye Caddesi'nin aşağıya inerken sol başında köşebaşı teşkil eden Bodrumlu Hasan Ağa namında bir zaptiye yüzbaşısının İstanbul tarzında yeni yaptırdığı eve taşınmış idim. Çünkü zindanın kapısıyla bu ev karşı karşıya olarak aralarında yirmi beş adımda katedilir bir meydancık vardı. Bu da nöbetçi gaillesinden, zaptiyeleri kurtarmak ve yağmurlu havalarda gidip gelmekte külfete düşmemek, bilhassa robdöşambr ile gidip gelmeyi temin etmek maksadıyla idi.

Saat üç raddelerinde Atâ Efendi geldi. Mutasarrıf paşayı görmüş, konuşmuş. Paşa, benim bir mektubum tutulduğundan bahsetmiş. Bu sebeple kendisini ilgilendirir bir iş olma-

¹¹⁴ zirâ: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü.

diğını ve temas kurmaktan yasaklanmam lüzumlu bulunduğunu söylemiş.

Gelip bana haber verdiği zaman beni azarlayacak ve mesul edecek hiçbir mektubum olmadığını kati surette ifade ile Atâ Efendi'yi temin ettim. Armutçu ile de Hüseyin Cemal'e ve Hafızıkütüp Abdullah Efendi'ye haber göndererek art aradan¹¹⁵ tahkikatta bulunmalarını ihtar ettim.

Tekmil kitaplarımı eve götürmüş olduğumdan yanımda vakit geçirecek bir şey yoktu. Gazeteler de pazartesi günü gelecekti. O günü akşama kadar can sıkıntısıyla geçirdim. Şu bela içindeki belayı davet eden hâlin neden ibaret olduğunu bir türlü keşfedemedim. Yalnız mutasarrıfın beni bilmeden, benden nefret edişini biliyordum. Fakat yine Ratib Ağa meselesini hatırıma getiremiyordum. Onları hep sonra duydum. Bir adamın haklı haksız anlattığı bir meseleyi yazan dilekçe müsveddesi yapmak, tenkidi gerektirecek sebeplerden olmadığı için bittabi olarak onu hatırlayamazdım.

Midhat'a bir tezkere yazıp sebebini bilip bilmediğini sordum. Çünkü henüz Midhat Efendi ile olan dargınlığımız devam ediyordu. Birbirimizin odasına gidip gelmiyorduk. Yalnız Ziya'yı götürmek vesilesiyle bir kere gitmiştim.

Midhat'tan aldığım cevapta Lamii Bey'e yazdığım bir mektubun mutasarrıfın eline geçtiği ve onda ise büyük vezirler haklarında birtakım münasebetsiz sözler bulunduğu ve fazla olarak mutasarrıf hakkında da gayet galiz bir tabir olduğu bildiriliyor ve bundan dolayı hiç kimseye hata isnat edilmesi lazım gelmeyip, bu belanın kalemimin perhizsizliğinden ve bir de herkese emniyet ve itimatta bulunmak gibi ihtiyatsızlıktan ortaya çıktığı serzenişle ifade ediliyordu.*

Midhat Efendi'nin bu kadarcık beyanatı bana meseleyi tamamıyla hallettirmiş oldu. Mektubun nasıl bir mektup olduğunu biliyordum. Mutasarrıf paşa hakkındaki tabirimin de nasıl bir tabir olduğunu unutmamıştım. Fakat böyle bir tabirden dolayı zaten mahpus olan bir mazlumin hapis içinde hapis edilmesi gibi bir küçüklüğü Dilaver Paşa'nın mert fikirlerine bir türlü yakıştıramadım. Meseleyi bu şahsi cihetten tecrit hâlinde, mektubun Yusuf Kâmil Paşa hakkında-

¹¹⁵ art aradan: Haberi olmadan bir başkası adına yapılan iş.

* Bu pusula fotogravür suretinde kitaba aynen girecektir.

ki alaycı fıkrası kalıyordu ki mutasarrıf paşa onun gönüllü vekili olmadığı gibi bir adamın kibir ve azametinden bahsetmek ve istihzalı bir dille taklidini yapmak dahi suç teşkil edecek hâllerden değildi. Demek ki paşa, kendi hakkında kullandığım tabire alınmış ve iktidar elinde olduğu için beni de bu suretle cezalandırmış. Pekâlâ!

Aradan bir hafta geçince Rodos'un *Levant Herald* muhabiri tarafından gazetesine yazılmış olan mektubun kupürü geldi ki bunda tevkif sebebimin adanın ahvali hakkında gazetelere birtakım gazez dolu malumat verdiğim ve bazı vezirler aleyhinde mektuplar tahrir ettiğim hikâye olunmuş ve bu sebeple temas kurmaktan men'ime hükümetçe mecburiyet görülmüş olduğu ifade olunuyordu.

Hüseyin Cemal ile Abdullah Efendi dahi tahkikat icra ederek malum inek müsveddesinin büyük dahli olduğu ve şayet mutasarrıf benimle dost olduğu takdirde foyalarını meydana çıkaracak hâlleri hikâye etmekliğim muhtemel olduğundan oralara meydan vermemek için beni, hasbî zararlı suretinde tasvir ettikleri ve bunda Abdi Efendi'nin dahi dahli bulunduğu bildiriliyordu.

Bunun üzerine "Mektub'ul-irşad fi'l-reddi ehl'il-isnad" unvanıyla mufassal bir mektup yazarak henüz sadarette bulunan Hüseyin Avni Paşa'ya gönderdim. Mektubumu 23 Zilkade'de postaya vermiştim. Fakat doğrudan doğruya kendisine yazmamıştım. Biraz evvel Rodos'a gelmiş olan Miralay Sabit Bey'e yazdığım bir mektuba ilıştirmiş ve onun eliyle verilmesini rica etmiştim. Çünkü Sabit Bey dahi diğer müfettiş Halid Bey gibi bizimle samimiyet hâsıl etmişti. Zilhicce'nin üçüncü günü doğrudan doğruya Babiâli'den mutasarrıflığa şu yolda bir telgraf çekilir: "Rodos'ta ikamete memur olan Tevfik Bey, kale kumandanına emanet edildiğinden, onun görüşü alınmaksızın hakkında hükümetçe bir gûnâ muamelede bulunulmaması ve evvelki hâlinin iadesi ihtar olunur."

Bu telgrafnamenin bir aynısı da bizim Binbaşı Atâ Efendi'ye verilir. Benim bir şeyden haberim yoktu. Güvercinlerimin yuvalarını temizliyordum. Merdivenden ayak sesleri işitilme-

* Sonradan feriklikle Basra Valiliği'ne memur olmuş olan Sabit Paşa merhumdur.

ye başladı. Zaptiye sokağa gitmiş olduğundan gelenlerin kimler olduğunu anlamak üzere güvercinlerin bulunduğu odadan çıktım. Tabur ağasıyla bir de Dilaver Paşa'nın hizmetinde bulunan ve gayet mert ve vicdan sahibi Pirmeteli bir Arnavut olan Ferhat Ağa'yı gördüm. "Ellerim kirli idi. İçeri buyurunuz da şimdi gelirim," dedim. Tabur ağası "Oturmayalım efendim. Mutasarrıf paşa hazretleri mahsus selam söylediler. Evvelki gibi sabahları devlethaneye gitmenizi, istediğiniz zaman çarşıya çıkmanızı ve ne vakit arzu ederseniz hükûmete de teşrif buyurmanızı haber vermemi emrettiler," dedi.

Ferhat da gayet güleryüzle "Yarın inşallah beylerle geliriz," diyerek samimiyetini gösterdi.

Onlar çıkmışlardı ki bizim Atâ Efendi bıyıklarını balta kesmez bir hâlde kabartmış olduğu hâlde gülün bir yüzle ortaya çıkarak telgrafnameyi gösterdi. "Ben, beyler bize aittir dediğim vakit bana 'Bu iş size bağlı değildir,' demişti. Ben de sizin gerçekten bir mektubunuz tutulmuştur zannıyla sesimi çıkaramamıştım," dedi. Ben de, Hüseyin Avni Paşa'ya yazdığımı ve tesiri görüldüğünü söyledim. Ve onunla beraber çıkarak akşam yemeğini yemek için eve gittim.

Üç gün sonra gelen Avusturya postasıyla Sabit Bey'den dahi bir mektup zuhur etti ki bunda Hüseyin Avni Paşa'nın vakanın muamelesine pek ziyade canı sıkıldığı ve derhâl sureti zarf içine konulmuş olan telgrafla emir verdirdiği bildiriliyordu.

•

Ertesi günü filhakika, büyüğü on yedi on sekiz, küçüğü on iki on üç yaşlarında iki beyle Ferhad Ağa geldi ki büyüğünün ismi Mehmed ve küçüğünün ismi Salih idi.*

Beylerin birinci defa olan bu ziyaretleri, paşa tarafından bir nevi tamir ve gönül alma idi. Ben katiyen maceradan bahsetmedim. Zaten pederlerine ne başında ne sonunda bir şey yazmıştım.

Beyler gayet iyi huylu ve asilce bir terbiyede olduklarından pek ziyade nezaket gösterdiler. O aralık zaptiye, Ziya'yı

* Salih Bey, âyan-ı kirâmdan sâbık Bahriye Nazırı Salih Paşa Hazretleridir ki kendileriyle o tarihte başlayan yakınlaşmamız, yüce ahlakla kuşatılmış olmalarının bir gereği olarak samimiyetle bugüne kadar artarak devam etmiştir. Hatta bir zaman oldu ki felek ikimizi de aynı zamanda iptilaya hemhâl ederek meslekçe dahi bir araya getirmiştir.

getirmişti. Salih Bey onu yanına alarak söyletmeye başladı ve pek çabuk dost oldu. Hatta onu ertesi günü için "Despot Varoşu"ndaki ikametgâhlarına davet etti.

Bugünden sonra bu iki birader asgari üç dört gün fasıla ile zindanı ziyaret eder oldular. Salih Bey, hürriyet fikriyle kendinden geçmiş olduğundan benim serbestçe konuşmamdan mütehassis ve memnun olmakta idi. Mehmed Bey ise yaşça büyük olduğu ve sakin bir mizaç ile yaratıldığı için bizim serbestçe olan konuşmamıza dâhil olmazdı. Bunda hakkı da vardı. Çünkü iyiyi kötüden ayırmaya başlayacak bir yaşta olduğundan, kendisinden dört beş yaş küçük olan biraderini havsalası ile münasip olmayan konuşmalardan korumak tavrı ortaya çıkardı. Bu cihetle Mehmed Bey benden ziyade Midhat Efendi'ye mütemayil bulunuyordu.

Kurban Bayramı arifesinde de Dilaver Paşa geldi. Ben eşraftan Raşid Efendizâde Hacı Rasim Bey namında bir zatla tavla oynuyordum. Geldiğini, içeriye girdiği sırada gördüğümünden tabii olarak oyunu bırakıp ayağa kalkarak ihtiramda bulunmuştum. Fakat vuku bulan ısrarına mebni yarıda kalmış oyunu tamamladık. Oyundan sonra sohbet başladı. Gayet serbest ve laubali olan ifade tarzıyla muhatabına cüret vermekte idi.

İstanbul'a Tunus'tan ilk geldiği vakitten, Kırım Muharebesi'nden, Kaptan Mehmed Ali Paşa'dan, tersane meşhur amirlerinden, hâsılı benim gerek şahıslarına idrak ettiğim gerek yaptıkları işlerden haberdar olduğum hükümet ricalimiz ve bilhassa bahriye ricalimizden bir hayli şeyler konuşuldu. Kendisi beni hoş ederek terk ettiği gibi ben de kendisine hakkımda kapıldığı düşünceyi tashih edecek bir fikir ortaya koyduğumda şüphe etmedim. Ve işte ondan sonradır ki daima muhabbetine ve iltifatına mazhar oldum. Ben de her suretle hürmet ettim. Hatta Rodos'tan ayrılışında kalben en ziyade müteessir olan iki kişi var idiyse namusuma yemin ederim ki birincisi bendim. Çünkü merhum gayet mert ve yiğit meşrep bir zat olduğundan bir kere itimat ettiği ve bilhassa ihlas ve iffetine hükmettiği dostlarına son derece vefakârdı.

Hatta serbestlik dairemiz onun zamanında bir kat daha genişlemişti. İstedığımız gün yanımıza bir zaptiye alarak kale dışına varoşlara giderdik. Mevkiinin letafetiyle meşhur

olan “Sünbüllü” gezinti yerine bile Dilaver Paşa’nın mutasarrıflığı zamanında gitmiştim.

Midhat Efendi’nin ailesi Dilaver Paşa zamanında gelmişti. O da benim oturduğum eve yakın ve limana nazır gayet latif bir ev tutmuştu. Bize zindandan çıkıp ailemizle birlikte ikametimizi teklif etti. Fakat biz serbestliğimizin kifayetine ve daha rahat olunup da o hâle alışır isek ileride gelecek bir mutasarrıfın bu müsaadeyi geri alması hâlinde hâsıl olacak ümitsizlikten bahsederek buna lüzum görmediğimizi ifade ettik. Aslında zindan bizim istirahat dairemizdi. Dostları, geceleri orada kabul ederdik.

Midhat Efendi tetkik ve telif eserleriyle orada meşgul olurdu.

Külhanbeyi Sâmi

Eski mutasarrıf zamanında gelmiş olan yüz elli prangalı arasında, o tarihte takriben elli yaşında “Külhanbeyi” lakabıyla bilinen bir mahpus bulunmaktaydı ki ismi Sâmi’ydi. Bu Sâmi aslen İstanbullu olarak Gedikpaşa Hamamı külhanının –ki İstanbul halkı lisanında meşhur tabirlerden olmuştur– nihayetine yetişmiş ve eski Serasker Hasan Rıza Paşa merhumun 1262 [1845] tarihinde memleketin bu bedbahtlarını askere alıp da memlekete cidden ve unutulmaz bir hizmet ettiği güne kadar Gedikpaşa külhanının sefalet kucağında kalmış imiş. Gayet güzel çığırtma çalar, musikiye vâkıf, tavla zarı imalinde hususi mahareti var. Bilhassa bu zarların kumarbazlara mahsus olan türünü yapmada gayet mahir, ağzına hususi bir vaziyette yerleştirdiği teneke parçasıyla, kanarya ve ispinoz kuşlarını taklitte dinleyicileri cidden bu kuşların teganni ettiğine inandıracak mertebede ustalık sahibi, hokkabazlığın envainı icraya muktedirdi, iskambil kâğıtlarıyla türlü oyun icra ederdi. Karagöz’le Hacivat muhaverelerindeki tecnisatın¹¹⁶ ve türrehatın¹¹⁷ yakası açılmışlarını söylemekte eşsiz hayret uyandıran bir ucube idi.

Uysal ve güler yüzlü olmasına rağmen yüzünde kaybolması kabil olmayan bir infial rengi, bir melal gâzesi¹¹⁸ gö-

¹¹⁶ tecnisat: Cinas yapmalar, cinaslar.

¹¹⁷ türrehat: Saçma, manasız, boş sözler.

¹¹⁸ gaze: Kadınların süslenmek maksadıyla yüzlerine sürdükleri kırmızı renkli düzgün, allık.

r l yordu. Gözlerindeki zek  p r lt s , alnındaki  st rap k r       ve        ve latif parmakların ellerine temin etmiş olduğu tenasüp, bu adamın bulunduğu h l ile bir tezat teşkil ediyordu. Biçare m ebbetlere d hildi.

Arkada larından müebbet sebebini sualimde “mükerrer kalpazanlık” dolayısıyla bu cezaya çarptırıldığını   renmi tim.

1262 [1845] senesinde k lhanc ların  s kir-i Nizamiye’ye alındığı tarihte yirmi bir yaşında imiş. Hassa alayının ikinci taburunun birinci b l   ne d  m  . O b l kte Nizam-ı Cedit’ten beri defalarca tezkire bırakm   Baba  avuş İbrahim A a namındaki  avuştan okuyup yazma ve dört işlemi   renmi . [12]69’da muharebeye gitmiş. Kırım madalyasına bile nail olmuş. Cemiyet içinde haysiyet ve namusunu z yi edecek hatalı i leri tercih etmiş iken o madalyayı ve beratını h r -ı c n gibi muhafaza ederdi.

Bu adamın h l tercümesini cidden merak etmiştim. Bu sebeple ifadelerinden birçok notlar aldım ki onlardan bazılarını buraya nakledece im.

Vaktiyle İstanbul’da “külhanbeyi” namında birtakım ser-seriler vardı ki biz bunların zamanına yeti medik. Yalnız sefilliklerini i itirdik.

S mi, yedi ya ına kadar Sultan Selim’de fakir bir kadının iki odadan ibaret olan bir evinde ya adı ını ve bu kadının s tnnesi olduğunu biliyor. Kadın bu çocuğa evladı gibi bakarm  . Bir de bir şey hatırlıyor ki gayet güzel, uzunca boylu bir genç kadın pek seyrek olarak s tnnesinin evine gelirmi . Kadın geldikçe bir büyük bohça, bir çamaşır sepeti dolusu yemi  ve  eker getirirmi . Bu çocuğu  per ok arm  . Bu da onun bu iltifatından pek ziyade ho lanırm  . Yemi le  ekerle can verdiği h lde bu kadının  p p ok amasını onlardan daha lezzetli bulurmu . Gidinceye kadar yanından ayrılmazm  . Kadının bir kere de bunu ba rına basıp a ladı ını hatırlıyor. Kendisinin de pek ziyade müteessir olduğunu hiç unutamam  .

O zaman be  yaşında idim. Ondan sonra s tnnemin vefatına kadar o güzel kadını bir daha göremedim. Yalnız bir bayramdaydı, yine bir büyük sepetle yemi  ve  eker geldi. İçinde bir boh aya sarılm   bayramlık giysi ile ayakkabıları  ıktı. S tnnem sepeti getiren kadınla gizli gizli konu tular.

Bu kadın ne o hanım kadar taze ne de sütninem gibi yaşlı idi. Beni o da kucağına alıp öptü. Onun da gözlerinden yaş geldi. Ondan sonra hesabıma göre ben iki bayram eski giysilerimle kaldığımı biliyorum. Sütninem de bir hafta kadar keyifsizlenerek vefat etti. Beni evinde terlik yapan Derviş Ali ismindeki bir fakir komşumuz aldı. Onun evinde kadın filan yoktu. İşte ben sütninemin validem olmadığını bu Derviş Ali'den öğrendim. Çünkü ben sütninemi validem biliyordum. Babamın da Tespihçi Mehmed Ağa isminde bir adam olup daha ben konakta iken vefat etmiş olduğunu validem zannettiğim sütninemden öğrenmiştim. Ah keşke bu hakikati öğrenmemiş olsaydım. Çünkü bedbahtlığım o günden başladı. Çünkü o günden sonra asıl ana ve babamın kim olduğunu, düşünmeye başladım. Bu kadın bana gerçekten süt vermiş. Çünkü beni götürüp ona teslim ettikleri vakit kadının bir yaşında bir kızı varmış. İki yaşında ölmüş. İsmi işittiğim tespihçi pederim ise ben o eve götürülmeden evvel vefat etmiş imiş. Benim yaşımı da bu adamdan öğrendim. Derviş Ali o kadar iyi bir adamdı ki dünyada ondan ziyade kalbi temiz, huyu güzel bir adam daha bulunamayacağına hükmederim. Onun evi bir çatı altında bir oda ile geniş ve uzun bir avludan ibaretti. Avlunun sonunda ufak kemerli bir ocağı, epeyce büyükçe bir de bahçesi vardı. Sabahları kuyudan su çeker, fıçıyı doldurur, akşamüzeri de yetiştirdiği sebzelerle çatının boyunca uzanmış olan çardak altındaki çiçek saksılarını sulardı.

İki öğün yediğimiz yemeği de her gün ikindiden sonra işini bıraktığı vakit pişirirdi. Yaptığı terlikler on çift olunca zembile yüklenir ve beni de "Haydi Sâmî gidelim," diyerek götürür ve çarşıda bir kavaf¹¹⁹ dükkânına teslim ederek paralarını alıp giderdi. Sonraları bu işi ben görmeye başladım. O zaman dokuz yaşında idim. Derviş Ali'nin evine girdiğim zaman yedi yaşındaymışım.

Ben haftada iki defa çarşıya gidip gelirdim. İkinci gidişimde bir de arkadaş peyda olmuştu ki o da benim gibi bir demet terlik yüklenmişti. Onun da ustasının evi Sultan Selim'de olarak o da aynı şekilde evde çalışırmış. İşte benim felaket sebebim bu çocukla başlayan arkadaşlığımdır.

¹¹⁹ kavaf: Düşük nitelikli hazır ayakkabı yapan ve satan kimse.

Bu mel'un Rıza, benim şeytanım oldu. Beni her fenalığa o alıştırdı. Bir cuma günü gelip Derviş Ali'den izin aldı. Beni Yenibahçe Çayırı'nda pehlivan seyrettirmeye götürdü. Ben, o güne kadar hiçbir eğlence yerine gitmemiştim. Orada Rıza'nın birçok arkadaşları bulunuyordu. Derviş Ali bana altmış para vermişti. Rıza'da da bir iki kuruş vardı. Bu çocuklar zar atışıp birbirinin paralarını alıyordu. Bunun adına "sayı ziyadesi" diyorlardı. Bana da teklif ettiler.

Ben de oynamaya başladım. Beşer para koyarlardı. Bazen de kızıp on para basıyorlardı. Ben, her zar attıkça bana karşı olanın sayısından fazla geliyordu. Yedi buçuk kuruş kazandım. Evden altmış para ile çıktığım hâlde eve dokuz kuruşla girdim.

Akşamüzeri eve döndüğümüz zaman gelecek cuma, Bayrampaşa'da toplanmaya karar vermiştik. Rıza bana "Kırk parasını cebinde bırak. Sekiz kuruşunu bir kâğıda sar da Derviş Ali'ye gösterme. Sonra seni bir daha benimle göndermez. Gelecek hafta için Bayrampaşa'ya gitmeye söz verdiğimizizi de söylersin. Yirmi paradan ziyade harcamadığını görürse memnun olur. Daha iyisini söyleyeyim: Eve gidince kırk parayı kendisine ver. Nedir o derse, yirmi parasını harç ettim, bu kadar kaldı. Gelecek cuma Bayrampaşa Çayırı'na gideceğiz, o zaman alırım," dersin.

Rıza'nın dediği gibi yaptım. Benim bu hâlimden çok memnun oldu. "O senin olsun. Gelecek cuma yine veririm," dedi. Ertesi cuma altmış para daha verdi. Ben de on buçuk kuruşla yola çıktım. Rıza beni bekliyordu. Birlikte Bayrampaşa'ya gittik. Orasını daha kalabalık, daha şenlikli buldum. Kabakçı Araplar, birçok Arap halayıklar, askerler, satıcılar, çalgıcı çingeneler, esnaf çırakları, falcı karılar, hamallar, tulumbacılar, fahişeler. Bir tarafta da çırılçıplak külhanbeyi dedikleri çapkınlar küme küme oturmuş eğleniyorlar. Adım atmaca, körebe, esir almaca, aşık, ceviz oynuyorlardı. Bizim manga daha evvel gelmiş, kumara başlamıştı. Oyun da epeyce kızışmış olduğundan onar para koymakta idiler. Biz de giriştik. Yarım saate varmadan benim on buçuk kuruşumdan elli para kaldı. Bu hafta zarım fena gidiyordu. Onun on beş parasıyla karnımı doyurdum. Otuz beş para ile yine kumara oturdum. Bu defa da talihim döndü. Yirmi bir kuruş kazandım. Cebimde otuz kuruşla eve geldim. O kadar

sevinliyordum ki! Düşününüz benim gibi yedi yaşına kadar fakir bir kadının elinde büyümüş, sonra sevabına bir der-
vişin evine kabul olunmuş kimsesiz bir çocuk, böyle şeytan
gibi bir arkadaşının gösterdiği örneğinin iyisini kötüsünü
nasıl ayırt edebilir? Rıza on iki yaşını geçmişti. Onun da ne
anası vardı ne babası. Terlikçi onun dayısı idi. Ben de on
yaşıma gelmiştim. Fakat o her şeyi biliyordu. Ben bilmedi-
ğim şeyleri yeni öğreniyordum. Hem de bir gördüğümü iyi
öğreniyordum.

Derviş Ali'ye terlik dikmeyi bana öğretmesini kaç kere
yalvardımsa "Daha vaktin var," diyordu. Evi تنها bula-
mıyordum ki bir tek olsun terlik dikip de ona göstereyim.
Çünkü nasıl kestiğini, nasıl kalıba geçirdiğini pek güzel bel-
lemiştim. Bir gün komşulardan birinin cenazesini Eyüp'e gö-
türeceklardı. Bana, istersen sen de beraber gel demişti. Ben
"Başım ağrıyor, evde otururum," diyerek gitmemiştim. Der-
viş evden çıkar çıkmaz, kalıplanmış terliklerden birini ya-
kaladım, dikmeye başladım. Çünkü bükülmüş, mumlanmış
iplikler hazırды. Neresinin nasıl tığla delinip nasıl iğneyle
dikildiğine hep dikkat etmiştim. İkinci vaktine kadar bir çift
terliği diktim. Kalıptan çıkardım. Tezgâhın üzerine koydum.
Bir başka kalıbı daha alıp onun da bir tekini yarısına kadar
diktim. Akşam, Derviş Ali tezgâhın üzerinde bunları görünce
beni ne kadar sevecekti. Hep onu bekliyordum. Nihayet geldi.
Ben, o gelmeden evvel ocağı yakmış, tencereyi suyla doldu-
rup koymuştum. Onu görünce memnun oldu.

"Başın nasıl oldu?" dedi.

"Bir şeyim kalmadı," dedim.

İçeri girip cübbesini çıkardığı sırada terlikleri görmüş ol-
duğundan "Sâmi buraya gel," dedi. Yanına gittim.

"Bugün buraya kim geldi?"

"Kimse gelmedi."

"Bunları kim dikti?"

"Ben."

"Bu yarımı."

"Onu da ben."

"Ya sahîh mi söylüyorsun? Al şu tığla iğneyi eline de gözü-
mün önünde dik göreyim!"

Ben büyük bir memnuniyetle ufak iskemleye oturdum.
Kayış kemendi dizimle tabanımın arasına geçirip kalıbı tut-

turdum. Fevkalade bir süratle dikmeye başladım. Derviş Ali hayretle bakıyordu.

“Peki inandım. Şimdi bırak!”

“Bundan sonra istersen hep ben dikeyim, sen rahat otur. İstemezsen bana biç, ben de dikeyim,” dedim.

Sesini çıkarmadı. Yemek pişti. O, her akşam yemek vaktine kadar çardağın altına oturur, ufak bir şişesini soğuk suya koyarak üç kadeh rakı içerdi. O akşam da yine oturup rakısını içmeye başladı. Her akşam rakı içerken bir şarkı mırıldanırdı. Ben yalnız nakaratını duyardım. Çünkü başka beyitlerini hemen hiç anlaşılmayacak kadar hafif söylerdi. Benim duyduğum nakarat “Yarım aldı zalim felek” mısraı idi. O akşam şarkısını da söyledi. Kalkıp şişesini bir daha doldurdu. İçti. Ben onunla, o söylemezse lakırdı edemezdim. O gece, bu fazla içişini komşunun cenazesine kederlenmesine hamletmişim. Yemeği yedik. Biraz sonra yataklarımıza yattık.

Sabahleyin erkenden kalkıp mangala cezveyi sürdürdüm. Derviş Ali de kalktı, kahvesini pişirip verdim. Bana, “Otur şuraya, sana söyleyecek sözlerim var!” dedi. Ben de karşısına diz çöküp oturdum. “Dinle! Sen bana birkaç kere terlik dikmeyi öğretmemi söylemiştin değil mi? Ben de sana daha vaktin var diyordum. Sen dinlemedin. Evi تنها bulup terliği diktin. Baktım. Dikkat ettim. Benden daha güzel dikmişsin. Hem de bir çift bir tek dikmişsin. Demek ki sen baka baka öğrenmişsin. Gözünle usta olmuşsun. Âlâ! Benim bir huyum vardır! Benden biri bir şey öğrenmek isterse öğretmem. Ben istersem öğretirim. Sen beni dinlemedin. Bana marifetini göstermek istedin. Şimdi ikimiz de ustayız. Lakin ben bir evde iki usta istemem. Bohçanı al, buradan şimdi çık git.”

Ben bu sözleri işitince hüngür hüngür ağlamaya başladım. Ellerini öptüm. “Bir daha tığı elime alırsam gözüme baktır. Bir daha söylersem dilimi kes. Tevbeler olsun elimi sürmem. Ben nereye gideyim. Aman beni atma!” diye yalvardım. Mümkün olup da merhamete getiremedim. Kalktı. Bohçamı elime verdi. Elimden tuttu, kapıyı açtı. Beni sokağa bıraktı. Tekrar kapıyı kapattı.

İşte felaket o gün başladı. Benim gibi âciz bir çocuk nereye gidebilirdi. Parayı da sakladığım yerden almaya vakit bulamamıştım. Otuz kuruşum duvarın kovuğunda saklıydı. Orada kaldı. Perşembe gününü beklemek lazımdı ki Derviş Ali, ter-

likleri çarşıya götürünce arkadaki bostan duvarından aşırıp da parayı alayım. Ağlaya ağlaya Rıza'nın ustasının evine gittim. Rıza'yı buldum. Hâlimi anlattım. Düşündü taşındı, dayısına söylemeye karar verdi. Beni içeri alıp ustasının iş odasına götürdü. Ona da olduğu gibi hikâye ettim. "Doğru, doğru! Derviş Ali'nin hâli kimseye benzemez. Peki, al bakayım şu terliği de marifetini göster!" dedi. Oturdum. İpliği usulüne göre iğneye bağladım. Tığı alarak dikmeye başladım. O kadar şevk ve hevesle dikiyordum ki adamcağız hayran olmuştu. Ben onu dikerken o da Rıza'ya "Gördün mü hayvan oğlu hayvan! Bu çocuk gözünün izanıyla kendi kendine öğrenmiş. Ben üç senedir sana, doğru bir tığ sokmayı öğretemedim. Adam olacaklar böyle kendiliğinden olur," diyordu.

Ben, sesimi çıkarmaksızın öğle vaktine kadar verdiği bir teki diktim. Sonra dikiş yerlerini çirişli su sürerek muşta ile kapatıp perdahtladım verdim. Usta evirdi çevirdi, "Aferin oğlum. Ekmeğini hak ettin. Senin adın nedir?" dedi.

"Sâmi."

"Haydi Rıza, bak yengen yemeği hazırlamışsa gidelim," dedi. Bana da "Öbür tekine yemekten sonra başlarsın," diyerek tezgâhın önünden kalktı.

Rıza'nın yengesi kırklık bir kadındı. Usta benim kim olduğumu dört beş kelimeyle anlattı. Kadıncağız da "Pek âlâ, Allah onun da kısmetini verir," diye hüsnükabul gösterdiğinden, ustam "O ekmeğini kendi çıkarıyor, üste de bize kazandıracak," cevabıyla benim öğleye kadar iki buçuk saat içinde bir tek terlik diktiğimi ve böyle giderse günde iki çift dikebileceğimi söyledi. Yemekten sonra öbür teki de ikindiye kadar diktim. Bu terlikler yandan dikildiği için çevirme zahmeti yoktu. Çevrilecek konçlu terlikler içten dikildiğinden, bir tane de onun tecrübesini etmek istedim ve ustama "Ben dikeyim. Çevirmesi sana kalsın," dedim. "Onu da sonra yaparız," dedi. Kalkıp elini öptüm. "İnşallah oğlum sen büyük bir usta olursun!" dedikten sonra "Yahu," diye haremine seslendi ve kadın gelince "Bak bakalım, hangileri Sâmi'nin, hangileri benim ayırt edebilirsen aşk olsun," dedi. Kadın tezgâhta duran terlikleri birer birer muayene ederek "Hepsi bir, hiç farkı yok," diyerek dönüp beni okşadı.

Ben, sütninem vefat edeli hiçbir kadının okşamasına mazhar olamamıştım. Çünkü Derviş Ali bekârdı. Kadının okşa-

masından o kadar sevindim ki sütünem dirilmiş zannettim.

Cuma günü oldu. Sabahleyin bana yüz para, Rıza'ya da haftalığı olan kırk parayı verdi. "Haydi Rıza ile beraber gzmeye gidin," diyerek izin verdi.

O gün yine Yenibahçe'ye gittik. Valide Hastahanesi'nin¹²⁰ yeri büyük bir bostandı. Oraya Hacı Kadın Bostanı derlerdi. Marulu, mısırı pek meşhurdu. Mevsim marul vakti olduğundan bostana pek çok Acem gelmişti. Rıza bana, "Bunlar marulu bizim gibi yemezler. Dikkat et de bak sirke gibi bir şeye batırıp da yerler," dedi. (Çünkü Acemler eskincin denilen bal ile sirke karışımı olarak bilinen şuruba batırırlar.)

Rıza'nın yengesi bize bir pul şişe¹²¹ içinde tuzu, sirkesi karışık zeytinyağı ve bir de somun vermişti. Üç marulun göbeklerini doğrayıp bahçivandan aldığımız bir çanak içinde âlâ bir salata yaptık. Karnımızı doyurduk. Öğleden sonra da kumarbazlarla birleşerek yine zar oyununa başladık. Ben kâh kazandım, kâh kaybettim. Akşamüzeri kalktığımız zaman cebimde dört buçuk kuruşum vardı.

Kumar oynarken büyük çocuklar birbirlerine "Zar tutuyorsun!" diyorlardı. Ondan başka oyuna başlamadan evvel usta kumarcılar zarları muayene ediyor, birer birer atıyorlardı. Bu muayeneden, bilhassa zar tutmak tabirinden hiçbir şey anlamıyordum. Rıza bana hepsini anlattı. Zarların nerede satıldığını sordum. Uzunçarşı'da olduğunu söyledi. "Kaç kuruşa verirler?" dedim. "En âlâsı fildişinden beş kuruşadır," dedi. "Öyle ise sana bu hafta beş kuruş vereyim. Terlikleri çarşıya götürdüğün gün bana bir çift zar al. Evde eğlenmesine oynarız," dedim. Perşembe günü alıp getirdi.

Ben bu zarlarla zar tutup şeş getirmeyi tecrübeye başladım. O derece maharet kazandım ki yekten başlayarak her bir sayıyı birer birer getirtirdim. Bunu başta bir zarla yapmaya başladım. Onda muvaffak olduktan sonra iki zarla tecrübeye devam ettim. Biri behemehâl istediğim gibi geliyordu. Diğer i ise şaşıyordu. Nihayet onda da muvaffak oldum. On iki yaşına girmeden altı ay zarfında on iki senelik kumarbazları geçtim. Hangi zarı elime alsam ilk atışta murat ettiğim sa-

¹²⁰ Bir dönem Aşağı Gureba Hastanesi olarak bilinen Bezm-i Âlem Valide Sultan Hastanesi.

¹²¹ pul şişe: Adi yeşil camdan yapılmış çok ince şişe.

yıyı getirtmek için ne yapmak, nasıl tutmak lazım geleceğini keşfederdim. Zarlar genellikle kemikten yahut fildişinden yapılır. Fakat kemik zarlar makbul değildir. Çünkü kemik fildişine nispetle gevşek olduğu gibi bazı tarafı ağır bazı tarafı hafif olur. Fildişi ise sıkı ve ağırdır ve her tarafının ağırlığı aynıdır. Bir de som dedikleri balık kemiğinden yaparlar. Bu fildişinden daha sıkıdır.

Ben külhana girdikten sonra hep zar yapardım. Benim zarlarım o kadar şöhret bulmuştu ki Yenikapı'nın, Sandıkburnu'nun, Balat'ın, İçfener'in, Lüleci Hendek'in, Takkeci Mahallesi'nin, Kulekapısı'nın, Taksim'in, Tatavla'nın, Çeşme Meydanı'nın, Zindan Ardı'nın, Kasımpaşa'nın kumarbazları hep bana müracaat ederlerdi. Benim için "Şehreminli'yi şimdiden geçti," diyorlardı. O tarihte Beyazıt Kulesi nöbetçilerinden Şehreminli İbrahim isminde biri zar yapmakla meşhur idi. Bir gün külhanda işlerken balıkçı kıyafetinde kırklık bir herif gelerek "Zarcı Sâmi sen misin?" diye sormuştu. "Evet benim," dedim. "Yapılmış zarların varsa göreyim," dedi. Kutudan, kâğıtlara sarılı yedi sekiz zar çıkarıp gösterdim ki hepsi sipariş üzerine yapılmıştı. İçinde iki çift de barbuta mahsus zar vardı. Hepsini birer birer gözden geçirdi. Sonra atmaya başladı. Dikkat ettim. Bunun bir kumarbaz olmaktan ziyade bir zarcı olduğunu anladığımdan, "Siz Köşklü İbrahim Ağa mısınız?" dedim. "Evet, benim," dedi. Elini öptüm. "Yaptıklarında ne kusur görüyorsanız söyleyin de sayenizde düzelteyim," dedim. "Hayır çocuğum. Hiçbir hata yok. Fakat sana bir başka usul tarif edeyim. Onu da yap. Bu benim icadımdır. Daima değiştiririm. Yalnız sattığım adama verirken bakmaz ise geri alırım. Zarın birini usulü ile yap. Diğerinin sayılarını istediğin gibi koy. Mesela şeşin altına çehar, se'nin altına dü, yekin altına penç koy. Bir başkasını da şeşin altına penç, çeharın altına se, yekin altına dü koyarak yap. İşte barbut oyununda kurnaz bir zar tutanı bu zarlar şaşırtır. Mümkün değil istediğini getiremez. Fakat sen bildiğin için yine istediğini getirirsin. Usta bir kumarbaz eline zarı alınca evvela sayıların tertibine bakar. Bir de zarlarını tasladıktan sonra çift çift tartmalısın. Birbirinden ağırlıkça kıl kadar farkları olmamalıdır," dedi. Ben zaten tartıyordum. Fakat bunu aklımla bulmuştum. İbrahim Ağa'ya hoş görünmek için bu ihtarına teşekkür makamında elini öptüm.

Ben o tarihte on beş yaşımda idim. Külhanda yatıyordum. Fakat külhanbeyleriyle değil, külhancının odasında. Kazancım da yolunda idi. Birbiri üzerine günlük yirmi beş kuruş kadar kâr oluyordu.

Külhana nasıl girdim? Yine Rıza'nın delâletiyle. Ben, ustamla iki sene kadar birlikte çalıştım. Ustamız bir gün buzlu havada kösele ve deri almak için Zindan Kapısı'na inmişti. Alıp dönerken yokuşta kayar, yuvarlanır. Sağ kolu kırılır. Eve hamal sırtında getirdiler. Altı ay kadar yattı. Bu müddet zarfında hep ben dikiyordum. Zaten kalıplamak, kesmek, çevirmek işlerini de öğrenmişim. Zavallı adamın gözü önünde iş görürdüm. Kolu iyi oldu ise de kuvvetten düşmüştü. Tığ tutacak kadar bile kuvveti yoktu. Buna çok canı sıkılıyordu. Ben ona "Ustacığım! Sen merak etme. İşte ben senin en sağlam vaktindeki gördüğün işin iki katına yakın iş çıkarırım. Allah'a şükür beyler gibi geçiniriz. Ben senin oğlun değil miyim? Çalışmak borcum değil mi?" diyordum. Ben böyle söyledikçe o, ağlıyordu ve bana dua ediyordu. Rıza ise haftada ancak yarım yamalak iki çift terlik dikebiliyordu. Nihayet araya başka bir hastalık daha girerek ustamız vefat etti.

Ustanın vefatından sonra ev mahlule¹²² gitti. Kadın da o mahallede yağlıkçı esnafından birine vardı.

İşte ben de o günden sonra külhanbeyi oldum. Bakınız nasıl oldu: Rıza ile bizi kabul edecek hiçbir kimse yoktu.

Bayrampaşa ile Yenibahçe'de peyda ettiğimiz dostlar ki her biri anasının ipliğini satmış birer çapkından başka şey değildi, onlara katılmaya mecbur olduk. Ondan evvel ben çarşıda bir kavafa müracaat ettim. Beni evine alıp gayet az bir gündelikle çalıştırmasını rica ettim. Kabul etmedi. Onun üzerine külhanbeylerinin destebaşısı olan Pat Burun İbrahim'e müracaat ettik. Bizi Gedikpaşa külhanına kabul etti.

Külhana girmek için bir usul vardır. O gece bir helva yapılır, bir de pilav pişirilir. Bu helva ile bu pilavın harcı mutlaka bakkallardan zorla tedarik olunur. Asıl fena tarafı külhana girmek isteyenlerce tedarik edilmesidir. Buna muvaffakiyet, ehliyetini ispatın en büyük delilidir.

¹²² mahlul: Geride mirasçı bırakmadan ölen bir kimseden vakfa veya devlet hazinesine kalan (mülk, miras).

Bize Pat Burun İbrahim birer torba verdi. Bu torbaların yarısına yakın bir kısmını göstererek "İşte buraya kadar dolacaktır," dedi. Ve elbisemizi çıkartıp aldıktan sonra sırtımıza yırtık bir gömlek, kıçımıza delik deşik bir don, ayaklarımıza parça parça birer yemeni giydirdi. "Haydi! Uğrunuz açık olsun! Utanmayın. Kovulmaktan sıkılmayın. Dayak yemeyin, arsızlıktan çekinmeyin. Önce isteyin, sonra yalvarın, daha sonra arsızlanın. Gevezelik edin, müşteri girecek olursa sürünüp sürtünün, hâsılı bakkala baş belası olun. Rızkı toplayın!" talimatını verdi.

Biz o kıyafetle Gedikpaşa külhanından çıktık. Ben sağa, Rıza sola birer yol tuttuk.

Ben, önce Ayasofya Çarşısı'na gittim. Orada on beş kadar bakkal vardı. Birinin önünde durdum. Torbayı uzattım. "Bir avuç pirinç!" dedim. Bakkal yüzüme baktı. Teneke kepçeyi kazeviye¹²³ daldırarak yüz dirhem kadar pirinci torbaya döktü. Oradan çıkıp öbür bakkala gittim. Ona da "Bir avuç pirinç," dedim. O da yüzüme bakarak aynı muamelede bulundu. Tekmil bakkalları dolaştım. Ne arsızlanmaya ne sızlanmaya meydan verdiler. Hepsi merhametlerini gösterir bir sima ile torbaya pirinç atmıştı. Hiçbiri de torbada pirinç dolu dememişti. Ayasofya'dan ayrıldığım zaman Pat Burun'un torbada işaret ettiği yere pek az mesafe kalmıştı. Bahçekapısı'na çıktım. Arpacıların karşı cihetindeki zahirecilere girdim. Onlar da bir sözü tekrar etmeye hacet bırakmadan veriyorlardı. Torba işaret edilen yeri geçti. Orasından boğdum. Şimdi de balık pazarındaki dükkânlara sıra geldi. Her dükkânın önüne giderek "Ağabey bir parça yağla şeker," demeye başladım. Birer kâğıda dört beş topak şekerle bir kâğıda da bir kaşık yağ koydular. Ben de onları torbaya atıyordum. O iş de tamam oldu. Nişastacılar girdim. Oradan da bir büyük kâğıt dolduracak kadar un tedarik ettim. İkinci vakti külhana döndüm. Mahsulü Pat Burun'un önüne koydum. Hayretle yüzüme baktı ve bakar bakmaz dedi ki "Senin yüzünde bir şey var. Her kim bakacak olsa senden nefret etmez. Sana merhamet eder. Ben daha böyle bir yüz görmedim. Sana acırım Sâmi. Sen bizim içimize girmeye layık değilsin," dedi. Ben bu sözleri işitince ağlamaya başladım.

¹²³ kazevi: Hurma, pirinç gibi şeyler taşımaya mahsus, ağız örülerek kapatılan kulpsuz bir çeşit zembil.

"Ağlama çocuğum ağlama. Ben sana iş bulurum. Robalarını satmam. Saklarım," dedi.

Meğer külhana girenlerin sırtlarındaki robayı soyup satmak destebaşının hakkıymış. Bunu sonra öğrendim.

Rıza, akşam ezanına yakın gelebildi. Benim getirdiklerimin dörtte biri kadar şey toplayamamıştı. Onu görünce İbrahim "Oğlan sen külhanbeyliği edemeyeceksin. Topu topu akşama kadar topladığın bu mu? Bak Sâmî'nin getirdiği şeye. Hem de ikindiye kadar topladığı şey," dedi.

Rıza, bana, bu defa gayet kinli bir gözle baktı. Hakkı da vardı. Çünkü ben her yerde onu geri bırakıyordum. Acaba onu ben mi geride bırakıyordum yoksa o mu geride kalmaya layıktı. Bunu o zaman düşünemezdim. Şimdi düşünüyorum da benim mutlaka mayamın temizliğine hükmediyorum. Ah anacağım beni niçin doğurdun, diyorum.

Akşam vakti pirinç ayıklandı. Külhancı İdris Baba tencereleri hazırladı. Bir taraftan helva bir taraftan pilav pişirildi. Ortaya külhanın demirbaş lengerlerinden üç lengerin ikisine pilav, birine helva dolduruldu. Herkes diz çöküp etrafına dizildi. Yalnız biz ikimiz sofranın hâricinde ellerimizde birer testi ile birer bardak tutarak ayakta durduk. Su isteyenlere su veriyorduk. Bu, o geceye mahsus bir hizmetti.

Bizim hissemizi İdris Baba tahta bir kap içinde ayırmış idi. Pilavla helva yendikten sonra İdris Baba bir lokma ekmeği tuza batırarak üç parmağı arasında tuttu. Bütün beyler de onu taklit ettiler.

Ezberden şu beyitleri okudu:

*Bu ocağın adı gerçek külhandır
Yersizlerle yurtsuzlara mekândır
Nice erler yetişmiştir külhandan
Kim bilir kim bugün nerde pinhandır
Ana baba bucağına sığmayan
Yavrucaklar bu ocakta mihmandır
Pirimizdir bizim koca Lâyhâr
Hak budur kim eşi gelmez sultandır
Hu çekelim Lâyhâr'ın ruhuna
Hu!*

Onun için bâî u geda yeksandır

Bunu bitirince lokmayı ağzına attı. Sofradakiler de onun gibi yaptı.

Bu bir ayindi. Fakat yeni mihman geldikçe icra olunurdu. Bunu her çocuk ezberlemişti. Ben de ezberledim. Lakin bu Lâyhâr'ın kim olduğunu kimseden öğrenemedim. Ta askerliğe girip de Silistre'ye gidinceye kadar bence meçhul idi. Orada bir gün kahvehanede oturuyordum. Derviş kıyafetinde bir adam da bir hikâye anlatıyordu. Herkes baştan ayağa kadar kulak kesilmiş dinliyorlardı.

Mahmud Gaznevî isminde bir padişahın Senayi Bey namında bir maşuku varmış. Bir gün ikametgâhından saraya giderken bir hamamın külhanının önünden geçtiği sırada bindiği katırın ayakları yere takılmış.

Külhanda ise Lâyhâr isminde bir sarhoş oturmuş.

Meyhanelerde küp dibine birikmiş olan şarap tortularını buna verirlermiş. Onu içermiş. Bundan dolayı adı Lâyhâr kalmış. Dışarıda katırın ayakları yere gümlediği sırada Lâyhâr, külhancıya "Doldur bakalım bir tane de Senayi Bey'in aşkına içelim!" demiş. Külhancı ona, "Buldun şarabı içmene bak. Senayi Bey'in adını ağzına ne alırsın. Başına bela mı getirmek istersin. Yerin kulağı var derler, bilmez misin hey baba Lâyhâr!" demiş.

Lâyhâr büyük bir kahkaha koparmış. "Hem o katırın aşkına ver hem de ayakları yere geçen katırın," demiş. Bunu yüksek sesle söylemiş. Dışarıda sürekli katırını yürütmek isteyen Senayi Bey, bu sözleri işitiyormuş. Derhâl kalbine bir şevk gelmiş. Katırdan inmiş. Maiyetini terk ederek içeriye girmiş. Külhancıdan maşrapayı alıp Lâyhâr'ın önüne diz çökmüş. Elini öpmüş. Şarabı sunmuş. O da ona hayır dua etmiş. Sultan Mahmud Gaznevî'nin ondan sonra Senayî Bey'in tedbirleri sayesinde saltanatı yükselmiş. Hind'e kadar istila etmiş.

•

Ben bunu bir masal diye dinledim ise de yine bu isimde bir adam olduğunu öğrenmiş oldum. "Bilmem aslı var mı?" dedi.

Ben de ona, "Evet, Külhani-i Lâyhâr diye böyle laubali¹²⁴ bir rind meşhurdur. Sana istersen bu hikâyenin destan şeklinde bir de manzumesini vereyim. Kitaptan aynısını al. Bu rivayet şairlerimize bile bir sermaye olmuştur. Lâyhâr ise

¹²⁴ laubali: tasavvuf. Zâhiri kayıtlardan kurtulup bütûn sıfat ve fiilleri Hakk'ın sıfat ve fiili bilen kimse.

rindliğin, laubaliliğin misalidir. İhtimal ki böyle bir adam gelmiştir. İhtimal ki ârifi billâh¹²⁵ idi. Fakat hâl tercümesini bilemem. Yalnız bazı kitaplarda bu kabilden ona isnat olunmuş kıssalara tesadüf olunur," dedim. Ve biraz sonra *Nabi Divanı'nı* götürüp o destanı istinsah etmesi için Sâmi'ye verdim.

Benim kendisiyle bu derece ilgilenişime ve onun sergüzeştine meraklı oluşuma o kadar memnun oluyordu ki arada bir:

"Ah yirmi yaş daha küçük olsaydım. Hiç şüphe yok sayenizde adam olurdum," diyor ve benden "Sen zaten adamsın. Bu uğradığın hâl senin tıynetinin bir gereği değildir. Kötü temaslar neticesidir. İnsan kendi vicdanına karşı pişmanlık göstermekle nefsiyle hesaplaşmış olur ve iyi olmak lazım gelir. İnsan her yaşta iyi olabilir. Yalnız iyiliği takdir etmek lazımdır," gibi sözlerle karşılık görüyordu.

•

Beni o gece Rıfkı isminde benden bir iki yaş büyük bir çocukla kardeş ettiler. Bu Rıfkı, o kadar iyi bir çocuktur ki ona benzer bir çocuk, bir insan daha görmedim.

Kardeşlik merasimi:

Kardeş olacak çocukları ortaya alırlar. Anadan doğma soyarlar. Külhancı bir büyük gömlek getirir. Bunun adı "Lây-hâr'ın Kefeni"dir. Gömlek iki yakalıdır. Destebaşı iki çocuğu yan yana getirir. Bu gömleği çocukların başından geçirir. Sağ tarafa daima eski çocuk, sol tarafa da yeni çocuk tesadüf eder. Sağdaki çocuk gömleğin koluna sağ elini, soldaki de keza sol elini sokar. Bir gömlek içinde iki çıplak vücut bulunur. Hâricen de iki baş ile iki el görünür.

Külhancı ocağın ağzına dönerek iki dizi üzerine oturur. Ellerini dizlerinin üstüne kor:

"Ey Lâyhâr'ın evlatları! Burası baba yurdu. Burada senin benim yoktur. Burada herkes kardeş. Bir anadan doğanlar, bir babadan olanlar birbirlerini boğazlarlar. Lây-hâr'ın evlatları birbirlerini bir vücut bilirler. Kardeşlerine birisi bir iğne batırsa acısını kendi vücutlarında duyarlar. Bu kefene sağlığında girenler ölünceye kadar birbirlerini ayrı görmezler. Bu, ikilikte birliktir. Bu senin sağ elindir. Sen

¹²⁵ ârifi billâh: tasavvuf. Mârifet-i Hakk'a vâsıl olan veli, ermiş:

de bunun sol elisin. Vücudunuz birdir. Başlarınız ikidir. Biriniz sağınızı, biriniz solunuzu görürsünüz. Ömrünüzün sonuna kadar birbirinizi görür gözetirsiniz. Her gün kazancınızı buraya getirirsiniz. Burada bu senindir, bu benimdir yoktur. Az çoğu artırır. Çok hepinizi besler. Kazan birdir. Hepinizi doyurur.”

Bu sözlerden sonra külhancı ellerini kaldırır, Lâyhâr'ın ruhuna bir Fatiha okur. Sonra mevcut olan arkadaşlar birer birer gelip gömlektekileri, “Hoşgeldin yeni kardeş” diye öperler. Ve o gece iki çocuk bu gömlekler içinde uyur.

Külhana, ebeveynin biri sağ olan hiçbir çocuk kabul olunamaz. Oraya gireceklerin anası babası bulunamaz. Erkek ve kız kardeşi bulunmak kabule mâni değildir. Lakin hiç kimsesi olmayanlara daha ziyade kabul hissi beslerler. Hâriçle velev ki uzak olsun, alakası olanlara pek muhlis nazarıyla bakamazlar. Hele benim gibi aslı ve nesli meçhul bulunan çocuklar külhanın hâlis muhlis evladı sayılır.

Kardeşim Rıfkı dahi benim gibi ne anasını tanırdı ne de babasını. O da aynıyla benim gibi varlığı, validesi için utanç veren bir çocukmuş. Onu, göbeğinin üzerinde bin kuruşla, Mahmudiye altını olduğu ve isminin de Rıfkı olduğunun yazılı bir kâğıt bulunduğu hâlde bir camcının kapısına zembil içinde kundaklı olarak bırakmışlarmış.

Eğer bir valideden doğmuş olsa idik bu çocukla aramızda hâsıl olan muhabbet o derecede olamazdı. Talih bizi orada birleştirmişti. Yalnız benimle onun arasındaki fark, Rıfkı'nın tembel olmasından ve bir de gelgeç tabiatlı bulunmasından ibaretti.

Biz askere de bununla beraber girdik. Bir tabura tesadüf ettik. Zavallı Rıfkı, Silistre'de şehit oldu. Başını bir gülle götürdü.

Külhana kabul olunan bir çocuğa külhana mahsus olan lisan öğretilir. Her şeyden evvel onu bellemesi lazımdır. Bu lisan iki üç yüz kelimeden ibarettir. Onunla konuşulduğu vakit hâriçtekilerin hiçbirini anlayamaz.

(Sâmi bu kelimeleri bir deftere yazarak vermişti. Şimdilik buraya bazılarını nakledeceğiz. Rodos sergüzeşti ayrıca basıldığı zaman lehçeyi de aynen oraya koyarız.)

Lehçe-i Külhani

baba: Külhancı.

bıyıklı: Kavas (vaktiyle zaptiye kavas denirdi).

camcı: Kurnaz.

cami: Kalabalık, kalabalık yer.

çamur: Ziyafet.

çiftlik: Pazar yeri. **büyük çiftlik:** Pazartesi pazarı.

damgalı: Para.

darphane: Kumar.

düşüş: Tokat. (Bu nadiren vâki oluşundan kinayedir. Bir zarda düşüş gelmesi nadir görüldüğü için bir külhanbeyi de tokadı hak etmekle beraber tokat yememeye nihayet derece-de itina ile mükelleftir.)

gümüüş: Karı.

hindi: Şaşkın, kolay iğfal edilir zengin.

istif: Uyku.

kaz: Gürültücü.

kızılırmak: Mezbaha.

mektep: Hapishane.

nargile: Boşboğaz.

pabuçlu: Ulema.

penç dü: Yalan yahut yalan söyleyene karşı alay ederek söylenen. **pestil:** Hasta, yerine göre sarhoş.

simit: Kolay ele geçen, kolay ulaşılan şeyler.

şamdan: Arkadaş.

şeytan: Talih.

sıçan: Bakkal. (Daima müşteriden çaldığından kinaye)

sırma: Fahişe.

sıvamak: Barışmak.

sucuk: Zengin.

su yolu: Doğru yol, cadde.

topallamak: Beceriksizlik.

uzunca ova: İplikhane. Eskiden ıslah etmek için serserileri attıkları eziyetli yerlerden bir yer idi ki tersaneye bağlı olarak orada gemilere lazım olan ipler bunlara bükürülürdü. Bahariye ile Silahtarağa arasında uzunca bir binadan ibaretti. Sultan Abdülaziz'in saltanat zamanında angarya gibi bu da ilga edilmiştir.

valide: Külhan.

yel değirmeni: Bedava.

yuva: Cami avlusu.

Bu lehçenin bir de ıstılahları vardır ki terkiplerden meydana gelir. Mesela “kapıyı tırmalamak”, arsızlanmaktır. “Kaf-tan giydirmek”, para isteyip de vermeyenler; “süpürgeleri çamura indirmek”, tepeden tırnağa kadar zifosa gark etmek. “Kuskunu koparmak”, kaçmak. “Baş parmağını bükme”, yan kesicilik etmek. “Bıyıklıya piyaz vermek”, zaptiyelerle hoş geçinmek. “Soğan doğramak”, lazım olan erzakı aşırarak. “Su yolunda yatmak”, caddelerde iş görmek. “Ağı paralamak”, hapisten kaçmak gibi. Görülüyor ki cemiyette birer sanat ve mesleğe girmiş olan her sınıfta olduğu gibi külhanbeyi denilen hususi sınıfın da bir lehçesi, fikir alışverişi için ayrı bir lisanı vardır. Bu zaruridir. Mademki külhanbeyleri dahi cemiyeti meydana getiren kitleye dâhildir ve mademki hususi bir sınıftır o zaman elbette kendine göre lisanı, ıstılahları olacaktır.

Fransızların “argo” dedikleri lisan dahi aynıyla külhaniler gibi hususi bir sınıf, sefil bir cemaat tarafından icat edilmiştir.

Bugün bizde külhanbeyi namında bir sınıf yoktur. Fakat külhanbeyi tabirine muvafık pek çok genç, pek çok sefihler vardır. Hatta bir edibimiz meşhur bir mektubunda bu hakikati şu cümlesiyle tasvir etmiştir:

“Ramazanın ilk haftasında eğlence mahalli yalnız ikiye münhasır idi. Bunun biri Gedikpaşa’daki sirk mahallidir.” Şimdi orada Suher namında bir zat at canbazlığı ediyor. Oyunların hemen cümlesi Souillier’nin zamanında da görülmüştü. Ona binaen temaşasına rağbet olunacak yeni bir şey yoktur. Şu kadar var ki zadeğân, suni güzelliklerine meftun oldukları oyunculara karşı gösterdikleri tavırlar ile hem Gedikpaşa’nın eski namını hem de kendilerinin eski şöretlerini yeniliyorlarmış.”

Kemal Bey’in bu fıkrası meşhur “Ramazan Mektubu”ndadır. Bu fıkradaki “Gedikpaşa’nın eski namından” meram,

* 1275 [1858] tarihinde Gedikpaşa’da Souillier namında bir Fransız büyük bir sirk yapmıştı ki sonradan Güllü Agop tarafından tiyatro hâline getirilmiş. Ve yirmi beş sene önce yanmakla Abdülhamid bir daha yapılmasını irade etmemişti.

Gedikpaşa külhanı kendilerinin eski şöhretleri tabirinden maksat külhanbeyleri olduğu malumdur. Tariz ettiği gençler ise o zamanın ekâbir çocukları idi.

Demek ki her zamanda, her millette külhanbeyi tabirinin manasını temsil edebilecek sefihler, sefiller vardır. Bunlara Fransa'da *voyou* dendiği gibi bizde de vaktiyle külhandan başka sığınacak yer bulamadıkları ve orada neşvünema buldukları için külhabeyi nâmı verilmiştir.

Bizde de bugün vardır fakat hususi bir mahalleri, meclisleri yoktur. Sefihçe işleri onların ahlaklarını ortaya çıkaran, teşhis edilmelerini sağlayan sıfatlarıdır.

Cemiyeti, bunlardan tahliye henüz sıra gelmemiştir.

Sefalet, fakirliğin zararlı bir tohumudur. Onu yeşerten zemin ise cehalettir. Şimdi sefaleti kaldırmak için fakirliği mi yok etmek yoksa cehaleti mi temizlemek lazımdır? Buralarını tetkik, bize düşmez. Şu kadar ki sefaleti doğuran kuvvet fakirlik değildir. Onun gelişmesi için cehaleti müsait bir zemin farz etsek bile yine bir hakikat tecelli edemez. Çünkü birçok kibar çocukları arasında fukara çocukları hayrette bırakacak sefiller, sefihler görülmüştür.

Külhanbeyleri o zamanın muhitine uygun memleket evladı idi. Onu doğuran anavatandan ziyade onu hâllerine terk eden memleket utanmalıdır. Vatan çocuklarından hiçbir fert yoktur ki külhanbeylerinin hâllerine bakıp da nefret etmesin. Hâlbuki nefret hiçbir vakitte ıslah fikri uyandıramaz. Islah fikri incelik ve merhametten doğar.

Sultan İkinci Mahmud bir gün tebdil-i kıyafet payitaht sokaklarını dolaşırken Gedikpaşa külhanının kâin olduğu sokağa girer. O sırada ise külhandan davudi bir sada ve usule uygun musiki ile bir şarkı işitir. Yanında meşhur Musahip Said Efendi bulunuyormuş. "Bu şarkı ne taraftan geliyor şunu öğrenelim!" demiş. Said Efendi de "Şuradan geliyor. Orası da Gedikpaşa külhanıdır," demiş.

Her şeye merak eden, her şeyin aslını anlamak isteyen bu padişah, "Haydi içeri girelim!" demiş ve musahibinin konuşmasına meydan vermeden külhan kapısından içeri dâhil olmuş.

Bir tarafında insan kucaklayabilecek kadar kalın kütükler istif olmuş, bir tarafında dağlar gibi kül yığılmış olan avluda bir kütüğün üzerine oturmuşlar, şarkıyı dinlemişler. O

sırada külhancı büyük bir küreğe doldurmuş olduğu korlanmış odun ateşini omuzuna yüklenerek dışarı çıkmış. Sultan Mahmud, herifi durdurmuş. Şarkıyı söyleyenin hâl ve şanından sormuş. Külhancı "Topkapılı Mehmed'dir. On yaşından beri buradadır. Külhanbeylerinin en akli başında olanıdır," demiş.

Bu sırada şarkı bitmiş. Yine o makamdan diğer bir şarkıya güfte ve bestesi Dede Efendi'nin olup "Cihar attım şeş oynadım yine felek yendi beni" nakaratını hâvi bulunan şarkısını söylemeye başlamış.

Bu şarkı Sultan Mahmud'a tarizi hâvi imiş. Meşhur musikişinaslardan Dellalzâde'nin Mabeyn-i Hümayun'a alınması üzerine Dede Efendi itibardan düşmüş olduğundan bu şarkıyı söylemiş imiş.

Külhanbeyi Mehmed bunu gür ve davudi sadasıyla o kadar müessir bir surette teganni etmiş ki padişah fevkalade heyecanlanmış ve elinde olmayarak gözlerinden birkaç damla yaş dökülmüş. Şarkı tamam oluncaya kadar beklemiş.

Sultan Mahmud, külhancıdan kendisini görmeden Mehmed'i görmek kabil olup olmadığını sormuş. O da külhanın yan tarafında bulunan kepenkli bir pencerenin aralığından Mehmed'i göstermiş.

Mehmed, uzun boylu, esmer benizli, gürbüz bir delikanlı olarak o tarihte yirmi beş yaşındaymış.

Yarısı Mehmed'e verilmek üzere külhancıya bin kuruş atıye verilmesini Said Efendi'ye emrederek oradan çıkmış. Üç gün sonra da külhanbeyi Mehmed, saray müezzinlerine kaydolunarak Mabeyn-i Hümayun'a alınmış.

Külhanbeyi, 90 tarihine kadar berhayat olarak Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi'nde zâkir başıydı. Fakat biçare adama Mabeyn'de rakipleri olan hanendegân tarafından güvercin tersi yedirilmiş olduğundan otuz yaşında iken fena bir öksürüğe uğramış. Bu sebeple muttasıl öksürür durur ve bir mısra şarkıyı doğru söyleyemezdi.

Şu, meseleden uzak olan fıkrayı, Sultan Mahmud gibi memleketi yeni usul ile ıslah yolunda ortaya çıkarma azminde bulunmuş olan bir padişahın külhandan bir serseriye çıkarıp Saray-ı Hümayun'una kabul ettiği hâlde, külhanda bulunan serseri çocukları terbiye ve ıslah edecek bir çare bulmasını, onları terbiye edecek bir mekânı tesis etmeyi ha-

tırına getirmemiş olduğunu göstermek maksadıyla buraya aldık.

Vakıa bir zaman sonra Rıza Paşa merhum, tamamı altı yedi yüze ulaşan umum külhanbeylerini askere almakla o sefilleri ortadan kaldırmış ise de memleket, sefil yetiştirmekte yine devam etmiştir. Çünkü her ne suretle olursa olsun sefaletin saiki daima mevcuttur.

Asıl aranılacak şey sefalete düşebileceklere meydan vermemektir.

Nihayet Midhat Paşa merhum Niş Valiliği'nde vatan evladından kimsesiz ve bu sebeple serseri bir hayata mahkûm olanların ıslah ve terbiyesine mahsus olmak üzere ıslahhane namıyla bir eğitim yuvası tasavvur ve tatbik etmiş ve sonradan bu fikri bir derece daha genişleterek Darüşşafaka'yı meydana getirmiştir.

Külhanbeyleri hırsızlığın en adi bir tabakasında işlerini icra ettiklerinden daima müsamahaya mazhar olmuşlardır. Bir bakkal dükkânının önünde bir dilim peynir veya iki parça şeker aşırmaq için saatlerce fırsat çıkmasını beklerler. Müşteriden ister, vermezse arsızlanır. Nihayet belayı defetmek için ya bakkal bir şey verir ya müşteri.

Evvela ar ve utanma, bunların namus muaşeretinde kayıtlı olmayan kelimelerden olduğu için onun manası dahi tabii olarak meçhulleri olmak lazım gelir.

Bu sefil taife memlekette nasıl türemiştir? Nereden sirayet etmiştir? Tarihimizin sair birçok hususları gibi malumat dairesinden hâriç kalmıştır. Lâyhâr'ın kendilerince reis addolunmasına nazaran hiç şüphe yoktur ki buralara Asya'dan intikal etmiştir. Yahut külhancılarca birtakım gelenekler ile yerleşip kalmış bir itikat neticesi olmak lazım gelir.

Sâmi'nin sözüne göre külhancılar âdeta nefisleriyle didişmeyi maksat edinmiş kalenderlerden sayılır. Onların itikadınca külhanlar imtihan yeridir. Sıcak havanın en bunaltıcı bir harareti zamanında, kışın en müthiş bir soğukluğunda gömleksiz delme bir yelek ve bir dondan ibaret bulunan elbisesi ile ateşin karşısında ve karın, yağmurun altında, pervasız vazifesini ifa etmek onların nazarından âdeta ibadet hükmündedir.

Külhanbeyleri bu adamların manevi evladıdır. İçlerinden biri hastalanacak olsa en müşfik bir peder gibi onun başı

ucundan ayrılmaz. Kendilerince sınanmış olan bazı ilaçlarla tedavisine itina eder.

Kışın akşamüzeri külhandan çektiği ısıtıcı külü, soğuk külün üzerine serer, çocuklarının istirahat yatağını hazır eder.

Külhanbeyleri nasıl yatarlar?

Onların yatağı, yastığı kışın sıcak kül, yorganları, külhanın ateşli nefesidir.

Beyler ele geçirdikleri yiyecekler ile akşamüzeri misafirhanelerine birer ikişer dönerek akşam nevalelerini hazır ederler. Kaç kişi oldukları malumdur. Bu sebeple en geç kalanın gelişine kadar kimse yiyeceğe el sürmez. Külhancı çubuğunu yakmış, bir âteşgede¹²⁶ gibi asla sönmek bilmeyen külhanın yarı açık bulunan ağzına karşı oturmuş olduğu hâlde yavruların gelişini bekler. Herkes toplanınca külhan kapısı kapanır. Çocuklar umumen yuvarlak tahta sofranın etrafına dizilirler. O günkü mahsuller nelerden ibaret ise yenir fakat külhancı iştirak etmez. O, yeni bir evlat gelip de ayın icra olunduğu geceden başka sofraya oturmaz.

Beyler karınlarını doyurduktan sonra üçer beşer mangalar teşkil ederler. Üçleme, dokuztaş, dama, peçiç, tavla gibi oyunlar oynanır. Zar, aşık, barbut talim olunur. İçlerinde güzel sesliler şarkı, mâni, gazel okur. Çığırıtma, yan düdük, nısfıye, tef, tanbur gibi sazları bilenler takım teşkil ederler. Çalıp çığırırlar.

Kış geceleri mısır patlatmak, nohut kavurmak, kestane pişirmek gibi şeylerle küçükler eğlendirilir. Gece yarısına yakın yuvalar eşilir, yan yana iki keçeli ve herkesin ayakları ortaya, başları duvara gelecek surette yatılır. Ortada bu iki safın uzunluğunca uzanan fasılaya külhancı yarım saatte bir korlanmış ateş döker. Onun yaydığı hararet yorganlık eder.

Küçükler çoğu vakit üryan ve çift olarak âdeta küle gömülürler ve üzerlerine kilim, kebe, çuval gibi şeyler örterler.

Kış sabahlarına mahsus külhancı, evlatlarına sahlep dağıtır. Uykudan kalkan, babanın yanına gider, bir fincan sahlep içer ve derhâl sokağa fırlar.

Çamur süpürmek:

¹²⁶ âteşgede: Mecusi tapınağı, ateşe tapanların mukaddes ateşlerinin yandığı yer.

Belediye daireleri teşkilatından evvel payitahtımızın sokaklarında kışın biriken çamuru, hapishaneden çıkarılan mahpuslara süpürttürürler idi. Bundan kırk sene öncesine kadar bu hâl geçerliydi. Hatta biçarelere gelip geçenlerden verilen beş on parayı bile, muhafazalarına memur olan gardiyanlar ellerinden alırlardı.

Sâmi'nin rivayetine göre bu vazife, ihtiyari olarak geçmişte külhanbeyleri tarafından deruhte edilmiş.

Kışları yağan yağmurlardan hâsıl olan çamurlar geçip gitmeyi engelleyecek bir raddeyi bulurmuş. Külhanbeylerinin on sekiz yirmi yaşında bulunanları, edindikleri meydan süpürgelerini omuzlayarak çamurları toplamaya başlarmış. Sokaklar şimdiki gibi ve ortaları tümsekli olmayıp bilakis dere hâlinde olduğundan sel ve çamur hep sokağın ortasından akardı. İşte beyler, meydanlardan ve akıntısı olmayan sokaklardan topladıkları çamurları süpüre süpüre büyük caddelerin orta yerine sevk ederlermiş. Çamur ise sel gibi cereyan etmediğinden daima sürülmek ister.

O tarihte ise İstanbul'da araba ve faytona binmek vükelaya mahsus olduğundan sair devlet ricâli binek atlarına binerek gelip giderlermiş ki otuz otuz beş sene öncesine kadar bu hâl devam ediyordu. Akşamüzeri memuriyet mahallinden çıkıp hayvana binerek konağına gitmekte olan zatlar, bu çamur deryalarının yanlarından geçerken, külhanbeyleri ellerindeki süpürgeleri, "Silah omza!" kumandasıyla kaldırırlar, omuzlarına alırlarmış. Efendi kendi hizalarına yaklaşınca "Helva parası!" diye bahşiş isterlermiş. Eğer efendi, arkasındaki hizmetkâra para vermesini emretmeyecek olursa destebaşılardan verdiği bir "Arş" kumandası üzerine süpürgeler bir anda çamura iner ve bu suretle sıçrayan zifoslarla efendi hazretleri tepeden tırnağa kadar bir kaftan giyermiş.

İşte külhanbeyi lehçesinde çamura "ziyafet" tabiri bundan dolaydır. Çünkü bu çamur sayesinde kışları helva yapacak yahut sair yiyecekleri tedarik edebilecek miktarda para kazanılırmış. Hatta bu zifos kaftanını bir kere giymiş olanlar, ikinci defasına uğramamak için, muzafferiyet silahları olan süpürgeleri omuza alarak muntazır bulunan beylere yaklaşmadan evvel, ya bizzat keseye davranır veyahut hizmetkârına emir verirmiş.

On kişiye bir destebaşı ve kaç destebaşı varsa onların da üstünde bir koca destebaşı bulunurmuş. Külhanilerin terbiyesi, usul ve âdetlere riayet, teamülü muhafaza, her gün dışarı çıkacakların hareketleri, akşam yemeğini müteakip koca destebaşı tarafından tayin olunur ve külhanın zapturaptından o mesul bulunurmuş.

Destebaşların birer pöstekisi ve en başta koca destebaşının çift pöstekisi asılırmış.

Külhancının odasında bazen beylerden biri hastalanıp ve hastalık devam edecek olursa yatırılırmış.

Pat Burun İbrahim'in sahabet ve inayetine mazhar olan Sâmi, külhana girdiğinin üçüncü ayından, askere girdiği güne kadar bu odada yatmış ve müstesna olarak elbise giymiş. Arkadaşları "Sultanzâde" diye kendisiyle eğlenirlermiş. Hâlbuki Gedikpaşa külhanına meşhur Siyavuşpaşa evladından biri girmiş ve "Sultanzâde" diye meşhur imiş.

On yaşından on dört yaşına kadar olan beylerin, sokaklarda çift gezmeleri ve Yahudilere kat'a tecavüzde bulunmaları, küçük çocuklarla âciz kadınların tehlikede görülünce kurtarılmaları, gezginci esnafa ilişmemeleri, kibarzâdelere bilhassa lalalarıyla gezenlerine –para vermezlerse– sarkıntılıkta bulunmaları, tulumbacıları gördükleri yerlerde boyun eğdirmeleri, yüklü hamallara mola yerlerinde yük indirip kaldırmakta yardım etmeleri, kasap esnafını, bilhassa Eğinli kasapları müşteri huzurunda "Bugün kaç marya kestini?" diye, keza kömürcüleri müşteri hazır iken "Kara katır iyi sulanmış," sözüyle kızdırmaları haftada bir kere olsun mürâhiklere¹²⁷ ihtar olunmak mut atmış.

Bahar ve yaz mevsimi.

Tabiatıta mevcut olanların açılıp yayılmasının mebdei olan bahar ve tazelik mevsimi ve kemali bulunan yaz, bol lütuflarından bu sefil sınıfı hakkıyla hissedar eder.

Kışın hayatı yaşanmaz kılan zorluklarından kendisini kurtarmaya muvaffak olan bu biçareler, bu ateşte yetişenler, keleklerin bahar çiçekleri etrafında telaşlanırcasına tavaf etmeleri gibi kırlara dökülürler. Yenibahçe Çayırı'ndan Bayrampaşa Çayırı'na, Çırpıcı, Veliefendi Çayırlarına, Bahariye, Kâğıthane mesirelerine kadar her yer bunların cevalangâhıdır.

¹²⁷ mürâhik: On iki yaşını bitirip de baliğ olmamış erkek çocuk.

Oralara gidinceye kadar şehir içindeki güzergâhlarına tesadüf eden dükkânlardan nevalelerini toplarlar. Hem yerler hem giderler. Geri kalanıyla da akşama kadar kifâf-ı nefis¹²⁸ ederler. Koşarlar, oynarlar, yatarlar, yuvarlanırlar. Güneşin hayat bahşeden ışığına vücutlarını teslim ederler. Güneşin kış vekili olan ateşin muhafaza edebildiği hayatı, güneşle takviyeye çalışırlar.

Gedikpaşa külhanı, sair külhanlara nispetle bir “akademi” hükmü ve meziyeti taşır.

İkinci mertebeyi Mahmudpaşa, üçüncüyü Beyazıt, dördüncüyü İbrahim Paşa, beşinciye Ayasofya, altıncıyı Çinili, yedinciye Haseki külhanları temsil eder.

Bir mesirede toplanmış olan muhtelif külhanlar mensupları arasında bir ihtilaf, bir anlaşmazlık, bir arbede zuhuru, Gedikpaşa külhanı destebaşlarından birinin arbede mevkiine gelmesi, harp meydanını bir anda bıçak gibi keser. Onun vereceği hüküm, istinafı¹²⁹ kabil olmayan kat’i bir hükmüdür. O anda ona itaat edilir, o anda kavga edenler arasında dostluk geri gelir.

1262 Receb’indeymiş [Haziran 1846]. Bâb-ı Seraskeri’den İstanbul’da bulunan hamamlara gece yarısına yakın birer çavuş maiyetinde birer onbaşı takımı gönderilerek külhanlar muhasara altına alınmış. Ertesi sabah ki bir perşembe günüymüş, külhanbeyleri kol kol Sultanahmet Camii avlusuna sevk olunmuş. Kapılar zaten asker tarafından tutulmuş imiş. Öğleye kadar şehrin her tarafındaki külhanlardan gelen gençler ile çocukların adedi yedi yüzü geçmiş. Zamanın seraskeri olan Rıza Paşa ve bir de “darbehor” Reşid Bey namında biri gelmiş. Bunlara anlayabilecekleri bir lisanla bir nutuk îrat etmiş. Serseriliğin vahim neticelerini anlatmış. Onların kat’a kalplerini incitmeyecek surette bulundukları hâlin sonundaki tehlikeleri söylemiş. Sonra da askerliğin faziletlerini anlatmaya başlamış. İçlerinden birçoğu ağlamış. Rıza Paşa sözünü bitirince Ayasofya külhanı destebaşlarından Rıza isminde biri meydana çıkmış. Paşanın nutkuna karşı bir nutukla cevap vermiş ve külhanbeylerini mâzur

¹²⁸ kifaf-ı nefis: Sadece hayatını devam ettirmeye yarayacak kadar yeme.

¹²⁹ istinaf: Bidayet mahkemelerinin verdiği karar kabul etmeyerek davaya istinaf mahkemesince yeniden bakılması için başvurma. Kelimenin bu hukuki anlamına gönderme yapılmaktadır.

göstermekle beraber hükümetin hatasını çıkarmış. Çünkü anasız babasız, yersiz yurtsuz memleket çocuklarına eğer külhanlar da olmasa kendilerini Sarayburnu'ndan denize at-
maktan başka kurtuluş çaresi yoktur. "Hükümet istemiş olsa idi bunları pek güzel ıslah edebilecek bir yola kordu," demiş. Delikanlının bu nutku Rıza Paşa tarafından tasdik olunmuş. (Bu Rıza sonradan mirlivalığa kadar yükselmiş ve Külhan Rıza şöhretini de muhafaza etmişti.)

On altı yaşından yukarı olanları Bâb-ı Seraskeri'ye on se-
neden aşağı olanları Gülhane'de vâki Kalavrahane'ye¹³⁰ gön-
dermişler. Sâmi o tarihte yirmi yaşındaymış. Arkadaşı Rıfkı
ile beraber bir tabura, bir bölüğe düşmüş.

Doğuştan fevkalade zekâ ile gelen bu gençlerin hemen
cümlesi askere o kadar ısınmış ki içlerinde en adisi bile iki
seneye varmadan çavuş olmuş.

•

İstitrat

"Yeni Osmanlılar Tarihi"nin 1290 [1873] hadiseleriyle,
yani Kıbrıs, Akka ve Rodos'a sürgün edilenlerle bir münasebeti vardır. Çünkü bu sürgün, sırf Şehzade Murad Efendi
namına vâki olmuştu. Ve çünkü Yeni Osmanlılar'ın maksadı
ve meşrutiyet ve meşveret usulünün memleketimizde ilan ve
tatbik edilmesi namına olan teşebbüs ve yayınlarında hep
Şehzade Murad Efendi tecelli ediyordu. Bu cihetle 1290 ha-
disesi Yeni Osmanlılar Tarihi'nin son faslını teşkil eder. Yeni
Osmanlılar'ın gayesi olan meşrutiyet ise saltanatın değişme-
siyle hâsıl olduğundan o nâma olan tarih, yani Yeni Osman-
lılar'ın faaliyetini durdurması ve vazifelerinin sonu dahi o
gün vâki olur. Ondan sonra Yeni Osmanlı namına bir heyet,
bir fert kalmamıştır.

Âcizane sergüzeştimin bu son fasıl ile münasebeti ma-
lumdur. Rodos zindanına ait hususların ise bu sırada sunul-
ması zaruridir. Fakat ileride "Yeni Osmanlılar Tarihi" kitap
şeklinde neşrolunacağı vakit, tarih ile sergüzeşt birbirinden
ayrılacaktır.

¹³⁰ Kalavrahane: Deri eşya yapılan yer; Osmanlı devrinde asker için gerekli olan ayakkabı, hayvan koşumu, eyer gibi saraçlığa ait eşyanın yapıldığı imalathane.

Külhanbeyi Sâmî'nin namı, prangalılarından dolayı zikredilebilirdi.

"Külhanbeylerine ait tafsilatın bu meseleye dâhil edilmesinde ne münasebet vardır?" itirazkârane suali sorulabilir.

Külhanbeyleri, Osmanlı cemiyetinde hususi bir sınıf teşkil etmişti. Hiçbir eserimizde nam ve şanlarına dair velev bir kelime olsun malumat yoktur. Eğer ben Sâmî'ye tesadüf etmemiş olsaydım bu sınıfın kendileri gibi namları dahi unutulup gidecekti.

Sâmî'nin şahsına gelince: Sultan Beşinci Murad'ın cülusunu müteakip o da sair müebbetler gibi –on beş seneyi geçmiş olan ceza süreleri, cezalandırılmalarına kâfi sayılarak– umumi aftan istifade etmişti. Onun müebbet sebebi cinayet gibi zalimce bir fenalık neticesi değildir. Tekrar tekrar kalpazanlığa cüretidir.

Ben, sürgünden sonra mektupçulukla Bosna'ya gittikten iki ay sonra Sâmî de oraya gelmişti. Bursa Rüsum-ı Sitte memuriyetinde vefat etmiş olan Rifat Bey merhum getirmişti. Orada kendisini Rüsum-ı Sitte Kolculuğu'na tayin ettirdim. Bosna *occupationuna*¹³¹ kadar Sâmî benim evimde yatıp kaldı. *Occupation* muharebeleri başladığını müteakip Osmanlı memurlarının bir kısmı Bosna'yı terk ettiği gibi bir kısmı da isyancıların, yani bugünkü hâle müstakil sebep olanların zorlamasıyla gerek isteyerek ve gerek istemeyerek kendilerine iltihak eylediği sırada Sâmî de Taşlıca müftüsünün teşkil ettiği fırkaya dâhil olarak Tuzla'ya sevk edilmiş ve orada Avusturyalılarla edilen kanlı muharebelerde şehit olmuştur.

"Yeni Osmanlılar Tarihi"yle kat'a münasebeti olmayan bazı vukuatın o sıraya katılması kendi sergüzeştine taalluku münasebetiyle olduğu izaha muhtaç değildir. Bundan dolayı yukarıda dahi söylendiği üzere "Tarih" ile "Sergüzeşt" kitap şeklinde basıldığı vakit bu irtibat ve temas dahi tabii olarak kendi kendine dağılır.

•

İbrahim Paşa Camii'nde yaptırılan yeni mektepte Midhat Efendi tarafından kozmografya ve coğrafya mukaddemeleri

¹³¹ occupation: Fr. İşgal.

dahi okutuluyordu. Ders esnasında birtakım tariflere girişiliyordu ki behemehâl talebelerin bu tarifleri bir levha üzerinde resmedilmiş olarak bizzat görmelerine ihtiyaç duyuluyordu. Hâlbuki bundan otuz beş sene önce ne kozmografyaya ne heyete ne de coğrafyaya dair ilk mekteplerde tedris olunabilecek kitap vardı. Birbirinin tamamlayıcısı olan bu üç fenne dair ne lazımsa Midhat Efendi ile ben yapıyorduk. O tedrisatını tahrir ediyordu. Ben de şekilleri levha levha resmetmekle uğraşıyordum. Bereket versin elde bir hayli resimli kitaplar bulunduğundan gerek heyete ve gerek kozmografyaya müteallik şekilleri onlara müracaatla ve fakat basit bir surette taklit ederek ve resimleyerek lazım olan şeyleri vücuda getiriyordum.

Bu sırada Dilaver Paşa infisal¹³² eylediğinden, Rodos Mutasarrıflığı'na Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi (Âyandan Raif Paşa) tayin olunmuştu. Raif Efendi ile ikimizin dahi ülfet ve münasebetimiz Tuna'dan ve Midhat Paşa dairesinden başladı ve Bağdat'ta ve Şûrâ-yı Devlet'te birlikte bulunduğu için her üçümüz de bir pederin evladı ve bir dairenin nimetleriyle büyüyüp yetişmiş yani hisleri, fikirleri, kazandıkları terbiyeleri aynı üç birader hükmündeydik.

Bundan dolayı böyle bir sürgün ve yalnızlık zamanında onun Rodos'a memur olması bizim için fevkalade vakarlardan sayılırdı. Şimdi artık kendimizi yalnız ve Rodos'u yabancı bir yer addetmeyebilirdik. Ne kimsenin dedikodusuyla eziyete giriftar olmamıza ihtimal vardı ne de iyi hâl ve siretimiz yolunda aklanmaya muhtaçtık. Biz ne isek Raif Efendi o idi. O ne ise, biz de öyleydik. Aramızdaki fark, suret farkından ibaretti.

Bununla beraber halka karşı hâl ve mevkiimizin gerekliliklerini de hiçbir vakit nazarıtibardan ayırmazdık. O mutasarrıf, biz sürgün.

Hususi dairede ise daima, birbirinden ayrılmayan üç arkadaş. Bununla beraber onu da suistimal etmiyorduk. Yani müşarünileyhin ikametgâhına kendisi haber göndermedikçe gitmiyorduk. Hâlbuki Raif Efendi bizzat kendisi bize geliyordu.

Serbestlik dairemiz Dilaver Paşa zamanındaki hâlin aynıydı. Çünkü Dilaver Paşa, kendisine halef olacaklara bizim

¹³² infisal: Memuriyetten ayrılma, azledilme.

hakkımızda hususi surette meşgul olacak bir şey bırakmamıştı. Onun çizdiği serbestlik dairemizin genişlemesine ihtiyaç olmadığı gibi daraltma ve zorlamasına da sebep yoktu.

Evlerimizde ikamet için Raif Efendi müsaadede bulundu. Fakat biz Dilaver Paşa tarafından önce vâki olmuş olan bu müsaadeden istifade etmek istemediğimizi kendisine ifade ettik, teşekkürlerimizi sunduk.

İbrahim Paşa Mektebi, Dilaver Paşa'nın himmet ve desteğiyle vücuda gelmişti.

Burada "destek" kelimesini kullanmaya hakikaten lüzum vardır. Aslına bakılırsa Dilaver Paşa destek olmamış olsaydı o mektep vücuda gelemezdi. Çünkü hâlâ dahi teessüfle binlerce emsali görülebilecek olan eski usul eğitim taraftarları, yani avam tabakasının üstündeki takım yeni tarz maarife sövüp sayma nazarıyla bakıyordu.

Ulema namına olan bu inatçı cahillerin miktarı ise fevkalade denecek kadar çoktu. Binaenaleyh Dilaver Paşa gibi tehdidini gerçekleştirmeye kadir bir mutasarrıf bulunmamış olsaydı Midhat Efendi'nin vicdanının maşuğu gibi taparcasına sarıldığı, marifetin gül çehre şahidi Rodos'ta bugün dahi varlık göstermezdi.

Rodoslular nail oldukları irfan mertebesinden dolayı Midhat Efendi'ye ne kadar şükran borçlu iseler Dilaver Paşa merhuma iki kere teşekkür borçlular.

Zaten Süleymaniye Medresesi, Dilaver Paşa merhumun himmetinden sayılır. Hakikatte dahi bu medresenin tesisi hususu ve Yasin Tarlası gibi meşrûnun-lehleri¹³³ mevcut olmayan vakıfların maarife tahsisi meselesi onun zamanında müzakere edilmiş ve bu suretle Süleymaniye Medresesi arsasının ki Saint Juan Camii harabesidir, medrese ittihazı onun zamanında kararlaşılmıştı.

Raif Efendi'nin gelişi üzerine mektep meselesi bir gün kendisine açılmıştı.

Üç seneden beri zevcesinin rahatsızlığından dolayı kış günlerini Rodos'ta geçirmekte olan Bereketzâde Cemaleddin Efendi'nin' zindan karşısında ikamet ettiği hane, âdeta bi-

¹³³ meşrûnun-leh: Vakfeden kimse tarafından vakfın sağlayacağı gelir ve menfaatin kendisine tahsis edilmesi şart koşulan cihet, şahıs veya yer.
* Bundan beş altı sene önce Mısır Kadılığı'ndayken vefat eden Cemaleddin Efendi merhumdur.

zim sohbet mekânımız hâlindeydi. Bu zat, haddizatında fazilet ve irfan ile donanmış olduğundan yeni maarife meftun idi. Selam dairesine memleketin Hafızıkütüp Abdullah Efendi, Yağcı Hoca gibi arif ve âlimlerini toplar ve bir danışma meclisi teşkil ederdi. Gündüzleri vakit buldukça Midhat'la beraber biz de oraya gider her şey üzerine konuşur, münazarada bulunurduk.

Midhat Efendi, yeni ilimlerden ve Yağcı Hoca hemen fıkha münhasır olan ihtasına dayanarak hukuk meselelerinden, Abdullah Efendi her şeyden, bilhassa muhazarattan,¹³⁴ Cemaleddin Efendi keza fıkıh ve edebiyattan, tarihten bahislerde bulunurdu. Akşam ezanına kadar güzel bir vakit geçirilirdi.

Abdullah Efendi ile Yağcı Hoca'nın araları daima açık olduğundan her ikisi de sohbet sırasında birbirini kızdırabilecek kinayelerden de geri durmazlardı. Fakat bu kinayeler hiçbir zaman kötü neticelere varmazdı. Yalnız bahsin daha hararetle bir surette cereyanına sebep olurdu. İki taraf ikna etmek için daha ziyade fetanet gösterirdi. Biz de bu bahislerden hakkıyla istifade ederdik.

Raif Efendi'nin gelişinin üçüncü günüydü ki henüz Dilaver Paşa dahi Rodos'ta bulunduğundan veda maksadıyla Cemaleddin Efendi'ye gelmişti.

Bu sırada yeni mutasarrıf dahi içeriye girmişti. Ben ortaya konmuş olan masanın başında astronomi dersi için resimlerle meşgul oluyordum. Raif Efendi gelince tabii olarak sohbet kesilmiş, afaki konuşmalar başlamıştı. Nihayet ortada duran resimler sohbetin gidişini değiştirmeye sebep olmakla beraber mektep meselesi Midhat Efendi'nin ada çocuklarına ifa edegeldiği maarif hizmeti bahis mevzuu oldu. İbrahim Paşa mektebinin hâl-i hazırı anbean artmakta olan talebelerini almaya kâfi olmamasından dolayı daha büyük bir mektep inşasına lüzum görüldüğü gibi büyük bir mektep yapıldığı hâlde İbrahim Paşa mektebinin kız çocuklarına tahsisi de düşünüldüğü, hatta tedris tarzındaki kolaylık ve mükemmeliyet sayesinde ilk tahsilin rüşdiye tahsiline bile üstün gelmesini idrak eden rüşdiye talebelerinin birer ikişer

¹³⁴ muhazarat: Unutulmayan, yeri ve zamanı geldikçe tekrarlanan edebî, tarihî fıkralar, hikâyeler, latifeler veya ilimle, fenle ilgili bilgiler.

İbrahim Paşa mektebine geldiği nazarıtibara alındığından, yapılacak mektebin iki kısma tahsisi meselesi dahi o sırada bahis mevzusu olmuştur.

Saint Juan harabesi, Cemaleddin Efendi hanesinin karşısında olduğundan tasavvur edilen mektebin arsası dahi gösterildi. Velhâsıl o gün her iş ve mektep binasının ebadı bile kararlaştırıldı. Hatta planlarıyla resmini bizzat Raif Efendi çizmeye söz verdi. Bunun üzerine hangi cihete temelinin konulmasının uygun olacağını keşif için, dört adım mesafede olan arsaya gidildi.

Bu arsanın, camiin bulunduğu kısmında, cephane atıldığı vakit yüz metre derinliğinde bir çukur açılmıştı. O tarihe kadar memleketin süprüntüsü, molozu oraya döküldüğü hâlde çukur yine o dehşetli derinliğini muhafaza ediyordu. Çukur aynıyla bir huni şeklinde idi. Onu doldurmak mümkün olsa bile üzerine bina yapılmasına imkân yoktu. Çünkü ne kadar çalışılsa zeminde istenen sağlamlık hâsıl olamazdı.

Arsanın üst tarafında ise Fethi Paşa merhumun memleketine yadigârı olan saat kulesi bulunuyordu. Onu yerinden kaldırmak ve sonra yeniden yapmak, mektebe sarf olunacak paraya yakın ve belki daha ziyade masrafa mal olacaktı. Nihayet çukurun ağız tarafından bir kısmına rıhtım atmak suretiyle, istenen sağlamlık verilebileceği mülahaza olunarak onun için de başta bahsi geçen Hristofi Kalfa'nın görüşüne müracaata karar verildi. İşte bu suretle Raif Efendi'nin adaya gelişinden on beş gün sonra arsanın toprağını düzleştirme işlerine girişildi ki 1293 senesi saferülhayrının (Şubat 1876) ilk cumasına tesadüf etmişti.

Raif Efendi bir taraftan planları hazırlıyordu. Bir taraftan da ben prangalılarından firar teşebbüsünde bulunmamak üzere aldığım söze istinaden sanatla meşgul olmayan kırk kadar mahpusu yedi sekiz gardiyanın daimî nezareti altında toprağı düzleştirme işleriyle meşgul ediyordum.

Bilhassa Gâvur İmam dedikleri Köyceğizli prangalı, taşçılıkta fevkalade maharetle meşhur olduğundan onu da taşçıların ustabaşılığında istihdam etmekteydim.

Bu Gâvur İmam, vaktiyle Akka'da meydana gelen bir vakada Amerika konsolosunu öldürmekle itham ve müebbede mahkûm olmuştu. Bir dereceye kadar da okuryazardı. Ondan

başka da cifr¹³⁵ denilen ilme vâkîf olduğunu iddia ederdi. Bundan dolayı ben zindana indikçe daha yanına yaklaşmadan “Efendi! Kurtulacak vaktimiz yaklaşıyor!” diye bana hitap ederek müjde verir ve benden de “Avucunu yala!” sözüyle karşılık görürdü.

Gariptir ki dedikleri biraz sonra aynıyla vâki olmuştur ki aşağıda görülür.

Çukurun ağzındaki tahkimat, lazım gelen derinliğinden başlayarak icra olunduğu gibi diğer taraflara binanın temelleri dahi lüzumu kadar açıldığından sıvaların konmasına her taraftan başlanmıştı. Bir taraftan da marangozlar kapıları, pencereleri, pancurları yapmaktaydılar.

Zindanın bizim daireye yakın kısmında mağaza kılıklı bir iki boş yer marangozlara tahsis edilmiş ve inşaat fabrikası hâlini bulmuştu. Hristofi bir taraftan binanın teşkilatına nezaret ettiği gibi bir taraftan da doğramacıların imalatını teftiş ediyordu.

Rodos’ta bir binanın ağaç kısımlarında kullanılan kereste alelumum katran ve ardıç denilen ve çam türünden olan bir nevi güzel kokulu ağaçtır. Bu ağacı kurt yemediği için binaların “mertek” dedikleri kirişleri tamamen bunlardan ibarettir.

Şövalyeler zamanından kalma binaların ve bilhassa hâlâ el değmemiş tazeliğini muhafaza etmekte bulunan kışlanın çatısındaki kirişler bugün konmuş gibi çürümemiştir. Yalnız zamanla kahverengi bir renk almıştır. Hiçbir tarafında bir kurt yeniği veya çöküntü görülmez. Bilhassa daima kuru kereste bulunabildiğinden ticari masnuatta¹³⁶ bir zaman sonra açılmak, çarpılmak, çatlamak gibi ayıp ve kusur görülmez.

Eski binaların bazı pencere kepenkleri ve dolap kapağı ve raf ve hücre gibi şeyler üzerinde görülen oymalardan anlaşıldığına nazaran Rodos’ta vaktiyle oyma sanatı fevkalade ilerlemiştir. İkinci olarak bu ağacın elyafı gayet sık olduğundan oymacılıkta işe yaradığı bugün mevcut olan eserler ile sabittir.

¹³⁵ cifr: Harf, rakam ve semboller yoluyla gelecekte olacak şeyleri haber verdiğine inanılan ilim.

¹³⁶ masnat: Sanatla yapılmış, sanat mahsulü olan şeyler; doğal olmayan, suni şeyler.

Şövalye zamanından kalma binaların mertekleri, yani çatı ve katlara yerleştirilmiş olan yatay kirişler, rutubet alarak çürümemesi için baş taraflarından bakır levhalarla örtüldükten sonra duvara bağlanmıştır. Vakıa şimdiki binalarda bu usule riayet edildiği yoktur. Bilhassa alçı bu ihtiyacı bertaraf etmiştir.

Bir Metre Çapında Musanna Bir Küre

Süleymaniye Medresesi'nin [inşaatının] sonunda imtihan salonunun ortasına konmak üzere büyücek bir küre tedariki arzu olunmuştu. Saatçi Raif Efendi vasıtasıyla Almanya'dan getirilen kataloglarda ise en büyük kürenin kırk beş santimetre çapı geçmediği gibi pek de pahalı olduğu görülmüştü.

Bunun üzerine Hristofi Kalfa ile konuşarak gayet büyük bir metre çapında bir küre yapılmasına karar verdik. Evvela Bayram Usta'ya bir metre on iki santimetre uzunluğunda iki başı tesviye edildikten sonra üç santimetre çap muhafaza etmek üzere çelik bir mihver imal ettirdik. Ve bunun seksen beş santimetresini muhkem surette katran ağacıyla kaplattık. Sonra da kürenin iskeletini teşkil edecek olan kavisleri yani yarım daireleri biçtirerek bu mihverin üzerine raptetmeye başladık. Üzerine sıvanacak alçının kalınlığını dahi hesapla bir kuşak, yani meridyen dairesi yaptırıp dört ayak üzerine ikame ettik. İki tarafına da pirinçten yine Bayram Usta'ya iki mihver yatağı yaptırarak kürenin kafesini bunun üzerinde terkibe başladık.

Küre, benim oturduğum evin zemin katında bir odada terkip olunuyordu. Hâlbuki imal edildikten sonra nasıl çıkarıp götürebileceğimizi mütalaa etmemiştik. Çünkü oda kapısının genişliği doksan santimetreydi. İmalatımızın ilerlediği ve alçı kaplanmasıyla küre meydana çıktığı bir sırada bu keyfiyet hatırimıza geldi. Birbirimize bakarak gülüştük. Zararı yok. Bu bitsin de kapıyı söküp küremizi çıkarırız demiştik.

Bir taraftan mektebin inşaatı ilerliyor, duvarları, iç kısımları meydana çıkıyordu, bir taraftan da doğrama işleri tamamlanmaktaydı. Herkeste bir faaliyet, bir şevk ve sevinç görülüyordu. Her işçi sabah kararlaştırılan saatten önce geliyor, akşamları muayyen vakitten sonra gidiyordu. Ellerin den gelse mektebi bir anda inşa ve ikmal edeceklerdi.

Bina hakikaten pek muhteşem bir şekil almaya başlamıştı. Mektebin, adanın fatihine nispet edilmesi dahi samimi fikir müteşekkiri neticesi olduğu gibi “mektep” tabirine bedel “medrese” adlandırması dahi eskileri hoş etmek içindi.

•

Bugünlerdeydi ki İstanbul’dan alınan mektuplarda payitahtta karışıklık alametleri görülmeye başladığı bildiriliyordu. Biz ki İstanbul’un ahalisinin idrak seviyesine vâkıf idik. Bu gibi karışıklık hâllerine kat’a ihtimal veremezdik.

Mahmud Nedim Paşa’nın önceki sadaretini, devlet memurları hakkındaki muamele ve icraatını görmüş olduğumuz gibi biraz evvel de konsolidelerin faizi verilemeyeceği resmen ilan olunduğu ve Avrupa’ya olan yanlış tesiriyle beraber maişeti sırf o faize münhasır bulunan birtakım rical ve Osmanlı kadınlarının bir anda maişetleri kesilmek gibi ani bir belaya uğradıkları ve dün refahını temin etmiş olduğuna kail olan bir ailenin bugün fakirliğin en aşağı derekesine düştüğünü idrak etmesiyle beraber yine mütevekkilâne boyun eğdiğinden başka bir tavırda bulunmadığı dahi hepimizin malumuydu. Bu hâlleri velev uzaktan da olsun işitip biliyorduk. Onun için karışıklık hakkındaki rivayetlere ihtimal vermiyorduk.

Yalnız bir şey fikir değişikliğine sebep oluyordu. O da, bana, şuna, buna gelen mektupların bu karışıklık havadisi hakkında aynı malumatı bulunmaları idi.

O günlerde birbirini müteakip gazeteler de hükümet tarafından tatil ediliyordu. Bu da başkaca rivayetleri güçlendiren hâllerdendi. Bununla beraber bu hâl, Mahmud Nedim Paşa’nın ilk sadaretinde de görülmüştü. Bir günde üçü Türkçe olmak üzere yedi gazetenin tatil edildiği vâki idi.

İstanbul’dan *Hakayık’ul Vekayi*, *Basiret* ve Teodor Kasp’ın biri ciddi diğeri mizaha mahsus olan *İstikbal* ve *Hayal* gazeteleri geliyordu. Şemseddin Sâmî Bey merhum da Trablusgarp’tan döndükten sonra Mihran Efendi ile ortaklık ederek iki buçuk seneden beri kapalı olan benim matbaamı kiralamışlar ve Papadopulo namında bir Rum’un imtiyazını haiz olduğu *Sabah* gazetesini çıkarmışlardı. Gayet ufak boyda olan bu gazete, münderecatı nezih ve temiz bulunmak ve her şeyden serbest bir lisanla bahsetmek ve bilhassa on paraya

verilmek gibi maddi ve manevi birkaç sebepten dolayı hayli revaç bulmuştur. Çünkü diğer gazeteler kırk paraya satılıyordu. *Sabah* gazetesi bir nevi *Petit Journal* hâlini almıştı.

Günün birinde *İstikbal* ve *Hayal* nüshalarıyla beraber tatilnameden bahseden ilaveler gelmişti.

Teodor Kasap, *İstikbal* gazetesinde Osmanlı'nın borçlanması hakkında gayet acı bir lisanla birçok maliye gerçeklerinden bahsetmiş ve iddiasını rakamlar vererek teyit ve ispat etmişti. Hatta tuhaf bir de fıkra ile meramını süslüyordu.

Fransa'da zengin bir adam ellisine varacağı bir zamanda sahip olduğu serveti hesap etmiş. Epeyce mühim olan yekûnuyla beraber elli yaşından sonra kendisi için azami bir ömür de hesap eylemiş. Mesela seksen sene yaşayabilmesini nazarıtibara alarak var olan servetini gelecek otuz seneye taksim etmiş ve mesela her senesi için tahsis ettiği beş bin lirayı bir akçesi noksan olmamak şartıyla her sene harcarmış. Bu hâl ile otuz sene yaşamış. Yüz elli bin lirayı tüketmiş. Fakat ihtiyar hâlâ sağ. Bununla beraber ertesi günü açlıktan ölmeyecek kadar hayatını idame ettirebileceği bir lokma ekmek tedarikine muhtaç olmak üzere bir san-time bile sahip değil.

İşte bu hâl üzerine kalabalıkça caddelerin birinde dilenmeye başlamış ve gelip geçenlerden "Hesabını yanlış tutmakla fakirlik ve sefaletе düşmüş olan bu eski zengine merhamet edin!" sözüyle dilenirmiş.

Teodor Kasap, Osmanlı maliyesinin o sırada giriftar olduğu iflası bu herifin servetine ve devletin kapı kapı dolaşp borç teşebbüsünde bulunmasını da bu herife benzetmiş. Şu kadar ki herife merhamet edenler bulunduğu hâlde Osmanlı Devleti'nin yüzüne bakan bulunmadığını çünkü halkı dolandırmakla hesabını yanlış tutmak saflığı arasında büyük fark bulunduğundan bahsetmişti.

Hele *Hayal*'in neşrettiği tatil ilavesinde kullanılan bir tabir o kadar manidardı ki güya darbeyi yiyen ancak o idi. Zira hatırımda kaldığına göre Karagöz lisanından "Hay Allah müstehakını versin! Bu sefer de kör şeytanın şerrine uğradık!" denmişti.

Ertesi postaya kadar aradan on beş gün bir zaman geçtiğinden ve çünkü bir postadan diğer postaya kadar olan müddet on beş günden ibaret bulunduğundan gazetelerimizi

on beş günde bir defa almaktaydık. Bundan dolayı iki hafta sonra gelen gazeteler bize daha garip göründü. Çünkü birinci defa olarak matbuata sansür icra olunuyordu.

Buna *Sabah* gazetesinin muharriri çok güzel bir mukabelede bulunmuştu. Sansürün çıkardığı bahis ve havadislerin yerini, başka havadis koymaksızın boş bırakmış, hem de nasıl her sütunda onar, yirmişer satırlık yerleri açık yani beyaz basmıştı. İleri sürdüğü mazeret ise “Sansürün çıkardığı havadise bedel yazacak bir şey bulamadığımızdan, zaruri olarak böyle neşreyledik,” yolundaydı.

Halka bu muamele pek fena tesir etmiş olmalı ki Mahmud Nedim Paşa’nın tedbirlerinden olan bu keyfî iradesi Mabeyn-i Hümayun’dan vâki olan ihtar üzerine o gün iptal edilmiştir.

Matbuatın, icra kuvvetine karşı ilk zaferi, sansürü kaldırtmak olduğu gibi Abdülhamid devrindeki mağlubiyeti dahi yine sansür yüzünden olmuştur.

O posta ile alınan mektuplar medrese talebeleri arasında vatanperverane bir hareket hissolanduğundan bahsediyordu. En garibi bir[birinden haberi olmayarak mektup yazanların bildirdikleri, hep bir zeminde bir maddeden bahsediyordu. Bu haberler ise bize elimizde olmadan bir sevinç veriyordu. Herkese de sevinç verici hâller hissettirmekte idi.

Sâmi Bey merhumdan aldığım bir mektupta da bazı imalar vardı. Bilhassa o günlerde evkafça olan mütevellilik işlerini yoluna koymak ve bu suretle geçimimizi bir yıl daha temin edecek parayı tedarik için eşim İstanbul’a gidecekti. Bundan Sâmi Bey’in haberi vardı. Aldığım mektupta ise evkaf işleri uzun süreceğinden, beyhude yere İstanbul’da vakit kaybetmesine lüzum olmadığı, dolayısıyla eşimin hareketinin geri bırakılması ve bir zaman idare olunmak üzere, *Muharrir* hesabına olarak yirmi beş lira gönderdiği bildiriliyordu.]¹³⁷

Ben o sırada *Muharrir* adında aylık bir risale neşrine başlamıştım. Hatta ilk defa olarak T. Ebuzziya künyesini öğluma izafeten o risalenin kabında kullanmıştım.

¹³⁷ *Yeni Tasvir-i Efkâr*’ın mevcut nüshasında 458 numaralı tefrikanın ilk sütunu bu kelimedenden itibaren “Ben o sırada...” diye başlayan paragrafa kadar tahrif edilmiş bulunduğundan okunamamaktadır. Bu kısmı Ziyad Ebuzziya’nın çalışmasından yardım alarak metne dâhil etmiş bulunmaktayız.

Risaleimde Kemal'in mektupları, makaleleri de vardı. Fakat Kemal ile o sırada haberleşmeyi kesmiştim. Buna da Şehzade Murad Efendi'ye dair -Akka'da bulunan arkadaşlardan dolayı- yazdığım üçüncü mektup sebep olmuştu. Kemal, bu üçüncü mektubun cevabında beni rencide edecek hakaret eden tabirler kullanmıştı. Tabii olarak ben de şerre şer ile mukabele kabîlinden daha hakarete varan sözlerle bir cevap yazmıştım. Kemal'in bu cevabım üzerine gönderdiği mektubu açmaksızın zarfın üzerine "Gönderilen kişi vefat etmiş olduğundan iade kılındı," cümlesini kendi el yazımıyla yazıp başka bir zarfa koyarak iade etmiştim.

Kemal, bu mektubu almasıyla beraber refikama yazdığı mektupta "Mektubumu lütfen siz açınız. Kardeşime okuyunuz. Mektubum kendisinin infialini şiddetlendirecek surette yazılmamıştır. Onu memnun edeceğini siz de tasdik buyursunuz," demişti. Tabii mektubu ben gördüm ve refikama imla yoluyla "Biraderinizin her hâlini benim kadar ve bazı hususlarda benden ziyade bilirsiniz. Bundan dolayı onun muvafakati olmadan onun namına gelmiş bir mektubu açmakta mâzurum. Kendisine bu emrinizi söyledim. 'Sen bu işlere karışma,' cevabını verdi. Bu sebeple beni mâzur görmeniz temennisiyle mektubunuzu iadeye mecbur oldum," cevabını yazmış ve mektubu yine iade etmiştim.

Biraz sonra Abdullah Efendi, iş icabı İstanbul'a gitmişti. Bu sebeple haberleşmemize aracılık edecek kimse yoktu.

Sâmi Bey'den aldığım mektuplardan birinin içinde ve üzeri namıma yazılmış bir mektup çıktı. Zarfın üstündeki yazı tanıdığım yazılardan değildi. Sâmi Bey de kimin tarafından gönderildiğine dair bir şey yazmıyordu. Mektubu açmakta tereddüt ettim. Ve bir his, mektubun Kemal'den olduğuna beni inandırmış idi. Zayıf olmakla beraber bunu teyit edecek bir sebep de vardı. Sâmi Bey mektupta "*Muharrir*'in ilk nüshasından Kıbrıs'a, Kemal Bey'e dört beş nüsha göndermiştim. Aldığım mektupta memnuniyetini beyan ediyor ve *Muharrir*'e konmak üzere yazı göndereceğini de bildiriyor," demişti. Hissimi bu cümle de kuvvetlendirdi. İhtimal mektup Kemal'dendir demiştim. Haddizatında mektup da biraz kalınca idi. Yani içinde bir başka zarf bulunduğu anlaşılıyordu. Bundan dolayı mektubu açmadım ve Sâmi Bey'e yazdığım kâğıtta "Kimden olduğu açık olmaksızın göndermiş olduğun

mektubu yine sana iade ettim. İademe sebep bu mektubun Kemal'den gönderilmiş olduğu zannında bulunmaklığımdır. Bu zannım bir hakikat ise mektubu yine sahibine iade ile değilse kimin tarafından verilmiş olduğunu bildirmekle beraber tekrar bana gönder," demiştim. On beş gün sonra aldığım mektupta zannımın doğru olduğu ve Kemal Bey mektubun kendi tarafından gönderilmiş olduğunun bana yazılmamasını ihtar etmiş olmasına mebni bahsetmediğini yazıyordu.

İşte mektup o tarihe kadar tamam sekiz ay iki defa doğrudan doğruya ve üçüncü defa yolunu değiştirerek İstanbul yoluyla Rodos'a, Kıbrıs'a gelip gitmişti.

Bir sabah zindandan evime gittikten yarım saat sonra Rodos'un itibarlı tüccarlarından ve idare meclisi azasından Hacı Vasil Efendi'nin gelmiş olduğunu haber verdiler. Tabii yukarıya aldım ve ziyaret sebebini sual etmeden kendisi söyledi.

"Dünkü posta ile Kıbrıs'ın Tuzla iskelesindeki bir dostumdan aldığım mektupta size verilmek üzere bir pusula çıktı. Ve mutlaka size vermemi ve hükümet memurlarından hiç kimsenin bundan haberdar olmamasını yazmışlar. İşte pusula şudur," diyerek Kemal'in el yazısıyla bir pusula verdi.

Birader!

Dargınlığı uzatmanın sırası değil. İstanbul'un şu günlerdeki hâli ümitlerimizi sağlamlaştırıyor. Elbette senin de malumatın vardır. Farz olan vatan muhabbeti namına şu inadı terk ile muhaberede devamı ihtar ederim. Birbirimizi haberdar edecek pek çok şeyler var.

Kardeşin
Kemal

Hacı Vasil Efendi'ye "Cevabı yoktur. Yalnız dostunuza yazınız. Bu zattan bir daha mektup alacak olursa size göndermesin. Hem kendisinin hem sizin hem de benim sonra başımız belaya uğrar," dedim.

Hacı Vasil, bu sözümünden o kadar korktu ve bana o kadar teşekkürler etti ki sanki herifi, ihtar ettiğim belaya düşmüş de kurtarmışım zannettim.

Yine bugünlerde bir cuma günü İstanbul'dan Babil vapuru gelmişti. Rodos'ta kömür almak için ertesi güne kadar kalacaktı.

Biz, Midhat Efendi ile kalenin Koltuk Kapı denilen iskele kapısının karşısındaki Aziziye vapurları acentasında bulunuyorduk.

Acentahane posta vazifesini de ifa ediyordu. Memuru, Kapancı'nın Mehmed Ali Efendi namında genç bir zat idi ki Rodos'ta münevver fikir sahiplerinden sayılır ve serbest bir lisan ve vicdan ile meşhurdu. Kendisi Macar Raif Efendi'nin saatçilik sanatı talim ettiği ilk talebesi olduğundan, Saatçi Mehmed Ali diye yâdedilir ve Rodos'un yerli¹³⁸ ve misafirinden bütün haysiyet sahiplerini sabah akşam işyerinde bilhassa cuma gibi tatil günlerinde dükkânında toplardı.

Babil vapuru mürettebatı cuma namazını eda için karaya çıkmış olduklarından ve Mehmed Ali Efendi ise fevkalade havadis meraklısı olduğundan Hasan Kaptan isminde olan süvarisini yakalamış, acentaya getirmişti.

Hasan Kaptan, kolağası rütbesini haiz ve temkin ve vakar sahibi bir zat gibi görünüyordu. Acenta olmak münasebetiyle Hasan Kaptan ile Mehmed Ali Efendi arasında zaten tanışıklık da vardı. Bu cihetle tabiat olarak sakin olmakla beraber Hasan Kaptan, İstanbul ahvali hakkında sorulan şeylere cevap vermekten ve şahitliklerini hikâyeden çekinmiyordu.

Mahmud Nedim Paşa'nın o günlerde azledilmiş olduğunu telgraflar haber vermişti. Fakat posta gelmediğinden gazeteler görülmemiş, İstanbul'dan başka suretle de malumat alınamamıştı.

Hasan Kaptan, medrese talebelerinin Babıâli civarında toplanmalarını ve Mahmud Nedim'in bunlardan ürkerek İran Sefarethanesi'ne firarını hikâye ettiği gibi bizce o dakikaya kadar meçhul bir vakadan daha bahsetti.

Rodos gibi memlekete, İngiliz malı bir kablo ile bağlı bulunan ve kopacak olsa hemen dünyanın hiçbir tarafından alınması mümkün olmayan bir adada sürgün bulunmak âdeti *Nouvelle-Calédonie*'de¹³⁹ olmakla aynıdır. Bilhassa böyle birçok önemli vakanın meydana geldiği zamanlarda insan merakından çıldıracak hâller geçirir.

¹³⁸ Bu kelime nüshanın tahrif olmasından dolayı Ebuzziya'nın söz konusu çalışmasından alınmıştır.

¹³⁹ Yeni Kaledonya: Pasifik Okyanusu'nun güneyinde, Mikronezya ada grubu içinde yer alan, Fransa'ya bağlı özerk bir adalar bölgesi.

Hasan Kaptan'ın verdiği haber orada bulunanları fevkalade kederlendirdi. Vaka ise Selanik hadisesidir ki burada ondan bahse lüzum vardır. Çünkü 1293'ten bugüne kadar otuz altı sene geçmiş olduğu için o tarihte dört yaşında bulunan bugünkü kırkılık bir efendi, eğer işitmemiş ise bittabi bu hadiseden haberdar değildir. Hâlbuki vaka, Osmanlı tarihinde nadiren görülmüş olan mühim hadiselerdendir. Vakanın hakikati şöyledir:

Avrathısı ahalisinden bir Bulgar kızı, hadiseden dört ay önce mahallinde Müslüman olmuş ve bir mülazımla evlenmiş.

Kızın validesi bu vakadan son derece müteessir olmakla güya kızının zorla Müslüman edilmiş olduğunu iddia ile hükümete müracaat etmiş. Alınan cevapta kızın kendi arzusu ile Müslüman olduğu hatta zorlama değil teşvik bile edilmeksizin gönlün isteğiyle Müslüman olduğu bildirilmişse de valideye kanaat gelmemiş. Bundan dolayı tekrar bir dilekçe vererek kızın Selanik'e naklini ve idare meclisinde despot hazır olduğu hâlde sorguya çekilmesini talep etmiş. Bunun üzerine vilayetten verilen emre uyarak kız, kocası, kayınvalidesi ve bir zenci cariyesi üç nefer zaptiye'nin yanına verilerek Selanik'e sevk olunmuş. Katar, Selanik istasyonuna gelince – tertip olunmuş– büyük kalabalık tarafından vagondan çıkan kız zaptiyelerin elinden zorla alınarak ve yaşmağıyla ferasesi paralanarak Amerika Konsolosu Hacı Lazaro namındaki bir Bulgar tarafından beklettirilen arabaya bindirilerek o kabalığın himayesi altında Amerika Konsoloslugu'na sevk edilmiş.

23 Nisan rumiye [1292] müsadif rebiülâhirin on birinci cuma günü [5 Mayıs 1876] akşamüzeri istasyonda vuku bulan bu hadise derhâl şehre yayılmış. Çünkü Lazaro'nun ikametgâhı şehrin ortasında bulunduğundan, araba ile oraya nakledilmekte olan kızın yardım istercesine feryadını işiten ve kızın "Ben Müslümanım, beni zorla götürüyorlar," diye bağırarak ağladığını gören Müslüman havas ve avam, hükümete koşarak kızın salıverilmesini talep etmişlerdir. Vakıa, hükümet vakadan daha evvel haberdar olarak kızın kurtarılmasına teşebbüs etmiş ise de Lazaro cevap bile vermemiş. O gece kız orada kalmış. Ahaliden birkaç bin kişi tekmil konsolosluğun civarını sararak kızın bir tarafa aşırımlarına meydan vermemiş. Ertesi günü cemiyet daha büyümüş. Hükümet

civarındaki Saatli Camii'ye toplanmış ve kızın teslimi hakkındaki hükümet teşebbüsünün semere vermesi talebinde ısrar edilmiş. Hükümet bir taraftan kızın teslimi hususunu konsolosa tekrar tekrar ihbar etmekle beraber bir taraftan da Selanik önlerindeki zırhlıdan tüfek atan asker ve kale ile redif fırkasından asker çağırması ve memleketin âyan ve eşrafını dahi camiye göndererek ahaliyi dağıtmalarını ihtarda bulunmuş.

Bu aralık, Almanya ve Fransa konsolosları ahalinin toplandığı camiye giderek onları sakinleştirmeye çalışmış ve bilhassa Alman konsolosu kızın kendi hanesinde bulunduğunu beyan ile bir tezkere yazıp göndermiş ise de saatlerce beklendiği hâlde kızın gelmediğini gören halk ile konsololar arasında karşılıklı hakaret ve sövmeler başlamış ve nihayet vali ile konsolosların bulunduğu maksureye¹⁴⁰ hücum edilerek ikisi de öldürülmüş.

İşte mühim bir hadise! Böyle bir vaka yalnız bizim memleketlerde meydana gelebilir. Bilhassa henüz Mahmud Nedim Paşa sadarete olduğundan Rumeli'nin her tarafında Prens İgnatiyef'in emir ve talimatı hüküm sürüyordu. Umum Bulgaristan'da onun talimatıyla iş görülüyordu. Hatta Çerkesler biçare Bulgarları katliama teşvik ediliyor yani hiçbir şeyden haberdar olmayan Çerkes muhacirlerinin taassubu tahrik, izzetinefisleri tahkir olunuyor, mutlaka kanlı vakalar ihdasına memleketin her tarafında ihtilal ateşinin zuhuru gayret ediliyordu. Otluk Köyü vakası da bu yolda meydana gelmişti.

Selanik hadisesini Hasan Kaptan, Aziziye acentasında hikâye ederken dinleyenin öfkesi feverana gelmişti.

Bu vaka, medrese talebesinin bir kat daha heyecanını artırmış ve Selanik Valisi Müşir Refet Paşa'nın azli ve zırhlı süvarisi Miralay Küçük Rıza Bey'in muhakeme altına alınması heyecanı hiddete tahvil etmiş olduğundan, talebe Babıâli'ye, Mahmud Nedim'i tutup kapıya asmak niyetiyle gelmiş imiş. Ona meydan kalmadan Mahmud Nedim savuşabilmiş.

Mahmud Nedim Paşa'nın son tevcihatı şair Eşref Paşa'yı müşirlik rütbesiyle Selanik Valiliği'ne, Adliye Nazırı Cevdet

¹⁴⁰ maksure: Camilerde etrafı parmaklıklarla çevrilerek hükümdarlar için ayrılan yüksekçe yer.

Paşa'yı Suriye Valiliği'ne tayin ettirmek olmuştur. Çünkü vükela arasında Mahmud Nedim Paşa'nın icraatına karşı durabilecek yalnız Cevdet Paşa kalmıştı.

Gazetelerin sansür usulüne tâbi tutulmasının ilanı dahi Selanik hadisesinden dolayı imiş. Çünkü vakanın ondan sonraki safhalarından halkı haberdar etmek ve bilhassa tahkik memuriyeti ile Adliye Müsteşarı Vahan Efendi'yi göndermiş olmasını kamuoyu hoş görmemiş olduğundan onun vâki olacak tedbirlerine halkı vâkıf etmek, işine gelmiyormuş.

Hâlbuki talebenin katile katile sokaklarda dolaşması ve bu hâlden sadrazamın ürkerek Babiâli'den kaçması ve bilhassa talebenin amacının Saray-ı Hümayun'ca duyulması telaşa sebep olduğundan o gün sadaretin değişmesine lüzum görünmüş.

Bu sırada İngiltere'nin on sekiz gemiden ibaret olan Akdeniz filosu da Rodos önlerine gelmişti. O tarihte dünyanın en büyük zırhlısı olan Devastation namındaki gemi dahi bu filoya dâhildi. İki kruvazör İzmir'le Rodos arasında haberleşmeyi sağlıyor, yani postayı taşıyordu.

Bu donanmanın aniden ortaya çıkışı halkı bir garip ümi-de düşürdü. Ve bir hissikablelvuku âdeta gelecekteki bir hakikati keşfettirmişti. Çünkü Türkler, en muhataralı hengâmelerde İngilizleri dost olarak kabul etmişlerdir. Bu fikirlerinden hiçbir vakit ayrılmazlar ve her fena hadise ise bu itikadı bir kat daha güçlendirir ve güçlendirmiştir. Nitekim filonun hususi bir maksat ile geldiğinin ve birkaç gün sonra Beşike Limanı'na gideceğinin duyulması ise o baptaki zanların hakikat olduğuna Rodosluları inandırmıştı.

Bir şayia daha dolaşıyordu. Onu da İstanbul'dan alınan mektuplarda okuyorduk. Beykoz'dan İrva'ya, Boğaz'ın dışına bir şose yaptıırılıyormuş. O yol ile günün birinde ansızın otuz kırk bin kişilik bir Rus ordusu İstanbul'a gelecekmış!

Yol, sahihti. Fakat Moskof askerleri için değil, o tarihte Mısır kapı kethüdası olan âyandan Abraham Paşa'nın eve gidebilmek için yaptırdığı yoldu. Hâlbuki halk, Mahmud Nedim ile İgnatiyef arasındaki samimiyetten ve gece gündüz birbirlerine gidip gelmelerinden pek fena kuşkulandığından her şeyi kötü anlıyordu. O kadar müthiş rivayetler dolaşmaya başlamıştı ki Akdeniz'in değersiz bir su kabarcığı hükmünden olan Rodos adasında bile kamuoyu heyecana geliyordu.

O günlerde İstanbul'da bulunan Hafızıkütüp Abdullah Efendi'den gelen bir mektupta iki şaşılacak şey hikâye ediliyordu:

Fatih'te Asmalıhan denilen ve çoğunlukla sakinleri Arnavutluk'tan gelen medrese talebelerinden ibaret bulunan handa, *İbret* gazetesi koleksiyonu açılarak Yunus isminde Yakovalı bir vatanperverin ve Kadri ve Fehmi namında talebeden Manastırlı iki gencin, akşamları Kemal'in "İstikbal" ve "Vatan" ve "Asker" makalelerini yüksek bir sesle okuduktan sonra orada hazır olanların vatanperverane hislerini ikaz edecek surette şerh ve tefsir ettikleri ve vatan sevgisiyle zalimleri helak etme yolunda birçok hitap ve vaazda bulundukları ve âdeta orayı bir "encümen-i siyasi" hâline getirdikleri tafsilatla bildirilmişti.

İkincisi ise Fener tarafında softa kıyafetine girmiş bir Bulgar yakalandığı ve bunların İgnatiyef tarafından giydirdikleri ve aldıkları talimatı ise "sizi şöyle keseceğiz, böyle biçeceğiz" gibi Hristiyan ahaliye korku ve heyecan vermek ve sefirlere müdahale vesilesi olacak karışıklık çıkmasına çalışmak olduğu sorgularından anlaşıldığı ve bunun üzerine medrese talebelerinden onar kişi tertip edilerek Hristiyan mahallerinde kol kol asayiş muhafazaya deruhte ettikleri havadisi idi.

Bunlar bize o kadar garip geliyordu ki âdeta rüya görüyoruz vehmine düşüyorduk. Hâlbuki rivayetlerin hepsi doğrudu. Çünkü herkese dostundan, aşinasından, akrabasından gelen mektuplar bir mealde bulunuyor, birinin eksik bıraktığı bir haberi diğerinin bir rivayeti tamamlıyordu.

Sadaretin değişmesiyle Mütercim Rüşdü Paşa'nın gelmesi dahi halkta güzel bir tesir bırakmamış. Çünkü Sirkeci'den Babiâli'ye kadar caddeyi kaplamış olan ve askerden başka cümlesi beyaz sarıklı talebeden ibaret bulunan halk, Midhat Paşa'nın gelişini beklediğinden ve çoğu ise Midhat Paşa'nın namını işitip şahsını bilmediğinden alayla gelen sadrazamın Rüşdü Paşa olduğu anlaşılmıca "İşte bu olmadı! Bu olmadı," demeye başlamış.

Alayda dört zat bulunmaktaymış. Sadrazam Rüşdü ve se-rasker olan Hüseyin Avni ile serdar tayin olunan Abdülkerim Nadir Paşalar ve bir de şeyhülislamlığa getirilen Hayrullah Efendi.

Hüseyin Avni Paşa'yı on beş yirmi gün önce Mahmud Nedim aşağıladığı için Hüdavendigâr Valiliği'yle İstanbul'dan aşırılmış imiş. Fakat Valide Sultan, Bursa'ya gidişinden evvel kendisini çağırarak pek az bir zaman zarfında hürmet ve ikramla döneceğini temin eylemiştir. Hüseyin Avni Paşa, Bursa'ya vardığı günden seraskerlikle döndüğü güne kadar hiçbir şeye bakmamış, yani vilayetin işlerine vaziyet etmemiş, daima intizarda bulunmuş ve İstanbul'da bulunan dostlarıyla münasebet ve haberleşmeyi kesmediği gibi medrese talebesi ile dahi vasıta ile haberleşmiştir.

Mahmud Nedim'in kendi isteğiyle uzlete çekildiği gün, medrese talebeleri tarafından Babiâli'de asılması kararlaştırılmış ve bu da Hüseyin Avni Paşa'nın mektuplaşarak medrese talebelerine verdiği talimattan biriymiş. Hatta o gün, yani rebîülevvelin on yedinci perşembe günü Şûrâ-yı Devlet Reisi Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa, Babiâli'ye gelirken, Mahmud Nedim zannıyla arabası talebeler tarafından durdurularak kapısı açılmış ve içindekinin Mahmud Nedim olmadığı anlaşılmış bırakılmıştır. Hâlbuki Mahmud Nedim, daha medrese talebeleri çoğalmadan Şûrâ-yı Devlet'in Hünkâr Dairesi'ne mahsus ve Fatma Sultan Camii karşısına açılan kapısından Cağaloğlu Hamamı'nın kadınlara mahsus kısmının bulunduğu sokaktan İran Sefareti'ne kapağı atmış imiş.

Bu havadisi Cemaleddin Efendi merhuma mensuplardan biri yazmıştı. Fakat bize inanılmayacak kadar garip geliyordu.

Sadaretin değişmesi hakkında gelen Hatt-ı Hümayun dahi o güne kadar mutat olan üslubun dışında bir tarzda zuhur etmişti ki sureti şudur:

Vezir-i Maâlisemirim Mehmed Rüşdü Paşa!

Devlet-i Aliyye'mizin her nev'i mesalihini merkez-i intizamında deveran ettirmek ahass-ı âmâlîmiz olup hizmet-i sadaret dahi umur-ı saltanat-ı seniyyemizin mercii bulunduğu cihetle, iş bu memuriyet-i mühimmenin muktedir bir vasıtaya tevdiî lazım geldiğinden ve senin ehliyet ve rüyetin müsellemler bulunduğundan, hizmet-i sadaret, uhde-i liyakatine tevcih olunmuştur. Netice-i efkârımız memâlik ve sunuf-ı teb'amızın muhafaza-i umran ve asayiş kazıyye-i hayriyesine

* Vakayı o tarihte Dâhiliye Nazırı olan ve o gün Babiâli'de bulunan Said Efendi merhumdan sonradan tafsilatıyla öğrenmiştim. Ümit ederim ki mahdumları Mehmed Galip Beyefendi dahi pederlerinden işitmiş olmadırlar.

matuf idügünden muktaza-yı sadakat ve hamiyetin üze bu bapta ve hususiyle bazı taraflarca muhill-i âsâyiş vuku bulan ahvalin bifazlihi Teâlâ bir an evvel hüsn-i indifai emrinde vükelamız ile bilittifak istikmal-i vesâil-i kaviyyeye teşebbüs ve itina olunsun.

Ve meşihat-ı İslamiye hizmetinde bulunan Hasan Efendi'nin hasbe'l-icab infisali vukuuna mebni, hizmet-i celile-i üfta dahi derkâr olan faziletine binaen Hayrullah Efendi'ye ihale kılınmış ve seraskerlik memuriyeti mutenasının da vukuf ve ehliyeti cihetiyle Hüseyin Avni Paşa'ya ve ahval-i mebhuseden dolayı heyet-i müctemia-i askeriye'nin tanzim ve idaresiçün seraskerlikten infisal eden Abdülkerim Nâdir Paşa'ya dahi serdarlık ünvanı tevcih edilmiş olmakla, ilan-ı keyfiyet kılınsın.

Rabbimiz Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri cümlemizi mazhar-ı tevfi kat buyursun. Âmin. Bihürmetin seyyid el-mürselin.

17 Rebiülâhir 1293¹⁴¹

Bu Hatt-ı Hümayun'un dikkat çeken bir fıkrası vardır ki o da "Devlet-i Aliyye'mizin her nevi mesalihini merkez-i intizamında deveran ettirmek ahass-ı âmâlimizdir," cümlesidir.

¹⁴¹ Günüümüz Türkçesiyle:

"Yüksek Vasıflı Vezirim;

Devlet-i Aliyye'mizin her türlü işlerini intizam içerisinde devam ettirmek başlıca emellerimizden olup sadaret hizmeti dahi Saltanat-ı Seniyye'mizin mercii bulunduğu için işbu mühim memurluğun muktedir bir kimseye verilmesi lazım geldiğinden ve senin ehliyet ve idareciliğin kabul edilmiş olduğundan, sadaret hizmeti liyakatine sunulmuştur. Fikirlerimizin neticesi memleket ve tebaamızın sınıflarının asayişinin ve umranının muhafazası hayırlı bir esasa matuf olduğundan, hamiyet ve sadakatin icabı üzere bu hususta ve hususiyle bazı taraflarca vuku bulan asayiş bozucu hâllerin Allah'ın lütfuyla bir an evvel güzel bir şekilde bertaraf edilmesi vekillerimiz ile ittifak ederek kuvvetli vesileleri ikmale teşebbüs ve itina edilsin.

Ve meşihat-ı İslamiye hizmetinde bulunan Hasan Efendi'nin lüzum üzerine azledilmesi hadisesine mebni, yüce fetva hizmetine dahi aşıkâr olan faziletine binaen Hayrullah Efendi'ye ihale kılınmıştı. Ve seraskerlik önemli memuriyetinin de vukuf ve ehliyeti cihetiyle Hüseyin Avni Paşa'ya sözü edilen hâllerden dolayı askeriye'nin tamamının tanzim ve idaresi için seraskerlikten ayrılan/alınan Abdülkerim Nâdir Paşa'ya dahi serdarlık ünvanı verilmiş olmakla, vaziyet ilan edilsin.

Rabbimiz Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri cümlemizi tevfiıklarına mazhar buyursun. Âmin. Bihürmeten seyyid-el mürselin.

12 Mayıs 1876"

Vakıa Hatt-ı Hümayunlarda memleket ve tebaanın mamuriyet ve refahı hakkında güzel temennilere izharı öteden beri padişahlarımızın itiyat buyurdıkları hükümdar lütuflarındandır. Fakat bu Hatt-ı Hümayun'daki "mesalihini merkez-i intizamında deveran ettirmek" tabiri sırf Mahmud Nedim'in memleketi dama tahtasına ve memurları dama taşına tahvil edercesine ve fakat acemi bir damacının kendi kendine oyun temrin yolunda taşları bir öteye bir beriye naklederek hasmına üstün çıkmaya çalışması kabilinden valileri, mutasarrıfları, kaymakamları, hâkimleri ve merkezde ise rical sınıfları arasında intizamı bozmuştur. Sürekli değişiklikler yaparak devlet işlerini tabii akışından çevirerek her şeyi altüst etmiş zaten ve mükerreren padişahın tenkidine maruz kalmış ve hatta bunun için Mahmud Nedim'i azarlayarak vâki olan bir irade-i seniyyenin müsveddesini bizzat kendileri kaleme alarak kitabet dairesine göndermişti.¹⁴²

---

¹⁴² Bu irade-i seniyyeyi natık olan hatt-ı dest-i Abdülaziz Hanı, necl-i celil-i âlileri Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleri taraflarından lutfen bir yadigâr-ı âli olarak bu âcize hediye edilmiş olduğundan fotoğrafı ile istinsah edilen aynısının, âcizane eserime ilavesi mukarrerdir. Linameke hi. Günümüz Türkçesiyle: Padişahın el yazısı ile yazılmış olan bu irade-i seniyyeyi asil soydan gelen oğulları Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleri tarafından lütfen yüce bir yadigâr olarak bu âcize hediye edilmiş olduğundan fotoğrafı ile kopya edilen aynısının âcizane kitabıma ilavesi kararlaştırılmıştır. Bunu yazan.

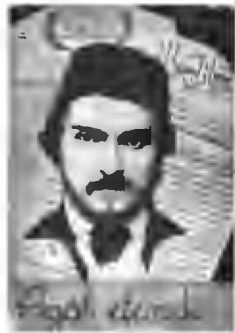

YENİ OSMANLILAR'DA KİM KİMDİR?

Agâh Efendi (1832-1885)

İstanbul, Sarıyer doğumlu. Babası Yozgatlı Çapanzâde Ömer Hulûsi Efendi'dir. Yedi yıl devam ettiği Galatasaray Tıbbiye-i Şâhâne-i Adliyyesi'ni bitiremeden Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilgisiyle Babıali Tercüme Odasına memur oldu. (1849) Paris'te sefaret kâtibi olarak bulundu. (1852) Üç yıl sonra İstanbul'a döndü. Karantina müdür muavinliğinde, Rumeli orduları başmütercimliğinde görev aldı. (1855) Kırım Savaşı'ndan sonra bu görevinden istifa etti ve Mostar'da mutasarrıf vekili oldu. (1857) 22 Ekim 1860'ta Şinasi ile birlikte *Tercüman-ı Ahvâl*'i çıkarmaya başladı. Posta idaresinde yeniliklere öncülük etti. Divân-ı Muhasebat üyeliğine tayin edildi ancak bu görevini sürdürürken Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne girdiği anlaşıldığından işine son verildi. Yeni Osmanlılarla birlikte 31 Mayıs 1867'de Fransa'ya kaçtı. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi ile birlikte Londra ve Brüksel'de bulundu. *Muhbir* ve *Hürriyet*'in yayımlanmasını sağladı. Âli Paşa'nın ölümünden sonra, Sultan Abdülaziz'in 42. doğum yıldönümü Berat gecesine rastlaması dolayısıyla çıkarılan aftan istifade ederek İstanbul'a döndü. (Kasım 1871) Sultan Abdülhamid'in iktidarı yıllarında Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin edildikten bir süre sonra azledilerek Bursa'ya, sonra da Ankara'ya sürüldü. (1877) Affedilerek 1884'te Rodos mutasarrıflığına gönderildi. Bir yıl sonra Atina sefiri yapıldı. 1885'in Aralık ayında Atina'da vefat etti, II. Mahmud Türbesi haziresine defnedildi. (Kaynak: Nuri Yüce, *İslam Ansiklopedisi*, Âgâh Efendi, Çapanzâde maddesi)

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)

Anne tarafından Kafkasya, baba tarafından Anadolu kökenli bir ailenin oğlu olarak İstanbul Tophane'de doğdu. İlk tahsilini Osmanlı coğrafyasının farklı muhitlerinde tamamladı. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında Rusçuk'a giderek Vilayet Mektûbî Kalemî'nde ilk memuriyetine başladı. (1864) Midhat Paşa kendi adını bu genç memura vererek onu Fransızca öğrenmeye sevk etti. Tuna gazetesinde

muharrir oldu. Midhat Paşa ile birlikte daha sonra Bağdat'a gitti. (1869) Burada *Zevrâ* gazetesinin idareciliğini yaptı. O sırada Bağdat'ta kendileri ile birlikte bulunan Osman Hamdi Bey'den Batı kültürü ve terbiyesi aldı. İlk kitapları olan *Hâce-i Evvel* ve *Kissadan Hisse*'yi burada yazdı. 1871'de İstanbul'a döndü. Tahtakale'deki evinde kurduğu matbaa ile kendi kitaplarını neşre başladı. Kapanan *Devir* ve *Bedir* mecmualarından sonra on sayı devam eden *Dağarcık*'ı yayımladı. 1873'te Yeni Osmanlılarla birlikte Rodos'a sürüldü. Üç yıllık bu sürgünde Medrese-i Süleymaniye adıyla bir okul kurdu ve orada dersler verdi. Otuz dört sayı devam eden *Kırkanbar* dergisi için buradan yazılar yazdı. V. Murad'ın tahta çıkmasıyla affedilerek İstanbul'a döndü. 1878'de Türk gazeteciliğinin en uzun ömürlü yayınlarından biri olan *Tercüman-ı Hakikat*'i çıkarmaya başladı. Vefatına kadar Takvim-i Vekâyi ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azalığı ile reisliğinde bulundu. 1889'da Stockholm'deki Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmak üzere iki buçuk ay süren bir Avrupa seyahatine çıktı. [Bu seyahati *Avrupa'da Bir Cevelan* adıyla yazdı.] Çeşitli okullarda dersler verdi. Fahri olarak hizmet ettiği Darüşşafaka'da 28 Aralık 1912'de vefat etti. Fatih Camii haziresine defnedildi. (Kaynak: Orhan Okay, *İslam Ansiklopedisi*, Ahmed Midhat Efendi maddesi)

Âlî Paşa (1814-1871)

İstanbul Mercan'da doğdu. Erken yaşta Divan-ı Hümayun Kalemî'ne girdi. Burada, boyunun kısalığından veya güzel tavrı ve kabiliyetinden dolayı kendisine "Âlî" mahlası verildi. 1833'te Tercüme Odası'na girdi. İki yıl sonra Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın tahta çıkışını tebrik için gönderilen heyette yer aldı. Burada bir buçuk yıl kaldı. 1837'de Petersburg'a gönderildi. 1838'de Londra elçisi olan Mustafa Reşid

Paşa'nın yanında elçilik müsteşarı sıfatıyla Londra'ya gitti. II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine İstanbul'a dönerek Divan-ı Hümayun tercümanlığına başladı. 1840'ta, genç yaşta Hariciye müsteşarı oldu. 1841'de Londra büyükelçiliğine getirildi. Mustafa Reşid Paşa'nın 1846'da sadrazam olmasıyla, sırasıyla Hariciye nazırı, vezaret rütbesiyle paşa ünvanı aldı. (1848) 1852'de henüz otuz sekiz yaşında iken Reşid Paşa'nın yerine sadrazam oldu. Kırım Savaşı sonunda Paris'te tertip edilen konferansta Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Yedi defa Hariciye nazırlığı yaptı. Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra dördüncü defa sadrazam oldu. Girit isyanının bastırılması için bizzat adaya gitti. Girit ve Sırbistan meselelerindeki tavizkar tutumundan dolayı Namık Kemal ve Ali Suavi'nin ağır tenkitlerine maruz kaldı. Yakın arkadaşı Fuad Paşa'nın ölümü üzerine (1869) Hariciye nezaretini de uhdesine alarak devletin tek söz sahibi idarecisi oldu. Bu, ölümüne kadar devam etti. 7 Eylül 1871'de vefat etti. Süleymaniye Camii haziresine defnedildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Kemal Beydilli, Âlî Paşa, Mehmed Emin maddesi)

Ali Suavi (1839-1878)

Çankırı'dan İstanbul'a göç etmiş fakir bir ailenin oğlu olarak 1839 yılının Kasım ayında Cerrahpaşa'da doğdu. *Ulum* gazetesinde bir kısmı yayımlanan Yeni Osmanlılar Tarihi hatıratında naklettiğine göre Davud Paşa Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra Dersaadet Yoklama Kalemî'ne girdi. Bursa Rüşdiyesi'nde muallim oldu. (1856) 1858'de Simav'daki rüşdiyede ve Kurşunlu Medrese'de hocalık yaptı. Şehzadebaşı Camii'nde vaazlar verdi. Hatipliğiyle nam saldı. 1867'de yayıma başlayan *Muhbir* gazetesinde, gazetenin sahibi Filip Efendi'nin teklifi ile yazılar kaleme aldı. İlk yazılarında Belgrad Kalesi'nin teslimi ve Mısır meselesine getirdiği tenkitlerle dikkatleri üzerine çekti. 21 Şubat 1867 tarihinde *Muhbir*'de Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır meselesi münasebetiyle Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı mektubun tercümesinin yayımlanması kamuoyunda tesir uyandırdı. Bu yayımın ardından Mısır meselesi hakkında Âli Paşa'yı ağır tenkit ettiği bir makale yazması üzerine meşhur Kararnâme-i Âli çıktı. *Muhbir*, 32. sayısında bir ay süreyle tatil edildi. Ali Suavi, Kastamonu'ya sürüldü. Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine gizlice İstanbul'a geldi, 22 Mayıs 1867'de Avrupa'ya kaçtı. *Muhbir*'i tekrar çıkarmaya başladı. Cemiyet mensubu diğer arkadaşlarıyla arası açıldı. Âli Paşa'nın Londra sefaret-i vasıtasıyla yaptığı baskı ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'le anlaşarak İstanbul'a dönmesiyle maddî desteği kesilen Ali Suavi, *Muhbir*'i 50. sayıda kapatmak zorunda kaldı. (3 Kasım 1868) Avrupa'da kaldığı müddet içerisinde *Ulûm* gazetesini çıkardı. 1870'ten sonra Yeni Osmanlılarla ilişkisini kesmek zorunda kaldı. 1876'da İstanbul'a döndü. Mektebi Sultanî müdürlüğüne getirildi. 20 Mayıs 1878'de 93 Harbi dolayısıyla İstanbul'a göç etmek mecburiyetinde kalan yaklaşık 250 kişilik muhacir bir grupla Çırağan Sarayı'nı bastığı sırada Beşiktaş Karakolu muhafızı 7-8 Hasan Paşa tarafından başına sopa vurularak öldürüldü. Bu baskına sebep olarak V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istediği gösterildi. (Kaynak: Abdullah Uçman, *İslam Ansiklopedisi*, Ali Suavi maddesi)

Ayetullah Bey (1846-1878)

Moralı Abdülatif Subhi Paşa'nın oğludur. 3 Eylül 1846'da Mısır'da doğdu. Üç yaşında ailesiyle İstanbul'a geldi. Erken yaşlarda Fransızca öğrendi. Tercüme Odası'na girdi. Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in takipçisi oldu. "Rüya" isimli manzumesinde Âli Paşa'ya olan isyanını anlattı. Kardeşi Sami Bey ile birlikte *Utarid* gazetesini çıkardı. İttifak-ı Hamiyet

adıyla daha sonra Yeni Osmanlılar denecek cemiyetin kurucularından oldu. Başlangıçta Mahmud Nedim Paşa'nın büyük kardeşi Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey ile iki zabıt, daha sonra âyandan Nuri Bey ve Reşad Bey bu cemiyetin kurucularındandır. Namık Kemal'in katılmasıyla birlikte sayı beşe çıktı. Sonradan *Mirat* gazetesinin kurucusu şair Refik Bey de cemiyete katıldı. Cemiyetin ilk toplantısı sayılabilecek Belgrad buluşmasına Lehlilerin Gizli Teşkilatı Nizamnâmesi ile İtalyanların Carbonari Cemiyeti Nizamnâmesi'ni getirdi. Mustafa Fazıl Paşa, cemiyete 1867'de iltihak etti. Âli Paşa'ya beslediği hususi kin, Yeni Osmanlılar mensuplarıyla yakınlaşmasını kolaylaştırdı. Âli Paşa'nın, Mısır'daki veraset kanununu değiştirerek valiliğin hıdiv ünvanıyla babadan oğula geçmesini kabul etmesi üzerine Mustafa Fazıl Paşa'nın hıdiv olmasını tamamen engelledi. Cemiyetin 3 Haziran 1867'de Veliefendi çayırında yaptığı toplantıyla Azmi Bey, Mustafa Fazıl Paşa'nın kethüdası sıfatıyla iştirak etti. 16 Haziran'da Ayetullah Bey de dâhil olmak üzere on altı kişi tevkif edildi. Bir müddet tutuklu kaldıktan sonra Tuna vilayeti mektupçuluğuna tayin edildi. Namık Kemal'in Magosa yıllarında onunla haberleştiği gerekçesiyle sürülmesine karar verildi. 1877'de mektupçuluk vazifesi ile Erzurum'a tayin edildi. Erzincan'a giderken Tercan'da öldü. (16 Mart 1878) (Kaynak: Seniha Sami Moralı, "Ayetullah Bey ve Yeni Osmanlı Cemiyeti Taha Toros Arşivi," Dosya No: 17/A)

Bereketzâde İsmail Hakkı (1851-1918)

Eğimli Bereketzâde ailesindendir. İstanbul Fatih'te Atik Ali Paşa mahallesinde doğdu. Dedesi Ayasofya Camii dersiâmlarından İsmail Hakkı Efendi'dir. Canfedâ Hatun Mektebi'nde ve Hafız Paşa Sıbyan Mektebi'nde tahsil hayatına başladı. Hafız oldu. İslamî ilimlerde kendini yetiştirdi. Aşere okuyarak kıraat ilminden de icazet aldı. Mülkiye Mektebi'ne bir süre devam ettikten sonra Darulfünun'a girdi. 1871'de buranın

kapatılmasıyla tahsil hayatı yarım kaldı. Namık Kemal'in *İbret* gazetesine makale yazarak yazı hayatına başladı. *İbret*'in kapatılması üzerine Namık Kemal ve arkadaşlarıyla birlikte tutuklandı ve Nuri Mustafa Bey'le Akka Kalesi'ne sürgüne gönderildi. (9 Nisan 1873) Sultan V. Murad'ın tahta çıkmasıyla sürgün hayatı sona erdi. (30 Mayıs 1876) Halep ve Adana'da vilayet defterdarlığı, Akşehir'de kaymakamlık yaptı. II. Meşrutiyet'ten sonra baş müddeiumumî ve Temyiz Mahkemesi üyesi oldu. *Yâd-ı Mazi* adıyla hatıralarını yayımlamıştır. İstanbul'da vefat etti. (Kaynak: Mehmet Okuyan, *İslam Ansiklopedisi*, Bereketzâde İsmail Hakkı maddesi)

Ebuzziya Tevfik (1849-1913)

İstanbul Sultanahmet'te doğdu. Babası Maliye Sergi Kalemî memurlarından Hasan Kamil Efendi'dir. Tahsil hayatına Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi'nde başladı. Babasının vefatı üzerine "peder-mande" usulünce onun yerine aynı daireye memur oldu. Şûrâ-yı Devlet ikinci sınıf mülkiye mülazımlığına getirildi. (1868) Aynı dairede görev yapan Hacı Edhem Paşazâde Kadri Bey'den Arapça,

Farsça ve edebiyat dersleri aldı. 1864'te *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'te çalışmaya başladı. 1866'da yazdığı bir yazı vesilesiyle Namık Kemal ve Şinasi ile tanışarak *Tasvir-i Efkâr* gazetesine geçti. Aynı yıl Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne girdi. İlk gençlik yıllarından itibaren çeşitli gazete ve dergilerin çıkmasını sağladı ya da bazılarının kadrosuna dâhil oldu. Kendi adıyla yayımladığı birtakım yazıların hükümetin tepkisini çekmesi üzerine Şûrâ-yı Devlet'teki görevine son verildi. Şinasi'nin ölümüyle satılığa çıkarılan *Tasvir-i Efkâr* Matbaası'nı Mustafa Fazıl Paşa alarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarına hediye etti. Namık Kemal, Menapirzâde Nuri, Kayazâde Reşad bu haklarından feragat edince matbaanın sahibi Ebuzziya Tevfik oldu. Namık Kemal'in başmuharrirlik yaptığı *İbret* gazetesi burada çıkmaya başladı. (Haziran 1872) Gazeteye halkın büyük teveccüh göstermesi üzerine Mahmud Nedim Paşa hükümeti, 19. sayısında iken gazeteyi dört aylığına tatil etti. (Temmuz 1872) Ebuzziya, İzmir'de yeni kurulan Muhakem-i Kebire-i Merkeziye başkâtipliğine tayin edildi. Ancak gidişini, harcırahını almak bahanesiyle geciktirdiği sırada hükümet değişikliği oldu. Midhat Paşa'nın sadaretinde İzmir mahkemesi lağvedildiği için Ebuzziya tayinden kurtuldu. *Hadika* gazetesini idare etti. Hükümet, Namık Kemal'in burada yayımladığı yazılarına tepki göstererek 56. sayısında *Hadika*'yı iki aylığına kapattı. Bunun üzerine yayın hayatına sokmak istediği *Cüzdan* dergisi ilk sayısında toplatıldı ve kapatıldı. Hükümetten aldığı izinle *Sirac* gazetesini Mart 1873'te yayımla-

maya başladı. Aynı yıl Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyunu sahnelenmeye başladı ve arka arkaya gerçekleştirilen temsillerle halkın büyük desteğini gördü. Namık Kemal ve oyun hakkında *İbret*'te sitayişkâr yazılar yayımlanması ve Ebuzziya'nın *Sirac*'ta maaşlarını alamayan tersane işçilerini müdafaa eden yazılar kaleme alması üzerine *Sirac* ve *İbret* kapatıldı. (5 Nisan 1873) Muzır neşriyatta bulundukları gerekçesiyle 10 Nisan 1873 günü Yeni Osmanlılarla birlikte Rodos'a sürgün edildi. Rodos'ta kütüphaneye girme izni alarak geçimini sağlamak için matbaasını teslim ettiği Şemseddin Sami'ye yazılarını gönderdi. *Muharrir* adıyla bir dergi yayımlatmaya başladı. (Kasım 1875) Bir sürgünün kendi adıyla yazı yayımlaması yasak olduğundan o tarihten itibaren oğlu Ziya'ya atfen Ebuzziya takma adını kullanmaya başladı. 31 Mayıs 1876'da çıkan umumi aflu İstanbul'a döndü. Rodos'ta *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniyye*'yi derledi. İstanbul'da Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasına katkı sağladı. Abdülhamid devrinde birtakım meselelerden dolayı Bosna mektupçusu olarak İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Bu görevi Bosna'nın işgaline kadar sürdü. 1900'de Konya'ya sürgün edilene kadar düzenli olarak yayımladığı salnâmelerin neşrine başladı. Kendi kurduğu devri için ileri teknoloji ile donatılmış matbaasında pek çok eseri yayımlandı. Kasım 1891'de Mekteb-i Sanayi müdürlüğüne getirildi. Aynı zamanda Kufi hattatı ve arabesk süsleme sanatçısı olan Ebuzziya'ya Yıldız Sarayı'nın salon tezyinatıyla levhaları yaptırıldı. Sultanın ahşap eserlerine "Abdülhamid" amblemlerini o yazdı. Siyasetten uzak durmasına rağmen 1893-1900 yılları arasında on defa tutuklandı. Oğlu Talha ile Nisan 1900'de Konya'ya sürgüne gönderildi. Yaklaşık sekiz yıl bu sürgünde kaldı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla çıkarılan af üzerine İstanbul'a döndü. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan mebus seçildi. Şinasi'nin vârislerinden *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin imtiyazını satın alarak *Yeni Tavsir-i Efkâr* adıyla çıkarmaya başladı. (Mayıs 1909) 31 Mart Vakası günlerinde tutuklandı. Babıâli Baskını ile iktidara gelen yeni hükümet tarafından serbest bırakılmasının ertesi günü evine dönerken Kadıköy vapurunda öldü. Bakırköy'deki aile kabristanına defnedildi. (27 Ocak 1913) (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Ziyad Ebuzziya, Ebuzziya Mehmed Tefvik maddesi)

Fuad Paşa (1815-1869)

İstanbul'da doğdu. Şair Keçecizâde İzzet Molla'nın oğludur. Mekteb-i Tıbbiye'den doktor yüzbaşı sıfatıyla mezun oldu. 1837'de Babiâli Tercüme Odası'na girdi. Londra Büyükelçiliğinde sefaret başkâtipliği ve maslahatgüzarlık yaptı. Macarların, Avusturya'ya karşı başlattıkları bağımsızlık hareketlerinin Eflak'a da geçmesi üzerine Bükreş'e gönderildi. Lehlerin Rusya'ya karşı

ayaklanması ile birtakım Macar ve Leh milliyetçilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması, meseleyi savaş boyutuna getirdi. Osmanlılar, kargaşayı barış yoluyla sonlandırmak istediklerinden Fuad Paşa'yı Petersburg'a Rus çarı nezdine gönderdi. Padişahın mektubunu çara sunan Fuad Paşa meseleyi barış yoluyla çözüme kavuşturdu. Bu başarısından dolayı bâlâ rütbesiyle sadaret müsteşarlığına getirildi. (29 Kasım 1849) 1850 yılının Nisan ayında romatizma tedavisi için Bursa'ya gitti. Daha sonra paşa sıfatıyla anılacak olan Cevdet Efendi'yi de beraberinde götürdü. Bursa'da kaldıkları bir ay zarfında *Kavâid-i Osmaniyye*'yi yazdılar. Ayrıca Şirket-i Hayriyye'nin nizamnâmesini kaleme aldı. Farklı zamanlarda Hariciye Nazırlığı yaptı. Kırım Harbi'nde kumandan oldu. Lübnan'da yaşayan Dürziler'i İngilizlerin, Mârûniler'i Fransızların kışkırtmaları neticesinde 27 Mayıs 1860'ta başlayan Lübnan olaylarında Avrupa'nın müdahalesini engellemek için Lübnan'a gönderildi. Olayların Şam'a sıçramasıyla Beyrut'tan önce oraya geçti. Olaylarla ilgisi olduğunu düşündüğü 167 kişiyi idam ettirdi. Şam Valisi Müşir Ahmed Paşa'yı dahi kurşuna dizdirdi. Tarafsızlığını ispat etmek için yaptığı bu fiiller İstanbul'da büyük tepkilere neden oldu. Her şeye rağmen Şam'ın Osmanlı idaresinde kalmasını sağladı. Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla tekrar nazır oldu. Ekonomiye kötü gidişatın önüne geçmek için birtakım önlemleri

hayata geçirdi. Sultanın 1863'teki Mısır seyahatine katıldı. İngiltere ve Fransa seyahatlerinde de padişahın maiyetindeydi. Bu seyahat, kalbinden rahatsız olan Fuad Paşa'nın sağlığını daha da bozdu. Osmanlı tarihinde ilk defa olarak "yaver-i ekrem" ünvanını aldı. Doktorların tavsiyesi üzerine 1868 kışını geçirmek üzere gittiği Nice'te vefat etti. Hoca Tahsin Efendi tarafından hazırlanan cenazesi, Fransız hükümetinin tahsis ettiği bir savaş gemisiyle İstanbul'a gönderildi. Sultanahmet'te yaptırdığı camiin yanına defnedildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Orhan F. Köprülü, Fuad Paşa, Keçecizâde maddesi)

Mahmud Nedim Paşa (1818-1883)

İstanbul'da doğdu. Tahsilinin ardından 1831'de Sadaret Mektûbî Kalemî'ne girdi. Bağdat Valisi Gürcü Mehmed Necip Paşa'nın yanında bir yıl kaldıktan sonra Şubat 1841'de Âmedî Kalemî'ne girdi. Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde sadaret mektupçuluğuna getirildi. 26 Haziran 1854'te Hariciye müsteşarı oldu. Kırım Savaşı sırasında kısa bir süre Bulgaristan'da bulundu. 25 Şubat 1855'te Sayda Valisi oldu. Sırasıyla

Şam ve İzmir valiliği, Meclis-i Tanzimat azalığı yaptı. Hariciye nazırı vekilliği, Ticaret nazırlığı görevlerine getirildi. 9 Temmuz 1860'ta kendi isteği ile Trablusgarp'a gitti. Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile irtibatı anlaşılınca kendisini affettirmek için İstanbul'a geldi. Âli Paşa ile olan anlaşmazlıkları paşanın ölümü ile ortadan kalktı ve 8 Eylül 1871'de sadrazam oldu. Merkez ve taşra bürokrasisinde keskin adımlar attı. Tanzimatçı devlet adamlarını görevden uzaklaştırdı. Âli Paşa ile yakınlıkları bilinen önemli paşaları memleketin muhtelif yerlerine sürdü. Tanzimat'ın Avrupa merkezli politikasını terk ederek Rus politikasını önceledi. O derece ileri gitti ki halk arasında "Nedimov" adıyla anılmaya başladı. Artan tepkiler üzerine Sultan Abdülaziz 31 Temmuz 1872'de Mahmud Nedim Paşa'yı azlederek yerine Midhat Paşa'yı getirdi. On bir aylık sadareti süresince beş serasker, dört bahriye, beş maliye nazırı ve altı tophane müşiriyle çalışmış olması bürokrasiye ettiği müdahalelerin daha anlaşılır olmasını sağlamaktadır. 1873'te Trabzon'a sürgüne gönderildi. Tekrar devletin önemli kademelerinde görevler aldı. Devleti ekonomik buhrandan kurtarmak ve Bosna-Herkes meselesini çözüme kavuşturmak için İgnatiyef'in yönlendirmelerine razı oldu. Çabaları devletin aleyhine sonuçlar doğurdu. Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın tesiriyle, Mahmud Nedim Paşa'yı sadaretten uzaklaştırmak için İstanbul'daki medrese talebeleri ayaklandı. Gösterilerin artmasıyla 11 Mayıs 1876'da Mahmud Nedim Paşa sadaretten azledildi. 14 Mayıs 1883'te öldü. Türbesi Cağaloğlu'ndadır. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Ali Akyıldız, Mahmud Nedim Paşa maddesi)

Manyasîzade Refîk Bey (1854-1909)

İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Hukuk müderrislerinden Manyasîzade Rauf Bey'in oğludur. Galatasaray Lisesi'ni ve Mekteb-i Hukuk'u bitirdi. Avukatlık yaptı. Genç yaşta Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhil oldu. Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk hocasına, Mayıs 1902'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olduğu gerekçesiyle son verildi. İstanbul, Kavala ve Selanik'te avukatlık yaparak geçindi. 1908'de Kamil Paşa tarafından kurulan ilk Meşrutiyet kabinesinde adliye nazırı, Kasım 1908'de İstanbul mebusu oldu. Aynı yılın son ayında Hilmi Paşa kabinesinde adliye nazırı iken vefat etti. Fatih Çarşamba'da bulunan Kovacılar Mezarlığına babasının yanına defnedildi. (Kaynak: *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Abdullah Kılıç, Refik Bey (Manyasîzade) maddesi)

Menapirzade Nuri Bey (1844-1906)

Maraş'ta doğdu. Annesini ve babasını çocuk yaşta kaybetti. Annesinin saraya mensubiyeti dolayısıyla saraya alındı. Kâtip çırağı olarak Harem-i Hümayun'da bulundu. 1861'de girdiği Meclis-i Vâlâ Tercüme Dairesi'nde batıcı fikirlere sahip Ahmed Beyzade Mehmed Bey ile tanışması fikirlerinde esaslı değişiklikler meydana gelmesine sebep oldu. Samipaşazade Ayetullah Bey de ondaki fikir değişimlerinin

kaynağını teşkil etti. 1865 yılı Haziran'ında İttifak-ı Hamiyet adıyla gizli kurulan, sonradan Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını alan cemiyetin kurucuları arasında yer aldı, başkanı seçildi. Cemiyetin ihbar edilmesi üzerine arkadaşlarıyla birlikte Paris'e kaçtı. (1867) Mustafa Fazıl Paşa'nın maddî desteği ile Âli Paşa'ya karşı geliştirilen muhalefetin öncülerinden oldu. 1871 Fransa-Almanya Savaşı'nda Fransa saflarında Mehmed ve Kayazade Reşad Beylerle orduya gönüllü yazıldı. Aralık 1871'de İstanbul'a döndü. Namık Kemal, Kayazade Reşad ve Ebuzziya Tevfik ile birlikte *İbret* gazetesini çıkardı. (Haziran 1872) *Vatan yahut Silistre* oyununun ardından tutuklananların arasında Nuri Bey de vardı. Nisan 1873'te Akka'ya sürgüne gönderildi. 30 Mayıs 1876'da V. Murad'ın tahta çıkması ile affedilerek üç yıl iki ay süren sürgününden İstanbul'a döndü. Reji Komiserliği yaptı. Sürgün yıllarını anlattığı ancak tek forması basılıp yarım kalan *Menfa* adlı bir eseri ve şiirleri vardır. Çamlıca'da Selimi Dergâhı haziresinde medfundur. (Kaynak: *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yüksel Çelik, Nuri Bey (Menapirzade) maddesi)

Mısır Hıdivi İsmail Paşa (1830-1895)

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu. Kahire'de doğdu. İlk tahsilinin ardından Paris'e gönderildi. Mühendislik eğitimi aldı. Amcası Said Paşa'nın ölümü üzerine 18 Ocak 1863'te Mısır valisi oldu. Mısır'ı, Babıâli'nin hâkimiyetinden çıkarmak uğruna geniş haklar elde etmek için çalıştı. Bunun için öncelikle padişahın gözüne girmeyi amaçladı. Vali olur olmaz âdet olduğu üzere İstanbul'da sultanın huzuruna çıktı. Bu harla işleyen özel yatını padişaha hediye ederek onu Mısır'a davet etti. Sultan Abdülaziz'in 1863'teki Mısır ziyareti sırasında görkemli bir karşılama töreni tertip ederek amacına kısmen ulaştı. Mısır veraset usulünü kendi nesli lehine çevirme imtiyazı aldı. 28 Mayıs 1866 tarihli fermanla verasetin ekberiyet esassından babadan oğula geçmesi esası kabul edildi. Musavva ve Sevakın kazaları Mısır idaresine bırakıldı. İsmail Paşa, bu fermanın beş gün sonra yayımlanan bir başka fermanla da hıdiv ünvanını aldı. Ekonomik gücünü de kullanarak Mısır'ın müstakil bir devlet olduğu yolunda girişimlerde bulunduğu görüldü. Bu tavırları neticesinde, 1869'da Avrupa'ya yaptığı seyahat sırasında Avrupa basınında Mısır'ın ayrı bir ülke olduğu hakkında yazılar yayımlandı. Fransa ve İngiltere'de hükümdarlara mahsus törenlerle karşılandı. III. Napolyon, İsmail Paşa'yı, Sultan Abdülaziz'i ağırladığı dairede misafir etti. İsmail Paşa da Avrupalı hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılışında bulunmaya davet etti. Bu ziyaret, Babıâli'nin tepkisini

çekti. Sadrazam Âli Paşa, Mısır'a ihtar çekerek haddini aştığını ifade etti. 29 Kasım 1869 tarihli bir ferman ile hıdivin imtiyazlarına kısıtlama getirdi. Âli Paşa'nın ölümü ile kendisine uygulanan kısıtlamalar kaldırıldı. Bunu, Osmanlı devlet adamlarına dağıttığı hediyeler ve paralarla sağladı. Ancak idareciliğindeki basiretsizlik, ağır borçlar altına girmesi, halkına vergi kanalıyla zulme etmesi Mısır'ı Avrupalı devletlerin müdahalesine açık hâle getirdi. Fransa ve İngiltere, taahhütlerini yerine getirmediği gerekçesiyle Babıâli'den İsmail Paşa'nın azlini istedi. II. Abdülhamid, 1879'da İsmail Paşa'yı azletti. Mısır'ı terk etmesi istenen İsmail Paşa önce Napoli'ye, sonra çıkarılan irade ile İstanbul'a giderek Emirgan'daki köşkünde yaşamaya başladı. 1895'te vefat etti. Cenazesi Mısır'a götürüldü. Gazete ve dergilere maddî destek sağlamasının yanında Bulak Matbaası'nı ıslah etti. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Atilla Çetin, İsmail Paşa, Hıdiv maddesi)

Midhat Paşa (1822-1884)

İstanbul'da doğdu. Asıl adı Ahmed Şefik'tir. On yaşında hafız oldu. 1834'te Divan-ı Hümayun Kalemi'ne girdi. Burada "Midhat" mahlasını aldı. 1835'te babasının Lofça kazası nâibliğine tayin edilmesi üzerine İstanbul'da ayrıldı. Ertesi yıl İstanbul'a dönüp kalemdeki görevine devam etti. Fatih Camii'nde Doyranlı Mehmed Efendi ve Zağralı Şerif Efendi gibi hocalardan mantık, nahiv, fıkıh, hikmet dersleri aldı. 1842'de Şam

tahrirat kâtibi muavinliğine getirildi. İki yıl Şam ve Sayda'da görev yaptıktan sonra Bekir Sami Paşa'nın divan kâtibi oldu ve onunla birlikte 1845'te Konya'ya ve Kastamonu'ya gitti. Daha sonraları Şam'daki çalışmaları dolayısıyla devrin kudretli paşalarının ilgisini çekti. Reşid Paşa'nın vefatından sonra Âli ve Fuad Paşaların himayesine girdi. 1861 yılı Ocak ayında Niş'e vezaret rütbesiyle vali tayin edildi. Niş'te yürüttüğü imar faaliyetleri dikkatleri çekti. 1864'te ilan edilen yeni vilayet nizamnâmesinin hazırlık çalışmalarına katıldı. Bu nizamnâmenin numunesi olarak Silistre, Vidin ve Niş vilayetlerinin birleştirilerek teşkil olunan Tuna vilayeti valisi oldu. Ziraat Bankası'nın kurulmasını sağladı. 1865 Mart'ında ilk vilayet gazetesi olan Türkçe ve Bulgarca yayımlanan *Tuna* gazetesini çıkardı. 1868'de Şura-yı Devlet'in başkanlığına getirildi. Âli Paşa ile anlaşmazlığa düşmesi sonucunda Bağdat valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti sırasında da türlü sıkıntılar çekti, Edirne'ye vali tayin edildi. Ancak görevine gitmeden padişahın kendisini daveti üzerine kendisine sadrazamlık verildi. Mayıs 1876'ya kadar mazuliyet dönemi yaşadı. Bu süre içerisinde anayasa ve parlamento fikrini olgunlaştırdı. Mahmud Nedim Paşa hükümetinden sonra iktidara gelen Mütercim Rüşdü Paşa kabinesinde görev aldı. Veliaht Murad Efendi ile temas kuran ekibin içerisinde yer alarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi. Kanun-ı Esasi'nin hazırlık çalışmaları

rını sürdürdü. Sultan Abdülhamid'le anlaşmazlıklar yaşadı. Yurtdışına sürgün edildi. Abdülaziz'in katledilmesine iştirak ettiği gerekçesiyle asker ve sivillerle birlikte Yıldız Sarayı'nda kurulan özel bir mahkemede yargılandı. (Haziran 1881) İdama mahkûm edildiyse de Sultan Abdülhamid bu kararı ömür boyu hapse çevirdi. 1881 yılı Temmuz'unda Taif'e gönderildi. Yaklaşık üç yıl süren Taif günlerinde sıkı bir takibe tâbi tutuldu. Hapis hayatı sırasında Meşrutiyet'ten sonra oğlu Ali Haydar Midhat tarafından neşredilecek olan hatıralarını yazdı. Kendisini ibadet ve dinî ilimlere veren Midhat Paşa 7-8 Mayıs 1884 gecesi hücresinde boğdurularak öldürüldü. Midhat Paşa'nın kemikleri 1951'de Taif'ten İstanbul'a nakledilerek Abide-i Hürriyet Meydanı'nda yaptırılan mezarı konuldu. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Gökhan Çetinsaya, Şit Tufan Buzpınar, Midhat Paşa maddesi)

Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875)

Kahire'de doğdu. Mısır valisi İbrahim Paşa'nın oğlu, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. 1845'te İstanbul'a gitti, Sadaret Mektubî Kalemi'nde göreve başladı. 1851 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâmı Adliye azalığına tayin edildi. 1858'de vezir rütbesiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat azası oldu. Maliye Nazırlığı yaptı. Amcası Said Paşa'nın ölümü üzerine ağabeyi İsmail'in Mısır valiliğine geçmesiyle veliaht oldu. 1865'te

Meclis-i Hazâin başkanlığına getirildi. Evi, Yeni Osmanlılar adıyla hükümete muhalif isimlerin bir araya geleceği cemiyetin toplantı merkezi gibi kullanılmaktaydı. 1866'da, Sadrazam Fuad Paşa'nın mali işlerdeki yetersizliği hakkında padişaha şikâyetini arz etmesi üzerine görevinden uzaklaştırıldı. Sultan Abdülaziz'in 28 Mayıs 1866'daki fermanıyla Mısır'da veraset hukukundaki ekberiyetin kaldırılması ile Mustafa Fazıl Paşa'nın veliahtlığı sona erdi. Mısır'daki varlığı satılarak kendisine milyonlarca sterlin verildi. Aynı yıl Paris'e gitti. Ekonomik gücü sayesinde Avrupa'da kendisini siyasi olarak destekleyen pek çok ilişki kurdu. Sultan Abdülaziz'e hitaben Mustafa Fazıl imzalı Fransızca bir mektup yayımlandı. Namık Kemal ve arkadaşlarına da ulaşan bu mektup Türkçeye çevrildi ve litografya baskı ile dağıtıldı. 22 Mart 1867'de bu mektubun Türkçe sureti Sultan Abdülaziz'e sunuldu. Mektubun Türkçe baskıları 1867 yılında *Bir Eser-i Siyasî ve Paris'ten Bir Mektup* başlıklarıyla yapıldı. Gazetecilikle iştigal eden sanatçıların hükümete muhalefetini artırması üzerine Âli Paşa, matbuat üzerinde baskılarını artırdı. Mustafa Fazıl Paşa, bu baskılar üzerine Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi'yi Paris'e davet etti. Ancak Sultan Abdülaziz'in 1867 yılı Haziran'ında Fransa'yı ziyareti sırasında padişahı Toulon Limanı'nda karşılayarak padişahın maiyetine girdi.

Kendisini affettirerek İstanbul'a dönme izni aldı. Sultanın İstanbul'a dönüşünde kendisine Peşte'ye kadar refakat etti. Paris'te Namık Kemal ve arkadaşlarını tekrar bir araya getirdi. Yeni faaliyetler için görev dağılımı yaptı. *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetelerinin masraflarını karşılama kararı aldı. O yılın Ağustos ayında on üç maddelik *Jeune turque* cemiyesinin tüzüğü oluşturuldu. 1867 yılı Eylül ayının ortalarında İstanbul'a döndü. Sırasıyla Adliye ve Maliye Nazırlıklarına getirildi. Şinasi'nin Eylül 1871'de ölümü üzerine Tasvir-i Ef-kâr Matbaası'nı satın alarak Ebuzziya Mehmed Bey'e hediye etti ve Yeni Osmanlı mensuplarının gazetecilik faaliyetlerine tekrar başlamalarını sağladı. Sekiz ay süren bir hastalığın ardından 2 Aralık 1875'te Vezneciler'deki konağında vefat etti. Eyüp'teki Mihrişah Valide Sultan Külliyesi'ndeki imaretin avlusuna defnedildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Şit Tufan Buzpınar, Mustafa Fazıl Paşa maddesi)

Mütercim Rüşdü Paşa (1811-1882)

Sinop'ta doğdu. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Asakir-i Muntazama Yedinci Tertip Taburu'na girdi. Arapça ve Farsçanın yanında Fransızca öğrendi. Bazı askerî nizamnâmelerin Türkçeye tercümesi ile meşgul olmak üzere serasker tercümanlığına getirildi. "Mütercim" lakabıyla şöhret buldu. Farklı askerî kademelerde ünvanlar aldı. Dört

defa serasker oldu. 24 Aralık 1859'da Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın azledilmesiyle sadrazamlığa getirildi. 1860'da Meclis-i Hazâin reisi oldu. Medrese talebelerinin nûmayişinden sonra görevinden uzaklaştırılan Mahmud Nedim Paşa'nın yerine dördüncü defa sadrazamlığa getirildi. Mütercim Rüşdü Paşa ile onun sadrazamlığında önemli makamlarda bulunan Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'i hal ettiler. Kanun-ı Esasi'de padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasına karşı çıktı. II. Abdülhamid ile anlaşmazlıklar yaşadı. Beşinci defa sadarete getirilmesine rağmen padişah tarafından azledildi. 1879 Şubat'ında Manisa'daki çiftliğinde oturmasına izin verildi. Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili kurulan Yıldız Mahkemesi'nde yargılanmak üzere tutuklanmasına karar verildi. Ancak hastalığının ağırlaştığını ifade ederek İzmir'e götürüldü. Orada üç gün sorgulandıktan sonra Manisa'ya döndü. Nisan 1882'de Manisa'da vefat etti. Hatuniye Camii bahçesine defnedildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Abdullah Saydam, Mütercim Rüşdü Paşa maddesi)

Namık Kemal (1840-1888)

Tekirdağ'da doğdu. Asıl adı Mehmed Kemal'dir. Tahsil hayatına Bayezid Rüşdiyesi'nde başladı. Dedesi Abdülatif Paşa'nın Kars valiliğine tayin edilmesiyle Kars'a gitti. Vaizzâde Mehmed Efendi'den dersler aldı. Hocasının teşvikiyle ilk şiir denemelerini burada yazdı. 1855'te yine dedesi ile birlikte Sofya'ya gitti. Burada da sürdürdüğü şiir çalışmalarını bir divan teşkil edecek hâle geldi. Dedesinin arkadaşlarından Eşref Paşa, Mehmed

Kemal'e "Namık" mahlasını verdi. Tercüme Odası'na memur olarak girdi. Burada Fransızca öğrendi. 1861'de aynı dairede çalışan Leskofçalı Galip Bey vasıtasıyla Encümen-i Şuara mensuplarıyla temas kurdu. 1862'de Şinasi ile tanıştı. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yazmaya başladı. Şinasi'nin 1865'te Paris'e gidişiyle gazetenin idaresi Namık Kemal'e kaldı. Aynı yıl Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucuları arasına katıldı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e hitaben yazdığı ve *Nord* gazetesinde Fransızca olarak yayımlanan mektubun tercüme edilerek *Muhbir*'de, daha sonra *Tavsir-i Efkâr*'da yayımlanması, Namık Kemal ve Ali Suavi'nin şark meselesini tenkit eden yazılarının ortaya çıkması, 1867 Şubat'ında bir sansür nizamnamesi olarak meşhur Kararnâme-i Âli'nin çıkarılmasına sebep oldu. Cemiyetin, hükümet tarafından haber alınmasıyla *Muhbir* gazetesi tatil edildi, Namık Kemal, Erzurum vali muavinliğine atandı. Ancak bu göreve gitmeden Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Ziya Paşa ile birlikte Paris'e kaçtı. (1867) Mustafa Fazıl Paşa'nın desteğiyle Londra'da *Hürriyet* gazetesini çıkardı. (29 Haziran 1868) 64. sayıya kadar *Hürriyet* kadrosunda bulundu. Âli Paşa'nın bilgisi dâhilinde, Dâhiliye Nazırı Hüsnü Paşa'nın şartlı davetini kabul ederek 24 Kasım 1870'te İstanbul'a döndü. 1872'de Ebuzziya Tevfik ile birlikte *İbret* gazetesini yönetmeye başladı. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğinden uzaklaştırılmasını tenkit etti-

ği yazısı “Garaz Marazdır”ın yayımlanmasından sonra hem gazete kapatıldı hem de Gelibolu’ya mutasarrıf tayin edildi. (26 Eylül 1872) Gelibolu’da yazmaya başladığı *Vatan yahut Silistre* oyunu 1872 yılı 1 Nisan’ı gecesi halkın büyük bir teveccühü ile sahnelendi. Oyun sonrasında yaşananlar *İbret*’in 132. sayısından itibaren süresiz kapatılmasına ve Namık Kemal’in “muzır neşriyatta bulunmak” suçundan Magosa’ya gönderilmesine sebep oldu. Eserlerinin birçoğunu burada kaleme aldı. V. Murad’ın tahta çıkmasıyla affedilerek 7 Haziran 1876’da İstanbul’a döndü. Şûrâ-yı Devlet azalığında ve Kanun-ı Esasi Komisyonu’nda görev aldı. Meşrutiyet taraftarlarını II. Abdülhamid’in Meclis-i Mebusan’ı feshettikten sonra İstanbul’dan uzaklaştırması, Namık Kemal’in de kendi isteği ile Midilli’ye tayin edilmesine sebep oldu. Daha sonra Rodos mutasarrıflığına nakledildi. Sonradan geçmek durumunda bırakıldığı Sakız adasında 1887 yılı Aralık ayında vefat etti. Önce cenazesi Sakız’da bir camiin avlusuna defnedildi, sonra vasiyetine uyularak Gelibolu’ya taşındı. (Kaynak: *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Abdullah Uçman, Namık Kemal maddesi)

Sadullah Bey, Matbaa Müdürü (1838-1891)

18 Kasım 1838'de Erzurum'da doğdu. 1853'te on beş yaşındayken maaşsız memur olarak Maliye Hazinesi Vâridat Kalemi'ne girdi. Fransızca bilgisi sayesinde 1856'da Bâbıali Tercüme Odası'na geçti. Bu görevi sırasında 1861'de, Çengelköy'de kendi adıyla anılacak yalıyı satın aldı. 4 Ekim 1865'te Mustafa Fazıl Paşa'nın başkanlığında kurulan Meclis-i Hazâin'in kalem müdürü oldu. Mustafa Fazıl Pa-

şa'nın Paris'ten Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı mektubu tercüme etti. 1869'un Mayıs ayında Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin edildi. Maarif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nin hazırlanmasında çaba gösterdi. 8 Ekim 1871'de Hariciye Nezareti'ne bağlı Matbuat Müdüriyeti uhdesinde olmak üzere Divan-ı Hümayun tercümanlığına getirildi. Matbuat müdürü sıfatıyla Matbuat Nizamnâmesi'ni eski dostlarına karşı uygulamak zorunda kaldı. *Diyojen, İbret, Hadika ve Sirac*'ın kapatılmasında onun imzası vardı. Buna rağmen basının üzerine yeterince gitmediği gerekçesiyle 9 Nisan 1873'te görevinden azledildi. Sıbyan mekteplerinden yüksekokullara kadar marifin her kademesinde ders kitapları ve müfredatın tanzimi için çalışmalar yürüttü. V. Murad'ın tahta çıkmasıyla getirildiği Mabeyn-i Hümayun başkâtipliğinden padişahın hal edilmesi üzerine üç ay sonra ayrıldı. 8 Mayıs 1877'de Berlin sefaretine tayin edildi. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ayastefanos'ta yapılan barış müzakerelerinde ağır şartlar ihtiva eden antlaşmayı ikinci delege sıfatıyla imzalamak zorunda kaldı. Beş yıl süren sefirliği sırasında Almanya ile ilişkilerin geliştirilmesi hususunda önemli hizmetlerde bulunmasından dolayı 7 Aralık 1881'de kendisine II. Abdülhamid tarafından vezirlik rütbesi ve paşalık ünvanı verildi. 22 Mart 1883'te Viyana sefiri oldu. Sefaret hizmetçilerinden biri ile olan ilişkisinin duyulması üzerine 14 Ocak 1891'de hava gazıyla intihara teşebbüs etti. Müdahalelere rağmen kurta-

rılamadı. 18 Ocak'ta öldü. 29 Ocak'ta Ayasofya Camii'ndeki cenaze namazının ardından II. Mahmud Türbesi haziresine gömüldü. Sadullah Paşa, Berlin sefareti göreviyle çıktığı yurtdışından on dört yıl içinde, Ayastefanos görüşmeleri ve Sultan Abdülaziz'in hal edilmesine karışanların yargılandığı mahkemeye katılmak için sadece iki defa İstanbul'a gelebilirdi. Meşhur "Ondokuzuncu Asır" şiiri Sadullah Paşa'ya aittir. Homeros'un İlyada destanının bir kısmını manzum ve mensur olarak çevirmiştir. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Ali Ak-yıldız, Sadullah Paşa maddesi)

Şemseddin Sami (1850-1904)

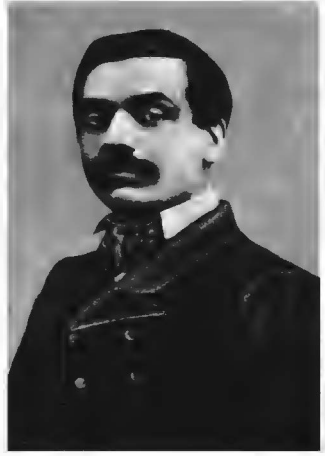
1 Haziran 1850'de Yanya vilayetine bağlı Fraşiri köyünde doğdu. İlk tahsiline başladığı bu köyde Kalkandelenli Mahmud Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri aldı. Yanya'da modern öğrenim veren bir Rum lisesinde Latince, Rumca, İtalyanca ve Fransızca öğrendi. 1872'de İstanbul'a giden Şemseddin Sami, Matbuat Kalemî'nde çalışmaya başladı. Türk edebiyatının ilk telif romanı olan *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*'ı

aynı yıl yayımladı. Günlük çıkardığı *Hadika* gazetesinin kapanmasından sonra *Sirac* gazetesine geçti. Trablusgarp vilayet gazetesini çıkarmak için Matbuat Müdüriyeti tarafından Trablusgarp'a gönderildi. Orada bir yıl kaldıktan sonra 1875'te İstanbul'a döndü. Ebuzziya Tevfik'in Rodos'ta sürgünde bulunduğu sırada Ebuzziya adına imtiyazını aldığı *Muharrir* mecmuasını çıkardı. 9 Şubat 1876'da Mihran Efendi ile birlikte *Sabah* gazetesini kurdu ve bir yıl kadar bu gazetenin başyazarlığını yaptı. 1877'de Sava Paşa ile birlikte Rodos'a gitti. Gazetecilik ve yayıncılık faaliyetleri yürüttü. 1880'de II. Abdülhamid'in iradesiyle saraya alınarak Teftiş-i Askerî Komisyonu kâtipliğine getirildi. Hayatının sonuna kadar bu görevi sürdürdü. Sözlük çalışmalarına devam etti. Victor Hugo'nun *Sefiller* romanını Türkçeye çevirmeye başladı. Türkçeden Fransızcaya *Kamus-ı Fransevî*'yi yayımladı. (1885) Bu eser dolayısıyla II. Abdülhamid tarafından "Ülâ sınıf-ı sânisî" rütbesiyle iftihar madalyasına layık görüldü. Tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisi olan *Kamusü'l-a'lâm*'ı yayımladı. 1900'de *Kamus-ı Türki*'yi neşretti. 18 Haziran 1904'te vefat etti. Erenköy'de Sahrayıcedit Mezarlığı'na defnedildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Abdullah Uçman, Şemseddin Sami maddesi)

Şinasi (1826-1871)

Asıl adı İbrahim'dir. Tophane'deki Fevziye Mektebi'nden sonra Tophane müşirliği kalemlerinden birine girdi. Burada, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri aldı. Mustafa Reşid Paşa'nın vasıtasıyla yüksek tahsil yapmak için 1849 yılı Ocak ayında Paris'e gitti. Maliye eğitiminin yanı sıra dil ve edebiyatla ilgili araştırmalar yaptı. 1854'te İstanbul'a döndü. Tekrar aynı kalemde çalışmaya başladı. Meclis-i Maarif

azalığına tayin edildi. Âlî Paşa tarafından bir süre sonra azledildi. Mustafa Reşid Paşa sadrazam olunca tekrar eski görevine döndü. Fransızcadan yaptığı bazı tercümelerini Tercüme-i Manzume adıyla yayımladı. (1859) Türkçe ilk telif tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*'ni yazdı. 22 Ekim 1860'da Agâh Efendi ile birlikte ilk özel Türkçe gazete olan *Tercüman-ı Ahval*'i çıkarmaya başladı. 28 Haziran 1862'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesini yayımladı. Şiirlerinden seçmeler olan *Müntehabat-ı Eş'ar*'ı aynı yıl çıkardı. Bir kısmını Paris'teyken derlediği atasözlerini *Durub-ı Emsal-i Osmaniye* adıyla yayımladı. *Tasvir-i Efkâr*'a rekabet için çıkarılan Ruznâme-i Ceride-i Havadis ile giriştiği "Mebûset'ün Anha" tartışmasının akisleri devam ederken 1865'te gazeteyi Namık Kemal'e bırakarak Paris'e gitti. Siyasetten ve Yeni Osmanlılardan uzak durmayı tercih etti. 1869 sonlarında İstanbul'a döndü. Yayıncılık faaliyetlerini sürdürdü. Beyninde çıkan bir tümör onu ölüme götürdü. Taksim'deki Ayaspaşa Mezarlığı'na defnedildi. Mezarlık daha sonra yerleşim yeri olunca Şinasi'nin mezarı kayboldu. (Kaynak: *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Abdullah Uçman, Şinasi maddesi)

Teodor Kasap (1835-1897)

Kayseri'de doğdu. On üç yaşında babasını kaybetmesinin ardından İstanbul'a gitti. Rum bir kumaşçının yanında çıraklık yaptı. Kuruçeşme Rum Millet Mektebi'ne kaydoldu. Kendi kendine Fransızca öğrendi. Öğrenimine Paris'te devam etti. Orada Alexandre Dumas Père'in özel sekreterliğini yaptı. Namık Kemal ve Jön Türkleri Du-

mas Père'le tanıştırdı. 1870 yılı başında İstanbul'a döndü. Kurtuluş Rum Mektebi'nde Fransızca dersleri vermeye başladı. Kendi matbaasını kurdu. 24 Kasım 1870'te *Türkçe Diyojen'i* yayımlamaya başladı. *Çingiraklı Tatar ve Hayal'i* çıkardı. *Hayal* beş defa kapatıldı. Kanun-ı Esasi'nin bir maddesiyle ilgili yayımladığı bir karikatür neticesinde hakkında dava açıldı ve üç yıla mahkûm oldu. Kısa bir süre sonra kefaletle serbest kaldı. Paris'e kaçtı. II. Abdülhamid aleyhinde yazdığı bir kitapla kaçak ilan edildi. Paris'te fazla duramadı. Avrupa'nın farklı şehirlerinde dolaşmak zorunda kaldı. Ebuzziya Tevfik'in II. Abdülhamid'e yazdığı tarihsiz bir yazı sayesinde affa uğradı ve 1881'de İstanbul'a döndü. "Kitâbî-i Hazret-i Şehriyârî" olarak saray kütüphanesine alındı. Sultan için polisiye romanlar çevirdi. Hayatının sonuna kadar bu görevde kaldı. Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ölüm defterine göre Theodoros Serafim Kasapis 5 Haziran 1897'de İstanbul'da öldü. Âyini Beşiktaş Meryem Ana (Panagia) Kilisesi'nde icra edildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedisi*, Turgut Kut, Teodor Kasap maddesi)

Ziya Paşa (1829-1880)

İstanbul Kandilli’de doğdu. Asıl adı Abdülhamid Ziyaeddin’dir. İlk tahsilinin ardından Süleymaniye civarında devrine göre modern eğitim veren Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye’de, daha sonra Bayezid Rüşdiyesi’nde okudu. Erken yaşta Daire-i Sadaret-i Uzmâ Mektubî Kalemi’ne girdi. *Defter-i A’mal* adlı hatıratında Sadaret Kalemi’ne girdiği yıllarda aruzu ve şiiri Fatîn Efendi’den öğrendiğini söyler. 1856’da Mustafa Reşid Paşa’nın vasıtasıyla Mabeyn-i Hümayun beşinci kâtibi olarak saraya girdi. *Endülûs Tarihi* ve *Engizisyon Tarihi*’ni tercüme etti. 1861’de Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışıyla, padişaha sunduğu kasidelerle yeni sultanın gözüne girmeye muvaffak oldu. Âli Paşa ile düştüğü anlaşmazlık neticesinde İstanbul’dan uzaklaştırıldı. 1862 yılı Nisan ayında Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edildi. Ertesi yıl Meclis-i Vâlâ azalığı ile İstanbul’a döndü. Müfettişlik göreviyle Bosna’ya gitti. Daha sonra İstanbul’a döndüyse de onu İstanbul’dan uzaklaştırmak arzusunu sürdüren Âli Paşa, Ziya Paşa’yı Amasya mutasarrıflığına tayin ettirdi. İki yıl kaldığı Amasya’da yürüttüğü imar faaliyetleriyle şehrin çehresini değiştirdi. Ekim 1865’te İstanbul’a döndü. *Muhbir* gazetesindeki yazılarında Babiâli’yi açıkça eleştirmeye başladı. Suriye, Girit ve Sırbistan olaylarındaki başarısızlıklardan dolayı Sadrazam Âli Paşa’ya muhalefetini artırdı. Bu günlerde gizli bir cemiyet olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti’yle irtibat kurdu. Bu irtibatın ortaya çıkması ve Paris’te yaşayan Mustafa Fazıl Paşa’nın daveti üzerine Namık Kemal’le birlikte Paris’e kaçtı. (17 Mayıs 1867) Sultan Abdülaziz’in, Paris’te, tarım ürünleriyle makinelerinin teşhir edildiği uluslararası sergiye katılacağı haberi üzerine Temmuz 1867’de Londra’ya geçti. Padişahın Londra’ya davet edilmesi üzerine kendisinin masum olduğunu göstermek arzusuyla “Arz-ı hâl” başlıklı bir mektup yazarak padişaha arz etti. Ali Suavi’nin cemiyet menfaati için neşrettiği *Muhbir*

gazetesinde amaca aykırı hareketlerde bulunduğu gerekçe-
siyle Ziya Paşa, Namık Kemal'le birlikte 29 Haziran 1868'de
Hürriyet gazetesini çıkarmaya başladı. Namık Kemal'in 63.
sayıdan sonra İstanbul'a dönmek üzere gazeteden ayrılma-
sı üzerine Ziya Paşa, Âli Paşa'yı hedef alan ağır makaleler
yazdı. 67. sayıda yayımlanan bir yazıdan sonra Babıâli'nin
talebiyle İngiliz hükümeti tarafından tutuklandı. Kefaletle
serbest kaldı, Cenevre'ye geçti. *Hürriyet*'i 89. sayıdan 100.
sayıya kadar burada litograf baskı ile çıkardı. Mustafa Fazıl
Paşa'nın Sultan Abdülaziz'le anlaşarak İstanbul'a dönmesi
üzerine cemiyetin maddî gücü kesilince dağılma da başla-
mış oldu. Namık Kemal'in İstanbul'a gidişinden sonra Avru-
pa'da kalan cemiyet mensuplarından Reşad ve Nuri Beylerle
irtibatını sürdürdü. Âli Paşa'nın 7 Eylül 1871'de ölümünden
sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa vasıtasıyla Sul-
tan Abdülaziz'e sunduğu kaside İstanbul'a dönmesini kolay-
laştırdı. Devletin önemli kademelerinde ardı ardına görevler
aldı. Mayıs 1876'da ordunun desteğiyle Midhat Paşa ve sair
devlet adamları tarafından Sultan Abdülaziz'in hal edilip,
V. Murad'ın tahta çıkarılmasından sonra Maarif Müsteşar-
lığı'na tayin edildi. II. Abdülhamid onu Kanun-ı Esasi En-
cümeni'nde görevlendirdi. Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı
süresiz tatil etmesi üzerine Suriye'ye tayin edildi. Konya'da
bulundu. 1878'de Adana valiliğine gönderildi. Adana'da farkı
imar faaliyetlerinin yanı sıra bir de tiyatro binası inşa ettir-
di. Kıbrıs'tan beri yakasını bırakmayan hastalığı burada da
nüksetti. 17 Mayıs 1880'de, elli bir yaşında vefat etti. Adana
Ulucamii haziresine defnedildi. (Kaynak: *İslam Ansiklopedi-
si*, Abdullah Uçman, Ziya Paşa maddesi)

A

Abdullah Efendi 420, 422, 432, 433,
434, 435, 440, 450, 451, 452, 453,
456, 501, 537, 538, 569, 576, 582
Abdurrahman Paşa (Akka Mutasar-
rîfı) 172, 450
Abdülaziz (Sultan) 22, 25, 44, 76,
105, 107, 108, 114, 116, 117, 118,
122, 124, 142, 159, 162, 164, 252,
253, 254, 255, 256, 257, 258, 259,
297, 298, 306, 319, 324, 327, 329,
332, 345, 355, 373, 381, 392, 505,
556, 586, 589, 594, 596, 599, 601,
603, 605, 608, 609, 613, 614
Abdülhak Hâmid (Tarhan) 352, 353
Abdülhamid (İkinci Abdülhamid,
Sultan) 386, 586, 601, 602
Abdûlmecid (Sultan) 81, 153, 163,
397
Abidin Paşa/Bey 320
Abraham Paşa 309, 581
Agâh Efendi 56, 58, 74, 104, 111,
124, 125, 129, 132, 151, 199, 224,
226, 227, 228, 229, 230, 239, 241,
292, 335, 586, 611
Ahmed Midhat Efendi 303, 331,
348, 357, 368, 374, 376, 425, 448,
532, 587
Ahmed Vefîk Paşa 376
Akdeniz adaları 247, 334, 374
Âkif Bey (Nâmık Kemal'in eseri)
483
Akka 177, 301, 353, 374, 376, 377,
379, 396, 398, 410, 450, 469, 478,
483, 494, 495, 498, 565, 570, 576,
591, 598
Aleksandır (Sırp beyi) 196
Aleksandr, II. (Rus Çarı) 105, 255,
277
Aleksan Sarrafyan 214, 303, 337
Âli Bey, (direktör) 78, 356, 361
Âli Paşa 44, 48, 57, 72, 80, 84, 85,
89, 95, 96, 109, 110, 117, 119,
121, 122, 133, 146, 152, 158, 159,
163, 164, 165, 170, 173, 174, 175,

176, 177, 182, 192, 198, 212, 215,
216, 228, 229, 230, 233, 241, 242,
243, 244, 245, 246, 247, 248, 250,
252, 253, 254, 255, 256, 257, 259,
260, 263, 265, 266, 267, 268, 270,
272, 273, 275, 276, 277, 278, 279,
283, 284, 285, 290, 291, 293, 294,
295, 296, 297, 298, 299, 301, 306,
311, 316, 328, 337, 338, 339, 340,
341, 342, 345, 346, 388, 488, 505,
586, 588, 589, 590, 596, 598, 599,
601, 603, 606, 611, 613, 614
Ali Suavi (Suavi) 150, 179, 182, 267,
586, 588, 589, 603, 606, 613
Almanya 36, 37, 149, 171, 228, 286,
287, 572, 580, 598, 608
Altıncı Daire (Beyoğlu Belediyesi)
74, 100, 355
Alyanak Mustafa Paşa 321, 324
Amasya 117, 154, 196, 207, 298,
488, 613
Anibal 166
Antalya 454
Anvers 267, 279, 283
Arif Efendi (Hürriyet gazetesi ida-
recisi) 129, 130, 157, 244, 247
Arif Hikmet Bey (Şeyhülislam) 157
Arifin Kiraathanesi 323
Aristidi Bey (Âli Paşa'nın doktoru)
21, 296
Aristo 254
Armutçu Mustafa 438, 439
Artin Asaduryan Matbaası 365
Âsım Bey (Şifre Kitâbeti'nden) 26,
27, 50, 58, 102, 103, 279
Âsım Paşa (mirliva) 49, 50, 69, 90,
98, 163, 164, 369
Atâ Efendi (Binbaşı) 415, 416, 424,
426, 427, 428, 430, 431, 432, 434,
440, 451, 452, 456, 457, 458, 459,
463, 465, 466, 481, 482, 516, 517,
518, 536, 537, 538, 539
Âtuf Bey (Muzika Miralayı) 63
Auteuil (Paris'te mahalle) 129
Ayetullah Bey 50, 65, 66, 67, 590,
598

Azmi Bey (Kapı Kethüdası, cemiyet azalarından) 60, 74, 590

B

Babıâli 17, 18, 19, 21, 26, 43, 51, 57, 60, 71, 72, 75, 76, 81, 83, 85, 92, 108, 115, 117, 119, 121, 143, 147, 159, 174, 176, 181, 188, 194, 195, 218, 219, 220, 221, 223, 228, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 244, 245, 253, 254, 257, 259, 260, 264, 265, 266, 270, 271, 272, 282, 293, 294, 295, 297, 315, 321, 324, 327, 328, 329, 344, 345, 352, 362, 364, 365, 370, 374, 409, 430, 486, 487, 538, 578, 580, 581, 582, 583, 593, 594, 599, 600, 613, 614

Bâb-ı Fetva 78, 323

Bağdat 69, 144, 238, 289, 304, 310, 320, 324, 325, 365, 412, 421, 441, 483, 567, 587, 596, 601, 606

Bağdatlı Süleyman 420, 440

Bahri Bey/Paşa 372, 374, 375, 379, 380, 395, 398, 400, 401, 402, 405, 408, 409, 411, 414, 415, 423, 424

Baron Haussman 140

Baron Hirsch 297, 301

Basın Kanunu, Matbuat Kanunu 302, 303, 367

Basiret 334, 363, 533, 573

Bedri Bey (Erkânıharp zabiti) 373

Belçika 23, 228, 270, 279, 284, 292

Belgrad Ormanı 66

Bereketzâde İsmail Hakkı 591

Berkemal Hanım (Mahmud Nedim Paşa'nın annesi) 463, 502

Beyazıt 549, 564

Beyoğlu 25, 27, 54, 81, 86, 95, 97, 98, 100, 161, 162, 180, 202, 305, 356, 373, 384, 487, 492

Birinci Selim 154, 218, 349, 388

Bismark 289

Bosna 246, 247, 566, 593, 596, 613

British Museum 115

Brüksel 92, 114, 129, 150, 224, 225, 227, 228, 230, 231, 239, 241, 279, 280, 292, 293, 586

Buckingham Sarayı 124

Bulgaristan vukuatı 299

Büyük Friedrich (Prusya kralı) 289

C

Camille des Moulin 391

Carbonari Cemiyeti 67, 590

Cebel-i Lübnan (sancak, il) 450

Celal Paşa (ferik) 360

Cemaleddin Efendi (Mısır Kadısı) 568, 569, 570, 583

Cemil Paşa (Paris sefiri) 109, 110, 115, 327

Ceride-i Havadis 53, 76, 97, 196, 265, 334, 450, 486, 592, 611

Cevad Bey (kolağası, sonradan sadrazam Cevad Paşa) 373

Cevdet Paşa (Efendi, vakanüvis Cevdet Molla) 21, 247, 327, 580, 581

Cimri 357

Courrier d'Orient 27, 47, 53, 54, 55, 61, 74, 79, 92, 101, 177

Cüzdan (Ebuzziya Tevfik'in gazetes-i) 348, 350, 351, 592

Ç

Çanakkale, Kale-i Sultaniye 247

Çopur Tevfik 96

Çuhacıyan 357

D

Dağarcık 348, 349, 365, 368, 374, 436, 587

d'Alembert 485

Danton 229, 391

Danyel Silaki 27, 192

David Paşa 301

Debats 265

Defter-i Aşk (Enderunlu Fazıl) 348

Dekahliye vapuru 374, 395, 398

Derviş Ali 543, 544, 545, 546, 547

Devir (Ahmed Midhat'ın gazetes-i) 331, 587

Dictionnaire de la Conversation 440

Dilaver Paşa (Rodos mutasarrıfı) 448, 519, 527, 531, 532, 537, 539, 540, 541, 567, 568, 569

Divan-ı Hümayun 48, 117, 233, 302, 343, 362, 588, 601, 608

Divan-ı Muhasebat 20, 21, 92, 395

Diyojen 337, 338, 339, 341, 342, 343, 346, 491, 608, 612

Doktor Zambako 296

Dumas, Alexandre 439, 612

"Duvardan Bir Sada" (Dağarcık'ta makale) 368

Dürer-i Müniciye-i Mesihîyye 378

E

Ebuzziya Tevfik 42, 60, 286, 592, 598, 606, 610, 612

Ecel-i Kaza 305, 356, 359
 Edhem Paşa (Nafia Nazırı) / Edhem
 Pertev Efendi 332
 Édouard Billiotti (eczacı) 429
 Emile de Girardin 44
 encümen-i dâniş 65
 Endülüs Tarihi (Ziya Paşa'nın eseri)
 432, 613
 Esad Paşa (Bey) 370, 381, 482
 Evrak-ı Perişan (Namık Kemal'in
 eseri) 348, 349
 Eyvah (Ahmet Midhat'ın oyunu) 32,
 33, 357, 509

F

Felatun Paşa 225, 226, 227, 231,
 241, 244, 246
 Fesçi Arif (zabıta müfettişi) 326
 Fethi Ahmet Paşa (Rodoslu) / Fethi
 Paşa 416, 445, 570
 Figaro (gazete) 264
 Filip Efendi (Muhbir gazetesi sahi-
 bi) 42, 43, 589
 Fransa Sefareti 59, 104, 105, 106,
 270, 366
 Fuad Bey (Karagöz gazetesi imtiyaz
 sahibi) 322, 360
 Fuad Paşa 21, 22, 44, 45, 56, 57, 72,
 81, 84, 85, 90, 117, 118, 119, 121,
 122, 123, 124, 135, 136, 158, 159,
 160, 162, 164, 165, 173, 176, 177,
 188, 220, 229, 242, 252, 253, 256,
 280, 294, 327, 339, 364, 390, 464,
 588, 594, 595, 603
 Fuzuli 356, 364

G

"Garaz Marazdır" (Nâmık Kemal'in
 makalesi) 310
 Gaulois 264
 Gâvur İmam 478, 481, 515, 570
 Gazban Efendi 115, 116
 Gedikpaşa Tiyatrosu 354, 361
 Gelibolu 311, 314, 316, 317, 321,
 330, 331, 334, 337, 393, 394, 422,
 435, 497, 527, 606, 607
 Gelibolu Mevlevihanesi 330
 George Sardoux 174
 Girit 24, 25, 42, 43, 44, 105, 133,
 134, 144, 145, 166, 168, 220, 221,
 222, 235, 236, 365, 588, 613
 Grand Miroir (Belçika'da Otel)
 150, 225
 Güllü Agop 356, 359, 557

H

Hâce-i Evvel (Ahmed Midhat'ın
 kitabı) 365, 441, 587
 Hacı Edhem Paşazâde Kadri Bey
 (Trabzon Valisi) 352, 592
 Hacı Vasil Efendi 577
 Hadika (Ebuzziya Tevfik'in gazetesi)
 333, 337, 343, 345, 346, 347, 348,
 350, 351, 352, 358, 363, 364, 592,
 608, 610
 Hakayiku'l-Vekayi (Hakayık) 533
 Hakkı Bey (hapishane müdürü)
 367, 368, 369, 370, 372, 481, 483,
 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492,
 493, 501
 Halil Ağa 313, 314, 351
 Halil Şerif Paşa 283, 284, 295, 347,
 357, 390, 493
 Hasan Rıza Paşa (Bahriye Nazırı)
 399, 541
 Hasene Hanım (Suavi'nin karısı)
 133, 134
 Hasip Paşa Yalısı 322
 Hassun Efendi 115, 116
 Hayal (Teodor Kasap'ın gazetesi)
 439, 533, 573, 574, 612
 Hayri Efendi 170, 271
 Henry Billiotti / Mösyö Billiotti
 (İngiliz konsolosu) 526, 534
 Hikmet Şinasi (Şinasi'nin oğlu) 282
 Hilmi Efendi (aktör) 92, 332, 357
 Hoca İshak Efendi 348, 368
 Hoca Tahsin (Efendi) 366, 367, 595
 Hristofi Kalfa 473, 570, 572
 Huban (Enderunlu Fazıl'ın eseri)
 348
 Hurşid Bey (başmabeyinci) 310,
 324, 326, 449
 Hurşid Efendi (Mısır kapı çuhada-
 rı) 309
 Hürriyet 124, 126, 130, 132, 150,
 151, 152, 163, 173, 177, 180, 182,
 183, 186, 190, 192, 193, 195, 197,
 198, 199, 201, 211, 214, 215, 216,
 219, 224, 231, 233, 239, 240, 241,
 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250,
 252, 259, 266, 267, 268, 270, 272,
 277, 279, 290, 405, 586, 602, 604,
 606, 614
 Hüsameddin Efendi (Gelibolu Mev-
 levihanesi postnişini) 330
 Hüseyin Avni (Paşa) 298, 299, 327,
 345, 381, 425, 499, 505, 538, 539,
 582, 583, 584, 596, 605

Hüseyin Cemal 420, 432, 433, 434,
435, 436, 440, 459, 494, 531, 532,
537, 538
Hüsni Paşa (Zaptiye Nazırı) 152,
165, 170, 180, 181, 190, 191, 192,
278, 283, 284, 298, 299, 606

I

Islahat Komisyonu 328

İ

İbn Hallikân Tercümesi 432
İbrahim Bey (Kandiye vapurunun
süvarisi) 309, 397, 398, 401,
403, 404, 405, 408, 409, 411
İbret 214, 215, 241, 285, 297, 301,
303, 305, 306, 307, 308, 309, 310,
314, 315, 316, 333, 334, 336, 337,
346, 348, 349, 350, 351, 354, 355,
361, 362, 363, 364, 365, 366, 371,
374, 382, 388, 404, 497, 582, 591,
592, 593, 598, 606, 607, 608
İgnatıyef (Rus elçi) 580, 581, 582,
596
İkinci Aleksandr 105, 255, 277
İkinci Mahmud 243, 558
İsmail Hakkı Efendi (Temyiz Mahke-
mesi hukuk kısmı azası) 368, 591
İsmail Paşa (Mısır Hıdivi) 43, 44,
45, 54, 146, 163, 164, 173, 219,
224, 225, 231, 232, 233, 239, 243,
250, 259, 260, 261, 265, 266, 298,
306, 307, 308, 309, 332, 359, 386,
454, 462, 469, 493, 599, 600
"İstikbalimiz Emindir" (N. K.'in
makalesi) 324, 336
"İstikraz" (Reşad Bey'in makalesi)
310
İzmit Demiryolu 332

J

Jirondenler 391
Jön Türkler (Jön Türk, Jön Türkü
vb.) 106, 107, 108, 109, 115, 116,
117, 119, 150, 151, 181, 182, 246,
276, 280, 281, 358

K

Kadri Bey (Kadri Paşa, Posta Nazırı)
21, 102, 352, 592
Kalavasi Efendi (Mekteb-i Sultani
Dâhiliye Müdürü) 56
Kalavasi (Mösyö Kalavasi) 56, 192
Kandiye 42, 397, 401, 402, 411, 423
Kâni Paşa 21, 110, 114, 116

Kanun-ı Esasi 71, 593, 601, 605,
607, 612, 614
Karabet Ağa (Sarraf Karabet ?) 74,
387
Karagöz (gazete) 60, 61, 322, 358,
541, 574
Kararname-i Âli 49, 96, 335, 346
Kâzım Beyefendi (İzmir Mutasarrıfı)
102, 319
Kâzım Bey (Zabıta Müdürü) 319,
320, 321, 322, 323, 326, 392
Kemeraltılı Tahsin Efendi 61, 73,
101, 496
Kerim Bey (Miralay) 98, 101, 372
Kevkeb-i Şarki (gazetesi) 257, 303
Kıbrıs 51, 54, 76, 117, 152, 207, 251,
298, 301, 353, 374, 376, 377, 379,
393, 398, 434, 435, 436, 451, 457,
469, 478, 483, 494, 495, 565, 576,
577, 613, 614
Kıbrıslı Mehmed Paşa 18, 20, 252,
296
Kırkambar (Ahmet Midhat'ın çıkar-
dığı dergi) 436
Kitab-ı Mukaddes 378
Kokana Yatıyor 356
Kolağası Ali Efendi (Rodost'a Liman
Reisi) 411
Kolağası Feyzi Bey 395
Kolokol (yani Çan adındaki Rusça
ihtilal gazetesi) 277
Kulekapısı Mevlevihanesi (Galata
Mevlevihanesi) 100
Küçük Faik Bey 50
Külhanbeyi Sâmî (Sâmî) 541, 566

L

"La Traviata" (opera) 94, 95
La Liberte 265
La Rochefoucauld 433
La Turquie 339
Lefter 232
Levant Herald 339, 538
Lindos (Rodost'a yer adı) 520, 521,
522
Londra 36, 92, 108, 111, 114, 115,
116, 117, 123, 124, 125, 127, 128,
130, 131, 134, 135, 140, 150, 151,
173, 179, 192, 199, 200, 204, 224,
225, 227, 233, 235, 236, 239, 241,
242, 244, 248, 256, 260, 267, 268,
270, 271, 273, 275, 277, 290, 292,
309, 586, 588, 589, 594, 606, 613
Lord Clarendon (İngiliz bakan) 270,
272

Lord Derby 139
Lord Disraeli 139
Lord Granville 139
Lord John Russel 139

M

Macar Ömer Naili Paşa 69
Macerâ-yı Aşk (Hâmid'in eseri) 353
Madam Roland 391
Magosa 91, 374, 410, 434, 435, 451, 453, 483, 494, 495, 498, 499, 590, 607
Mahmud Celaleddin Bey (Meclis-i Vâlâ başkâtibi) 57
Mahmudiye (gemi) 60, 72, 78, 555
Mahmud Nedim Paşa 64, 78, 296, 297, 298, 299, 301, 303, 304, 305, 306, 308, 317, 319, 324, 325, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 337, 370, 464, 465, 488, 491, 493, 573, 575, 578, 580, 581, 590, 592, 596, 601, 605, 614
Manastırlı Rifat Bey (Erkanıharp zabiti) 373
"Marseillaise" 218, 391
Marki de La Valette (Fransa Dâhiliye Nazırı) 108, 111
Marki de Moustier 106, 108, 109
Maşuk Paşa (Rodos mutasarrıfı) 414, 450, 455, 499, 508, 519, 527, 535
Matbuat Nizamnamesi 350, 363, 364
Maximes (La Rochefoucauld) 433
Meclis-i Mahsus-ı Vükela 165, 328, 345
Meclis-i Maliye 20
Meclis-i Vâlâ 21, 44, 51, 57, 64, 92, 93, 148, 194, 207, 445, 598, 603, 613
Mecmua-i Fünun 432
Mehmed Ali Paşa, Mısırlı 46, 146, 220, 223, 224, 229, 233, 234, 235, 236, 238, 243, 263, 540, 599, 603
Mehmed Bey, Necip Paşa Torunu 61, 64, 65, 79, 80, 81, 84, 86, 87, 93, 101, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 229, 251, 252, 279, 280, 284, 301, 311, 312, 313, 361, 496, 497, 540, 590, 598, 604
Mehmed Rüşdü Paşa 72, 583
Melkum Han 241, 339
Menapirzade Nuri Bey 598
Menfa (Midhat Efendi eseri) 598

Mesudiye (gemisi) 60, 328
Meşrutiyet (İkinci Meşrutiyet) 138, 278, 316, 373, 385, 514, 525, 591, 593, 597, 602, 607
Mısırlı Nurullah Beyzade Hamid Bey 361
Mısırlı Raşid Paşa 357, 371
Midhat Paşa 44, 85, 171, 172, 173, 294, 299, 301, 304, 308, 311, 315, 316, 317, 319, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 337, 370, 371, 381, 385, 392, 412, 421, 436, 441, 509, 560, 567, 582, 587, 592, 596, 601, 602, 605, 606, 614
Mihran Efendi 573, 610
Mirabeau 391
Mismar (La Turquie yazarı) 339
Missouri (lokanta) 94
Moliere 357
Monte Kristo 439, 440
Mösyö Bourrée (Fransa sefiri) 59, 74, 106, 148, 181
Mösyö Jacob 228
Mösyö Müller 277
Mösyö Revelaki 46, 74, 75, 76, 81
Mösyö Tarin (Hariciye Nezareti hukuk müşaviri) 272, 273
Mösyö Thiers 279
Muhammediye 215, 330
Muharrir (Ebuzziya Tevfik'in aylık risale) 303, 316, 575, 576, 593, 610
Muhbir (gazete) 41, 42, 45, 46, 48, 49, 94, 95, 96, 99, 124, 125, 126, 128, 132, 133, 134, 135, 150, 151, 162, 172, 173, 179, 182, 188, 195, 196, 198, 199, 405, 586, 589, 604, 606, 613
Muhtar Bey 355
Murad Efendi (şehzade) 118, 122, 142, 147, 154, 162, 317, 319, 320, 381, 383, 385, 386, 387, 392, 399, 405, 496, 497, 519, 565, 576, 601
Muradoğlu Mıgırdiç Efendi 319
Mustafa Ağa (Tabur Ağası) 411, 416, 424, 438, 439, 440, 456, 457, 465, 466, 532, 534, 535
Mustafa Asım Paşa/Bey (Zaptiye muavini) 69, 90, 163, 164, 279, 369
Mustafa Fazıl Paşa (Fazıl Mustafa Paşa, Fazıl Paşa vd.) 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 40, 59, 74, 79, 106, 108, 141, 242, 245, 246, 283, 303, 346, 359, 390, 589, 590,

592, 598, 603, 604, 606, 608, 613,
614
Mustafa Reşid Paşa 588, 596, 611,
613
Müsürs Paşa 115, 260, 272
Mütercim Rüşdî Paşa 21, 84, 314,
315, 331, 336, 345, 346, 370, 390,
493, 582, 601, 605

N

Nâmık Paşa 144, 303, 304, 343, 345,
381
Napolyon Bonapart 180, 289, 439
Naşid Efendi/Paşa 247
Naum 94, 95, 100, 356
Nâzım Paşa (Suriye Valisi) 91
Nazif Paşa 436, 437, 440
Nedim Paşa 64, 78, 296, 297, 298,
299, 301, 303, 304, 305, 306, 308,
317, 319, 324, 325, 327, 328, 329,
331, 333, 334, 337, 370, 464, 465,
488, 491, 493, 573, 575, 578, 580,
581, 590, 592, 596, 601, 605, 614
"Nesnas" (Dağarcık'ta makale) 368
Niyazi Bey (Fazıl Mustafa Paşa'nın
kethüdası) 103, 279
Nizamiye Mahkemeleri 323
Nord (gazete) 23, 606
Nubar Paşa 43, 45, 223, 307, 308
Nuri Bey 50, 51, 61, 63, 64, 66, 68,
70, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 98, 102,
279, 280, 301, 311, 315, 357, 359,
368, 374, 376, 387, 396, 397, 398,
404, 405, 411, 450, 493, 495, 497,
502, 518, 590, 598

O

On Dördüncü Louis 120
Osman Paşa (Mustafa Fazıl Pa-
şa'nın oğlu) 247, 360

Ö

Ömer Naili Paşa 69, 71, 90

P

Panteon 177
Paris 28, 36, 54, 55, 64, 65, 76, 77,
79, 80, 105, 106, 107, 108, 109,
110, 111, 112, 114, 124, 125, 127,
129, 130, 133, 134, 136, 139, 140,
149, 162, 175, 176, 177, 181, 182,
183, 192, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 208, 211, 212, 213, 214, 227,
229, 241, 242, 248, 256, 268, 271,
275, 279, 280, 282, 292, 327, 487,

497, 586, 588, 598, 599, 603, 606,
608, 611, 612, 613
Paris Sefareti 107, 109, 133, 175,
208
Pat Burun İbrahim 550, 551, 563
Pepe Mehmed Paşa 163, 165
Petit Journal 574
Pierre Bonapart (Prens) 273
Pinti Hamid (Moliere, Cimri adap-
tasyonu) 357, 359
Prens de Galles 118
Prusya 32, 38, 144, 234, 236, 265,
270, 286, 287

R

Raif Efendi (saatçi) 444, 445, 446,
447, 475, 567, 568, 569, 570, 572,
578
Raif Paşa/Efendi (Rodos Mutasarrı-
fı) 171, 447, 474, 567
Rasim Paşa 172, 327
Rauf Bey (Miralay) 19, 103, 124,
176, 597
Refik Bey 66, 67, 175, 176, 335, 590,
597
Refik Efendi (şeyhülislam) 72, 78,
143, 156, 158
Resmolu Mustafa Ağa 411
Reşad Bey, Mütercim Rüşdî Paşa-
oğlu 50, 61, 63, 64, 79, 84, 85,
88, 92, 134, 182, 183, 200, 213,
229, 249, 280, 281, 291, 292, 301,
306, 307, 308, 309, 310, 311, 313,
314, 315, 485, 487, 496, 590
Revelaki 26, 45, 46, 74, 75, 76, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 96
Rıza Efendi/ Bey / Paşa 27, 315,
321, 381, 395, 398, 399, 403, 541,
560, 564, 565, 580
Rıza Kaptan 411
Robespierre 229, 391
Rodos 78, 87, 301, 353, 374, 376,
377, 379, 380, 398, 401, 407, 409,
410, 413, 415, 416, 417, 418, 421,
422, 425, 429, 430, 434, 436, 438,
441, 442, 445, 446, 447, 448, 450,
452, 453, 454, 455, 458, 460, 466,
470, 471, 472, 473, 475, 476, 480,
481, 482, 483, 492, 494, 496, 499,
500, 503, 505, 506, 507, 509, 514,
519, 520, 521, 523, 524, 525, 526,
527, 528, 530, 532, 533, 535, 538,
540, 555, 565, 567, 568, 569, 571,
577, 578, 581, 586, 587, 593, 607,
610

Rooth, Beyoğlu'nda kitapçı 161,
192
Rouget de Lisle 218, 391
Ruzname-i Ceride-i Havadis / Ruz-
name 53, 76

S

Sabah (gazete) 371, 573, 574, 575,
610
Sadova Muharebesi 32
Sadullah Bey / Paşa 21, 26, 27, 175,
302, 361, 364, 365, 366, 387, 390,
608, 609
Sahaif'el Ahbar 432
Saint Juan Camii / Kilisesi 520, 568
Sakakini (Mustafa Fazıl Paşa'nın
kâtibi) 53, 54, 55, 56, 58, 74, 79,
104, 125, 132, 133, 150, 163, 199,
200, 239, 240, 241, 242, 292, 293,
405
Sakız Ohannes Efendi (Matbuat
Müdürü) 347
Sâmi Paşa (Mısırlı Sâmi Paşa?) 65,
66, 72
Sirac (gazete) 331, 347, 351, 353,
363, 364, 365, 367, 371, 372, 374,
592, 593, 608, 610
Siyavuş Paşa 57
Souillier 557
Suphi Paşa 65
Süleyman Bey / Paşa 69, 98, 172,
326, 365, 366, 367, 420, 421, 422,
432, 440, 441, 451, 452, 454, 455,
526
Süleymaniye Medresesi 448, 475,
568, 572
Süveyş Kanalı 220, 242, 259, 599

Ş

Şaborof 493
Şah İsmail 154
Şakir Efendi 60, 74
Şark Meselesi 47, 48, 144, 177, 197,
219, 233
Şemseddin Sâmi (Sâmi Bey) 372,
573
Şerif'in Hilesi (sonradan Arif'in
Hilesi) (Saffeti Ziya'nın opereti)
357
Şevkengiz (Sümbülzade'nin eseri) 348
Şevki Ağa 309, 310
Şinasi 27, 53, 54, 62, 76, 176, 177,
230, 280, 281, 282, 298, 303, 335,
337, 338, 339, 383, 385, 386, 586,
590, 592, 593, 604, 606, 611

Şûrâ-yı Devlet 44, 85, 92, 96, 126,
148, 179, 194, 196, 202, 294, 303,
304, 305, 362, 567, 583, 586, 592,
607, 608

T

Tanzimat 20, 21, 50, 52, 194, 294,
298, 299, 300, 304, 370, 530, 596,
603
Tasvir-i Efkâr 27, 42, 45, 46, 48, 49,
50, 53, 61, 76, 97, 115, 176, 177,
196, 197, 198, 290, 303, 305, 335,
345, 575, 592, 593, 604, 606, 611
Tavash Mehmed (zaptiye) 437
Tems 265
Tenkihat ve Islahat Komisyonu 328
Teodor Kasap 337, 357, 359, 361,
439, 573, 574, 612
Tercüme Kalemî 25, 174
Tercüme Odası 21, 26, 27, 45, 50,
51, 96, 107, 174, 199, 260, 290,
588, 590, 594, 606, 608
Tespîhçi Mehmed Ağa 543
Tiers Etat 391
Times 265
Tiryal Hanım Yalısı 323
Tiyatro Komitesi 357
Tosun Ağa (Âli Bey'in eseri) 356
Tosun Paşa, Üsküdar mutasarrıfı
356
Tuna (gazete) 172, 196
Tuna (vilayet) 171, 172, 173, 590,
601
Tuna (vilayeti) 277, 300

U

Utarid 94, 95, 96, 590
Uzun Hasan 154

Ü

Üçüncü Napolyon 25, 43, 44, 105,
133, 140, 255, 260, 273, 279, 289

V

Valori (lokanta) 59
Vatan (gazete) 94, 95, 96, 97
Vatan yahut Silistre (Vatan olarak
da geçiyor) 354, 593, 598, 607
Veliefendi Sahrası /Çayı 528
Veysi Paşa 435
Victor Emanuel (İtalya Kralı) 256
Victor Hugo 114, 610
Victoria (Kraliçe) 114
Victorien Sardoux 174
Victor Noire 273

Voltaire 280, 281

Y

Yanyalı Nuri Efendi 323, 326

Yarabbim Şükür Sofra Kuruldu (Âli
Bey'in eserleri) 356

Yazıcızâde Mehmed Efendi 330

Yeni Osmanlılar (Cemiyeti) 27, 28,
46, 53, 60, 67, 103, 121, 124, 125,
126, 129, 131, 138, 141, 150, 151,
152, 164, 165, 177, 179, 180, 181,
182, 190, 192, 195, 196, 197, 198,
199, 200, 201, 213, 214, 219, 220,
224, 225, 227, 229, 231, 233, 242,
248, 259, 267, 292, 297, 303, 306,
311, 319, 324, 358, 382, 565, 566,
586, 589, 590, 592, 596, 597, 598,
603, 606, 613

Yeni Osmanlılar Tarihi 60, 121, 358,
565, 566, 589

Yenişehirli Ahmed Efendi 376, 379,
528

Yıldız Kütüphanesi 92

Yusuf Kâmil Paşa 56, 72, 141, 170,
177, 196, 246, 255, 291, 294, 327,
359, 360, 390, 537, 583

Z

"Zafer Kasidesi" 246

Zafername (Ziya Paşa'nın eseri)
163, 165, 271

Zeki Bey (Erkânıharp zabiti) 373

Zenanname (Enderunlu Fazıl'ın
eseri) 348

Ziya Paşa / Bey 41, 92, 103, 125,
147, 158, 160, 192, 196, 242, 352,
432, 586, 590, 606, 613, 614

Zuhuri kolu 251, 254, 255, 256

Ebuzziya Tefvik

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

Osmanlı aydın muhalefetine tanınlanmasının ayrılmaz bir sıfatı haline gelen Yeni Osmanlılar, Avrupa'da geçirdikleri zaman içinde tesadüfen bir araya geldiler. Kendilerine biçilen simgeselliğın bir karşılığı olarak hürriyet ve anayasa isteklerini imparatorluğun kurtuluşu için zorunlu olduğunu düşündüler.

Osmanlı siyasal tarihinin en çalkantılı yıllarında Agâh Efendi'den Ahmet Midhat Efendi'ye, Âli Paşa'dan Ziya Paşa'ya; Namık Kemal'den Şemseddin Sami'ye, Şinasi'ye kadar birçok önemli şahsiyetin bilinçli bir şekilde Osmanlı gerçeğini savundüğünü görmekteyiz.

Yeni Osmanlılar Tarihi, hevesin ardına gizlenmiş sebatın, cesaretin kimi zaman hızla, kimi zaman acemiliğın verdiği tökezlemeyle fakat sonrasında sürgün belasına maruz kalmakla ödenen bir gençliğin hikâyesidir.

TARİH

00007

KAPI no
642

www.kapiyayinlari.com

f kapiyayinlariofficial

twitter kapiyayinlari

instagram kapiyayinlari

9 786057 838056

